

४३ य खण्डम् ।

MAHABHARATAM

ANUCASANA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. I. E.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमन्महर्षिर्वेदव्यासविरचितम् ।

अनुशासनपर्वम् ।

सि, आइ, इ, उपाधिक्षारिणा

रायः श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च ।

"श्रुतपादादिष्वपि न्यायं किमवसीदथ"

कलिकातावीडन् द्यूटान्तर्गत
१ नं राजा गुरुदास द्यूट् भारतयन्त्रे
श्रीकालिदास सेनेन मुद्रितम् ।

प्रकाशनाः १८११ ।

श्रीमहाभारतम् ।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

युधिष्ठिर उवाच । शमो बह्वविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पिता-
मह । न च मे हृदये शान्तिरस्ति शुक्लेदनीदृशम् ॥ १ ॥ अस्मि-
न्मर्त्ये बह्वविधा शान्तिरुक्ता पितामह । स्वकृते का तु शान्तिः
स्याच्छ्रमाहृविधादपि ॥ २ ॥ शराचितशरीरं हि तीव्रब्रणमु-
दीक्ष्य च । शर्म नोपलभे वीर दुष्कृतान्येव चिन्तयन् ॥ ३ ॥
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रस्रवन्तं यथाचलम् । त्वां दृष्ट्वा पुंस्रव्याघ्र
सौहे वर्षास्त्रिवाभुजम् ॥ ४ ॥ अतः कष्टतरं किन्तु मत्कृते यत्
पितामह । इमामवस्थां गमितः प्रत्यमितैरणाजिरे ॥ ५ ॥ तथा
चान्ये नृपतयः सहपुत्राः सवान्धवाः । मत्कृते निधनं प्राप्ताः किन्तु
कष्टतरं ततः ॥ ६ ॥ वयं हि धार्तराष्ट्राश्च कालमन्युवशं गताः ।
कृतेदं निन्दितं कर्म प्राप्स्यामः कां गतिं नृप ॥ ७ ॥ इदन्तु
धार्तराष्ट्रस्य श्रेयो मन्ये जनाधिप । इमामवस्थां संप्राप्तं यदशौ
त्वां न पश्यति ॥ ८ ॥ सोऽहं तव ह्यन्तकरः सुहृद्वधकरस्तथा ।
न शान्तिमधिगच्छामि पश्यं स्त्वां दुःखितं चित्तौ ॥ ९ ॥ दुर्योधनो
हि समरे सहसैन्यः सहानुजः । निहतः क्षत्रधर्मोऽस्मिन् दुरात्मा
कलपांसनः ॥ १० ॥ न स पश्यति दृष्टात्मा तामद्य पतितं चित्तौ ।

अतः श्रेयो मृतं मन्ये नेह जीवितमात्मनः ॥ ११ ॥ अहं हि समो
 वीर गमिंतः शत्रुभिः क्षवम् । अभविष्यं यदि पुरा सह भ्रातृभि-
 रक्षुप्रत ॥ १२ ॥ न लामेवं सुदुःखार्त्तमद्राक्षं सायकाहृतम्
 नूनं हि प्रापकर्मपापेः शत्रोः सृष्टीः सा हे नृप ॥ १३ ॥ अन्यजि-
 न्नपि लीके वै श्रेयाः सुश्रूयं किलिषात् । तथा प्रभाधि मां राजन्
 मम चोदच्छसि प्रियम् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । परतन्तं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि । कर्मणां
 हि महाभाग सूक्ष्मं क्षेतदतीन्द्रियम् ॥ १५ ॥ अत्राप्युदाहरन्ती-
 ममितिहासं पुरातनम् । सम्बादं मृत्युगौतम्योः काललुब्धकप-
 न्नगैः ॥ १६ ॥ गौतमी नाम कौन्तेय स्थविरा शमसंयुता । सर्पेण
 दष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्गतचेतनम् ॥ १७ ॥ अथ तं स्नायुपाशेन वद्ध्वा
 सर्पममर्षितः । लुब्धकोऽर्जुनको नाम गौतम्याः समुपानयत् ॥ १८ ॥
 स चान्नवीदयन्ते स पुत्रश्चा पन्नगाधमः । ब्रह्मि क्षिप्रं महाभागो
 वध्यतां केन हेतुना ॥ १९ ॥ अस्मी प्रो-
 प्यतामेष च्छिद्यतां खण्ड-
 योऽपि वा । न ह्ययं बालश्चा पाप चिरं जीवितुमर्हति ॥ २० ॥

गौतम्युवाच । विदुर्जनमबुद्धिस्त्वमवध्योऽर्जुनक लया । को
 ह्यात्मानं गुरुं कुर्यात् प्राप्तव्यमविचिन्तयन् ॥ २१ ॥ भ्रवन्ते धर्म-
 लघवो लोकेऽस्यसि यथा भ्रवाः । मष्यन्ति पापगुरवः शस्त्रं स्कन्ध-
 भिवोदके ॥ २२ ॥ हत्वा चैनं नाश्रुतः स्यादयं मे जीवत्यस्मिन्
 क्रोऽत्ययः स्यादयन्ते । अस्योत्सर्गे प्राणयुक्तास्य जन्तोर्मृतोर्लोकं
 को नु गच्छेदनन्तं ॥ २३ ॥

लुब्धक उवाच । जानाम्यहं देवि शृणुष्यामि सर्वात्तियुक्ता
 गुरवो भवन्ति । स्वस्थस्यैते नृपदेया भवन्ति तस्मात् क्षुद्रं सर्प-
 मेनं हनिष्ये ॥ २४ ॥ शमार्धिनः कालगतिं वदन्ति सद्यः शुच-
 न्तुर्गृह्णित्वा प्रजन्ति । श्रेयःक्षयं शोचति नित्यमोहात्तस्माच्छु-
 चं हते भुजङ्गे ॥ २५ ॥

गौतम्युवाच । आर्तिर्नैवं विद्यतेऽस्मद्दिधानां धर्मैकत्वानः
सर्वदा सञ्चना हि । नित्यावस्ती वालकीऽप्यस्य तस्माद्दीपे
नाहं पन्नमस्य प्रमाथे ॥ २६ ॥ न ब्राह्मणानां कोपोऽस्ति
कुत्रः कोपाच्च यातना । माह्वात् क्षम्यतां साधो मुच्यतामेव
पन्नगः ॥ २७ ॥

लुब्धक उवाच । हत्वा लाभः श्रेय एवाव्ययः स्याल्लभो लाभः
स्यादलिभ्यः प्रथस्तः । कालाल्लभो यस्तु सख्यो भवेत् श्रेयोलाभः
कृतसितेऽस्मिन् ते स्यात् ॥ २८ ॥

गौतम्युवाच । का तु प्राप्तिर्गृह्य यत् न हित्य का कामाप्तिः
प्राप्य यत् न सुखा । कस्मात् सोम्याहं न क्षमे नो भुजङ्गे मोक्षार्थं
वा कस्य हेतोर्न कुर्याम् ॥ २९ ॥

लुब्धक उवाच । अस्मादिकादहवो रक्षितव्या नैको बह्वभ्यो
गौतमि रक्षितव्यः । इत्तामसं धर्मैविदस्तजन्ति सरीरुषं पाप-
मिमं जहि त्वम् ॥ ३० ॥

गौतम्युवाच । नास्मिन् हते पन्नगे पुत्रको मे संप्राप्स्यते
लुब्धक जीवितं वै । गुणज्ञान्यं नास्य वधे प्रपश्ये तस्मात् सपं
लुब्धक सुख जीवम् ॥ ३१ ॥

लुब्धक उवाच । व्रतं हत्वा देवराट् अष्टभागे वधं हत्वा
भागमवाप चैव । शुली देवो देवव्रतचर लं क्षिप्रं सपं जहि मा
भूते विशङ्का ॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच । असकृत् प्रोच्यमानापि गौतमी भुजंगं प्रति ।
लुब्धकेन महाभागा पापे नैवाकरोन्नतिम् ॥ ३३ ॥ ईष-
दुच्छुसमानस्तु कृच्छात् संस्तभ्य पन्नगः । उत्ससर्ज गिरं मन्दं
मानुषीं पाशपीडितः ॥ ३४ ॥

सप्त उवाच । को न्वर्जुनक दोषोऽत्र विद्यते मम वालिभ्य ।
असतन्त्रं हि मां मूर्खार्थवयं यद्वचूतदत् ॥ ३५ ॥ तस्यार्थं वचना-

दृष्टो न कोपिन न काम्यया । तस्य तत् किल्लिषं लुब्धं विद्यते यदि
किल्लिषम् ॥ ३६ ॥

लुब्धक उवाच । यद्यन्यवशगिनेदं कृतं ते पन्नगाशुभम् ।
कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्लिषी ॥ ३७ ॥ मृतपात्रस्य
क्रियार्थं हि दण्डचक्रादयो यथा । कारणत्वे प्रकल्पयन्ते तथा
त्वमपि पन्नग ॥ ३८ ॥ किल्लिषी चापि मे वध्यः किल्लिषी चासि
पन्नग । आत्मानं कारणं ह्यत्र त्वमाख्यासि भुजङ्गम ॥ ३९ ॥

सर्प उवाच । सर्व एते ह्यस्ववशा दण्डचक्रादयो यथा ।
तथाहमपि तस्मान्मे नैष दोषो मतस्तव ॥ ४० ॥ अथवा मतमेतत्ते
तेऽप्यन्योन्यप्रयोजकाः । कार्यकारणसन्देहो भवत्यन्योन्यचोदनात्
॥ ४१ ॥ एवं सति न दोषो मे नास्ति वध्यो न किल्लिषी । किल्लिषं
समवाये स्थान्नन्यसे यदि किल्लिषम् ॥ ४२ ॥

लुब्धक उवाच । कारणं यदि न स्याद्वै न कर्ता स्यास्त्वम-
प्युत । विनाशकारणं तच्च तस्माद्दध्योऽपि मे मतः ॥ ४३ ॥ अस-
त्यपि कृते कार्यं नैह पन्नग लिप्यते । तस्मान्नात्रैव हेतुः स्यादध्यः
किं वैह मन्वसे ॥ ४४ ॥

सर्प उवाच । कार्यभावे क्रिया न स्यात् सत्यसत्यपि कारणे ।
तस्मात् समेऽस्मिन् हेतौ मे वाच्यो हेतुर्विशेषतः ॥ ४५ ॥ यद्यहं
कारणत्वेन मतो लुब्धक तत्त्वतः । अन्यः प्रयोगे स्यादत्र किल्लिषी
जन्तुनाशने ॥ ४६ ॥

लुब्धक उवाच । वध्यस्त्वं मम दुर्वृद्धे बालघाती नृशंसकृत् ।
भाषसे किं वद्ध पुनर्वध्यः संन् पन्नगाशुभम् ॥ ४७ ॥

सर्प उवाच । यथा हवींषि जुह्वाना मखे वै लुब्धकलिङ्गः ।
न फलं प्राप्नुवन्त्यत्र फलयोगे तथा ह्यहम् ॥ ४८ ॥

भीष्म उवाच । तथा ब्रुवति तस्मिंस्तुपन्नगे मृत्युचोदिते ।
शाजगाम ततो मृत्युः पन्नगश्चाब्रवीद्दिदम् ॥ ४९ ॥

मृत्युर्वाच । प्रचोदितोऽहं कालेन पन्नगं त्वामचूदम् ।
 विनाशहेतुर्नास्य त्वमहं न प्राणिनः शिशोः ॥ ५० ॥ यथा व्रायु-
 र्जलधरान् विकर्षति ततस्त्वतः । तदप्यलदवत् सर्पं कालस्याहं
 ब्रह्मानुगः ॥ ५१ ॥ साश्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केषु न ।
 भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्तन्तेह जन्तुषु ॥ ५२ ॥ जङ्गमाः
 स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि । सर्वे कालात्मकाः सर्पं
 कालात्मकमिदं जगत् ॥ ५३ ॥ प्रवृत्तयश्च लोकेऽस्मिंस्तथैव च
 निवृत्तयः । तासां विकृतयो याश्च सर्वं कालात्मकं स्मृतम् ॥ ५४ ॥
 आदित्यश्चन्द्रमा विष्णुरापो वायुः शतक्रतुः । अग्निः खं पृथिवी
 मित्रः पर्जन्यो वसवोऽदितिः ॥ ५५ ॥ सरितः सागराश्चैव भावा-
 भावौ च पन्नग । सर्वे कालेन मृच्यन्ते ह्यियन्ते च पुनः पुनः ॥ ५६ ॥
 एवं ज्ञात्वा कथं मां त्वं सदोषं सर्पं मन्यसे । अथ चैवं गते दीपे
 मयि त्वमपि दोषवान् ॥ ५७ ॥

सर्प उवाच । निर्दोषं दोषवन्तं वा न त्वां मृत्यो ब्रवी-
 म्यहम् । त्वयाहं चोदित इति ब्रवीम्येतावद्देव तु ॥ ५८ ॥
 यदि काले तु दोषोऽस्ति यदि तत्रापि नेष्यते । दोषो नैव
 परीक्ष्योमे न ह्यत्राधिकृता वयम् ॥ ५९ ॥ निस्कींचस्वस्य दोषस्य
 मया कार्यो यथा तथा । मृत्योरपि न दोषः स्यादिति मेऽत्र
 प्रयोजनम् ॥ ६० ॥

भीम उवाच । सर्पोऽथार्जुनकं प्राह्य श्रुतं ते मृत्युभाषितम् ।
 नानागसं मां पापेन सन्तापयितुमर्हसि ॥ ६१ ॥

लुब्धक उवाच । मृत्योः श्रुतं मे वचनं तव चैव भुजङ्गम ।
 नैव तावद्दोषत्वं भवति त्वयि पन्नग ॥ ६२ ॥ मृत्युस्त्वश्चैव हेतुर्हि
 बालस्यास्य विनाशने । उभयं कारणं मन्ये न कारणमकारणम्
 ॥ ६३ ॥ धिङ्मृत्युञ्ज दुरात्मानं क्रूरं दुःखकरं सताम् । त्वाञ्चै-
 वाहं वधिष्यामि पापं पापस्य कारणम् ॥ ६४ ॥

मृत्युर्वाच । विवशी कालवग्रभावावां निर्दिष्टकारिणो
नावां दोषिण गन्तव्यो यदि सम्यक् प्रपश्यसि ॥ ६५ ॥

सुख्यक उवाच । युवानुभौ कालवशी यदि मे मृत्युपन्थौ
हप्रक्रोधी यथा स्यातामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ६६ ॥

मृत्युर्वाच । का काचिदेव चेष्टा स्यात् सर्वकालप्रचोदिता ।
पूर्वमेवैतदुक्तं हि मया सुख्यक कालतः ॥ ६७ ॥ तस्मादुभौ काल-
वग्रभावावां निर्दिष्टकारिणौ । नावां दोषिण गन्तव्यो त्वया सुख्यक
कहिंषित् ॥ ६८ ॥

भीष्म उवाच । अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन् धर्मार्थसंशये ।
धर्मकीत् धर्मरां मृत्युं सुख्यञ्चार्जुनकं तथा ॥ ६९ ॥

काल उवाच । न ह्यहं नाप्ययं मृत्युर्नायं सुख्यक पन्थगः ।
किञ्चिदपी जन्तुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः ॥ ७० ॥ अकरोद्यद्वयं
कर्म तन्नोर्जुनक चोदकं । विनाशहेतुर्नान्योऽस्य वध्यतेयं स्वकर्मणः
॥ ७१ ॥ यदनेन कृतं कर्मा तेनायं निश्चयं गतः । विनाशहेतुः
कर्मस्य सर्वं कर्मवशा वयं ॥ ७२ ॥ कर्मदावाद्वाह्लोकः कर्म-
सम्बन्धलक्षणः । कर्माणि बोध्यन्तीह यथान्योन्यं तथा वयं ॥ ७३ ॥
यथा मृतपिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति । एवमात्मकृतं कर्म
मात्रम् प्रतिप्रद्यते ॥ ७४ ॥ यथा च्छायातपो नित्यं सुसम्बन्धौ
निरन्तरं । तथा कर्म च कर्ता च सम्बन्धावात्मककर्मभिः ॥ ७५ ॥
एवं ह्यहं न वै मृत्युर्न सपी न तथा भवान् । न चैयं ब्राह्मणी वृद्धा
शिशुरेवात्र कारणं ॥ ७६ ॥ तस्मिं तथा ब्रुवाणे तु ब्राह्मणी
गौतमी वृष । स्वकर्मप्रत्यक्षाह्लोकान्मत्तार्जुनकमब्रवीत् ॥ ७७ ॥

गौतम्युवाच । नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणम् ।
स्वकर्मभिरयं बालः कालेन निश्चयं गतः ॥ ७८ ॥ मया च तत्र
कृतं कर्म धेनायं मे मूलः सुतः । यातु कालस्तथा मृत्युर्मासुर्विक-
पन्थगम् ॥ ७९ ॥

श्रीश उवाच । ततो यथागतं जग्मुर्मृतुः कालोऽथ पन्नगः ।
अभूद्विशोकोऽर्जुनको विशोका चैव गौतमी ॥ ८० ॥ एतच्छ्रुत्वा
शमं गच्छ मा भूः शोकपरो नृप । स्वकर्म्मप्रत्ययाह्निकान् सर्वे
गच्छन्ति वै नृप ॥ ८१ ॥ नैव लया कृतं कर्म नापि दुर्योधनेन
वै । कालेन तत् कृतं विद्धि निहता येन पार्थिवः ॥ ८२ ॥

शैशम्यायन उवाच । इत्येतद्वचनं श्रुत्वा वभूव विगतज्वरः ।
युधिष्ठिरो महातेजाः पप्रच्छेदञ्च धर्मवित् ॥ ८३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेपर्वणि गौतमीबुधकव्याख्य-
मृत्युकालसम्वादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविभारद ।
श्रुतं मे त्वत्पुत्रस्यैवं मतिमताम्बर ॥ १ ॥ भूयस्तु श्रोतुमि-
च्छामि धर्मार्थसहितं नृप । कथ्यमानं लया किञ्चित्तन्मे व्याख्या-
तुमहंसि ॥ २ ॥ केन मृत्युर्गदस्त्रेण धर्ममाश्रित्य निर्जितः ।
इतेऽतत् सर्वमाचक्षु तस्त्रेणापि च पार्थिव ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । अद्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । यथा
मृत्युर्गदस्त्रेण धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ ४ ॥ मनोः प्रजापते राज-
न्निष्प्राकुरभवत् सुतः । तस्य पुत्रघतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥ ५ ॥
दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारग । माहिष्मत्यामभूद्राजा
धर्मार्था सत्यविक्रमः ॥ ६ ॥ दशाश्वस्य सुतस्त्राशीद्राजा परम-
धार्मिकः । सतेऽ तपसि दाने च यस्य नित्यं रतं मनः ॥ ७ ॥
मदिराश्व इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः । अनुर्वदे च वेदे च
निरतो श्रीऽभवत् सदा ॥ ८ ॥ मदिराश्वस्य पुत्रस्तु द्युतिमान्नाम
धार्मिकः । महाभागो महातेजा महासस्त्री महावलः ॥ ९ ॥
प्रसो द्युतिमतस्त्राशीद्राजा परमधार्मिकः । सर्वलोकेषु विख्यातः

सुवीरो नाम तामतः । धर्मात्मा कोपवाद्यापि द्वैराज्य इवापर
 ॥ १० ॥ सुवीरस्य तु पुत्रोऽभूत् सर्वसंग्रामदुर्लभः । सुदुर्लभ
 इति ख्यातः सर्वशस्त्रभृतान्वरः ॥ ११ ॥ दुर्लभस्येन्द्रवपुषः पुत्रो-
 ऽभिसदृशद्युतिः । दुर्ध्याधिनो नाम महान् राजा राजर्षिसत्तमः
 ॥ १२ ॥ तस्येन्द्रसमवीर्यस्य संग्रामेष्वनिर्वात्तिनः । विषये वासव-
 स्तस्य सम्यगीव प्रवर्षति ॥ १३ ॥ रत्नैर्धनैश्च पशुभिः शस्त्रैश्चापि
 पृथग्विधैः । नगरं विषयश्चास्य परिपूर्खस्तदामवत् ॥ १४ ॥ न
 तस्य विषये चाभूत् कृपणो नापि दुर्गतः । व्याधितो वा कृषो
 वापि तस्मिन्नाभून्नरः क्वचित् ॥ १५ ॥ सुदक्षिणो मधुरवागनस्र-
 युर्लितेन्द्रियः । धर्मात्मा चानृशंसश्च विक्रान्तोऽद्याविकल्पनः ॥ १६ ॥
 यज्वा च दान्तो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः । न चावमन्ता-
 दाता च वेदवेदान्तपारगः ॥ १७ ॥ तं नर्मदा देवतदी पुण्या
 शीतजला शिवा । चक्रमे पुरुषव्याघ्रं स्नेन भावेन भारत ॥ १८ ॥
 तस्यां जज्ञे तदा नद्यां कन्या राजीवलोचना । तस्यां सुदर्शनम्
 राजन् रूपेण च सुदर्शना ॥ १९ ॥ तादृश्रूपा न नारीषु भूतपूर्वा
 युधिष्ठिर । दुर्ध्याधनसुता यादृगभवदरवर्णिनी ॥ २० ॥ काम-
 निश्चकमे साक्षाद्भ्राजकन्यां सुदर्शनाम् । भूत्वा च ब्राह्मणो राजन्
 वरयाभास तं नृपम् ॥ २१ ॥ हरिद्रशासवर्णस्य ममाद्यमिति पार्थिवः ।
 न हित्सति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनाम् ॥ २२ ॥ ततोऽस्य
 वितते यज्ञे नष्टोऽभूद्धव्यवाहनः । ततः सुदुःखितो राजा वाक्य-
 माह दिजांस्तदा ॥ २३ ॥ दुष्कृतं मम किं तु स्यात् भवतां वा
 दिजर्षभाः । येन नाशं जगामानिः कृतं कृपसुषीष्विव ॥ २४ ॥
 न ह्यल्पं दुष्कृतं नोऽस्ति येनाग्निर्नाशमागतः । भवताञ्चाप्य वा
 मञ्चं तस्मेनैतद्विदुश्च्यताम् ॥ २५ ॥ तत्र राज्ञो वचः श्रुत्वा विमाने
 भरतर्षभ । नियता वाग्जताश्चैव पावकं शरणं ययुः ॥ २६ ॥
 तान् दर्शयामास तदा भगवान् सव्यवाहनः । सख्यं दीप्तिवत्

कृत्वा भद्रकर्मसमुत्तिः ॥ २७ ॥ ततो महात्मा तामाह दहनी
 ब्राह्मणर्षमान् । वरत्राण्मात्मनोऽर्थांश्च दुर्व्योधनसुतामिति ॥ २८ ॥
 ततस्ते कल्पसुत्याय कल्पे राज्ञे न्यवेदयत् । ब्राह्मणा विस्मिताः सर्वे
 वदुक्तं चित्रमानुसम् ॥ २९ ॥ ततः स राजा तच्छ्रुत्वा वचनं ब्रह्मा-
 वादिनाम् । अवाप्य परमं हर्षं तथेति प्राह बुद्धिमान् ॥ ३० ॥
 अयाचकं वरं शुक्लं भगवन्तं विभावसुम् । नित्यं सान्निध्यमिह ते
 चित्रभागे सवेदिति ॥ ३१ ॥ तमाह भगवानग्निरेवमस्त्विति
 पार्थिवम् । ततः सान्निध्यमद्यापि माह्विष्यत्यां विभावसोः ॥ ३२ ॥
 दृष्टं हि सद्भवेन दिशं विजयता तदा । ततस्त्रां समलङ्घ्य
 कन्यामाहववाचसम् ॥ ३३ ॥ इदौ दुर्व्योधनो राजा पावकाय
 महात्मने । प्रतिजग्राह चामिस्तु राजकन्यां सुदर्शनाम् ॥ ३४ ॥
 विधिना वेददृष्टेन बसोर्धाराभिवाध्वरे । तस्या ह्यपेण श्रीलेत्र
 कुलेन वपुषा श्रिया ॥ ३५ ॥ अमृतं प्रीतिमानग्निर्गर्भं चास्या मनो
 हृद्ये । तस्यां समभवत् पुत्रो नामान्वयः सुदर्शनः ॥ ३६ ॥ सुद-
 र्शनस्तु ह्यपेण पूर्वैर्न्दुसदृशोपमः । मिशुरेवाध्यगात् सर्वं परं ब्रह्म
 सनातनम् ॥ ३७ ॥ अथौषवान्नाम नृपो नृगस्यासीत् पितृमहः ।
 तस्याथौषवती कन्या पुत्रथौषरथोऽभवत् ॥ ३८ ॥ तामौषवान् इदौ
 तस्मै स्वयमोषवतीं सुताम् । सुदर्शनाय विदुषि भार्यार्थं द्वि-
 कृपिणीम् ॥ ३९ ॥ स गृहस्थायमरतस्तया सह सुदर्शनः ।
 कुरुक्षेत्रेऽब्रसद्ब्रह्मज्ञोषवत्या समन्वितः ॥ ४० ॥ गृहस्थश्चावजेषामि-
 ष्टुप्रमितेऽव स प्रभो । प्रतिज्ञामकरोद्धीमान् दौप्रतेजा विश्राम्यते
 ॥ ४१ ॥ तामथौषवतीं राजन् स पावकसुतोऽब्रवीत् । अतिथेः
 प्रतिकूलन्ते न कर्तव्यं कथञ्चन ॥ ४२ ॥ येन येन च तुष्येत नित्यमेव
 स्वयातिथिः । अथात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणा ॥ ४३ ॥
 एतद्ब्रतं मम सदा हृदि संपरिवर्त्तते । गृहस्थानाञ्च सुशोषि

... वासीय वपस्ते सः
 ... सदा ॥ ४५ ॥
 ... प्रातिविष्टो व
 ... ॥ ४६ ॥
 ... ॥ ४७ ॥
 ... ॥ ४८ ॥
 ... ॥ ४९ ॥
 ... ॥ ५० ॥
 ... ॥ ५१ ॥
 ... ॥ ५२ ॥
 ... ॥ ५३ ॥
 ... ॥ ५४ ॥
 ... ॥ ५५ ॥
 ... ॥ ५६ ॥
 ... ॥ ५७ ॥
 ... ॥ ५८ ॥
 ... ॥ ५९ ॥
 ... ॥ ६० ॥
 ... ॥ ६१ ॥

सुतरतेद् प्रोवाच स सुदर्शनः । क्व सा साध्वी क्व वा याता मरीच-
 किमतो मम ॥ ६२ ॥ पतिव्रता सत्यशीला नित्यञ्चैवास्मिन्ने रता ।
 कथं न प्रतुदेत्यद्य सवमाना यथा पुरा ॥ ६३ ॥ उटजस्थस्तु त-
 विप्रः प्रतुवाच सुदर्शनम् । अतिथिं विद्धि सम्प्राप्तं ब्राह्मणं पावके-
 च माम् ॥ ६४ ॥ अनया कृत्यमानोऽहं भार्यया तव सत्तम ।
 तैस्तैरतिथिसत्कारैर्ब्रह्मन्नेषा वृता मया ॥ ६५ ॥ अनेन विधिना-
 सेकं मामर्चति शुभानना । अनुकूपं यद्दान्यन्तद्भवान् कर्तुमर्हसि
 ॥ ६६ ॥ कूटसुद्वरहस्तस्तु मृतुप्रस्तं वै समन्वगात् । हीनप्रतिष्ठा-
 मन्नैर्न ब्रह्मिण्यामीति चिन्तयन् ॥ ६७ ॥ सुदर्शनस्तु मनसा कर्मणा
 चक्षुषा गिरा । त्वत्तेर्षस्त्वत्तमन्युश्च सवमानोऽब्रवीद्विदम् ॥ ६८ ॥
 सुरतं तेऽस्तु विप्राग्र प्रीतिर्हि परमा मम । गृहस्थस्य हि धर्मो-
 ऽग्रः सम्प्राप्तोऽतिथिपूजनम् ॥ ६९ ॥ अतिथिः पूजितो यस्य गृह-
 स्थस्य तं वाच्यं हि । तस्यैतन्मया प्रो धर्मो इति प्राह्मर्षनीषिणः
 ॥ ७० ॥ प्राणा हि मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते वसु । अतिथिभ्यो
 मया दियमिति मे व्रतमाहितम् ॥ ७१ ॥ निःसन्दिग्धं यथा वाक्य-
 भेतम्भे समुदाहृतम् । तेनाहं विप्र सतेग्र सवमात्मानमालभे ॥ ७२ ॥
 पृथिवीवायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । बुद्धिरात्मा मनः कालो
 दिग्भ्यश्चैव गुणा दश ॥ ७३ ॥ नित्यमेव हि पश्यन्ति देहिनां देह-
 संश्रिताः । सुकृतं दुष्कृतं वापि कर्म धर्ममृताम्बर ॥ ७४ ॥ यथैषा
 नानृता बाणौ मयाद्य समुदीरिता । तेन सतेग्र मां देवाः पाल-
 यन्तु दहन्तु वा ॥ ७५ ॥ ततो नादः समभवद्विष्णु सर्वासु भारत ।
 असकृत् सत्यमितेग्रवं नैतन्निश्च्येति सर्वतः ॥ ७६ ॥ उटजात्तु तत-
 स्तस्मान्निश्चक्राम स वै दिजः । वपुषा द्याञ्च भूमिञ्च व्याप्य वायु-
 रिवोद्यतः ॥ ७७ ॥ स्वरेण विप्रः शैच्चेण त्रीँल्लोकाननुनादयन् ।
 उवाच चैनं धर्मज्ञं पूर्वसामन्व्य नामतः ॥ ७८ ॥ धर्मोऽहमस्मि
 भद्रन्ते जिज्ञासायं तवानघ । प्राप्तः सतेग्र ते ज्ञात्वा प्रीक्षिम्

... विनिर्जिताः सतुः प्रीतिः समासतुगच्छति ।
 ... न चास्ति
 ... पतिव्रताभिर्नां चाध्वी
 ... पतिव्रतमुच्ये-
 ... भवेत् ॥ ८२ ॥ एषा
 ... शोकस्य सर्-
 ... पत्नये ।
 ... ॥ ८३ ॥ अतीरेण महा-
 ... गन्तासि
 ... सना-
 ... ॥ ८४ ॥ निर्जि-
 ... स्व-
 ... ॥ ८७ ॥ ग्रहस्थधर्मणानेन कामक्रोधौ च ते
 ... तव
 ... ॥ ८८ ॥

मीमांसाच । शुक्लानान्नु सृष्टेण वाजिनां रथमुत्तमम् ।
 युक्तं प्रमुञ्च भगवान् वासवोऽद्याजगाम तम् ॥ ८९ ॥ सतुरात्मा
 च शोकाय जिता भूतानि पञ्च च । बुद्धिः कालो मनो व्योम
 कामक्रोधौ तथैव च ॥ ९० ॥ तस्माद्गृह्णात्रमस्यस्य नान्यद्देवतमस्ति
 वै । ऋतेऽतिथिं नरव्याघ्र मनसैतद्विचारय ॥ ९१ ॥ अतिथिः
 पूजितो यदि ध्यायते मनसा शुभम् । न तत् क्रतुमतेनापि तुल्य-
 महर्हमनीषिणः ॥ ९२ ॥ पादं त्वतिथिमाक्रांथ धीसाहं प्र वी न
 पूजयेत् । स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमेदाव गच्छति ॥ ९३ ॥
 एतत्ते कथितं पुत्र मयाऽद्याजमुत्तमम् । यथा हि विजितोऽसतुर-
 र्ग्रहस्थेन पुराभवत् ॥ ९४ ॥ अन्तं यथास्यमाशुष्यमिदमाख्यानमुत्त-
 मम् । कुशप्रतापिमन्त्राय सर्वदुष्परितापहृत् ॥ ९५ ॥ इति अ-

कथं हि विद्वानहृद्यहानि कारते । सुदर्शनस्य चरितं पुण्यात् लोका-
वषाप्रुयात् ॥ ८६ ॥

इत्यनुशासनपर्वेण अनुशासनिकपर्वेण सुदर्शनोपाख्याने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणं यदि दुष्प्राप्यं त्रिभिर्वर्षैर्नरा-
क्षिप । कथं प्राप्तं महाराज चतुर्थेण महात्मना ॥ १ ॥ विश्वामि-
त्रेण धर्मात्मन् ब्राह्मणत्वं नरर्षभ । अतोभिच्छामि तत्त्वेन तन्मे
ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥ तेन ह्यमितवीर्येण वशिष्ठस्य महात्मनः ।
हतं पुत्रघतं सद्यस्तपसापि पितामह ॥ ३ ॥ यातुधानाश्च बहवो
राक्षसास्त्रिगतेजस । मनुजानाविष्टदेहेन सृष्टाः कालान्तकोपमाः
॥ ४ ॥ महात्मन् कुपुत्रं तस्मिन् महापुत्रेण तव सहाय । स्थापितो नर-
लोकैःस्मिन् विद्वान् ब्राह्मणसंस्तुतः ॥ ५ ॥ ऋचीकस्यात्मजश्चैव
शुनःशेफो महातपाः । विमोक्षितो महासत्वात् पशुतामश्वपागतः
॥ ६ ॥ हरिश्चन्द्रः क्रतौ देवांस्तोषयित्वात्मतेजसा । पुत्रतामनु-
सम्प्राप्तो विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ ७ ॥ नाभिवाद्भवति ज्येष्ठं देव-
रातं नराधिपम् । पुत्राः पञ्चाशद्देवापि यज्ञाः श्वपचतां गताः ॥ ८ ॥
त्रिशङ्कुर्वन्मुनिर्मुक्त ऐच्छाङ्गः प्रीतिपूर्वकम् । अवाक्यिरा दिवं
नीतो दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ९ ॥ विश्वामित्रस्य विपुला नदी
देवर्षिसेविता । कौशिकी च शिवा पुण्या ब्रह्मर्षिसुरसेविता ॥ १० ॥
तपोविघ्नकरा चैव पञ्चचूडा सुसम्मता । रक्षा नामापसरः शयाह
सस्य शैललमागता ॥ ११ ॥ तथैवास्य भयाद्वा वशिष्ठः सखिकी-
पुरा । आत्मानं मज्जयन् श्रीमान् विपाशः पुनरुत्थितः ॥ १२ ॥
तदाप्रभृतिपुण्या हि विपाशाभूषणहानदी । विख्याता कर्मणा तेन
वशिष्ठस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ वाग्मिश भगवान् श्वेत देवसेनापता-

... ॥ १४ ॥ सुव-
 ... तथैव च । मध्ये ज्वलति यो निह-
 ... ॥ तस्यैतानि च कर्माणि तथान्यानि
 ... जातमिदं कौतूहलं मम ॥ १६ ॥
 ... भरतप्रभ । देहान्तरमनासाद्य कथं स
 ... एतत्तस्मिन् मे तात सर्वमाख्यातुमर्हसि ।
 ... तथैव तददृश मे ॥ १८ ॥ स्थाने मतङ्गो ब्राह्मण्यं
 ... काण्डालयोनी जातो हि कथं ब्राह्मण्य-
 ... ॥ १२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकपर्वणि विश्वामित्रोपास्थाने
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भोज उवाच । श्रूयतां पाथ तस्मिन् विश्वामित्रो यथा पुरा ।
 ब्राह्मणत्वं गतस्तात ब्रह्मर्षित्वं तथैव च ॥ १ ॥ भरतस्यान्वयं चैवाज-
 मीदी नाम पाथिवः । बभूव भरतश्चेष्ट यज्जा भ्रमभ्रताम्बरः ॥ २ ॥
 तस्य पुत्रो महानासीज्जुर्नाम नरेश्वरः । दुहितृत्वमनुप्राप्ता
 गङ्गा तस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ तस्यात्मजस्तुल्यगुणः सिन्धुद्वीपो
 महावशाः । सिन्धुद्वीपाच्च राजर्षिवंशाकाश्रयो महाबलः ॥ ४ ॥
 बहमस्तस्य तनयः साक्षोहर्षो इवापरः । कुशिकस्तस्य तनयः
 सहस्राक्षसमद्युतिः ॥ ५ ॥ कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गाधिर्नाम
 जनेश्वरः । अपुत्रं प्रसवेतार्थं वनवाससुदावसत् ॥ ६ ॥ कन्या
 जंघे सुता तस्य वने त्रिवसतः सतः । नाम्ना सख्यवती नाम रूपे-
 षाप्रतिमा भुवि ॥ ७ ॥ तां वज्रे भोगवः श्रीमान् वनस्यात्मसख्यवः ।
 ऋचीक इति विश्वात्मो त्रियुक्ते तपसि स्थितः ॥ ८ ॥ स तां न
 प्रददौ तस्मै ऋचीकाय महाबलि । अरिष्टं हरति मता वै मन्विः

प्रत्युनिवर्हणः ॥ ८ ॥ प्रत्याख्याय पुनर्यान्तमब्रवीद्राजसत्तमः । शुक्ल
प्रदीयतां मङ्गं ततो वैतस्यसि मे सुवाम् ॥ १० ॥

ऋचीक उवाच । किं प्रयच्छामि राजेन्द्र तुभ्यं शुक्लमहं नृप
दुहिदुर्ब्रूँश्चसंज्ञतो माभूत्तत्र विचारणा ॥ ११ ॥

गाधिरुवाच । चन्द्ररश्मिप्रकाशानां हयानां वातरं हयाम् ।
एकतः श्यामकक्ष्यानां सहस्रं देहि भार्गव ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । ततः स भृगुमार्दूलस्यवनस्यात्मजः प्रभुः ।
अब्रवीदरुणं देवमादित्यं पतिमश्वसाम् ॥ १३ ॥ एकतः श्याम-
कक्ष्यानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् । सहस्रं वातवेमानां भिक्षे तां
देवसत्तम ॥ १४ ॥ तथेति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमम् ।

उवाच यत्र ते छन्दस्तदोत्थास्यन्ति वाजिनः ॥ १५ ॥ ध्यातमात्रे
ऋचीकेन हयानां चन्द्रवर्चसाम् । गङ्गाजलात् समुत्तस्थौ सहस्रं
विप्लोजसाम् ॥ १६ ॥ अदरे कान्यकुञ्जस्य गङ्गावास्तौरसत्तमम् ।

अश्वतीर्थं तदद्यापि मानवः परिचक्षते ॥ १७ ॥ ततो वै गाधये
तात सहस्रं वाजिनां शुभम् । ऋचीकः प्रददौ प्रीतः शुक्लायं
तपताम्बरः ॥ १८ ॥ ततः स विष्णुतो राजा गाधिः प्रापभयेन च ।

ददौ तां समलङ्कृत्य कन्यां भृगुसुताय वै ॥ १९ ॥ जग्राह विधि-
वत् पाणिं तस्या ब्रह्मर्षिसत्तमः । सा च तं पतिमासाद्य परं हर्ष-
मवाप ह ॥ २० ॥ स तुतोष च ब्रह्मर्षिस्तस्या वृत्तेन भारत ।

छन्द्यामास चैवैनां वरेण वरवर्धिनीम् ॥ २१ ॥ मात्रे तत् सर्व-
माचख्यौ सा कन्या राजसत्तम । अथ तामब्रवीन्माता सुतां किञ्चि-
द्वाञ्छुस्वीम् ॥ २२ ॥ ममापि पुत्रि भर्ता ते प्रसादं कर्तुमर्हति ।

अप्रत्यस्य प्रदानेन समर्थः स महातपाः ॥ २३ ॥ ततः सा लखितं
गत्वा तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् । मातृशिकीर्षितं राजन् ऋचीकस्ता-
मथाब्रवीत् ॥ २४ ॥ गुणवन्तमपत्यं सा अचिराज्जनयिष्यति ।

मम प्रसादात् कल्याणि माभूत्ते प्रणयोऽन्यथा ॥ २५ ॥ तत्र जैव

सुप्रसादी पुत्र उत्पत्तयेत्तु वदन् । अकर्मकरः श्रीमान् सत्य-
 मितद्रवीनिवे ॥ २६ ॥ ऋतुखाता च साश्वत्यं लक्ष वचसुः
 न्वरम् । परिश्रजेथाः कल्याणि तत एवमवाप्तस्यथः ॥ २७ ॥
 चरुदयानिदृष्टव मन्त्रपुत्रं युविक्रिते । लक्ष सा चोपभुञ्जीतः ततः
 पुत्रवनापस्यथः ॥ २८ ॥ ततः सत्यवतीं हृष्टा मातरं प्रत्यभाषत
 यद्वीकेन कथितं तच्चाज्ञायी चरुदयम् ॥ २९ ॥ तामुवाच तत्ते
 माता सुतां सत्यवतीं तदा । पुत्रिं पूर्वोपपन्नावाः कुसुप्त्वं वचनं
 मम ॥ ३० ॥ भर्ता य एष दत्तस्ते चरुमन्त्रपुरष्कृतः । एतं प्रवच्छ
 मच्चं त्वं मदीयं त्वं गृह्णाण च ॥ ३१ ॥ व्यत्यासं वृक्षयोश्चापि कर-
 वाव शुचिञ्चिते । यदि प्रमाणं वचनं मम मातुरनिन्दिते ॥ ३२ ॥
 समपत्यं विशिष्टं हि सर्वं दृच्छत्यनाविलम् । व्यक्तं भगवता चात्र
 कृतमेवं भविष्यति ॥ ३३ ॥ ततो मे लक्षरौ भावः पादपे च सुम-
 ध्यमे । कथं विशिष्टो भ्राता मे भवेदित्येव चिन्तय ॥ ३४ ॥ तथा
 च कृतवत्यां ते माता सतप्रवती च सा । अथ गर्भानुप्राप्ते उभे ते
 वै शुचिष्ठिर ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वा गर्भानुप्राप्तां भार्यां च च महानृषिः ।
 उवाच तं सतप्रवतीं दुर्मेना भृशुसत्तमः ॥ ३६ ॥ व्यतग्रासे नोप-
 युक्तस्ते चरुव्यक्तं भविष्यति । व्यतग्रासः पादपे चापि सुव्यक्तं ते
 कृतः सुमे ॥ ३७ ॥ मया हि विश्वं यद्ब्रह्म तच्चरौ सन्निवेशितम् ।
 चतुर्वीर्यैश्च सकलं चरौ तस्या निवेशितम् ॥ ३८ ॥ त्रैलोक्य-
 विख्यातगुणं त्वं विप्रं जनयिष्यसि । सा च क्षत्रं विशिष्टं वै तत
 एतत् कृतं मया ॥ ३९ ॥ व्यतग्रासस्तु कृतो यथास्त्वया मात्रा च ते
 शुभे । तस्मात् सा ब्राह्मणश्रेष्ठं माता ते जनयिष्यति ॥ ४० ॥
 क्षत्रियन्तप्रकर्माणं त्वं भद्रे जनयिष्यसि । न हि ते त्वत्कृतं साधु
 मादस्तेहेन भाषित्ति ॥ ४१ ॥ सा सुता शोकसेत्सुता यथात वर-
 वशिनी । भूमौ सतप्रवती राजांश्चक्षतेव सुनिदा लता ॥ ४२ ॥
 प्रतिलस्य च सा सुता शिरसां प्रणिपतय च । उवाच तस्यां सतप्रवती

विश्वामित्रो महातपाः । ततो ब्रह्मवादिनां माथ्यावां मयि ब्रह्म-
 विद्याम्बरः । अथ ब्रह्मविषयं न मे स्यात् क्षत्रियः सुतः ॥ ४४ ॥
 कामं भूमिप्रकर्मादिनां मे स्यात्सुतमहन्ति । न तु मे स्यात् सुतो
 ब्रह्मज्ञेय मे दीयतां वरः ॥ ४५ ॥ एवमस्त्विति होवाव स्वां भार्यां
 सुमहातपाः । ततो मे जनवामास जमदग्निं सुतं शुभम् ॥ ४६ ॥
 विश्वामित्रश्चाजनयत् गाधिभार्या यमस्त्रिणी । ऋषिः प्रसादा-
 द्राजेन्द्र ब्रह्मर्षिं ब्रह्मवादिनम् ॥ ४७ ॥ ततो ब्राह्मणतां यातो
 विश्वामित्रो महातपाः । क्षत्रियः सोऽप्यथ तथा ब्रह्मवंशस्य
 कारकः ॥ ४८ ॥ तस्य पुत्रो महात्मानो ब्रह्मवंशबिबर्हनाः । तप-
 स्त्रिनो ब्रह्मविदो गोवकचर एव च ॥ ४९ ॥ मधुच्छन्दस्य भग-
 वान् देवरातस्य वीर्यवान् । अक्षीणस्य शकुन्तस्य वभुः कालपथ-
 स्तथा ॥ ५० ॥ बाह्ववल्कास्य विख्यातस्तथा स्थूणी महाव्रतः ।
 उल्लोकोऽथ सुहृत्स्य तथर्षिः सैन्धवायनः ॥ ५१ ॥ वल्गुजङ्घस्य भग-
 वान् गालवस्य महावृषिः । सविर्वजस्तथा स्वातः सालङ्कायन एव
 च ॥ ५२ ॥ लीलाढ्यो नारदस्यैव तथा कूर्चामुखः स्रुतः । वाङ्गलि-
 र्मुषलस्यैव वक्षोग्रीवस्तथैव च ॥ ५३ ॥ आङ्घ्रिको नैकटक्चैव शिला-
 यूपः शितः शुचिः । चक्रको मारुतस्तथो वातघ्नोऽथाश्वलायनः ॥ ५४ ॥
 श्यामावनोऽथ गार्ग्यस्य जावास्त्रिः सश्रुतस्तथा । कारीषिरथसंश्रुत्यः
 परपौरवतन्तवः ॥ ५५ ॥ महावृषिश्च कपिलस्तथर्षिस्ताडकायनः ।
 तथैव चोपगहनस्तथर्षिश्चासुरायणिः ॥ ५६ ॥ मार्गमर्षिर्हिरण्वाक्षो
 जङ्गारिर्वाभवायनः । स्रुतिर्दिभ्रतिः स्रुतश्च स्रुरकुत्तु तथैव हि
 ॥ ५७ ॥ आराणिर्नाचिकश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा । नवतन्तु-
 र्वक्रनखः सयनो यतिरेव च ॥ ५८ ॥ अश्वोरुहश्चामत्स्याश्री
 शिरोषी चाथ माह्विभिः । उल्लोकोनिरुदापेक्षी नारदी च महा-
 षिः ॥ ५९ ॥ विश्वामित्रात्मजाः सर्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः । तथैव
 क्षत्रियो राजन् विश्वामित्रो महातपाः ॥ ६० ॥ ऋचीकेनाहितं ब्रह्म

परमेष्ठिभ्यश्चिह्नः । यतस्ते सर्वमाख्यातं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ विप्रवा-
 निवस्य वै जज्ञे सोमसुध्यमेतजसः । यत्र यत्र च सन्देहो भूयस्ते
 वासवसुतम् । तत्र यत्र च सो ब्रूहि कृत्तास्मि तव संग्रयान् ॥ ६६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि विप्रवामित्रोपाख्याने
 त्रयोऽध्यायः ॥ ४ ॥

शुचिष्ठिर उवाच । आनृशंसस्य धर्मस्य गुणान् भक्तजनस्य
 च । श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

वासवस्य च सम्वादं शुकस्य च महात्मनः ॥ २ ॥ विषये काष्ठी-

राजस्य आमान्निष्काम्य लुब्धकः । सविष्टं काण्डमादाय मृगयामास

वै मृगम् ॥ ३ ॥ तत्र चामिषलुब्धेन लुब्धकेन महावने । अविदूरे-

मृगान् दृष्ट्वा वाणः प्रतिसमाहितः ॥ ४ ॥ तेन दुर्वारितास्त्रेण

निमित्तचपलेषुणा । महान् वनतस्तत्र विद्धी मृगजिघांसया ॥ ५ ॥

स तौल्यविप्रदिग्धेन अरेणातिबलात् क्षतः । उत्सृज्य फलपत्राणि

पादपः शीघ्रमागतः ॥ ६ ॥ तस्मिन् वृक्षे तथा भूते कोटरेषु चिदो-

षितः । न जहाति शुको वासं तस्य भक्त्या वनस्यते ॥ ७ ॥ निष्प-

चारो निराहारो ग्लानः शिथिलवागपि । कृतज्ञः सह वृक्षेण

धर्मात्मा सोऽप्यशुष्यत ॥ ८ ॥ तमुदारं महासत्त्वमतिमानुषजिह्मि-

तम् । समदुःखसुखं दृष्ट्वा विस्मितः पाकशासनः ॥ ९ ॥ तत-

श्चिन्तामुपगतः शक्रः कथमयं विजः । तिर्थेऽथीनावसंभाव्यमानृ-

शंस्यमवस्थितः ॥ १० ॥ अथ वा नात्र चिन्त्यं हि अभवहासवस्व

तु । प्राणिनामपि सर्वेषां सर्वं सर्वत्र दृश्यते ॥ ११ ॥ ततो ब्राह्मण-

वेशेन मानुषं रूपमास्थितः । अवतौर्थ्य महीं शक्रस्तं पक्षिणमुवाच

॥ १२ ॥ शुक भोः पक्षिणांश्रेष्ठ दाक्षिणी सुप्रजास्त्वया । पृच्छे

तां शुक्रमेनं तं कञ्जान् त्यजसि द्रुमम् ॥ १३ ॥ अथ पृष्टः शुक्रः
 प्राह मृद्धां समभिवाद्य तम् । स्वागतं देवराज त्वं विज्ञातस्तपसा
 मेया ॥ १४ ॥ ततो ह्यश्रुताक्षेण साधु साध्विति भाषितम् । अहो
 विज्ञानमित्येवं मनसा पूजितस्ततः ॥ १५ ॥ तमेवं शुभकर्माणं
 शुक्रं परमधार्मिकम् । विजानन्नपि तां प्रीतिं पप्रच्छ बलसूदनः
 ॥ १६ ॥ निष्पन्नमफलं शुष्कमशरत्णं पतत्रिणाम् । किमर्थं सेवसे
 वृक्षं सदा महद्दिदं वनम् ॥ १७ ॥ अन्येऽपि बहवो वृक्षाः पत्र-
 संच्छन्नकोटराः । शुभाः पर्याप्तसञ्चारा विद्यन्तेऽस्मिन् महावने
 ॥ १८ ॥ गताशुषमसामर्थ्यं क्षीणसारं हतश्रियम् । विमृष्य प्रज्ञया
 धीर जह्नीमं स्थविरं द्रुमम् ॥ १९ ॥

भीष्म उवाच । तदुपश्रुत्य धर्मात्मा शुक्रः अक्रेण भाषितम् ।
 सुदीर्घमतिनिःश्वस्य दीनो वाक्यमुवाच ह ॥ २० ॥ अनतिक्रम-
 णीकानि देवतानि शचीपति । अनाभवत्तव प्रशस्त्वन्निबोध सुरा-
 धिप ॥ २१ ॥ अस्मिन्नहं द्रुमे जातः साधुभिश्च गुणैर्युतः । बाल-
 भावेन संगुप्तः शत्रुभिश्च न धर्षितः ॥ २२ ॥ किमनुक्रोश्व वैफल्य-
 सुत्पादयसि मेऽनघ । आनृशंस्यामिशुक्तस्य भक्तस्यानन्यगस्य च
 ॥ २३ ॥ अनुक्रोशो हि साधूनां महदशंस्य लक्षणम् । अनुक्रोशश्च
 साधूनां सदा प्रीतिं प्रयच्छति ॥ २४ ॥ तमेव देवतैः सर्वैः पृच्छसे
 धर्मसंग्रयात् । अतस्त्वं देव देवानामाधिपत्ये प्रतिष्ठितः ॥ २५ ॥
 नार्हसे मां सहस्राक्षं द्रुमं त्याजयितुं चिरात् । समर्थमुपजीव्येमं
 व्यजेयं कथमय वै ॥ २६ ॥ तस्य वाक्येन सौम्येन हर्षितः पाक-
 शासनः । शुक्रं प्रोवाच धर्मात्मा आनृशंस्यन तोषितः ॥ २७ ॥
 वरं वृणीष्वेति तदा स च वव्रे वरं शुक्रः । आनृशंस्युपरो नित्यं
 तस्य वृक्षस्य सम्भवम् ॥ २८ ॥ विदित्वा च दृढां भक्तिं तां शुक्रो
 शीलसम्पदम् । प्रीतः क्षिप्रमथो वृक्षममृतेनावसिक्तवान् ॥ २९ ॥
 ततः फलानि पत्राणि शाखाश्चापि मनोहराः । शुक्रस्य दृढभक्ति-

अथ श्रीमहाभारतसूक्तिः ॥ ३० ॥ शुक्रश्च कर्मणोः तेन आनु-
 मन्तुं चेत्तव । अथुपि ते महाराज प्राप शक्रसखीकताम् ॥ ३१ ॥
 अथुपि मनुष्येन्दुः शक्तिमन्त्वं समाश्रितः । सर्वाशंसिद्धिं लभते शुक्रं
 प्रथमं तव दम् ॥ ३२ ॥

ततः शक्रसखीकृत्वा आनुमासिकपर्वणि शक्रशुकसम्बादे
 ब्रह्मसोऽध्यायः ॥ ५ ॥

शुक्रि उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 दैवे पुरुषकारे च किञ्चिच्छ्रेष्ठतरं भवेत् ॥ १ ॥

शुक्र उवाच । अक्षय्यदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
 वशिष्ठस्य च सम्वादं ब्रह्मणश्च युधिष्ठिरं ॥ २ ॥ दैवनातुषयोः किं
 खित कर्मणोः श्रेष्ठमित्युत । पुरा वशिष्ठो भगवान् पितामहमपृ-
 च्छत् ॥ ३ ॥ ततः पद्भोज्ज्वो राजन् दैवदैवः पितामहः । उवाच
 मया तं वाक्यमर्थवहेतुभूषितम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मोवाच । नावीजं जायते किञ्चिन्न वीजेन विना फलम् ।
 वीजाहीजं प्रभवति वीजादेव फलं स्रुतम् ॥ ५ ॥ यादृशं वपते
 वीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षकः । स्रुते दुष्कृते वापि तादृशं लभते
 फलम् ॥ ६ ॥ यथा वीजं विना क्षेत्रमुपमं भवति निष्फलम् । तथा
 पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ ७ ॥ क्षेत्रं पुरुषकारस्तु
 दैवं वीजसदाहृतम् । क्षेत्रवीजसमायोगात्ततः शस्यं समृध्यते ॥ ८ ॥
 कर्मणः फलनिर्घृतिं स्वयमश्नाति कारकः । प्रत्यक्षं दृश्यते लोके
 कृतस्यापकृतस्य च ॥ ९ ॥ शुभेन कर्मणोः सौख्यं दुःखं पापेन
 कर्मणोः । कृतं फलति सर्वत्र नाकृतं भुज्यते क्वचित् ॥ १० ॥ कृती
 सर्वत्र लभते प्रतिष्ठां भाग्यसंश्रुताम् । अकृती लभते भ्रष्टः चते
 चारावसेवनम् ॥ ११ ॥ तपस्या रूपसौभाग्यं रत्नानि विविधानि

च प्राप्यते कर्मणा सर्वं न देवादकृतात्मना ॥ १२ ॥ तथा स्वर्गश्च
 भीगाश्च निष्ठा वा च मनोषिता । सर्वं पुरुषकारेण कृतेनेहोप-
 खभ्यते ॥ १३ ॥ ज्योतीषि त्रिदशा नागा यक्षाश्चन्द्रार्कमारुताः ।
 सर्वे पुरुषकारेण मानुष्याद्देवतां गताः ॥ १४ ॥ अर्थो वा मित्रवर्गो
 वा ऐश्वर्यं वा कुलान्वितम् । शीश्चापि दुर्लभा भोक्तुं तथैवाकृत-
 कर्मभिः ॥ १५ ॥ शौचेन लभते विप्रः क्षत्रियो विक्रमेण तु । वैश्यः
 पुरुषकारेण शूद्रः शूद्रश्च यथा श्वियम् ॥ १६ ॥ नादातारं भजनन्वर्था
 न क्षीवं नापि निष्क्रियम् । नाकर्मशीलं नाशूरं तथा नैवातप-
 खिनम् ॥ १७ ॥ येन लोकास्त्रयः सृष्टा दैत्याः सर्वाश्च देवताः ।
 स एष भगवान् विष्णुः समुद्रे तप्यते तपः ॥ १८ ॥ खञ्जेत् कर्मफलं
 न स्यात् सर्वमेवाफलं भवेत् । लोको दैवं समालक्ष्य उदासीनो
 भवेन्ननु ॥ १९ ॥ अकृत्वा मानुषं कर्म यो देवमनुवर्त्तते ।
 त्वया श्वास्यति सम्प्राप्य पतिं क्षीवमिवाङ्गना ॥ २० ॥ न तथा मानुषि
 लोके भयमस्ति शुभाशुभे । यथा त्रिदशलोके हि भयमन्येन
 जायते ॥ २१ ॥ कृतः पुरुषकारस्तु देवमेवानुवर्त्तते । न देव-
 मकृते किञ्चित् कस्यचिद्दातुमर्हति ॥ २२ ॥ यथा स्थानान्यनिव्यानि
 दृश्यन्ते दैवतेष्वपि । कथं कर्म विना दैवं स्यास्यति स्थापविध्यति
 ॥ २३ ॥ न दैवतानि लोकेऽस्मिन् व्यापारं यान्ति कस्यचित् ।
 व्यासङ्गं जनयन्त्यग्रमात्माभिभवश्चक्षुया ॥ २४ ॥ ऋषीणां देवता-
 नाञ्च सदा भवति विग्रहः । कस्य वाचा ह्यदैवं स्याद्यतो दैवं
 प्रवर्त्तते ॥ २५ ॥ कथं तस्य समुत्पत्तिर्यतो दैवं प्रवर्त्तते । एवं
 त्रिदशल्लोकेऽपि प्राप्यन्ते बहवो गुणाः ॥ २६ ॥ आत्मैव ह्यात्मनो
 बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः । आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्यापकृतस्य
 च ॥ २७ ॥ कृतञ्चापकृतं किञ्चित् कृते कर्मणि सिध्यति । सुकृतं
 दुष्कृतं कर्म न यथायं प्रपद्यते ॥ २८ ॥ देवानां शरणं पुण्यं
 सर्वं पुण्यैरवाप्यते । पुण्यशीलं नरं प्राप्य किं दैवं प्रकरिष्यति ॥ २९ ॥

पुनरारोपितः स्वर्गं
 लोचिनेः सुखमवाप्ति ॥ २० ॥ पुनरवाश राजर्षिर्बिजैरभिहितः
 पुनः देव इत्यभिविख्यातः स्वर्गं प्राप्नो महीपतिः ॥ २१ ॥ अश्व-
 ॥ २२ ॥ अश्वत्थामा च रामश्च मुनिपुत्रौ धनु-
 ॥ २३ ॥ वसुधैव कुटुम्बकं स्वकृतेर्नैह कर्मणा ॥ २३ ॥ वसुधैव-
 कुटुम्बकं द्वितीय इह वाक्यः । मिथ्याभिधानेनैकेन रसातलतलं
 मत्तः ॥ २४ ॥ बलिर्वैरोचनिर्बद्धो धर्मपाशेन दैवतैः । विष्णोः
 यरुपकारेण पातालसदनः कृतः ॥ २५ ॥ अक्रस्योद्भव्य चरणं
 प्रसिद्धी जन्मिभ्यः । हिजस्त्रीणां बधं कृत्वा किं दैवेन न वारितः
 ॥ २६ ॥ अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा स्पृष्टे बालबधेन च । वैश-
 ष्णव्येन विप्रर्षिः किं दैवेन न वारितः ॥ २७ ॥ गोप्रदानेन मिथ्या
 च ब्राह्मणेभ्यो महामखे । पुरा नृगश्च राजर्षिः कृकलासलमागतः
 ॥ २८ ॥ धुन्माराश्च राजर्षिः सुवेष्टेव जराकृतः । प्रीतिदायं
 परित्यज्य सुष्वाप स गिरिव्रजे ॥ २९ ॥ पाण्डवानां हृतं राक्ष्यं
 चातुराष्ट्रैर्महाबलैः । पुनः प्रत्याहृतञ्चैव न दैवाद्भुजसंश्रयात् ॥ ३० ॥
 तपोनियमसंयुक्ता मुनयः संश्रितव्रताः । किन्ते दैवबलाच्छापमुत्-
 सृजन्ते न कर्मणा ॥ ३१ ॥ प्रापमुत्सृजते लोके सर्वं प्राप्य सुदु-
 र्लभम् । लोभमोहसमापन्नं न दैवं वाचते नरम् ॥ ३२ ॥ यथाग्निः
 पवनोद्धृतः सुसूक्ष्मोऽपि महान् भवेत् । तथा कर्मसमायुक्तं दैवं
 समु विवर्द्धते ॥ ३३ ॥ यथा तैलक्षयाद्दीपः प्रज्ञासमुपगच्छति ।
 तथा कर्मसमायुक्तं दैवं प्रज्ञासमुपगच्छति ॥ ३४ ॥ विफुलमपि धनौघं
 प्राप्य भोगान् स्त्रियोऽपि पुरुष इह न शक्तः कर्महीनो हि
 भोक्तुम् । मुनिहितमपि चायं दैवतैः रञ्जमाणं पुरुष इह महात्मा
 प्राप्नुते तिलयुक्तः ॥ ३५ ॥ व्ययगुणमपि सधुं कर्मणा संश्रवन्ते
 अत्रति सद्भुजसोकाद्देवलोको निश्रियः । बहुरसमुपगता मान-

कर्मणि गृह्याणि पितृवनभवनार्थं दृश्यते चामराणाम् ॥ ४६ ॥ न
 च फलति विकर्मा जीवल्लोके न दैवं व्यपनयति विमार्गं नास्ति दैव
 प्रभुत्वम् । शुक्रमिव कृतमग्रं कर्म संयाति दैवं नयति पुरुषकारः
 संचितस्तत्र तत्र ॥ ४७ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं मया वै मुनिसत्तम ।
 फलं पुरुषकारस्य सदा संदृश्य तत्त्वतः ॥ ४८ ॥ अभ्युत्थानेन दैवस्यै
 समारब्धेन कर्मणा । विधिना कर्मणा चैव स्वर्गमार्गमवाप्नुयात् ॥ ४९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दैवपुरुषकारे

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कर्मणाञ्च समस्तानां शुभानां भरतर्षभ ।
 फलानि महतां श्रेष्ठ प्रब्रूहि परिपृच्छतः ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । इन्ते ते कर्तव्यिष्यामि यस्यां पृच्छसि भारत ।
 रहस्यं यदृषीषान्तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ॥ २ ॥ या गतिः प्राप्यते
 येन प्रेत्यभावे चिरेप्सिता । येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म करोति
 यः ॥ ३ ॥ तेन तेन शरीरेण तत्तत् फलमुपाश्रुते । यस्यां यस्या-
 मवस्थायां यत् करोति शुभाशुभम् ॥ ४ ॥ तस्यां तस्यामवस्थायां
 भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि । न नश्यति कृतं कर्म सदा पञ्चेन्द्रियै-
 ररिच ॥ ५ ॥ ते ह्यस्य साक्षिणो नित्यं षष्ठ आत्मा तथैव च ।
 चक्षुर्द्वैद्यात्मनो दद्यादाचं दद्याच्च स्मृतताम् ॥ ६ ॥ अनुब्रजेदुपासीत
 स यत्रः पञ्चसन्धिषः । यो दद्यादपरिक्षिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ॥ ७ ॥
 आन्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् । स्थण्डिलेषु शयानानां
 गृह्याणि शयनानि च ॥ ८ ॥ चीरवस्त्रलसंवीते वासांस्याभरणानि
 च । वाहनानि च यानानि योगात्मनि तपोधने ॥ ९ ॥ अग्नी-
 नुपशयानस्य रात्रौ पौरुषमेव च । रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्य-
 मनुगच्छति ॥ १० ॥ आभिषप्रतिसंहारे पशून् पुत्रांश्च विन्दति ।

युधिष्ठिरः । आसन् प्रहृष्टमनसः प्रीतिमन्तोऽभवंस्तदा ॥ २८ ॥
 यन्मन्ते भवति वृथोपयुज्यमाने यत् कोमे भवति वृथाभिषूयमाणे ।
 यच्चात्मी भवति वृथाभिहूयमाने तत्सर्वं भवति वृथाभिधीयमाने
 ॥ २९ ॥ इत्येतद्दृष्टिणा प्रोक्तमुक्तवानस्त्रि यद्विभो । शुभाशुभ-
 फलप्राप्तौ किमतः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३० ॥

इत्यनुभासनपर्वणि आनुभासनिकपर्वणि कर्मफलिको-
 पाख्यानं सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । के पूज्याः के नमस्कारार्थाः कान्ममस्यसि
 भारत । एतन्मे सर्वमाचक्षु घेभ्यः स्पृहयसे नृप ॥ १ ॥ उत्त-
 मापहनस्यापि यत्र ते वर्तते वनः । मनुष्यलोके सर्वेऽस्मिन् वद-
 सुवेदं चाश्रुतम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । स्पृहयामि द्विजातिभ्यो घेषां ब्रह्मपरं धनुम् ।
 घेषां स्वप्रत्ययः स्वर्गस्तपः स्वाध्यायसाधनम् ॥ ३ ॥ घेषां वक्त्राश्च
 वृक्षाश्च पितृपैतामर्ही धुरम् । उदहन्ति न सीदन्ति तेभ्यो वै
 स्पृहयाम्यहम् ॥ ४ ॥ विद्यास्त्रभिविनीतानां दान्तानां ऋदुभाषि-
 णाम् । श्रुतवृत्तोपपन्नानां सदाच्चरविदां सताम् ॥ ५ ॥ संसत्सु
 वदतां तात हंसानामिव सङ्घमः । मङ्गल्यरूपा रुचिरा दिव्या
 जीभूतनिःस्त्रनाः ॥ ६ ॥ सम्यगुच्चारिता वाचः श्रूयन्ते हि युधि-
 ष्ठिर । शुश्रूषमाणो नृपतौ प्रेत्य चेह सुखावहाः ॥ ७ ॥ ये चापि
 तेषां श्रोतारः सदा सद्सि सम्मताः । विज्ञानगुणसम्पन्नास्तेभ्यश्च
 स्पृहयाम्यहम् ॥ ८ ॥ सुसंस्कृतानि प्रयताः शुचीनि गुणवन्ति च ।
 दृढव्यन्नानि तृप्तार्थं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर । ये चापि सततं राज्ञन्
 तेभ्यश्च स्पृहयाम्यहम् ॥ ९ ॥ यक्यं ह्येवाहवे योजुं न दातुमन-
 स्सूयितम् ॥ १० ॥ शूरा वीराश्च शतमः सन्ति लोके युधिष्ठिर ।

॥ ११ ॥ धन्यः स्यात्
 कुले जातो धर्मगति-
 ॥ १२ ॥ न मे त्वत्तः प्रियतरो लोकेऽस्मिन्
 प्रियतरो ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ १३ ॥
 तथा नम प्रियतमास्तस्य विप्राः कुरुक्षेत्रम् । तेन सख्येन गच्छेयं
 लोकान् ब्रह्म स मात्तव ॥ १४ ॥ न मे पिता प्रियतरो ब्राह्मणेभ्य-
 स्तथाभवत् । न मे पितुः पित्ता वापि धी चान्येऽपि सुहृज्जनाः ॥ १५ ॥
 न हि मे वृजिनं किञ्चित् विद्यते ब्राह्मणेष्विह । अणु वा यदि वा
 क्वचित् विद्यते साधु कर्मसु ॥ १६ ॥ कर्मणा मनसा वापि वाचा
 वापि परन्तप । उच्यते कृतं ब्राह्मणेभ्यस्तेनाद्य न तपास्यहम् ॥ १७ ॥
 ब्रह्मण्य इति मामाहुस्तथा ब्राह्मण्ये तोषितः । एतदेव पवित्रेभ्यः
 सर्वेभ्यः परमं श्रुतम् ॥ १८ ॥ पश्यामि लोकानमलाऽऽकुचीन्
 ब्राह्मणवायिनः । तेषु मे तात गन्तव्यमज्ञाय च विराय च ॥ १९ ॥
 यथा भर्ताश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके युधिष्ठिर । स देवः सा
 गतिर्नान्या च्छत्रियस्य तथा हिजाः ॥ २० ॥ च्छत्रियः शतवर्षी च
 दशवर्षी हिजात्तमः । पितापुत्रौ च विज्ञेयौ तयोर्हि ब्राह्मणो
 गुरुः ॥ २१ ॥ नारी तु पत्यभावे वै देवरं कुरुते पतिम् । पृथिवी
 ब्राह्मणालाभे च्छत्रियं कुरुते पतिम् ॥ २२ ॥ पुत्रवच्च ततो रक्ष्या
 उपास्या गुरुवच्च ते । अग्निवच्चोपचर्या वै ब्राह्मणा कुचसत्तम
 ॥ २३ ॥ ऋजून् सतः सत्यधीलान् सर्वभूतहिते रतान् । आग्नी-
 विषानिव क्रुडान् हिजान् परिचरेत् सदा ॥ २४ ॥ तेजसस्तपस-
 श्चैव नित्यं विभ्येत् युधिष्ठिर । उभे चैते परित्याज्ये तेजश्चैव तप-
 स्तथा ॥ २५ ॥ व्यवसायस्तयोः शीघ्रसुभयोरेव विद्यते । हन्तुः
 क्रुद्धा मन्वाराज ब्राह्मणा धी तपस्विनः ॥ २६ ॥ भूयः स्यादुभयं
 दत्तं ब्राह्मणाद् यदक्रोपेनात् । कुर्यादुभयतः श्रेष्ठं दत्तश्रेष्ठं न
 श्रेष्ठयेत् ॥ २७ ॥ दण्डपाणिर्यथा गोषु पालो नित्यं हि रक्षयेत् ।

ब्राह्मणान् ब्रह्म च तथा क्षत्रियः परिपालयेत् ॥ २८ ॥ पितृक-
पुत्रान् रक्षेथा ब्राह्मणान् धर्मचेतसः । गृहे वैश्रामवेक्षेथाः किं-
स्विदस्तीति जीवनम् ॥ २९ ॥

इत्यनुशासनपर्वेण आनुशासनिकपर्वेण भीष्मनिश्चये
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणानान्तु ये लोकाः प्रतिश्रुत्य पिता-
महं । न प्रयच्छन्ति मोहात्ते के भवन्ति महायुते ॥ १ ॥ एतस्मै
सखतो ब्रूहि धर्मं धर्ममृताम्बर । प्रतिश्रुत्य दुरात्मानो न प्रय-
च्छन्ति ये नराः ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । यो न दद्यात् प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा बहि वा
बद्ध । आयास्तस्य हताः सर्वाः क्षीवस्यैव प्रजाफलम् ॥ ३ ॥ यां
रात्रिं जायते जीवो यां रात्रिञ्च विनश्यति । एतस्मिन्नन्तरे वदन्तु
सुकृतं तस्य भारत ॥ ४ ॥ यच्च तस्य हृतं किञ्चिद्दत्तं वा भरत-
र्षभ । तपस्तप्तमथो वापि सर्वं तस्योपहन्यते ॥ ५ ॥ अथैतद्वचनं
प्राङ्गर्क्ष्मशास्त्रविदो जनाः । निशम्य भरतश्रेष्ठ बुद्ध्या परम-
युक्तया ॥ ६ ॥ अपि वीदाहरन्तीमं धर्मशास्त्रविदो जनाः ।
अश्वानां श्वामकर्ष्णानां सहस्रेण समुच्यते ॥ ७ ॥ अत्रैवीदाहर-
न्तीममितिहासं पुरातनम् । शृगालस्य च सम्वाहं वानरस्य च
भारत ॥ ८ ॥ तौ सखायौ पुरा ह्यास्तां मानुषत्वे परन्तप । अन्यां
योनिं समापन्नौ शार्गालीं वानरीं तथा ॥ ९ ॥ ततः परासून-
खादन्तं शृगालं वानरोऽब्रवीत् । शश्वानमध्ये सम्प्रेक्ष्य पूर्वजाति-
मनुस्मरन् ॥ १० ॥ किं लया पापकं पूर्वं कृतं कर्म सुदासणम् ।
चरुत्वं शश्वाने मृतकान् पूतिकानक्ति कुत्सितान् ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा

ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य न मया
सर्वप्रथमं ॥ १२ ॥ अथैव पापज्ञोऽनिमानोऽपि प्रवृत्तः ।
अथैव मया सत्त्वानि युञ्जितः ॥ १३ ॥

अथैव मया सत्त्वानि युञ्जितः ॥ १३ ॥
अथैव मया सत्त्वानि युञ्जितः ॥ १४ ॥

अथैव मया सत्त्वानि युञ्जितः ॥ १५ ॥
अथैव मया सत्त्वानि युञ्जितः ॥ १६ ॥

अथैव मया सत्त्वानि युञ्जितः ॥ १७ ॥
अथैव मया सत्त्वानि युञ्जितः ॥ १८ ॥

अथैव मया सत्त्वानि युञ्जितः ॥ १९ ॥
अथैव मया सत्त्वानि युञ्जितः ॥ २० ॥

अथैव मया सत्त्वानि युञ्जितः ॥ २१ ॥
अथैव मया सत्त्वानि युञ्जितः ॥ २२ ॥

अथैव मया सत्त्वानि युञ्जितः ॥ २३ ॥
अथैव मया सत्त्वानि युञ्जितः ॥ २४ ॥

अथैव मया सत्त्वानि युञ्जितः ॥ २५ ॥
अथैव मया सत्त्वानि युञ्जितः ॥ २६ ॥

सुखायैष ब्राह्मणस्तीर्थमुच्यते । वेलायां न तु कस्याश्चिद्व्युत्केदिषी
शुद्धपूजितः ॥ १८ ॥

द्वैत्यशुभासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि शृगालवानर-
संवादे नवमीध्यावः ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मित्रबीहाईयोगेन उपदेशं करोति यः ।
जात्यावरस्य राजर्षे दोषस्तस्य भवेन्न वा ॥ १ ॥ एतद्विष्णोर्नि
तखेन व्याख्यातं वै पितामह । सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य यत्र सुद्वान्ति
मानवाः ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । अत्र ते वर्तयिष्यामि शृणु राजन् यथाक्रमम् ।
ऋषीणां बहूनां पूर्वं श्रुतमासीद्यथा पुरा ॥ ३ ॥ उपदेशो न कर्तव्यो
जातिहीनस्य कस्यचित् । उपदेशे महान् दोष उपधायास्य
भाष्यते ॥ ४ ॥ निदेशनामद् राजन् शृणु मे भरतर्षभ । दुरात्ता-
वचने राजन् यथा पूर्वं युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ ब्रह्माश्रमपदे वृत्तं पार्श्वं
हिमवतः शुभे । तत्राश्रमपदं पुण्यं नानावृक्षगणावृतम् ॥ ६ ॥
नानाशुक्ललताकीर्षं मृगहिजनिषिवितम् । सिद्धचारणसंयुक्तं रम्यं
पुष्पितकाननम् ॥ ७ ॥ व्रतिभिर्बह्वभिः कीर्षं तापसैरुपसेवितम् ।
ब्राह्मणैश्च महाभागैः सूर्येज्वलनसन्निभैः ॥ ८ ॥ नियमव्रतसम्पन्नैः
समाकीर्षं तपस्विभिः । दीक्षितैर्भरतश्रेष्ठ यथाचारैः कृतात्मभिः
॥ ९ ॥ तपोऽध्ययनवोधैश्च नादितं भरतर्षभ । ब्राह्मिण्युच्चैश्च
बहुभिर्यतिभिश्च निषिवितम् ॥ १० ॥ तत्र कश्चित् समुत्साहं कृत्वा
शूद्री दयान्वितः । आगतो ह्याश्रमपदं पूजितश्च तपस्विभिः ॥ ११ ॥
तांस्तु दृष्ट्वा मुनिगणान् देवकल्पान् महौजसः । विविधां वदतो
दीक्षां संप्राह्वयत भारत ॥ १२ ॥ अथास्य कुक्षिरभवत्तमस्यै
भरतर्षभ । ततोऽब्रवीत् कुलपतिं पादौ संगृह्य भारत ॥ १३ ॥

शुद्धिमादादिभ्यश्चिन्तयन्तः हिजर्षम । तत्रां लं भगवन् वक्तुं
प्रसादवित्तमयम् ॥ १५ ॥ वखांवरौह भगवन् शूद्रो जात्याच्चि
मन्तव्यः । शुद्ध्या कर्मभिर्कामि प्रपन्नाय प्रसीद मे ॥ १५ ॥

वृक्षपरिक्रमणः । न मन्थमिह शूद्रेण लिङ्गमाश्रित्य वार्त्त-
शुद्धः । सास्वत्या वृद्धि ते वृद्धिः शुद्ध्या प्रातिरतो भव ॥ १६ ॥ शुद्ध-
मया परीक्षाकालव्याप्तस्यैव न संशयः ॥ १७ ॥

मौख्यसंवाचः । एतन्मृतस्तु मुनिना स शूद्रोऽचिन्तयन्मृप ।
अथमथ मया कार्ये अद्या धर्मं परा च मे ॥ १८ ॥ विज्ञातमेव
कृतत् करिष्ये प्रियमात्मनः । गत्वाश्रमपदाद्दूरमुटजं कृतवांस्तु सः
॥ १८ ॥ तदा वेदीषु भूमिषु देवतायतनानि च । निवेश्य भरत-
श्रेष्ठ नियमस्योऽभवन्मुनिः ॥ २० ॥ अभिषेकांश्च नियमान् देवता-
यतनेषु च । वलिञ्च कृत्वा जला च देवताद्याप्यपूजयत् ॥ २१ ॥

सङ्कल्पनियमोपेतः फलाहारो जितेन्द्रियः । नित्यं सन्निहिताभिस्तु
श्रेष्ठेष्वीभिः फलैस्ताथा ॥ २२ ॥ अतिधीन पूजयामास यथावत्
समुपागतान् । एवं हि समहान् कालो व्यत्यक्रामत तस्य वै ॥ २३ ॥

संश्यास्तु मुनिरप्राच्छत् सङ्कल्प्या वै तमाश्रमम् । संपूज्य स्वागतेनर्षिं
त्रिषिवत् समतोषयत् ॥ २४ ॥ अनुकूलाः कथाः कृत्वा यथागत-
मप्राच्छत् । ऋषिः परमतेजस्वी धर्मात्मा संश्रितव्रतः ॥ २५ ॥ एवं
सुवद्भ्यस्तस्य शूद्रस्य भरतर्षभ । सोऽगच्छदाश्रममृषिः शूद्रं द्रष्टुं
नरर्षभ ॥ २६ ॥ अथ तं तापसं शूद्रः सोऽब्रवीत् भरतर्षभ । पित्र-

कार्यं करिष्यामि तन्न मेऽनुग्रहं कुरु ॥ २७ ॥ वाङ्मिच्छेव तं
विप्र-उवाच भरतर्षभ । शुचिर्मूला स शूद्रस्तु तस्यर्षिः पाद्यमान-
यत् ॥ २८ ॥ अथ इमांश्च वन्याश्च ओषधीर्भरतर्षभ । पवित्र-
माषजश्चैव तृषीञ्च समुपाययत् ॥ २९ ॥ अथ दक्षिणमातृव्य तृषी-

चरमपैर्षीक्रीम् । कृतानन्यायती दृष्ट्वा तं शूद्रमृषिरब्रवीत् ॥ ३० ॥
कुरुष्वैतं पूर्वशीर्षं भवांशोदसुखं मुचिः । स त्त्तं कृतवाम्

शूद्रः सर्वं यद्विपरिव्रवीत् ॥ ३१ ॥ यथोपदिष्टं मेधावी दर्भाद्यादि
यथातथम् । हव्यकव्यविधिं कृतस्त्वसुतां तेन तपस्विना ॥ ३२ ॥
ऋषिणा पितृकार्यं च सं च धर्मपथे स्थितः । पितृकार्यं कृते चापि
विद्वष्टः स जमाम ह ॥ ३३ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य स तप्यन्
शूद्रतापसः । वने पञ्चलमगमत् सुकृतेन च तेन वै ॥ ३४ ॥ अजा-
यत महाराजवंशे स च महाद्युतिः । तथैव स ऋषिस्तात काल-
धर्ममवाप ह ॥ ३५ ॥ पुरोहितकुले विप्रः प्रजातो भरतर्षभ ।
एवं तौ तत्र संभूतावुभौ शूद्रसुनी तदा ॥ ३६ ॥ क्रमेण वैदितौ
चापि विद्यास कुशलावुभौ । अथर्ववेदे वेदे च बभूवर्षिः सुनि-
ष्ठितः ॥ ३७ ॥ कल्पप्रयोगी चोत्पन्ने ज्योतिषि च परं गतः । सांख्ये
चैव परा प्रीतिस्तस्य चैवं व्यवर्द्धत ॥ ३८ ॥ पितर्युपरते चापि
कृतशौचस्तु पार्थिवः । अभिषिक्ताः प्रकृतिभौ राजपुत्रः स पार्थिवः
॥ ३९ ॥ अभिषिक्तौ च ऋषिरभिषिक्तः पुरोहितः । स तं
पुरोधाय सुखमवसद् भरतर्षभ ॥ ४० ॥ राज्यं शशास सर्वश
प्रजाश्च परिपालयन् । पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकार्येषु चासकृत्
॥ ४१ ॥ उत्स्रयन् प्राहसच्चापि दृष्ट्वा राजा पुरोहिताम् । एवं
स बह्वशी राजन् पुरोधसमुपाहसत् ॥ ४२ ॥ लक्षयित्वा पुरो-
धास्तु बह्वशस्तं नराधिपम् । उत्स्रयन्तश्च सततं दृष्ट्वासौ मन्यु-
माविशत् ॥ ४३ ॥ अथ शून्ये पुरोधस्तु सह राज्ञा समागतः ।
कथाभिरनुकूलाभौ राजानश्चाभ्यरामयत् ॥ ४४ ॥ ततोऽब्रवी-
न्बरेन्द्रं स पुरोधा भरतर्षभ । वरमिच्छान्यहन्तृकं त्वया दत्तं
महाद्युते ॥ ४५ ॥

राजोवाच । वराणान्ते शतं दद्यां किमुतैकं द्विजोत्तम ।
स्तेहाश्च बह्वमानाश्च नास्यदियं हि मे तव ॥ ४६ ॥

पुरोहित उवाच । एकं वै वरमिच्छामि यदि तुष्टोऽसि पार्थिव ।
प्रतिजानीहि तावत्त्वं सत्त्वं यदद नानृतम् ॥ ४७ ॥

वसामि देवकीपुत्रसन्तुष्टौ पर्यैपृच्छत ॥ २ ॥ नारायणस्याङ्ग-
 गीतं जन्तवो हृद्यं शिवं पद्मसमानवर्षाम् । कौतूहलादिस्रित-
 मानुषा पश्यन्तु सीता मकरध्वजस्य ॥ ३ ॥ कानीह भूतान्युप-
 शान्तं सन्तिष्ठसे कानित सेवसे त्वम् । तानि त्रिलोकेश्वर-
 मया कान्तं वलितं सिद्धं महर्षिकल्प ॥ ४ ॥ एवं तदा श्रीरभि-
 भाषनायां देव्या समस्तं कण्डध्वजस्य । उवाच वाक्यं मधुरा-
 म्भसानं भनीहरं चन्द्रमुखी प्रसन्ना ॥ ५ ॥

श्रीरुवाच । वसामि नित्यं सुभमी प्रगल्भे दक्षे नरे कर्मणि
 वर्तमाने । अक्रोधने देवपंरे कृतज्ञे जितेन्द्रियनित्यमुदीर्यसखे ॥ ६ ॥
 नान्यमनित्यं वसामि न नास्तिके साङ्गरिके कृतज्ञे । न भिन्न-
 चित्ते न दृश्यंस्वर्षे न चक्षुः शीरे न गुणध्वसूये ॥ ७ ॥ ये चाल्प-
 शीलोऽल्पसखमानाः क्षिप्रान्ति कुंभान्ति च यत्र तत्र । न चैव तिष्ठामि
 तथाविधेषु नरेषु संशुभमनोरथेषु ॥ ८ ॥ यथात्मनि प्रार्थयते न
 क्षिप्रिभ्यश्च स्वभावोपहतान्तरात्मा । तेष्वल्पसन्तोषपरेषु नित्यं
 नरेषु नाहं निवसामि सम्यक् ॥ ९ ॥ स्वधर्मशीलेषु च धर्मवित्सु
 वृद्धोपसेवानिरते च दान्ते । कृतात्मनि चान्तिपरे समर्थं चान्तासु
 दान्तासु तथावलासु ॥ १० ॥ सत्यस्वभावार्जवसंयुतासु वसामि
 देवहजपूजिकासु । प्रकीर्णभाण्डामनवेच्छकारिणीं सदा च भर्तुः
 प्रतिकूलवादिनीम् ॥ ११ ॥ परस्य वैश्वाभिरतामलज्जामेवस्विधां
 स्त्रीं परिवर्जयामि । वसामि नारीषु पतिव्रतासु कल्याणशीलासु
 विभूषितासु ॥ १२ ॥ सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनसु सौभाग्ययुक्तासु
 शुभान्वितासु । पापामचोद्धामवलेहनीञ्च व्यपेतधैर्यां कलह-
 प्रियाञ्च ॥ १३ ॥ निद्राभिभूतां सततं शयानामेवस्विधां तां परि-
 वर्जयामि । यानेषु कन्यासु विभूषणेषु यज्ञेषु भेषेषु च वृष्टिमत्सु
 ॥ १४ ॥ वसामि फुल्लासु च पद्मिनीषु नन्दनवीथीषु च शरदीषु ।
 मूलेषु गोष्ठेषु तथासनेषु सरसु फुल्लोत्पलपङ्कजेषु ॥ १५ ॥ नदीषु

हंसस्वननादिताषु क्रौञ्चावधुष्टस्वरगोमिताषु । प्रकीर्षकूलद्रुमराजि-
तासु तपस्त्रिसिद्धद्विजसेवितासु ॥ १६ ॥ वसामि नित्यं सुवह्णदकाङ्क
सिंहैर्गजैश्चाकुलितोदकासु । मत्ते गजे गोवृषभे नरेन्द्रे सिंहासने
सत्पुरुषेषु नित्यम् ॥ १७ ॥ यस्मिन् जनो हव्यभुजं जुहोति गो-
ब्राह्मणञ्चाचरति देवताश्च । काले च पुष्पैर्बलयः क्रियन्ते तस्मिन्
गृहे नित्यमुपैमि वासम् ॥ १८ ॥ स्वाध्यायनित्येषु सदा द्विजेषु
क्षत्रे च धर्माभिरते सदैव । वैश्ये च कृष्याभिरते वसामि शूद्रे च
शुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥ १९ ॥ नारायणे लेकमना वसामि सर्वेषु
भावेन शरीरभृता । तस्मिन् हि धर्मः सुमहान्निविष्टो ब्रह्मरथता
चात्र तथा प्रियत्नम् ॥ २० ॥ नाहं शरीरेण वसामि देवि नैवं
मया शक्यमिहाभिधातुम् । भावेन यस्मिन्निवसामि पुंसि स वर्द्धते
धर्मयशोऽर्थकामैः ॥ २१ ॥

इत्यनुशासनपर्वेण आनुशासनिकपर्वेण श्रीसुक्लिणीसंवादि

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्त्रीपुंसयोः संप्रयोगे स्पर्शः कस्याधिको
भवेत् । एतस्मिन् संग्रथे राजन् यथावदत्तुमर्हसि ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भङ्गाखनेन शक्रस्य यथा वैरमभूत् पुरा ॥ २ ॥ पुरा भङ्गाखनी
नाम राजर्षिरतिधार्मिकः । अपुत्रः पुरुषव्याघ्र पुत्रार्थं यज्ञमाहरत्
॥ ३ ॥ अग्निष्टुतं स राजर्षिरिन्द्रद्विष्टं महाबलः । प्रायश्चित्तेषु
मत्तर्पानां पुत्रकामेषु चेष्यते ॥ ४ ॥ इन्द्रो ज्ञात्वा तु तं यज्ञं महा-
भागः सुरेश्वरः । अन्तरं तस्य राजर्षेरन्विच्छन्निवृत्तात्मनः ॥ ५ ॥
न चैवास्यान्तरं राजन् स ददर्श महात्मनः । कस्यचित्त्वथ कालस्य
शृगयां गतवान् नृपः ॥ ६ ॥ इदमन्तरमित्येव शक्रो नृप्रमनोहयत् ॥

नृदिशोऽवि-
 त्तमः सुविप्रसु-
 तदा । इवमेतच्च वै राजन् अमरुष्णा-
 विप्रः नृपः ॥ १० ॥ सुविप्रश्चतः सुस्विरं पूषं परमवारिणा ।
 सुवसुश्च मरुत्वात् पायसासास अजितम् ॥ ११ ॥ अथ पीतोदकं
 सोऽथ वृचे बद्धा नृपोत्तमः । अथसाद्य त्तस्तात तत्र स्त्रील-
 क्तमपि ॥ १० ॥ सात्मानं स्त्रीकृतं दृष्ट्वा प्रीडितो नृपसत्तमः ।
 विज्ञातु गतसर्वात्मा व्यामुखिन्द्रियचेतनः ॥ ११ ॥ आरोह्ये कथं
 लभ्ये कथं यास्यामि वै पुरम् । इष्टेनामिष्टता चापि पुत्राणां
 अतमौरसम् ॥ १२ ॥ ज्ञातं महाबलानां मे तान् प्रवक्ष्यामि किन्व-
 चम् । दारुणं कालकीयेषु पीरजानपदेषु च ॥ १३ ॥ अदुलक्ष
 अदुलक्ष विज्ञानं तथैव ह । स्त्रीगुणा ऋषिभिः प्रोक्ता धर्म
 तत्त्वार्थदर्शिभिः ॥ १४ ॥ व्यावामं कर्कशलक्ष वीर्यं च पुरुषे गुणाः ।
 यौसुषं विप्रनष्टं वै स्त्रीलं केनापि मेऽभवत् । स्त्रीभावात् पुनरश्वन्तं
 कथमारोढुमुत्सहे ॥ १५ ॥ महता लथ यत्नेन आसृष्टाश्वं नरा-
 धिपः । पुनरायात् पुरं तात स्त्रीकृतो नृपसत्तमः ॥ १६ ॥ पुत्रा
 दाराश्च श्रुत्वाश्च पीरजानपदाश्च ते । किमिदन्तिति विज्ञाथ विस्मयं
 अरमं गताः ॥ १७ ॥ अधोवाच स राजर्षिः स्त्रीभूतो वदतां वरः ।
 अग्न्यामन्त्रि निर्यातो बलैः परिवृतो दृढम् । उद्वहान्तः प्राविशं
 मोरामटवीं दैवचोदितः ॥ १८ ॥ अटव्याञ्च सुधीरायां तस्यार्त्तो
 नेष्टचेतनः । सरः सुस्विरप्रख्यमपश्यं पक्षिभिर्हृतम् ॥ १९ ॥ तत्राव-
 म्नाहः स्त्रीभूतो दैवेनाहं कृतः पुरा । नाम गीत्राणि चामाथ
 दाराणां मन्त्रिणां तथा ॥ २० ॥ आह पुत्रांस्ततः सोऽथ स्त्रीभूत-
 याधिर्वोत्तमः । संप्रीत्या भुज्यतां राज्यं वनं यास्यामि पुत्रकाः ॥ २१ ॥
 एवमुक्त्वा पुत्रशतं वनमेव जगाम ह । मत्ता चैवाश्रमं सा तु तापसं
 प्रत्यपद्यत ॥ २२ ॥ तापसेनास्य पुत्रास्वामास्यमेवभवच्छतम् । अथ
 आदाथ तान् सर्वान् पूर्वपुत्रानभाषत ॥ २३ ॥ एतस्मिन्ने सुता शूयं

स्त्रीषु विभे शतं सुताः । एकत्र भुञ्जतां राज्यं आद्यभावेन पुत्रकाः
 ॥ २४ ॥ सञ्चिता आतरस्तोऽथ राज्यं ब्रुधुजिरे तदा । तान् दृष्ट्वा
 आद्यभावेन भुञ्जानान् राज्यमुत्तमम् ॥ २५ ॥ चिन्तयामास देवेन्द्रो
 मन्वुनाथ परिप्लुतः । उषकारोऽस्य राजर्षिः कृतो नापकृतं मया
 ॥ २६ ॥ ततो ब्राह्मणरूपेण द्विवराजः शतक्रतुः । भेदवामाद्य
 तान् मत्ना नगरं वै नृपात्मजान् ॥ २७ ॥ आतृणां नास्ति सौभाग्यं
 शिष्येकस्य पितुः सुताः । राज्यहेतोर्विद्विताः कश्यपस्य सुरासुराः
 ॥ २८ ॥ यूकं सङ्गास्वनापत्यास्तापसस्येतरे सुताः । कश्यपस्य सुता-
 श्चैव असुराश्च सुरास्तथा ॥ २९ ॥ युष्माकं पैतृकं राज्यं भुञ्जते
 तापसात्मजैः । इन्द्रेण भेदितास्ते तु युद्धेऽन्योऽन्यमपातयन् ॥ ३० ॥
 तच्छ्रुत्वा तापसी चापि सन्तप्ता प्ररुदो ह । ब्राह्मणच्छंशनाभ्येव्य
 तामिन्द्रोऽशान्वपृच्छत ॥ ३१ ॥ केन दुःखिन सन्तप्ता रीदिसि त्वं
 वरानने । ब्राह्मणस्य ततो दृष्ट्वा सा स्त्री करुणस्रवणीव ॥ ३२ ॥
 पुत्राणां हे शते ब्रह्मन् कालेन विनिपातिते । अहं राजासुभ्रं विप्र
 तत्र पुत्रशतं मम ॥ ३३ ॥ समुत्पन्नं सख्यपाणां पुत्राणां ब्राह्मणो-
 त्तम । कदाचिन्मृगयां यात उट्टभ्रान्तो गहने वने ॥ ३४ ॥ अव-
 गादश्च सरसि स्त्रीभूतो ब्राह्मणोत्तम । पुत्रान् राज्ये प्रतिष्ठाप्य
 वनमस्मि ततो गतः ॥ ३५ ॥ स्त्रियाश्च मे पुत्रशतं तापसेन महा-
 स्मना । आश्रमे जनितं ब्रह्मन्नीतं तन्नगरं मया ॥ ३६ ॥ तेषाञ्च
 वैरमुत्पन्नं कालयोगिन वै द्विज । एतच्छोचाम्यहं ब्रह्मन् दैवेन
 समभिप्लुता ॥ ३७ ॥ इन्द्रस्तां दुःखितां दृष्ट्वा अब्रवीत् पशुषं वचः ।
 पुरा सुदुःसहं भद्रे मम दुःखं त्वया कृतम् ॥ ३८ ॥ इन्द्रहिष्टेन
 यजता मामनाह्वय धिष्ठितम् । इन्द्रोऽहमस्मि दुर्बुद्धे वैरं ते
 यातितं मया ॥ ३९ ॥ इन्द्रं दृष्ट्वा तु राजर्षिः पादयोः शिरसा
 गतः । प्रसीद् त्रिदशश्रेष्ठ पुत्रकामेन स क्रतुः ॥ ४० ॥ इह
 खिद्यम्यादूर्ध्वं तत्र मे सन्तुमर्हसि । प्रणिपातेन तस्येन्द्रः परितुष्टी

सर्वे इदं ॥ ४१ ॥ पुत्रान् कृतसे राजन् जीवन्त्येतत् प्रचक्षु मे ।
स्त्रीभूतस्य हि ये जातः पुत्रपत्न्येऽथ ये भवन् ॥ ४२ ॥ तापसी तु
मया प्रवृत्तवाच प्रवृत्तवाचि । स्त्रीभूतस्य हि ये पुत्रास्ते मे जीवन्तु
जायन्ते ॥ ४३ ॥ इत्यन्तु विप्रतो भूत्वा स्त्रियं पप्रच्छ तां पुनः ।
सुखमेतमर्पित्वा ये ते कथं दद्याः सुतस्त्वव ॥ ४४ ॥ स्त्रीभूतस्य हि
यं जितं त्वं द्रुपदोऽपि कथम् । कारणं श्रोतुमिच्छामि तन्मे
वतुमिहाह्वयि ॥ ४५ ॥

स्वपुत्रवाच । स्त्रियास्त्वभ्यधिकं स्नेहो न तथा पुरुषस्य वै ।
अप्राप्ते शक्र जीवन्तु ये जाताः स्त्रीभूतस्य वै ॥ ४६ ॥

भीष्मपुत्रवाच । एवमुक्तस्ततस्त्रिन्द्रः प्रीतो वाक्यमुवाच ह ।
सर्वं एवेह जीवन्तु पुत्रास्ते सत्यवादिनि ॥ ४७ ॥ वरञ्च वृणु
राजेन्द्र यं लमिच्छसि सुव्रत । पुरुषलमथ स्त्रीलं भक्तो वदमि-
काङ्क्षसे ॥ ४८ ॥

स्वपुत्रवाच । स्त्रीलमेव वृणु शक्र पुंस्त्वं नैच्छामि वासव । एव-
मुक्तस्तु द्वेन्द्रस्तां स्त्रियं प्रवृत्तवाच ह ॥ ४९ ॥ पुरुषत्वं कथं त्यक्त्वा
स्त्रीलं चोदयसे विभो । एवमुक्तः प्रवृत्तवाच स्त्रीभूतो राजसत्तमः
॥ ५० ॥ स्त्रियाः पुरुषसंयोगे प्रीतिरभ्यधिका सदा । एतस्मात्
कारणाच्छक्र स्त्रीलमेव वृणोम्यहम् ॥ ५१ ॥ रमे चाभ्याधिकं स्त्रीले
सत्यं वै द्वेषसत्तम । स्त्रीभावेन हि तुष्टास्मि गम्यतां त्रिदशाधिप
॥ ५२ ॥ एवमस्त्विति चोक्त्वा तामापृच्छ्य त्रिदिवं गतः । एवं
स्त्रिया महाराज अभिका प्रीतिरुच्यते ॥ ५३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि भङ्गास्त्रो-
पाख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । किं कर्तव्यं मनुष्येण लोकयात्रादित् ।
 कथं वै लोकयात्रान्तु किं श्रीलक्ष्म समाचरेत् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम् ।
 मनसा त्रिविधञ्चैव द्दय कर्मपथांस्वजेत् ॥ २ ॥ प्राणातिपातः
 स्तेन्यञ्च परदारमथापि च । व्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परि-
 वर्जयेत् ॥ ३ ॥ असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमदृतं तथा । चत्वारि
 वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नानुचिन्तयेत् ॥ ४ ॥ अनभिध्या परस्वेषु
 सर्वसस्वेषु सौहृदम् । कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत्
 ॥ ५ ॥ तस्माद्वाक्कायमनसा नाचरेद्दशुभं नरः । शुभाशुभान्याचरन्
 हि तस्य तस्याश्रुते फलम् ॥ ६ ॥

इत्यनुभासनपर्वणि आनुभासनिकपर्वणि लोकयात्रानु-
 कथने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । त्रयापगीय नामानि श्रुतानीह जगत्पतेः ।
 पितामहेभ्याच विभो नामान्याचक्षुश्मभवे ॥ १ ॥ बभ्रवे विश्वरूपाय
 महाभाग्यञ्च तत्त्वतः । सुरासुरशुरौ देवे ब्रह्मरेऽव्यक्तयो नये ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । अशक्तोऽहं गुणान् वक्तुं महादेवस्य धीमतः ।
 यो हि सर्वगतो देवो न च सर्वत्र दृश्यते ॥ ३ ॥ ब्रह्मविष्णुसुरेशानां
 स्रष्टा च प्रभुरेव च । ब्रह्मादयः पिशाचान्ता यं हि देवा उपा-
 सते ॥ ४ ॥ प्रकृतीनां परत्वेन पुरुषस्य च यः परः । चिन्त्यते यो
 योगविद्भिर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५ ॥ अक्षरं परमं ब्रह्म असच्च
 सदसच्च यः । प्रकृतिं पुरुषञ्चैव क्षीभयित्वा खतेजसा । ब्रह्माण-
 मसृजत्तस्माद्देवदेवः प्रजापतिः ॥ ६ ॥ को हि अक्तो गुणान् वक्तुं
 देवदेवस्य धीमतः । गर्भजन्मजराशुक्तो मत्तर्षो मृतपुत्रमन्वितः ॥ ७ ॥
 को हि अक्तो भवं ज्ञातुं महिधः परमेश्वरम् । ऋते नारायणम्

एष विद्वान् शुण्ठि वीणां विष्णुः परम-
 त्तमः । दिव्यवचनं हविषा वीक्षते योगवक्षुषा ॥ ९ ॥ रुद्रभक्त्या
 तं कृष्णेन त्वमहाप्रमदात्सता । तं प्रसाद्य तदा देवं धर्ष्यां किल
 भारत ॥ १० ॥ अर्थात् शिवतरलञ्च सर्वलोकेषु वै तदा । प्राप्त-
 वन्निव राजेन्द्र सुवर्णाद्यामहेश्वरात् ॥ ११ ॥ पूषं वर्षसहस्रन्तु
 कसुहनेषु माधकः । प्रसाद्य चरुदं देवं चराचरगुरुं शिवम् ॥ १२ ॥
 शुभे शुभे तु कृष्णेन तोषितो वै महेश्वरः । भक्त्या परमया चैव
 शीतथैव महात्मनः ॥ १३ ॥ ऐश्वर्यं यादृशं तस्य जगद्योनेर्महा-
 त्मनः । तदयं दृष्टवान् साक्षात् पुत्रार्थं हरिरच्युतः ॥ १४ ॥ तस्मात्
 परतरञ्चैव नान्यं पश्यामि भारत । व्याख्यातुं देवदेवस्य शक्तौ
 नामान्यशेषतः ॥ १५ ॥ एष शक्तो महाबाहुर्वक्तुं भगवतो गुणान् ।
 विभूतिञ्चैव कार्त्स्न्येन सत्यां माहेश्वरीं नृप ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तदा भीष्मो वासुदेवं महा-
 यज्ञाः । भवनाहात्म्यसंयुक्तमिदमाह पितामहः ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच । सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि ।
 शिवाय विश्वरूपाय यक्षां पृच्छेद्यधिष्ठिरः ॥ १८ ॥ नाम्नां सहस्रं
 देवस्य तण्डिना ब्रह्मचोनिना । निवेदितं ब्रह्मलोके ब्रह्मणो यत्
 पुराभवत् ॥ १९ ॥ हैपायनप्रभृतयस्तथा चैमे तपोधनाः । ऋषयः
 सुब्रता दान्ताः शृणुन्तु गदतस्तव ॥ २० ॥ ध्रुवाय नन्दिने ह्येते
 गोप्ते विश्वरूजोऽजयि । महाभाग्यं विभो ब्रूहि मुण्डिनेऽथ कप-
 र्दिने ॥ २१ ॥

वासुदेव उवाच । न गतिः कर्मणां शक्या वित्तुमीशस्य तत्त्वतः ।
 हिरण्यगर्भप्रमुखा देवाः सेन्द्राः महर्षयः ॥ २२ ॥ न विदुर्यस्य
 भवनमादित्याः सूक्तदग्निनः । स कथं नरभात्रेण शक्यो ज्ञातुं
 सतां गतिः ॥ २३ ॥ तस्याहमसुरेभ्यः कांश्चिद्भगवतो गुणान् ।
 भवतां कीर्त्तयिष्यामि ब्रूतेमात्रं ब्रथातथम् ॥ २४ ॥

विष्णोश्चक्रञ्च तद्दीर्घं
 पुराभवत्ततं ग्रहस्याङ्गेषु कैश्व
 ॥ ७३ ॥ विष्णोश्चक्रञ्च तद्दीर्घं
 पुराभवत्ततं ग्रहस्याङ्गेषु कैश्व
 ॥ ७४ ॥ तत्र चक्रं तद्वानघः । जलान्तरचरं
 तत्र चक्रं तद्वानघः ॥ ७५ ॥ उच्यते तत्र लक्षणं दीप्तं
 पुराभवत्ततं ग्रहस्याङ्गेषु कैश्व ॥ ७६ ॥
 तत्र चक्रं तद्वानघः पितृकिन्नाम् । सुदर्शनं भवत्येवं
 तत्र चक्रं तद्वानघः ॥ ७७ ॥ सुदर्शनं तदा तस्य लोके नाम
 प्रतिष्ठितम् । तच्छीर्षं भवत्ततं ग्रहस्याङ्गेषु कैश्व ॥ ७८ ॥
 तत्र चक्रं तद्वानघः वरदत्तस्य घीमतः । न शस्त्राणि वहन्त्यङ्गे
 तत्र चक्रं तद्वानघः ॥ ७९ ॥ अर्द्धमानाश्च विबुधा ग्रहेण सुबली-
 वन् । शिवदत्तवरात् जङ्घुरसुरेन्दान् सुरा भृशम् ॥ ८० ॥ तुष्टो
 विद्युत्प्रभस्यापि त्रिलोकेश्वरतां ददौ । शतं वर्षं सहस्राणां सर्व-
 लोकोश्वरो भवत् ॥ ८१ ॥ ममैवानुचरो नित्यं भवितासीति चाब्र-
 वीत् । तथा पुत्रसहस्राणामयुतञ्च ददौ प्रभुः । कुम्भीपञ्च स
 ददौ राज्येन भगवानजः ॥ ८२ ॥ तथाशतमुखो नाम धात्रा
 सृष्टा महासुरः । शतं वर्षं शतं साग्रमात्ममांसैर्द्धं तोऽनलः ॥ ८३ ॥
 तं प्राह भगवांस्तुष्टः किं करोमीति यङ्करः । तं वै शतमुखः
 प्राह सीगो भवतु मेऽङ्गुतः ॥ ८४ ॥ बलञ्च दैवतश्रेष्ठ शश्वतं
 संप्रयच्छ मे । तथेति भगवानाह तस्य तद्वचनं प्रभुः ॥ ८५ ॥
 स्नायन्भुवः क्रतुश्चापि पुत्रार्थमभवत् पुरा । आविश्च योगिनात्मानं
 योगिं वर्षं शतान्यपि ॥ ८६ ॥ तस्य चोपददौ पुत्रान् सहस्रं
 क्रतु संसवान् । योगेश्वरं देवगीतं वेत्स्य कृष्णं न संशयः ॥ ८७ ॥
 प्राज्ञवल्गा इति ख्यातः ऋषिः परमधार्मिकः । आराध्य स
 महादेवं प्राप्तवानतुलं ययः ॥ ८८ ॥ विद्व्यासश्च योगात्मा परा-
 शरसतो मुनिः । सोऽपि यङ्करसाराध्यं प्राप्तवानतुलं ययः ॥ ८९ ॥
 कश्चिद्विद्या मन्त्रज्ञः शिवसाराध्यं पुरा किल । तैः क्रतुभैर्भगवान्

रुद्रस्तपसा तीक्ष्णतीक्ष्णभूत् ॥ ८० ॥ तांश्चापि देवतश्रेष्ठः प्राह
 प्रीतो जगत्पतिः । सपत्नं सीमहर्तारं तपसोत्पादयिष्यथः ॥ ८१ ॥
 महादेवस्य रोषाच्च आपो नष्टाः पुराभवन् । ताश्च सप्तकपालेन
 देवैरन्याः प्रवर्तिताः । ततः पानीयमभवत् प्रसन्ने वाम्बके भुवि
 ॥ ८२ ॥ अत्रेभ्योऽपि भर्तारं संत्यज्य ब्रह्मवादिनी । नाहं
 तस्य सुनेभ्यो वग्गगास्यां कथञ्चन ॥ ८३ ॥ इत्युक्त्वा सा महा-
 देवमगच्छत् शरणं किल । निराहारा भयादत्रेस्त्रीणि वर्ष-
 भतान्यपि ॥ ८४ ॥ अशेत सुषलेष्वेव प्रसादार्यं भवस्य सा ।
 तामब्रवीद्धसन् देवो भविता वै सुतस्तव ॥ ८५ ॥ विना भर्ता च
 रुद्रेण भविष्यति न संशयः । वंशे तवैव नाम्ना तु ख्यातिं यास्यति
 चेप्सिताम् ॥ ८६ ॥ विकर्ष्यश्च महादेवं तथा भक्तः सुखावहम् ।
 प्रसाद्य भगवान् सिद्धिं प्राप्तवान् मधुसूदन ॥ ८७ ॥ साकल्यः
 संधितात्मैः न च न्यतः प्रथमायापि । आराधनायाश्च भवं मनोयत्नेन
 केशव ॥ ८८ ॥ तच्चाह भगवांस्तुष्टो ग्रन्थकारो भविष्यसि ।
 वत्साक्षया च ते कीर्तिस्त्रैलोक्य वै भविष्यति ॥ ८९ ॥ अक्षयञ्च
 कुलं तेऽस्तु महर्षिभिरलंकृतम् । भविष्यति हिजश्रेष्ठः सूत्रकर्ता
 सुतस्तव ॥ ९० ॥ सावर्षिंश्चापि विख्यात ऋषिरासीत् कृते युगे ।
 इह तेन तपस्तप्तं षष्टिवर्षभतन्यथ ॥ ९१ ॥ तमाह भगवान्
 रुद्रः साक्षात्तुष्टोऽस्मि तेऽनघ । ग्रन्थकृत्त्वोकविख्यातो भवितास्य-
 जरामरः ॥ ९२ ॥ अक्रुण तु पुरा देवो वाराणस्यां जनाह्नन ।
 आराधितोऽभूद्भक्तैर्न हि स्वावासा मल्लगुण्डितः ॥ ९३ ॥ आराध्य
 च महादेवं देवराज्यमवाप्तवान् । नारदेन तु भक्त्यासौ भव
 आराधितः पुरा । तस्य तुष्टो महादेवो जगौ देवगुसर्गुरुः ॥ ९४ ॥
 तेजसा तपसा कीर्त्तारं लत् समो न भविष्यति । शीतेन वादि-
 तव्येन नित्यं मामनुयास्यसि ॥ ९५ ॥ मयापि च यथा दृष्टो
 देवदेवः पुरा विभो । साक्षात् पशुपतिस्तात तच्चापि त्वयि

माधव ॥ १०६ ॥ यस्मिन्मया दिवः प्रयतेन तथा विभी ।
 प्रदीक्षितो महातेजास्तत्रापि शृणु विस्तरम् ॥ १०७ ॥ यद्वाप्तञ्च
 मे पूर्वं देवदेवामहेश्वरात् । तत् सर्वं निखिलेनाद्य कथयिष्यामि
 तेऽनघ ॥ १०८ ॥ पुरा कृतयुगे तात ऋषिरासीन्महायथाः ।
 व्याघ्रपाद् इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारंगः ॥ १०९ ॥ तस्याहमभवं
 पुत्रो धौम्यश्चापि ममानुजः । कस्यचित्त्वश्र कालस्य धौम्येन सह
 माधव ॥ ११० ॥ आगच्छमायमं क्रीडन मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 तत्रापि च मया दृष्टा दुश्चमना पयस्विनी । लक्षितञ्च मया क्षीरं
 स्वादुतो ह्यसतोपमम् ॥ १११ ॥ ततोऽहमद्भुवं बाह्याञ्जननी-
 मात्मनस्तया । क्षीरौदनसमाशुक्तं भोजनं हि प्रयच्छ मे ॥ ११२ ॥
 अभावाच्चैव दुग्धस्य दुःखिता जननी तदा । ततः पिष्टं समा-
 खोद्य तोयेन सह माधव ॥ ११३ ॥ आवयोः क्षीरमित्येवं पानार्थं
 समुपानयत् । अथ गव्यं पयस्तात कदाचित् प्राशितं मया ।
 पित्राहं यज्ञकाले हि नीतो ज्ञातिकुलं महत् ॥ ११४ ॥ तत्र सा
 चरते देवी दिव्या गौः सुरनन्दिनी । तस्याहं तत् पयः पीत्वा
 रसेन ह्यसतोपमम् ॥ ११५ ॥ ज्ञात्वा क्षीरगुणांश्चैव उपलभ्य हि
 सम्भवम् । स च पिष्टरसस्तात न मे प्रीतिमुपावहत् ॥ ११६ ॥
 ततोऽहमद्भुवं बाह्याञ्जननीमात्मनस्तदा । नेदं क्षीरौदनं मात-
 र्यञ्च मे दत्तवत्यसि ॥ ११७ ॥ ततो मामब्रवीन्माता दुःखशोक-
 समन्विता । पुत्रस्तेहात् परिश्रज्य सृष्टिं चाग्राय माधव ॥ ११८ ॥
 कुतः क्षीरौदनं वत्स मुनीनां भावितात्मनाम् । वने निवसतां
 नित्यं कन्दमूलफलार्थिनाम् ॥ ११९ ॥ आस्थितानां नदीं दिव्यां
 वालिखिल्यैर्निषेविताम् । कुतः क्षीरं वनस्थानां मुनीनां गिरि-
 वासिनाम् ॥ १२० ॥ पावनाणां वनाग्रानां वनाश्रमनिवासिनाम् ।
 ग्राम्याहारनिवृत्तानामरुष्यफलभोजिनाम् ॥ १२१ ॥ नास्ति पुत्र
 पयोऽरुष्ये सुरभौगोलवर्जिते । नदीगह्वरशैलेषु तीर्थेषु विवि-

क्षिप्रु च ॥ १२२ ॥ तपसा जप्यनित्यानां शिवी नः परमा गतिः ।
 अप्रसाद्य विरूपाक्षं वरदं स्थाणुमव्ययम् ॥ १२३ ॥ कुतः क्षीरी-
 दनं वत्स सुखानि वसनानि च । तं प्रपद्य सदा वत्स सर्वभावेन
 बहुरम् ॥ १२४ ॥ तत् प्रसादाच्च कामेभ्यः फलं प्राप्स्यसि पुत्रक ।
 जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदा प्रभृति शत्रुहन् ॥ १२५ ॥ प्राञ्जलिः
 प्रणतो भूत्वा इदमम्बामचोदयम् । कोऽयमम्ब मन्नादिवः स कथञ्च
 प्रसीदति ॥ १२६ ॥ कुत्र वा वसते देवो द्रष्टव्यो वा कथञ्चन ।
 तुष्यते वा कथं शर्वो रूपं तस्य च कीदृशम् । कथं ज्ञेयः प्रसन्नो
 वा दर्शयेज्जननी मम ॥ १२७ ॥ एवमुक्त्वा तदा कृष्ण माता मे
 सुतवत्सला । भूर्जन्याग्राय गोविन्द सवाप्याकुललोचना ॥ १२८ ॥
 प्रमाञ्जतीव गात्राणि मम वै मधुसूदन । दैत्यमालम्ब्य जननी
 इदमाह सुरोत्तम ॥ १२९ ॥

अम्बोवाच । दुर्विशेषो मन्नादेवो दुराधारी दुरन्तकः ।
 दुरावाधश्च दुर्ग्राह्यो दुर्दृशो ह्यकृतात्मभिः ॥ १३० ॥ यस्य रूप-
 ष्यनेकानि प्रवदन्ति मयीषिणः । स्थानानि च विचित्राणि प्रसा-
 दाश्चाप्यनेकशः ॥ १३१ ॥ को हि तत्त्वेन तद्दे इदमस्य चरितं
 शुभम् । कृतवान् यानि रूपाणि देवदेवः पुरा किल ॥ १३२ ॥
 क्रीडते च तथा शर्वः प्रसीदति यथा च वै । हृदिस्थः सर्वभूतानां
 विश्वरूपो महेश्वरः ॥ १३३ ॥ भक्तानामनुकम्पायं दर्शनञ्च यथा-
 श्रुतम् । सुनीनां ब्रुवतां दिव्यभीषानचरितं शुभम् ॥ १३४ ॥
 कृतवान् यानि रूपाणि कथितानि दिवोकसैः । अनुग्रहायं
 विप्राणां शृणु वत्स समासतः । तानि ते कौर्त्तयिष्यामि यन्मां
 लं परिघृच्छसि ॥ १३५ ॥

अम्बोवाच । ब्रह्मविष्णुसरेन्द्राणां सद्रादित्याश्विनामपि ।
 विश्वेषामपि देवानां वपुर्धरयते भवः ॥ १३६ ॥ नराणां चैव
 नारीणां तथा प्रेतपिशाचयोः । किरातश्वराणाञ्च जज्ञजाना-

पनेकशः । करोति भगवान् रूपपाखाटव्यश्वराख्यपि ॥ १३७ ॥
 भूमौ भवत्स्वस्त्या यज्ञः प्रवालानुरभूषणः ॥ १३८ ॥ यश्चाराक्षस-
 मन्त्रो देवदानवयोरपि । वपुर्धारयते देवो भूयश्च विलवासि-
 त्वात् ॥ १३९ ॥ व्यगच्छन्निन्दमाणाञ्च तरच्चुः क्षपतत्रिणाम् ।
 प्रलूकस्य गृह्णात्वानां रूपानि कुरुतेऽपि च ॥ १४० ॥ हंसकाक-
 श्वरसखां कृकलासकधारसाम् । रूपानि च बलाकानां गृध्र-
 कणाङ्गयोरपि ॥ १४१ ॥ करोति चासुरपाणि धारयत्यपि पर्व-
 तान् । गोक्षपश्च महादेवो हस्त्वप्रवीष्ट्रखराकृतिः ॥ १४२ ॥ ष्ठाग-
 षड्दंष्ट्रकपश्च अनेकमृगरूपपृक् । अण्डजानाञ्च दिव्यानां वपु-
 र्धारयते भवः ॥ १४३ ॥ दण्डी छत्री च कुण्डी च द्विजानां
 कारणस्तथा । यस्मिंस्त्रो वै बह्वसुखस्त्रिनेत्रो बह्वशीर्षकः ॥ १४४ ॥
 अनेककटिपादश्च अनेकोदरवक्त्रपृक् । अनेकपाणिपाशैश्च अनेक-
 गणसंवृतः ॥ १४५ ॥ ऋषिगन्धर्वरूपश्च सिद्धचारणरूपपृक् ।
 भक्षपाण्डुरगात्रश्च चन्द्रार्द्धकृतभूषणः ॥ १४६ ॥ अनेकरावसंघुष्ट-
 सन्तिकस्तुतिसंस्तुतः । सर्वभूतान्तकः शर्वः सर्वलोकप्रतिष्ठितः
 ॥ १४७ ॥ सर्वलोकान्तरात्मा च सर्वगः सर्ववाद्यपि । सर्वत्र
 भगवान् श्रेयो हृदिस्थः सर्वदेहिनाम् ॥ १४८ ॥ यो हि यं
 कामयेत् कामं यस्मिन्नर्थेऽर्चते पुनः । तत् सर्वं वेत्ति देवेशस्तं
 प्रपद्य यदीच्छसि ॥ १४९ ॥ नन्दते कुप्यते चापि तथा हृद्धारय-
 त्वपि । चक्री श्रुली गदापाणिर्मुषली खड्गपट्टिभी ॥ १५० ॥
 भूधरो नागमौञ्जी च नागकुण्डलकुण्डली । नागयज्ञोपवीती
 च नागचर्मोत्तरच्छदः ॥ १५१ ॥ हसति गायते चैव नृत्यते च
 मनोहरम् । वाद्यत्यपि वाद्यानि विचित्राणि गणैर्युतः ॥ १५२ ॥
 वक्षते जृम्भते चैव रुदते रोदयत्यपि । उन्मत्तोमत्तरूपश्च भाषते
 चापि सुखरः ॥ १५३ ॥ अतीव हससे रोदस्वासयन्मयनेर्ज्वलन् ।
 जागर्ति चैव स्वपिति जृम्भते च यथासुखम् ॥ १५४ ॥ कप्रते

कथ्यते चैव तपते तप्यते पुनः । ददाति प्रतिगृह्णाति युञ्जते
 ध्यायतेऽपि च ॥ १५५ ॥ वेदिमध्ये तथा यूपे गीष्ठमध्ये जुतायने ।
 दृश्यतेऽदृश्यते चापि बालो वृद्धो युवा तथा ॥ १५६ ॥ क्रीडति
 ऋषिकन्याभिर्ऋषिपत्नीभिरेव च । जड्जकेशो महाकेशो नमो
 विकृतलोचनः ॥ १५७ ॥ गौरः श्यामस्तथा कृष्णः पाण्डुरो धूम-
 लोहितः । विकृताक्षो विशालाक्षो दिग्वासाः सर्ववासकाः ॥ १५८ ॥
 अरूपस्याद्यरूपस्य अतिरूपपाद्यरूपिणः । अनाद्यन्तमजस्यान्तं
 वेत्स्यते कोऽस्मि तत्त्वतः ॥ १५९ ॥ हृदि प्राणो मनो जीवो
 योगात्मा योगसंश्रितः । ध्यानं तत्परमात्मा च भावग्राह्यो महेश्वरः ॥ १६० ॥
 वादको गायनश्चैव सहस्रशतलोचनः । एकबह्वो द्विवह्वश्च त्रिवह्वोऽनेकवह्वकः ॥ १६१ ॥ तद्भक्तस्तद्गतो नित्यं
 तन्निष्ठस्तत्परायणः । भज पुत्र महादेवं ततः प्राप्स्यसि चेष्टि-
 तम् ॥ १६२ ॥ जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदाप्रभृति शत्रुहन् । मम
 भक्तिर्महादेवे नैष्ठिकी समपद्यत ॥ १६३ ॥ ततोऽहं तप आस्थाव
 तोषयामास शङ्करम् । एकं वर्षसहस्रन्तु वामाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितः ॥ १६४ ॥
 एकं वर्षं शतञ्चैव फलाहारस्ततोऽभवम् । द्वितीयं श्रीर्ष-
 पर्णाशी तृतीयञ्चास्तुभोजनः ॥ १६५ ॥ शतानि सप्त चैवाहं वायु-
 मक्षस्तदाभवम् । एवं वर्षसहस्रन्तु दिव्यमाराधितो मया ॥ १६६ ॥
 ततस्तुष्टो महादेवो सर्वलोकेश्वरः प्रभुः । एकभक्तः इति ज्ञात्वा
 जिज्ञासां कुरुते तदा ॥ १६७ ॥ शक्ररूपं स कृत्वा तु सर्वैर्दिव-
 गणैर्द्वैतः । सहस्राक्षस्तदा भूत्वा वज्रपाणिर्महायथाः ॥ १६८ ॥
 सुधावदातं रक्ताक्षं स्तब्धकक्षं महोत्कटम् । आवेष्टितकरं घोरं
 चतुर्दंष्ट्रं महागजम् ॥ १६९ ॥ समास्थितः स भगवान् दीप्यमानः
 स्वतेजसा । आजगाम कीरिटी तु हारकेयूरभूषितः ॥ १७० ॥
 पाण्डुरेषातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि । सेव्यमानोऽप्यरोभिः
 दिव्यगन्धर्वनादितैः ॥ १७१ ॥ ततो मामाह देवेन्द्रस्तद्वचोऽहं

विष्णोस्तपः । परं वृषोमि मत्तस्त्वं यस्ते मनसि वर्तते ॥ १७२ ॥
 यक्रस्य तु वधः शुक्ला नाहं प्रीतमनाभ्रम् । अब्रुवञ्च तदा कृष्ण
 देवतात्मभिर्दम्बकः ॥ १७३ ॥ नाहं लक्ष्मी वरं काङ्क्षे नान्यस्मा-
 दपि देवतात् । मद्वादेवाहते सौम्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १७४ ॥
 सत्त्वं सत्त्वं हि नः शक्र वीर्यमेतत् सुनिश्चितम् । न यन्महेश्वरं
 मृत्ना कथान्या मन रोचते ॥ १७५ ॥ पशुपतिवचनाद्भवामि सद्यः
 कुमिरथ वा तस्वरथनेकशाखः । अपशुपतिवरप्रसादजा मे
 त्रिभुवनराज्यविभूतिरप्यनिष्ठा ॥ १७६ ॥ जन्म श्रवणाक्रम्येऽपि
 नैव ह्यहरचरणवन्दनरतस्य । मानीश्वरभक्तो भवानि भवनेऽपि
 यक्रस्य ॥ १७७ ॥ वायुस्वभुजोऽपि सतो नरस्य दुःखक्षयः कुत-
 खस्य । भवति हि सुरासुरगुरौ यस्य न विश्वेश्वरे भक्तिः ॥ १७८ ॥
 चलमन्याभिस्तेषां कथाभिरप्यन्यधर्मैशुक्ताभिः । येषां न क्षण-
 मपि रुचिती हरचरणस्मरणविच्छेदः ॥ १७९ ॥ हरचरणनिरत-
 मग्निना भवितव्यमनाज्जिवं युगं प्राप्य । संसारभवं न भवति हर-
 भङ्गिरसायनं पीत्वा ॥ १८० ॥ दिवसं दिवसार्धं वा मुहूर्तं वा
 क्षणं क्षवम् । न क्षलव्यप्रसादस्य भक्तिर्भवति शङ्करे ॥ १८१ ॥
 अपि कीटपतङ्गे वा भवेवं शङ्कराश्रया । न तु यक्र लया दत्तं
 वैलोक्यमपि कामये ॥ १८२ ॥ श्रवापि महेश्वरवचनात् भवामि
 स हि नः परः कामः । त्रिदशगणराज्यमपि खलु नेच्छाम्यमहे-
 श्वराश्रयम् ॥ १८३ ॥ न नाकपृष्ठं न च देवराज्यं न ब्रह्मलोकं
 न च निष्कललम् । न सर्वकामानखिलान् वृषोमि हरस्य दास-
 लमहं वृषोमि ॥ १८४ ॥ यावच्छुश्राव्यवलामलवद्धमौलिर्न
 प्रीयते पशुपतिर्भमवान्महेयः । तावत्परामरणजन्मप्रताभिघातै-
 दुःखानि देहकिहितानि समुद्दहामि ॥ १८५ ॥ दिवसकरशशाङ्क-
 वज्रदीप्तं त्रिभुवनसारमसारभाद्यनेकम् । अजरममरमप्रसाद्य
 कर्तुं जगति पुनामिह को लमेत शक्तिम् ॥ १८६ ॥ यदि नम

अन्म भूयो भवति मदीयैः पुनर्दोषैः । तस्मिन् तस्मिन् जन्मसि
भवे भवेन्नोऽक्षया भक्तिः ॥ १८७ ॥

अत्र उवाच । कः पुनर्भवने हेतुरीशे कारणकारणे । यम
अर्वाहतेऽन्यस्मात् प्रसादं नाभिकाङ्क्षति ॥ १८८ ॥

उपमन्यु उवाच । सदसदप्रकृतमव्यक्तं यमाहुर्ब्रह्मवादिनः ।
नित्यमेकमनेकञ्च वरं तस्माद्दृषीमहे ॥ १८९ ॥ अनादिमध्यपर्यन्तं
ज्ञानैश्वर्यमचिन्तितम् । आत्मानं परमं यस्माद्दरं ब्रह्माद्दृषीमहे
॥ १९० ॥ ऐश्वर्यं सकलं यस्माद्गुत्पादितमव्ययम् । अवीजा-
हीजसम्भूतं वरं तस्माद्दृषीमहे ॥ १९१ ॥ तमसः परमं ज्योतिः-
तपस्तद्बुद्धिनां परम् । यं ज्ञात्वा नानुशोचन्ति वरं तस्माद्द-
दृषीमहे ॥ १९२ ॥ भूतभावनभावज्ञं सर्वभूतादिभावनम् ।
सर्वगं सर्वदं देवं पूजयामि पुरन्दर ॥ १९३ ॥ हेतुवादैर्विनिर्मुक्तं
साङ्गप्रयोगार्थदं परम् । यस्मुपासन्ति तस्त्वन्ना वरं तस्माद्दृषी-
महे ॥ १९४ ॥ मघवन् मघवात्मानं यं वदन्ति सुरेश्वरम् । सर्व-
भूतगुरुं देवं वरं तस्माद्दृषीमहे ॥ १९५ ॥ यः पूर्वमसृजहेवं
ब्रह्माणं लोकभावनम् । अण्डमाकाशमापूर्य वरं तस्माद्दृषीमहे
॥ १९६ ॥ अग्निरापोऽनिलः पृथ्वी खं बुद्धिश्च मनो महान् ।
स्रष्टा चैषां भवेद्योऽन्यो ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ १९७ ॥ मनो-
मतिरहङ्कारस्तस्मात्वाणीन्द्रियाणि च । ब्रूहि चैषां भवेच्छ्रु-
कोऽन्योऽस्ति परमः शिवात् ॥ १९८ ॥ स्रष्टारं भवनस्येह वदन्ति
हि पितामहम् । आराध्य स तु देवेशमश्रुते महतीं श्रियम् ॥ १९९ ॥
भगवत्युत्तमैश्वर्यं ब्रह्मविष्णुपुरोगमम् । विद्यते वै महादेवात्
ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ २०० ॥ दैत्यदानवमुस्थानामाधिपत्या-
रिमर्हनात् । कोऽन्यः शक्नोति देवेशादितिः सम्पादितुं सुतान्
॥ २०१ ॥ दिक्कालसूर्यतेजांसि ग्रहवायुम्बुतारकाः । विद्धि लेने
महादेवात् ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ २०२ ॥ अथोत्पत्तौ विनीय

शुणोद्यच्च परं माहेश्वरं पदम् ॥ २१९ ॥ स्थित्युत्पाद्योः कारणञ्च
लोका लोकान्तकारणम् । भूतं भव्यं भविष्यञ्च जनकं सर्वकार-
णम् ॥ २२० ॥ अक्षरं चरमव्यक्तं विद्याविद्ये कृताकृते । धर्मा-
धर्मौ यतः शक्र तमहं कारणं वदे ॥ २२१ ॥ प्रत्यक्षमिह देवेन्द्र
पश्य लिङ्गं भगाङ्कितम् । देवदेवेन रुद्रेण सृष्टिसंहारहेतुना
॥ २२२ ॥ मात्रा पूर्वं समाख्यातं कारणं लोककारणम् । नास्ति
क्षेत्रात् परं शक्र तं प्रपद्य यद्दीच्छसि ॥ २२३ ॥ प्रत्यक्षं ननु ते
सुरेश विदितं संयोगलिङ्गोद्भवं त्रैलोक्यं सविकारनिर्गुणमुग्रं
ब्रह्मादिरेतोद्भवम् । यद्ब्रह्मेन्द्रङ्गताग्रविष्णुसहिता देवाश्च दैत्या-
सुरा नान्यत्कामसहस्रच्छन्दितधियः शंसन्ति यस्मात् परम् ॥ २२४ ॥
तं देवं सचराचरस्य विदितं व्याख्यातदेवोत्तमम् । कामार्थी
वरयामि संयतमना मोक्षाय सद्यः शिवम् ॥ २२५ ॥ हेतुभिर्वा
किमन्यैस्तैरीशः कारणकारणम् । न शुश्रुम यदन्यस्य लिङ्गमभ्य-
क्षितं सुरैः ॥ २२६ ॥ कस्यान्यस्य सुरैः सर्वलिङ्गं मुक्त्वा महेश्व-
रम् । अक्षरं तैश्चैतपूर्वं वा ब्रूहि यद्यस्ति ते श्रुतिः ॥ २२७ ॥
यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च लज्जापि सह दैवतैः । अक्षयेथाः सदा
लिङ्गं तस्माच्छेष्टतमो हि सः ॥ २२८ ॥ न पद्माङ्गा न चक्राङ्गा न
वज्राङ्गा यतः प्रजा । लिङ्गाङ्गा च भगाङ्गा च तस्मान्माहेश्वरी
प्रजा ॥ २२९ ॥ देव्याः कारणरूपभावजनिताः सर्वा भगाङ्गाः
स्त्रियो लिङ्गेनापि हरस्य सर्वपुरुषाः प्रत्यक्षचिह्नीकृताः । योऽन्यत्
कारणमीश्वरात् प्रवदति देव्या च यन्नाङ्कितं त्रैलोक्ये सचराचरे
स तु पुमान् वाच्यो भवेद्दुर्मतिः ॥ २३० ॥ पुलिङ्गं सर्वमीशानं
स्त्रीलिङ्गं विद्धि चाप्युमाम् । हाभ्यां तनुभ्यां व्याप्तं हि चराचर-
मिदं जगत् ॥ २३१ ॥ तस्मादरमहं काङ्क्षे निधनं वापि कौशिक ।
गच्छ वा तिष्ठ वा शक्र यथेष्टं बलसूदन ॥ २३२ ॥ काममेत-
द्वरो मेऽस्तु शपो वाथ महेश्वरसत् । न चान्यां देवतां काङ्क्षे

॥ २३३ ॥ एवमुक्त्वा तु देवेन्द्रं दुःखादाकुलितं
 दिवः । वृषभं देविः किमेतदिति चिन्तयन् ॥ २३४ ॥
 भ्रमणं च यन्नेव तमेवैशवर्तं पुनः । हंसकुन्देन्दुसदृशं मृणाल-
 स्रजतम्रमम् ॥ २३५ ॥ त्र्यम्बकपधरं साक्षात् क्षीरोदमिव सागरम् ।
 कुम्भपुच्छं महाकायं सधुमिङ्गललोचनम् ॥ २३६ ॥ वज्रसारमयैः
 शङ्खैर्निष्टप्तकनकप्रभैः । सुतीक्ष्णैर्मृदुरक्ताग्रैस्तत्किरन्तमिवावनिम्
 ॥ २३७ ॥ जाम्बूनहेमनाम्ना च सर्वतः समलंकृतम् । सुवक्त्र-
 खुरनासञ्च सुकण्ठं सुकटीतटम् ॥ २३८ ॥ सुपाश्र्वं विपुलस्कन्धं
 सुरूपं चारुदर्शनम् । ककुद्ं तस्य चाभाति स्कन्धमापूर्य्य धिष्ठि-
 तम् ॥ २३९ ॥ कुम्भरगिरिकूटार्धं सिताभ्रमिखरोपमम् । तमा-
 स्थितश्च भगवान् देवदेवः सञ्ज्ञोमया ॥ २४० ॥ अशोभत महादेवः
 यौगन्दास्यामिवोडुराट् । तस्य तेजोभवो वज्रिः समेषस्तनयिद्भु-
 मान् ॥ २४१ ॥ सहस्रमिव सूर्याणां सर्वमापूर्य्य धिष्ठितम् ।
 ऐश्वरन्तु तदा तेजः सम्बर्त्तक इवानलः । युगान्ते सर्वभूतानां
 दिषश्चरिव चोद्यतः ॥ २४२ ॥ तेजसा तु तदाव्याप्तं दुर्निरीक्षं
 समन्ततः । पुनरुद्विग्नहृदयः किमेतदिति चिन्तयन् ॥ २४३ ॥
 सुहृत्तमिव तत्तेजो व्याप्तं सर्वा दिशो ह्यम् । प्रशान्तं दिक्षु सर्वास्तु
 देवदेवस्य मायया ॥ २४४ ॥ अथापश्यं स्थितं स्थाणुं भगवन्तं
 महेश्वरम् । सौरभेयगतं सौम्यं विधूममिव पावकम् ॥ २४५ ॥
 सहितं चारुसर्वाङ्गा पार्वत्या परमेश्वरम् । नीलकण्ठं महा-
 त्मानमसक्तं तेजसां निधिम् । अष्टादशभुजं स्थाणुं सर्वाभरण-
 भूषितम् ॥ २४६ ॥ शुक्लाम्बरधरं देवं शुक्लमाख्यानुलेपनम् ।
 शुक्लध्वजमनाष्ट्रं शुक्लयज्ञोपवीतनम् ॥ २४७ ॥ गायत्रिर्नृत्य-
 मानैश्च वादयद्भिश्च सर्वशः । वृतं प्राश्र्वचरैर्द्वैत्रैरात्मतुल्यधरा-
 क्रमैः ॥ २४८ ॥ बालेन्दुमुकुटं पाशुं शरच्चन्द्रमिवोदितम् । त्रिभि-
 नवैः कृतोद्योतं त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ २४९ ॥ अशोभत च

दिवस्य माला गात्रे सितप्रभे । जातरूपमयैः पद्मेर्घयिता रत्न-
 भूषिता ॥ २५० ॥ मूर्त्तिमन्ति तथास्त्राणि सर्वतेजोमयानि च
 मया दृष्टानि गोविन्द भवस्यामिततेजसः ॥ २५१ ॥ इन्द्रायुध-
 सवर्ष्मभं धनुस्तस्य महात्मनः । पिनाकमिति यत् ख्यातं स च
 वै पन्नगो महान् ॥ २५२ ॥ सप्तशीर्षो महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो
 विषोल्लूषः । ज्याविष्टित महाग्रीवः स्थितः पुरुषविग्रहः ॥ २५३ ॥
 अरश्च सूर्यसङ्घातः कालानलसमद्युतिः । यत्तदस्त्रं महावीरं
 दिव्यं पाशुपतं महत् ॥ २५४ ॥ अद्वितीयमनिर्द्वैष्टं सर्वभूतभय-
 ब्रह्मम् । सस्फुलिङ्गं महाकायं विसृजन्तमिवानलम् ॥ २५५ ॥
 एकपादं महादंष्ट्रं सहस्रधिरसीदरम् । सहस्रभुजजिह्वाह-
 सुङ्गिरन्तमिवानलम् ॥ २५६ ॥ ब्राह्मगान्धारायणादेन्द्रादामेया-
 दपि वारुणात् । यद्विष्टं महाबाहो सर्वशस्त्रविघातनम् ॥ २५७ ॥
 येन तन्त्रिपुरं दग्धाः स्रष्टुः स्रष्टुः पुरा । अत्रैकैकेन गोविन्द
 महादेवेन लीलया ॥ २५८ ॥ निर्दंदाह जगत् कृत्स्नं त्रैलोक्यं
 स्वराचरम् । महेश्वरभुजोत्सृष्टं निमेषार्द्धान्नसंशयः ॥ २५९ ॥
 नाबध्यो यस्य लोकेऽस्मिन् ब्रह्मविष्णुसुरेष्वपि । तदहं दृष्टवां-
 स्तात आश्चर्याद्भुतमुत्तमम् ॥ २६० ॥ गुह्यमस्त्रं परश्रान्यत्तत्तुल्य-
 मधिकं हि वा । यत्तच्छूलमिति ख्यातं सर्वलोकेषु शूलिनः ॥ २६१ ॥
 दारवेद्गां महीं कृत्स्नां शोषवेदा महोदधिम् । संहरेदा जगत्
 कृत्स्नं विसृष्टं शूलपाणिना ॥ २६२ ॥ यौवनाश्रवो हतो येन
 मान्वाता सबलः पुरा । चक्रवर्ती महातेजास्त्रिलोकविजयी नृपः
 ॥ २६३ ॥ महाबलो महावीर्यः शक्रतुल्यपराक्रमः । करस्थेनैव
 गोविन्द लवणस्त्रेह रक्षसः ॥ २६४ ॥ तच्छूलमतितीक्ष्णाप्र-
 सुभीमं लोमहर्षणम् । त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा तर्जमाणमिव
 स्थितम् ॥ २६५ ॥ विधूमं सार्द्धिषं कृष्ण कालसूर्यमिवोदितम् ।
 सर्पहस्तमनिर्द्वैष्टं पाशहस्तमिवानलकम् ॥ २६६ ॥ दृष्टवानसि

गोविन्द तदस्त्रं परशुमहो । परशुस्तीक्ष्णधारश्च दत्तो रामस्य-
 च पुरा ॥ २६० ॥ महादेवेन तुष्टेन क्षत्रियाणां च यज्ञरः ।
 कर्त्तव्यो हतो धेनुचक्रवर्ती महामृषे ॥ २६१ ॥ त्रिःसप्तशतः
 पृथिवी धेनु निःक्षत्रिया कृता । जामदग्नेन गोविन्द रामेणा-
 क्लिष्टकर्म्मणा ॥ २६२ ॥ दीप्तधारः सुरीद्रास्यः सर्पकण्ठाग्रधि-
 ष्ठितः । अभवच्छूलिनोऽभ्यासे दीप्तवङ्गिस्त्रिखीपमः ॥ २६३ ॥
 असङ्ग्रेयानि चास्त्राणि तस्य दिव्यानि धीमतः । प्राधान्यतो
 भवैतानि कीर्तितानि तवानव ॥ २६४ ॥ सव्यदेशे तु देवस्य ब्रह्मा
 लोकपितामहः । दिव्यं विमानमास्थाय हंसयुक्तं मनोजवम्
 ॥ २६५ ॥ वामपार्श्वगतश्चापि तथा नारायणः स्थितः । वैनतेयं
 समाह्वय्य शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २६६ ॥ स्कन्दो मयूरमास्थाय
 स्थितो देव्याः समीपतः । शक्तिवष्टे समादाय द्वितीय इव पावकः
 ॥ २६७ ॥ पुरस्ताच्चैव देवस्य नर्दिं पश्चाम्यवस्थितम् । शूलं
 विष्टम् तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शङ्करम् ॥ २६८ ॥ स्वावशुवाद्या
 मुनयो मृन्वाद्याश्चर्षयस्तथा । अक्राद्या देवताश्चैव सर्व एव सम-
 स्युः ॥ २६९ ॥ सर्वभूतगणाश्चैव मातरो विविधाः स्थिताः ।
 तेषामिवाद्य महात्मानं परिवार्य समन्ततः ॥ २७० ॥ अस्तुवन्
 विविधैस्तीक्ष्णैर्महादेवं सुरास्तदा । ब्रह्मा भवं तदास्तीक्ष्णैश्च-
 न्तरमुदीरयन् ॥ २७१ ॥ ज्येष्ठ सान्ना च देवेशं जगौ नारायण-
 स्तदा । गणन् ब्रह्म परं अक्रः अतस्त्रियमुत्तमम् ॥ २७२ ॥
 ब्रह्मा नारायणश्चैव देवराजश्च कौशिकः । अशीभन्त महात्मान-
 स्वयस्वय इवान्मयः ॥ २७३ ॥ तेषां मध्यगतो देवो रराज भग-
 वाञ्छिवः । अरद्भविनिर्मुक्तः परिधिस्थ इवांशुमान् ॥ २७४ ॥
 अयुतानि च चन्द्रार्कानपश्यं दिवि केशव । ततोऽहमस्तुवं देवं
 विश्वस्य जगतः पतिम् ॥ २७५ ॥

उपमन्युस्त्वाच । ओ नमो देवाधिदेवाय महादेवाय वै तमः ।

शंकररूपाय शंकराय शंकरवेशधराय च ॥ २८३ ॥ नमस्ते वज्रहस्ताय
 पिङ्गलायारुणाय च । पिनाकपाणये नित्यं शङ्खशूलधराय च
 ॥ २८४ ॥ नमस्ते कृष्णावासाय कृष्णाकुञ्चितमूर्ध्निजे । कृष्णाजिनो-
 त्तरीयाय कृष्णाष्टमिरंताय च ॥ २८५ ॥ शुक्लवर्षाय शुक्लाय
 शुक्लाम्बरधराय च । शुक्लभस्मावलिप्राय शुक्लकर्भरताय च ॥ २८६ ॥
 नमोऽस्तु रक्तवर्षाय रक्ताम्बरधराय च । रक्तध्वजपताकाय
 रक्तस्रगनुलेपिने ॥ २८७ ॥ नमोऽस्तु पीतवर्षाय पीताम्बरधराय
 च । पीतध्वजपताकाय पीतस्रगनुलेपिने । नमोऽस्तुच्छ्रितकृष्णाय
 किरीटवरधारिणे ॥ २८८ ॥ अर्द्धहारार्द्धकेशूर अर्द्धकुण्डलकर्षिणे ।
 नमः पवनवेगाय नमो देवाय वै नमः ॥ २८९ ॥ सुरेन्द्राय सुनी-
 द्राय महेन्द्राय नमोऽस्तु ते । नमः पद्मार्द्धमालाय उत्पलैर्मिश्रि-
 ताय च ॥ २९० ॥ अर्द्धचन्दनलिप्राय अर्द्धस्रगनुलेपिने ॥ २९१ ॥
 नम आदित्यवर्षाय आदित्यप्रतिभाय च । नम आदित्यवक्त्राय
 आदित्यनयनाय च ॥ २९२ ॥ नमः सौम्याय सौम्यचक्र-
 धराय च । सौम्यरूपाय मुख्याय सौम्यदंष्ट्राविभूषिणे ॥ २९३ ॥
 नमः श्यामाय गौराय अर्द्धपीतार्द्धपाण्डवे । नारीनरशरीराय
 स्त्रीपुंसाय नमोऽस्तु ते ॥ २९४ ॥ नमो वृषभवाहाय गजेन्द्र-
 गमनाय च । दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यगमनाय च । नमोऽस्तु
 गणमीताय गणवृन्दरताय च । गणानुजातमार्गाय गणनित्य-
 व्रताय च ॥ २९५ ॥ नमः श्वेताभ्रवर्षाय सन्ध्यारागप्रभाय च ।
 अनुद्दिष्टाभिधानाय स्वरूपाय नमोऽस्तु ते । नमो रक्ताग्रवासाय
 रक्तस्रवधराय च ॥ २९६ ॥ रक्तमालाविचित्राय रक्तवर्षधराय
 च । मणिभूषितमूर्ध्नाय नमश्चन्द्रार्द्धभूषिणे ॥ २९७ ॥ विचित्र-
 मणिमूर्ध्नाय कुसुमाष्टधराय च । नमोऽग्निमुखनेत्राय सहस्र-
 शंखिलोचने ॥ २९८ ॥ अग्निरूपाय कान्ताय नमोऽस्तु ग्रहणाय
 च । खचराय नमस्तुभ्यं गोचराभिरताय च ॥ २९९ ॥

एव सुवनाय अनन्ताय शिवाय च । नमो, दिश्वामसे नित्यमधि-
 कासस्यवाससे ॥ ३०० ॥ नमो जगन्निवासाय प्रतिपत्तिसुखाय च ।
 निखसुहसुसुकुटे महाकेयूरधारिणे ॥ ३०१ ॥ सर्षकण्ठीपहाराय
 विचित्रामरण्याय च । नमस्त्रिनेत्रनेत्राय सहस्रप्रतलोचने ॥ ३०२ ॥
 स्त्रीपुंसाय नपुंसाय नमः साङ्ग्याय योगिने । शंयोरभिस्रवन्ताय
 अश्वर्वाय नमो नमः ॥ ३०३ ॥ नमः सर्वात्तिनाम्नाय नमः श्रीक-
 हाराय च । नमो जेवनिनादाय ब्रह्ममायाधराय च ॥ ३०४ ॥
 वीजचेत्रामिपालाय स्रष्टाराय नमो नमः । नमः सर्वसुरेशाय
 विश्वेशाय नमो नमः ॥ ३०५ ॥ नमः पवनवेगाय नमः पवन-
 रूपिणे । नमः काञ्चनमालाय गिरिमालाय वै नमः ॥ ३०६ ॥
 नमः सुरारमालाय चण्डवेगाय वै नमः । ब्रह्मशिरोपहर्ताय
 महिषघ्नाय वै नमः ॥ ३०७ ॥ नमस्त्रिरूपधराय सर्वरूपधराय
 च । नमस्त्रिपुरहर्ताय यज्ञविध्वंसनाय च ॥ ३०८ ॥ नमः
 कामाङ्गनाभाय कालदण्डधराय च । नमः स्कन्दविशाखाय ब्रह्म-
 दण्डाय वै नमः ॥ ३०९ ॥ नमो भवाय सर्वाय विश्वरूपाय वै
 नमः । ईशानाय भवघ्नाय नमोऽस्त्रन्धकधातिने ॥ ३१० ॥ नमो
 विश्वाय मायाय चिन्त्याचिन्त्याय वै नमः । त्वं नो गतिश्च श्रेष्ठश्च
 तमेव हृदयं तथा ॥ ३११ ॥ त्वं ब्रह्मा सर्वदेवानां रुद्राणां नील-
 लोहितः । आत्मा च सर्वभूतानां सांख्ये पुरुष उच्यते ॥ ३१२ ॥
 ऋषभस्वर्षं पवित्राणां योगिनां निष्कलः शिवः । गृहस्थस्वमा-
 यमिणाभीश्वराणां महेश्वरः ॥ ३१३ ॥ कुवेरः सर्वयज्ञाणां
 क्रतूनां विष्णुरुच्यते । पर्वतानां भवान्मेरुर्नक्षत्राणाञ्च चन्द्रमाः
 ॥ ३१४ ॥ वशिष्ठस्वर्षीणाञ्च ग्रहाणां सूर्य उच्यते । अरण्यानां
 पशूनाञ्च सिंहस्वर्षं परमेश्वरः ॥ ३१५ ॥ ग्राम्याणां गोवृषश्चासि
 भवांश्लोकप्रपूजितः । आदित्यानां भवान् विष्णुर्वसूनाञ्चैव पावकः
 ॥ ३१६ ॥ पक्षिणां वैनेतेयस्वमनन्तो भुजगीषु च । सामवेदश्च

वैद्वानां यजुषां अतरुद्रियम् ॥ ३१७ ॥ सनत्कुमारो योगीनः
 सांख्यानं कपिलो ह्यसि । अक्रोऽसि मरुतां देव पितृणां देवः
 राडसि ॥ ३१८ ॥ ब्रह्मलोकश्च लोकानां गतीनां मोक्ष उच्यते
 श्वीरोदः सागराणाञ्च शैलानां हिमवान् गिरिः ॥ ३१९ ॥ वर्सानां
 ब्राह्मणश्चासि विप्राणां दीक्षितो हिजः । आदिस्त्वमसि लोकानां
 संहर्ता काल एव च ॥ ३२० ॥ यच्चान्यदपि लोके वै सर्वतेजो-
 ऽधिकं स्मृतम् । तत् सर्वं भगवानेव इति मे निश्चिता मतिः ॥ ३२१ ॥
 नमस्ते भगवन् देव नमस्ते भक्तवत्सल । योगेश्वर नमस्तेऽस्तु
 नमस्ते विश्वसम्भव ॥ ३२२ ॥ प्रसीद मम भक्तस्य दीनस्य कृप-
 णस्य च । अनैश्वर्येण युक्तस्य गतिर्भव सनातन ॥ ३२३ ॥ यच्चा-
 परार्थं कृतवानज्ञानात् परमेश्वर । मद्भक्त इति दिवेश तत् सर्वं
 क्षन्तुमर्हसि ॥ ३२४ ॥ मोहितश्चास्मि दिवेश त्वया रूपविपर्ययात् ।
 नार्थ्यन्ते न मया दत्तं पादपद्माणि, महेश्वर ॥ ३२५ ॥ एवं स्तुत्वाह-
 मीशानं पादमर्थञ्च भक्तिलः । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा सर्वं तस्मै
 न्यवेदयम् ॥ ३२६ ॥ ततः शीताम्बुसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विता ।
 पुष्पवृष्टिः शुभा तात पपात मम सूर्जनि ॥ ३२७ ॥ दुन्दुभिश्च
 तदा दिव्यस्लाङ्गितो देवकिङ्करैः । ववौ च मारुतः पुण्यः शुचि-
 गन्धः सुखावहः ॥ ३२८ ॥ ततः प्रीतो महादेवः सपत्नीको वृष-
 ध्वजः । अत्रवीत्रिदशांस्तत्र हर्षयन्निव मां तदा ॥ ३२९ ॥ पश्यध्वं
 त्रिदशाः सर्वे उपमन्योर्महात्मनः । मयि भक्तिं परां नित्यमेक-
 भावादवस्थिताम् ॥ ३३० ॥ एवमुक्त्वास्तदा कृष्ण सुरास्ते शूल-
 पाणिना । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥ ३३१ ॥
 भगवन् देवदेवेश लोकनाथ जगत्पते । लभतां सर्वकामेभ्यः फलं
 त्वत्तो हिजोत्तमः ॥ ३३२ ॥ एवमुक्तस्ततः शर्वः सुरैर्ब्रह्मादिभि-
 स्तथा । आह मां भगवानीशः प्रहसन्निव शङ्करः ॥ ३३३ ॥

श्रीभगवानुवाच । वक्ष्येपमन्यो तुष्टोऽसि पश्य मां मुनि-

सुखम् । इहमन्तोऽपि विमर्षं मया जिज्ञासितो ह्यसि ॥ ३३४ ॥
 धनया शिवभक्त्या ति श्रद्धया प्रीतिमानहम् । तस्मात् सर्वान् इहा-
 म्येव कर्मास्तेव वधेऽस्मितान् ॥ ३३५ ॥ एवमुक्तास्य चैवाथ महा-
 देवेन धीमता । हर्षाद्भूषणवर्तन्त रोमहर्षस्त्वजायत ॥ ३३६ ॥
 अत्रुवच्च तदा देवं हर्षगद्गदया गिरा । जानुभ्यामवनीङ्गला प्रणम्य
 च पुनः पुनः ॥ ३३७ ॥ अथ जातो ह्यहं देव सफलं जन्म चाय-
 मे । सुरासत्सुरीर्होवो यत्तिष्ठति ममाग्रतः ॥ ३३८ ॥ यं न
 पश्यन्ति चाराध्य देवा ह्यमितविक्रमम् । तमहं दृष्टवान् देवं
 कोऽप्योऽन्यतरो मया ॥ ३३९ ॥ एवं ध्यायन्ति बिहांसः परं
 तस्त्वं सनातनम् । तद्भिर्गोप्रभिति ख्यातं यद्दजं ज्ञानमक्षरम् ॥ ३४० ॥
 स एष भगवान् देवः सर्वसत्त्वाद्दिव्ययः । सर्वतत्त्वविधानज्ञः
 प्रधानगुरुषः परः ॥ ३४१ ॥ योऽसृजद्दक्षिणाद्ब्रह्माद्ब्रह्माणं लोक-
 सञ्चयम् । वामपाश्चात्तथा त्रिष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः ॥ ३४२ ॥
 युगान्ते चैव संप्राप्ते रुद्रमीशोऽसृजत् प्रभुः । स रुद्रः संहरन्
 ब्रह्मं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥ ३४३ ॥ कालो भूत्वा महातेजाः
 सर्वतर्क इवातलः । युगान्ते सर्वभूतानि असन्निव व्यवस्थितः ॥ ३४४ ॥
 एष देवो महादेवो जगत् सृष्ट्वा चराचरम् । कल्पान्ते चैव सर्वेषां
 ह्यतिमाक्षिप्य तिष्ठति ॥ ३४५ ॥ सर्वगः सर्वभूतात्मा सर्वभूत-
 भवोद्भवः । आस्ते सर्वगतो नित्यमदृश्यः सर्वदैवतैः ॥ ३४६ ॥
 यदि देवो वरो मह्यं यदि तुष्टोऽसि मे प्रभो । भक्तिर्मवतु मे
 नित्यं त्वयि देव सुरेश्वर ॥ ३४७ ॥ अतीतानागतञ्चैव वर्त्तमानञ्च
 सहिभो । अज्ञीयामिति मे बुद्धिः प्रसादात् सुरसत्तम ॥ ३४८ ॥
 श्रीरोदनञ्च भुञ्जीयामह्यं सह बान्धवैः । आश्रमे च सदास्माकं
 सान्निध्यं परमस्तु ते ॥ ३४९ ॥ एवमुक्तः स मां प्राह भगवांस्त्रिक-
 पूजितः । महेश्वरो महातेजाश्चराचरगुरुः शिवः ॥ ३५० ॥
 श्रीभगवानुवाच । अजरसामरंश्चैव भव त्वं दुःखवर्जितः ।

अश्विनी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥ ३५१ ॥ ऋषीणां
 अभिगम्यश्च भूतप्रसादविधिसि । श्रीलवान् गुणसम्पन्नः सर्वज्ञः
 प्रियदर्शनः ॥ ३५२ ॥ अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चैवानलीपमम् ।
 श्रीरोदसागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसि प्रियम् ॥ ३५३ ॥ तत्र त्वे
 भविता कामं सान्निध्यं पयसो निधेः । श्रीरोदनञ्च मुद्गु लमसूत्रेन
 समन्वितम् ॥ ३५४ ॥ बन्धुभिः सहितः कल्पं ततो मामुपयास्यसि ।
 अक्षया बान्धवाश्चैव कुलं गोत्रञ्च ते सदा ॥ ३५५ ॥ भविष्यति
 द्विजश्रेष्ठ मयि भक्तिश्च शाश्वती । सान्निध्यञ्चाश्रमे नित्यं करि-
 ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३५६ ॥ तिष्ठ वत्स यथा कामं नोत्कण्ठाञ्च
 करिष्यसि । स्मृतस्त्वया पुनर्विप्र करिष्यामि च दर्शनम् ॥ ३५७ ॥
 एवमुक्त्वा स भगवान् सूर्य्यकोटीसमप्रभः । ईशानः स वरान् दस्त्वा
 तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३५८ ॥ एवं दृष्टो मया कृष्णा देवदेवः समा-
 धिना । तद्वाप्यहं मे सर्वं यदुक्तं तेन श्रीमता ॥ ३५९ ॥ प्रत्यक्ष-
 ञ्चैव ते कृष्णा पश्य सिद्धान् व्यवस्थितान् । ऋषीन् विद्याधरान्
 यज्ञान् गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ३६० ॥ पश्य ब्रह्मलताशुभ्रान्
 सर्वपुष्पफलप्रदान् । सर्वर्तुकुसुमैर्युक्तान् सुखपत्रान् सुगन्धिनः
 ॥ ३६१ ॥ सर्वमेतन्महाबाहो दिव्यभावसमन्वितम् । प्रसादा-
 द्देवदेवस्य ईश्वरस्य महात्मनः ॥ ३६२ ॥

श्रीवासुदेव उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रत्यक्षमिव दर्शनम् ।
 विष्णुयं परमं गत्वा अद्भुतन्तं महासुनिम् ॥ ३६३ ॥ धन्यः
 स्त्वमसि विप्रेन्द्र कस्त्वदन्वोऽस्ति पुण्यकृत् । यस्य देवाधिदेवस्ते
 सान्निध्यं कुरुतेऽश्रमे ॥ ३६४ ॥ अपि तावन्ममाध्येवं दद्यात् स
 भगवान् भिवः । दर्शनं सुनिशादूल प्रसादञ्चापि शङ्करः ॥ ३६५ ॥

उपमन्युस्वाच । द्रक्ष्यसे पुण्डरीकाक्ष महादेवं न संशयः ।
 अचिरेणैव कालेन यथा दृष्टो मयानव ॥ ३६६ ॥ चक्षुषा चैव
 दिव्येन पश्याम्यमितविक्रम । श्रेष्ठे मासि महादेवं द्रक्ष्यसे पुनः ।

सप्तः ॥ ३६० ॥ सोऽप्यष्टौ वरांश्चापि प्राप्सेत्सि त्वं महेश्वरात् ।
 दुष्टेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३६० ॥ अतीतानागत-
 ॐ वत्समानस्य निष्कम्पः । विदितं मे महाबाही प्रसादात्तस्य
 वीर्यतः ॥ ३६१ ॥ एतान् सहस्रशशान्यान् समनुध्यातवान् हरः ।
 कश्चात् प्रसादं भगवान् न कुर्यात्तव माधव । त्वाद्दृष्टेन हि
 देवानां श्लाघवीर्यः समागमः ॥ ३७० ॥ ब्रह्मख्येनातृशंसेन अह-
 धानेन चाप्युत । ज्ञप्यन्तु ते प्रदास्यामि धेनु द्रव्यसि शङ्करम् ॥ ३७१ ॥
 श्रीविष्णुस्त्वा च । अब्रुवन्तमहं ब्रह्मं स्वत्प्रसादान्महामुने ।
 द्रव्ये । इति जस्य त्वां मर्द्दनं त्रिदशेश्वरम् ॥ ३७२ ॥ एवं कथ-
 यतस्तस्य महादेवाश्रितां कथाम् । दिनान्यष्टौ ततो जम्मुर्मुहूर्त्त-
 मिव भारत ॥ ३७३ ॥ दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथा-
 विशि । दण्डी मुण्डी कुंभी श्रीरी घृताक्तो मेखलीकृतः ॥ ३७४ ॥
 भासनेकं फलाहारो द्वितीयं सलिलाशनः । तृतीयञ्च चतुर्थञ्च
 पञ्चमञ्चानिलाशनः ॥ ३७५ ॥ एकपादेन तिष्ठंश्च जङ्घं बाङ्गरत-
 न्द्रितः । तेजः सूर्यसहस्रस्य अपश्यं दिवि भारत ॥ ३७६ ॥
 तस्य मध्यगतञ्चापि तेजसः पाण्डुनन्दन । इन्द्रायुधपिनडाङ्गं
 विद्युन्मालागवाक्षकम् । नीलमैलचयप्रख्यं वलाकाभूषितं घनम्
 ॥ ३७७ ॥ तत्र स्थितश्च भगवान् देव्या सह महाद्युतिः । तपसा
 तेजसा कान्ध्या दीप्तया सह भार्यया ॥ ३७८ ॥ रराज भगवां-
 स्तत्र देव्या सह महेश्वरः । सीमेन सहितः सूर्यां यथा मेघ-
 स्थितस्तथा ॥ ३७९ ॥ संहृष्टरोमा कौन्तेय विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
 अपश्यं दिवसंभ्रानां गतिभक्तिहरं हरम् ॥ ३८० ॥ किरीटिनं
 गदिनं शूलपाणिं व्याघ्राजिनं जटिलं दण्डपाणिम् । पिनाकिनं
 वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं शुभाङ्गदं व्यालयज्ञीपवीतम् ॥ ३८२ ॥ दिव्यां
 भालामुरसामेकवर्षां समुद्दहन्तं गुल्मदियावलम्बनाम् । चन्द्रं यथा
 परिविष्टं ससम्भ्रं वर्षाभ्यसि तद्दृष्ट्वाभ्यमेनम् ॥ ३८२ ॥ प्रमथान्तो

मण्यैश्चैव समन्तात् परिवारितम् । शरदीव सुदुष्प्रेक्ष्यं परिवर्द्धं
 दिवाकरम् ॥ ३८३ ॥ एकादशशतान्येव सद्राणां वृषवाहनम् ।
 अस्तुवन्नियतात्मानं कर्मभिः शुभकर्मिणाम् ॥ ३८४ ॥ आदित्या
 वसवः साध्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ । विश्वाभिस्तुतिभिर्द्वैवं
 विश्वदेवं समस्तुवन् ॥ ३८५ ॥ अतक्रतुश्च भगवान् विष्णुश्चादिति-
 नन्दनौ । ब्रह्मा रथन्तरं साम ईरयन्ति भवान्तिके ॥ ३८६ ॥
 योगीश्वराः सुबहवो योगदं पितरं गुरुम् । ब्रह्मर्षयश्च ससुता-
 स्तथा दिवर्षयश्च वै ॥ ३८७ ॥ पृथिवी चान्तरौक्ष्ण्यं नक्षत्राणि
 ग्रहास्तथा । मासार्द्धमासा ऋतवो रात्रिः सन्वत्सराः क्षणाः
 ॥ ३८८ ॥ मुहूर्ताश्च निमेषाश्च तथैव युगपर्ययाः । दिव्या
 राजन्नमस्यन्ति विद्याः सत्यविदस्तथा ॥ ३८९ ॥ सनत्कुमारो
 वेदाश्च इतिहासास्तथैव च । मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः
 पुलहः क्रतुः ॥ ३९० ॥ मनवः सप्त सोमश्च अथर्वा सवृहस्यतिः ।
 भृगुर्हृक्षः काश्यपश्च वसिष्ठः काश्य एव च ॥ ३९१ ॥ कुन्दांसि
 दीक्षा यज्ञाश्च दक्षिणा पावको हविः । यज्ञोपगानि द्रव्यानि
 भूतिमन्ति युधिष्ठिर ॥ ३९२ ॥ प्रजानां पालकाः सर्वे सचितः
 पन्नगा नगाः । देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥ ३९३ ॥
 सहस्राणि मुनीवाञ्च अयुतान्यर्बुदानि च । नमस्यन्ति प्रभुं शान्तं
 पर्वताः सागरा दिशः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतवादित्रकोविदाः
 ॥ ३९४ ॥ दिव्यतानेषु गायन्तस्तुवन्ति भवमद्भुतम् । विद्याधरा
 दानवाश्च शुद्धका राक्षसास्तथा ॥ ३९५ ॥ सर्वाणि चैव भूतानि
 स्थावराणि चराणि च । नमस्यन्ति महाराज वाञ्छनः कर्मभि-
 र्विशुम् । पुरस्ताद्विष्ठितः सर्वो ममासीन्निदेशेश्वरः ॥ ३९६ ॥ पुर-
 स्ताद्विष्ठितं दृष्ट्वा ममेमानञ्च भारत । सप्रजापतिश्चक्रान्तं जग-
 न्नामभ्युदैक्षत ॥ ३९७ ॥ ईक्षितुञ्च महादेवं न मे शक्तिरभू-
 तदा । ततो मामब्रवीद्देवः पश्य कृष्ण वदस्व च ॥ ३९८ ॥ त्वया

लोकाधितयाहं पतिर्गोऽथ सहस्रयः । तत्समी नास्ति मे कश्चि-
 न्निवृत्तकृषु वै प्रियः ॥ ३९८ ॥ धिरसा वन्दिते देवे देवौ प्रीता
 जगत्सर्वम् । ततोऽहमब्रुवँ स्याणुं स्तुतं ब्रह्मादिभिः सुरैः ॥ ४०० ॥
 श्रीविष्णुसंभव । नभोऽस्तु ते शाश्वतसर्वयोगे ब्रह्माधिपं
 त्नामधेवी वदन्ति । तेषु सत्त्वञ्च रजस्तमश्च तामेव सत्यञ्च
 वदन्ति सन्तः ॥ ४०१ ॥ त्वं वै ब्रह्मा च रुद्रश्च वरुणोऽग्निर्मनु-
 र्भवः । धाता ज्ञेया विधाता च त्वं प्रभुः सर्वतोमुखः ॥ ४०२ ॥
 स्वलो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । त्वया सृष्टमिदं
 जगत्सर्वं जैसीक्यं सचराचरम् ॥ ४०३ ॥ यानीन्द्रियाणीह मनश्च
 बुद्धिं ये वाचकैः सप्त तथैव चामयः । ये देवसंस्थास्तव देवताश्च
 तस्मात् परं त्नामधेवी वदन्ति ॥ ४०४ ॥ वेदाश्च यज्ञाः सोमश्च
 दक्षिणा पावकी हविः । यज्ञोपगच्छ यत् किञ्चित् भगवांस्तद-
 संश्रयम् ॥ ४०५ ॥ इष्टं दत्तमधीतञ्च व्रतानि नियमाश्च ये ।
 ज्ञीः कौर्त्तिः श्रीर्युतिस्तुष्टिः सिद्धिश्चैव तदर्पणी ॥ ४०६ ॥ कामः
 क्रोधी भयं लोभो मदः स्तभोऽथ मत्सरः । आधयो व्याधयश्चैव
 भगवस्तनयास्तव ॥ ४०७ ॥ कृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं बीज-
 मव्ययम् । मनसः परमा योनिः प्रभावश्चापि शाश्वतः ॥ ४०८ ॥
 अव्यक्तः पवनोऽचिन्त्यः सहस्रांशुर्हिरण्यः । सादिर्गणानां सर्वेषां
 भवान् वै जीविताश्रयः ॥ ४०९ ॥ महानात्मा मतिर्ब्रह्मा विश्वः
 शशुः स्वयशुः । बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च सन्वित् स्यातिर्धृतिः
 स्रुतिः ॥ ४१० ॥ पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते । त्वं
 बुद्ध्या ब्राह्मण्यो विद्वान् प्रमोहं विनियच्छति ॥ ४११ ॥ हृदयं
 सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञस्त्वसृष्टितः । सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतो-
 ऽक्षिण्णरोमुखः । सर्वतः श्रुतिमांल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ॥ ४१२ ॥
 फलं त्वमसि तिम्रांशीर्निषेधादिषु कर्मसु ॥ ४१३ ॥ त्वं वै
 प्रभाक्षिः पुरुषः सर्वस्य हृदि संस्थितः । अग्निमा लघिमा प्राप्ति-

रौशनी ज्योतिरव्ययः ॥ ४१४ ॥ त्वयि बुद्धिर्मतिर्लौकाः प्रपन्नाः
 संश्रिताश्च ये । ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः
 ॥ ४१५ ॥ यस्त्वां ध्रुवं वेदयते गुहाश्रयं प्रभुं पुराणं पुस्तकञ्च
 विग्रहम् । हिरण्यं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान् बुद्धि-
 मतीत्य तिष्ठति ॥ ४१६ ॥ विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं त्वाञ्च
 मूर्त्तितः । प्रधानविधियोगस्थस्वामेव विप्रते बुधः ॥ ४१७ ॥
 एवमुक्ते मया पार्थ मवे चार्त्तिविनाशने । चराचरं जगत् सर्वं
 सिंघनाद् तदाकरोत् ॥ ४१८ ॥ तं विप्रसङ्गाश्च सुरासुराश्च नास्मान्
 पिशाचाः पितरो वयांसि । रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे महर्षय-
 श्चैव तदा प्रणेसुः ॥ ४१९ ॥ मम मूर्द्ध्नि च दिव्यानां कुसुमानां
 सुगन्धिनाम् । राशयो निपतन्ति स्म वायुश्च सुसुखो ववौ ॥ ४२० ॥
 निरीक्ष्य भगवान्देवीं क्षुमां माञ्च जगद्धितः । शतक्रतुञ्चाभिवीक्ष्य
 स्वयं मामाह शङ्करः ॥ ४२१ ॥ विद्वः कृष्णः परां भक्तिमत्प्राप्तु-
 तव श्लुङ्घन् । क्रियतामात्मानः श्रेयः प्रीतिर्हि त्वयि मे परा
 ॥ ४२२ ॥ वृणीष्वान्ष्टौ वरान् कृष्ण दातास्मि तव सत्तम । ब्रूहि
 यादवमार्दूलं यानिच्छसि सुदुर्लभान् ॥ ४२३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि मेघवाहनो-
 पाख्याने चतुर्ह्योऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । मूर्द्ध्ना निपत्य निचतस्तेजःसन्निचये ततः ।
 परमं हर्षमागत्य भगवन्तमथाब्रुवम् ॥ १ ॥ धर्मं दृढत्वं युधि
 श्लुघातं यश्चस्तथाग्रं परमं बलञ्च । योगप्रियत्वं तव सन्निकर्षं
 वृणे सुतानाञ्च शतं शतानि ॥ २ ॥ एवमस्त्विति तदाकथं मवीत्तं
 प्राञ्च शङ्करः । ततो मां जगतो माता धारिणी सर्वप्रावनी ॥ ३ ॥
 उवाचोमां प्रणिहिताः सर्वाणी तपसोनिधिः । दत्तो भगवता

इमः शम्भो नाम त्वानघ ॥ ४ ॥ मत्सोऽप्यष्टौ वरानिष्टान्
सहायं त्वं ददामि ते । प्रणम्य शिरसा सा च मयोक्ता पाण्डु-
मन्दन ॥ ५ ॥ दिजेत्यकीर्षं पिबतः प्रसादं शतं सुतानां परमञ्च
सिद्धम् । कुले प्रीतिं सादृतश्च प्रसादं शमप्राप्तिं प्रवृणो चापि
दाक्ष्यम् ॥ ६ ॥

उभोवाच । एवं भविष्यत्यमरप्रभाव नाहं शृषा जातु वद्वि
कदाचित् । भार्या सहस्राणि च षोडशैव तासु प्रियत्वञ्च तथा-
श्चयञ्च ॥ ७ ॥ प्रीतिञ्चाग्र्यां बान्धवानां सकाशाद्ददामि तेऽहं
जगत्सुःकाम्यताञ्च । भोक्ष्यन्ते वै सप्ततिं वै शतानि गृहे तुभ्य-
भतिथीनाञ्च नित्यम् ॥ ८ ॥

श्रीवासुदेव उवाच । एवं दत्त्वा वरान् देवो मम देवी च
मारत । अन्तर्हितः क्षणे तस्मिन् सगणो भीमपूर्वज ॥ ९ ॥
एतदत्यद्भुतं पूर्वं ब्राह्मणायातितेजसे । उपमन्यवे मया कृतस्त्वं
व्याख्यातं पार्थिवोत्तम । नमस्कृत्वा तु स प्राह देवदेवाय
सुप्रत ॥ १० ॥

उपमन्युरुवाच । नास्ति सर्वसमो देवो नास्ति सर्वसमा गतिः ।
नास्ति सर्वसमो दाने नास्ति सर्वसमो रणे ॥ ११ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकपर्वणि भेषवाहनो-

पाख्याने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

उपमन्युरुवाच । ऋषिरासीत् कृते तात तण्डिरित्येव विश्रुतः ।
दशवर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना ॥ १ ॥ आराधितोऽभू-
द्धत्तेन तस्योदकं निशामय । स दृष्टवान् महादेवमस्तौषीञ्च
स्तवैर्बिभुम् ॥ २ ॥ इति तण्डिस्तपोयोगात् परमात्मानमव्ययम् ।
चिन्तयित्वा महात्मानभिदमाह सुविश्रितः ॥ ३ ॥ यं पठन्ति

सदा साङ्गप्राश्नित्यन्ति च योगिनः । परं प्रधानं पुरुषमसि-
 ष्ठातारमीश्वरम् ॥ ४ ॥ उत्पत्तौ च विनाशे च कारणं यं विदु-
 र्बुधाः । देवासुरमुनीनाञ्च परं यत्कान्तं विद्यते ॥ ५ ॥ अजन्त-
 महभीमानमनादिनिधनं प्रभुम् । अत्यन्तसुखिनं देवमनघं शरणं
 ब्रजे ॥ ६ ॥ एवं ब्रुवन्नेव तदा ददर्श तपसां निधिम् । तमव्यय-
 मनीषम्यमचिन्त्यं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ७ ॥ निष्कलं सकलं ब्रह्मं
 निर्गुणं गुणगोचरम् । योगिनां परमानन्दमक्षरं मोक्षसञ्चितम्
 ॥ ८ ॥ मनोरिन्द्राग्निमस्तां विश्वस्य ब्रह्मणो गतिम् । अग्राह्य-
 मचलं शुद्धं बुद्धिग्राह्यं मनोमयम् ॥ ९ ॥ दुर्विज्ञेयमसङ्गैर्ग्रहं
 दुष्प्रापमकृतात्मभिः । योनिं विश्वस्य जगतस्तमसः परतः परम् ।
 पुराणं पुरुषं देवं परेश्वरः परतः परम् ॥ १० ॥ यः प्राणवन्त-
 मात्मानं ज्योतिर्जीविस्थितं मनः । तं देवं दर्शनाकाङ्क्षी बहून्
 वर्षगणानृषिः । तपस्युग्रे स्थितो भूत्वा दृष्ट्वा तुष्टाव चेश्वरम् ॥ ११ ॥
 तण्डिस्त्वाच । पवित्राणां पवित्रस्त्वं गतिर्मतिमताम्बरः ।
 अत्युग्रं तेजसां तेजस्तपसां परमं तपः ॥ १२ ॥ विश्वावसुहिर-
 ख्याञ्चपुरुहूतनमस्कृत । भूरिकल्याणद विभो परं सत्य नमोऽस्तु
 ते ॥ १३ ॥ जातीमरणभौक्त्या यतीनां यततां विभो । निर्वा-
 णद सहस्रांशो नमस्तेऽस्तु सुखाश्रय ॥ १४ ॥ ब्रह्मा शतक्रतु-
 विष्णुर्विश्वेदेवा महप्रथः । न विदुस्त्वान्तु तत्त्वेन कुतो वेत्स्या-
 महे वयम् ॥ १५ ॥ लतः प्रवर्तते सर्वं लयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 कालाख्यः पुरुषाख्यश्च ब्रह्माख्यश्च तमेव हि । तनवस्ते सृता-
 स्तिस्रः पुराणत्रैः सुरर्षिभिः ॥ १६ ॥ अधिपौरुषमध्यात्ममधि-
 भूताधिदैवतम् । अधिलोकाधिविज्ञानमधियज्ञस्त्वमेव हि ॥ १७ ॥
 त्वां विदित्वात्मदेहस्थं दुर्विद्ं देवतैरपि । विहांसो यान्ति निर्मुक्ताः
 परं भावमनामयम् ॥ १८ ॥ अनिच्छतस्तव विभो जन्ममृत्युरने-
 कथः । इारं त्वं स्वर्गभोक्षाणामाक्षेप्ता त्वं ददासि च ॥ १९ ॥

त्वं वै स्वर्गस्य सोमस्य कर्म प्रोक्षस्वमेव च । सखं राजस्तमश्चैव
 मन्वसोऽहं जज्ञेव हि ॥ २० ॥ ब्रह्मा भवस्य विष्णुश्च स्कन्देन्द्रो
 सन्निवृत्तः । वरुणस्तु मनुर्धाता विधाता त्वं धनेश्वरः ॥ २१ ॥
 अथैवः सखिखोऽभिश्च खं वागसुद्धिः स्थितिर्मतिः । कर्म सत्या-
 न्ते प्रोमे खसेवस्त्रि च कास्ति च ॥ २२ ॥ इन्द्रियाणीन्द्रिया-
 र्थात् प्रकृतिभ्यः परं प्रवेत् । विश्वाविश्वपरो भावश्चिन्माचिन्व-
 क्तिमेव हि ॥ २३ ॥ अचैतत् परमं ब्रह्म यच्चैतत् परमं पदम् ।
 या गतिः साङ्गप्रयोगानां स भवान्नात् संशयः ॥ २४ ॥ नूनमय
 कर्मायाः सी नृजं प्राप्ताः सतां गतिम् । यां गतिं प्रार्थयन्तीह
 ज्ञाननिर्मलबुद्धयः ॥ २५ ॥ अहो मूढाः सः सुचिरमिमं काल-
 मवेतसः । यन्न विद्यः परं द्विः साप्रवतं यं विदुर्बुधाः ॥ २६ ॥
 चैवमासादिता साक्षात् लक्ष्मिर्जन्मभिर्मया । भक्तानुग्रहकृद्देवी
 स ज्ञानामृतमश्नुते ॥ २७ ॥ देवासुरसुनीनान्तु यच्च गुह्यं सना-
 तनम् । गुहायां निहतं ब्रह्म दुर्बिज्ञेयं सुनेरपि ॥ २८ ॥ स एष
 भगवान् देवः सर्वकृत् सर्वतो मुखः । सर्वात्मा सर्वदर्शी च
 सर्वगः सर्ववेदिता ॥ २९ ॥ देहकृद्देहभृद्देही देहभुग्देहिनां
 सतिः । प्राणकृत् प्राणभृत् प्राणी प्राणदः प्राणिनां गतिः ॥ ३० ॥
 अध्यात्मप्रतिरिष्टानां ध्यानिनामात्मवेदिनाम् । अपुनर्मारकामानां
 या गतिः सोऽयमीश्वरः ॥ ३१ ॥ अयञ्च सर्वभूतानां शुभाशुभ-
 गतिप्रदः । अयञ्च जन्ममरणे विदध्यात् सर्वजन्तुषु ॥ ३२ ॥
 अयं संसिद्धिकामानामृधीणां सिद्धिदः प्रभुः । भूराद्यान् सर्व-
 भवनानुत्पाद्य सद्दिवोकसः । दधाति द्वैस्तनुभिरष्टामिरीं
 सिर्भक्तिं च ॥ ३३ ॥ अतः प्रवर्तते सर्वमस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 अस्मिंश्च प्रलयं याति अयसेकः सनातनः ॥ ३४ ॥ अयं स सत्य-
 कामानां सत्यलोकः परं सताम् । अप्वर्गाद्य युक्तानां कैवल्यं
 सात्मवेदिनाम् ॥ ३५ ॥ अयं ब्रह्मप्रदिभिः सिद्धैर्गुह्यायं गोपितः

प्रभुः । देवासुरमनुष्याणामप्रकाशो भवेदिति ॥ ३६ ॥ तं त्वां
 देवासुरनरास्तत्त्वेन न विदुर्भवम् । मोहिताः खलुनेनैव हृदि-
 स्थेनाप्रकाशिना ॥ ३७ ॥ धि चैनं प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगिन भाविताः ।
 तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः ॥ ३८ ॥ यं ज्ञात्वा न
 पुनर्जन्म मरणञ्चापि विद्यते । यं विदित्वा परं वेद्यं वेदितव्यं
 न विद्यते ॥ ३९ ॥ यं ज्ञात्वा परमं लाभं नाधिकं मन्यते बुधः ।
 यां सूक्ष्मां परमां प्राप्तिं गच्छन्नव्ययमक्षयम् ॥ ४० ॥ यं साक्षा
 गुणतत्त्वज्ञाः सांख्यशास्त्रविशारदाः । सूक्ष्मज्ञानतराः सूक्ष्मं ज्ञात्वा
 मुच्यन्ति बन्धनैः ॥ ४१ ॥ यच्च वेदविदो वेद्यं वेदान्ते च प्रति-
 ष्ठितम् । प्राणायामपरा नित्यं यं विद्यन्ति जपन्ति च ॥ ४२ ॥
 ओङ्काररथमारुह्य ते विद्यन्ति महेश्वरम् । अयं स देवयानाना-
 मादित्यो हारमुच्यते ॥ ४३ ॥ अथञ्च पितृयानानां चन्द्रमा हार-
 मुच्यते । एष काष्ठा दिग्धैव सख्यत्करगुणादि च ॥ ४४ ॥ दिव्या-
 दिव्यः परो लाभो अयने दक्षिणीक्षरे । एनं प्रजापतिः पूर्व-
 माराध्य बह्वभिः स्तवैः । प्रजायं वरयामास नीललोहितसञ्चि-
 तम् ॥ ४५ ॥ ऋग्भिर्यमनुशासन्ति तत्त्वे कर्मणि बह्वृचः । यजु-
 भिर्यं त्रिधा वेद्यं जुह्वत्यध्वर्यवोऽध्वरे ॥ ४६ ॥ सामभिर्यञ्च गायन्ति
 सामगाः कुड्बुद्धयः । ऋतं सत्यं परं ब्रह्म स्तुवन्त्याश्वर्षणा
 हिजाः । यज्ञस्य परमा योनिः पतिश्चायं परः स्तुतः ॥ ४७ ॥
 रात्ररहः शीतनयनः पद्ममासशिरोभुजः । ऋतुर्वीर्यैस्तपोधैर्यी
 ह्यब्दश्चक्षोरुपादवान् ॥ ४८ ॥ सत्युर्यमो हुताग्रश्च कालः संहार-
 वेगवान् । कालस्य परमा योनिः कालश्चायं सनातनः ॥ ४९ ॥
 चन्द्रादित्यौ सनत्तौ अहाश्च सहवायुना । ध्रुवः सप्तर्षयश्चैव
 भुवनाः सप्त एवं च ॥ ५० ॥ प्रधानं महदव्यक्तं विशेषान्तं सर्व-
 कृतम् । ब्रह्मादिस्तस्वपर्यन्तं भूतादि सदसच्च यत् ॥ ५१ ॥
 अष्टौ प्रकृतयश्चैव प्रकृतिभ्यश्च यः परः । अस्य देवस्य चहाग-

एतत् परममानन्दं यत्तच्छाश्वत-
 मेव च । एषा गतिर्निर्वाणामेषा भावः परः सताम् ॥ ५३ ॥
 एतत् परमबुद्धिमत्तद्वृत्तं समातनम् । शास्त्रवेदाङ्गविदुषा-
 न्नेतद्व्याजं पञ्चं पदम् ॥ ५४ ॥ इयं सा परमा कौशा इयं सा
 परमा कला । इयं सा परमा सिद्धिरियं सा परमा गतिः ॥ ५५ ॥
 इयं सा परमा शान्तिरियं सा निर्द्वैतः परा । यं प्राप्य कृत-
 कल्पः स इत्यमन्यन्त योगिनः ॥ ५६ ॥ इयं तुष्टिरियं सिद्धि-
 रियं श्रुतिरियं सृतिः । अध्यात्मगतिरिष्टानां विदुषां प्राप्ति-
 रयस्या ॥ ५७ ॥ यजतां कामयानानां मखैर्विपुलदक्षिणैः । या
 गतिर्विश्वीकानां सा गतिस्त्वं न संशयः ॥ ५८ ॥ सम्यग्योगजपैः
 शान्तिस्त्वमेदं हतासनैः । तयतां या गतिर्देव परमा सा गति-
 र्भवान् ॥ ५९ ॥ कर्मन्यासकृतानाञ्च विरक्तानां ततस्ततः । या
 गतिर्ब्रह्मसद्ने सा गतिस्त्वं समातन ॥ ६० ॥ अपुनर्भावकामानां
 वैराग्ये वर्ततान्तु या । प्रकृतीनां लयानाञ्च सा गतिस्त्वं समातन
 ॥ ६१ ॥ ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरुपाध्या निरञ्जना । कौबल्या
 या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ॥ ६२ ॥ वेदशास्त्रपुराणीकताः
 पञ्चैता गतयः सृताः । त्वत्प्रसादाद्भि लभ्यन्ते न लभ्यन्तेऽन्यथा
 विभो ॥ ६३ ॥ इति तण्डिस्तपोरात्रिस्तुष्टावेशानमात्मना । जगौ
 च परमं ब्रह्म यत् पुरा लोककृष्णगौ ॥ ६४ ॥

उपमन्युस्वाच । एवं स्तुतो महादेवस्तण्डिना ब्रह्मवादिना ।
 उवाच भगवान् देवः उभया सहितः प्रभुः ॥ ६५ ॥ ब्रह्मा शत-
 क्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः । न विदुस्त्वामिति ततस्तुष्टः प्रोवाच
 तं शिवः ॥ ६६ ॥

श्रीभगवानुवाच । अक्षयसाव्ययश्चैव भविता दुःखवर्जितः ।
 यस्त्री तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥ ६७ ॥ ऋषीणा-
 मभिगम्यश्च सलकर्ता सुतस्त्वव । मत्प्रसादाद्भिज्येष्ठ भविष्यसि

न संशयः ॥ ६८ ॥ कं वां कामं ददाम्यद्य ब्रूहि यदत्स काङ्क्षसि ।
प्राञ्जलिः स उवाचेदं त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥ ६९ ॥

उपमन्युस्वाच । एतान् दत्त्वा वरान् देवी वन्द्यमानः सुर-
र्षिभिः । स्तूयमानश्च विबुधैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ७० ॥ अन्त-
र्हिते भगवति सानुगे यादवेष्वर । ऋषिराश्रमभागम्य ममैतत्
प्रोक्तवानिह ॥ ७१ ॥ यानि च प्रथितान्यादौ तण्डिराख्यातवान्
मम । नामानि मानवश्रेष्ठ तानि त्वं शृणु सिद्धये ॥ ७२ ॥ दश
नामसहस्राणि देवेष्वह पितामहः । शर्वस्य शास्त्रेषु तथा दश-
नामसतानि च ॥ ७३ ॥ गुह्यानीमानि नामानि तण्डिर्भगवतो-
ऽच्युत । देवप्रसादाद्देवेश पुरा प्राह महात्मने ॥ ७४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि मेषवाहनो-

पाख्याने षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

वासुदेव उवाच । ततः स प्रयतो भूत्वा मम तात युधिष्ठिर ।
प्राञ्जलिः प्राह विप्रर्षिर्नामसंग्रहमादितः ॥ १ ॥

उपमन्युस्वाच । ब्रह्मप्रोक्तैर्ऋषिप्रोक्तैः वेदवेदाङ्गसम्भवैः ।
सर्वलोकेषु विख्यातं स्तुतं स्तोष्यामि नामभिः ॥ २ ॥ महद्भि-
र्विहितैः सत्यैः सिद्धैः सर्वार्थसाधकैः । ऋषिणा तण्डिना भक्त्या
कृतैर्वेदकृतात्मना ॥ ३ ॥ यथोक्तैः साधुभिः ख्यातैर्मुनिभिस्तत्त्व-
दर्शिभिः । प्रवरं प्रथमं स्वर्गं सर्वभूतहितं शुभम् ॥ ४ ॥ श्रुतैः
सर्वत्र जगति ब्रह्मलोकावतारितैः । सत्यैस्तत् परमं ब्रह्म ब्रह्म-
प्रोक्तं सनातनम् ॥ ५ ॥ वक्ष्ये यदुत्कलश्रेष्ठ शृणुष्व्वावहितो मम ।
वरयैनं भवं देवं भक्तस्त्वं परमेष्वरम् ॥ ६ ॥ तेन ते आवयिष्यामि
यत्तद्ब्रह्म सनातनम् । न शक्यं विस्तरात् कृत्स्नं वक्तुं शर्वस्य
केनेचित् ॥ ७ ॥ युक्तेनापि विभूतौनामपि वर्षप्रथैरपि । यस्यादि-

विष्णुमन्त्रस्य सारं पितृभ्योऽर्पयति ॥ ८ ॥ कस्तस्य यत्कृत्यदत्तां गुणान्
 कात् स्त्रियं वाधतः । किन्तु दिवस्य महतः सङ्घिप्तार्थपदाक्षरम् ।
 सतिगुणवितं तस्यै प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ ९ ॥ अप्राप्य तु ततो-
 र्दशानाम् ॥ १० ॥ यदा तेनाभ्यनुज्ञातः स्तुतो वै स
 खदा मया ॥ १० ॥ अनादिनिघ्नस्याहं जगद्योनेर्महात्मनः ।
 नाम्नां कृष्टियं समुद्देशं कश्चाम्यव्यक्तयोनिनः ॥ ११ ॥ वरदस्य
 वरेण्यस्य विश्वरूपस्य धीमतः । शृणु नाम्नाञ्चयं कृष्ण वदुक्तं
 पद्मयोनिना ॥ १२ ॥ दश नाम सहस्राणि वान्याह प्रपितामहः ।
 तानि निर्मथ्य मनसा दधो वृत्तमिवोद्धृतम् ॥ १३ ॥ गिरेः सारं
 यथा हेम पुष्पसारं यथा मधु । वृतात् सारं यथा मण्डस्तथैतत्
 सारमहत्तम् ॥ १४ ॥ सर्वपाप्मापहमिदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
 प्रयत्ननाधिगन्तव्यं धार्थ्यञ्च प्रयतात्मना ॥ १५ ॥ माङ्गल्यं पौष्टिक-
 चैव रक्षोघ्नं धावनं महत् । इदं भक्ताय दातव्यं अद्धानास्ति-
 काय च । नायद्धानरूपाय नास्तिकायाजितात्मने ॥ १६ ॥
 सञ्चार्यसुयते दिवं कारणात्मानमीश्वरम् । स कृष्ण नरकं याति
 सहस्रैः सहात्मजैः ॥ १७ ॥ इदं ध्यानमिदं योगमिदं ध्येय-
 मतुत्तमम् । इदं जप्यमिदं ज्ञानं रहस्यमिदमुत्तमम् ॥ १८ ॥
 यज्जाला अन्तकाक्षेऽपि गच्छेत परमां गतिम् । पवित्रं मङ्गलं
 मेघ्यं कल्याणमिदमुत्तमम् ॥ १९ ॥ इदं ब्रह्मा पुरा कृत्वा सर्व-
 लोकापितामहः । सर्वस्त्वानां राजत्वे दिव्यानां समकल्पयत् ॥ २० ॥
 यदा प्रकृतिं वैवायवीश्वरस्य महात्मनः । स्ववराज इति ख्यातो
 जगद्यमरपूजितः ॥ २१ ॥ ब्रह्मलोकादयं स्वर्गं स्ववराजोऽव-
 वारितः । यतस्तण्डिः पुरा प्राप तैत तण्डिः कृतोऽभवत् ॥ २२ ॥
 स्वर्गाच्चैवात् भूर्लोकं तण्डिना च्छवतारितः । सर्वमङ्गलमङ्गल्यं
 सर्वपापप्रणाशनम् ॥ २३ ॥ निगदिष्ये महावाहो स्ववानामुत्तमं
 स्तवम् । ब्रह्मधामपि यद्ब्रह्म पराणामपि यत् परम् ॥ २४ ॥

तेजसास्यपि यत्तेजस्तपसामपि यत्तपः । शान्तानामपि यः शान्ति
 द्युतीनामपि या द्युतिः ॥ २६ ॥ दान्तानामपि यो दान्तो धीम-
 तामपि या च धीः । देवानामपि यो देव ऋषीणामपि यस्वृषिः
 ॥ २७ ॥ यज्ञानामपि यो यज्ञः शिवानामपि यः शिवः । सद्राणा-
 मपि यो सद्रः प्रसा प्रभवतामपि ॥ २८ ॥ योगिनामपि यो योगी
 कारणानाञ्च कारणम् । यतो लोकाः सम्भवन्ति न भवन्ति यतः
 पुनः ॥ २९ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामिततेजसः । अष्टोत्तर-
 सहस्रन्तु नाम्नां सर्वस्य मे शृणु ॥ ३० ॥ यच्छ्रुत्वा मनुजव्याघ्र
 सर्वान् कामानवाप्स्यसि ॥ ३१ ॥ ओं स्थिरः स्थाणुः प्रभुर्भीमः
 प्रवरो वरदो वरः । सर्वात्मा सर्वविख्यतैः सर्वः सर्वकरो भवः ।
 जटो चर्मा शिखण्डी च सर्वाङ्गः सर्वभावनः । हरश्च हरिणाञ्चश्च
 सर्वभूतहरः प्रभुः ॥ ३२ ॥ प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतो प्राश्नतो
 ध्रुवः । अश्वानवासी भगवान् खचरो गोचरोऽह्नः ॥ ३३ ॥
 अभिवाद्यो महाकर्मा तपस्वी भूतभावनः । उन्मत्तवेशप्रच्छन्नः
 सर्वलोकप्रजापतिः ॥ ३४ ॥ महारूपो महाकायो वृषरूपो महा-
 यथाः । महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहनुः ॥ ३५ ॥
 लोकपालोऽन्तर्हितात्मा प्रसादो हयगर्हभिः । पवित्रश्च मञ्ज-
 श्चैव नियमो नियमाश्रितः ॥ ३६ ॥ सर्वकर्मा स्वयं भूत आदि-
 रादिकरो निधिः । सहस्राक्षो विशालाक्षः सोमो नक्षत्रसाधकः
 ॥ ३७ ॥ चन्द्रः सूर्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः । अत्रिरत्रा
 नमस्कृता मृगवाणार्पणोऽनघः ॥ ३८ ॥ महातपा क्षीरतपा
 अहीनो हीनसाधकः । संवत्सरकरो मन्त्रः प्रमाणं परमं तपः
 ॥ ३९ ॥ योगी योज्या महाबीजो महारेता महाबलः । सुवर्ष-
 रेताः सर्वज्ञः सुबीजो बीजवाहनः ॥ ४० ॥ दशबाहुस्वनिमिषो
 नीलकण्ठ उमापतिः । विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बली-
 गणः ॥ ४१ ॥ गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम ध्वजः । मन्त्र

गीऽमुखः ॥ ५९ ॥ विमोचनः सुसरणो हिरण्यकवचोद्भवः ।
 मेद्वजो बलचारी च महीचारी स्तुतस्तथा ॥ ६० ॥ सर्वतूर्य-
 निनादी च सर्वातीत्यपरिग्रहः । बालरूपो गुहावासी गुहो
 माली तरङ्गवित् ॥ ६१ ॥ त्रिदशस्त्रिकालघृत्कर्मसर्वबन्धविमोचनः ।
 वन्धनस्त्वसुरेन्द्राणां युधिष्ठिरविनाशनः ॥ ६२ ॥ सांख्यप्रसादो
 दुर्वासाः सर्वसाधुनिर्षिवितः । प्रस्कन्दनो विभागश्चो अतुल्यो यज्ञ-
 भागवित् ॥ ६३ ॥ सर्ववासः सर्वचारी दुर्वासा वासवोऽमरः ।
 हेमो हेमकरो यज्ञः सर्वघारी धरोत्तमः ॥ ६४ ॥ लोहिताक्षो
 महाक्षत्र विजयाक्षो विभारदः । संग्रहो निग्रहः कर्ता सप्त-
 चौरनिवासनः ॥ ६५ ॥ मुख्योऽमुख्यश्च देहश्च काहलिः सर्व-
 कामदः । सर्वकालप्रसादश्च सुबलो बलरूपपृक् ॥ ६६ ॥ सर्व-
 कामवरश्चैव सर्वदः सर्वतोमुखः । आकाशनिर्विकल्पश्च निपाती
 ह्यवशः खगः ॥ ६७ ॥ रौद्ररूपोऽंशुरादित्यो वज्ररश्मिः सुव-
 र्चसी । वसुवेगो महावेगो मनोवेगो निशाचरः ॥ ६८ ॥ सर्व-
 वासी श्रियावासी उपदेशकरोऽकरः । मुनिरात्मनिरालोकः
 सन्ध्याश्च सहस्रदः ॥ ६९ ॥ पक्षी च पक्षरूपश्च अतिदीप्तो विशा-
 म्यतिः । उन्मादो मदनः कामो ह्यश्रुत्योऽर्थकरो यमः ॥ ७० ॥
 वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः । सिद्धयोगी महर्षिश्च
 सिद्धार्थः सिद्धसाधकः ॥ ७१ ॥ भिक्षुश्च भिक्षुरूपश्च विपणो मृदु-
 रव्ययः । महासेनो विशाखश्च षष्टिभागो गवाम्यतिः ॥ ७२ ॥
 वज्रहस्ताश्च विष्कम्भौ चमूस्तम्भन एव च । वृत्तावृत्तकरस्तालो
 मधुर्भक्षुकलोचनः ॥ ७३ ॥ वाचस्थत्यो वाजसनी नित्यमाश्रम-
 पूजितः । ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वचारी विचारवित् ॥ ७४ ॥
 ईशानः ईश्वरः कालो निशाचारी पिणाकपृक् । निमित्तस्थो
 निमित्तश्च नन्दिनन्दिकरो हरिः ॥ ७५ ॥ नन्दीश्वरश्च नन्दी
 नन्दनो नन्दिवर्द्धनः । भग्नचारी निहन्ता च कालो ब्रह्मा प्रिय-

मरुः ॥ ७६ ॥ चतुर्मुखो महाबिड्भवात्बिड्भस्तथैव च । लिङ्गा-
 यन्तुः सुराश्चक्षो योगश्चक्षो युगावहः ॥ ७७ ॥ वीजाश्चक्षो
 तिलकर्ता मन्त्राभोगुणो बलः । इतिहासः सङ्कल्पश्च गीतमोऽह-
 निपाकरः ॥ ७८ ॥ इक्ष्मी च्छदयो वै दयो ब्रह्मो वशकरः कलिः ।
 श्रीकृष्णो प्रशुपतिर्महाकर्ता क्षत्रौषधः ॥ ७९ ॥ अक्षरं परमं
 ब्रह्म बलवन्कुरु एव च । नीतिर्ज्ञानीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो
 गीतागतः ॥ ८० ॥ बद्धप्रसादः सुखप्रो दर्पणोऽथ त्रिमित्रजित् ।
 विदकारो मन्त्रकारो विद्वान् समरमर्दनः ॥ ८१ ॥ महाभेधनिकासी
 च महाभीरो वशीकरः । अग्निज्वालो महाज्वालो अतिधूम्रो
 हृतो हविः ॥ ८२ ॥ वृषणाः शङ्करो निव्यं वर्द्धस्त्री धूमकेतनः ।
 नीलस्तथाङ्गुलश्च श्रीमन्नो निरवशुद्धः ॥ ८३ ॥ स्वस्तिदः स्वस्ति-
 भावश्च भागी भागकरो लघुः । उत्तङ्गश्च महाङ्गश्च महागर्भपरा-
 वणः ॥ ८४ ॥ कृष्यावर्ष्यः सुवर्ष्यश्च इन्द्रियं सर्वं देहिनाम् । महा-
 पादो महाहस्तो महाकायो महादग्धाः ॥ ८५ ॥ महामूर्धा
 महाभावी महानेत्रो निशालयः । महान्तको महाकर्षो महौष्ठश्च
 मन्नाह्वुः ॥ ८६ ॥ महानासी महाकम्बुर्भृहाश्रीवः श्रयानभाक् ।
 महावन्ना महोरक्तो क्षन्तरात्मा मृगालयः ॥ ८७ ॥ लम्बनो
 स्वस्तिष्ठश्च महामायः प्रयोनिधिः । महादन्तो महादंष्ट्रो
 महाजिह्वो महामुखः ॥ ८८ ॥ महानखी महारीमा महाकेशी
 महाजटः । प्रसन्नश्च प्रसादश्च प्रत्यक्षो गिरिसाधनः ॥ ८९ ॥
 स्नेहनोऽस्नेहनश्चैव अजितश्च महासुनिः । वृक्षाकारी वृक्षकेतु-
 रनखो वासुवाहनः ॥ ९० ॥ गण्डली मेरुधामा च देवाधिपति-
 रेव च । अश्वर्षीर्षः सामास्य ऋक्सहस्रामितेक्षणः ॥ ९१ ॥
 वज्रुः पादभुजो शुभ्रः प्रकाशो जङ्गमस्तथा । अमीघार्धः असा-
 हश्च अमिगम्यः सुदर्शनः ॥ ९२ ॥ त्रिपकारः प्रियः सर्वः कनकः
 आद्यनच्छविः । नाभिर्नन्दिसरो भावः पुष्करः स्वपतिः स्थिरः ॥ ९३ ॥

हाद्वयस्त्रासनश्चायी यज्ञो यज्ञसमाहितः । नक्तं कलिश्च कालश्च
 मकरः कालपूजितः ॥ ८४ ॥ सगणो गणकारश्च भूतवाहनसारथिः ।
 भस्त्रप्रयो भस्त्रगोप्ता भस्त्रभूतस्तरुर्गणः ॥ ८५ ॥ लोकपाल-
 स्तथा लोको महात्मा सर्वपूजितः । शुक्लस्त्रिशुक्लसन्तनः शुचि-
 भूतनिषेवितः ॥ ८६ ॥ आश्रमस्थः क्रियावस्थो विश्वकर्ममतिर्वरः ।
 विशालभाखस्ताम्रोष्ठो ह्यम्बुजालः सुनिश्चलः ॥ ८७ ॥ कपिलः
 कपिप्रः शुक्ल आयुश्चैव परोऽपरः । गन्धर्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुवि-
 श्वेयः सुभारदः ॥ ८८ ॥ परश्वधायुधो द्विव अनुकारी सुबन्धवः ।
 तुम्बवीणो महाक्रोधो जर्जरतो जलेप्रयः ॥ ८९ ॥ उग्रो वंशकरी
 वंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः । सर्वाङ्गरूपो मायावी सुहृदो ह्यनि-
 लोऽनलः ॥ ९० ॥ बन्धनो बन्धकर्त्ता च सुबन्धनविमोचनः ।
 सयज्ञारिः सकामारिर्महादंष्ट्रो महायुधः ॥ ९१ ॥ बद्धधा-
 निन्दितः सर्वः प्रह्वरः प्रह्वरोऽधनः । अमरेणो महादिवो विश्व-
 देवः सुरारिहा ॥ ९२ ॥ अहिर्बुध्नोऽनिलामश्च चेकितानो
 हविस्तथा । अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः ॥ ९३ ॥
 धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा । धाता प्रक्रश्च विष्णुश्च
 निद्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥ ९४ ॥ प्रभावः सर्वगो वायुरर्थ्यमा चविता
 रविः । उषङ्गश्च विधाता च मान्धाता भूतभावनः ॥ ९५ ॥
 विभुर्वर्षाविभावी च सर्वकामशुष्पावहः । प्रद्युम्नो महागर्भ-
 शन्द्रवक्रोऽनिलोऽनलः ॥ ९६ ॥ बलवाञ्छोपभ्रान्तश्च पुराणः पुण्य-
 न्नक्षुरी । कुसकर्त्ता कुसवासी कुरुभूतो गुणौषधः ॥ ९७ ॥
 सर्वाशयो दर्भचारो सर्वेषां प्राणिनां पतिः । देवदेवः सुखासक्तः
 सद्सत् सर्वरत्नवित् ॥ ९८ ॥ कैलासगिरिवासी च हिमवद्भिरि-
 संश्रयः । कुलहारी कुलकर्त्ता बद्धविद्यो बद्धप्रदः ॥ ९९ ॥
 वशिष्ठो बर्षकी वृक्षो वकुलश्चन्दनश्लदः । सारथीवो महाजगु-
 रलोलश्च महाशुभः ॥ १०० ॥ सिद्धार्थकारो सिद्धार्थकन्दो

व्याकरणोत्तरः । सिंहादेः सिंहदंष्ट्रः सिंहगः सिंहवाहनः ॥१११॥
 प्रभावात्मा जगत्कालस्थालो लोकहितस्तरुः । सारङ्गो नव-
 यज्ञाङ्गः केतुमालो सभावनः ॥ ११२ ॥ भूतालयो भूतपतिरहो-
 रत्निभनिन्दितः । वाहिता सर्वभूतानां निलयश्च विभुर्भवः ॥११३॥
 मन्मथः संयतो ह्यश्वो भोजनः प्राणधारणः । घृतिमान् मति-
 मान् इक्षुः सङ्कृतश्च युगाधिपः । गोपालिर्गोपतिर्ग्रामी गोचर्म-
 वसवो हरिः ॥ ११४ ॥ हिरण्यवाङ्मथ तथा गुहापालः प्रवे-
 शिनाम् । प्रकृष्टारिर्महाहर्षो जितकामो जितेन्द्रियः ॥ ११५ ॥
 प्राणेशश्च सुवासश्च तपःसक्तो रतिर्नरः । महागीतो महादृष्टो
 महाहोतारोऽपि ॥ ११६ ॥ महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुचरश्चलः ।
 आविर्दनीय आदेशः सर्वगन्धसुखावहः ॥ ११७ ॥ तोरणस्तारणो
 वातः परिघोपतिखिचरः । संयोगी बर्द्धनो ह्रदो अतिवृद्धो गुणा-
 धिकः ॥ ११८ ॥ नित्य आत्मा सहायश्च देवासुरपतिः पतिः ।
 युक्तश्च युक्तवाङ्मथ देवो दिवि सुपर्वणः ॥ ११९ ॥ आषाढश्च
 सुषाढश्च ध्रुवोऽथ हरिणो हरः । वपुरावर्त्तमानेभ्यो वसुश्रेष्ठो
 महापथः ॥ १२० ॥ शिरोहारी विमर्षश्च सर्वलक्षणलक्षितः ।
 अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः ॥ १२१ ॥ समान्नायो-
 ऽसमान्नावस्तौर्यदेवो महारथः । निर्जीवो जीवो मन्त्रः शुभाक्षो
 बद्धकर्कथः ॥ १२२ ॥ रत्नप्रभूतो रक्ताङ्गो महार्थवनिपानवित् ।
 भूलं विशालो ह्यमृतो व्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः ॥ १२३ ॥ आरो-
 हणोऽधिरोहश्च शीलधारी महायथाः । सेनाकल्पो महाकल्पो
 योगो युगकरो हरिः ॥ १२४ ॥ युगरूपो महारूपो महानाग-
 हनो बधः । न्यायनिर्वपणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ॥१२५ ॥
 बद्धमालो महामालः शशी हरसुलोचनः । विस्तारी लवणः
 कूपस्त्रियुगः सकलोदयः ॥ १२६ ॥ त्रिनेत्रश्च विषम्बाङ्गो मणि-
 विद्धो जटाधरः । विन्दुर्दिसर्गः सुसुखः शरः सर्वायुधः सहः ॥१२७॥

त्रिविदनः सुखाजातः सुगन्धारो महाधनुः । गन्धपाली च भृगु-
 वान् उत्यानः सर्वकर्मणाम् ॥ १२८ ॥ मन्थानो बह्वलो वायुः
 सकलः सर्वलोचनः । तलस्तालः करस्थाली जड्वंसहननो महान्
 ॥ १२९ ॥ छत्रं सुच्छत्रो विख्यातो लोकः सर्वाश्रयः क्रमः । मुण्डो
 विरूपो विकृतो दण्डो कुण्डो विकुर्वणः ॥ १३० ॥ हृथ्यक्षः ककुभो
 वक्षी शतजिह्वः सहस्रपात् । सहस्रमूर्धा देवेन्द्रः सर्वदेवमयो
 गुरुः ॥ १३१ ॥ सहस्रबाहुः सर्वाङ्गः शरण्यः सर्वलोकाकृत ।
 पवित्रं त्रिककुम्भन्तः कनिष्ठः कृष्णपिङ्गलः ॥ १३२ ॥ ब्रह्मदण्ड-
 विनिर्माता शतश्रीपाशशक्तिमान् । पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो
 जलोद्भवः ॥ १३३ ॥ गभस्तिर्ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्मवित् ब्राह्मणो
 गतिः । अनन्तरूपो नैकात्मा तिग्मतेजाः स्वयम्भुवः ॥ १३४ ॥
 जड्वंशाला पशुपतिर्वातरंहा मनोजवः । चन्दनी पद्मनालाग्रः
 सुरभ्युत्तरणो नरः ॥ १३५ ॥ कर्षिकारं महास्रग्वी नीलमौलिः
 पिणाकष्टक् । उमापतिरुमाकान्तो जाह्नवीधृगुमाधवः ॥ १३६ ॥
 वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहास्वनः । महाप्रसादो ह्यमनः
 शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥ १३७ ॥ प्रीतात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा
 प्रधानष्टक् । सर्वपाश्वंमुखस्त्र्यक्षो धर्मसाधारणो वरः ॥ १३८ ॥
 चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा अमृतो गोद्वेषिश्चरः । साध्यर्षिर्बसुरादित्यो
 विवस्वान् सविता मृतः ॥ १३९ ॥ व्यासः सर्गः सुसंक्षेपो विस्तरः
 पर्यथी नरः । ऋतुः सम्बलरो मासः पक्षः सङ्क्रासमापनः ॥ १४० ॥
 कलाः काष्ठा लवा माता सुहृत्ताहः क्षपाः क्षणाः । विश्वक्षेत्रं
 प्रजावीजं लिङ्गमाद्यस्तु निर्गमः ॥ १४१ ॥ सदसदप्रक्तमव्यक्तं
 पिता माता पितामहः । स्वर्गहारं प्रजाहारं भोक्षहारं त्रिपि-
 ष्टपम् ॥ १४२ ॥ निर्वाणं ह्लादनञ्चैव ब्रह्मलोकः परा गतिः ।
 देवासुरविनिर्माता देवासुरपरायणः ॥ १४३ ॥ देवासुरगुरुर्देवो
 देवासुरनमस्कृतः । देवासुरमहामातो देवासुरगणाश्रयः ॥ १४४ ॥

देवासुरगणाग्रणी देवासुरगणाग्रणीः । देवातिदेवो देवर्षि-
 भूवासुरगणप्रभृः ॥ १४५ ॥ देवासुरेश्वरो विश्वो देवासुरमहे-
 श्वरः । सर्वदेवयोऽचिन्तो देवतात्मात्मसम्भवः ॥ १४६ ॥ उद्भि-
 विद्भिना वैद्यो विरजो तीरजोऽमरः । ईड्यो हस्तीश्वरो
 ज्ञानो देवसिंहो नरर्षभः ॥ १४७ ॥ विबुधोऽग्रवरः सूक्ष्मः सर्व-
 देवस्तपेतमयः । संयुक्तः शोभनो वची प्रासानां प्रभवाऽध्वजः
 ॥ १४८ ॥ सुहः कान्तो निजः सर्गः पवित्रं सर्वेषावमः । शृङ्गी
 शृङ्गप्रियो वभू राजराजो निरामयः ॥ १४९ ॥ अभिरामः सुर-
 मण्यो विरामः सर्वसाधनः । ललाटाक्षो विश्वदेवो हरिणो
 ब्रह्मवचसः ॥ १५० ॥ स्थावराणां पतिथैव नियमेन्द्रियवर्द्धनः ।
 सिद्धार्थः सिद्धभूतायोऽचिन्त्यः सत्यव्रतः शुचिः ॥ १५१ ॥ व्रताधिपः
 परब्रह्म भक्तानां परमा गतिः । विमुक्तो मुक्ततैजाश्च श्रीमान्
 श्रीवर्द्धनो जगत् ॥ १५२ ॥ यथाप्रधानं भगवानिति भक्त्या स्तुता
 मवा । यं न ब्रह्मादधी देवा विदुस्तत्त्वेन नर्षयः । स्तोतव्य-
 मर्च्यं वन्द्यञ्च कः स्तोष्यति जगत्पतिम् ॥ १५३ ॥ भक्त्या त्वेवं
 पुरस्तात् कथा यज्ञपतिर्बिभुः । ततोऽभ्यनुज्ञां सम्प्राप्य स्तुता
 मतिमताम्बरः ॥ १५४ ॥ शिवमेभिः स्तुवन् देवं नामभिः पुष्टि-
 वर्द्धनैः । नित्ययुक्तः शुचिर्भक्तः प्राप्नोत्यात्मानमात्मना ॥ १५५ ॥
 एतद्दि परमं ब्रह्म परं ब्रह्माधिगच्छति । ऋषयथैव देवाश्च
 स्तुवन्ध्येतेन तत् परम् ॥ १५६ ॥ स्तूयमानो महादेवस्तुष्यते
 नियतात्मभिः । मत्तानुकम्पी भगवानात्मसंस्थाकरो विशुः ॥ १५७ ॥
 तथैव च ऋषुषेषु यो मनुष्याः प्रधानतः । आस्तिकाः अहधानाश्च
 बद्धमिर्जन्मभिः स्तवैः ॥ १५८ ॥ भक्त्या ह्यनन्यभोग्यानं परं देवं
 सनातनम् । कर्मणा मनसा वाचा भविनामिततेजसः ॥ १५९ ॥
 यथाज्ञे जाग्रमाप्साश्च जज्ञन्नुपविशंस्तथा । उन्धिषन्तिमिषंश्चैव
 प्रित्तयन्तः पुनः पुनः ॥ १६० ॥ शृण्वन्तः आवयन्तश्च कथयन्तश्च

तै भवम् । स्तुवेन्तः स्तूयमानाश्च तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥१६१॥
 जन्मकोटिसहस्रेषु नानासंसारयोनिषु । जन्तोर्विगतपापस्य भवे
 भक्तिः प्रजायते ॥ १६२ ॥ उत्पन्ना च भवे भक्तिरनन्या सर्व-
 भावतः । भाविनः कारणे चास्य सर्वयुक्तस्य सर्वथा ॥ १६३ ॥
 एतद्देवेषु दुष्प्रापं मनुष्येषु न लभ्यते । निर्विघ्ना निर्मला रुद्रे
 भक्तिरब्धभिचारिणी ॥ १६४ ॥ तस्यैव च प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते
 नृणाम् । येन यान्ति परां सिद्धिं तद्भावगतचेतसः ॥ १६५ ॥
 ये सर्वभावानुगताः प्रपद्यन्ते महेश्वरम् । प्रपन्नवत्सलो देवः
 संसारात्तान् समुद्धरेत् ॥ १६६ ॥ एवमन्ये विकुर्वन्ति देवाः
 संसारमोचनम् । मनुष्याणामृते देवं नान्या भक्तिस्तपोबलम्
 ॥ १६७ ॥ इति तेनेन्द्रकल्पेन भगवान् सदसत्पतिः । कृत्तिवासाः
 स्तुतः कृष्ण तण्डिना शुभबुद्धिना ॥ १६८ ॥ स्तवमेतं भगवतो
 ब्रह्मा स्वयम्भारयत् । जीयते च स बुध्येत ब्रह्मा शङ्करसन्निधौ
 ॥ १६९ ॥ इदं पुण्यं पवित्रञ्च सर्वदा पापनाशनम् । योगदं
 मोक्षदञ्चैव स्वर्गदं तोयदं तथा ॥ १७० ॥ एवमेतत् पठन्ते य
 एकभक्त्या नु शङ्करे । या गतिः साङ्गप्रयोगानां ब्रजन्त्येतां गतिं
 तदा ॥ १७१ ॥ स्तवमेनं प्रयत्नेन सदा रुद्रस्य सन्निधौ । अद्-
 मेकं चरेद्भक्तः प्राप्नुयादीप्सितं फलम् ॥ १७२ ॥ एतद्रहस्यं परमं
 ब्रह्मणो हृदि संस्थितम् । ब्रह्मा प्रोवाच शक्राय शक्रः प्रोवाच
 मृत्यवे ॥ १७३ ॥ मृत्युः प्रोवाच रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्तण्डिभागमत् ।
 महता तपसा प्राप्तस्तण्डिना ब्रह्मसद्गमि ॥ १७४ ॥ तण्डिः प्रोवाच
 शुक्राय गौतमाय च भार्गवः । वैवस्वताय मनवे गौतमः प्राह
 माधव ॥ १७५ ॥ नारायणाय साध्याय मनुचिष्टाय धीमते ।
 यमाय प्राह भगवान् साध्या नारायणीऽच्युतः ॥ १७६ ॥ नाचि-
 केताय भगवानाह वैवस्वतो यमः । मार्कण्डेयाय वार्ष्णेय नाचि-
 केतोऽभ्यभाषत ॥ १७७ ॥ मार्कण्डेयान्मया प्राप्तो नियमेन जना-

हेतुः तवाभ्यर्चनमित्रस्य स्तवं दद्यां ह्यविश्रुतम् ॥ १७८ ॥ स्वर्ग-
 धन्यं वेदेन संमितम् । नास्य विघ्नं विकुर्वन्ति
 हीनता ब्रह्मराक्षसाः । पिशाचा वातुधना वा शुद्धका भुजगा
 इव ॥ १७९ ॥ यः पठेत शुचिः पार्थ ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 अमन्मयोसो वर्षन्तु सोऽश्विनैषफलं लभेत् ॥ १८० ॥

इत्यनुशसनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि महादेवसहस्र-
 नामस्तोत्रे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । महायोगी ततः प्राह कृष्णहैपायनो
 मुनिः । पठस्व पुत्र भद्रन्ते प्रीयतां ते महेश्वरः ॥ १ ॥ पुरा
 युद्धे मया मेरी तप्यत परमं तपः । पुत्रहेतौर्महाराज स्तव
 श्रुतोऽनुकीर्तितः ॥ २ ॥ लब्धवानोषितान् कामानहं वै पाण्डु-
 नन्दन । तथा खमपि शर्वाङ्घ्रि सर्वान् कामानवाप्सि ॥ ३ ॥
 कपिलश्च ततः प्राह साङ्ख्यर्षिर्हैवसम्मतः । मया जन्मान्यनेकानि
 भक्त्या चाराधितो भवः । प्रीतश्च भगवान् ज्ञानं ददौ मम भवा-
 न्तकम् ॥ ४ ॥ चारुशीर्षस्ततः प्राह अक्रस्य दयितः सखा ।
 आलम्बायन इत्येवं विश्रुतः करुणात्मकः ॥ ५ ॥ मया गोकर्ष-
 मासाय तपस्तप्ता शतं समाः । अयोनिजानां दान्तानां धर्मज्ञानां
 सुवर्चसाम् ॥ ६ ॥ अजरण्यामदुःखानां शतवर्षसहस्रिणाम् ।
 लब्धं पुत्रशतं शर्वात् पुरा पाण्डुनृपालज ॥ ७ ॥ वाल्मीकिश्चाह
 भगवान् शुषिष्ठिरमिदं वचः । विवादे सात्मिमुनिभिर्ब्रह्मज्ञो वै
 भवानिति ॥ ८ ॥ उक्तः क्षणेन चाविष्टस्तेनाधर्मिण भारत ।
 सोऽहमीशानमनघममोषं शरणं गतः ॥ ९ ॥ मुक्तश्चास्मि ततः
 फणैस्तवो दुःखविनाशतः । आह मां त्रिपुरज्ञो वै यश्चस्तोऽग्रं
 भविष्यति ॥ १० ॥ कामदेवश्च कौन्तेयमिदं धर्मभृतास्वरः ।

ऋषिमध्ये स्थितः प्राह ज्वलन्निव दिवाकरः ॥ ११ ॥ पितृविप्र-
 वधेनाहमात्मीयं वै पाण्डवाग्रज । शुचिर्भूत्वा महादेवं गतोऽस्मि-
 श्वरणां नृप ॥ १२ ॥ नामभिश्चास्तुवं देवं ततस्तुष्टोऽभवद्भवः ।
 परशुञ्च ददौ देवो दिव्यान्धस्त्राणि चैव मे ॥ १३ ॥ पापञ्च ते न
 भविता अजेयश्च भविष्यसि । न ते प्रभविता नृत्युरजरश्च भवि-
 ष्यसि ॥ १४ ॥ आह मां भगवानेवं शिखण्डी शिवविग्रहः । तद-
 वाप्तञ्च मे सर्वं प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ १५ ॥ विश्वामित्रस्तदो-
 वाच चतुर्योऽहं तदाभवम् । ब्राह्मणोऽहं भवानीति मया चारण-
 धितो भवः । तत्प्रसादान्नया प्राप्तं ब्राह्मण्यं दुर्लभं महत् ॥ १६ ॥
 अस्मिता देवलश्चैव प्राह पाण्डुसुतं नृपम् ॥ १७ ॥ शपाच्छक्रस्य
 कौन्तेय विभो धर्मोऽनघत्तदा । तन्मे धर्मं यथाश्वाग्रमाशुश्रैवा-
 ददत् प्रभुः ॥ १८ ॥ ऋषिर्गत्समदी नाम शक्रस्य दयितः सखा ।
 प्राहाजन्मीढं भगवन् ब्रह्मस्यसि समद्युतिः ॥ १९ ॥ वरिष्ठो नाम
 भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः । शतक्रतोरचिन्त्यस्य सत्रे वर्षसह-
 स्रिके ॥ २० ॥ वर्त्तमानेऽब्रवीद्वाक्यं सान्नि ह्युच्चारिते मया ।
 रथन्तरं हिजश्रेष्ठ न सम्यगिति वर्त्तते ॥ २१ ॥ समीक्षस्व पुनर्बुद्ध्या
 पापं त्यक्त्वा हिजोत्तम । अयन्नवाहिनं पापमकार्षीस्त्वं सुदुर्मते
 ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा महाक्रोधः प्राह रुष्टः पुनर्वचः । प्रज्ञया
 रहितो दुःखी नित्यभीतो वनेचरः ॥ २३ ॥ दशवर्षसहस्राणि
 दशाष्टौ च शतानि च । नष्टपानीयपवने मृगैरन्यैश्च वर्जिते ॥ २४ ॥
 अयञ्जीयद्रुमे देशे रुद्रसिंहनिष्रिविते । भविता लो मृगः क्रूरो
 महादुःखसमन्वितः ॥ २५ ॥ तस्य वाक्यस्य निघने पार्थ जाता
 ह्यहं मृगः । ततो मां श्वरणां प्राप्तं प्राह योगी महेश्वरः ॥ २६ ॥
 अजरश्चामरश्चैव भविता दुःखवर्जितः । साम्यं समस्तु ते सौख्यं
 युवधीर्बर्द्धतां क्रतुः ॥ २७ ॥ अनुग्रहानेवमेष करोति भगवान्
 विभुः । परं धाता विधाता च सुखदुःखे च सर्वदा ॥ २८ ॥

कचिन्त्य एष भगवान् कर्मणा मनसा गिरा । न मे तात युधि
 केषु विद्यया मण्डितः समः ॥ २९ ॥ वासुदेवस्तदीवाच पुनर्मति-
 मताम्बरः । सुवर्षाद्यो महादेवस्तपसा तोषिता मया ॥ ३० ॥
 ततोऽथ भगवानाह प्रीतो मां वै युधिष्ठिर । अर्थात् प्रियतरः
 कृष्ण मत्प्रसादात् भविष्यसि ॥ ३१ ॥ अपराजितश्च युद्धेषु तेज-
 शैवानखीपमम् । एवं सहस्रश्रद्धात्मा महादेवो वरं ददौ ॥ ३२ ॥
 अणिमन्थेऽथ श्रैते वै पुरा संपूजितो मया । वर्षायुतसहस्राणां
 सहस्रशतमेव च ॥ ३३ ॥ ततो मां भगवान् प्रीत इदं वचनमब्र-
 वीत् । वरं वृणीष्व भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते ॥ ३४ ॥ ततः
 प्रश्नस्य धिरसा इदं वचनमब्रुवम् । यदि प्रीतो महादेवो भक्त्या
 परमया विभुः ॥ ३५ ॥ नित्यकालं तवेभ्यः भक्तिर्भवतु मे स्थिरा ।
 एवमस्त्विति भगवांस्तत्रोक्तान्तरधीयत ॥ ३६ ॥

जैगीषव्य उवाच । ममाष्टगुणमैश्वर्यं दत्तं भगवता पुरा ।
 यत्नेनान्येन बलिना वाराणस्यां युधिष्ठिर ॥ ३७ ॥

गर्ग उवाच । चतुःषष्ट्यङ्गमददत् कलाज्ञानं ममाद्भुतम् ।
 सरस्वत्यास्तटे तुष्टो मनोयज्ञेन पाण्डव ॥ ३८ ॥ तुभ्यं मम सह-
 सन्तु सुतानां ब्रह्मवादिनाम् । आयुश्चैव सपुत्रस्य सम्बत्सरशता-
 युतम् ॥ ३९ ॥

पराशर उवाच । प्रसाद्येह पुरा सर्वं मनसाचिन्तयं कृप ।
 महातपा महातेजा महायोगी महायथाः ॥ ४० ॥ वेद्ब्यासः
 श्रियावासो ब्रह्मस्यः करुणान्वितः । अप्यसावीप्सितः पुत्रो मम
 स्याद्वै महेश्वरात् ॥ ४१ ॥ इति मत्वा हृदि मत्तं प्राह मां सुर-
 सत्तमः । मत्रि सम्भावना यास्याः फलात् कृष्णो भविष्यति ॥ ४२ ॥
 सावर्ष्यस्य मनोः सर्गं सप्रर्षिश्च भविष्यति । वेदानाञ्च स वै वक्ता
 कुरुवंशकरस्तथा ॥ ४३ ॥ इतिहासस्य कर्ता च पुत्रस्ते जगतो
 हितः । भविष्यति महेश्वरस्य दयितः स महासुनिः ॥ ४४ ॥

अजरशामरश्चैव पराशर सुतस्तव । एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रै-
वान्तरधीयत । युधिष्ठिर महायोगी दीर्घवानक्षयोऽख्यः ॥ ४५ ॥

माण्डव्य उवाच । अचौरशौरशङ्खायां शूले भिन्नो ह्यहं
तदा । तत्रस्थेन स्तुतो देवः प्राह मां वै महेश्वरः ॥ ४६ ॥
भोक्षं प्राप्स्यसि शूलाच्च जीविष्यसि समार्तुदम् । रुजा शूलकृता
चैव न ते विप्र भविष्यति ॥ ४७ ॥ आधिभिर्याधिभिश्चैव वर्जितस्त्वं
भविष्यसि । पादाच्चतुर्थात् समभूत आत्मा यस्मान्मुने तव ॥ ४८ ॥
खं भविष्यस्यनुपमो जन्म वै सफलं कुरु । तीर्थाभिषेकं सकलं
त्वमविघ्नेन चाप्स्यसि ॥ ४९ ॥ स्वर्गं चैवाक्षयं विप्र विद्मधामि
तवोर्जितम् । एवमुक्त्वा तु भगवान् वरेष्वो वृषवाहनः ॥ ५० ॥
महेश्वरो महाराज कृत्तिवासा महाद्युतिः । सगणो दैवतश्चेष्ट-
स्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५१ ॥

गण्डव उवाच । विश्वामित्राभ्यनुज्ञातो ह्यहं पितरमागतः ।
अब्रवीन्मां ततो माता दुःखिता रुदती भृशम् ॥ ५२ ॥ कौशिक-
केनाभ्यनुज्ञातं पुत्रं वेदविभूषितम् । न तात तरुणं दान्तं पिता
त्वां पश्यतेऽनघ ॥ ५३ ॥ श्रुत्वा जनन्या वचनं निराशो गुरु-
दर्शने । नियतात्मा महादेवमपश्यं सोऽब्रवीच्च माम् ॥ ५४ ॥
पिता माता च ते त्वञ्च पुत्र मृत्युविवर्जिताः । भविष्यथ विप्र
क्षिप्रं द्रष्टासि पितरं क्षये ॥ ५५ ॥ अनुज्ञातो भगवता गृहं
गत्वा युधिष्ठिर । अपश्यं पितरं तात इष्टिं कृत्वा विनिःसृतम्
॥ ५६ ॥ उपसृश्य गृहीलेभ्य कुशांश्च शरणाकुर्वन् । तां विवृच्य
च मां प्राह पिता सास्त्राविलेक्षणः ॥ ५७ ॥ प्रणमन्तं परि-
वृच्य मूर्ध्नि प्रपाद्याय पाण्डव । दिष्ट्या दृष्टोऽसि मे पुत्र कृतविद्य
द्रहागतः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतान्यत्यङ्गुतान्येव कर्मान्यथ महाजनः ।
प्रोक्तानि मुनिभिः श्रुत्वा विस्मयामास पाण्डवः ॥ ५९ ॥ ततः

कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं पुनर्मन्त्रिमताम्बरः । युधिष्ठिरं धर्मनिधिं पुरु-
 षतमिविश्वरः ॥ ६० ॥

वासादेव उवाच । इममन्युर्मवि प्राह तपन्निव दिवाकरः ।
 भुवि च पापकर्माणो यो नराः कलुषीकृताः ॥ ६१ ॥ ईशानं न
 मयदानो तसोराजसवृत्तयः । ईश्वरं संप्रदयन्ते हिजा भावित-
 भाचनः ॥ ६२ ॥ सर्वेषु वर्तमानोऽपि यो भक्तः परमेश्वरे ।
 सदृशोरक्षवासीनां भुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ६३ ॥ ब्रह्मत्वं
 केशवत्वं वा भक्तत्वं वा सुरैः सह । त्रैलोक्यस्याधिपत्वं वा तुष्टो
 ह्यतः प्रयच्छति ॥ ६४ ॥ मनसापि शिवं तात धे प्रपद्यन्ति मानवाः ।
 विभूय सर्वपापानि देवैः सह वसन्ति ते ॥ ६५ ॥ भिक्ष्वा भिक्ष्वा
 च कृष्णानि हवा सर्वमिदं जगत् । यजेद्देवं विरूपाक्षं न स
 प्रापेन लिप्यते ॥ ६६ ॥ सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 सर्वं नुदति तत् पापं भावयञ्छिवमात्मना ॥ ६७ ॥ कीटपक्षि-
 पतङ्गानां तिरश्चामपि केशव । महादेवप्रपन्नानां न भयं विद्यते
 क्वचित् ॥ ६८ ॥ एकमेव महादेवं भक्ता धे मानवा भुवि । न ते
 संसारकर्मणा इति मे निश्चिता मतिः ॥ ६९ ॥ ततः कृष्णोऽब्रवी-
 द्वाक्यं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ७० ॥

विष्णुरुवाच । आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो
 वसवोऽथ विश्वे । धातार्थ्यमा शुक्रवृहस्पतौ च रुद्राः ससाध्या
 वरुणोऽथ गोपः ॥ ७१ ॥ ब्रह्मा अक्रो मास्तौ ब्रह्म सत्यं वेदा
 अथा दक्षिणा वेदवाहाः । सोमो यथा अक्ष हव्यं हविश्च रक्षा
 दौत्रा ईशमा धे च केचित् ॥ ७२ ॥ स्वाहा वीषट् ब्राह्मणाः
 शौरभेची धर्मज्ञाग्रं कालचक्रं बलञ्च । ययो ह्यो बुद्धिमतां
 स्थितिश्च शुभाशुभं धे सुमयश्च सप्त ॥ ७३ ॥ अग्र्या बुद्धिर्नसा
 दर्शनेन स्वर्गशाग्रः कर्मणां वा च सिद्धिः । गणा देवानामुग्रपाः
 सोमपाश्च लेखाः सुवामास्तुधिता ब्रह्मकायाः ॥ ७४ ॥ आभा-

सुराः गर्भपा दृष्टिपाश्च वाचाधिरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः । शुद्धाश्च
निर्माणरताश्च देवाः स्वर्गसिना दग्धपा आज्यपाश्च ॥ ७५ ॥ चिन्त्य-
द्योता ये च देवेषु सुख्या ये चाप्यन्ये देवताश्चाजमीढ । सपर्य-
गन्धर्वपिशाचदानवा यक्षास्तथा चारणपन्नगाश्च ॥ ७६ ॥ स्थूलं
सूक्ष्मं सूक्ष्मं च वाप्यसूक्ष्मं दुःखं सुखं दुःखमनन्तरञ्च । सांख्यं
योगं यत् पराक्षां परञ्च सर्वाज्जातं विद्धि यत् कीर्तितं मे ॥ ७७ ॥
तत्सम्भूता भूतकृतो वरेण्याः सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः ।
आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्षन् पुरातनीं तस्य देवस्य सृष्टिम्
॥ ७८ ॥ विचिन्वस्तपसा तत् स्ववीयः किञ्चित्तत्त्वं प्राणहेतोर्न
तोऽस्मि । ददातु देवः स वरानिहेष्टानभिष्टुतो नः प्रभुरव्ययः
सदा ॥ ७९ ॥ इमं स्तवं सन्नियतेन्द्रियश्च भूत्वा शुचिर्यः पुरुषः
पठेत । अभन्नयोगो नियतो मासमेकं सम्प्राप्तुयादश्वमेधे फलं
यत् ॥ ८० ॥ वेदान् कृत्वस्त्रान् ब्राह्मणः प्राप्नुयात्तु जयेन्नृपः पार्थ
महीञ्च कृत्वस्त्राम् । वैश्वी लाभ प्राप्नुयान्नैपुणञ्च भूद्रो गतिं प्रेत्य
तथासुखश्च ॥ ८१ ॥ स्तवराजमिमं कृत्वा रुद्राय दधिरे मनः ।
सर्वदोषापहं पुण्यं पवित्रञ्च यश्चस्त्रिनः ॥ ८२ ॥ यावन्व्यस्य
शरीरे तु रोमकूपाणि भारत । तावद्वृद्धसहस्राणि स्वर्गे वसति
मानवः ॥ ८३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकपर्वणि मेषवाहनो-

पात्यान्ने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यद्दिदं सहधर्मिति प्रोच्यते भरतर्षभ ।
पाणिग्रहणकाले तु स्त्रीणामेतत् कथं स्मृतम् ॥ १ ॥ आर्षः एष
भवेद्धर्मः प्राज्ञापत्योऽथ वासुरः । यदेतत् सहधर्मिति पूर्वसुक्तं
महर्षिभिः ॥ २ ॥ सन्देहः समदानेष विरुद्ध इति मे महर्षिभ्यः

इह वः सहस्रमो वै प्रख्याय विहितः क्व नु ॥ ३ ॥ स्वर्गो नृवानां
 भवति सहस्रमः पितामहः । पूर्वमेकस्तु स्त्रियते क्व चैकस्त्रिष्टते
 अट् ॥ ४ ॥ नानाधर्मफलोपेता नानाकर्मनिवासिताः । नाना-
 नुरथविष्टः । मानुषा बहवो यदा ॥ ५ ॥ अनृताः स्त्रिय इत्येवं
 सुप्रकारो व्यवस्यति । यदानृताः स्त्रियस्तात सहस्रमः कुतः
 स्मृतः ॥ ६ ॥ अनृताः स्त्रिय इत्येवं वेदेष्वपि हि पठ्यते । धर्मोऽयं
 पूर्विका संघा उपचारः क्रियाविधिः ॥ ७ ॥ गङ्गारं प्रतिभात्येत-
 न्म चिन्तयतोऽनियम् । निःसन्देहमिदं सर्वं पितामह यथा-
 श्रुति ॥ ८ ॥ यदेतद्यादृशञ्चैतत् यथा चैतत् प्रवर्तितम् । निखि-
 लैर्न महाप्राञ्च भवानेतद्ब्रवीतु मे ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । श्राम्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 अष्टावक्रस्य सम्वाहं दिशया सह भारत ॥ १० ॥ निवेष्टुकामस्तु
 पुरा अष्टावक्रो महातपाः । ऋषेरथ वदान्यस्य वत्रे कन्यां महा-
 त्मनः ॥ ११ ॥ सुप्रभां नाम वै नाम्ना रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
 गुणप्रभावशीलेन चारित्रेण च शोभनाम् ॥ १२ ॥ सा तस्य दृष्ट्वैव
 मनी जहार शुभलोचना । वनराजी यथा चित्रा वसन्ते कुसुमा-
 चिता ॥ १३ ॥ ऋषिस्तमाह देया मे सुता तुभ्यं हि तत् शृणु ।
 गच्छ तावद्दिशं पुण्यामुत्तरां द्रक्ष्यस्य ततः ॥ १४ ॥

अष्टावक्र उवाच । किं द्रष्टव्यं मया तत्र वक्तुमर्हसि मे भवान् ।
 तथेदानीं मया कार्यं यथा वक्ष्यति मां भवान् ॥ १५ ॥

वदान्य उवाच । घनदं सम्रतिक्रम्य हिमवन्तञ्च पर्वतम् ।
 रुद्रस्यावतनं दृष्ट्वा सिद्धचारणसेवितम् ॥ १६ ॥ सङ्घट्टैः पार्श्वद्वै-
 लुष्टं नृत्यद्विविधानैः । दिव्याङ्गरागैः प्रियाचैरन्यैर्नाविधैः
 प्रभो ॥ १७ ॥ पाणितालैः सुतालैश्च शम्पातालः समैस्तथा ।
 सम्पुच्छटैः प्रनृत्यद्भिः सर्वस्तत्र निषिव्यते ॥ १८ ॥ इष्टं किल गिरौ
 स्थानं तद्विष्ममिति शृणुमः । नित्यं सन्निहितो देवस्तथा ते पार्श्वदाः

कृताः ॥ १९ ॥ तत्र दिव्या तपस्तप्तं यद्द्वरायं सुदुश्चरम् । अत-
स्तदिष्टं देवस्य तयोमाया इति श्रुतिः ॥ २० ॥ पूर्वं तत्र महा-
पार्ष्वं देवस्योत्तरतस्तथा । ऋतवः कालरात्रिश्च ये दिव्या ये च
मानुषाः ॥ २१ ॥ देवज्ञोपासते सर्वे रूपिणः किल तत्र ह ।
तदतिक्रम्य भवनं जया यातव्यमेव हि ॥ २२ ॥ ततो नीलं
वनोद्देशं द्रक्ष्यसे भेषसन्निभम् । रमणीयं मनोग्राहि तत्र वै
द्रक्ष्यसे स्त्रियम् ॥ २३ ॥ तपस्विनीं महाभार्गा वृद्धां दीक्षामनु-
ष्ठिताम् । द्रष्टव्या सा जया तत्र सम्पूज्या चैव यत्नतः ॥ २४ ॥
तां दृष्ट्वा विनिवृत्तस्त्वं ततः पाणिं ग्रहीष्यसि । यद्येष समयः सर्वः
साध्यतां तत्र गम्यताम् ॥ २५ ॥

अष्टावक्र उवाच । तथातु साधयिष्यामि तत्र यास्याम्यसं-
शयम् । यत्र त्वं वदसे साधो भवान् भवतु सत्यवाक् ॥ २६ ॥

भीष्म उवाच । ततोऽगच्छत् च भगवानुत्तरामुत्तमां दिशम् ।
हिमवन्तं गिरिश्रेष्ठं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २७ ॥ स गत्वा हिज-
शार्दूलो हिमवन्तं महागिरिम् । अभ्यगच्छन्दीं पुण्यां बाह्मदां
धर्मशालिनौम् ॥ २८ ॥ अशोकं विमले तीर्थे खाला वै तथ्यं
देवताः । तत्र वाशाय शयने कौश्ये सुखमुवाच ह ॥ २९ ॥
ततो रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय स हिजः । खाला प्रादु-
श्चकाराग्निं स्तुला चैनं प्रधानतः ॥ ३० ॥ रुद्राणीं रुद्रमासाय
हृदि तत्र समाश्रयत् । विश्रान्तश्च समुत्थाय कैलासमभितो ययौ
॥ ३१ ॥ सोऽपश्यत् काञ्चनं द्वारं दीप्यमानमिव श्रियां । मन्दा-
किनीञ्च नलिनीं धनदस्य महात्मनः ॥ ३२ ॥ अथ ते राक्षसाः
सर्वे येऽभिरक्षन्ति पद्मिनीम् । प्रत्युत्थिता भगवन्तं माणिभद्र-
पुरोगमाः ॥ ३३ ॥ स तान् प्रत्यर्चयामास राक्षसान् भौमविक्र-
मान् । निवेदयत मां क्षिप्रं धनदायिति चाब्रवीत् ॥ ३४ ॥ ते
राक्षसास्तथा राजन् भगवन्तमथाहुवन् । असौ वैश्रवणो खलौ

खड्गमायाति वेऽन्तिकम् ॥ ३५ ॥ विदितो भगवानस्य कार्य-
 भागमनस्य चत् । पश्येनं त्वं महाभागं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ३६ ॥
 वती वैश्रवणोऽभ्येत्य अष्टावक्रमनिन्दितम् । विधिवत् कुशलं
 पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ सुखं प्राप्तो भवान् कश्चित्
 किं वा मत्तश्चिकीर्षति । ब्रूहि सर्वं करिष्यामि संज्ञां वक्ष्यसि
 वै हिज्ज ॥ ३८ ॥ भवबन्धं प्रविशस्व त्वं मे यथाकामं हिजोत्तम । सत्-
 कृतः कृतकार्यश्च भवान् त्यास्यत्यविघ्नतः ॥ ३९ ॥ प्राविशद्भवन्
 स्व वै गृहीत्वा तं हिजोत्तमम् । आसनं स्वं ददौ चैव पादमध्यं
 तथैव च ॥ ४० ॥ अथोपविष्टयोस्तत्र माण्डिपुत्रपुरोगमाः । निषेदु-
 स्तत्र कौविरा यज्ञगन्धर्वकिन्नराः ॥ ४१ ॥ ततस्तेषां निषण्णानां
 धनदो वाक्यमब्रवीत् । भवच्छन्दं समाज्ञाय नृत्येरन्मृगरो गणाः
 ॥ ४२ ॥ आतिथ्यं परमं कार्यं शुश्रूषा भवतस्तथा । संवर्त्तता-
 मित्युवाच मुनिर्गन्धुरया गिरा ॥ ४३ ॥ अयोर्वरा मिश्रकेशी
 रथा चैवोर्वशी तथा । अलम्बुषा वृताची च मित्रा चित्राङ्गदा
 रुचिः ॥ ४४ ॥ मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हासिनी प्रभा ।
 विद्युता प्रथमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥ ४५ ॥ एताश्चान्याश्च
 वै बहवः प्रवृत्तास्परसः शुभाः । अवाद्यंश्च गन्धर्वा वाद्यानि
 विविधानि च ॥ ४६ ॥ अथ प्रवृत्ते गान्धर्वे दिव्ये ऋषिरुपाविशत् ।
 दिव्यं सम्बत्सरं तत्रारमतैष महातपाः ॥ ४७ ॥ ततो वैश्रवणो
 राजा भगवन्तमुवाच ह । साग्रः सम्बत्सरो जाती विप्रेह तव
 पश्यतः ॥ ४८ ॥ हाथ्योऽयं विषयी ब्रह्मन् गान्धर्वो नाम नामतः ।
 छन्दतो बर्त्ततां विप्र यथा वदति वा भवान् ॥ ४९ ॥ अतिथिः
 पूजनीयस्त्वमिदञ्च भवतो गृहम् । सर्वमाज्ञाप्यतामाशु परवन्तो
 वयन्त्वथि ॥ ५० ॥ अथ वैश्रवणं प्रीतो भगवान् प्रत्यभाषत ।
 अर्चितोऽस्मि यथान्यायं गमिष्यामि धनेश्वर ॥ ५१ ॥ प्रीतोऽस्मि
 सदृशश्चैव तव सर्वं धनाधिप । तव प्रसादाद्भगवन्मर्षिश्च महा-

खनः ॥ ५२ ॥ निधीगाद्य यास्यामि वृद्धिमावृद्धिमान् भव ।
 अथ निष्क्रम्य भगवान् प्रयथावृत्तरामुखः ॥ ५३ ॥ कौलासं मन्दरं
 हिमं सर्वाननुचचार ह । तानतीत्य महाशैलान् कौरातं स्थान-
 मुत्तमम् ॥ ५४ ॥ प्रदक्षिणं तथा चक्रे प्रयतः शिरसा नमः ।
 धरणीभवतीर्थ्याथ पूतात्मा सोऽभवत्तदा ॥ ५५ ॥ स तं प्रदक्षिणं
 कृत्वा त्रिःशैलञ्चोत्तरामुखः । समेन भूमिधीगीन ययौ प्रीति-
 पुरस्कृतः ॥ ५६ ॥ ततोऽपरं वनोद्देशं रमणीयमपश्यत् । सर्व-
 तुभिर्मूलफलैः पश्चिमिश्च समन्वितैः ॥ ५७ ॥ रमणीयैर्वनोद्देशै-
 स्तत्र तत्र विभूषितम् । तत्राश्रमपदं दिव्यं ददर्श भगवानथ
 ॥ ५८ ॥ शैलांश्च विविधाकारान् काञ्चनाम्रन्नभूषितान् । मणिभूमौ
 निविष्टाश्च पुष्करिण्यस्तथैव च ॥ ५९ ॥ अन्यान्यपि सुरस्याणि
 पश्यतः सुबहून्यथ । भृशं तस्य मनो रेमे महर्षिर्भावितात्मनः
 ॥ ६० ॥ स तत्र काञ्चनं दिव्यं सर्वरत्नमयं गृहम् । ददर्श-
 ह्युत्सङ्गाय धनदस्य गृहद्वारम् ॥ ६१ ॥ महान्तो यत्र विविधा
 मणिकाञ्चनपर्वताः । विमानानि च रम्याणि रत्नानि विविधानि
 च ॥ ६२ ॥ मन्दारपुष्पैः सङ्गीर्णा तथा मन्दाकिनी नदी । स्वय-
 म्प्रभाश्च मणयो वज्रैर्भूमिश्च भूषिता ॥ ६३ ॥ नानाविधैश्च भवनै-
 र्विचित्रमणितोरणैः । मुक्ताजालविनिक्षिप्तैर्मणिरत्नविभूषितैः
 ॥ ६४ ॥ मनोदृष्टिहरैरन्यैः सर्वतः संवृतं शुभैः । ऋषिमिशा-
 वृतं तत्र आश्रमं तं मनोहरम् ॥ ६५ ॥ ततस्तस्याभवच्चिन्ता
 कुत्र वासो भवेदिति । अथ द्वारं समभितो गत्वा स्थित्वा ततो-
 ऽब्रवीत् ॥ ६६ ॥ अतिथिं समनुप्राप्तमभिजानन्तु योऽत्र वै । अथ
 कन्याः परिहृता गृहान्तस्त्राहिनिर्गताः ॥ ६७ ॥ नानारूपाः सप्त
 विभो कन्याः सर्वा मनोहराः । यां यामप्रश्यत् कन्यां वै सा सा
 तस्य मनोऽहरत् ॥ ६८ ॥ न च शक्ती वारयितुं मनोऽस्याथाव-
 सीदति । ततो धृतिः स्मृत्यन्ना तस्य विप्रस्य धीमतः ॥ ६९ ॥

अथ यं प्रमदाः प्राङ्मर्गवान् प्रविशन्निति । स च तासां सुख-
 दान्तां तस्यैव भवनस्य हि ॥ ७० ॥ कौतूहलसमाविष्टः प्रवि-
 शेष गृहं द्विजः । तत्रापश्यञ्जरायुक्तामरजोश्वरधारिणीम्
 ॥ ७१ ॥ वृत्तां पर्यङ्गमासीनां सर्वाभरणभूषिताम् । स्वस्तीति-
 तेन चैवोक्ता सैव प्रत्यवदत्तदा । प्रत्युत्थाय च तं विप्रमास्यता-
 मित्युवाच ह ॥ ७२ ॥

अष्टावक्र उवाच । सर्वाः स्नानालयान् वान्तु एकामामुप-
 तिष्ठतु । प्रज्ञाता वा प्रज्ञान्ता या शेषा गच्छन्तु हन्दतः ॥ ७३ ॥
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य कन्यास्तास्तमृषिं तदा । निश्चक्रमुर्ध्वा-
 त्तस्मात् सा वृद्धाश्च व्यतिष्ठत ॥ ७४ ॥ अथ तां सम्बिभन् प्राह
 शयने भास्वरे तदा । तयापि सुप्यतां भद्रे रजनी च्छतिवर्त्तते
 ॥ ७५ ॥ संज्ञापात्तेन विप्रेण तथा सा तत्र भाषिता । द्वितीये
 शयने दिव्ये संविवेश महाप्रमे ॥ ७६ ॥ अथ सा वेपमानाङ्गी
 निमित्तं शीतजं तदा । व्यपदिश्य महर्षेर्वै शयनं व्यबरोद्धत ॥ ७७ ॥
 स्वागतेनागतां तान्तु भगवानभ्यभाषत । सोपागूहङ्गुजाभ्यान्तु
 ऋषिं प्रोत्वा नरर्षभ ॥ ७८ ॥ निर्विकारमृषिञ्चापि काष्ठकुड्यो-
 पमं तदा । दुःखिता प्रेक्ष्य सञ्चल्पमकार्षीदृषिणा सह ॥ ७९ ॥
 ब्रह्मन्कामतोऽन्यास्ति स्त्रीणां पुरुषतो वृतिः । कामेन मोहिता
 चाहं तां भजन्तीं भजस्व माम् ॥ ८० ॥ प्रहृष्टो भव विप्रर्षिं
 समागच्छ मया सह । उपगूह च मां विप्र कामार्त्ताहं भृशं त्ववि-
 ॥ ८१ ॥ एतद्धि तव घर्मात्मस्तपसः पूज्यते फलम् । प्रार्थितं
 दृष्ट्वादेव भजमानां भजस्व माम् ॥ ८२ ॥ मम चेदं घनं सर्वं
 यच्चान्यदपि पश्यसि । प्रभुस्त्वं भव सर्वत्र मयि चैव न संशयः
 ॥ ८३ ॥ सर्वान् कामान् विधास्यामि रमस्व सहितो मया ।
 रमणीये वने विप्र सर्वकामफलप्रदे ॥ ८४ ॥ त्वद्ग्राहं भविष्यामि
 रस्यसे च मया सह । सर्वान् कामानुपाश्राप्स्ये धि दिव्या धि च

मानुषाः ॥ ८५ ॥ नातः परं हि नारीणां विद्यते च कदाचन ।
यथा पुरुषसंसर्गः परमेतद्धि नः फलम् ॥ ८६ ॥ आत्मच्छन्देन
वर्तन्ते नार्थो मन्मथचोदिताः : न च दृश्यन्ति गच्छन्त्यः सुतप्तै-
रपि पांशुभिः ॥ ८७ ॥

अष्टावक्र उवाच । परदारानहं भद्रे न गच्छेयं कदाचन ।
दूषितं धर्मशास्त्रज्ञैः परदाराभिर्मर्षणम् ॥ ८८ ॥ भद्रे निवेष्टु-
कामं मां विद्धि सत्येन वै शपे । विषयेष्वनभिज्ञोऽहं धर्मार्थं
किल सन्ततिः ॥ ८९ ॥ एवं लोकान् गमिष्यामि पुत्रैरिति न
संशयः । भद्रे धर्मं विजानीहि ज्ञात्वा चोपरमस्व ह ॥ ९० ॥

स्त्री उवाच । नानिलोऽग्निर्न वरुणो न चान्ये त्रिदशा द्विज ।
प्रियाः स्त्रीणां यथा कामो रतिश्चीला हि योषितः ॥ ९१ ॥
सहस्रे किल नारीणां प्राप्येतेका कदाचन । तथा शतसहस्रेषु
अद्दि काचित् शतिलला ॥ ९२ ॥ नैता ज्ञानन्ति पितरं न कुलं
न च मातरम् । न भ्रातृन् च भर्तारं न च पुत्रान् देवरान्
॥ ९३ ॥ लीलायन्त्यः कुलं घ्नन्ति कूलानीव सरिहराः । दीपान्
सर्वान्श्च मलाशु प्रजापतिरभाषत ॥ ९४ ॥

भीष्म उवाच । ततः स ऋषिरेकाग्रस्तां स्त्रियं प्रत्यभाषत ।
आस्यतां रुचित्च्छन्दः किञ्च कार्यं ब्रवीहि मे ॥ ९५ ॥ स
स्त्री प्रोवाच भगवन् द्रष्टव्यसे दिशकालतः । वस तावन्महाभाग
कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ ९६ ॥ ब्रह्मर्षिस्तामथोवाच स तथेति
युधिष्ठिर । वत्स्वेऽहं यावदुत्साहो भवत्या नात्र संशयः ॥ ९७ ॥
अथर्षिरभिसंप्रेक्ष्य स्त्रियं तां जरयाद्धिताम् । चिन्तां परमिकां
भेजे सन्तप्त इव चाभवत् ॥ ९८ ॥ यद्यदङ्गं हि सोऽपश्यत्तस्याः
विप्रर्षभस्तदा । नारमत्तत्र तत्रास्व दृष्टौ रूपविरामिता ॥ ९९ ॥
देवतेयं गृहस्यास्य प्रापात् किं नु विरूपिता । अस्याश्च कारणं
वेत्तुं न युक्तं सहसा मया ॥ १०० ॥ इति चिन्ताविद्वितास्य वक्ष्ये

प्रातर्विष्णुः । अगच्छत्तद्वचः शेषं मनसा व्याकुलेन तु ॥ १०१ ॥
 अथ सा स्त्री तमुवाच भगवन् पश्य वै रवेः । स्वपं चन्द्रमाभ्र-
 पङ्क्त्यां किमुपस्थाप्यतां तव ॥ १०२ ॥ स उवाच ततस्तां स्त्रीं
 कान्तारद्विगमिष्यति । उपासिष्ये ततः सन्ध्यां वास्यतो नियते-
 न्द्रियः ॥ १०३ ॥

दिव्यसुपादाय स्नानभाटीमुपानयत् ॥ १ ॥ अनुज्ञाता च
 मुनिना सा स्त्री तेन महात्मना । अथास्य तैलेनाङ्गानि सर्वा-
 ष्णैस्सुपादाय ॥ २ ॥ शनैश्चोक्तादितस्तत्र स्नानभालासुपागमत् ।
 यद्रासनं तताश्चरन्मधि न्वगमन्भवम् ॥ ३ ॥ अथोपविष्टश्च यदा
 तस्मिन् भद्रासने तदा । स्नापयामास शनकैस्तमृषिं सुखहस्त-
 यत् ॥ ४ ॥ दिव्यञ्च विधिवच्चक्रे शोपचारं मुनेस्तदा । स तेन
 सुसुखोष्णेन तस्याहस्तसुखेन च ॥ ५ ॥ व्यतीतां रजनीं कृत्स्नां
 गाजानात् स महाव्रतः । ततः उत्याव स मुनिस्तदा परमविक्रितः
 ॥ ६ ॥ पूर्वस्थां दिशि सूर्यञ्च सोऽपश्यदुदितं दिवि । तस्य
 बुद्धिरियं किन्तु मोहस्तत्त्वमिदं भवेत् ॥ ७ ॥ अथोपास्य सह-
 चाञ्च किं करोमीत्युवाच ताम् । सा चामन्तरसप्रख्यमृषेरन्-
 सुपाहरत् ॥ ८ ॥ तस्य स्वादुतयान्दस्य न प्रभूतञ्चकार सः ।
 व्यसमच्चाप्यहः शेषं ततः सन्ध्यागमत् पुनः ॥ ९ ॥ अथ सा स्त्री
 भगवन्तं सुप्यतामिद्वचोदयन् । तत्र वै शयने दिव्ये तस्य तस्माच्च
 कल्पिते ॥ १० ॥ पृथक् चैव सुप्तो सा च स्त्री स मुनिस्तदा ।
 श्याङ्गिराते सा स्त्री तु शयने तदुपागमत् ॥ ११ ॥

श्रीश उवाच । अथ सा स्त्री तमुवाच वाङ्मेवं भवन्निति ।
 तैलं दिव्यसुपादाय स्नानभाटीमुपानयत् ॥ १ ॥ अनुज्ञाता च
 मुनिना सा स्त्री तेन महात्मना । अथास्य तैलेनाङ्गानि सर्वा-
 ष्णैस्सुपादाय ॥ २ ॥ शनैश्चोक्तादितस्तत्र स्नानभालासुपागमत् ।
 यद्रासनं तताश्चरन्मधि न्वगमन्भवम् ॥ ३ ॥ अथोपविष्टश्च यदा
 तस्मिन् भद्रासने तदा । स्नापयामास शनकैस्तमृषिं सुखहस्त-
 यत् ॥ ४ ॥ दिव्यञ्च विधिवच्चक्रे शोपचारं मुनेस्तदा । स तेन
 सुसुखोष्णेन तस्याहस्तसुखेन च ॥ ५ ॥ व्यतीतां रजनीं कृत्स्नां
 गाजानात् स महाव्रतः । ततः उत्याव स मुनिस्तदा परमविक्रितः
 ॥ ६ ॥ पूर्वस्थां दिशि सूर्यञ्च सोऽपश्यदुदितं दिवि । तस्य
 बुद्धिरियं किन्तु मोहस्तत्त्वमिदं भवेत् ॥ ७ ॥ अथोपास्य सह-
 चाञ्च किं करोमीत्युवाच ताम् । सा चामन्तरसप्रख्यमृषेरन्-
 सुपाहरत् ॥ ८ ॥ तस्य स्वादुतयान्दस्य न प्रभूतञ्चकार सः ।
 व्यसमच्चाप्यहः शेषं ततः सन्ध्यागमत् पुनः ॥ ९ ॥ अथ सा स्त्री
 भगवन्तं सुप्यतामिद्वचोदयन् । तत्र वै शयने दिव्ये तस्य तस्माच्च
 कल्पिते ॥ १० ॥ पृथक् चैव सुप्तो सा च स्त्री स मुनिस्तदा ।
 श्याङ्गिराते सा स्त्री तु शयने तदुपागमत् ॥ ११ ॥

अष्टावक्र उवाच । न भद्रे परदारेषु मनो मे संप्रसज्यति ।
उत्तिष्ठ भद्रे भद्रन्ते स्वयं वै विरमस्व च ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । सा तदा तेन विप्रेण तथा वृत्त्या निवर्त्तिता ।
स्वतन्त्रास्त्रीत्युवाचर्षिं न धर्मच्छूलमस्ति ते ॥ १३ ॥

अष्टावक्र उवाच । नास्ति स्वतन्त्रता स्त्रीषामस्वतन्त्रा हि
योषितः । प्रजापतिमतं ह्येतन्न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १४ ॥

स्त्री उवाच । वाधते मैथुनं विप्र मम भक्तिञ्च पश्य वै ।
अधमं प्राप्स्यसे विप्र यन्मां त्वं नाभिनन्दसि ॥ १५ ॥

अष्टावक्र उवाच । हरन्ति दोषजातानि नरं जातं यथेच्छ-
कम् । प्रभवामि सदा वृत्त्या भद्रे स्वशयनं व्रज ॥ १६ ॥

स्त्री उवाच । शिरसा प्रणमे विप्र प्रसाहं कर्तुमर्हसि ।
भूमौ निपतमानायाः शरणं भव मेऽनघ ॥ १७ ॥ वदि वा
दोषजातं त्वं परदारेषु पश्यसि । आत्मानं स्वर्षयान्यथा पाणिं
गृह्णीष्व मे हिज ॥ १८ ॥ न दोषो भविता चैव सत्येनैतद्ब्रवी-
म्यहम् । स्वतन्त्रां मां विजानीहि योऽधर्मः सोऽस्तु वै मयि ।
त्वथावेशितचित्ता च स्वतन्त्रास्त्रि मजस्व माम् ॥ १९ ॥

अष्टावक्र उवाच । स्वतन्त्रा च कथं भद्रे ब्रूहि कारणमत
वै । नास्ति त्रिलोके स्त्री काचित् या वै स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ २० ॥
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्राश्च स्थाविरे
काले नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता ॥ २१ ॥

स्त्री उवाच । कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवास्त्रि न संशयः ।
पत्नीं कुरुष्व मां विप्र अज्ञां विजहि मा मम ॥ २२ ॥

अष्टावक्र उवाच । यथा मम तथा तुभ्यं यथा तुभ्यं तथा
मम । जिज्ञासेयमपिस्तस्य विद्वान् सत्यं न किं भवेत् ॥ २३ ॥
आश्चर्यं परमं हीदं किन्तु श्रेयो हि मे भवेत् । दिव्याभरणवस्त्रा
हि कन्येयं मामुपस्थिता ॥ २४ ॥ किन्त्वस्याः परमं रूपं जीष-

भासीत् कथं पुनः । कन्यारूपमिहाद्यैवं किमिवात्मीतरं भवेत्
॥ २५ ॥ यथापरं शक्तिघृतेन व्युत्थास्ये कथञ्चन । न रोचते हि
कृत्यानि सत्येनासादयाम्यहम् ॥ २६ ॥

इत्यनुधासनपर्वणि आनुधासनिकपर्वणि अष्टावक्रादिक-
सखादे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । न विभेति कथं सा स्त्री शपाच्च परम-
दुर्तः । कथं निवृत्तो भगवांस्तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अष्टावक्रोन्वपृच्छतां क्लृप्तं त्रिकुरूपे कथम् ।
कचार्तन्ते वक्तव्यं ब्रूहि ब्राह्मणकाम्यया ॥ २ ॥

स्त्री उवाच । यावापृथिव्योर्यत्रैषा काम्या ब्राह्मणसत्तम ।
शृणुष्वबद्धितः सर्वं यद्विदं सत्यविक्रम ॥ ३ ॥ जिज्ञासेयं प्रयुक्ता
मे स्थिरीकर्तुं तवानव । अव्युत्थानेन ते लोकां जिताः सत्यपरा-
क्रम ॥ ४ ॥ उत्तरां मां दिशं विद्धि दृष्टं स्त्रीचापलञ्च ते ।
स्वविराणामपि स्त्रीणां बाधते मैथुनज्वरः ॥ ५ ॥ तुष्टः पिता-
महस्तेऽप्य तथा देवाः सवासवाः । स त्वं येन च कार्थ्येण सम्प्राप्तो
भगवानिह ॥ ६ ॥ प्रेषितस्तेन विप्रेण कन्यापित्वा हिजर्षभ ।
तवोपदेशं कर्तुं वै तच्च सर्वं मया कृतम् ॥ ७ ॥ क्षेमैर्गमिष्यसि
गृहं अमश्व न भविष्यति । कन्यां प्राप्स्यसि तां विप्र पुत्रिणी च
भविष्यति ॥ ८ ॥ काम्यया पृष्टवांस्तं मां ततो व्याहृतमुत्तमम् ।
अनतिक्रमणीया सा कृतस्त्रैर्लोकैस्त्रिभिः सदा ॥ ९ ॥ गच्छस्व
सुकृतं ब्रूवा किञ्चान्यच्छ्रोतुमिच्छसि । यावद्ब्रवीमि विप्रर्षे
अष्टावक्र यथातथम् ॥ १० ॥ ऋषिणा प्रहादिता चास्मि तव
हेतोर्हिजर्षभ । तस्य सम्माननार्थं मे ब्रुविवाक्यं प्रभाषितम् ॥ ११ ॥
भीष्म उवाच । श्रुत्वा तु वचनं तस्याः स विप्रः प्राञ्जलिः

स्थितः । अनुज्ञातस्तथा चापि स्रग्दं पुनरात्रजत् ॥ १२ ॥
 गृहमागत्य विश्रान्तः स्वजनं परिपृच्छ च । अभ्यगच्छच्च तं विप्रं
 न्यायतः कुसुनन्दन ॥ १३ ॥ पृष्टश्च तेन विप्रेण दृष्टत्वेतन्निद-
 र्शनम् । प्राञ्च विप्रं तदा विप्रः सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ १४ ॥
 भवता समनुज्ञातः प्रस्थितो गन्धमादनम् । तस्य चात्तगतो द्वेषे
 दृष्टं मे दैवतं महत् ॥ १५ ॥ तथा चाहमनुज्ञातो भवांश्चापि
 प्रकीर्तितः । आवितश्चापि तदाक्यं गृहं चाभ्यागतः प्रभो ॥ १६ ॥
 तमुवाच तदा विप्रः सुतां प्रतिगृहाण मे । नक्षत्रविधियोगिन
 पात्रं हि परमं भवान् ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच । अष्टावक्रस्तथेत्युक्त्वा प्रतिगृह्य च तां प्रभो ।
 कन्यां परमधर्मात्मा प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ १८ ॥ कन्यां तां प्रति-
 गृह्यैव भार्यां परमशीभनाम् । उवाच मुदितस्तत्र स्वाश्रमे
 विगतज्वरः ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि अष्टावक्रदिक-
 सम्वादे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमाहुर्भरतश्रेष्ठ पात्रं विप्राः सनातनाः ।
 ब्राह्मणं लिङ्गिनञ्चैव ब्राह्मणं वाप्यलिङ्गिनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । स्ववृत्तिमभिपन्नाय लिङ्गिने चैतराय च ।
 देवमाहुर्महाराज उभावेतौ तपस्विनौ ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अज्ञया परयापूतो यः प्रयच्छे हिजातये ।
 हव्यं कव्यं तदा दानं को द्रोषः स्यात् पितामह ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । अज्ञापूतो नरस्तात दुर्हान्तोऽपि न संशयः ।
 पूतो भवति सर्वत्र किमुत त्वं महायुते ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न ब्राह्मणं परीक्षितं दैवेषु सततं नरः ।
कथ्यप्रदाने तु बुधाः परीक्ष्यं ब्राह्मणं विदुः ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । न ब्राह्मणः साधयते हव्यं दैवात् प्रसिध्यति ।
देवप्रसादादिज्यन्ते यज्ञमानैर्न संग्रयः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणान् भरत-
प्रिष्ठ सततं ब्रह्मवादिनः । मार्कण्डेयः पुरा प्राह इति लोकेषु
बुद्धिमान् ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपूर्वोऽप्यथ वा विद्वान् सम्बन्धी वा
यथा भवेत् । तपस्वी यज्ञशीलो वा कथं पात्रं भवेत्तु सः ॥ ८ ॥

भीष्म उवाच । कुलीनः कर्मण्युद्देश्यैवाप्यनृशंस्यवान् ।
होमानृशुः सत्यवादी पात्रं पूर्वं च ये त्रयः ॥ ९ ॥ तत्रेमं शृणु
श्रेयार्थं चतुर्थां तेजसां मतम् । पृथिव्याः काश्यपस्याग्नेर्मार्क-
ण्डेयस्य चैव हि ॥ १० ॥

पृथिव्युवाच । यथा महार्सवे क्षिप्रः क्षिप्रं नेष्टुर्विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं सर्वं त्रिवृत्तग्राह्यं निमज्जति ॥ ११ ॥

काश्यप उवाच । सर्वे च वेदाः सच्च षड्भिरङ्गैः सांख्यं
पुराणञ्च कुले च जन्म । मैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति शील-
व्यपेतस्य नृप हिजस्य ॥ १२ ॥

अग्निस्वाच । अधीयानः पण्डितं मन्यमानो यो विद्यया
हन्ति यशः परेषाम् । प्रभ्रश्यतेऽसौ चरते न सत्यं लोकास्तस्य
ह्यन्तवन्तो भवन्ति ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अप्रव्रमेधसहस्रञ्च सयञ्च तुलया घृतम् ।
नाभिजानामि यद्यस्य सत्यस्यार्धमवाप्नुयात् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्त्वा ते जम्भुरांशु चत्वारोऽमिततेजसः ।
पृथिवी काश्यपश्चाम्निः प्रकृष्टायुश्च मार्गवः ॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदिदं ब्राह्मणा लोके त्रितिनो भुञ्जते
इविः । दत्तं ब्राह्मणक्रामाय कथं तत् सञ्जतं भवेत् ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच । आदिष्टिनो धी राजेन्द्र ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
मुञ्चते ब्रह्मकामाय व्रतलप्ता भवन्ति ते ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अनेकान्तं बह्वदरं धर्ममाङ्गमनीषिणः ॥
किं निष्ठितं भवेदत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । अहिंसा सत्यमक्रोध आनृशंस्यं दमस्तथा ।
आर्जवञ्चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणम् ॥ १९ ॥ धी तु धर्मं
प्रशंसन्तश्चरन्ति पृथिवीभिमाम् । अनाचरन्तस्तद्धर्मं सङ्घरेऽभि-
रताः प्रभो ॥ २० ॥ तेभ्यो हिरण्यं रत्नं वा गामश्वं वा ददाति
यः । दश वर्षाणि विष्टां स भुङ्क्ते निरयमास्थितः ॥ २१ ॥
भेदानां पुक्कसानाञ्च तथैवान्तेऽवसायिनाम् । कृतं कर्माकृतं वापि
रामभोहेन जल्पताम् ॥ २२ ॥ वैश्वदेवञ्च धी सूढा विप्राय ब्रह्म-
चारिणे । ददते नेह राजेन्द्र ते लोकान् भुञ्जतेऽशुभान् ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं परं ब्रह्मचर्यस्य किं परं धर्मलक्ष-
णम् । किञ्च श्रेष्ठतमं शौचं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २४ ॥

भीष्म उवाच । ब्रह्मचर्यात् परं तात मधुमांसस्य वर्जनम् ॥
मर्यादायां स्थितो धर्मः शमश्चैवास्य लक्षणम् ॥ २५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कस्मिन् काले चरेद्धर्मं कस्मिन् कालेऽर्थ-
माचरेत् । कस्मिन् काले सुखी च स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २६ ॥

भीष्म उवाच । कल्पमर्थं निषिवेत ततो धर्ममनन्तरम् ॥
पश्चात् कामं निषिवेत न च गच्छेत् प्रसङ्गिताम् ॥ २७ ॥ ब्राह्मणा-
श्चैव मन्येत गुरुं श्वाप्यभिपूजयेत् । सर्वभूतानुहोमश्च मृदुशीलः
प्रियस्वदः ॥ २८ ॥ अधिकारे यद्वृतं यच्च राजसु पैशुनम् ।
गुरोश्चालीककरणं तुल्यं तद्ब्रह्महत्याया ॥ २९ ॥ प्रहरेन् नरे-
न्द्रेषु न हन्याद्दान्तथैव च । भूणहत्यासमञ्चैव उभयं यो निषे-
वते ॥ ३० ॥ नानिं परित्यजेष्वातु न च वेदान् परित्यजेत् । न
च ब्राह्मणमाक्रोशेत् समन्तद्ब्रह्महत्याया ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महा-
फलम् । कीदृशानाञ्च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच । अक्रोधना धर्मपराः सत्यनिव्या दमेरताः ।
तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३३ ॥ अमानिनः
सर्वसहा इद्वार्या विजितेन्द्रियाः । सर्वभूतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्तं
महाफलम् ॥ ३४ ॥ अलुब्धाः शुचयो वैद्या क्षीमन्तः सत्यवादिनः ।
स्वकर्मनिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३५ ॥ साङ्गांश्च
चतुरो वेदानधीते यो हिजर्षभः । षड्भ्यः प्रवृत्तः कर्मभ्यस्तं
यात्रमृष्यो विदुः । ये त्वेवं गुणजातीयास्तेभ्यो दत्तं महा-
फलम् ॥ ३६ ॥ सहस्रगुणमाप्नोति गुणाहाय प्रदायकः । प्रज्ञा-
श्रुताव्यां वृत्तेन श्रीलेन च समन्वितः । तारयेत् कुलं सर्वमेको-
ऽपीह हिजर्षभः ॥ ३७ ॥ गामश्रवणं वित्तमन्त्रं वा तद्विधे प्रति-
पादयेत् । द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्यभावे न शोचति ॥ ३८ ॥
तारयेत्तत् कुलं सर्वमेकोऽपीह हिजोत्तमः । किमङ्ग पुनरेवैते
तस्मात् पात्रं समाचरेत् ॥ ३९ ॥ निशम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं
साधुसम्मतम् । दूरादानीय सत्कृत्य सर्वतश्चापि पूजयेत् ॥ ४० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि बह्वप्राश्नीके

हाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आह्निककाले च दैवे च पित्रेऽपि च पिता-
मह । इच्छामीह त्वया ख्यातं विहितं यत् सुरर्षिभिः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । दैवं पूर्वाह्निके कुर्यादपराह्णे च पैतृकम् ।
मङ्गलाचारसम्पन्नः कृतशौचः प्रयत्नवान् ॥ २ ॥ मनुष्याणान्तु
मध्याह्ने प्रदद्यादुपपत्तिभिः । कालक्षीनन्तु यद्दानं तं भागं रक्षसां
विदुः ॥ ३ ॥ लङ्घितश्चापलीदश्च कलिपूर्वञ्च यत् कृतम् । रज-

खलाभिदृष्टञ्च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ४ ॥ अवषुष्टञ्च यद्भुक्त-
 मत्रतेन च भारत । परामृष्टं शुना चैव तं भागं रक्षसां विदुः
 ॥ ५ ॥ केशकीटावपतितं क्षुतं श्वाभिरवेक्षितम् । रुदितञ्चाव-
 धूतञ्च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ६ ॥ निरोद्धारेण यद्भुक्तं सश-
 स्त्रेण च भारत । दुरात्मना च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ७ ॥
 परीच्छिष्टन्तु यद्भुक्तं परिभुक्तञ्च यद्भवेत् । दैवे पित्रे च सततं
 तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ८ ॥ मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यच्छ्राद्धं
 परिविश्यते । त्रिभिर्वर्षैर्नरश्रेष्ठ तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ९ ॥
 आज्याद्धतिं विना चैव यत् किञ्चित् परिविश्यते । दुराचारैश्च
 यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ १० ॥ धी भागा रक्षसां प्राप्तास्त
 उक्ता भरतर्षभ । अत जह्वं विसर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणे शृणु
 ॥ ११ ॥ याबन्तः पतिता विप्रा जङ्घोन्मत्तास्तथैव च । दैवे
 वायुश्च पित्रे वा राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ १२ ॥ श्वित्वौ क्षिप्रश्च
 कुष्टौ च तथा यच्छहत्तश्च यः । अपञ्जारी च यश्चाधो राज-
 न्नार्हन्ति केतनम् ॥ १३ ॥ चिकित्सका देवलका वृथा नियम-
 धारिणः । सोमविक्रयिणश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ १४ ॥
 गायत्रा नर्तकाश्चैव ध्रुवका वादकास्तथा । कथका योषकाश्चैव
 राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ १५ ॥ होतारो वृषलाणाञ्च वृषला-
 ध्यापकास्तथा । तथा वृषलभिष्याश्च राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ १६ ॥
 अनुयोक्ता च यो विप्रो अनुयुक्तश्च भारत । नार्हन्ति स्तावपि श्राद्धं
 ब्रह्मविक्रयिणो हि तौ ॥ १७ ॥ अग्रणीर्यः क्षुतः पूर्वं वर्षाविर-
 परिग्रहः । ब्राह्मणः सर्वविद्योऽपि राजन्नार्हति केतनम् ॥ १८ ॥
 अनमन्यश्च धी विप्रा मृतनिर्यातकाश्च धी । स्तेनाश्च पतिताश्चैव
 राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ १९ ॥ अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च
 भारत । पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ २० ॥ ऋण-
 कर्त्ता च यो राजन् यश्च वार्द्धषिकी नरः । प्राणिविक्रयद्विष्य

राजन्वार्हन्ति केतनम् ॥ २१ ॥ स्त्रीपूर्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो
 भरतर्षभ । राज्ञपा ब्राह्मणाश्चैव आह्वे नार्हन्ति केतनम् ॥ २२ ॥
 आह्वे देवे च निर्दिष्टो ब्राह्मणो भरतर्षभ । दातुः प्रतिग्रहीतुश्च
 अणुभ्यानुग्रहं पुनः ॥ २३ ॥ चीर्षवृत्ता गुणैर्युक्ता भवेयुर्व्यस्यपि
 कर्मकाः । सावित्रीज्ञाः क्रियावन्तस्ते राजन् केतनक्षमाः ॥ २४ ॥
 चातुर्धर्मिणामप्याजौ केतयेत् कुलजं द्विजम् । न लेव वणिजं
 तात आह्वे च परिकल्पयेत् ॥ २५ ॥ अग्निहोत्री च यो विप्रो
 ग्रामवासी च यो भवेत् । अस्तेनश्चातिथिश्च य स राजन् केतन-
 क्षमः ॥ २६ ॥ सावित्रीं जपते यस्तु त्रिकालं भरतर्षभ । भिच्चा-
 वृत्तिः क्रियावांश्च स राजन् केतनक्षमः ॥ २७ ॥ उदितास्तमितो
 यश्च तथैवास्तमितोदितः । अर्हिस्रस्त्राल्पदोषश्च स राजन् केतन-
 क्षमः ॥ २८ ॥ अकल्तको ह्यतर्कश्च ब्राह्मणो भरतर्षभ । संसर्गे
 मैत्र्यवृत्तिश्च स राजन् केतनक्षमः ॥ २९ ॥ अत्रती कितवः स्तेनः
 प्राणिविक्रयको वणिक् । पश्चाच्च पीतवान् सोमं स राजन् केतन-
 क्षमः ॥ ३० ॥ अर्जविला धनं पूर्वं दारुणैरपि कर्मभिः । भवेत्
 सर्वातिथिः पश्चात् स राजन् केतनक्षमः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मविक्रय-
 निर्दिष्टं स्त्रिया यच्चार्षितं धनम् । अदेयं पितृविप्रेभ्यो यच्च
 क्लैवाद्दुपार्षितम् ॥ ३२ ॥ क्रियमाणोऽपवर्गं च यो द्विजो भरत-
 र्षभ । न व्याहरति यद्युक्तं तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ३३ ॥
 आह्वस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तं दधि घृतं तथा । सोमक्षयश्च मांसञ्च
 यद्दारुण्यं युधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ आह्वापवर्गं विप्रस्य स्वधा वै सुदिता
 भवेत् । क्षत्रियस्याप्यथो ब्रूयात् प्रीयन्तां पितरस्त्विति ॥ ३५ ॥
 अपवर्गं तु वैश्वस्य आह्वकर्मणि भारत । अक्षयमपि धातव्यं
 स्रस्ति यूद्रस्य भारत ॥ ३६ ॥ पुण्याहवाचनं देवं ब्राह्मणस्य
 विधीयते । एतदेव निरोद्धारं क्षत्रियस्य विधीयते ॥ ३७ ॥
 वैश्वस्य देवे वक्तव्यं प्रीयन्तां देवता इति । कर्मणांभानुपूर्व्यं

विधिपूर्वं कृतं शृणु ॥ ३८ ॥ जातकर्मादिकाः सर्वास्त्रिषु वैश्वस्य
भारत । ब्रह्मक्षत्रे हि मन्त्रोक्ता वैश्वस्य च युधिष्ठिर ॥ ३९ ॥
विप्रस्य रथना भौक्षी भौर्वी राजन्यगामिनी । बालूजीत्येव
वैश्वस्य धर्म एष युधिष्ठिर ॥ ४० ॥ दातुः प्रतिग्रहीतुश्च धर्मा-
धर्माविमौ शृणु ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणस्यानृतेऽधर्मः प्रोक्तः पातक-
संज्ञितः । चतुर्गुणः क्षत्रियस्य वैश्वस्याष्टगुणः स्मृतः ॥ ४२ ॥
नान्यत्र ब्राह्मणोऽश्रीयात् पूर्वं विप्रेण केतितः । यवीयान् पशु-
हिंसायां तुल्यधर्मा भवेत् स हि ॥ ४३ ॥ तथा राजन्यवैश्याभ्यां
यद्यश्रीयात्तु केतितः । यवीयान् पशुहिंसायां भागाद्धं सम-
वाप्नुयात् ॥ ४४ ॥ दैवं वाप्यथ वा पितॄन् योऽश्रीयाद्ब्राह्मणा-
दिषु । अन्नातो ब्राह्मणो राजंस्तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ४५ ॥
अशौची ब्राह्मणो राजन् योऽश्रीयाद्ब्राह्मणादिषु । ज्ञानपूर्व-
मथो लोभात्तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ४६ ॥ अर्थनान्येन यो लिप्सितुं
कर्माथञ्चैव भारत । आमन्त्रयति राजेन्द्र तस्याधर्मोऽनृतं स्मृतम्
॥ ४७ ॥ अवेद्ब्रतचारित्रास्त्रिभिर्वर्षैर्युधिष्ठिर । मन्त्रवत् परि-
विश्वन्ते तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितॄन् वाप्यथ वा दैवं दीयते यत् पिता-
मह । एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं दत्तं केषु महाफलम् ॥ ४९ ॥

भीष्म उवाच । शेषां दाराः प्रतीक्षन्ते सुवृष्टिमिव कर्षकाः ।
उच्छ्वेषपरिशेषं हि तान् भोजय युधिष्ठिर ॥ ५० ॥ चारित्र-
निरता राजन् ये कृष्णाः कृष्यवृत्तयः । अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेषु
दत्तं महाफलम् ॥ ५१ ॥ तद्भक्तास्तद्गृहा राजंस्तद्वलास्तदपा-
श्रयाः । अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५२ ॥ तस्क-
रेभ्यः परेभ्यो वा धे भयार्ता युधिष्ठिर । अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति
तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५३ ॥ अकल्ककस्य विप्रस्य रौद्रात् कर-
कृतात्मनः । बटवो वस्य सिञ्चन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५४ ॥

हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा द्वेषसंप्रवे । अर्थार्थमभिगच्छन्ति
 तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५५ ॥ व्रतिनो नियमस्थाश्च ये विप्राः
 श्रुतसम्प्रताः । तत्समाप्तार्थमिच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५६ ॥
 अशुभान्द्राश्च धर्मेषु पापखण्डसमयेषु च । कृशप्राणाः कृशधनौ-
 स्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५७ ॥ कृतसर्वस्वहरणा निर्दोषाः
 प्रथविष्णुभिः । सहायन्ति च भुक्तान् तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५८ ॥
 तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तेषां भैक्षचराश्च ये । अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति
 तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५९ ॥ महाफलविधिर्दाने श्रुतस्ते भरत-
 र्षभ । निरयं येन गच्छन्ति स्वर्गञ्चैव हि तत् शृणु ॥ ६० ॥
 शुर्वर्धं वा मयायं वा वर्ज्यवित्त्वा युधिष्ठिर । येऽनृतं कथयन्ति
 स्य ते वै निरयगामिणः ॥ ६१ ॥ परदाराभिहर्तारः परदाराभि-
 मर्षिणः । परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिणः ॥ ६२ ॥ ये
 परस्वापहर्तारः परस्वानाञ्च नाशकाः । सूचकाश्च परेषाञ्च ते वै
 निरयगामिणः ॥ ६३ ॥ प्रपानाञ्च सभानाञ्च संक्रमाणाञ्च भारत ।
 आगाराणाञ्च भेत्तारो नरा निरयगामिणः ॥ ६४ ॥ अनाथां
 प्रमदीं बालां वृद्धां भीतां तपस्विनीम् । वञ्चयन्ति नरा ये च ते
 वै निरयगामिणः ॥ ६५ ॥ वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदञ्च
 भारत । मित्रच्छेदं तथाग्रायास्ते वै निरयगामिणः ॥ ६६ ॥
 सूचकाः सेतुभेत्तारः परवृत्त्युपजीवकाः । अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते
 वै निरयगामिणः ॥ ६७ ॥ पापखण्डा दूषकाश्चैव समयानाञ्च
 दूषकाः । ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिणः ॥ ६८ ॥ विषम-
 व्यवहाराश्च विषमाश्चैव वृद्धिषु । लाभेषु विषमाश्चैव ते वै निरय-
 गामिणः ॥ ६९ ॥ दूतसंख्यवहाराश्च निष्परीक्षाश्च मानवाः ।
 प्राणिर्हिंसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिणः ॥ ७० ॥ कृतायं कृत-
 निर्द्वेषं कृतभक्तं कृतश्रमम् । भेदैर्धैर्यं व्यपकर्षन्ति ते वै निरय-
 गामिणः ॥ ७१ ॥ पथ्यञ्चन्ति च ये दारानभिभूत्यातिथींस्तथा ।

उल्लङ्घयित्वास्ते वै निरयगामिणः ॥ ७२ ॥ वेदविक्रयिण-
 श्चैव वेदानाञ्चैव दूषकाः । वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरय-
 गामिणः ॥ ७३ ॥ चतुराश्रम्यवाञ्छाश्च श्रुतिवाञ्छाश्च ये नराः ।
 विकर्मभिक्षु जीवन्ति ते वै निरयगामिणः ॥ ७४ ॥ केशविक्र-
 यका राजन् विप्रविक्रयकाश्च ये । क्षीरविक्रयकाश्चैव ते वै निरय-
 गामिणः ॥ ७५ ॥ ब्राह्मणानां गवाञ्चैव कन्यानाञ्च युधिष्ठिर ।
 येऽन्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिणः ॥ ७६ ॥ शस्त्र-
 विक्रयकाश्चैव कर्तारश्च युधिष्ठिर । शल्यानां अनुषाञ्च व ते वै
 निरयगामिणः ॥ ७७ ॥ शिलाभिः शङ्खुभिर्वापि श्वभैर्वा भरत-
 र्षभ । ये मार्गमनुस्वन्ति ते वै निरयगामिणः ॥ ७८ ॥ उपा-
 ध्यायांश्च भृत्यांश्च भक्तांश्च भरतर्षभ । ये त्यजन्त्यविकारांस्त्रींस्तौ
 वै निरयगामिणः ॥ ७९ ॥ अप्राप्तदमकाश्चैव नासानां वेधकाश्च
 ये । बन्धकाश्च पशूनां ये ते वै निरयगामिणः ॥ ८० ॥ अगो-
 प्तारश्च राजानो बलिषड् भागतस्कराः । समर्थाश्चाप्यदातारस्तौ
 वै निरयगामिणः ॥ ८१ ॥ चान्तान् दान्तांस्तथा प्राञ्चान् हीर्ष-
 कालं सञ्चोषितान् । त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिणः
 ॥ ८२ ॥ वालानामथ वृद्धानां दासानाञ्चैव ये नराः । अदत्त्वा
 भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥ ८३ ॥ एते पूर्वं विनिर्दिष्टाः
 प्रोक्ता निरयगामिणः । भागिनः स्वर्गलोकस्य वक्ष्यामि भरतर्षभ
 ॥ ८४ ॥ सर्वेष्वेव तु कार्येषु दैवपूर्वेषु भारत । जन्ति पुत्रान्
 पशून् कृतज्ञान् ब्राह्मणातिक्रमः कृतः ॥ ८५ ॥ दानेन तपसा
 चैव सत्येन च युधिष्ठिर । ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्ग-
 गामिणः ॥ ८६ ॥ शुश्रूषाभिस्तपोभिश्च विद्यामादाय भारत ।
 ये प्रतिश्रद्धनिश्चै हास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८७ ॥ भयात् पापा-
 त्तथावाधाहारिद्रुगद्रुगधिधर्षणात् । यत् कृते प्रतिमुच्यन्ते ते
 नराः स्वर्गगामिणः ॥ ८८ ॥ क्षमावन्तश्च धीराश्च धर्मकार्येषु

नदीविताः । मङ्गलाचारसम्पन्नाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ८९ ॥
 निवृत्ता मधुमंसेभ्यः परदारैभ्य एव च । निवृत्ताश्चैव मयोस्यस्ते
 नराः स्वर्गगामिणः ॥ ९० ॥ आयमाणाञ्च कर्तारः कुलानाञ्चैव
 भारते । दिशानां नगराणाञ्च ते नराः स्वर्गगामिणः ॥ ९१ ॥
 चस्वामरणदातारो मत्तपानान्नदास्तथा । कुटुम्बानाञ्च दातारः
 पुरुषाः स्वर्गगामिणः ॥ ९२ ॥ सर्वहिंसानिवृत्ताश्च नराः सर्व-
 सहाश्च ये । सर्वस्याययभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिणः ॥ ९३ ॥
 मातरं पितरञ्चैव शुश्रूषन्ति जितेन्द्रियाः । भ्रातृणाञ्चैव सखे-
 श्चास्ते नराः स्वर्गगामिणः ॥ ९४ ॥ आढ्याश्च बलवन्तश्च यौवन-
 स्याश्च भारत । ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिणः
 ॥ ९५ ॥ अपराद्धेषु सखेहा मृद्वो मृदुवत्सलाः । आराधन-
 सखायपि पुरुषाः स्वर्गगामिणः ॥ ९६ ॥ सहस्रपरिवेष्टारस्तथैव
 च सहस्रदाः । दातारश्च सहस्राणां ते नराः स्वर्गगामिणः ॥ ९७ ॥
 सुवर्षस्य च दातारो नवाञ्च भरतर्षभ । यानानां वाहनानाञ्च
 ते नराः स्वर्गगामिणः ॥ ९८ ॥ वैवाहिकानां द्रव्याणां प्रेष्याणाञ्च
 युधिष्ठिर । दातारो वाससाञ्चैव पुरुषाः स्वर्गगामिणः ॥ ९९ ॥
 विहारावसथोद्यानकूषाराभसभाप्रपाः । वप्राणाञ्चैव कर्तारस्ते
 नराः स्वर्गगामिणः ॥ १०० ॥ निवेशनानां क्षेत्राणां वसतीनाञ्च
 भारत । दातारः प्रार्थितानाञ्च ते नराः स्वर्गगामिणः ॥ १०१ ॥
 रसानाञ्चाथ वीजानां धान्यानाञ्च युधिष्ठिर । स्वयमुत्पाद्य
 दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिणः ॥ १०२ ॥ यस्मिंस्तस्मिन् कुले जाता
 बह्वपुत्राः शतायुषः । सानुक्रोशा जितक्रोधाः पुरुषाः स्वर्ग-
 गामिणः ॥ १०३ ॥ एतदुक्तमसुत्रार्थं दिवं पितरञ्च भारत । दान-
 धर्मञ्च दानस्य यत्पूर्वमपिभिः कृतम् ॥ १०४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुष्मसनिष्कपर्वणि स्वर्गनरकवचने

तयोविशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इदं मे तत्त्वतो राजन् वक्तुमर्हसि भारत ।
अहिंसयित्वापि कथं ब्रह्महत्या विधीयते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । आसमामन्त्र राजेन्द्र पुरा यत् पृष्ठवान-
हम् । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ २ ॥ चतुर्थस्त्वं
वशिष्ठस्य तत्त्वमाख्याहि मे मुने । अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्या
विधीयते ॥ ३ ॥ इति पृष्टो मया राजन् पराशरशरौरजः ।
अब्रवीन्निपुणो धर्मं निःसंशयमनुत्तमम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणं स्व-
माह्वय भिक्षार्थं गुणवृत्तिनम् । ब्रूयान्नास्तीति यः पश्चात्तं
विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ५ ॥ मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य
भारत । वृत्तिं हरति दुर्बुद्धिस्त्वं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ६ ॥
शोकुलस्य तृपार्तस्य जलार्थं वसुधाधिप । उत्पादकति यो विन्नं
तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ७ ॥ यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्यक् शास्त्रं
वा मुनिभिः कृतम् । दूषयत्यनभिज्ञाय तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम्
॥ ८ ॥ आत्मजां रूपसम्पन्नां महतीं सदृशे वरे । न प्रयच्छति
यः कन्यां तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ९ ॥ अधर्मनिरतो मूढो
मिथ्या यो वै हिजातिषु । दयान्मर्मातिगं शोकं तं विद्याद्-
ब्रह्मघातिनम् ॥ १० ॥ चक्षुषा विप्रहीणस्य पङ्गुलस्य जङ्घस्य
वा । हरेत यो वै सर्वस्वं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ११ ॥
आश्रमे वा वने वापि ग्रामे वा अहि वा पुरे । अग्निं समुत्सृजे-
न्मोहात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ १२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि ब्रह्मघ्नकथने

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तीर्थानां दर्शनं श्रेयः स्नानञ्च भरत-
र्षभ । श्रवणञ्च मन्त्राप्राञ्च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥ पृथिवी

वनि तीर्थानि पुण्यानि मरुतर्षभ । वक्तुमर्हसि मे तानि श्रीवाञ्छि
नियतं प्रभो ॥ २ ॥

श्रीभू उवाच । इदमङ्गिरसा प्रोक्तं तीर्थवंशं महाद्युते ।
श्रीतुमर्हसि मद् ते प्राप्स्यसे धर्मसुत्तमम् ॥ ३ ॥ तपोवनगतं
विप्रमभिगद्य महाशुनिम् । पप्रच्छाङ्गिरसं धीरं गौतमः शंसित-
व्रतः ॥ ४ ॥ अस्ति मे भगवन् कश्चित् तीर्थेभ्यो धर्मसंग्रहयः ।
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि तन्न शंस महाशुने ॥ ५ ॥ उपसृश्य
फलं किं स्यात्तेषु तीर्थेषु वै मुने । प्रेत्यभावे महाप्राज्ञ तद्यथास्ति
तथा वद ॥ ६ ॥

अङ्गिरा उवाच । सप्ताहं चन्द्रभागां वै वितस्ताभूर्निर्मालि-
नीम् । विगाञ्छ वै निराहारो निर्मलो मुनिवङ्गवेत् ॥ ७ ॥
काशीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम् । ता नदीः सिन्धु-
सासाद्य शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ८ ॥ पुष्करञ्च प्रभासञ्च नैमिषं
सागरोदकम् । देविकाभिन्द्रमार्गञ्च स्वर्षविन्दुं विगाञ्छ च ।
विबोधते विमानस्थः सोऽप्सरोभिरभिष्टुतः ॥ ९ ॥ हिरण्यविन्दुं
विस्तीर्थ्य प्रयतश्चाभिवाद्य च । कुशेशयञ्च देवन्तं धूयते तस्य
क्वलिषन् ॥ १० ॥ इन्द्रतीयां ससासाद्य गन्धमादनसन्निधौ ।
करतीयां कुरङ्गे च त्रिरातोषोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति
विगाञ्छ प्रयतः शुचिः ॥ ११ ॥ गङ्गाहारे कुशावर्त्तं विल्लुके नील-
पर्वते । तथा कनखले स्नात्वा धूतपाप्मा दिवं व्रजेत् ॥ १२ ॥
अपां इह उपसृश्य वाजिमेधफलं लभेत् । ब्रह्मचारी जितक्रोधः
सत्यबन्धस्वर्द्धिसकः ॥ १३ ॥ यत्र भागीरथी गङ्गा पतते दिश-
सुत्तराम् । महेश्वरस्य त्रिः स्थाने यो नरस्त्वभिषिच्यते । एक-
मासं निराहारः स पश्यति हि देवताः ॥ १४ ॥ सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे
च इन्द्रमार्गे च तर्पयन् । सुधां वै लभते भोक्तुं यो नरो जायते
पुनः ॥ १५ ॥ महाशुने उपसृश्य वोऽग्निहोत्रपरः शुचिः । एक-

मासं निराहारः सिद्धिं मासेन च व्रजेत् ॥ १६ ॥ महाहृद्
 उपसृश्य भृगुतुङ्गे ललोलुपः । त्रिरात्रीपोषितो भूत्वा मुच्यते
 ब्रह्महत्याया ॥ १७ ॥ कन्धकूप उपसृश्य बलाकायां कृतोदकः ।
 देवेषु लभते कीर्तिं यथा च विराजते ॥ १८ ॥ देविकायामुप-
 सृश्य तथा सुन्दरिकाहरे । अश्विन्यां रूपवर्चस्कं प्रेत्य वै लभते
 नरः ॥ १९ ॥ महागङ्गामुपस्य श्य कृत्तिकाङ्गारके तथा । पक्ष-
 मेकं निराहारः स्वर्गमाप्नोति निर्मलः ॥ २० ॥ वैमानिक उपसृश्य
 किङ्किणीकाश्रमे तथा । निवासिऽश्वरसां दिव्ये कामचारी मञ्जी-
 यते ॥ २१ ॥ कालिकाश्रममासाद्य विपाषायां कृतोदकः । ब्रह्म-
 चारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं मुच्यते भवात् ॥ २२ ॥ आश्रमे कृत्ति-
 कानान्तु स्नात्वा यस्तर्पयेत् पिबन् । तोषयित्वा महादेवं निर्मलः
 स्वर्गमाप्नुयात् ॥ २३ ॥ महापुर उपसृश्य त्रिरात्रीपोषितः शुचिः ।
 त्रयानां स्थावराणाञ्च हिपदानां भवं त्यजेत् ॥ २४ ॥ देवदारु-
 वने स्नात्वा धूतपाप्मा कृतोदकः । देवलीकमवाप्नोति सप्तरात्री-
 षितः शुचिः ॥ २५ ॥ शरस्तम्बे कुशस्तम्बे श्रेणशर्मपदे तथा ।
 अपां प्रपतनासेवौ सेव्यते सोऽप्सरोगणैः ॥ २६ ॥ चिलकूटी जन-
 स्थाने तथा मन्दाकिनौजले । विगाह्य वै निराहारो राजलक्ष्मणा
 निषिव्यते ॥ २७ ॥ श्यामायास्त्वाश्रमं गत्वा उदित्वा चाभिषिच्यते ।
 एकपक्षं निराहारस्त्वन्तर्द्धानफलं लभेत् ॥ २८ ॥ कौशिकीं तु
 समासाद्य वायुभक्षस्त्वलीलुपः । त्रिरात्रीपोषितो भूत्वा मन्धर्व-
 नगरे वसेत् ॥ २९ ॥ रम्ये चैव उपसृश्य तथा वै मन्धतारके ।
 एकमासं निराहारस्त्वन्तर्द्धानफलं लभेत् । एकविंशतिरात्रेषु
 स्वर्गमारोहते नरः ॥ ३० ॥ मतङ्गवाषां यः स्नात्वादेकरात्रेषु
 सिध्यति । विगाहति ह्यनालम्बमन्धकं वै सनातनम् ॥ ३१ ॥
 नैमिषे स्वर्गतीर्थं च उपसृश्य जितेन्द्रियः । फलं पुष्पमेधस्य
 लभेन्मासं कृतोदकः ॥ ३२ ॥ गङ्गाहृद् उपस्य तथा चैत्रोत्-

सदाशने । अश्वमेधमवाप्नोति तत्र भासं कृतोदकः ॥ ३३ ॥ गङ्गा-
 कस्युतयोस्तोर्थे तथा कालञ्जरे गिरौ । द्वाश्वमेधानाप्नोति
 तत्र भासं कृतोदकः ॥ ३४ ॥ षष्टिद्व उपसृश्य चान्नदानात्
 विविध्यते । दश तीर्थसहस्राणि तिस्रः कोट्यस्तथापराः ॥ ३५ ॥
 सप्तः सप्तदश माध्यान्तु प्रयागे भरतप्रभ । भाषभासं प्रयागे तु
 नियतः संसितप्रतः । स्नात्वा तु भरतश्रेष्ठ निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात्
 ॥ ३६ ॥ महद्वह उपसृश्य पितृणामाश्रमे शुचिः । वैवस्वतस्य
 तीर्थे च तीर्थभूतो भवेन्नरः ॥ ३७ ॥ तथा ब्रह्मसरो गत्वा भागी-
 रथ्यां कृतोदकः । एकभासं निराहारः सोमलोकमवाप्नुयात् ॥ ३८ ॥
 सत्यातके नरः स्नात्वा अष्टावक्रे कृतोदकः । हादशाहं निराहारो
 ह्रस्वमेधफलं लभेत् ॥ ३९ ॥ अश्वपृष्ठे गयायाञ्च निरविन्दे च
 प्रवृत्ते । तृतीयां क्रौञ्चपद्याञ्च ब्रह्महत्यां विभुष्यते ॥ ४० ॥ कल-
 विञ्च उपसृश्य विद्याञ्च बह्वशो जलम् । अग्नेः पुरे नरः स्नात्वा
 अन्निकन्यापुरे वसेत् ॥ ४१ ॥ करवीरपुरे स्नात्वा विशालायां
 कृतोदकः । देवद्वद उपसृश्य ब्रह्मभूतो विराजते ॥ ४२ ॥ पुन-
 रावतनन्दाञ्च महानन्दाञ्च सेव्य वै । नन्दने सेव्यते दान्तस्वप्-
 सरोभिरहिंसकः ॥ ४३ ॥ उर्वशीं कृत्तिकायोगे गत्वा चैव ससा-
 हितः । लौहित्ये विधिवत् स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ४४ ॥
 रामद्वद उपसृश्य विपाशायां कृतोदकः । हादशाहं निराहारः
 कल्पापादिप्रमुच्यते ॥ ४५ ॥ महाद्वद उपसृश्य शुद्धेन मनसा
 नरः । एकभासं निराहारो जमदग्निगतिं लभेत् ॥ ४६ ॥ विश्वे
 सन्ताप्य स्नात्मानं सत्यसन्धस्त्वहिंसकः । विनवात्तपं आस्थाय
 भासेनैकेन सिध्यति ॥ ४७ ॥ नर्मदायासुपसृश्य तथा सूर्पारको-
 दके । एकपक्षं निराहारो राजपुत्रो विधीयते ॥ ४८ ॥ जम्बु-
 मार्गे त्रिभिर्भासैः संयतः सुसमाहितः । अहोरात्रेश्च चैकेन
 सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४९ ॥ कोकामुखि विगलच्छाय गत्वा

अमण्डलिकाश्रमे । शकभक्षश्चौरवासाः कुमारीर्विन्दते द्रुम ॥५॥
 वैवस्वतस्य सदनं न स गच्छेत् कदाचन । यस्य कन्याहृदे वासो
 देवलोकं स गच्छति ॥ ५१ ॥ प्रभासे लेकरात्रेण अमावस्यां
 समाहितः । सिध्यते तु महाबाहो यो नरो जायतेऽमरः ॥ ५२ ॥
 उज्जानक उपसृष्ट आर्ष्टिसेनस्य चाश्रमे । पिङ्गायाश्चाश्रमे खाला
 सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५३ ॥ कुल्यावां समुपसृष्ट जप्त्वा चैवाध-
 मर्षणम् । अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ ५४ ॥
 पिण्डारक उपसृष्ट एकरात्रोषितो नरः । अज्जिष्टोममवाप्नोति
 प्रभातां शर्वरीं शुचिः ॥ ५५ ॥ तथा ब्रह्मसरो गला धर्मारण्यो-
 पयोभितम् । पुण्डरीकमवाप्नोति उपसृष्ट नरः शुचिः ॥ ५६ ॥
 मैनाकपर्वते खाला तथा सन्ध्यामुपास्य च । कामं जिला च वै
 मासं सर्वमेधफलं लभेत् ॥ ५७ ॥ कालोदकं बन्दिकुण्डं तथा
 चोत्तरमानसम् । अथेत्य वीजनशताद्भूषणं विप्रमुच्यते ॥ ५८ ॥
 नन्दीश्वरस्य मूर्त्तिन्तु दृष्ट्वा मुच्येत किलिषैः । स्वर्गमार्गं नरः
 खाला ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ५९ ॥ विख्यातो हिमवान् पुण्यः
 शङ्करश्चशुरो गिरिः । आकरः सर्वरत्नानां सिद्धचारणसेवितः
 ॥ ६० ॥ शरीरमुत्सृजेत्तत्र विधिपूर्वमनाशके । अधुव' जीवितं
 खाला यो वै वेदान्तगो द्विजः ॥ ६१ ॥ अभक्ष्य देवतास्तत्र
 नमस्कृत्य मुनीस्तथा । ततः सिद्धी दिव' गच्छेद्ब्रह्मलोकं सना-
 तनम् ॥ ६२ ॥ कामं क्रोधञ्च लोभञ्च यो जिला तीर्थभावसेत् ।
 न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तीर्थभिगमनाद्भवेत् ॥ ६३ ॥ आन्यगम्यानि
 तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च । मनसा तानि गम्यानि सर्व-
 तीर्थसमीक्षया ॥ ६४ ॥ इदं मेध्यमिदं पुण्यमिदं स्वर्गमनुत्तमम् ।
 इदं रहस्यं देवानामाप्ताव्यं पावनं तथा ॥ ६५ ॥ इदं दद्या-
 द्विजातीनां साधोरात्महितस्य च । सुहृदाञ्च जपेत् कर्म शिष्य-
 स्यानुगतस्य च ॥ ६६ ॥ दत्तवान् गौतमस्यैतद्द्विरा वै मही

तपाः । अङ्गिराः समनुज्ञातः काश्यपेन च धीमता ॥ ६७ ॥
 महर्षीणामिदं जप्यं पात्रनानां तथोत्तमम् । जपञ्चाभ्युत्थितः
 यश्चन्द्रिर्मखः स्वर्गमाप्नुवात् ॥ ६८ ॥ इदं यश्चापि शृणुयाद्रहस्यं
 अङ्गिरोत्तमम् । उत्तमे च कुले जन्म लभेज्जातिञ्च संसरेत् ॥ ६९ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि आङ्गिरसतीर्थ-
 याज्ञायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । वृहस्पतिसमं बुद्ध्या चमया ब्रह्मणः
 समम् । पराक्रमे यक्रसममादित्वसमतेजसम् ॥ १ ॥ गाङ्गेय-
 मर्चनेनाजौ निहर्तुं भूरितेजसम् । आढभिः सहितोऽन्यैश्च पर्य-
 पृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ यश्चानं वीरयने कालाकाङ्क्षिणमच्युतम् ।
 आजन्मभरतघोष्ठं द्रष्टुकामा महर्षयः ॥ ३ ॥ अत्रिर्विष्टोऽथ
 शृगुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । अङ्गिरा गोतमोऽगस्त्यः सुमतिः
 सुयत्नात्मवान् ॥ ४ ॥ विष्ट्वामित्रः स्थूलभिराः सम्वर्तः प्रमति-
 ईमः । वृहस्पत्युग्रनो व्यासश्चप्रवमः काश्यपो ध्रुवः ॥ ५ ॥ दुर्वासा
 जामदग्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालवः । भरहाजोऽथ रैभ्यश्च यव-
 क्रीतस्त्रितस्तथा ॥ ६ ॥ स्थूलाक्षः भवलाक्षश्च कण्ठो मेधातिथिः
 कृशः । नारदः पर्वतशैव सुधन्वाथैकमो हितः ॥ ७ ॥ नितम्बू-
 र्भुवनो धीम्यः शतानन्दोऽङ्गतव्रणः । जामदग्नस्तथा रामः कच-
 श्लेथेवमादयः ॥ ८ ॥ समागता महात्मानो भीष्मं द्रष्टुं महर्षयः ।
 तेषां महात्मनां ब्रूजाभागतानां युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ आढभिः
 सहितश्चक्रे यथावदनुपूर्वशः । ते पूजिताः सुखासीनाः कथाश्चक्रु-
 र्महर्षयः ॥ १० ॥ भीष्माश्रिताः सुमधुराः सर्वेन्द्रियमनोहराः ।
 भीष्मस्तेषां कथाः श्रुत्वा ऋषीणां भावितात्मनाम् । मेने दिविष्ठ-
 मात्मानं तुष्ट्या परमया युतः ॥ ११ ॥ ततस्ते भीष्ममामन्त्र-

पाण्डवांश्च महर्षयः । अन्तर्द्धानं गताः सर्वे सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ १२ ॥ तानृषीन् सुमहाभागानन्तर्द्धानगतानपि । पाण्डवा-
स्तुष्टुवुः सर्वे प्रणोमुश्च सुहृर्मुहृः ॥ १३ ॥ प्रसन्नमनसः सर्वे गाङ्गेयं
कुरुसत्तमम् । उपतस्थुर्वथोद्यन्तमादित्यं मन्त्रकोविदाः ॥ १४ ॥
प्रभावात्तपसस्तेषामृषीणां वीक्ष्य पाण्डवाः । प्रकाशतो दिग्मः
सर्वा विस्मयं परमं ययुः ॥ १५ ॥ महाभाग्यं परं तेषानृषीणा-
मनुचिन्त्य ते । पाण्डवाः सह भीष्मेण कथाश्रुस्तदाश्रयाः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कथान्ते शिरसा पादौ स्फुट्वा भीष्मस्य
पाण्डवः । धर्म्यं धर्मसुतः प्रश्नं पर्य्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । के दशाः के जनपदा आश्रमाः के च
पर्वताः । प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यः पितामह ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीमभितिहासं पुरातनम् ।
शिलोच्छ्रवतेः सम्वादं सिद्धस्य च युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ इमां कश्चित्
परिक्रम्य पृथिवीं शैलभूषणाम् । असकृद्दिपदां श्रेष्ठः श्रेष्ठस्य
गृहमेधिनः ॥ २० ॥ शिलवृत्तेर्गृहं प्राप्तः स तेन विधिनाञ्जितः ।
उवाच रजनोन्तत्र सुमुखः सुखभासृषिः ॥ २१ ॥ शिलवृत्तिस्तु
यत् कृत्यं प्रातस्तत् कृतवाञ्छुचिः । कृतकृत्यमुपातिष्ठत् सिद्धं
तमतिथिं तदा ॥ २२ ॥ तौ समेत्य महात्मानौ सुखासीनौ कथाः
शुभाः । चक्रतुर्वदसंबद्धास्तच्छेषकृतलह्वणाः ॥ २३ ॥ शिलवृत्तिः
कथान्ते तु सिद्धिमानन्त्र यन्नतः । प्रश्नं पप्रच्छ मेधावी यन्मां
त्वं परिपृच्छसि ॥ २४ ॥

शिलवृत्तिरुवाच । के दिशाः के जनपदाः केश्रमाः के च
पर्वताः । प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यस्तदुच्यताम् ॥ २५ ॥

सिद्ध उवाच । ते दिशास्तेजनपदास्तेश्रमास्ते च पर्वताः ।
दीप्रां भागीरथी गङ्गा मध्येनैति सरिहरा ॥ २६ ॥ तपसा ब्रह्म-
चर्य्येण यज्ञैस्त्र्यागिन वा पुनः । गतिं तां लभते जन्तुर्गङ्गां संशिव्य

वां लभेत ॥ २७ ॥ सृष्टानि वीषां गाङ्गेवैस्तोयैर्गात्राणि देहि-
 नाम् । न्यस्तानि न पुनस्त्रेषां त्यागः स्वर्गादिधीयते ॥ २८ ॥
 सर्वाणि वीषां गाङ्गेवैस्तोयैः कार्याणि देहिनाम् । गान्धत्वा
 म्निवा विप्र दिवि तिष्ठन्ति ते जनाः ॥ २९ ॥ पूर्वं वयसि कर्माणि
 कृत्वा पापानि ये नरः । पश्चाद्गङ्गां निषेवन्ते तेषुपि यान्युत्तमां
 श्रुतिम् ॥ ३० ॥ स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गेयैः प्रयतात्मनाम् ।
 व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥ ३१ ॥ यावदस्थि
 मनुष्यस्य गङ्गातीयेषु तिष्ठति । तावदर्षसहस्राणि स्वर्गलोके
 महीयते ॥ ३२ ॥ अपहृत्य तमस्तौत्रं यथा भाव्युदये रविः ।
 तथापहृत्य पाप्मानं भाति गङ्गाजलोद्धितः ॥ ३३ ॥ विसोमा इव
 शर्वथ्यो विपुष्पास्तरवी यथा । तदद्देशा दिशश्चैव हीना गङ्गा-
 जलैः शिवैः ॥ ३४ ॥ वर्षाश्रमा यथा सर्वं धर्मज्ञानविषजिताः ।
 क्रतवश्च यथासोमास्तथा गङ्गां विना जगत् ॥ ३५ ॥ यथा हीनं
 नभोर्कीर्ण भूः शैलैः खड्ग बाहुना । तथा देशा दिशश्चैव गङ्गा-
 हीना न संशयः ॥ ३६ ॥ त्रिषु लोकेषु ये केचित् प्राणिनः सर्वं
 एव ते । तर्थाभाषाः परां त्वमिं बान्ति गङ्गाजलैः शुभैः ॥ ३७ ॥
 यस्तु सूर्य्येण निष्टम् गाङ्गेयं पिवते जलम् । गवां निर्हार-
 निर्मुक्ताद्यावक्मात्तद्विशिष्यते ॥ ३८ ॥ इन्द्रप्रतसहस्रन्तु यश्चरेत्
 कायशोधनम् । पिवेद्यथापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न वा समौ
 ॥ ३९ ॥ तिष्ठेद्युगसहस्रन्तु पादेनैकेन वः पुमान् । मासमेकन्तु
 गङ्गायां समौ स्यातां न वा समौ ॥ ४० ॥ लब्धेतावाक्धिरा यस्तु
 युगानामश्रुतं पुमान् । तिष्ठेद्यथेष्टं यथापि गङ्गायां स विशि-
 ष्यते ॥ ४१ ॥ अमौ प्राप्तं प्रधूयते यथा तूष्णं दिजोत्तम । तथा
 गङ्गावगादस्य सर्वपापं प्रधूयते ॥ ४२ ॥ भूतानामिह सर्वेषां
 दुःखोपहतचेतसाम् । गतिमन्वेप्रमाणानां न गङ्गासदृशौ गतिः
 ॥ ४३ ॥ भवन्ति निर्विषा सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात् । गङ्गाया

द्दर्शनात्तद्वत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४४ ॥ अप्रतिष्ठाश्च ये केचि-
 द्दधर्मधरणाश्च ये । तेषां प्रतिष्ठा गङ्गेह्वरं धर्मं धर्मं च ॥ ४५ ॥
 प्रकृष्टैरशुभैर्ग्रस्ताननेकैः पुत्रेषाधमान् । पततो नरके गङ्गा सं-
 श्रितान् प्रेत्य तारयेत् ॥ ४६ ॥ ते संविभक्ता मुनिभिर्नूनं देवैः
 सवासवैः । शोभितान्ति सततं गङ्गां मतिमताम्बर ॥ ४७ ॥
 विनयाचारहीनाश्च अग्निवाश्च नराधमाः । ते भवन्ति शिवा विप्र-
 ये वै गङ्गामुपाश्रिताः ॥ ४८ ॥ यथा सुराणाममृतं पितृणाञ्च
 यथा स्वधा । सुधा यथा च नागानां तथा गङ्गाजलं नृणाम्
 ॥ ४९ ॥ उपासते यथा बाला मातरं क्षुधयाद्द्विताः । अथ-
 स्त्नामास्तथा गङ्गामुपासन्तीह र्हिनिः ॥ ५० ॥ स्वायम्भुवं यथा
 स्थानं सर्वेषां अष्टमुच्यते । स्नातानां सरितां श्रेष्ठा गङ्गा तद-
 दिहोच्यते ॥ ५१ ॥ यथोपजीविनां घेनुर्द्वादीनां धरा स्मृता ।
 तथोपजीविनां गङ्गा सर्वप्राणभृतामिह ॥ ५२ ॥ देवाः सोमार्क-
 संस्थानि यथा सत्वादिभिर्भुवैः । अमृतान्युपजीवन्ति तथा गङ्गा-
 जलं नराः ॥ ५३ ॥ जाङ्गवीपुलिनोत्थाभिः सिकताभिः समु-
 द्धतम् । आत्मानं मन्यते लोको द्विविष्टमिव शोभितम् ॥ ५४ ॥
 जाङ्गवीतीरसम्भूतां मृदं मूढां विभर्त्ति यः । विभर्त्ति स्तूपं सो-
 ऽर्कस्य तमोनाशाय निर्मलम् ॥ ५५ ॥ गङ्गोर्मिभिरथो दिग्धः
 पुत्रं पवनो यदा । सृष्टे सोऽस्य पाप्मानं सद्य एवापकर्षति-
 ॥ ५६ ॥ व्यसनैरमितप्रस्य नरस्य विनम्रिष्यतः । गङ्गादर्शनजाः
 प्रीतिर्व्यसनान्यपकर्षति ॥ ५७ ॥ हंसारावैः कोकरवै रवैरन्धैश्च
 पक्षिणाम् । पस्यद्गङ्गा मन्धर्वान् पुलिनैश्च शिलोच्चयान् ॥ ५८ ॥
 हंसादिभिः सुबद्धभिर्विधैः पक्षिभिर्वृताम् । गङ्गां गोकुल-
 सम्वाधां दृष्ट्वा स्वर्गोऽपि विसृतः ॥ ५९ ॥ न सा प्रतिद्विविष्टस्य
 सर्वकामानुपासतः । सन्धवेद्या परा प्रीतिर्गङ्गायाः पुलिने नृणाम्
 ॥ ६० ॥ वाङ्मनः कर्मजैर्ग्रस्तः पापैरपि पुमानिह । वीक्ष्य गङ्गाम्

भवेत् पूर्णो अत्र नै नास्ति संशयः ॥ ६१ ॥ सप्तावरान् सप्तपरान्
 पितृ स्तैश्चैव वेऽपरैः । पुमांस्तारयते गङ्गां वीक्ष्य सृष्ट्वावगाह्य
 च ॥ ६२ ॥ श्रुताभिलषिता पीता सृष्ट्वा दृष्ट्वावगाहिता । गङ्गा
 तारयते नृणां सुभौ ब्रह्मो विशिषतः ॥ ६३ ॥ दर्शनात् स्वर्गनात्
 प्रानात्तथा गङ्गेति कौत्सिनात् । पुनात्यपुण्यान् पुनषाच्छतशोऽथ
 सहस्रशः ॥ ६४ ॥ य इच्छेत् सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव च ।
 स पितृ स्तर्पयेद्गङ्गामभिगन्व सुरांस्तथा ॥ ६५ ॥ न सुतैर्न च
 वित्तेन कर्मणा न च तत् फलम् । प्राप्नुयात् पुनष्पोऽत्यन्तं गङ्गां
 प्राप्य यदाप्नुयात् ॥ ६६ ॥ जात्यन्धैरिह तुल्यास्ते मृतैः पङ्कभि-
 रैव च । समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शिवाम् ॥ ६७ ॥
 भूतभव्यभविष्यज्ञैर्महर्षिभिरुपस्थिताम् । देवैः सन्द्रेष्य को गङ्गां
 कोपसेवेत मानवः ॥ ६८ ॥ वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च यतिभिर्ब्रह्म-
 चारिभिः । विद्यावद्भिः श्रितां गङ्गां पुमान् को नाम नाश्रयेत्
 ॥ ६९ ॥ उत्क्रामद्भिश्च यः प्राणैः प्रयतः शिष्टसम्मतः । चिन्तये-
 न्नसा गङ्गां स गतिं परमां लभेत् ॥ ७० ॥ न भवेभ्यो भयं तस्य
 न पापेभ्यो न राजतः । आदिहपतनाद्गङ्गासुपास्ते यः पुमानिह
 ॥ ७१ ॥ महापुण्याच्च गगणात् पतन्तीं वै महेश्वरः । दधार
 शिरसा गङ्गां तामेव दिवि सेवते ॥ ७२ ॥ अलङ्कृतास्त्रयो लोकाः
 पथिभिर्विमलैस्त्रिभिः । यस्तु तस्या जलं सेवेत् कृतकृत्यः पुमान्
 भवेत् ॥ ७३ ॥ दिवि ज्योतिर्यथादित्यः पितृणाञ्चैव चन्द्रमाः ।
 दिवेशश्च यथा नृणां गङ्गा च सरितां तथा ॥ ७४ ॥ मात्रा पित्रा
 सुतैर्दारैर्विसृक्तस्य धनेन वा । न भवेद्भि तथा दुःखं यथा
 गङ्गावियोगजम् ॥ ७५ ॥ नारख्यैर्नष्टविषयैर्न सुतैर्न धनागमैः ।
 तथा प्रसाहो भवति गङ्गां वीक्ष्य यथा भवेत् ॥ ७६ ॥ पूर्वमिन्द
 यथा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति । तथा त्रिपथगां दृष्ट्वा नृणां
 दृष्टिः प्रसीदति ॥ ७७ ॥ तत्रात्रस्वहतमनास्तन्निष्ठस्तत्परायणः ।

गङ्गां योऽनुगतो भक्त्या स तस्याः प्रियतां व्रजेत् ॥ ७८ ॥ भूस्थैः
 स्वस्थैर्द्विविधैश्च भूतैरुच्चावचैरपि । गङ्गा विगाह्या सततमेतत्
 कार्य्यतमं सताम् ॥ ७९ ॥ विश्वलोकेषु पुण्यत्वाद्गङ्गायाः प्रथितं
 ययः । यत् पुत्रान् सगरस्येतो भस्माख्याननयद्दिवम् ॥ ८० ॥
 वायुीरिताभिः सुमनोहराभिर्दुःताभिरत्यर्थसमुत्थिताभिः । गङ्गो-
 र्मिभिर्मानुमतीभिरिद्धाः सहस्ररश्मिप्रतिमा भवन्ति ॥ ८१ ॥ य-
 स्विनीं घृतिनीमत्युदारां समृद्धिनीं वेगिनीं दुर्विगाह्याम् । मङ्गां
 गत्वा वैः शरीरं विदृष्टं गता घीरास्ते विबुधैः समलम् ॥ ८२ ॥
 अन्धान् जडान् द्रव्यहीनांश्च गङ्गा ययस्विनी वृहती विश्वरूपा ।
 देवैः सेन्द्रैर्मुनिभिर्मानवैश्च निषेविता सर्वकामैर्युनक्ति ॥ ८३ ॥
 ऊर्जावतीं महापुण्यां मधुमतीं त्रिवर्त्मगाम् । त्रिलोकगोप्त्रीं
 ये गङ्गां संश्रितास्ते दिवं गताः ॥ ८४ ॥ यो वत्स्यति दृच्छति
 वापि मत्तप्रस्तौ प्रयच्छन्ति सुखानि देवाः । तद्भाविताः संश्र-
 दर्मनेन द्रष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति ॥ ८५ ॥ दक्षां पुञ्जिं
 वृहतीं विप्रकृष्टां शिवाश्रुद्धां भागिनीं सुप्रसन्नाम् । विभावरीं
 सर्वभूतप्रतिष्ठां गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥ ८६ ॥ स्थाति-
 र्यस्याः खं दिवं गाह्यं नित्यं पुरा दिशो विदिशश्चावतस्थे । तस्या
 जलं सेव्यं सरिहराया मत्तर्पाः सर्वे कृतकृत्वा भवन्ति ॥ ८७ ॥
 द्रयं गङ्गेति नियतं प्रतिष्ठा शुद्धस्य रुक्मस्य च गर्भयोषा । प्रात-
 स्त्रिवर्गा घृतवहा विषाप्ता गङ्गावतीर्ष्णां वियतो विश्वतोया ॥ ८८ ॥
 सुतावनीधस्य हरस्य भार्या दिवो भुवश्चापि कृतानुरूपा । भव्या
 पृथिव्यां भागिनी चापि राजन् गङ्गा लोकानां पुण्यदा वै तया-
 णाम् ॥ ८९ ॥ मधुस्रवा घृतधारा घृताश्चैर्महोर्भिभिः शोभिता
 ब्राह्मणैश्च । दिवश्चुपता शिरसाप्रा शिवेन गङ्गावतीध्रात्रिदिवस्य
 माता ॥ ९० ॥ योनिर्वरिष्ठा विरजा वितन्वी शय्याचिरा वारि-
 वहा ययोहा । विश्वावती चमकृतिरिष्टसिद्धा गङ्गोर्भिभिः

सुवनस्य पत्न्याः ॥ ९१ ॥ चान्द्या मच्चा गोपने धारणे च दीपगा
 कृशानोस्तपनस्य चैव । तुभ्या गङ्गा संमता ब्राह्मणानां शुद्धस्य
 ब्रह्मस्य तस्य च मित्यम् ॥ ९२ ॥ ऋषिष्टुतां विष्णुपद्वीं पुराणां
 सुपुण्यतोयां मनसापि लोके । सर्वात्मना जाह्नवीं च प्रपन्नास्ते
 ब्रह्मणः सदनं संप्रयाताः ॥ ९३ ॥ लोकानवेक्ष्य जननीव पुत्रान्
 सर्वात्मना सर्वगुणोपपन्नान् । तत्स्थानकं ब्राह्मणभीष्मानैर्गङ्गा
 सदैवात्मवशैरुपास्या ॥ ९४ ॥ उक्षां पुष्टां मिषतीं विश्वभोक्त्या-
 मिरावतीं रेवतीं भूधराणाम् । शिष्टाश्रयाममितां ब्रह्मकान्तां
 गङ्गां श्रधेदात्मवान् सिद्धिकामः ॥ ९५ ॥ प्रसाद्य दिवान् सविभ्रन्
 समस्तान् मगीरथस्तप्रसीघ्रेण गङ्गाम् । गामानयत्तामभिगम्य
 शश्वत् पुंसां भयं नेह चासन्न विद्यात् ॥ ९६ ॥ उदाहृतः सर्वथा
 ते गुणानां मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या । शक्तिर्न मे काचि-
 दिहास्ति वक्तुं गुणान् सर्वान् परिमातुं तथैव ॥ ९७ ॥ मेरोः
 समुद्रस्य च सर्वयज्ञैः सङ्गोपलानासुद्रकस्य वापि । शक्यं वक्तुं
 नेह गङ्गाजलानां गुणाख्यानं परिमातुं तथैव ॥ ९८ ॥ तस्मा-
 दितान् परया अद्भयोक्तान् गुणान् सर्वान् जाह्नवीयान् सदैव ।
 भवेदाचा मनसा कर्मण्यैव भक्त्या युक्तः अद्भया अद्भयानः ॥ ९९ ॥
 लोकानिमांस्त्रीन् यथासा वितव्य सिद्धिं प्राप्य महतीं तां दुरा-
 पाम् । गङ्गाकृतानचिरेणैव लोकान् यथेष्टमिष्टान् विहरिष्यसि
 त्वम् ॥ १०० ॥ तव मम च गुणैर्महानुभावा जुषतु मतिं सततं
 स्वधर्मयुक्तैः । अभिमतजनवत्सला हि गङ्गा जगति युनक्ति
 सुखैश्च भक्तिमन्तम् ॥ १०१ ॥

भीष्म उवाच । इति परममतिर्गुणानुशेषान् शिलरतये त्रि-
 पथानुयोगरूपान् । बद्धविधमनुशास्य नथ्यरूपान् गगणतलं
 द्युतिमान् विवेश विहान् ॥ १०२ ॥ शिलवृत्तिस्तु सिद्धस्य वाक्यैः
 संबोधितस्तदा । गङ्गासुप्रस्य विधिवत् सिद्धिं प्राप सुदुर्लभाम्

॥ १०३ ॥ तथा त्वमपि कौन्तेय भक्त्या परमया युतः । गङ्गा-
मध्ये हि सततं प्राप्स्यसे सिद्धिसुखमाम् ॥ १०४ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वेतिहासं भीष्मोक्तं गङ्गायास्तव-
संयुतम् । युधिष्ठिरः परां प्रीतिमगच्छद्भ्रातृभिः सह ॥ १०५ ॥
इतिहासमिमं पुण्यं शृणुयात् यः पठेत वा । गङ्गायास्तवसंयुक्तं
मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १०६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि गङ्गामाहात्म्ये
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रज्ञाश्रुताभ्यां ह्यन्तेन शीलेन च यथा
भवान् । शुणैश्च विविधैः सर्वैर्वयसा च समन्वितः ॥ १ ॥ भवान्
विभिष्टो बुद्ध्या च प्रज्ञया तपसा तथा । तस्माद्भवन्तं पृच्छामि धर्मं
धर्मभृताम्बर ॥ २ ॥ नान्यस्त्वदन्यो लोकेषु प्रष्टव्योऽस्ति नराधिप ।
क्षत्रियो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ॥ ३ ॥ ब्राह्मण्यं
प्राप्नुयाद्येन तन्मे व्याख्यातुमर्हसि । तपसा वा सुमहता कर्मणा वा
श्रुतेन वा । ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । ब्राह्मण्यं तात दुष्प्राप्यं बर्षैः क्षत्रादिभि-
स्त्रिभिः । परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ बह्वीस्तु
संसरन् योनीर्जायमानः पुनः पुनः । पथ्याथि तात क्रस्मिंश्चिद्-
ब्राह्मणो नाम जायते ॥ ६ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरा-
तनम् । मतङ्गस्य च सम्वादं गर्हभ्याश्च युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ द्विजातिः
केस्यचित्तात तुल्यवर्ष्यः सुतस्त्वभूत् । मतङ्गो नाम नाम्ना वै सर्वैः
समुदितो शुणैः ॥ ८ ॥ स यज्ञकारः कौन्तेय पित्रोत्सृष्टः पर-
न्तप । प्रायाद्गर्हभयुक्तेन रथेनाप्याशुगामिना ॥ ९ ॥ स बालं
गर्हभं राजन् वहन्तं सातुरन्तिके । निरविध्यत् प्रतोदिमं नमस-

कथां पुनः पुनः ॥ १० ॥ तत्र तीव्रव्रणं दृष्ट्वा गर्हभी पुत्रद्विनी ।
 उवाच मां शुचः पुत्रं चण्डालस्त्वधितिष्ठति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणे
 दास्यं वास्ति मैत्री ब्राह्मण उच्यते । आचार्यः सर्वभूतानां
 मास्ता किं प्रहरिष्यति ॥ १२ ॥ अबन्तु पापप्रकृतिर्बाले न कुरुते
 इवाम् । स्वयोनिं मानयत्येष भावो भावं नियच्छति ॥ १३ ॥
 प्रियं शुक्ला मतङ्गस्तु दारुणं रासभीवचः । अवतीर्थं रथात्तूष्णं
 रासभीं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ ब्रूहि रासभि कल्याणि माता मे
 येन दूषिता । कथं मां वेत्सि चण्डालं क्षिप्रं रासभि शंस मे ॥ १५ ॥
 कथं मां वेत्सि चाण्डालं ब्राह्मण्यं येन नश्यते । तत्त्वेनैतन्महा-
 प्राज्ञे ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ १६ ॥

गर्हभ्युवाच । ब्राह्मण्यं वृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन ह ।
 जातस्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनशत् ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा मतङ्गस्तु प्रत्युपायाद्गृहं प्रति ।
 तमागतमभिप्रेक्ष्य पिता वाक्यमयाब्रवीत् ॥ १८ ॥ मया त्वं
 वृद्धसंसिद्धौ नियुक्तो गुरुकर्मणि । कस्यात् प्रतिनिवृत्तोऽसि
 कश्चिन्न कुशलं तव ॥ १९ ॥

मतङ्ग उवाच । अन्ययोनिरयोनिर्वा कथं स कुशलौ भवेत् ।
 कुशलन्तु कुतस्तस्य यस्येयं जननी पितः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्यां
 वृषलाज्जातं पितर्वेदयतीव माम् । अमानुषी गर्हभीयं तस्मा-
 त्तपस्ये तपो महत् ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा स पितरं प्रतस्थे कृत-
 निश्चयः । ततो गत्वा महारण्यमतप्यत् सुमहत्तपः ॥ २२ ॥ ततः
 सन्तापयामास विबुधांस्तपसान्वितः । मतङ्गः सुखसम्प्लेषुः स्थानं
 सुचरितादपि ॥ २३ ॥ तं तथा तपसा युक्तमुवाच हरिवाहनः ।
 मतङ्ग तपस्यसे किं त्वं भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ २४ ॥ बरं ददामि
 ते हन्त वृणीष्व त्वं यद्दौच्छसि । यच्चाप्यवाप्यं हृदि ते सर्वं
 तद्ब्रूहि मा चिरम् ॥ २५ ॥

मतङ्ग उवाच । ब्राह्मण्यं कामयानोऽहमिदमारब्धवांस्तथा ।
गच्छेयं तद्वाप्येह वर एष वृत्तो मया ॥ २६ ॥

भीष्म उवाच । एतत् श्रुत्वा तु वचनं तमुवाच पुरन्दरः ।
मतङ्ग दुर्लभमिदं विप्रलं प्रार्थ्यते त्वया ॥ २७ ॥ ब्राह्मण्यं प्रार्थ-
यानस्त्वमप्राप्यमकृतात्मभिः । विनश्चिष्यसि दुर्बुद्धे तदुपरम मा-
चिरम् ॥ २८ ॥ श्रेष्ठतां सर्वभूतेषु तपोऽर्थं नातिवर्त्तते । तद्दृष्ट्वा
प्रार्थयानस्त्वमचिरादिनश्चिष्यसि ॥ २९ ॥ द्वितासुरमर्त्तगुणु यत्
पवित्रं परं स्मृतम् । चण्डालयोनी जातेन न तत् प्राप्यं कश्चन ॥ ३० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि इन्द्रमतङ्गसम्वादे
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा मतङ्गस्तु शंसितात्मा यतव्रतः ।
अतिष्ठदिकपादेन वर्षाणां शतमच्युत ॥ १ ॥ तमुवाच ततः शक्रः
पुनरेव महायथाः । ब्राह्मण्यं दुर्लभं तात प्रार्थयानो न लप्स्यसे
॥ २ ॥ मतङ्ग परमं स्थानं प्रार्थयन् विनश्चिष्यसि । मा कृथाः
साहसं पुत्र नैष धर्मपथस्तव ॥ ३ ॥ न हि शक्यं त्वया प्राप्तुं
ब्राह्मण्यमिह दुर्मते । अप्राप्यं प्रार्थयानो हि नचिरादिनश्चि-
ष्यसि ॥ ४ ॥ मतङ्ग परमं स्थानं वार्थमापोऽसकृन्मया । चिकी-
र्षस्येव तपसा सर्वथा न भविष्यसि ॥ ५ ॥ तिर्यग्योनिगतः सर्वो
मानुष्यं यदि गच्छति । स जायते पुङ्गवो वा चण्डालो वाप्य-
संशयः ॥ ६ ॥ पुङ्गवः पापयोनिर्वायः कश्चिद्दिह लक्ष्यते । स
तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग परिवर्त्तते ॥ ७ ॥ ततो दृश्यते काले
क्षमते शूद्रतामिति । शूद्रयोनावपि ततो बह्वयः परिवर्त्तते ॥ ८ ॥
ततस्त्रिंशद्गणे काले क्षमते वैश्यतामपि । वैश्यतायां चिरं कालं
तत्रैव परिवर्त्तते ॥ ९ ॥ ततः षष्टिगुणे काले राजान्यो नरम

कावते । राक्षस्यले चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते ॥ १० ॥ ततः
 षष्टियुगे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् । ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं तत्रैव
 परिवर्त्तते ॥ ११ ॥ ततस्तु द्विषते काले लभते काण्डपृष्ठताम् ।
 काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते ॥ १२ ॥ ततस्तु त्रिषते काले
 लभते जपतामपि । तच्च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते ॥ १३ ॥
 ततश्चतुःषते काले श्रोत्रियो नाम जायते । श्रोत्रियले चिरं कालं
 तत्रैव परिवर्त्तते ॥ १४ ॥ तदिवं शोकहर्षौ तु कामहेषौ च पुत्रक ।
 अतिमानातिवादी च प्रविशेति हिजाधमम् ॥ १५ ॥ तांशेष्वयति
 शूनं च तदा प्राप्नोति सद्गतिम् । अथ ते वैजयन्त्येनं तालाग्रा-
 दिव पात्यते ॥ १६ ॥ मतङ्गसम्प्रधाद्यैवं यदहं त्वामचूचदम् ।
 वृणीष्व काममन्यं लं ब्रह्मण्यं हि सुदुर्लभम् ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि इन्द्रमतङ्गसम्वादि
 अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भौष उवाच । एवमुक्त्वा मतङ्गस्तु संमितात्मा यतव्रतः ।
 सहस्रमेकपादेन ततो ध्याने व्यतिष्ठत ॥ १ ॥ तं सहस्रावरे काले
 भक्तो द्रष्टुमुपागमत् । तदेव च पुनर्वाक्यमुवाच बलव्रतहा ॥ २ ॥
 मतङ्ग उवाच । इदं वर्षसहस्रं वै ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अतिष्ठमेकपादेन ब्राह्मण्यं नापुयां कथम् ॥ ३ ॥
 अक्र उवाच । चण्डालयोनी जातेन नावाप्यं वै कथञ्चन ।
 अर्न्यं कामं वृणीष्व लं मा वृथा तेऽस्त्वयं अमः ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वा
 मतङ्गस्तु भयं शोकपरावणः । अर्धतिष्ठद्गयां गत्वा सोऽद्भुष्टेन
 अतं समः ॥ ५ ॥ सुदुर्वहं वहन् योगं कृशो धमनिसन्ततः ।
 ह्यगस्थिभूतो धर्मात्मा स पपातेति नः श्रुतम् ॥ ६ ॥ तं पतन्त-
 मभिद्रुष्य परिजग्राह वासवः । वराणामीश्वरो दाता सर्वभूत-
 हिते इतः ॥ ७ ॥

शक्र उवाच । मतङ्ग ब्राह्मणत्वं ते विद्वद्भिर्हृदयैः ।
 ब्राह्मण्यं दुर्लभतरं संवृतं परिपत्त्रिभिः ॥ ८ ॥ पूजयन् सुख-
 माप्नोति दुःखमाप्नोत्यपूजयन् । ब्राह्मणः सर्वभूतानां योगक्षेम-
 समर्पिता ॥ ९ ॥ ब्राह्मणेष्वोऽनुदप्यन्ते पितरो देवतास्तथा ।
 ब्राह्मणः सर्वभूतानां मतङ्ग पर उच्यते । ब्राह्मणः कुरुते कश्चि-
 द्यथा यथाह वाञ्छति ॥ १० ॥ बह्वीस्तु सन्विशन् योगीश्वर-
 मानः पुनः पुनः । पथ्याधि तात कश्चिद्विद्वद्ब्राह्मण्यमिह विन्दति
 ॥ ११ ॥ तदुत्सृज्येह दुष्प्रापं ब्राह्मण्यमकृतात्मभिः । अन्यं वर-
 वृणीष्व त्वं दुर्लभोऽयं हि ते वरः ॥ १२ ॥

मतङ्ग उवाच । किं मां तुदसि दुःखार्तं मृतं मारयसे च
 माम् । त्वां न शोचामि यो लब्ध्वा ब्राह्मण्यं न बुभूषसे ॥ १३ ॥
 ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्षैः शतक्रतो । सुदुर्लभं सदावाप्य-
 नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ १४ ॥ यः पापेभ्यः पापतमस्तेषामधम-
 एव सः । ब्राह्मण्यं यो न जानोति धनं लब्ध्वा व दुर्लभम् ॥ १५ ॥
 दुष्प्रापं खलु विप्रत्वं प्राप्तं दुरनुपालनम् । दुःखापहमवाप्यैत-
 न्नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ १६ ॥ एकारामो ह्यहं शक्र निर्दन्धो
 निष्परिग्रहः । अहिंसादममास्थाय कथं नाहोमि विप्रताम् ॥ १७ ॥
 दैवन्तु कथमेतद्वै यदहं माददोषतः । एतामवस्थां सम्प्राप्तो धर्मशः
 सन् पुरन्दर ॥ १८ ॥ नूनं दैवं न शक्यं हि पौहृषेयातिवर्ति-
 तुम् । यदहं यन्नवानेव न लभे विप्रतां प्रभो ॥ १९ ॥ एवञ्चते
 तु धर्मश्च दातुमर्हसि मे वरम् । यदि तेऽहमनुग्राह्यः किञ्चिदा-
 सुकृतं मन ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । वृणीष्येति तदा प्राह ततस्तं वर-
 व्रवहा । चोदितस्तु महेन्द्रेण मतङ्गः प्राब्रवीद्विदम् ॥ २१ ॥

मतङ्ग उवाच । यथाकामविहारी स्यां कामरूपी विहङ्गमः ।
 ब्रह्मचर्याविरोधेन पूजाञ्च प्राप्नुयामहम् ॥ २२ ॥ यथा कामरूपी

कीर्त्तिर्भवेच्चापि पुरन्दर । कर्त्तुमर्हसि तद्देव गिरसा त्वां प्रसा-
दये ॥ २३ ॥

शत्रु उवाच । छन्दीदेव इति ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भवि-
ष्यति । कीर्त्तिश्च तेऽतुला वत्स त्रिषु लोकेषु वास्यति ॥ २४ ॥
एवं तस्मै वरं दत्त्वा वासवोऽन्तरधीयत । प्राणांस्त्र्यङ्गा मतङ्गो-
ऽपि संप्राप्तः स्थानसुत्तमम् ॥ २५ ॥ एवमेतत् परं स्थानं ब्राह्मण्यं
नाम भारत । तच्च दुष्प्रापमिह वै महेन्द्रवचनं यथा ॥ २६ ॥

द्रव्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि इन्द्रमातङ्गसम्वादे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

शुचिष्ठिर उवाच । श्रुतं ते महदास्थानमेतत् कुसकुलोद्भव ।
सुदुष्प्रापं यद्ब्रवीषि ब्राह्मण्यं वदताम्बर ॥ १ ॥ विश्वामित्रेण
च पुरा ब्राह्मण्यं प्राप्तमित्युत । श्रूयते वदसे तच्च दुष्प्रापमिति
सुत्तम ॥ २ ॥ वीतहृद्यश्च नृपतिः श्रुतो मे विप्रतां गतः । तदेव
तावद्वाङ्मेव श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ ३ ॥ स केन कर्मणा प्राप्नो
ब्राह्मण्यं राजसुत्तमः । वरेण तपसा वापि तन्मे व्याख्यातु-
मर्हसि ॥ ४ ॥

भौष उवाच । शृणु राजन् यथा राजा वीतहृद्यो महा-
यथाः । राजर्षिर्दुर्लभं प्राप्नो ब्राह्मण्यं लोकसत्कृतम् ॥ ५ ॥
मनोर्महात्मनस्तात प्रजा धर्मैश्च शासतः । बभूव पुत्री धर्मात्मा
शर्यातिरिति विश्रुतः ॥ ६ ॥ तस्यान्ववाये हौ राजन् राजानौ
सम्बभूवतुः । द्वैहयस्तालजङ्घश्च वत्सस्य जयतांवरः ॥ ७ ॥
द्वैहयस्य तु राजेन्द्र दशसु स्त्रीषु भारत । अतं बभूव पुत्राणां
शूराणामनिवर्त्तिनाम् ॥ ८ ॥ तुल्यरूपप्रभावानां बलिनां युध-
शालिनाम् । धनुर्वेदे च वेदे च सर्वत्रैव कृतश्रमाः ॥ ९ ॥ काश्चि-

ऋषिः तपो राजन् दिवोदासप्रितामहः । हृषीकेश इति निरुद्धो
 बभूव जयतावरः ॥ १० ॥ स वीतहृदयदायादैरागत्य पुंसो
 र्धमः । गङ्गाबभूवसुनयोर्मध्ये संग्रामे विनिपातितः ॥ ११ ॥ तन्व
 हत्वा नरपतिं हैहयास्ते सञ्चारयाः । प्रतिजग्मुः सुरीं रम्यां
 वत्सानामकुलीमयाः ॥ १२ ॥ हृषीकेशस्य च दायादः काशि
 राजोऽभ्यधिपत । सुदेवो देवसङ्काशः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ १३ ॥
 स पालयामास महीं धर्मात्मा काशिनन्दनः । तैर्वीरैश्चैवैव
 युधि सर्वैर्विनिर्जितः ॥ १४ ॥ तमथाजौ विनिर्जित्य प्रतिजग्मुः
 र्यथागतम् । सौदेवस्त्वथ काशीयो दिवोदासीऽभ्यधिप्यत ॥ १५ ॥
 दिवोदासस्तु विज्ञाय वीर्यं तेषां महात्मनाम् । वाराणसीं
 महातेजा निर्ममे शक्रयासनात् ॥ १६ ॥ विप्रश्चद्वित्रयसम्वासां
 वैश्वशूद्रसमाकुलाम् । नैकद्रव्योच्चयवतीं समृद्धविपशापणाम् ॥ १७ ॥
 गङ्गायाम् उत्तरे कूर्जे बभूवो राजसत्तमः । सोमत्या दक्षिणे कूर्जे
 शक्रस्यैवामरावतीम् ॥ १८ ॥ तत्र तं राजशार्दूलं निवसन्त
 महीपतिम् । आगत्य हैहया भूयः पर्थ्यधावन्त भारत ॥ १९ ॥
 स निष्कृम्य ददौ युद्धं तेभ्यो राजा महाबलः । दिवासुरसमं घोरं
 दिवोदासो महाद्युतिः ॥ २० ॥ स तु युद्धे महाराज दिनापां
 दृश्यतीर्क्ष्य । हतवाहनभूयिष्ठस्ततो दैन्यमुपागतः ॥ २१ ॥
 हतयोधस्ततो राजन् क्षीणकीर्णश्च भूमिपः । दिवोदासः पुरीं
 त्यक्त्वा पलायनपुरोऽभवत् ॥ २२ ॥ गलाश्रमपदं रम्यं भरद्वाजस्य
 धीमतः । जगाम शरणं राजा कृताञ्जलिंरिन्दम ॥ २३ ॥ तसु-
 वाच भरद्वाजो ज्येष्ठः पुत्रो वृहस्पतेः । पुरोधः शीलसम्पन्नो
 दिवोदासं महीपतिम् ॥ २४ ॥ किमागमनकृत्यं ते सर्वं प्रब्रूहि
 मे नृप । यत्ते प्रियं तत् करिष्ये न मेऽवास्ति विचारणा ॥ २५ ॥
 राजीवाच । भगवन् वीतहृदयैर्म युद्धे बन्धः प्रणाशितः ।
 अहमेकः परिद्यूनी भवन्तं शरणं गतः ॥ २६ ॥ शिष्यस्ते देव

भगवस्त्वं मां रक्षितुमर्हसि । एकशेषः कृतो वंशो मम तैः पाप-
 कर्मभिः ॥ २७ ॥ तनुवाच महाभागो भरद्वाजः प्रतापवान् ।
 न भेतव्यं न भेतव्यं सौद्विव व्येतु ते भयम् ॥ २८ ॥ अहमिष्टिं
 कैरिष्यामि पुत्रार्थं ते विधाम्यते । वीतहृदयसहस्राणि येन त्वं
 प्रहारयसि ॥ २९ ॥ तत इष्टिं चकारर्षिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम् ।
 अथास्य तनयो जज्ञे प्रतर्ह्येन इति श्रुतः ॥ ३० ॥ स जातमात्रो
 बहुधे समाः सद्यस्त्रयोदश । वेदज्ञापि जगौ कृत्स्नं धनुर्वेदञ्च
 भारत ॥ ३१ ॥ योगिन च समाविष्टो भरद्वाजेन धीमता । तेजो
 लौक्यं स संगृह्य तस्मिन् देशे समाविशत् ॥ ३२ ॥ ततः स कवची
 धन्वी स्तूयमानः सुरर्षिभिः । वन्दिभिर्विन्द्यमानश्च वभौ स्तूय्य
 इवोदितः ॥ ३३ ॥ स रथी वज्रनिस्त्रिंशो वभौ दौप्त इवानलः ।
 प्रययौ स धनुर्धन्वन् खड्गो चर्मी शराशनी ॥ ३४ ॥ तं दृष्ट्वा
 परमं हर्षं सुदेवतनयो ययौ । मेने च मनसा दग्धान् वैतहृद्व्यान्
 स पार्थिवः ॥ ३५ ॥ ततोऽसौ यौवराज्ये च स्थापयित्वा प्रत-
 र्हेनम् । कृतकृत्यं तदात्मानं स राजा अभ्यनन्दत ॥ ३६ ॥ ततस्तु
 वैतहृद्व्यानां बधाय स महीपतिः । पुत्रं प्रस्थापयामास प्रतर्हेन-
 मरिन्दमम् ॥ ३७ ॥ सरथः स तु सन्तीर्थ्य गङ्गामाशु पराक्रमी ।
 प्रययौ वीतहृद्व्यानां पुरीं परपुरञ्चयः ॥ ३८ ॥ वैतहृद्व्यास्तु
 संश्रुत्य रथबोधं समुद्धतम् । निर्ययुर्नगराकारै रथैः पररथा-
 रुजैः ॥ ३९ ॥ निष्क्रम्य ते नरव्याघ्रा दंशिताश्चित्रयोधिनः ।
 प्रतर्हेनं समाजघ्नुः शरवर्षैरुदायुधैः ॥ ४० ॥ अस्त्रैश्च विविधाकारै
 रथीषैश्च युधिष्ठिर । अभ्यवर्षन्त राजानं हिमवन्तमिवाम्बुदाः
 ४१ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां राजा प्रतर्हेनः । जघान तान्
 महातेजा वज्रानलसमैः शरैः ॥ ४२ ॥ कृत्तौत्तमाङ्गास्ते राजान्
 ग्लौः शतसहस्रशः । अपतन् रुधिरार्द्राङ्गा निकृत्ता इव किंशुकाः
 ४३ ॥ हृतेषु तेषु सर्वेषु वीतहृद्व्यः सुतेष्वथ । प्राद्रवन्नगरं

द्विला भगोरात्रममप्युः ॥ ४४ ॥ वयौ भगुञ्च शरणं वीतहृद्व्यो
 नराधिपः । अमयञ्च ददौ तस्मै रात्रे राजन् भगुस्तदा ॥ ४५ ॥
 अथानुपदमेवांशु तत्रागच्छत् प्रतर्दनः । स प्राप्य चात्रमपदं
 दिवोदासात्मजोऽब्रवीत् ॥ ४६ ॥ भो भो के त्वात्रने सन्ति भगोः
 शिष्या महात्मनः । द्रष्टुमिच्छे सुनिमहं तस्याश्चत मामिति
 ॥ ४७ ॥ स तं विदित्वा तु भगुर्निश्चक्रामात्रमात्तदा । पूजया-
 मास च ततो विधिना नृपसत्तमम् ॥ ४८ ॥ उवाच चैनं राजेन्द्र
 किं कार्यं ब्रूहि पार्थिव । स चोवाच नृपस्तस्मै यदागमनकार-
 णम् ॥ ४९ ॥

राजोवाच । अयं ब्रह्मन्वितो राजा वीतहृद्व्यो विसर्जयताम् ।
 तस्य पुत्रैर्हि मे कृत्स्नो ब्रह्मन् वंशः प्रणामितः ॥ ५० ॥ उत्सा-
 दितश्च विषयः काशीनां रत्नसञ्चयः । एतस्य वीर्यदृष्टस्य हतं
 पुत्रयतं मया ॥ ५१ ॥ अस्त्रेदानीं बधादद्य भावेध्याम्य- यः पितुः ।
 तमुवाच कृपाविष्टो भगुर्धर्मभृताम्बरः ॥ ५२ ॥ नेहास्ति क्षत्रियः
 कश्चित् सर्वं ह्रीमे दिजातयः । एतन्नु वचनं श्रुत्वा भगोस्तथ्यं
 प्रतर्दनः ॥ ५३ ॥ पादावुपस्पृश्य शनैः प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ।
 एवमप्यस्मि भगवन् कृतकृत्यो न संशयः ॥ ५४ ॥ य एष राजा
 वीर्येण स्वजातिं त्याजितो मया । अनुजातोऽस्मि मां ब्रह्मन्
 ध्यायस्व च शिवेन माम् ॥ ५५ ॥ त्याजितो हि मया जातिनेष
 राजा भगूदह । ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो वयौ राजा प्रतर्दनः ॥ ५६ ॥
 यथागतं महाराज मुक्त्वा विषमिवोरगः । भगोर्वचनमात्रेण स
 च ब्रह्मर्षितां गतः ॥ ५७ ॥ वीतहृद्व्यो महाराज ब्रह्मवादिष-
 नेव च । तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेणन्द्र इवापरः ॥ ५८ ॥ अक्र-
 स्त्वमिति यो हैत्वैर्निगृहीतः क्लिप्तमवत् । ऋग्वेदे वर्सते चाश्रया
 श्रुतिर्यस्य महात्मनः ॥ ५९ ॥ यत्र गृत्समदो ब्रह्मन् ब्राह्मणैः
 स महीयते । स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान् गृत्समदोऽमवत्

॥ ६० ॥ पुत्री गृत्समदस्यावि सुतेजा अभवद्विजः । वर्चाः
 सुतेजसः पुत्री विहव्यस्तस्य चात्मजः ॥ ६१ ॥ विहव्यस्य तु पुत्रस्त
 वितत्यस्तस्य चात्मजः । वितत्यस्य सुतः सत्यः सन्तः सत्यस्
 चात्मजः ॥ ६२ ॥ अवास्तस्य सुतश्चर्षिः अवसथाभवत्तमः । तम-
 सश्च प्रकाशोऽभूत् तेनयो द्विजसत्तमः ॥ ६३ ॥ प्रकाशस्य च
 वागिन्द्रो बभूव जपतांबरः । तस्यात्मजश्च प्रमतिर्वेदवेदाङ्गपारगः ।
 हृताच्यां तस्य पुत्रन्तु रुर्नान्नीदपद्यत ॥ ६४ ॥ प्रमहरायान्तु
 हरौः पुत्रः समुदपद्यत । शुनको नाम विप्रर्षिर्षस्य पुत्रोऽथ
 शौनकः ॥ ६५ ॥ एवं विप्रलभगमत् वीतहव्यो नराधिपः । भृगोः
 प्रसादाद्राजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षभ ॥ ६६ ॥ तथैव कथितो वंशो
 मया गार्त्तमदस्तव । विस्तरेण महाराज किमन्यदनुपुच्छसि ॥ ६७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि वीतहव्योपाख्याने
 त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । के पूज्या वै त्रिलोकेऽस्मिन् मानवा
 भरतर्षभ । विस्तरेण तदाचक्षु न हि द्रष्ट्यामि कथ्यतः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 नारदस्य च सम्वाहं वासुदेवस्य चोभयोः ॥ २ ॥ नारदं प्राञ्चलिं
 दृष्ट्वा पूजयानं द्विजर्षभान् । केशवः परिपप्रच्छ भगवन् कान्धम-
 स्यसि ॥ ३ ॥ बहूमानपरस्तेषु भगवन् कान्धमस्यसि । शक्य-
 श्चेच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूहेतद्धर्मवित्तम ॥ ४ ॥

नारद उवाच । शृणु गोविन्द यानेतान् पूजयाम्यरिमर्द्दन ।
 लक्ष्मोऽन्यः कः पुमांल्लोके श्रोतुमेतदिहाहति ॥ ५ ॥ वरुणं वायु-
 मादित्यं पत्नीन्यं जातवेदसम् । स्थाणु स्कन्दं तथा लक्ष्मीं विश्वं
 ब्रह्माणमेव च ॥ ६ ॥ वाचस्पतिश्चन्द्रमसमपः पृथ्वी सरस्वतीम् ।

सर्वं ये नमस्यन्ति तान्ममस्याम्यहं विभो ॥ ७ ॥ तपोधनान्
 विद्विद्दी नित्यं वेदपरायणान् । महार्हान् वृष्णिषादूर्ध्व सदा
 सम्पूजयाम्यहम् ॥ ८ ॥ अशुक्ला देवकार्याणि कुर्वन्ति येऽविकल्पनाः ।
 सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तान्ममस्याम्यहं विभो ॥ ९ ॥ सम्यग्यजन्ति
 ये चेष्टीः चान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः । सत्यं धर्मं च्छितिं शास्त्र
 तान्ममस्यामि यादव ॥ १० ॥ ये वै तपसि वर्तन्ते वने मूलफला-
 यनाः । असञ्चयाः क्रियावन्तस्तान्ममस्यामि यादव ॥ ११ ॥ ये
 भृत्यभरणे यक्ताः सततञ्चातिथिप्रताः । भुञ्जते देवभेषाणि तान्-
 न्ममस्यामि यादव ॥ १२ ॥ ये वेदं प्राप्य दुर्द्धर्षा वाम्भिनो ब्रह्म-
 चारिणः । याजनाध्यापने युक्ता नित्यं तान् पूजयाम्यहम् ॥ १३ ॥
 प्रसन्नहृदयाश्चैव सर्वसस्त्रेषु नित्यशः । आपृष्ठतापात् स्वाध्याये
 युक्तास्तान् पूजयाम्यहम् ॥ १४ ॥ गुरुप्रसादे स्वाध्याये यतन्ते
 ये स्थिरव्रताः । शुश्रूषवोऽनसूयन्तस्तान्ममस्यामि यादव ॥ १५ ॥
 सुव्रता सुनयो ये च ब्राह्मणाः सत्यसङ्गराः । वीदारो हव्यकव्यानां
 तान्ममस्यामि यादव ॥ १६ ॥ भैक्ष्यचर्यासु निरतः कृशा गुरु-
 कुलाश्रयाः । निःसुखा निर्द्वेना ये तु तान्ममस्यामि यादव ॥ १७ ॥
 निर्झमा निष्प्रतिद्वन्धा निष्कीका निष्प्रयोजनाः । ये वेदं प्राप्य
 दुर्द्धर्षा वाम्भिनो ब्रह्मवादिनः ॥ १८ ॥ अहिंसा निरता ये च ये
 च सत्यव्रता नराः । दान्ताः श्रमपराश्चैव तान्ममस्यामि यादव
 ॥ १९ ॥ देवतातिथिपूजायां युक्ता ये गृहमेधिनः । कपोत-
 वृत्तयो नित्यं तान्ममस्यामि यादव ॥ २० ॥ येषां त्रिवर्गकृत्त्रेषु
 वर्तन्ते नोपहीयते । श्रिष्टाचारप्रवृत्ताश्च तान्ममस्याम्यहं सदा ॥ २१ ॥
 ब्राह्मणाः श्रुतसम्पन्ना ये त्रिवर्गमनुष्ठिताः । अलोलुपाः पुण्य-
 शीलस्तान्ममस्यामि केशव ॥ २२ ॥ अब्रह्मचा वायुभ्रताश्च सुधा-
 भ्रताश्च ये सदा । व्रतैश्च विविधैर्युक्तास्तान्ममस्यामि माधव ॥ २३ ॥
 अयोनीनभियोनींश्च ब्रह्मयोनींस्तथैव च । सर्वभूतात्मयोनींश्च

तान्नमस्याम्यहं सदा ॥ २४ ॥ नित्यमेतान्नमस्यामि कृष्ण लोका-
 करानृषीन् । लोकज्येष्ठान् कुलज्येष्ठांस्तमोघ्नान् लोकसत्तमान्
 ॥ २५ ॥ तस्मात्स्वमपि वार्ष्णेय द्विजान् पूजय नित्यदा । पूजिताः
 पूजनार्हा हि सुखं दास्यन्ति तेऽनघ ॥ २६ ॥ अस्मिंल्लोके सदा
 ह्येते परत्र च सुखप्रदाः । चरन्ते मान्यमाना वै प्रदास्यन्ति सुखं
 तव ॥ २७ ॥ ये सर्वातिथयो नित्यं गोषु च ब्राह्मणेषु च । नित्यं
 सद्ये चाभिरता दुर्गास्थतितरन्ति ते ॥ २८ ॥ नित्यं भ्रमपरा ये
 च तथा ये चानसूयकाः । नित्यस्वाध्यायिनो ये च दुर्गास्थति-
 तरन्ति ते ॥ २९ ॥ सर्वान् देवान् नमस्यन्ति ये चैकं वेदमाश्रिताः ।
 अह्मधानाश्च दान्ताश्च दुर्गास्थतितरन्ति ते ॥ ३० ॥ तथैव विप्र-
 प्रवरान्नमस्कृत्य यतव्रताः । भवन्ति ये दानरताः दुर्गास्थति-
 तरन्ति ते ॥ ३१ ॥ तपस्विनश्च ये नित्यं कौमारव्रतचारिणः ।
 तपसा भावितात्मानो दुर्गास्थतितरन्ति ते ॥ ३२ ॥ देवतातिथि-
 भृत्यानां पितृणाञ्चाच्चैने रताः । शिष्टान्नभोजिनो ये च दुर्गा-
 स्थतितरन्ति ते ॥ ३३ ॥ अग्निभाषाय विधिवत् प्रणता धार-
 यन्ति ये । प्राप्ताः सोमाङ्गतिञ्चैव दुर्गास्थतितरन्ति ते ॥ ३४ ॥
 मातापित्रोर्गुरुषु च सम्यग्वर्तन्ति ये सदा । यथा त्वं वृष्णि-
 शार्दूलेत्युक्त्वैवं विरराम सः ॥ ३५ ॥ तस्मात्स्वमपि कौन्तेय पितृदेव-
 द्विजातिथीन् । सम्यक् पूजयसे नित्यं गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ ३६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि कृष्णानारह-
 सखादे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविद्यारह ।
 त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि धर्मं भरतसत्तम ॥ १ ॥ शरणागतं ये
 रक्षन्ति भूतग्रामं चतुर्विधम् । किन्तस्य भरतश्रेष्ठ फलं भवति
 तत्त्वतः ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । इदं शृणु महाप्राज्ञ घर्षापुत्र महावस-
 इतिहासं पुरावृत्तं शरणार्थं महाफलम् ॥ ३ ॥ प्रपात्यमान-
 श्येनेन कपोतः प्रियदर्शनः । वृषदमं महाभागं मरेन्द्रं शरणं
 गतः ॥ ४ ॥ स तं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्रासादङ्घ्रिसुपागतम् । आश्रया-
 स्याश्वसिहीत्याह न तेऽस्ति भयमण्डज ॥ ५ ॥ भयं ते समहृष्ट-
 कक्षात् कुत्र किं वा कृतं त्वया । धीन त्वमिह सम्प्राप्तो विसन्नि-
 भ्रान्तचेतनः ॥ ६ ॥ नवनीलोत्पलापीडुचारुवसं सुदर्शन ।
 दाडिमायीकपुष्पाच्च मा त्रसस्वामयं तव ॥ ७ ॥ मत्सकाशमनु-
 प्राप्तं न त्वां कश्चित् समुत्सहेत् । मनसा अहणं कर्तुं रक्षाध्यक्ष-
 पुरस्कृतम् ॥ ८ ॥ काशिराज्यं तद्दयैवं तदर्थं जीवितं तथा ।
 त्यजेयं भव विस्मयः कपोत न भयं तव ॥ ९ ॥

श्येन उवाच । ममैतद्विहितं भयं न राजसखातमर्हसि ।
 अतिक्रान्तं प्राप्तञ्च प्रवक्ष्यामि शेषपादितम् ॥ १० ॥ मांसञ्च रुधिर-
 च्चास्य मज्जा मेदश्च मे हितम् । परितोषकरो ह्येष मम मास्या-
 ग्रतो भव ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा मे वाधतेऽप्युग्रा क्षुधा निर्हृहतीव मे ।
 सुहृते न हि मच्छामि राजन्मन्दयितुं क्षुधाम् ॥ १२ ॥ मया
 ह्यनुसृतो ह्येष मत्पन्नखविद्यतः । किञ्चिदुच्छासनिःश्वसं न
 राजन् गोप्तुमर्हसि ॥ १३ ॥ यदि स्वविषये राजन् प्रभुस्त्वं रक्षणे
 नृणाम् । खिचरस्य द्रष्टार्यस्य न त्वं प्रभुरधोत्तमः ॥ १४ ॥ यदि
 वैरिषु मृत्येषु खजनव्यवहारयोः । विषं धेष्विन्द्रियाणाञ्च आकाशे
 मा पराक्रम ॥ १५ ॥ प्रभुत्वं हि पराक्रम्य सम्यक् पक्षहरेषु ते ।
 यदि त्वमिह घर्षार्थी मामपि द्रष्टुमर्हसि ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच । श्युला श्येनस्य तदाक्यं राजर्षिर्विज्ञयं गतः ।
 संभाव्य चैनं तदाक्यं तदर्थाप्रत्यभाषत ॥ १७ ॥

राजोवाच । गोवृषो वा वराहो वा ऋगी वा महिषोऽपि
 वा । तदर्थमद्य क्रियतां क्षुधाप्रशमनाय ते ॥ १८ ॥ शरणार्थम्

न व्यजेयमिति मे व्रतमाहितम् । न सुञ्चति ममाङ्गानि द्विजोऽऽ
पश्य वै द्विज ॥ १९ ॥

श्वेन उवाच । न वराहं न चीक्षाणं न चान्यान् विविधान्
द्विजान् । मत्तयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥ २० ॥ यस्
मे विहितो भव्यः स्वयं देवैः सनातनः । श्वेनाः कपोतान् खादन्ति
स्थितिरेषा सनातनी ॥ २१ ॥ उग्रौनर कपोते तु यदि स्नेह-
स्तवानघ । ततस्त्वं मे प्रहृच्छाय स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २२ ॥

राजोवाच । महाननुग्रहो मेऽयं यस्त्वमेवमिच्छास्य माम् ।
वाढमेवं करिष्यामीत्युक्त्वासी राजसत्तमः ॥ २३ ॥ उत्कृष्टोत्-
कृत्य मांसानि तुलया समतीलयत् । अन्तःपुरे ततस्तस्य स्त्रियो
रद्विभूषिताः ॥ २४ ॥ हाहाभूता विनिष्क्रान्ताः श्रुत्वा परम-
दुःखिताः । तासां रुदितशब्देन मन्त्रिभृत्यजनस्य च ॥ २५ ॥
बभूव सुमहान्नादो मेघगम्भीरनिखनः । निरुद्धं गगणं सर्वं
व्यभ्रं मेघैः समन्ततः ॥ २६ ॥ मही प्रचलिता चासीत्तस्य सत्येन
कर्षणा । स राजा पार्श्वतश्चैव बाह्वभ्यामूर्ध्वतश्च यत् ॥ २७ ॥
तानि मांसानि संक्लिय तुलां पूरयतेऽथनैः । तथापि न समस्तेन
कपोतेन बभूव ह ॥ २८ ॥ अस्थिभूतो यदा राजा निर्मांसो
रुधिरस्रवः । तुलां ततः समास्त्रुहः स्वमांसञ्चयमुत्सृजन् ॥ २९ ॥
ततः सेन्द्रास्त्रयो लोकास्तं नरेन्द्रमुपस्थिताः । भेथ्येषाकाशगै-
स्तत्र वादिता देवदुन्दुभिः ॥ ३० ॥ अमृतेनावसित्तश्च वृषदभो
नरेश्वरः । दिव्यैश्च सुसुखैर्मात्स्यैरभिवृष्टः पुनः पुनः ॥ ३१ ॥ देव-
गन्धर्वसङ्घातैरप्सरोग्भिश्च सर्वतः । नृत्तश्चैवोपगौतश्च यितामह
इव प्रभुः ॥ ३२ ॥ हेमप्रासादसम्बाधं मणिकाञ्चनतीरणम् ।
सर्वैर्दूर्यमणिस्तम्भं विमानं समधिष्ठितः ॥ ३३ ॥ स राजर्षिर्गतः
स्वर्गं कर्षणा तेन शश्वतम् । शरणागतेषु चैवं त्वं कुरु सर्वं
युधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ भक्तानामनुरक्तानामाश्रितानाञ्च रक्षिता ।

दयावान् सर्वभूतेषु परत्र सुखमेवते ॥ ३५ ॥ साधुवृत्तो हि सो
 राजा सद्दुत्तमनुतिष्ठति । किन्न प्राप्तं भवेत्तेन स्वव्याजेनेह कर्मणा
 ॥ ३६ ॥ स राजर्षिर्विशुद्धात्मा धीरः सत्यपराक्रमः । काशीना-
 मीश्वरः ख्यातस्त्रिषु लोकेषु कर्मणा ॥ ३७ ॥ योऽप्यन्यः कारवे-
 दिवं शरणागतश्चरणम् । सोऽपि गच्छेत्तामेव गतिं भरत-
 सत्तम ॥ ३८ ॥ इदं वृत्तं हि राजर्षिर्वृषदर्मस्य कीर्तयन् । पूतात्मा
 वै भवेत्लोकेशु शृणुयाद्यश्च नित्यशः ॥ ३९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि श्येनकपोतीये
 हात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं राज्ञः सर्वभूतानां गरीयः स्यात्
 पितामह । कुर्वन् किं कर्म नृपतिरुभौ लोको समञ्जुते ॥ १ ॥
 भीष्म उवाच । एतद्राज्ञः कृत्यतममभिषिक्तस्य भारत ।
 ब्राह्मणानामनुष्ठानमत्यन्तं सुखमिच्छता ॥ २ ॥ कर्तव्यं पार्थिवे-
 न्द्रेण तद्विद्धि भरतर्षभ । श्रोत्रियान् ब्राह्मणान् इष्टान् नित्य-
 मेवाभिपूजयेत् ॥ ३ ॥ पौरजानपदांश्चापि ब्राह्मणांश्च बद्ध-
 श्यतान् । सान्त्वेन भोगदानेन नमस्कारैस्तथाचरेत् ॥ ४ ॥ एतत्
 कृत्यतमं राज्ञो नित्यमेवोपलक्षयेत् । यथात्मानं यथा पुत्रांस्तथै-
 तान् प्रतिपालयेत् ॥ ५ ॥ धी चाप्येषां पूज्यतमास्तान् दृढं प्रति-
 पूजयेत् । तेषु शान्तेषु तद्राष्ट्रं सर्वमेव विराजते ॥ ६ ॥ ते
 पूज्यास्ते नमस्कारार्था मान्यास्ते पितरो यथा । तेष्वेव यात्रा
 लोकानां भूतानामिव वासवैः ॥ ७ ॥ अभिचारैरुपायैश्च दहेयु-
 रपि तेजसा । निःशेषं कुपिताः कुर्युरुग्रैः सत्यपराक्रमाः ॥ ८ ॥
 नान्तमेषां प्रपञ्चामि न दिशश्चाप्यपावृताः । कुपिताः समुदी-
 ष्यन्ते द्रावेष्वग्निमिच्छा इव ॥ ९ ॥ विश्वलोषां साहसिका गुणा-

स्तेषामतीव हि । कृपा इव दृणच्छन्ना विशुद्धा द्यौरिवापरे
 ॥ १० ॥ प्रसङ्गकारिणः केचित् कार्पासद्वयोऽपरे । सन्ति
 चैषामविश्रुतास्तथैवान्ये तपस्विनः ॥ ११ ॥ कृपिगोरक्षमध्येके
 भैक्ष्यमन्येऽप्यनुष्ठिताः । चीराश्चान्येऽनृताश्चान्ये तथान्ये नटनर्त्तकाः
 ॥ १२ ॥ सर्वकर्मसहाश्रान्ये पार्थिवेष्वितरेषु च । विविधाकार-
 युक्ताश्च ब्राह्मणा भवतर्षभ ॥ १३ ॥ नानाकर्मसु रत्नानां बद्ध-
 कर्मोपजीविनाम् । धर्मज्ञानां सतां तेषां नित्यमेवानुकीर्त्तयेत्
 ॥ १४ ॥ पितृणां देवतानाञ्च मनुष्योरगरक्षसाम् । पुरायेते
 महाभागा ब्राह्मणा वै जनाधिप ॥ १५ ॥ नैते द्वैतं पितृभिर्न
 गन्वन्तं राक्षसैः । नासुरैर्न पिशाचैश्च शक्या जेतुं हिजातयः
 ॥ १६ ॥ अद्वैतं दैवतं कुर्युर्द्वैतं चाप्यद्वैतम् । यमिच्छेयुः स
 राजा स्याद्योनेष्टः स परामवेत् ॥ १७ ॥ परिवादञ्च धी कुर्यु-
 र्ब्राह्मणानामचेतसः । सत्यं ब्रवीमि ते राजन् विनश्येयुर्न संशयः
 ॥ १८ ॥ निन्दाप्रशंसाकुशलाः कीर्त्तप्रकीर्त्तिपरायणाः । परि-
 कुप्यन्ति ते राजन् सततं द्विषतां हिजाः ॥ १९ ॥ ब्राह्मणा यं
 प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्द्धते । ब्राह्मणैर्यः पराकृष्टः पराभूयात्
 क्षणाद्भि सः ॥ २० ॥ शका यवनकाश्वीजास्तास्ताः क्षत्रिय-
 जातयः । वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ २१ ॥
 द्राविडाश्च कलिङ्गाश्च पुलिन्दाश्चाप्युष्नीनराः । कोलिसर्पा माहि-
 षकास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥ २२ ॥ वृषलत्वं परिगता ब्राह्म-
 णानामदर्शनात् । श्रेयान् पराजयस्तेभ्यो न जयो जयतांवर
 ॥ २३ ॥ यस्तु सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणञ्च न तत्समम् । ब्रह्म-
 बध्ना महादोष इत्याहुः परमर्षवः ॥ २४ ॥ परिवादो हिजातीनां
 त श्रोतव्यः कथञ्चन । आसौताधोमुखस्तूष्णीं समुत्थाय ब्रजेच्च
 वा ॥ २५ ॥ न स जातो जनिष्यदा पृथिव्यामिह कथन । यो
 ब्राह्मणविरोधेन सुखं जीवितुमुत्सहेत् ॥ २६ ॥ दुर्गाश्चो मुष्टिना

वाङ्मुदुर्गः पाणिना शयी । दुर्धरा पृथिवी राजन् दुर्धरा
ब्राह्मणा भुवि ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि ब्राह्मणप्रशंसा
नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

भीष्म उवाच । ब्राह्मणानेव सततं श्रमं संपरिपूजयेत् ।
एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ १ ॥ एते भीमै-
रलङ्कारैरन्यैश्चैव किमिच्छन्तः । सदा पूज्या नमस्कारै रव्याश्च
पिबन्वृष । ततो राष्ट्रस्य शान्तिर्हि भूतानामिव वासवात् ॥ २ ॥
जायतां ब्रह्मवर्चस्वी राष्ट्रै वै ब्राह्मणः शुचिः । महारथस्य
राजन्य एष्टव्यः शत्रुतापनः ॥ ३ ॥ इति मां नारदः प्राह सततं
सर्वभूतये ॥ ब्राह्मणं जन्तिसम्पन्नं धर्मज्ञं संश्रितव्रतम् । वासयन्ते
एहे राजन् न तस्मात् परमस्ति वै ॥ ४ ॥ ब्राह्मणेभ्यो हविर्देवं
श्रतिश्चङ्गन्ति देवताः । पितरः सर्वभूतानां नैतेभ्यो विद्यते परम्
॥ ५ ॥ आदित्यश्चन्द्रमा वायुरापो भूरस्वरं दिशः । सर्वे ब्राह्मण-
मावेश्य सदान्मुपभुञ्जते ॥ ६ ॥ न तस्याञ्जन्ति पितरो यस्य
विप्रा न भुञ्जते ॥ ७ ॥ देवाश्चाप्यस्य नाञ्जन्ति पापस्य ब्राह्मण-
हिंस्रः । ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रीयन्ते पितरः सदा ॥ ८ ॥ तथैव
देवता राजन् नात्र कार्या विचारणा । तथैव तेषु प्रीयन्ते
घेषां भवति तद्विः ॥ ९ ॥ न च प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति च
परां गतिम् । येन येनैव हविषा ब्राह्मणास्तर्पयेन्नरः ॥ १० ॥
तेन तेनैव प्रीयन्ते पितरो देवतास्तथा । ब्राह्मणादेव तद्भूतं
प्रभवन्ति यतः प्रजाः ॥ ११ ॥ यतश्चायं प्रभवति प्रेत्य यत्र च
गच्छति । वेदैष्वमार्गः स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च ॥ १२ ॥ आग-
तानागते चोभे ब्राह्मणो हिप्रदांवरः । ब्राह्मणो भरतश्चेष्ट स्वधर्मः

भीष्म उवाच । इत्येतत् वचनं श्रुता मेदिन्या मधुसूदन ।
साधुसाध्विति कौरव्य मेदिनीं प्रत्यपूजयत् ॥ ३० ॥ एतां शुद्धो-
पमां पार्थं प्रवती ब्राह्मणार्थमान् । सततं पूजयेथास्त्वं ततः
अथोऽभिपत्स्यते ॥ ३१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि पृथिवीवासदेव-
सम्वादी नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

भीष्म उवाच । जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ।
नमस्यः सर्वभूतानामतिथिः प्रसृताग्रभुक् ॥ १ ॥ सर्वार्थाः सुहृद्-
स्तात ब्राह्मणाः समनोमुखाः । गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिरनुध्यावन्ति
पूजिताः ॥ २ ॥ सर्वान्तो द्विषतस्तात ब्राह्मणा जातमन्यवः ।
गीर्भिर्द्वाङ्मुखयुक्ताभिरमिध्यासुरपूजिताः ॥ ३ ॥ अथ गाथाः
पुरागीताः कीर्तयन्ति पुराविदः । सृष्ट्वा द्विजातीन् घाता द्वि-
वधापूर्वं समादधत् ॥ ४ ॥ न चान्यद्दिह कर्तव्यं किञ्चिद्दुष्कृतं यथा-
विधि । सुप्तो गोपायते ब्रह्म अथो वस्तेन शोभनम् ॥ ५ ॥
स्वमेव कुर्वतां कर्म श्रीर्वा ब्राह्मी भविष्यति । प्रमाणं सर्वभूतानां
प्रगृह्यन् भाविष्यथ ॥ ६ ॥ न शौद्रं कर्म कर्तव्यं ब्राह्मणेन विष-
क्षिता । शौद्रं हि कुर्वतः कर्मः धर्मः समुपरोच्यते ॥ ७ ॥ श्रीश्च
बुद्धिश्च तेजश्च विभूतिश्च प्रतापिनो । स्वाध्याये चैव माहात्म्यं
विपुलं प्रतिपत्स्यते ॥ ८ ॥ इत्वा चाद्वयनीयस्यं महाभाग्ये
प्रतिष्ठिताः । अग्रभोज्याः प्रसूतीनां श्रिया ब्राह्मणानुकल्पिताः
॥ ९ ॥ अद्वया परया युक्ता स्नानभिद्रोहलक्ष्या । दमस्वाध्याय-
निरताः सर्वान् कामानवाप्स्यथ ॥ १० ॥ यश्चैव मानुषि लोके
यश्च देवेषु किञ्चन । सर्वतु तपसा साध्यं ज्ञानेन नियमेन च ॥ ११ ॥
इत्येवं ब्रह्मगीतास्ते समाख्याता मयानघ । विप्राणामनुकल्पार्थं

तेन प्रोक्तं हि धीमता ॥ १२ ॥ भूयस्तेषां बलं मन्ये यथा राज्ञ-
स्तपस्विनः । दुरासदाश्च चण्डाश्च रभसाः क्षिप्रकारिणः ॥ १३ ॥
सन्त्येषां सिंहसत्त्वाश्च व्याघ्रसत्त्वास्तथापरे । वराहमृगसत्त्वाश्च
जलसत्त्वास्तथापरे ॥ १४ ॥ सर्पसर्गसमाः केचित् तथान्ये मकर-
सृशः । विभाष्य घातिनः केचित्तथा चक्षुर्हणोऽपरे ॥ १५ ॥ सन्ति
चाश्रीविषसमाः सन्ति मन्दास्तथापरे । विविधानीह वृत्तानि
ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ॥ १६ ॥ मेकला द्रविडा लाटाः पीण्डाः
कीन्वशिरास्तथा । शौण्डिका दरदा दर्वाश्रीराः श्वरवर्बराः
॥ १७ ॥ किराता यवनाश्चैव तास्ताः क्षत्रियजातवः । वृषलक्ष-
मनुप्राप्ता ब्राह्मणानाममर्षणात् ॥ १८ ॥ ब्राह्मणानां परिभवा-
दसुराः सलिलेशयाः । ब्राह्मणानां प्रसादाच्च देवाः स्वर्गनिवा-
सिनः ॥ १९ ॥ अशक्यं स्पृष्टुमाकाशमवाख्यो हिमवान् गिरिः ।
अधार्थां सेतुना गङ्गा दुर्ज्या ब्राह्मणा भुवि ॥ २० ॥ न ब्राह्मण-
विरोधेन शक्या श्वास्तु वसुधरा । ब्राह्मणा हि महात्मानो
देवानामग्नि देवताः ॥ २१ ॥ तान् पूजयस्व सततं दानेन परि-
चर्यया । यद्दीच्छसि महीं भोक्तुमिमां सागरमेखलाम् ॥ २२ ॥
प्रतिग्रहेण तेजो हि विप्राणां श्वाभ्यतेऽनघ । प्रतिग्रहं वी नैच्छेयु-
स्तेभ्योरर्घ्यं खया नृप ॥ २३ ॥

द्वयनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि ब्राह्मणप्रशंसायां
ब्रह्मगीता नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शक्रशम्बरसत्त्वाद् तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १ ॥ शक्रो ह्यज्ञातरूपेण
जटी भूत्वा रजोस्रणः । त्रिरूपं रथमास्थाय प्रश्नं पप्रच्छ
शम्बरम् ॥ २ ॥

अथ उवाच । केन शम्बर वृत्तेन स्वजात्यानाधितिष्ठसि ।
अथैतं त्वां केन मन्यन्ते तद्वै प्रब्रूहि तत्त्वतः ॥ ३ ॥

शम्बर उवाच । नासूयामि यदा विद्वान् ब्राह्मणैश्च मे
भतम् । आस्त्राणि वदतो विद्वान् संमन्यामि यथासुखम् ॥ ४ ॥
शुक्ला च नाबजानामि नापराध्यानि कर्हिचित् । अभ्यर्चान्यन्-
पृच्छामि पादौ गृह्णामि धीमताम् ॥ ५ ॥ ते विस्रव्याः प्रभाषन्ते
संपृच्छन्ते च मां सदा । प्रमत्तेष्वप्रमत्तोऽस्मि सदा सुप्तेषु जाग्रमि
॥ ६ ॥ ते मां आस्त्रपथे युक्तं ब्रह्मण्यमनसूबकम् । समासिञ्चन्ति
आस्त्रारः शौर्द्रं मध्विव मक्षिकाः ॥ ७ ॥ यच्च भाषन्ति सन्तुष्टा
तच्च गृह्णामि मेघघा । समाधिमात्मनो नित्यमनुलोममचिन्तयम्
॥ ८ ॥ सोऽहं वागग्रमिष्टानां रसानामवल्लेहकः । स्वजात्यानधि-
तिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ९ ॥ एतत् पृथिव्याममृतमेत-
च्चतुरनुत्तमम् । अद्ब्रह्मण्यनुखाच्छ्वाभिमिह शुक्ला प्रवर्त्तते ॥ १० ॥

एतत् कारणमाश्राय दृष्ट्वा देवासुरं पुरा । युद्धं पिता मे हृष्टात्मा
विस्रितः समपद्यत ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा च ब्राह्मणानान्तु महिमानं
महात्मनाम् । पर्यपृच्छत् कथममौ सिद्धा इति निश्चाकरम् ॥ १२ ॥

सो ग उवाच । ब्राह्मणास्तपसा सर्वं सिद्धन्ते वाग्बलाः सदा ।
भुजवीर्याश्च राजानी बागस्त्राश्च हिजातयः ॥ १३ ॥ प्रणवं चाप्य-
धीयीत ब्राह्मी दुर्वसतीर्वसन् । निर्धन्युरपि निर्वाणो यतिः
स्यात् समदर्शनः ॥ १४ ॥ अपि च ज्ञानसम्पन्नः सर्वान् वेदान्
पितुर्गृहे । श्लाघ्यमान इवाधीयाद्भ्राम्य इत्येव तं विदुः ॥ १५ ॥
भूमिरेतो निगिरति सर्पो विलसयानिव । राजानञ्चाप्ययोद्धारं
ब्राह्मणञ्चाप्रवासिनम् ॥ १६ ॥ अभिमानः श्रियं हन्ति पुस्त-
स्याल्पमेघसः । गर्भेण दुष्यते कन्धा गृहवासेन च हिजः ॥ १७ ॥
इत्येतन्मे पिता शुक्ला सोमाद्भुतदर्शनात् । ब्राह्मणान् पूजया-
मास तथैवाहं महाव्रतान् ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । श्रुत्वैतद्वचनं षड्रो दानवेन्द्रमुखाश्चुरतम् ।
हिजान् सम्भूजवामास महेन्द्रत्वमवाप च ॥ १८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि इन्द्रशस्वरसम्वादी
नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपूर्वं वा भवेत् पात्रमथ वापि चिरो-
षितम् । दूराद्भ्यागतं वापि किं पात्रं स्यात् पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । क्रिया भवति केषाञ्चिदुपांशुप्रतमुत्तमम् ।
यो यो याचेत यत्किञ्चित् सर्वं दद्याम इत्यपि ॥ २ ॥ अपी-
डयन् भृत्यवर्गमित्येवमनुशुश्रुम् । पीडयन् भृत्यवर्गं हि आत्मान-
मपकर्षति ॥ ३ ॥ अपूर्वं भावयेत् पात्रं यच्चापि स्याच्चिरोषितम् ।
दूराद्भ्यागतञ्चापि तत् पात्रञ्च त्रिदुर्बुधाः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपीडया च भूतानां धर्मस्याहिंसया
तथा । पात्रं विद्यान्तु तस्मिन् यस्मै दत्तं न सन्तपेत् ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । ऋत्विक् पुरोहिताचार्याः शिष्यसम्बन्धि-
बान्धवाः । सर्वे पूज्याश्च मान्याश्च श्रुतवन्तोऽनसूयकाः ॥ ६ ॥
अतीऽन्यथा वर्त्तमानाः सर्वे नार्हन्ति सत्क्रियाम् । तस्मान्नित्यं
परीक्षेत पुरुषान् प्रणिधाय वै ॥ ७ ॥ अक्रोधः सत्यवचनमहिंसा
तप आर्जवम् । अद्रीहो नाभिमानश्च ह्रीस्ति तिस्रा इमः धमः
॥ ८ ॥ यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते न चाकार्याणि भारत । स्वभावतो
निविष्टानि तत् पात्रं मानमर्हति ॥ ९ ॥ तथा चिरोषितञ्चापि
संप्रत्यागतमेव च । अपूर्वं चैव पूर्वं च तत् पात्रं मानमर्हति ॥ १० ॥
अप्रामाण्यञ्च वेदानां शास्त्राणाञ्चामिलङ्घनम् । अव्यवस्था च
सर्वत्र एतन्नाशनमात्मनः ॥ ११ ॥ भवेत् पण्डितमानी यो ब्राह्मणो
वेदनिन्दकः । आन्विच्छिक्वीं तर्कविद्यामनरक्तो निरर्थिकाम् ॥ १२ ॥

हेतुवादान् ह्रुवन् सत्स विज्ञेता हेतुवादिकः । आक्रोष्टा वाति-
 वक्ता च ब्राह्मणानां सदैव हि ॥ १३ ॥ सर्वाभिग्रही मूढस्य नास्ति
 कटुकवागपि । वोढव्यस्तादृशस्तात नरं श्वानं हि तं विदुः ॥ १४ ॥
 यथा श्वा भक्षितुञ्चैव हन्तुं चैवावसञ्जते । एवं सम्भाषणार्थाय
 सर्वशास्त्रबधाय च ॥ १५ ॥ लोकयात्रा च दृष्टव्या धर्मशास्त्र-
 हितानि च । एवं नरो वर्त्तमानः शाश्वतीर्वर्द्धते समाः ॥ १६ ॥
 ऋणमुक्त्यर्थं दिवानामृषीणाञ्च तथैव च । पितृणामथ विप्राणा-
 मतिथीनाञ्च पञ्चमम् ॥ १७ ॥ पर्यायेण विशुद्धेन सुविनीतेन
 कर्मणा । एवं गृहस्थः कर्माणि कुर्वन् धर्मान् च हीयते ॥ १८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि पात्रपरीक्षा
 नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि श्रोतुं भरत-
 सन्तम । स्त्रियो हि मूलं दीषाणां लघुचित्ता हि ताः स्मृताः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 नारदस्य च सम्वादं पुंश्चख्या पञ्चचूडया ॥ २ ॥ लोकाननुचरन्
 सर्वान् देवर्षिर्नारदः पुरा । ददर्शप्सरसं ब्राह्मीं पञ्चचूडामनि-
 न्दिताम् ॥ ३ ॥ तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं पप्रच्छाप्सरसं मुनिः ।
 संशयो हृदि कश्चिन्मे ब्रूहि तन्मे समध्यसे ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वाथ सा विप्रं प्रत्युवाचाथ नारदम् ।
 विप्रथे सति वक्ष्यामि समर्थां मन्यसे च माम् ॥ ५ ॥

नारद उवाच । न त्वामविप्रथे भद्रे निबोक्ष्यामि कथञ्चन ।
 स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि त्वत् श्रोतुं वरानने ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य देवर्षिरप्सरोत्तमा ।
 प्रत्युवाच न शक्यामि स्त्री सती निन्दितुं स्त्रियः ॥ ७ ॥ विद्विवासे

स्त्रियो याश्च यादृशाश्च स्वभावतः । न मामर्हसि देवर्षिं नियोक्तुं
कार्यं ईदृशं ॥ ८ ॥ तामुवाच स देवर्षिः सत्यमेव सुमध्यमे
मृषावादि भवेद्दोषः सत्ये दोषो न विद्यते ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वा सा
कृतमतिरभवच्चारुहासिनी । स्त्रीदोषाच्छाश्वतान् सत्यान् भाषितुं
समुपक्रमे ॥ १० ॥

पद्मचूडोवाच । कुलीना रूपवत्यश्च नाश्ववत्यश्च योषितः ।
मर्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ॥ ११ ॥ न स्त्रीभ्यः
किञ्चिदन्यद्दे पापीयस्तरमस्ति वै । स्त्रियो मूलञ्च दोषाणां तथा
त्वमपि वेत्य ह ॥ १२ ॥ समाज्ञातावृद्धिमतः प्रतिकूपान् वधि
स्थितान् । पतीनन्तरमासाय नालं नार्थः प्रतीक्षितुम् ॥ १३ ॥
असद्वर्मस्त्वयं स्त्रीणामस्त्राकं भवति प्रभो । पापीयसो नरान् यद्दे
लज्जां त्यक्त्वा भजामहे ॥ १४ ॥ स्त्रियं हि यः प्रार्थयते सन्नि-
कर्षञ्च गच्छति । ईषञ्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १५ ॥
अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात् परिजनस्य च । मर्यादायाममर्यादाः
स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १६ ॥ नासां कश्चिद्गम्योऽस्ति नासां
वयसि निश्चयः । विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १७ ॥
न भयान्नाप्यनुक्रोशात् नार्थहेतोः कथञ्चन । न ज्ञातिकुलसम्ब-
न्धात् स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १८ ॥ यौवने वर्त्तमानानां मृष्टा-
भरणवाससाम् । नारीणां स्त्रैरवृत्तीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः
॥ १९ ॥ याश्च अश्वइन्द्रमता रच्यन्ते दयिताः स्त्रियः । अपि
ताः सम्प्रसज्यन्ते कुञ्जाम्बजङ्गवामनैः ॥ २० ॥ पद्मेष्वपि च देवर्षिं
ये चान्ये कुवन्ति नराः । स्त्रीणामगम्यो लोकेऽस्मिन् नास्ति
कश्चिन्महामुने ॥ २१ ॥ यदि पुंसां गतिर्ब्रह्मन् कथञ्चिन्नोपपद्यते ।
अप्यन्योऽन्यं प्रवर्त्तन्ते न हि तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ २२ ॥ अलाभात्
पुरुषाणां हि भयात् परिजनस्य हि । वधवन्धभयाच्चापि स्वयं
गुप्ता भवन्ति ताः ॥ २३ ॥ चलस्वभावस्य दुःसेव्या दुर्ग्राह्या भावत-

स्त्रियाः । प्राज्ञस्य पुरुषस्येह यथा वाचस्तथा स्त्रियः ॥ २४ ॥
 नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां मञ्जोदधिः । नान्तकः सर्व-
 भूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ २५ ॥ इदमन्यच्च देवर्षे रक्षस्यं
 सर्वयोषिताम् । दृष्ट्वैव पुरुषं हृद्यं चीनिः प्रक्षिप्यते स्त्रियाः ॥ २६ ॥
 कामानामपि दातारं कर्तारं मनसां प्रियम् । रक्षितारं न
 मृष्यन्ति स्वभर्तारलबं स्त्रियः ॥ २७ ॥ न कामभोगान् विपुलान्
 नालङ्कारान् संश्रयान् । तथैव बद्ध मन्यन्ते यथा रत्यामनुग्रहम्
 ॥ २८ ॥ अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं वह्नुवामुखम् । सुर-
 धारा विषं सर्पो वङ्गिरित्येकतः स्त्रियः ॥ २९ ॥ यतश्च भूतानि
 महान्ति पञ्च यतश्च लोका विहिता विधात्रा । यतः पुमांसः
 प्रमदाश्च निर्मितास्तदैव दोषाः प्रमदासु नारद ॥ ३० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि नारदपञ्चसूडा-
 सम्बादे अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इमे वै मानवा लोके स्त्रीषु सञ्जन्यभी-
 क्ष्णयः । मोहेन परमाविष्टा देवसृष्टेन पार्थिव ॥ १ ॥ स्त्रियश्च
 पुरुषेष्वेव प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् । अत्र मे संशयस्तीव्रो हृदि
 संपरिवर्त्तते ॥ २ ॥ कथमासां नराः सङ्गं कुर्वन्ते कुरुनन्दन ।
 स्त्रियो वा केष्टु रज्यन्ते विरज्यन्ते च ताः पुनः ॥ ३ ॥ इति ताः
 पुरुषव्याघ्र कथं शक्यास्तु रक्षितुम् । प्रमदाः पुरुषेष्वेह तन्मे
 व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥ एता हि रममाणास्तु वञ्चयन्तीह मान-
 वान् । न चासां मुच्यते कश्चित् पुरुषो हस्तमागतः । गावी
 नवदृष्टानीब मङ्गल्येता नधं नवम् ॥ ५ ॥ शम्बरस्य च या माया
 माया या नमुचेरपि । वल्लेः कुम्भीनसेष्वैव सर्वास्ता योषितो
 विदुः ॥ ६ ॥ हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्ति च । अग्निं

प्रियवाक्यैश्च यद्भूते कालयोगतः ॥ ७ ॥ उग्रनां वेद यच्छास्त्रं
 यच्च वेद ब्रह्मसतिः । स्त्रीबुद्ध्या न विग्नियेते तास्तु रक्ष्याः कथं
 नरैः ॥ ८ ॥ अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यञ्चापि तथा नृतम् । इति
 चास्ताः कथं वीर संरक्षाः पुरुषैरिह ॥ ९ ॥ स्त्रीणां बुद्धयर्थ-
 निष्कर्षार्थं शास्त्राणि यत्सुहृन् । ब्रह्मसतिप्रभृतिभिर्मन्ये सद्भिः
 कृतानि वै ॥ १० ॥ संपूज्यमानाः पुरुषैर्विकुर्वन्ति मनो नृपु ।
 अपास्ताश्च तथा राजन् विकुर्वन्ति मनः स्त्रियः ॥ ११ ॥ इमाः
 प्रजा महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम् । सत्कृतासत्कृताश्चापि
 विकुर्वन्ति मनः सदा ॥ १२ ॥ कस्ताः यत्नो रक्षितुं स्यादिति मे
 संशयो महान् । तथा ब्रूहि महाभाग कुरूणां वंशवर्द्धन ॥ १३ ॥
 यदि शक्या कुरुश्रेष्ठ रक्षा तासां कदाचन । कर्तुं वा कृतपूर्वं
 वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि स्त्रीस्वभावकथने
 एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

भीष्म उवाच । एवमेव महाबाहो नात्र मिथ्यास्ति किञ्चन ।
 यथा ब्रवीषि कौरव्य नारीं प्रति जनाधिप ॥ १ ॥ अत्र ते
 वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् । यथा रक्षा कृता पूर्वं विपु-
 ल्हेन महात्मना ॥ २ ॥ प्रमदाश्च यथा सृष्टा ब्रह्मणा भरतर्षभ ।
 अदर्थं तच्च ते तात प्रवक्ष्यामि नराधिप ॥ ३ ॥ न हि स्त्रीभ्यः परं
 पुत्र पापीबः किञ्चिदस्ति वै । अग्निर्हि प्रमदा दीप्तो मायाश्च
 मयजा विभो । दुरधारा विषं सर्पो वज्रिरित्येकतः स्त्रियः ॥ ४ ॥
 प्रजा इमा महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम् । स्वयं गच्छन्ति
 दिवत्वं ततो दिवानियाह्वयम् ॥ ५ ॥ अथाभ्यगच्छन् देवास्ते पिता-
 महमरिन्दम । निवेद्य मानसञ्चापि तूष्णीमासन्नधोमुखाः ॥ ६ ॥

विप्रामन्तर्गतं ज्ञात्वा देवानां स पितामहः । मानवानां प्रभो हस्तं
 कृत्वा नार्थोऽसृजत् प्रभुः ॥ ७ ॥ पूर्वसर्गो तु कौन्तेय साध्वो नार्थं
 इवाभवत् । असाध्वस्तु समुत्पन्नाः कृत्वासर्गात् प्रजापतेः । ताम्यः
 कामान् यथाकामं प्रादाद्धि स पितामहः ॥ ८ ॥ ताः कामकुव्याः
 प्रमदाः प्राणाधन्त बरान् सदा । क्रोधं कामस्य देवेशः सहासं
 चासृजत् प्रभुः ॥ ९ ॥ असञ्चन्त प्रजाः सर्वाः कामक्रोधवशंगताः ।
 न च स्त्रीणां क्रिया काचिदिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १० ॥ निरि-
 न्द्रिया ह्यथास्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति श्रुतिः । अथासनमलङ्कार-
 मन्त्रपानमनार्थताम् ॥ ११ ॥ दुर्वाग्भावं रतिञ्चैव ददौ स्त्रीभ्यः
 प्रजापतिः । न तासां रक्षसं कर्तुं शक्यं पुंसा कथञ्चन ॥ १२ ॥
 अपि विश्वकृता तात कुतस्तु पुरुषैरिह । वाचा च वधवन्धैर्वा
 ह्येवैर्वा विविधैस्तथा । न शक्या रक्षितुं नार्थ्यस्ता हि नित्य-
 मसंयुताः ॥ १३ ॥ इदञ्च पुरुषव्याघ्र एरस्तात् श्रुतवाहनम् ।
 यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन गुरुस्त्रिभुवः ॥ १४ ॥ ऋषिरासी-
 न्महाभागो देवशर्मति विश्रुतः । तस्य भार्या रक्षिर्नाभ रूपे-
 णासदृशी भुवि ॥ १५ ॥ तस्या रूपेण संमप्ता देवगन्धर्व-
 दानवाः । विशेषेण तु राजेन्द्र वृषहा पाकशासनः ॥ १६ ॥
 नारीणाञ्चरितञ्च देवशर्मा महामुनिः । यथाशक्ति यथोत्साहं
 भार्यान्तामभ्यरक्षत ॥ १७ ॥ पुरन्दरञ्च जानीते परस्त्रीकाम-
 चारिणम् । तस्मादलेन भार्याया रक्षणं स चकार ह ॥ १८ ॥
 स कदाचिदृषिस्तात वत्सं कर्तुमनास्तदा । भार्यासंरक्षणं
 कार्यं कथं स्यादित्यचिन्तयत् ॥ १९ ॥ रक्षाविधानं मनसा
 स सञ्चिन्त्य महत्तपाः । आह्वय दधितं मिथं विपुलं प्राह
 भार्गवम् ॥ २० ॥

देवशर्मोवाच । यज्ञकारो गमिष्यामि रक्षिष्ये मां सुरेश्वर ।
 यतः प्रार्थयते नित्यं तां रक्षस्व यथाबलम् ॥ २१ ॥ अथमन्त्रेन

ते भाव्यं सदा प्रति पुरन्दरम् । स हि रूपाणि कुरुते विविधानि
शृगूत्तम ॥ २२ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्त्वा विपुलस्तेन तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
सदैवोग्रतपा राजन्नख्यैर्कंसदृश्यतिः ॥ २३ ॥ धर्मज्ञः सत्यवादी
च तथेति प्रत्यभाषत । पुनश्चेदं महाराज पप्रच्छ प्रस्थितं
शुरुम् ॥ २४ ॥

विपुल उवाच । कानि रूपाणि शक्रस्य भवन्त्यागच्छती
सुने । वपुस्तेजस्य कीदृश्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २५ ॥

भीष्म उवाच । ततः स भगवांस्तस्मै विपुलाय महात्मने ।
आचचक्षे यथातत्त्वं मायां शक्रस्य भारत ॥ २६ ॥

देवशर्मोवाच । बद्धभायः स विप्रर्षे भगवान् पाकशासनः ।
तांस्तान् विकुरुते भावान् बहूनथ मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥ किरीटी
वज्रघृग्वक्षी मुकुटी बद्धकुण्डलः । भवत्यथ मुहूर्त्तन चण्डाल-
समदर्शनः ॥ २८ ॥ शिखी जटी क्षीरवासाः पुनर्भवति पुत्रक ।
वृहच्छरीरश्च पुनश्चीरवासाः पुनः कृमः ॥ २९ ॥ गौरं श्यामञ्च
कृष्णञ्च वर्षं विकुरुते पुनः । विरूपो रूपवांश्चैव युवा वृद्धस्तथैव
च ॥ ३० ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियश्चैव वैश्यः शूद्रस्तथैव च । प्रति-
लोमोऽनुलोमश्च भवत्यथ शतक्रतुः ॥ ३१ ॥ शुकवायसरूपी च
हंसकोकिलरूपवान् । सिंहव्याघ्रगजानाञ्च रूपं धारयते पुनः
॥ ३२ ॥ दैवं दैत्यमथो राज्ञां वपुर्धारयते पुनः । अक्रुशो
वायुमुग्धाङ्गः शकुनिर्विकृतस्तथा ॥ ३३ ॥ चतुष्पादङ्गरूपश्च पुन-
र्भवति वृत्तिभः । मत्स्यकामशकादीनां वपुर्धारयतेऽपि च ॥ ३४ ॥
न शक्यमस्य ग्रहणं कर्तुं विपुल केनचित् । अपि विश्वकृता तात
येन सृष्टमिदं जगत् ॥ ३५ ॥ पुनरन्तर्हितः शक्रो दृश्यते ज्ञान-
चक्षुषा । वायुभूतश्च स पुनर्देवराजो भवत्युत ॥ ३६ ॥ एवं
रूपाणि सततं कुरुते पाकशासनः । तस्माद्विपुल यत्नेन रक्षेमां

तनुमध्यमाम् ॥ ३७ ॥ यथा रुचिं नावहिहेहेवेन्द्री शुशुसत्तमम् ।
 क्रतावुपहिते न्यस्तं हविः श्वेव दुरात्मवान् ॥ ३८ ॥ एवमाख्यास-
 स मुनिर्वक्षकारोऽगमत्तदा । देवशर्मा महाभागस्ततो भरत-
 सत्तम ॥ ३९ ॥ विपुलस्तु वचः श्रुत्वा गुरोश्चिन्तामुपेयिवान् ।
 रक्षाञ्च परमां चक्रे देवराजान्महाबलात् ॥ ४० ॥ किन्तु शक्यं
 मया कर्तुं गुरुदाराभिरक्षणे । मायावी हि सुरेन्द्रोऽसौ दुर्द्वेष-
 श्चापि वीर्यवान् ॥ ४१ ॥ नापिधावाश्रमं शक्यो रक्षितुं पाक-
 शासनः । उटजं वा तथा ह्यस्य नानाविधसंरूपता ॥ ४२ ॥ वायु-
 रूपेण वा शक्रो गुरुपत्नीं प्रघर्षयेत् । तस्मादिमां सम्प्रविश्व
 रुचिं स्थास्येहमद्य वै ॥ ४३ ॥ अथवा पौसप्रियोयं न शक्या
 रक्षितुं मया । बद्धरूपो हि भगवान् श्रूयते पाकशासनः ॥ ४४ ॥
 सोऽहं योगबलादिनां रक्षिष्ये पाकशासनात् । गात्रेण गात्रै-
 रस्माहं सम्प्रविश्ये हि रक्षितुम् ॥ ४५ ॥ यद्युच्छिष्टामिमां पत्नी-
 मद्य पश्यति मे गुरुः । शम्भ्रत्यसंशयः कोपाद्विव्यञ्जानो महा-
 तपाः ॥ ४६ ॥ न चैयं रक्षितुं शक्या यद्यान्या प्रमदा नृभिः ।
 मायावी हि सुरेन्द्रोऽसावहीप्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥ ४७ ॥ अवश्य-
 करणीयं हि गुरोरिह हि शासनम् । यदि त्वेतद्दहं कुर्या-
 माश्चर्यं स्यात् कृतं मया ॥ ४८ ॥ योगिनाथ प्रवेशो हि गुरु-
 पत्न्याः कलेवरः । असक्तः पद्मपत्रस्थो जलविन्दुर्यथा चलः ॥ ४९ ॥
 निर्मुक्तस्य रजोरूपान्नापराधो भवेन्नम । यथा हि शून्यां पथिकः
 सभामध्यावसेत् पथि ॥ ५० ॥ तथायावासयिष्यामि गुरुपत्न्याः
 कलेवरम् । एवमेव शरीरेऽस्या निवत्स्यामि समाहितः ॥ ५१ ॥
 इत्येवं शम्भुमालोक्य वेदवेदांश्च सर्वशः । तपश्च विपुलं दृष्ट्वा
 गुरोरात्मन एव च ॥ ५२ ॥ इति निश्चित्य मनसा रक्षां प्रति
 सभार्गवः । अन्वतिष्ठत् परं यत्नं यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ५३ ॥
 गुरुपत्नीं समासीनो विपुहः स महातपाः । उपासीनामनिन्द्याङ्गी

यथार्थं समलोभयत् ॥ ५४ ॥ नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्या रश्मिं सं-
 द्योच्य रश्मिभिः । विविश विपुलः कायमाकाशं पवनो यथा ॥ ५५ ॥
 लक्ष्मणं लक्ष्मणेनैव वदन् वदनेन च । अविचेष्टन्नतिष्ठहै क्वाचि-
 द्वाङ्मर्हिती मुनिः ॥ ५६ ॥ ततो विष्टब्ध विपुलो गुरुपत्न्याः कलै-
 वरम् । उवाच रक्षणे युक्ती न च सा तमबुध्यत ॥ ५७ ॥ क-
 काळं नागती राजन् गुरुस्तस्य भञ्जात्मनः । क्रतुं समाप्य स्वर्ग-
 तं कालं सोऽभ्यरक्षत ॥ ५८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि विपुलोपाख्याने
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

भौष उवाच । ततः कदाचिद्देवेशो दिव्यरूपवपुर्धरः । इद-
 मन्तरमित्येवमभ्यगात्तमथाश्रमम् ॥ १ ॥ रूपमप्रतिमं कृत्वा लोभ-
 नीयं जनाधिप । दर्शनीयतमो भूत्वा प्रविविश तमाश्रमम् ॥ २ ॥
 स इदं तदासीनं विपुलस्य कलैवरम् । निश्चेष्टं स्वव्यनयनं
 यथा लेख्यगतं तथा ॥ ३ ॥ रुचिञ्च रुचिरापाङ्गीं पौनःपुन-
 यधराम् । पद्मपत्रत्रिशलाक्षीं सम्पूर्णेन्दुनिभाननाम् ॥ ४ ॥
 सा तमालोक्य सहसा प्रत्युत्थात्तुमिषेण ह । रूपेण विस्मिता
 कोऽसीत्यथ वक्तुमिवेच्छती ॥ ५ ॥ उत्थातुकामा तु सती विष्टब्धा
 विपुलेन सा । निश्चेष्टीता मनुष्येन्द्र न शक्नाक विचेष्टितुम् ॥ ६ ॥
 तत्रावभाषि द्वेन्द्रः सान्ना परमवल्लुना । लदर्थंभारतं विद्धि
 द्वेन्द्रं मां शुचिस्मिते ॥ ७ ॥ क्लिश्यमानमनङ्गेन लत्सङ्गल्यभवेन
 ह । तत् सम्पूर्णं हि मां सुभ्रु पुराकालोऽतिवर्त्तते ॥ ८ ॥ तमेवं
 वादिनं शक्रं शुश्राव विपुलो मुनिः । गुरुपत्न्याः शरीरस्थो
 ददर्श त्रिदशधिपम् ॥ ९ ॥ न शक्नाक च सा राजन् प्रत्युत्थातु-
 मन्निष्ठिता । वक्तुञ्च ताम्पुनःशक्रं विष्टब्धा विपुलेन सा ॥ १० ॥

आकारं गुरुपत्रास्तु स विचार्य भृगूहहः । निजग्राह मही-
 तैजा योगिन बलवत् प्रभो ॥ ११ ॥ ववन्ध योगदधैश्च तस्यैश्च
 सर्वेन्द्रियाणि सः । तां निर्विकारां दृष्ट्वा तु पुनरेव अक्षीपति ।
 उवाच व्रीडितो राजंस्तां योगबलमोहिताम् ॥ १२ ॥ एच्छेद्धीति
 ततः सा तु प्रतिवक्तुमिषेष्ट तम् । स तां वाचं गुरोः पत्रा-
 विपुलः पथैर्वर्त्तयत् ॥ १३ ॥ भोः किमागमने कृत्यमिति तस्यास्तु
 निःसृता । वक्त्राच्छुभाङ्गसदृशाहाणी संस्कारभूषणा ॥ १४ ॥
 व्रीडिता सा तु तदाक्यमुक्त्वा परवशा तदा । पुरन्दरश्च तत्रस्थो
 बभूव विमना भृशम् ॥ १५ ॥ स तद्दैक्यतमालक्ष्य देवराजो विश्रा-
 म्यते । अबैद्यत सहस्राक्षस्तदा दिव्येन चक्षुषा ॥ १६ ॥ स ददर्श
 मुनिं तस्याः शरीरान्तरगोचरम् । प्रतिविम्बमिवादर्थं गुरुपत्राः
 शरीरगम् ॥ १७ ॥ स तं घोरेण तपसा युक्तं दृष्ट्वा पुरन्दरः ।
 प्राविपत सुसंतस्तः श्रापभीतस्तदा विभो ॥ १८ ॥ विमुच्य गुरु-
 पत्नीन्तु विपुलः सुमहातपाः । स्वं कलेवरमाविश्य शक्रं भीत-
 मथान्नवौत् ॥ १९ ॥

विपुल उवाच । अजितेन्द्रिय दुर्बुद्धे पापात्मक पुरन्दर ।
 न चिरं पूजयिष्यन्ति देवास्त्वां मानुषास्तथा ॥ २० ॥ किन्तु
 तद्विष्णुतं शक्रं न तन्ननसि ते स्थितम् । गीतमेनासि यन्मुक्तो
 भगाङ्गपरिचिह्नितः ॥ २१ ॥ जाने त्वां वालिग्रमतिमहतात्मान-
 कीश्वरम् । मदीषं रक्षते मूढ गच्छ पाप यथागतम् ॥ २२ ॥
 नाहं त्वामय मूढात्मन् दृष्ट्वेयं हि स्वतेजसा । कृपायमानस्तु
 न ते दग्धुमिच्छामि वासव ॥ २३ ॥ स च घोरात्मो धीमान्
 सुसुर्मं पापचेतसम् । दृष्ट्वा त्वां निर्दहेद्दय क्रोधदौष्टेन चक्षुषा
 ॥ २४ ॥ नैवन्तु शक्रं कर्त्तव्यं पुनर्मान्याश्च ते हिजाः । मागमः
 स्वसृतामात्योऽत्यर्धं ब्रह्मबलाद्दितः ॥ २५ ॥ अमरोऽस्मीति यदुद्धि-
 समास्थाय प्रवर्त्तसे । भावमंस्था न तपसामसार्थं नाम किञ्चन ॥ २६ ॥

भीष्म उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचः शक्रो विपुलस्य महात्मनः ।
 अकिञ्चिदुक्त्वा व्रीडात्तैस्तथैवान्तरधीयत ॥ २७ ॥ सुहृत्तं याति
 तस्मिंस्तु देवशर्मा महातपाः । कृत्वा यज्ञं यथाकाममाजगाम
 स्वमाश्रमम् ॥ २८ ॥ आगतेऽथ गुरौ राजन् विपुलः प्रियकर्मकृत् ।
 रक्षितां गुरवे भार्यां न्यवेदयदनिन्दिताम् ॥ २९ ॥ अभिवाद्य
 च शान्तात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः । विपुलः पथ्युपातिष्ठद्यथा पूर्व-
 मशङ्कितः ॥ ३० ॥ विश्रान्ताय ततस्तस्मै सहासीनाय भार्यया ।
 निवेदयामास तदा विपुलः शक्रकर्म तत् ॥ ३१ ॥ तत् श्रुत्वा स
 मुनिश्चेष्टो विपुलस्य प्रतापवान् । बभूव शीलवृत्ताभ्यां तपसा
 नियमेन च ॥ ३२ ॥ विपुलस्य गुरौ वृत्तिं भक्तिमात्मनि तत् प्रभुः ।
 धर्मं च स्थिरतां दृष्ट्वा साधुसाध्वित्यभाषत ॥ ३३ ॥ प्रतिलभ्य च
 धर्मात्मा सिध्यं धर्मपरायणम् । वरेण छन्दयामास देवशर्मा
 महामतिः ॥ ३४ ॥ स्थितिञ्च धर्मं जग्राह स तस्माद्गुरुवत्सलः ।
 अनुज्ञातश्च गुरुणा चचारानुपमं तपः ॥ ३५ ॥ तथैव देवशर्मापि
 सभार्यैः समहातपाः । निर्भयो बलवृत्तज्ञाच्चचार विजने वने ॥ ३६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि विपुलोपाख्याने

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

भीष्म उवाच । विपुलस्त्वकरोत्तीव्रं तपः कृत्वा गुरोर्वचः ।
 तपोयुक्तमयात्मानममन्यत स बौर्ध्यवान् ॥ १ ॥ स तेन कर्मणा
 सङ्गं पृथिवीं पृथिवीपते । चचार गतभीः प्रीतो लक्ष्मीर्त्ति-
 वरो मृप ॥ २ ॥ उभौ लोकौ जितौ चापि तथैवामन्यत प्रभुः ।
 कर्मणा तेन कौरव्य तपसा विपुलेन च ॥ ३ ॥ अथ काले व्यति-
 क्रान्ते कस्मिंश्चित् कुसुनन्दन । सत्या भगिन्या आदानं प्रभूतधन-
 घान्यवत् ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु दिव्या काचिहराङ्गना ।

विभ्रती परमं रूपं जगामाय विज्ञायसा ॥ ५ ॥ तस्याः शरीरात्
 पुष्पाणि पतितानि महीतले । तस्याश्रमस्याविदूरे दिव्यगन्धानि
 भारत ॥ ६ ॥ तान्यगृह्णात्ततो राजन् रुचिर्ललितलोचना । तदा
 निमन्त्रकस्तस्या अङ्गेभ्यः क्षिप्रमागमत् ॥ ७ ॥ तस्या हि भगिनी
 तात ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती । भार्या चित्ररथस्याथ बभूवाङ्गे-
 श्वरस्य च ॥ ८ ॥ पिनच्च तानि पुष्पाणि केशेषु वरवर्णिनी ।
 आमन्त्रिता ततोऽगच्छद्दुचिरङ्गपतेर्गृहम् ॥ ९ ॥ पुष्पाणि तानि
 दृष्ट्वा तु तदाङ्गेन्द्रवराङ्गना । भगिनीं चोदयामास पुष्पार्थं चारु-
 लोचना ॥ १० ॥ सा भर्त्रे सर्वमाचष्ट रुचिः सुरचिरानना ।
 भगिन्या भाषितं सर्वमृषिस्त्रिधाभ्यनन्दत ॥ ११ ॥ ततो विपुल-
 मानाय देवशर्मा महातपाः । पुष्पार्थं चोदयामास गच्छ्गच्छेति
 भारत ॥ १२ ॥ विपुलस्तु गुरोर्वाक्यमविचार्य महातपाः । स
 तथेत्यब्रवीद्राजंस्तच्च दिशं जगाम ह ॥ १३ ॥ यस्मिन् दिशि तु
 तान्यासन् पत्नितानि नभस्त्रलात् । अस्नानान्यपि तत्रासन् कुसु-
 मान्यपराख्यपि ॥ १४ ॥ स ततस्तानि जग्राह दिव्यानि रुचि-
 राणि च । प्राप्तानि स्नेन तपसा दिव्यगन्धानि भारत ॥ १५ ॥
 सम्प्राप्य तानि प्रीतात्मा गुरोर्वचनकारकः । तदा जगाम तूर्णञ्च
 चम्पां चम्पकमालिनीम् ॥ १६ ॥ स वने निर्जने तात ददर्श
 मिथुनं नृणाम् । चक्रवत् परिवर्त्तन्तं गृहीत्वा पाणिना करम्
 ॥ १७ ॥ तत्रैकस्तूर्णमगमत् तत्पदे च विवर्त्तयन् । एकस्तु न
 तदा राजंश्चक्रतुः कलत्रं ततः ॥ १८ ॥ तं शीघ्रं गच्छ्सीत्येको-
 ऽब्रवीन्नेति तथापरः । नेति नेति च तौ राजन् परस्परमथोचतुः
 ॥ १९ ॥ तयोर्विस्मर्त्ततीरेवं अपथोऽयमभूत्तदा । सहस्रोद्दिश्य
 विपुलं ततो वाक्यमथोचतुः ॥ २० ॥ आवयोरनृतं प्राह यस्तस्या-
 भूद्भिजस्य वै । विपुलस्य परे लोके या गतिः सा भवेदिति ॥ २१ ॥
 एतत् श्रुत्वा च विपुली विषमवदनोऽभवत् । एवं तीव्रतपाश्चाह

कष्टशायं परिश्रमः ॥ २२ ॥ मिथुनस्यास्य किं मे स्यात् कृतं पापं
 यथागति । अनिष्टा सर्वभूतानां कीर्तितानेन मेऽप्य वै ॥ २३ ॥
 एवं सञ्चिन्तयन्नेव विपुलो राजसत्तम । अवाङ्मुखो हीनसना
 दृष्टौ दुष्कृतमात्मनः ॥ २४ ॥ ततः प्रदुन्यान् पुरुषानचैः काञ्चन-
 राजतैः । अपश्यद्दिव्यमानान् वै लोभहर्षान्वितांस्तथा ॥ २५ ॥
 ह्यवतः शपथं तेन यः कृतो मिथुनेन तु । विपुलं वै समुद्दिश्य
 तैऽपि वाक्यमथाब्रुवन् ॥ २६ ॥ लोभमास्थाय योऽस्माकं विषमं
 कर्तुमुत्सहेत् । विपुलस्य परे लोके या गतिस्तामवाप्नुयात् ॥ २७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो नापश्यद्धर्मसङ्करम् । जल्पप्रभृति कौरव्य
 कृतपूर्वमथात्मनः ॥ २८ ॥ स प्रदृष्टौ तथा राजन्मनावग्निरिवा-
 हितः । दृष्टमानेन मनसा श्रापं श्रुत्वा तथाविधम् ॥ २९ ॥ तस्य
 चिन्तयन्तस्तात बह्वो दिननिशा ययुः । इदमासीत्कनसि च
 रुच्या रक्षणकारितम् ॥ ३० ॥ लक्षणं लक्षणेनैव वदन् वदनेन
 च । विधाय न मया चात्तं सत्यमेतद्गुरोस्तथा ॥ ३१ ॥ एत-
 दात्मनि कौरव्य दुष्कृतं विपुलस्तदा । अमन्यत महाभाग तथा
 तच्च न संग्रहयः ॥ ३२ ॥ स चम्पां नगरीमेव्य पुष्पाणि गुरवे ददौ ।
 पूजयामास च गुरुं विधिवत् स गुरुप्रियः ॥ ३३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि विपुलोपाख्याने

द्विचलारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

भौष उवाच । तमोगतमभिप्रेक्ष्य शिष्यं वाक्यमथाब्रवीत् ।
 देवशर्मा महातेजा यत्तच्छृणु जनाधिप ॥ १ ॥
 देवोशर्मोवाच । किन्ते विपुल दृष्टं वै तस्मिन् शिष्य महा-
 वने । ते तां जानन्ति विपुल आत्मा च रुचिरेव च ॥ २ ॥
 विपुल उवाच । ब्रह्मर्षि मिथुनं किन्तत् के च ते पुरुषा
 धिमो । ये मां जानन्ति तस्मिन् यस्मां तं परिपृच्छसि ॥ ३ ॥

देवशर्मोवाच । यद्देव तन्मिथुनं ब्रह्मन्ब्रह्महोरात्रं हि विद्धि तत् ।
 चक्रवत् परिवर्तत तत्ते जानाति दुष्कृतम् ॥ ४ ॥ ये च ते पुरुषाः
 विप्र अद्भ्यस्तेऽन्वन्ति दृष्टवत् । ऋतूंस्तानभिजानीहि ते ते जानन्ति
 दुष्कृतम् ॥ ५ ॥ न मां कश्चिद्विजानीत इति कृत्वा न विश्वसेत् ।
 नरो रहसि पापात्मा पापकं कर्म वै दिज ॥ ६ ॥ कुर्वाणं हि
 नरं कर्म पापं रहसि सर्वदा । पश्यन्ति ऋतवश्चापि तथा दिन-
 निशेष्यतु ॥ ७ ॥ तथैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा ।
 कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम तच्च यथाकृतम् ॥ ८ ॥ ते त्वां हर्षंक्षितं
 दृष्ट्वा गुरोः कर्मानिवेदकम् । स्मारयन्तस्तथा प्राङ्गस्ते यथा श्रुत-
 वान् भवान् ॥ ९ ॥ अहोरात्रं विजानाति ऋतवश्चापि नित्यशः ।
 पुरुषे पापकं कर्म शुभं वाशुभकर्मिणः ॥ १० ॥ तत् त्वया मम
 यत् कर्म व्यभिचाराद्भयात्कम् । नाख्यातमिति जानन्तस्ते
 त्वामाद्भ्यस्तथा दिज ॥ ११ ॥ तेनैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो
 यथा । कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम यच्च त्वया कृतम् ॥ १२ ॥
 त्वया शक्या च दुर्वृत्ता रक्षितुं प्रमदा दिज । न च त्वं कृतवान्
 किञ्चिद्दिनः प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥ १३ ॥ यदि त्वहं त्वां दुर्वृत्तमद्राचं
 दिजसत्तम । अपेयं त्वामहं क्रोधान्न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ १४ ॥
 सञ्चन्ति पुरुषे वार्य्यैः पुंसां सोऽर्थस्य पुष्कलः । अन्यथा रक्षतः
 शपोऽभविष्यत्ते भतिश्च मे ॥ १५ ॥ रक्षिता च त्वया तात मम
 चापि निवेदिता । अहं ते प्रीतिमान् पुत्र स्वस्थः स्वर्गं गमिष्यसि
 ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा विपुलं प्रीतो देवशर्मा महावृषिः । सुमोद
 स्वर्गमास्थाय सहभार्य्यैः सशिष्यकः ॥ १७ ॥ इदमाख्यातवांश्चापि
 ममाख्यानं महासुनिः । मार्कण्डेयः पुरा राजन् गङ्गाकूले कथा-
 न्तरे ॥ १८ ॥ तस्माद्ब्रवीमि पार्थ त्वां स्त्रियो रक्ष्याः सदैव च ।
 उभयं दृश्यते तासु सततं साध्वसाधु वा ॥ १९ ॥ स्त्रियः साध्वो
 महाभागाः समन्तात्लोकमातरः । धारयन्ति महीं राज्ञिणा

सवनकाननाम् ॥ २० ॥ असाध्वप्रश्नापि दुर्वृत्ताः कुलघ्नः पाप-
 निश्चयाः । विज्ञेया लक्षणे दुष्टैः स्वगात्रसहजैर्नृप ॥ २१ ॥ एव-
 मेताः सुरच्या वै शक्याः कर्तुं महात्मभिः । अन्यथा राजगार्दूल
 न शक्या रक्षितुं स्त्रियः ॥ २२ ॥ एता हि मनुजव्याघ्र तीक्ष्णा-
 तीक्ष्णपराक्रमाः । नासामस्ति प्रियो नाम मैशुने सङ्गमेति यः
 ॥ २३ ॥ एताः कृत्याश्च कार्याश्च कृताश्च भरतर्षभ । न चैक-
 स्त्रिभ्रमन्येताः पुरुषि पाण्डुनन्दन ॥ २४ ॥ नासां स्नेही नरैः
 कार्यस्तथैवेर्षा जनेश्वर । खिदमास्थाय भुञ्जीत धर्ममास्थाय
 चैव ह ॥ २५ ॥ निहन्यादन्यथा कुर्वन्नरः कौरवनन्दन । सर्वथा
 राजगार्दूल युक्तिः सर्वत्र पूज्यते ॥ २६ ॥ तेनैकेन तु रक्षा वै
 विपुलेन कृता स्त्रियाः । नान्यः शक्तस्त्रिलोकेऽस्मिन् रक्षितुं नृप
 योषितम् ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि विपुलीपाख्याने
 त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यन्मूलं सर्वधर्माणां स्वजनस्य गृहस्य
 च । पितृदेवातिथीनाञ्च तन्म ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ अयं हि
 सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः । कौटुम्बस्य प्रदेया स्यात् कन्येति
 वसुधाधिप ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां योनिञ्च कर्म च ।
 सद्भिरेवं प्रदातव्या कन्या गुणयुते वरे । ब्राह्मणानां सतामेष
 ब्राह्मो धर्मो युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ आवाञ्छमावहेदेवं यो दद्यादनु-
 कूलतः । मिष्टानां चत्रियाणाञ्च धर्म एष सनातनः ॥ ४ ॥
 आत्माभिप्रेतसुत्सृज्य कन्याभिप्रेत एव यः । अभिप्रेता च या
 यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर । गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राङ्गर्वद्विदि

जनाः ॥ ५ ॥ धनेन बद्ध्वा त्रीन्वा संप्रलोभ्य च वाम्बवान् ।
 असुराणां तृपैतं वै धर्ममाद्भर्मनीषिणः ॥ ६ ॥ हत्वा छित्वा च
 श्रीर्षाणि रुदतां रुदतीं गृह्णात् । प्रसङ्गं हरणं तात राक्षसो
 विधिरुच्यते ॥ ७ ॥ पञ्चानान्तु तयो धर्म्यां हावधर्म्यौ युधिष्ठिर ।
 पेशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कथञ्चन ॥ ८ ॥ ब्राह्मः चातोऽथ
 गान्धर्व एते धर्म्यां नरर्षभ । पृथग्वा यदि वा मिश्राः कर्त्तव्या
 नात्र संशयः ॥ ९ ॥ तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य हे भार्य्ये चत्रियस्य
 तु । वैश्वः स्वजात्यां विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ॥ १० ॥
 ब्राह्मणी तु भवेज्जेष्ठा चत्रिया चत्रियस्य तु । रत्यर्थमपि शूद्रा
 स्यान्नेत्याद्भरपरे जनाः ॥ ११ ॥ अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रश-
 सन्ति साधवः । शूद्रायां जनयन् विप्रः प्रायश्चित्ती विधीयते
 ॥ १२ ॥ त्रिंशद्वर्षीं दशवर्षीं भार्यां विन्देत नमिकाम् । एक-
 विंशतिवर्षीं वा सप्तवर्षीमवाप्नुयात् ॥ १३ ॥ यस्यास्तु न भवेद्दु-
 श्राता पिता वा भरतर्षभ । नोपयच्छेत् तां जातु पुत्रिका-
 धर्मिणी हि सा ॥ १४ ॥ त्रीणि वर्षाण्युदीक्षित कन्या ऋतुमती
 सती । चतुर्थं तथ सम्प्राप्ते स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥ १५ ॥ प्रजा
 न क्षीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ । अतोऽन्यथा वर्त्तमाना भवे-
 हाच्या प्रजापतेः ॥ १६ ॥ असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च
 या पितुः । इत्येतामनुवच्छेत् तं धर्मं मनुरब्रवीत् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शुक्लमन्येन दत्तं स्याद्ददामीत्याह चापरः ।
 बलादन्यः प्रभाषित धनमन्यः प्रदर्शयेत् ॥ १८ ॥ पाणिग्रहीता
 चान्यः स्यात् कस्य भार्या पितामह । तत्त्वं जिज्ञासमानानां
 चक्षुर्भवति नो भवान् ॥ १९ ॥

भीष्म उवाच । यत् किञ्चित् कर्म मानुष्यं संस्थानाय प्रद-
 श्यते । मन्त्रवन्मन्त्रितं तस्य गृधावादस्तु पातकः ॥ २० ॥ भार्या-
 पत्यर्लिङ्गाचार्य्यः शिष्योपाध्याय एव च । गृध्रोक्तो दण्डमर्हति

नेत्याङ्गरपरे जनाः ॥ २१ ॥ न ह्यकामेन सम्वासं मनुरेवं प्रशंसति । अथग्रस्यमधर्मञ्च यन्मृषा धर्मक्रोपनम् ॥ २२ ॥ नैकान्तो दीप एकस्मिंस्तदा केनोपपद्यते । धर्मतो यां प्रयच्छन्ति याञ्च क्रोषन्ति भारत ॥ २३ ॥ वन्धुभिः समनुज्ञाते मन्त्रहोमौ प्रयोजयेत् । तथा सिध्यन्ति ते मन्त्रा नादत्तायाः कथञ्चन ॥ २४ ॥ अस्त्वत्र मन्त्रसमयो भार्यापत्नोर्मिथः कृतः । तमेवाङ्गर्गरीयांसं यज्ञासौ ज्ञातिभिः कृतः ॥ २५ ॥ दैवदत्तां पतिभार्यां वेत्ति धर्मस्य शासनात् । स दैवीं मानुषीं वाचमवृतां पर्युदस्यति ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कन्यायां प्राप्तशुक्लायां ज्यायश्चेदात्रजे-
हरः । धर्मकामार्थसम्पत्नौ वाच्यमव्रावृतं न वा ॥ २७ ॥ तस्मिन्नुभयतो दीपे कुर्वन् श्रेयः समाचरेत् । अयं नः सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ॥ २८ ॥ तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् । तदेतत् सर्वमाचक्षु न हि द्रप्यामि कथ्यताम् ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच । नैव निष्ठाकरं शुक्लं ज्ञात्वासीत्तेन नाहृतम् । न हि शुक्लपराः सन्तः कन्यां ददति कर्हिचित् ॥ ३० ॥ अन्यैरुपेतन्तु शुक्लं याचन्ति बान्धवाः । अलङ्कृत्वा वञ्छस्वति यो दद्यादनुकूलतः ॥ ३१ ॥ यच्च ताञ्च दृद्वेवं न शुक्लं विक्रयी न सः । प्रतिशुद्ध भवेद्देयमेव धर्मः सनातनः ॥ ३२ ॥ दास्यामि भवते कन्यामिति पूर्वं नभाषितम् । ये वैवाङ्मयं च नाङ्गर्ग्यं चावश्यं वदन्त्युत ॥ ३३ ॥ तस्मादाग्रहणात् पाणेर्याचयन्ति परस्परम् । कन्यावरः पुरा दत्तो मरुद्धिरिति नः श्रुतम् ॥ ३४ ॥ नानिष्टाय प्रदातव्या कन्या इत्यप्रिचोदितम् । तन्मूलं काममूलस्य प्रजनस्येति मे मतिः ॥ ३५ ॥ समीक्ष्य च ब्रह्मन् दीपान् संवासाद्दिदि पाणयोः । यस्मा निष्ठाकरं शुक्लं न ज्ञात्वासीत्तथा शृणु ॥ ३६ ॥ अहं विचित्रवीर्यस्य हे कन्ये समुदावहम् । जित्वा च प्रागधानं सर्वान् काशीनथ च कोपलान् ॥ ३७ ॥ एहीतप्राणि-

रिकासीत् प्राप्तशुल्कापराभवत् । कन्याग्रहीता तत्रैव विसम्पत्ति
इति मे पिता । अन्नव्रीहितरां कन्यामावहेति च कौरवः ॥ ३८ ॥
अथन्याननुपप्रच्छ शङ्कमानः पितुर्वचः । अतीव ह्यस्य धर्मच्छा
पितुर्मध्यधिकामभवत् ॥ ३९ ॥ ततोऽहमब्रुवं राजन्नाचारेष्पु रिदं
वचः । आचारं तत्त्वतो वेत्तुमिच्छामि च पुनः पुनः ॥ ४० ॥
ततो मयैवमुक्ते तु वाक्ये धर्मभृताम्बरः । पिता मम महाराज
वाह्लीको वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ यदि वः शुल्कतो निष्ठा न
पाणिग्रहणात्तथा । लाजान्तरमुपासीत प्राप्तशुल्कामिति स्मृतम्
॥ ४२ ॥ न हि धर्मविदः प्राङ्गः प्रमाणं वाक्यतः स्मृतम् । दीर्घां
वै शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणात्तथा ॥ ४३ ॥ प्रसिद्धं भाषितं
दाने नैषां प्रह्लायने पुनः । ये मन्यन्ते क्रूर्यं शुल्कं न ते धर्मविदो
नराः ॥ ४४ ॥ न चैतेभ्यः प्रदातव्या न बोद्धव्या तथाविधा । न
ह्येव भार्या क्रीतव्या न विक्रय्या कथञ्चन ॥ ४५ ॥ ये च क्रीणन्ति
दासीञ्च विक्रीणन्ति तथैव च । भवेत्तेषां तथा निष्ठा लुब्धानां
पापचेतसाम् ॥ ४६ ॥ अस्मिन्नर्थे सत्यवन्तं पर्येषुच्छन्त वै जनाः ।
कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः शुल्कदः प्रथमं गतः ॥ ४७ ॥ पाणि-
ग्रहीता चान्यः स्यादत्र नो धर्मसंशयः । तन्नश्चिन्धि महाप्राज्ञ
त्वं हि त्रै प्राज्ञसम्मतः ॥ ४८ ॥ तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु
नो भवान् । तानेवं ब्रुवतः सर्वान् सत्यवान् वाक्यमब्रवीत् ॥ ४९ ॥
यत्रेष्टं तत्र देया स्यान्नात्र कार्या विचारणा । कुर्वते जीवतो-
ऽप्येवं मृते नैवास्ति संशयः ॥ ५० ॥ देवरं प्रविशेत् कन्या तथ्ये-
हापि तपः पुनः । तमेवानुव्रता भूत्वा पाणिग्रहस्य काम्यया ॥ ५१ ॥
लिखन्त्येवन्तु केषाञ्चिदपरेषां ग्रनैरपि । इति ये संवदन्त्यत्र त
एवं निश्चर्य विदुः ॥ ५२ ॥ तत् पाणिग्रहणात् पूर्वमन्तरं यत्र
वर्त्तते । सर्वमङ्गलमन्त्रा वै मृषा वादस्तु पातकः ॥ ५३ ॥ पाणि-
ग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात् सप्तमे पदे । पाणिग्रहस्य मन्त्राणां

स्वायस्य चाङ्घ्रिः प्रदीयते ॥ ५४ ॥ इति द्वयं वदन्व्यत्र त एनं
निश्चयं विदुः । अनुकूलामनुवंशां भ्रात्रा दत्तामुपाग्निकाम् ।
परिक्रम्य यथान्यायं भार्यां विन्देत् हिजोत्तमः ॥ ५५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि विवाहकथने
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कन्यायाः प्राप्तशुक्लायाः पतिश्चेन्नास्ति
कथनम् । तत्र का प्रतिपत्तिः स्यात्तन्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । या पुत्रकस्य ऋद्धस्य प्रतिपात्या तदा भवेत् ।
अथ चेन्नाहरेत् शुक्लं क्रीता शुक्लप्रदस्य सा ॥ २ ॥ तस्यार्थि-
ऽपत्यमोहेत येन न्यायेन शक्नुयात् । न तस्मान्मन्त्रवत् कार्यं
कश्चित् कुर्वीत किञ्चन ॥ ३ ॥ स्वयं वृतेन सावित्री धिता वै
प्रत्यपद्यत । तत्तस्यान्ये प्रशंसन्ति धर्मज्ञा नेतरे जनाः ॥ ४ ॥
एतत्तु नापरे चक्रुरपरे जातु साधवः । साधूनां पुनराचारो
गरीयान् धर्मलक्षणः ॥ ५ ॥ अस्मिन्नेव प्रकरणे सुक्रतुर्वाक्यमब्र-
वीत् । नम्रा विद्दिहराजस्य जनकस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ असदा-
चरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् । अत्र प्रश्नः संशयो वा सता-
मेवमुपालभेत् ॥ ७ ॥ असदेव हि धर्मस्य प्रदानं धर्मं आसुरः ।
नानुशुश्रुम जालेतामिमां पूर्वेषु कर्मसु ॥ ८ ॥ भार्यापत्योर्हि
सम्बन्धः स्त्रीपुंसोः स्वल्प एव तु । रतिः साधारणी धर्म इति चाह
स पार्थिवः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अथ केन प्रमाणेन पुंसामादीयते धनम् ।
पुत्रवद्भिः पितुस्तस्य कन्या भवितुमर्हति ॥ १० ॥

भीष्म उवाच । यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्याम आनि तिष्ठत्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ ११ ॥ मातुश्च

घ्नोतुं यत् स्यात् कुमारीभाग एव सः । दौहित्र एव तद्विक्रय-
 मपुत्रस्य पितुर्हरेत् ॥ १२ ॥ ददाति हि स पिण्डान् वै पितु-
 र्मातामहस्य च । पुत्रदौहित्रयोरेव विधिषी नास्ति धर्मतः ॥ १३ ॥
 अन्यत्र जामया मार्घं प्रजानां पुत्र ईहते । दुहितान्यत्र जातेन
 पुत्रेणापि विधिष्यते ॥ १४ ॥ दौहित्रकेण धर्मस्य नात्र पश्चामि-
 कारणम् । विक्रीतासु हि धी पुत्रा भवन्ति पितुरेव ते ॥ १५ ॥
 असुरयवस्वधर्मिष्ठाः परस्वादायिनः शठाः । आसूरादधिसन्धुता
 धर्माहिषमवृत्तयः ॥ १६ ॥ अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्त्तयन्ति
 पुराविदः । धर्मज्ञा धर्मशास्त्रेषु निवृद्धा धर्मसेतुषु ॥ १७ ॥ यो
 मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमृच्छति । कन्यां वा जीवितार्थाय
 यः शुल्केन प्रयच्छति ॥ १८ ॥ सप्तावरे महाघोरे निरघे काल-
 साह्वये । खेदं मूलं पुरीषञ्च तस्मिन्मूढः समञ्जते ॥ १९ ॥ अर्षिं
 गोमिथुनं शुल्कं कैचिदाद्भर्मृषैव तत् । अल्पी वा बद्ध वा राजन्
 विक्रयस्तावदेव सः ॥ २० ॥ यद्यप्याचरितः कैश्चित् नैष धर्मः
 सनातनः । अन्येषामपि दृश्यन्ते लोकतः संप्रवृत्तयः ॥ २१ ॥
 वश्यां कुमारीं बलतो धी तां समुपभुञ्जते । एते पापस्य कर्त्तार-
 स्तमस्यन्धे च शरते ॥ २२ ॥ अन्योऽप्यथ न विक्रेयो मनुष्यः किं
 पुनः प्रजाः । अधर्ममूलैर्हि धनैस्तैर्न धर्मोऽथ कश्चन ॥ २३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि विवाहकथने

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

भीष्म उवाच । प्राचेतसस्य वचनं कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
 यस्यां किञ्चिन्नाददते ज्ञातयो न स विक्रयः ॥ १ ॥ अर्हणं तत्
 कुमारीणामानुशंस्यतमञ्च यत् । सर्वञ्च प्रतिदियं स्यात् कन्यायै
 तदधिषतः ॥ २ ॥ पितृभिर्भातृभिश्चापि श्वशुरैरथ देवरैः । पूज्या

भूषयितव्याश्च बद्धकल्याणमीप्सुभिः ॥ ३ ॥ यदि वै स्त्री न
 रोचेत् पुमांसं न प्रमोदयेत् । अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनो न
 प्रवर्द्धते ॥ ४ ॥ पूज्या लालयितव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप
 स्त्रियो यत्र च पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥ ५ ॥ अपूजिताश्च
 यत्रैताः सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः । तदा चैतत् कुलं नास्ति यदा
 शोचन्ति यामयः ॥ ६ ॥ यामीशप्तानि गीहानि निकृत्तानीव
 ब्रूयथा । नैव भान्ति न वर्द्धन्ते श्रिया होनानि पार्थिव ॥ ७ ॥
 स्त्रियः पुंसं परिददे मनुज्जिगमिषुर्द्विवम् । अवलाः स्वल्पकौपीनाः
 सुहृद्ः सत्यजिष्णवः ॥ ८ ॥ ईर्षवी मानकामाश्च चण्डा ह्यसुहृदो-
 ऽबुधाः । स्त्रियस्तु मानमर्हन्ति ता मानयत मानवाः ॥ ९ ॥
 स्त्रीप्रत्ययो हि वै धर्मो रतिभोगाश्च केवलाः । परिचर्यां नम-
 स्कारास्तदायत्ता भवन्तु वः ॥ १० ॥ उत्पादनमपत्यस्य जातस्य
 परिपालनम् । प्रीत्यर्थं लोकयात्रायाः पश्यतः स्त्रीनिबन्धनम् ॥ ११ ॥
 संमन्यमानाश्चैता हि सर्वकार्यार्णवाप्स्यथ । विद्दिहराजदुहित्वा
 चात्र श्लोकमगायत ॥ १२ ॥ नास्ति यच्चक्रिया काचिन्न श्राद्धं
 नोपवासकम् । धर्मः स्वभर्तृशुश्रूषा तथा स्वर्गं जयन्त्युत ॥ १३ ॥
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्राश्च स्थाविरे
 भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १४ ॥ श्रिय एताः स्त्रियो नाम
 सत्कार्या भूतिमिच्छता । पालिता निगृहीताश्च श्रीः स्त्री भवति
 भारत ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि स्त्रीप्रशंसायां

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सर्वशास्त्रविभ्रान्तं राजधर्मभृतांवर ।
 प्रतीव संशयच्छेत्ता भवान् वै प्रसृतः चित्तौ ॥ १ ॥ कश्चित्तु

कश्चित् संशयो मेऽस्ति तन्मे वृद्धिं पितामह । जातेऽस्मिन् संशये
राजानान्यं पृच्छेम कञ्चन ॥ २ ॥ यथा नरेण कर्तव्यं धर्ममा-
र्गानुवर्तिना । एतत् सर्वं महावाहो भवान् व्याख्यातुमर्हति
॥ ३ ॥ चतस्रो विहिता भर्तृणां ब्राह्मणस्य पितामह । ब्राह्मणी
चत्रिया वैश्या शूद्रा च रतिमिच्छतः ॥ ४ ॥ तन्न जातेषु पुत्रेषु
सर्वाधां कुरुसत्तम । आनुपूर्वेण कस्त्रेषां पितॄं दावाद्यमर्हति
॥ ५ ॥ क्वेन वा किं ततो हार्थ्यं पितृवित्तात् पितामह । एत-
दिच्छामि कथितं विभागस्त्रेषु यः स्मृतः ॥ ६ ॥

भौष उवाच । ब्राह्मणः चत्रियो वैश्वस्त्रयो वर्णा द्विजा-
तयः । एतेषु धर्मो विहितो ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ७ ॥
वैषम्यादथ वा लोभात् कामाहापि परन्तपः । ब्राह्मणस्य मत्वे-
शूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ८ ॥ शूद्रां शयनमारोत्य ब्राह्मणो
वात्यधोगतिम् । श्रायथिलीकते चापि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९ ॥
तत्र जातेष्वपत्येषु द्विशुणं स्याद्युधिष्ठिर । आपद्यमानमकञ्चन्तु
संप्रवक्ष्यामि भारत ॥ १० ॥ लक्ष्णं गोदृषो वानं यत् प्रधान-
तमं भवेत् । ब्राह्मण्यास्तद्वरेत् पुत्र एकांशं वै पितुर्चनात् ॥ ११ ॥
शेषन्तु दशधा कार्थ्यं ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर । तत्र तेनैव हर्तृव्या-
श्चत्वारोऽथाः पितुर्चनात् ॥ १२ ॥ चत्रियावास्तु यः पुत्रो ब्राह्मणः
सोऽप्यसंशयः । स तु मातुर्विशेषिणः त्रींशान् हर्तुमर्हति ॥ १३ ॥
वर्णं दतीथि जातस्तु वैश्यायां ब्राह्मणादपि । हिरण्यस्त्रेण हर्तृव्यो
ब्राह्मणस्त्राद्युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो नित्या-
दियधनः स्मृतः । अल्पञ्चापि प्रदातव्यं शूद्रापुत्राय भारत ॥ १५ ॥
दशधा प्रथिमक्तस्य धनस्यैष भवेत् क्रमः । सवर्णांसु तु जातानां
समान् भागान् प्रकल्पयेत् ॥ १६ ॥ अब्राह्मणन्तु मन्यन्ते शूद्र-
पुत्रमनैपुणात् । त्रिषु वर्णेषु जातो हि ब्राह्मणाद्ब्राह्मणो भवेत्
॥ १७ ॥ स्त्रियाश्च वर्णाश्चत्वारः पञ्चमो नाधिगम्यते । इति

दशमं भागं शूद्रापुत्रः पितृर्जनात् ॥ १८ ॥ तत्तु दत्तं हरेत्
 पित्रा नादत्तं दत्तंमर्हति । अब्रह्मं हि धनं दियं शूद्रापुत्राय
 भारत ॥ १९ ॥ श्राद्धं स्यपरो धर्म इति तस्मै प्रदीयते । यत्र
 तत्र समुत्पन्नं गुणायैवोपपद्यते ॥ २० ॥ यद्यप्येष सपुत्रः स्याद्-
 युतो यदि वा भवेत् । नाधिकं दशमादद्याच्छूद्रापुत्राय भारत
 ॥ २१ ॥ त्रैवार्षिकादयदा भक्तादधिकं स्याद्विज्ञस्य तु । यजेत
 तेन द्रव्येण न वृथा साधयेद्जनम् ॥ २२ ॥ त्रिसहस्रोपरो दाय-
 स्त्रियै दियो धनस्य वै । भर्ता तच्च धनं दत्तं यथाहं भोक्तुमर्हति
 ॥ २३ ॥ स्त्रीणान्तु पतिहावाद्यमुपभोगफलं श्रुतम् । नाप-
 हारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात् कथञ्चन ॥ २४ ॥ स्त्रियास्तु
 यज्ञवेदितं पित्रा दत्तं युधिष्ठिर । ब्राह्मण्यास्तद्वरेत् कन्या
 यथा पुत्रस्तथा हि सा ॥ २५ ॥ सा हि पुत्रसमा राजन् विहितः
 कुरुनन्दन । एषमेव समुद्दिष्टो धर्मो वै भरतर्षभ । एतं धर्म-
 मनुष्मत्य न वृथा साधयेद्जनम् ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो यद्यदियधनः
 श्रुतः । केन प्रतिविशेषेण दशमोऽप्यस्य दीयते ॥ २७ ॥ ब्राह्मण्यां
 ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः । चतुर्यायां तथैव
 स्याद्वैश्यायामपि चैव हि ॥ २८ ॥ कस्मात्तु विप्रमं भागं
 भजेरन्नुपसत्तम । यदा सर्वे तयो वर्णास्त्रयोक्ता ब्राह्मणा
 इति ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच । दारा इत्युच्यते लोके नाम्नेकेन परन्तप ।
 प्रीक्तेन चैव नाम्नायां विशेषः समहान् भवेत् ॥ ३० ॥ तिस्रः
 कृत्वा पुरा भार्या पश्चाद्विन्देत् ब्राह्मणी । सा ज्येष्ठा सा च पूज्या
 स्यात् सा च भार्या गरीयसी ॥ ३१ ॥ स्नानं प्रसाधनं मर्तु-
 ईन्तधावनमञ्जनम् । हव्यं कव्यञ्च यच्चान्यदर्थयुक्तं गृहे भवेत्
 ॥ ३२ ॥ न तस्यां जातु तिष्ठत्यामन्या तत् कर्तुमर्हति । ब्राह्मणी

सर्वे कुर्व्याद्वा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ३३ ॥ अन्नं पानञ्च माख्यं च
 वासांस्याभरणानि च । ब्राह्मण्येतानि देवानि भर्तुः सा हि
 गरीयसी ॥ ३४ ॥ मनुनाभिहितं शास्त्रं यच्चापि कुरुनन्दन ।
 अत्राप्येष महाराज दृष्टो धर्मः सनातनः ॥ ३५ ॥ अथ वेदन्यथा
 कुर्याद्दृष्टि कामाद्दुधिष्ठिर । यथा ब्राह्मणचण्डालः पूर्वदृष्ट-
 स्तथैव सः ॥ ३६ ॥ ब्राह्मण्याः सदृशः पुत्रः क्षत्रियाद्याश्च यो
 भवेत् । राजन् विशेषी यस्वत्त वर्णयोरुभयोरपि ॥ ३७ ॥
 न तु जात्या समा लोके ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् । ब्राह्मण्याः
 प्रथमः पुत्रो भूयान् स्याद्राजसत्तम ॥ ३८ ॥ भूयो भूयोऽपि
 संहार्यैः पितृवित्ताद्दुधिष्ठिर । यथा न सदृशी जातु ब्राह्मण्याः
 क्षत्रिया भवेत् ॥ ३९ ॥ क्षत्रियाद्यास्तथा वैश्वा न जातु सदृशी
 भवेत् । श्रीश्च राज्यश्च कीषश्च क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ॥ ४० ॥
 विहितं दृश्यते राजन् सामरान्ताः च मेदिनी । क्षत्रियो हि
 स्वधर्मण श्रियं प्राप्नोति भूयसीम् ॥ ४१ ॥ राजदण्डधरो राजन्
 रक्षा नान्दत्त क्षत्रियात् । ब्राह्मणा हि महाभागा देवानामपि
 देवताः ॥ ४२ ॥ तेषु राजन् प्रवर्त्तत पूजया विधिपूर्वकम् ।
 प्रणौतदृषिभिर्ज्ञात्वा धर्मं शाश्वतमव्ययम् ॥ ४३ ॥ लुप्यमानं
 स्वधर्मण क्षत्रियो क्षेपे रक्षति । दस्युभिर्द्धियमाणश्च धनं दारांश्च
 सर्वशः ॥ ४४ ॥ सर्वेषामेव वर्ष्मणां त्राता भवति पार्थिवः ।
 भूयान् स्यात् क्षत्रियापुत्रो वैश्वापुत्रान्न संशयः । भूयस्तेनापि
 हतव्यः पितृवित्ताद्दुधिष्ठिर ॥ ४५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उक्तं ते विधिवद्वाजन् ब्राह्मणस्य पिता-
 मह । इतरेषान्तु वर्ष्मणां कथं वै नियमो भवेत् ॥ ४६ ॥

भीष्म उवाच । क्षत्रियस्यापि भार्य्ये हे विहिते कुरुनन्दन ।
 तृतीया च भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ४७ ॥ एष एव
 ऋषी हि स्यात् क्षत्रियणां युधिष्ठिर । अष्टधा तु भवेत् कार्यं

सत्रियसं जनाधिप ॥ ४८ ॥ सत्रियाया हरेत् पुत्रसंतुरोगादि
 पितुर्दनात् । बुद्धावहारिकं यच्च पितुः स्यात् स हरेत्तु नक्त
 ॥ ४९ ॥ वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रीन् शूद्रा पुत्रस्तथाष्टमम् । सोऽपि
 हरेत् पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥ ५० ॥ एकैव हि भवेत्
 वैश्यस्य कुरुनन्दन । द्वितीया तु भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता
 ॥ ५१ ॥ वैश्यस्य वर्त्तमानस्य वैश्यायां भरतर्षभ । शूद्रायाञ्चाधि
 कौन्तेय तयोर्विनियमः स्मृतः ॥ ५२ ॥ पञ्चधा तु भवेत् कार्यं
 वैश्यसं भरतर्षभ । तयोरपत्ये वक्ष्यामि विभागञ्च जनास्तिम्
 ॥ ५३ ॥ वैश्यापुत्रेण हर्तव्याश्चत्वारोऽपि पितुर्दनात् । पञ्चमस्तु
 स्मृती भागः शूद्राष्टमाय भारत ॥ ५४ ॥ सोऽपि दत्तं हरेत् पित्रा
 नादत्तं हर्तुमर्हति । त्रिभिर्वर्णैः सदा जातः शूद्रोऽद्वयघनो
 भवेत् ॥ ५५ ॥ शूद्रस्य स्यात् सवर्णैव भार्या नान्या कथञ्चन ।
 समभागाश्च पुत्राः स्युर्थेदि पुत्रघतं भवेत् ॥ ५६ ॥ जातानां
 समवर्णायाः पुत्राणामविशेषतः । सर्वेषामिव वर्यानां समभागो
 भवनात् स्मृतः ॥ ५७ ॥ ज्येष्ठस्य भागो ज्येष्ठः स्यादिकोऽंशो यः
 प्रधानतः । एष द्वयविधिः पार्थ पूर्वमुक्तः स्वयम्भुवा ॥ ५८ ॥
 समवर्णासु जातानां विशेषोऽस्वपरो नृष । विवाहवैशिष्ट्यतः
 पूर्वः पूर्वी विशिष्यते ॥ ५९ ॥ हरेज्ज्येष्ठः प्रधानाभिमेकं तुल्यासु
 तेऽपि । मध्यमो मध्यमञ्चैव कनीयास्तु कनीयसं ॥ ६० ॥ एवं
 जातिषु सर्वासु सवर्णाः श्रेष्ठतां गताः । महर्षिरपि चैतद्वै
 मन्गरीचः कश्यपोऽब्रवीत् ॥ ६१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि रिक्थविभाग

कथने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ अर्थाश्चत्वारो कामाश्च वर्यानाश्चाप्य

निश्चयात् । अज्ञानाहापि वर्णानां जायते वर्णसङ्करः ॥ ११ ॥
 तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णसङ्करे । को धर्मः कानि कर्माणि
 तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । चातुर्वर्णस्य कर्माणि चातुर्वर्ण्यं च केवलम् न
 असृजत् स हि यश्चार्थः पूर्वमेव प्रजापतिः ॥ ३ ॥ भार्यायतुस्यो
 विप्रस्य इयोरात्मा प्रजायते । आनुपूर्व्याद्द्वयोर्हीनौ प्रजायते
 प्रसूयतः ॥ ४ ॥ परं अवाद्ब्राह्मणस्यैव पुत्रः शूद्रापुत्रं पराशक्तं
 तमाहुः । शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य स स्यात् स्वचारित्र्यं निश्चयम्
 न जज्ञात् ॥ ५ ॥ सर्वानुपायानथ सम्प्रधाव्यं समुद्धरेत् स्वस्य
 कुलस्य तन्मम् । ज्येष्ठो जवीयानथ यो द्विजस्य शुश्रूषया दान-
 परायणः स्यात् ॥ ६ ॥ तिस्रः क्षत्रियसम्बन्धात् द्वयोरात्मस्य
 जायते । हीनवर्णास्तृतीयायां शूद्रा उग्रा इति स्मृतिः ॥ ७ ॥
 द्वे चापि भार्या वैश्यास्य इयोरात्मस्य जायते । शूद्रा शूद्रस्य
 चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ॥ ८ ॥ अतोऽवशिष्टस्त्वधमो शुश्रूषकः
 प्रधर्षकः । वाञ्छं वर्णं जनयति चातुर्वर्ण्यविगर्हितम् ॥ ९ ॥
 विप्रायां क्षत्रियो वाञ्छं सूतं स्तोमक्रियापरम् । वैश्यो वैदेहक-
 क्षापि मौहल्यमपर्वाञ्जितम् ॥ १० ॥ शूद्रश्चाण्डालमत्युग्रं कण्ठं
 वाञ्छवासिनम् । ब्राह्मण्यं संप्रजायन्त इत्येते कुलपांशनाः ।
 एते मतिमताः श्रेष्ठ वर्णसङ्करजाः प्रथमैः ॥ ११ ॥ वन्द्यो तु जायते
 वैश्यान्मागधो वाक्यजीवनः । शूद्रान्निषादो मत्स्यघ्नः क्षत्रियायो
 व्यतीक्रमात् ॥ १२ ॥ शूद्रादायोगवश्चापि वैश्यायां शान्यध-
 र्मिणः । ब्राह्मणैरप्रतिग्राह्यस्तच्चा स्वधनजीवनः ॥ १३ ॥ एतेपि
 सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु । माहजात्यां प्रसू-
 यन्ते क्षत्ररा हीनयोनिषु ॥ १४ ॥ तथा चतुर्षु वर्णेषु द्वयोरा-
 त्मास्य जायते । आनन्तर्यात् प्रजायन्ते तथा वाञ्छाः प्रधातव्यं
 ॥ १५ ॥ ते चापि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।

दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ १६ ॥ यथा शूद्रोऽपि ब्राह्मणं
 जन्तुं वाञ्छं प्रसूयते । एवं वाञ्छतराहाञ्छसातुर्वर्षात् प्रजायते
 ॥ १७ ॥ प्रतिलोमन्तु वक्षन्ते वाञ्छाहाञ्छतरात् पुनः । हीनाः
 श्रौताः प्रसूयन्ते वर्णाः पञ्चदशैव तु ॥ १८ ॥ अगम्यागमनाञ्चैव
 जायते वर्षासङ्करः । वाञ्छानामनुजायन्ते सैरभ्यां मागधेषु च
 ॥ १९ ॥ प्रसाधनोपचारश्चमदासन्दासजीवनम् । अतश्चायो-
 गवं सूते वागुरावत्सजीवनम् । मैत्रेयकञ्च वैदेहः सम्प्रसूतेऽथ
 माधुकम् ॥ २० ॥ निषादी महूरं सुते दासं नावीपजीवनम् ।
 छतर्पं चापि चाण्डालः श्वपाकमिति विश्रुतम् ॥ २१ ॥ चतुरो-
 म्यागधौ सूते क्रूरान्मायोपजीविनः । मांसं खादुकरं सौद्रं
 सौगन्धमिति विश्रुतम् ॥ २२ ॥ वैदेहकाश्च पापिष्ठं क्रूरं मायो-
 पजीविनम् । निषादाश्चद्रनामश्च खरयानप्रयायिणम् ॥ २३ ॥
 चण्डालात् पुक्कसञ्चापि खराश्वगजभोजिनम् । मृतचैलप्रतिच्छन्नं
 भिन्नभाजनभोजिनम् ॥ २४ ॥ आयोगवीषु जायन्ते हीनवर्णास्तु
 ते त्रयः । शूद्रो वैदेहकादम्बो वहिर्गामप्रतिश्रयः ॥ २५ ॥ कारा-
 वरो निषादास्तु चर्मकारात् प्रसूयते । चण्डालात् पाण्डुसौ-
 पाकस्त्वक्सारव्यावहारवान् ॥ २६ ॥ आहिष्णुको निषादिन-
 वैदेह्यां संप्रसूयते । चण्डालेन तु सौपाके चण्डालसमवृत्तिमान्
 ॥ २७ ॥ निषादी चापि चाण्डालात् पुत्रमन्तेवसायिनम् ।
 अश्वानगोचरं सूते वाञ्छैरपि वहिष्कृतम् ॥ २८ ॥ इत्येते सङ्घरे
 जाताः पितृमातृव्यतिक्रमात् । प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः
 स्वर्गार्थभिः ॥ २९ ॥ चतुर्णामेव वर्णानां धर्मो नान्यस्य विद्यते ।
 वर्णानां धर्महीनेषु संज्ञा नास्तीह कस्यचित् ॥ ३० ॥ यद-
 च्छ्योपसम्पन्नैर्यज्ञसाधुवह्निष्कृतैः । वाञ्छावाञ्छैस्तु जायन्ते
 अथावृत्ति यथाश्रयम् ॥ ३१ ॥ चतुष्पयश्च शनानि शैलांश्चान्यान्
 ज्ञतस्यतीन् । कार्पायसमलङ्कारं परिसञ्च च नित्यम् ॥ ३२ ॥

यसेयुरेते विश्रान्ता वर्तयन्तः स्वकर्मभिः । युञ्जन्तो वाप्यलङ्कारैः
 स्वथोपकरणानि च ॥ ३३ ॥ गोब्राह्मणाय साहाय्यं तुर्वाणा वै
 न संशयः । अटुभंस्थमनुक्रोशः सत्यवाक्यं तथा क्षमा ॥ ३४ ॥
 स्वशरीरैरपि त्राणं वाञ्छानां सिद्धिकारणं । भवन्ति मनुजव्याघ्र
 तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ३५ ॥ यथोपदेशं परिकीर्त्तितान् नर-
 प्रजायेत विचार्य बुद्धिमान् । निहीनयोनिर्हि सुतोऽवसादये-
 त्तितीर्षमाणं हि यथोपलो जले ॥ ३६ ॥ अविदांसमलं लोके
 विदांसमपि वा पुनः । नयन्ति ह्यपथं नार्थः कामक्रोधवधानुगम्
 ॥ ३७ ॥ स्वभावश्चैव नारीणां नराणामिह दूषणम् । अत्यर्थं
 न प्रसज्यन्ते प्रमदासु विपश्चितः ॥ ३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वर्णापेतमविज्ञाय नरं कल्पयोनिजम् ।
 आर्थरूपमिवानार्थ्यं कथं विद्यामहे वयम् ॥ ३९ ॥

भीष्म उवाच । योनिसङ्कल्पे जातं नानाभावसमन्वितम् ।
 कर्मभिः सज्जनाचीर्णैर्विज्ञेया योनिशुद्धता ॥ ४० ॥ अनार्थक-
 मनाचारः क्रूरलं निष्क्रियात्मता । पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके
 कल्पयोनिजम् ॥ ४१ ॥ पितृं वा भजते शीलं मातृजं वा तथो-
 भयम् । न कथञ्चन सङ्कीर्णः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ४२ ॥
 यथैव सदृशो रूपे मातापित्रोर्हि जायते । व्याघ्रश्चित्तैस्तथा
 योनिं पुरुषः स्वां नियच्छति ॥ ४३ ॥ कुले स्नीतसि संच्छन्ने
 यस्य स्याद्वयोनिसङ्करः । संशयत्येव तच्छीलं नरौऽल्पमथवा-
 वद् ॥ ४४ ॥ आर्थरूपसमाचारं चरन्तं कृतके पथि । सुवर्ण-
 मन्थवर्णं वा स्वशीलं शास्त्रि निश्चये ॥ ४५ ॥ नानावृत्तेषु भूतेषु
 नानाकर्मरतेषु च । जन्मवृत्तसमं लोके सुश्चितं न विरज्यते
 ॥ ४६ ॥ शरीरमिह सत्त्वेन न तस्य परिक्रम्यते । ज्येष्ठमध्यावरं
 सत्त्वं तुल्यसत्त्वं प्रमोदते ॥ ४७ ॥ ज्यायां समपि शीलेन विहीन-
 नेव पूजयेत् । अपि शुद्धं धर्मज्ञं सदृत्तमपि पूजयेत् ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । चैत्रजं केचिद्देवाङ्गः सुतं केचित्तु शुक्र-
जम् । तुख्यावेतौ सुतौ कस्य तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । रेतजो वा भवेत् पुत्रस्ततो वा चैत्रजो
भवेत् । अद्भूढः समयं भिस्त्वित्येतदेव निबोध मे ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । रेतोजं विद्म वै पुत्रं चैत्रजस्यागमः
कथम् । अद्भूढं विद्म वै पुत्रं भिस्त्वा तु समयं कथम् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । आत्मजं पुत्रमुत्पाद्य वस्यजेत् कारणान्तरे ।
न तत्र कारणं रेतः स चैत्रस्वामिनो भवेत् ॥ १५ ॥ पुत्रकामो
हि पुत्रार्थं वां वृणीते विश्राम्यते । चैत्रजस्तु प्रमाणं स्यान्न वै
तत्रात्मजः सुतः ॥ १६ ॥ अन्यत्र चैत्रजः पुत्रो लक्ष्यते भरतर्षभ ।
न ह्यात्मा शक्यते हन्तुं दृष्टान्तीपगतो ह्यसौ ॥ १७ ॥ क्वचिच्च
कृतकः पुत्रः संग्रहादिव लक्ष्यते । न तत्र रेतः चैत्रं वा यत्र
लक्ष्येत भारत ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कीदृशः कृतकः पुत्रः संग्रहादिव लक्ष्यते ।
शुक्रं चैत्रं प्रमाणं वा यत्र लक्ष्यं न भारत ॥ १९ ॥

भीष्म उवाच । मातापितृभ्यां वस्यक्तः पथि वस्तं प्रकल्पयेत् ।
न चास्य मातापितरौ ज्ञायतां स हि कृत्रिमः ॥ ४० ॥ अस्वा-
मिकस्य स्वामिन् वसिन् सम्पतिलक्षयेत् । यो वर्णः पोषयेत्तच्च
तद्वर्णस्तस्य जायते ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथमस्य प्रयोक्तव्यः संस्कारः कस्य वा
कथम् । द्रिया कन्या कथञ्चेति तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ २२ ॥

भीष्म उवाच । आत्मवत्तस्य कुर्वीत संस्कारं स्वामिवत्तथा ।
व्यक्तो मातापितृभ्यां यः सवर्णं प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥ तद्गोत्रवन्धुजं
तस्य कुर्वीत संस्कारमच्युत । अथ द्रिया तु कन्या स्यात्तद्वर्णस्य
युधिष्ठिर ॥ २४ ॥ संस्कर्तुं वर्णगोत्रञ्च मातवर्णाविनिश्चये ।
कानीनाद्भुजो चापि विज्ञेयौ पुत्रकिल्बुजौ ॥ २५ ॥ तद्वर्ण

ध्यायता वलिजः शूराः सलिलेष्वनिर्वर्तिनः । अभ्यावयुः क्व
 द्विषं निश्चिता जालकर्मणि ॥ १२ ॥ जालं ते योजयामासुर्निःशे-
 षेण जनाधिप । मत्तोदकं समासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ १४ ॥
 ततस्ते वद्भभिर्योमैः कौर्व्वा मत्सकाङ्क्षिणः । गङ्गावसुनयोर्वारि-
 जालैरभ्यकिरं स्तलः ॥ १५ ॥ जालं सुविततं तेषां नवसूत्रकृतं
 तथा । विस्तारायामसम्पन्नं यत्तत्र सलिलेऽक्षिपन् ॥ १६ ॥
 ततस्तेषु महच्चैव बलवच्च सुवर्तितम् । अवतीर्थे ततः सर्वं जालञ्च-
 क्कषिरे तदा ॥ १७ ॥ अभौतरूपाः संहृष्टा अन्योन्यवशवर्तिनः ।
 ववन्मुस्तात् मत्स्रांश्च तथा न्यान् जलचारिणः ॥ १८ ॥ तत्र
 मत्स्रैः परितृतं चवनं भृगुनन्दनम् । आकर्षयन् महाराज जाले-
 नाथ यदृच्छया ॥ १९ ॥ नदीयैवालदिग्धाङ्गं हरिश्शशुक्लटा-
 धरम् । नमैः प्रह्वनखैर्गात्रैः क्रोडैश्चित्त्रैरिर्वापितम् ॥ २० ॥
 तं जालेनोद्धृतं दृष्ट्वा ते तदा वेदप्रारगम् । सर्वं प्राञ्जलयो-
 दासाः धिरोभिः प्रापतन् भुवि ॥ २१ ॥ परिवेदपरित्याग-
 जालस्याकर्षणेन च । मत्सा बभूवुर्व्यापन्नाः स्थलसंस्पर्शनेन च
 ॥ २२ ॥ स मुनिस्तत्तदा दृष्ट्वा मत्स्राणां कदनं कृतम् । बभूव-
 कृपयाविष्टो निश्चसंश्च पुनः पुनः ॥ २३ ॥

निषादा जचुः । अज्ञानात् यत्कृतं पापं प्रसादं तत्र नः-
 कुरु । कर्वाम प्रियं क्तिन्ते तन्नो ब्रूहि, महासुने ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा
 मत्स्रमध्यस्थश्चरवनी वाक्यमब्रवीत् । यो मेऽद्य परमः कामस्त-
 श्रुणुध्वं समाहिताः ॥ २५ ॥ प्राणोत्सर्गं विक्रयं वा मत्स्रैर्वास्या-
 न्यहं सह । संवासान्नोत्सहे त्यक्तुं सलिलेऽधुषितानहम् ॥ २६ ॥
 इत्युक्तास्ते निषादास्तु सुभृशं भयकम्पिताः । सर्वं विवर्णवदन-
 नङ्गमाय न्यवेदयन् ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनप्रश्नं विना अनुशासनिकप्रश्नं च्यवनोपाख्याने

भीष्म उवाच । नङ्गप्रस्तु ततः श्रुत्वा अच्यवनं तं तथागतम् ।
 लीरितः प्रययौ तत्र सहामात्यपुरोहितः ॥ १ ॥ श्रीचं कृत्वा
 यथान्धस्य प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः । आत्मानमौचचक्षे च अच-
 यवः महात्मने ॥ २ ॥ अर्चयामास तच्चापि तस्य रात्रः पुरो-
 हितः । सत्यव्रतं महात्मानं देवकल्पं विश्राम्यते ॥ ३ ॥

नङ्गप्र उवाच । करवाणि प्रियं किन्ते तन्मे ब्रूहि दिजोत्सम ।
 सर्वकर्त्ता किं भगवन् यद्यपि स्यात् सुदुष्करम् ॥ ४ ॥

अच्यवन उवाच । अमेण महतायुक्ताः कौर्वता मत्सजीविनः ।
 क्षम मूर्ख्यं प्रयच्छैभ्यो मत्स्रानां विक्रयैः सह ॥ ५ ॥

नङ्गप्र उवाच । सहस्रं दीयतां मूर्ख्यं निषादिभ्यः पुरोहितः ।
 निष्कार्यं भगवतो यथाह भृगुनन्दनः ॥ ६ ॥

अच्यवन उवाच । सहस्रं नाहमर्हामि किं वा त्वं मन्यसे
 नृप । सदृशं दीयतां मूर्ख्यं स्ववृद्धा निश्चयं कुरु ॥ ६ ॥

नङ्गप्र उवाच । सहस्राणां शतं विप्रं निषादिभ्यः प्रदीय-
 ताम् । स्याद्दिहं भगवन् मूर्ख्यं किं वा न्यन्नन्यते भवान् ॥ ८ ॥

अच्यवन उवाच । नाहं शतसहस्रेण निमेयः पार्थिवर्षभ ।
 हीयतां सदृशं मूर्ख्यममात्यैः सह चिन्तय ॥ ९ ॥

नङ्गप्र उवाच । कोटिः प्रदीयतां मूर्ख्यं निषादिभ्यः पुरो-
 हितः । यदेतदपि नो मूर्ख्यमतो भूयः प्रदीयताम् ॥ १० ॥

अच्यवन उवाच । राजन्नाहान्यहं कोटिं भूयो वापि महा-
 १ । सदृशं दीयतां मूर्ख्यं ब्राह्मणैः सह चिन्तयः ॥ ११ ॥

नङ्गप्र उवाच । अर्हं राज्यं समग्रं वा निषादिभ्यः प्रदी-
 एतन्मूर्ख्यमहं मन्ये किं वा न्यन्नन्यसे दिह ॥ १२ ॥

अच्यवन उवाच । अर्हं राज्यं समग्रं वा मूर्ख्यं नाहामि
 धिव । सदृशं दीयतां मूर्ख्यमधिभिः सह चिन्तयताम् ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच । महर्षेर्वचनं श्रुत्वा नङ्गप्रो दुःखकर्षितः ।

संश्रितवानास तदा सहासात्यपुरोहितः ॥ १४ ॥ तत्र त्वन्यो
 व्रनचरः कश्चिन्नखफलासनः । नङ्गषस्य समीपस्थो गवि जातोः
 ऽभवन्नूनिः ॥ १५ ॥ स तमाभाष्य राजानमप्रवीत् हिजसत्त-
 तोषधिष्याम्यहं क्षिप्रं यथा तुष्टो भविष्यति ॥ १६ ॥ नाहं मिथ्या-
 वचो ब्रूयां स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा । भवतो यद्दहं ब्रूयां तत्
 कार्यमविशङ्कवा ॥ १७ ॥

नङ्गष उवाच । ब्रवीतु भगवन् मूर्ख्यं महर्षेः सदृशं भृगोः ।
 परित्रायस्व मामस्मद्विषयञ्च कुलञ्च मे ॥ १८ ॥ हन्यादि भगवान्
 क्रुद्धस्त्रैलोक्यमपि केवलम् । किं पुनस्मां तपोहीनं वाङ्मवीर्य-
 परासनम् ॥ १९ ॥ अगाधेऽश्वसि मन्मस्य सामात्यस्य सहर्लिजः ।
 भ्रूवो भव महर्षे त्वं कुरु मूर्ख्यविनिश्चयम् ॥ २० ॥

भीष्म उवाच । नङ्गषस्य वचः श्रुत्वा गवि जातः प्रतापवान् ।
 उवाच हर्षयन् सर्वानमात्यान् पार्थिवञ्च तम् ॥ २१ ॥ अनर्षेया
 महाराज हिजा वर्षेषु चोत्तमाः । गावश्च पुरुषव्याघ्र गोमूर्ख्यं
 परिकल्पप्रताम् ॥ २२ ॥ नङ्गषस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेर्वचनं नृप ।
 हर्षेण महता युक्तः सहासात्यपुरोहितः ॥ २३ ॥ अभिगम्य
 भृगोः पुत्रं चवनं संश्रितप्रतम् । इदं प्रोवाच नृपते वाचा सन्त-
 र्पयन्निव ॥ २४ ॥

नङ्गष उवाच । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे गवा क्रीतोऽसि भार्गव ।
 एतन्मूर्ख्यमहं मन्ये तव धर्मभृताम्बर ॥ २५ ॥

चवन उवाच । उत्तिष्ठाम्येष राजेन्द्र सम्यक् क्रीतोऽसि
 तेऽनघ । गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत ॥ २६ ॥
 कौत्सनं श्रवणं दाने दर्शनञ्चापि पार्थिव । गवां प्रशस्यते वीर
 सर्वपापहरं शिवम् ॥ २७ ॥ गावो लक्ष्म्याः सदा मूलं गोषु
 प्राप्ता न विद्यते । अन्नमेव सदा गावो देवानां परमं हविः
 ॥ २८ ॥ स्वाहाकारवष्टकारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ । गावो

समाप्तदीक्षश्चरवनस्ततोऽगच्छत् स्वमाश्रमम् । गविजश्च महा-
तेजाः स्वमाश्रमपदं ययौ ॥ ४५ ॥ निषादाश्च दिवं जन्मुस्ते च
सत्त्वा जनाधिप । नङ्गुषोऽपि वरं स्वत्वा प्रविवेग स्वकं पुरम्
॥ ४६ ॥ एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि । दर्शने
यादृशः स्नेहः संवासे वा युधिष्ठिर ॥ ४७ ॥ महाभाग्यं गता-
च्चैव तथा धर्मविनिश्चयम् । किं भूयः क्रथ्यतां वीर किन्तं हृदि
व्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि च्यवनोपाख्याने

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । संशयो मे महाप्राज्ञ सुमहान् सागरो-
पमः । तं मे शृणु महाबाहो श्रुत्वा व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥
कौतूहलं मे सुमहच्छामदन्तं प्रति प्रभो । रामं धर्मभृतां त्रैलोक्यं
तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ कथमेष समुत्पन्नो रामः सत्य-
पराक्रमः । कथं ब्रह्मर्षिवंशोऽयं क्षत्रधर्मा व्यजायत ॥ ३ ॥
तदस्य सम्भवं राजन्निखिलेनानुकीर्तय । कौशिकाश्च कथं वंशात्
क्षत्राद्वै ब्राह्मणोऽभवत् ॥ ४ ॥ अहो प्रभावः सुमहानासीद्वै
सुमहात्मनः । रामस्य च नरव्याघ्र-विश्र्वामित्रस्य चैव हि ॥ ५ ॥
कथं पुत्रानतिक्रम्य तेषां नमृष्वथाभवत् । एष दीप्तः सुतान्
हिला तत्त्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
च्यवनस्य च सम्वादं कुशिकस्य च भारत ॥ ७ ॥ एतं दीर्घं पुरा-
दृष्ट्वा भार्गवश्चरवनस्तदा । आगामिनं महाबुद्धिः स्ववंशे मुनि-
सत्तमः ॥ ८ ॥ निश्चित्य मनसा सर्वं गुणदीर्घे बलाबलम् । दस्यु-
काशः कुलं सर्वं कुशिकानां तपोधनः ॥ ९ ॥ च्यवनः समुत्पन्नः

तमच्छ्रुत्ततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा । किमन्नजातमिष्टनी
 किमुपस्थापयाम्यहम् ॥ २६ ॥ ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवन्
 मराधिपम् । ऐपपत्तिकमाहारं प्रवच्छ्वेति भारत ॥ २७ ॥
 तद्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स मार्यवः । यथीपपन्नमाहा
 तस्यै प्रादाञ्जनाधिप ॥ २८ ॥ ततः स भुक्त्वा भगवान् दम्पती
 प्राह धर्मवित् । स्वमुमिच्छाम्यहं निद्रा वाधते मामिति प्रथी
 ॥ २९ ॥ ततः शय्याग्रहं प्राप्य भगवान्पिसत्तमः । संविवेश
 नरेयस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत् ॥ ३० ॥ न प्रवीथ्योऽस्मि संवृष्ट
 द्रुत्तुवाचाय भार्गवः । संवाहितव्यो मे पादौ जाग्रतव्यञ्च तेऽगि-
 शम् ॥ ३१ ॥ अविशङ्कस्तु कुशिकस्तथेत्येवाह धर्मवित् । न
 प्रवीधयतान्तौ च तं तथा रजनीहपि ॥ ३२ ॥ यथा तथा मङ्ग
 र्पस्तु शुश्रूषापरमौ तदा । वेभ्रुवतुर्महाकाश प्रयत्नावथ दम्पती
 ॥ ३३ ॥ ततः स भगवान् विश्वः समीहितोऽपि सपिपम् । सुख
 पीकेन पार्श्वेन दिवसनिकविंशतिम् ॥ ३४ ॥ स तु राजा मित्त
 हारः समार्यः कुरुनन्दनः । पर्युपासत तं हृष्टश्चवनाराधने
 रतः ॥ ३५ ॥ भार्गवस्तु समुत्तंस्त्री स्वयमेव तपोधनः । अकि-
 ष्टिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः ॥ ३६ ॥ तमन्वगच्छन्तं
 तौ च क्षुधितौ अमकषितौ । भार्यापती मुनिश्चेष्टस्तावित्यै
 नावलीकधन् ॥ ३७ ॥ तयोस्तु प्रेक्षतीरेव भार्गवानां कुक्षी-
 हहः । अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र ततो राजापतत् क्षितौ ॥ ३८ ॥
 स मूहत्तं समाख्यास्य सह दिव्या महाद्युतिः । पुनरन्वेष्ये
 यत्नमकरोत् परमं तदा ॥ ३९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि अवनोपाख्याने

द्विपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

गीर्वाणकां शिवाकोदकानघ्रं खाण्डवान् । रसान्नानाप्रकारांश्च
 ज्वग्यञ्च मुनिभोजनम् ॥ १८ ॥ फलानि च विचित्रानि राजभो-
 ग्यानि धुरिणः । वद्रेङ्गु इकाग्रमर्थमल्लतकफलानि च ॥ १९ ॥
 च्छिन्नानाञ्च वहीज्यं वञ्चापि वनवासिनाम् । सर्वभाहारवा-
 मास राजा प्रापभद्रात्ततः ॥ २० ॥ अथ सर्वमुपपन्थस्तमग्रतश्चम-
 वनस्य तत् । ततः सर्वं समानीय तच्च ग्रथ्यासजं मुनिः ॥ २१ ॥
 वस्त्रैः शूभ्रैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह । सर्वमाहीपवर्मास
 श्ववनी भृगुनन्दनः ॥ २२ ॥ न च तौ चक्रतुः क्रीषं दम्पती
 सुमहामती । तयोः सम्प्रैश्चतौरेव पुनरन्तर्हि तो भवत् ॥ २३ ॥
 तथैव च स राजर्षिः तस्थौ तां रजनीं तदा । सभाय्यो वाग्यवुः
 श्रीमान् न कोपं स समाविशत् ॥ २४ ॥ नित्यं संस्कृतमन्त्रस्तु
 विविधं राजवेष्मनि । अयनानि च मुख्यानि परिषिकाश्च पुष्पलाः
 ॥ २५ ॥ सुखञ्च निविधाङ्कारमभवत् समुपाङ्कितम् । न प्रशक्तं
 ततो द्रष्टुमन्तरं च्यवनस्तदा ॥ २६ ॥ पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाचं
 कुशिकं नृपम् । सभाय्यो मां रथेनाशु बह्व यत्र ब्रवीम्यहम्
 ॥ २७ ॥ तथेति च प्राह नृपो निर्विशङ्कोस्तपोधनम् । क्रीडा-
 रथस्तु भगवन्नुत सांग्रामिको रथः ॥ २८ ॥ इत्युक्तः स मुनी-
 राद्या तेन हृष्टेन तद्वचः । च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरञ्जयम्
 ॥ २९ ॥ सस्त्रीकुसु रथं क्षिप्रं यस्ते सांग्रामिको रथः । सायुधः
 सपताक्रश्च शस्त्रीकानकयष्टिमान् ॥ ३० ॥ किङ्किनीस्वननिर्घोषो
 युक्तस्तोरणकल्पनैः । आम्बुनदनिवहैश्च परमेष्ठुशतान्वितः । ततः
 स तत्तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम् ॥ ३१ ॥ भाय्यो वासे धुरि
 तदा चात्मानं दक्षिणे तदा । त्रिदण्डं वज्रसूत्रग्रं प्रतोहं तत्र
 चादधत् ॥ ३२ ॥ सर्वमेतत्ततो दत्त्वा नृपो वाक्यमथाब्रवीत्
 ॥ ३३ ॥ भगवन् क्व रथो यातु ब्रवीतु भृगुनन्दन । यत्र बध्यसि
 विप्रर्षि तत्र यास्यति त्रि रथः । एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाच

नृपम् ॥ ३४ ॥ इता प्रभृति खातव्यं पदकं पदकं धनैः । अस्त्री
 जम, वस्त्रा व स्यात्तथा मे च्छन्दचारिणौ ॥ ३५ ॥ सुसुखञ्चैव
 मीढधो जगः सर्वश्च पश्यतु । गोतृचार्याः पथिकाः केचित्तेभ्यो
 विदुषु चसु च्छहम् ॥ ३६ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्थविष्यन्ति
 स्यां पथि । सर्वान् दास्याम्यथेपिणः धनं रत्नानि चैव हि ॥ ३७ ॥
 क्रियतां निखिलेनैतन्नाविचारय पार्थिव । तस्य तद्वचनं शुद्धा
 भाषा भूत्यानथाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ वदयद्गुणान्मुनिस्तत्त्वं सर्वं
 द्वयमथङ्गितैः । ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्ममजाविकम्
 ॥ ३९ ॥ कृताकृतञ्च कनकं गजेन्द्राश्वाचलोपमाः । अन्वगच्छन्त
 म्मूर्ध्नि राज्ञामाख्यासुः सर्वशः ॥ ४० ॥ हाहाभूतञ्च तत् सर्वमासी-
 न्नगरमात्तवत् । तौ तौस्त्राग्रेण सहसा प्रतोद्दिन प्रतोदितौ ॥
 ४१ ॥ प्रष्टे विद्वौ कटे चैव निर्विकारो तन्नूहतुः । विपमानी
 निराहारौ पञ्चाशद्रात्रिकर्षितौ ॥ ४२ ॥ कथञ्चिद्दृष्टुर्वीरौ
 दम्पती तौ रथोत्तमम् । वज्रयो भ्रमविद्वौ तौ श्वन्तौ च चतो-
 ह्वम् ॥ ४३ ॥ दृष्टयते महाराजं पुष्पिताविव क्रिंशुकौ । तौ
 दृष्टौ पौरवैर्गस्तु मयं शोकसमाकुलः ॥ ४४ ॥ अभिशापभया-
 तस्ती न च किञ्चिद्गुवाच ह । इन्द्रमश्वाश्रुवन् सर्वे पश्यध्वं तप-
 सीवलम् ॥ ४५ ॥ क्रुद्धा अपि मुनिश्चैवं वीक्षितुं नेह शक्नुमः ।
 अहो भगवतो वीर्यं महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ४६ ॥ रात्रश्चापि
 समार्थस्य धैर्यं पश्यत यादृशम् । आन्तावपि हि कृच्छ्रेण रथ-
 जेतत् समूहतुः । न चैतयोर्विकारं वै ददशं भृगुनन्दनः ॥ ४७ ॥
 भीष्म उवाच । ततः स निर्विकारो तु दृष्ट्वा भृगुकुलोद्दहः ।
 वृद्धं विश्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ४८ ॥ तवापि राजा
 प्रीतात्मा यथादिष्टमथाकरोत् । ततोऽस्य भगवान् प्रीतो वभूव
 मुनिश्चत्तमः ॥ ४९ ॥ अवतीर्य रथश्रेष्ठार्हेभ्यती तौ मुनीव ह ।
 विमोच्य चैतौ विधिवत्ततो वाक्यमुवाच ह ॥ ५० ॥ विश्वामित्रो

॥ ५१ ॥ इदानीं वां वरं योऽहं
 भूतामिति भारत ॥ ५१ ॥ सुमुपसृते च तौ विद्वौ कराभ्यां मुनि-
 सत्तमः ॥ पश्चर्गायतकल्याभ्यां खेदाङ्गरतसत्तम ॥ ५२ ॥ अथ-
 ऋवीन्द्रपो वाक्यं अमो नखस्यवयोरिह । विश्वान्तौ च प्रभावात्ते
 जचतुस्ती च भार्गवम् ॥ ५३ ॥ अथ तौ भगवान् प्राह प्रहृष्ट-
 स्वप्रवन्स्तदा । न वृथा व्याहृतं पूर्वं अन्वया तद्भविष्यति ॥ ५४ ॥
 रमणीयसमुद्देशो गङ्गातीरमिदं शुभम् । कश्चित् कालं व्रतपरो
 निवत्स्यामीह पार्थिव ॥ ५५ ॥ गन्धतां स्वपुरं तत्र विश्वान्तः
 सुवरेष्यसि । इहस्थं मां सभार्थ्यस्त्वं द्रष्टासि श्रद्धो नराधिप ॥ ५६ ॥
 न च मन्युस्त्वया कार्यः श्रेयस्ते समुपस्थितम् । यत् काङ्क्षि-
 हृदिस्थं ते तत् सर्वं हि भविष्यति ॥ ५७ ॥ इत्येवमुक्तः कुम्भिक-
 प्रहृष्टेनान्तरात्मना । प्रोवाच मुनिघाटू खमिदं वचनमर्थवत् ॥ ५८ ॥
 न मे मन्युर्नहाभास भूतोऽस्मी मगमंस्त्वया । संवृत्तौ वी वनस्थौ
 खो वपुष्वन्तौ बलान्वितौ ॥ ५९ ॥ प्रतोदिन व्रथा वी मे समर्थ-
 त्वया कृताः । तान् पश्चामि गात्रेषु स्वस्थोऽस्मि सह भार्यका
 ॥ ६० ॥ इमाश्च दिवीं पश्चामि वपुषाप्सरसोपमाम् । श्रिया
 परमया युक्तां यथा दृष्ट्वा पुरा मया ॥ ६१ ॥ तव प्रसादसं-
 मिदं सर्वं महामुने । नैतच्चित्तन्तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम ॥ ६२ ॥
 इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं कुम्भिकं च्यवनस्तदा । आगच्छेथाः सभार्थ्य-
 त्वमिहेति नराधिप ॥ ६३ ॥ इत्युक्तः समनुज्जातो राजर्षिरसि-
 वाद्य तम् । प्रययौ वपुषा युक्तो नगरं दिवराजवत् ॥ ६४ ॥ तत
 एनमुपाजग्मुरमात्याः सपुरोहिताः । बलस्था गणिका युक्ता
 सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ ६५ ॥ तैर्वृतः कुम्भिको राजा श्रिया पर-
 मया ज्वलन् । प्रविवेश पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ बन्दिभिः ॥ ६६ ॥
 ततः प्रविश्य नगरं कृत्वा पूर्वाङ्गिकीः त्रियाः । भुक्त्वा सभार्थ्य-
 रजवीमुवास स महाश्रुतिः ॥ ६७ ॥ ततस्तु तौ नवमन्विषी-

श्रीवने परस्परं विगतसृजाविवामरौ । ननु नन्दतुः शयनगतौ वा-
 र्शरी श्रियाश्रुती हिजवरदत्तया तदा ॥ ३८ ॥ अथाप्यृषिर्भृगु-
 कलकीर्तिवर्धनस्तप्रोधनी वनमभिराममृद्धिमत् । मनीषया बहू-
 विभरत्रभूषितं ससर्जयन् पुरि यतक्रतोरपि ॥ ३९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि अवनसंवादि
 त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

भीष्म उवाच । ततः स राजा रात्रन्ते प्रतिबुद्धो महामनाः ।
 कृतापूर्वाङ्गिकः प्रायात् सभास्थैस्तहनं प्रति ॥ १ ॥ ततो ददर्श
 नृपतिः प्रासादं सर्वकाञ्चनम् । मणिस्तम्भसहस्राढं गन्धर्व-
 नगरीपमम् ॥ २ ॥ तत्र दिव्यान्भिप्राधान् ददर्श कुम्भिकस्तदा ।
 पर्वणान् रम्यसान्श्च नलिनौश्च सपङ्कजाः ॥ ३ ॥ चित्रशोलाश्च
 विविधास्तोरणानि च भारत । यादृखीपचितां भूमिं यथा
 काञ्चनकुट्टिमान् ॥ ४ ॥ सहकारान् प्रफुल्लान्श्च केतकोद्बुलकान्
 श्रुवान् । अशोकान् सहकुन्दांश्च फुल्लशैवातिमुत्तमान् ॥ ५ ॥
 चम्पकांस्तिलकान् भव्यान् पनसान् बञ्जुलानपि । पुष्पितान् कर्णिक-
 कारान्श्च तत्र तत्र ददर्श च ॥ ६ ॥ श्यामान् वीरणपुष्पांश्च तथाष्ट-
 पदिकालताः । तत्र तत्र परिकृप्ता ददर्श स महीपतिः ॥ ७ ॥
 उचान् प्रद्वीपलधरान् सर्वर्तुकुसुमांस्तथा । विभानप्रतिभांश्चापि
 प्रासादान् शैलसन्निमान् ॥ ८ ॥ शीतलानि च तीयानि क्वचि-
 त्स्थानि भारत । आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च ॥ ९ ॥
 पथ्यङ्गान् रत्नसौवर्षान् पराङ्गारिस्तरणावृतान् । भोक्ष्यभोक्ष्य-
 मनन्तश्च तत्र तत्रोपकल्पितम् ॥ १० ॥ वाणीवादान् शुकांश्चैव
 सारिकान् भृङ्गराजकान् । कोकिलान् शतरतांश्च सकीयष्टिक-
 क्लृप्तमान् ॥ ११ ॥ अयूरान् कुक्कुटांश्चापि दाह्युद्धान् जीवजीव-

कान् । चकीरान् वानरान् हंसान् सारसां शक्रसाहयान् ॥ १२ ॥
 सर्वमन्ततः प्रसुहितान् ददर्श सुमनोहरान् । क्वचिदत्तरसां सङ्गान्
 गन्धर्वाणाञ्च पार्थिव ॥ १३ ॥ कान्ताभिरपरांस्तत्र परिश्रुत्कान्
 ददर्श ह । न ददर्श च तान् भूयो ददर्श च पुनर्नृपः ॥ १४ ॥
 गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् । हंसान् सुमधुरांश्चापि
 तत्र श्रुत्वा पार्थिव ॥ १५ ॥ तद्दृष्ट्वात्पुत्रं राजा मनसाचिन्तय-
 त्त्तदा । स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रंश उताहो सत्यमेव तु ॥ १६ ॥
 अहो सहस्ररीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तरान् त्रा कुशव-
 पुष्पानथ वाप्यमरावतीम् ॥ १७ ॥ किञ्चिद् महदाश्चर्यं संपश्या-
 मीत्यचिन्तयत् । एवं संचिन्तयेन्नेव ददर्श मुनिपुङ्गवम् ॥ १८ ॥
 तस्मिन् विमाने सौवर्णं मणिस्तम्भसमाकुले । महार्हं शयने
 दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् ॥ १९ ॥ तमभ्ययात् प्रहर्षेण नरेन्द्रः
 सह भार्यया । अन्तर्हितस्वती भूयश्प्रवनः शयनञ्च तत् ॥ २० ॥
 ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् । कौश्यां तृष्यां समा-
 सीनं जपमानं महाव्रतम् ॥ २१ ॥ एवं योगवलात् विप्रो मोहया-
 मास पार्थिवम् । क्षणेन तद्वलञ्चैव ते वै चाप्सरसां गणाः ।
 गन्धर्वाः पादपायैव सर्वमन्तरधीयत ॥ २२ ॥ निःशब्दमभव-
 चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप । कुशवल्मीकभूयिष्ठं वभूव च यथा
 पुरा ॥ २३ ॥ ततः स राजा कुशिकः सभार्थस्तेन कर्मणा ।
 विस्मयं परमं प्राप्तस्तद्दृष्ट्वा महतद्भुतम् ॥ २४ ॥ ततः प्रोवाच
 कुशिको भार्यां हर्षसमन्वितः । पश्य भद्रे यथा भावाश्रिता
 दृष्टाः सुदुर्लभाः ॥ २५ ॥ प्रासादाङ्गुमुख्यस्य किमन्यत्र तपो-
 वलात् । तपसा तदवाप्यं हि यत्तु शक्यं मनोरथैः ॥ २६ ॥
 त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विधिष्यते । तपसा हि सुत-
 प्तेन शक्यो मोक्षस्तपोवलात् ॥ २७ ॥ अहो प्रभावी दिवर्ष-
 शप्रवनस्य महात्मिनः । द्रच्छुषेण तपोवीर्यादन्यान् लोकान् सज्जो-

दपि ॥ २८ ॥ ब्राह्मणोऽथ जघेरन् पुण्यवाक् बुद्धिकर्मिणः ।
 रत्नहेदिह क्लृप्तैव कोऽन्यो वै च्यवनादृते ॥ २९ ॥ ब्राह्मणं
 दुर्लभं लोके राक्ष्यं हि सुलभं नरैः । ब्राह्मणस्य प्रभावादि
 र्भ्यो युक्तौ स्वधुर्यवत् ॥ ३० ॥ इत्येवं चिन्तयानः स विदित-
 व्रावनस्य वै । सम्प्रेक्ष्योवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्वतामिति ॥ ३१ ॥
 इतुक्तः सहभार्यस्तु सोऽभ्यगच्छन्महामुनिम् । शिरसा वन्दने-
 न्मन्त्रमवन्दनं च पार्थिवः ॥ ३२ ॥ तस्याभिषेकः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं
 नराधिपम् । निषीदित्यब्रवीद्धीमान् सान्त्वयन् पुरुषर्षभ ॥ ३३ ॥
 वसः प्रकृतमापन्नो भार्गवो नृपतेर्नृप । उवाच श्लाघ्यं
 वाचो तर्पयन्निव भारत ॥ ३४ ॥ राजन् सम्यग्जितानीह पञ्च
 पञ्च स्वयं जया । मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तीऽसि तेन
 वै ॥ ३५ ॥ सम्यगाराधितः पुत्रं जया प्रवदतां वरः । न हि ते
 वृजिनं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ ३६ ॥ अनुजानीहि मां
 राजन् गमिष्यामि यथागतम् । प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र वरश्च
 प्रतिशुच्यताम् ॥ ३७ ॥

कुशिक उवाच । अग्निमध्यगतेनैव भगवन् सन्निधौ मया ।
 वार्त्तितं भृगुमाहूँ ल यन्न दग्धोऽस्मि तदहङ्ग ॥ ३८ ॥ एष एक वरो
 सुखः प्राप्तिं मे भृगुनन्दन । यत् प्रीतोऽस्मि मया ब्रह्मन् कुलं
 त्रातश्च मेऽनघ ॥ ३९ ॥ एष मेऽनुग्रहो विप्र जीविते च प्रयो-
 जनम् । एतद्राज्यफलञ्चैव तपश्चैतत् फलं मम ॥ ४० ॥ यदि
 त्वं प्रीतिमः न विप्र मयि वै भृगुनन्दन । अस्ति मे संशयः कश्चि-
 त्काले व्याहृतमनुमर्हसि ॥ ४१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि च्यवनीपाख्यानं

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

अथन उवाच । वरश्च गृह्यतां मत्तो वश्य ते संशयो हृदि ह
तं प्रब्रूहि नरश्चैष्ठ सर्वं सम्पादयामि ते ॥ १ ॥

कुशिक उवाच । यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव ।
कारणं श्रोतुमिच्छामि महद्भूते वासकारितम् ॥ २ ॥ अथनश्चैक-
पाश्वेन दिवसानेकविंशतिम् । अक्लिष्टिदुक्त्वा गमनं वहिष्य सुनि-
पुङ्गव ॥ ३ ॥ अन्तर्धानमकस्मिन्न पुनरेव च दर्शनं । पुनश्च
अथनं विप्र दिवसानेकविंशतिं ॥ ३ ॥ तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोज-
नञ्च गृहे मम । समुपानीय विविधं यद्दग्धं जातवेदसा ॥ ४ ॥
निर्यानञ्च रथेनाशु सहसा यत्कृतं त्वया । धनानाञ्च विसर्गस्य
वनस्यापि च दर्शनं ॥ ५ ॥ प्रसादानां बहूनाञ्च प्राञ्चनानां महा-
सुने । मणिविद्रुमपादानां पर्यङ्गानाञ्च दर्शनं ॥ ७ ॥ पुनश्चा-
दर्शनं तस्य श्रोतुमिच्छामि कारणं । अतीव ह्यत्र सुहृदामि
चिन्तयानी भृगूहह ॥ ८ ॥ न चैवात्राशिमिच्छामि सर्वस्यास्य
विनिश्चयं । एतदिच्छामि कात्स्न्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन ॥ ९ ॥

अथन उवाच । शृणु सर्वमशेषिण यदिदं येन हेतुना ।
न हि शक्यमनास्थातुमेवं पृष्टेन पार्थिव ॥ १० ॥ पितामहस्य
वदतः पुरा देवसमागमे । श्रुतवानस्मि यद्राजंस्तन्मे निगदतः
शृणु ॥ ११ ॥ ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसङ्करः । पौत्रस्ते
भविता राजंस्तेजोवीर्यसमन्वितः ॥ १२ ॥ ततस्ते कुलनामार्थ-
महं त्वां समुपागतः । विकीर्षणं कुशिकोच्छेदं सन्दिग्धः कुल-
न्तव ॥ १३ ॥ ततोऽहमागम्य पुरे त्वामवीचं महीपते । नियमं
कश्चिदारप्ते शुश्रूषा क्रियतामिति ॥ १४ ॥ न च ते दुष्करं
किञ्चिद्दहमासादयं गृहे । तेन जीवसि राजर्षे न भवेथास्त्वम-
न्यथा ॥ १५ ॥ एवं बुद्धिं समास्थाय दिवसानेकविंशति ।
सुप्तोऽस्मि यदि मां कश्चिदोषयेदिति पार्थिव ॥ १६ ॥ यदा त्वया
सभार्थिण संसप्तो न प्रबोधितः । अहं तदैव ते प्रीतोऽस्यसा

राजसत्तमं ॥ १७ ॥ उत्थाय चास्मि निष्कान्ती यदि मां ह
 महीपते । पृच्छेः क्व यास्यसीत्येव शपेयं त्वामिति प्रभो ॥ १८ ॥
 अन्तर्हितः पुनश्चास्मि पुनरेव च ते गृहे । योगमास्थाय संसृष्टी
 दिवसानेकविंशतिं ॥ १९ ॥ शुधितो मामसूचीयाः शमाहेति नरा
 धिप । एवं बुद्धिं समास्थाय कर्षितो वां क्षुधा मया ॥ २० ॥
 न च तेऽभूत् सुसूक्ष्मोऽपि मनुश्र्मनसि पार्थिव । समार्थस्य नर
 श्रेष्ठ तेन ते प्रीतिमानहं ॥ २१ ॥ भोजनञ्च समानाय्य यत्तदा
 दीपितं मया । क्रुध्येथा यदि माषर्यादिति तन्मर्षितञ्च मे ॥ २२ ॥
 कृतोऽहं रथमारुह्य त्वामवीचं नराधिप । समार्थो मां वह
 स्वेति तच्च लं कृतवांस्तथा ॥ २३ ॥ अविशङ्को नरपते प्रीतोऽह
 ञ्चापि तेन च । धनीत्सर्गोऽपि च कृते न त्वातं क्रोधः प्रधर्षयेत्
 ॥ २४ ॥ ततः प्रीतेन ते राजन् पुनरेतत् कृतं तव । समार्थस्य
 वनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ २५ ॥ प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्ग
 सन्दर्शनं कृतं । यत्ते वनेऽस्मिन्नूपते दृष्टं दिव्यं निदर्शनं ॥ २६ ॥
 स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन् सगरौर्येण पार्थिव । सुहृत्तमनुभूतो
 ऽसौ समार्थिण ऋपोत्तमम् ॥ २७ ॥ निदर्शनार्थं तपसो धर्मस्य
 च नराधिप । तत्र यासीत् स्मृत्वा राजंस्तच्चापि विदितं मया
 ॥ २८ ॥ ब्राह्मण्यं क्राड्यसे हि लं तपश्च पृथिवीपते । अवमन्य
 नरेन्द्रलं देवेन्द्रलं नराधिप ॥ २९ ॥ एवमेतद्व्यथाय लं ब्राह्मण्यं
 तात दुर्लभं । ब्राह्मणे सति चर्षिलमृषिति च तपस्विता ॥ ३० ॥
 भविष्यत्येष ते कामः कुशिकात् कौशिकी द्विजः । तृतीयं पुरुषं
 तुभ्यं ब्राह्मण्यलं गमिष्यति ॥ ३१ ॥ वंशस्ते पार्थिवश्रेष्ठ भृगुना
 मेव तेजसा । पौत्रस्ते भविता विप्रस्तपस्वी पावकद्युतिः ॥ ३२ ॥
 यः सदेव मनुष्याणां भवमत्पाद्विष्यति । तेषाणामेव लोकानां
 सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ ३३ ॥ वरं गृहाण राजर्षे यत्ते मनसि
 वर्त्तते । तीर्थवासां गमिष्यामि पुरास्वालोऽभिवर्त्तते ॥ ३४ ॥

श्लेषिक उवाच । एष एव वरो मेऽद्य यस्त्वं प्रीतो मया
 सुने । भवलेतद्व्यथात्वं लं भवेत् प्रीतो ममानव ॥ ३५ ॥ ब्राह्मण्य
 मे कुलस्त्रेऽस्तु भगवन्नेष मे ब्रह्मः । पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भग-
 वन् विस्तरेण वै ॥ ३६ ॥ कथमेष्यति विप्रलं कुलं मे भृगुनन्दन ।
 कश्चासौ भविता वन्मुर्मम कश्चापि संमतः ॥ ३७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि च्यवनीपाख्याने
 पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

च्यवन उवाच । अथश्चं कथनीयं मे तवैतन्नरपुङ्गव । यदर्थं
 ब्राह्मसुच्छेत्तुं सम्प्राप्तो मनुजाधिप ॥ १ ॥ भृगूणां चत्त्रिंश-
 याज्या नित्यमेतज्जनाधिप । ते च भेदं गमिष्यन्ति दैवयुक्तेन
 हेतुना ॥ २ ॥ चत्त्रिंशश्च भृगून् सर्वान् वधिष्यन्ति नराधिप ।
 आगर्भादनुकृन्तन्तो दैवदण्डनिपीडिताः ॥ ३ ॥ तत उत्पत्स्यन्ते-
 ऽस्माकं कुलगोत्रविवर्द्धनः । जर्वी नाम महातेजा ज्वलनार्क-
 समद्युतिः ॥ ४ ॥ स त्रैलोक्यविनाशाय कोपान्निं जनयिष्यति ।
 मर्ही सपर्वतवनां यः करिष्यति भस्मसात् ॥ ५ ॥ कञ्चित् कालन्तु
 वङ्गिञ्च स एव शमयिष्यति । समुद्रे वडुवावङ्गे प्रक्षिप्य सुनि-
 सत्तमः ॥ ६ ॥ पुत्रं तस्य महाराज ऋचीकं भृगुनन्दनं । साक्षात्
 कृत्स्नो धनुर्वदः समुपास्थास्यतेऽनव ॥ ७ ॥ चत्त्रियाणामभा-
 वाय दैवयुक्तेन हेतुना । स तु तं प्रतिशुचैव पुत्रे संक्रामयि-
 ष्यति ॥ ८ ॥ जमदग्नी महाभागे तपसा भावितात्मनि । स
 चापि भृगुशाहूँलस्तं वेदं धारयिष्यति ॥ ९ ॥ कुलास्तु तव
 धर्मात्मन् कन्यां सोऽधिगमिष्यति । उद्धावनाथं भवती वंशस्य
 भरतर्षभ ॥ १० ॥ गाधेहृदितरं प्राप्य प्रीतो तव महातपाः
 ब्राह्मण्यं चतुर्धर्माणं पुत्रसुत्पादयिष्यति ॥ ११ ॥ चत्त्रियं त्रि-

कर्माणं ब्रह्मसतिनिवोजसा । विष्वाभिरं तव कुले गाधेः पुत्रं
सुधार्मिकं ॥ १२ ॥ तपसा मन्त्रता युक्तं प्रदास्यति महाद्युतिः
स्त्रियो तु कारणं तत्र परिवर्त्ते भविष्यतः ॥ १३ ॥ पितामह-
विश्रीगाधै गान्धर्षैतद्ब्रिष्यति । तृतीये पुरुषे तुभ्यं ब्राह्मणत्व-
मुपैष्यति । भविता ब्रह्म सम्बन्धी भृगूणां भावितात्मनां ॥ १४ ॥
भरीष उवाच । कुशिकस्तु मुनेर्वाक्यं च्यवनस्य महात्मनः ।
श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्राजा वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥ १५ ॥ एवमस्त्रिति-
धर्मात्मा तदा भरतसत्तम । च्यवनस्तु महातेजाः पुनरेव नरा-
धिप ॥ १६ ॥ वरायञ्चोदयामास तमुवाच स पार्थिवः । वाङ्-
मैत्रं करिष्यामि कामं त्वत्तो महामुने ॥ १७ ॥ ब्रह्मभूतं कुलं
मेऽस्तु धर्मं चास्य मनी भवेत् । एवमुक्तान्तथेत्येवं प्रत्युक्त्वा च्यव-
नेर्भुविः ॥ १८ ॥ अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा ।
एतत्ते कथितं सर्वमशेषिण भया नृप ॥ १९ ॥ भृगूणां कुशिका-
नाञ्च अभिसम्बन्धकारणं । यथोक्तमृषिणा चापि तदा तदभव-
न्नृप । जम्ब रामस्य च मुनेर्विश्वामित्रस्य चैव हि ॥ २० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि कुशिकच्यवनसम्वादे
षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सुह्यामीव निश्चम्याद्य चिन्तयानः पुनः
पुनः । हीनां पार्थिवसङ्घातैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमां ॥ १ ॥
आप्य राज्यानि शतशो महीं जित्वा च भारत । कोटिशः पुरुषान्
हत्वा परितप्ये पितामह ॥ २ ॥ का तु तासां वरस्त्रीणां सम-
वस्था भविष्यति । या हीनाः पतिभिः पुत्रैर्मातुलैर्भातृभिस्तथां
॥ ३ ॥ वयं हि तान् कुर्वन् हत्वा चातींश्च सुहृदोऽपि वा ।
अवाक्पीर्याः पतिस्थामो नरके ताव संशयः ॥ ४ ॥ अरीरं

शीतमिच्छामि तपसोग्रेण भारत । उपदिष्टमिहैच्छामि तप-
सोऽहं विश्राम्यते ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्य तदाक्यं श्रुत्वा भीष्मी
ब्रह्मसनाः । परीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६ ॥
रहस्यमद्भुतञ्चैव शृणु वक्ष्यामि यस्त्वयि । या गतिः प्राप्यते येन
प्रेत्यभावे विश्राम्यते ॥ ७ ॥ तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्रसप्यते
यमः । आयुःप्रकर्षो भोगाश्च लभ्यन्ते तपसा विभो ॥ ८ ॥ ज्ञान-
विज्ञानमारोग्यं रूपं सम्यक्तथैव च । सौभाग्यञ्चैव तपसा प्रपद्यते
भरतर्षभ ॥ ९ ॥ धनं प्राप्नोति तपसा भौनेनाशां प्रयच्छति ।
उपभोगांस्तु दानेन ब्रह्मचर्येण जीवितं ॥ १० ॥ अहिंसायाः
फलं रूपं दीक्षाया जन्म वै कुले । फलसूत्राग्निनां राक्ष्यं स्वर्ग-
पणाग्निनां भवेत् ॥ ११ ॥ पयोभक्षो दिवं याति दानेन इविषा-
धिकः । शुद्धशुश्रूषया विद्यां नित्यश्राद्धेन सन्तति ॥ १२ ॥
गवाढ्यः शकदीक्षाभिः स्वर्गमाङ्गस्तृणाग्निनां । स्त्रियस्त्रियर्ष-
स्त्राला वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ १३ ॥ नित्यस्त्रायी भवेद्दक्षः
सन्धेः तु हे जपन् द्विजः । मरुं साधयती राक्ष्यं नाकपृष्ठमना-
शकै ॥ १४ ॥ शय्यासनानि यानानि योगयुक्ते तपोधने । अग्नि-
प्रवेशे नियतं ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५ ॥ स्थण्डिले शयमानानां
गृहाणि शयनानि च । चौरवल्कलवासोभिर्वासंस्याभरणानि
च ॥ १६ ॥ रसानां प्रतिसंहारात् सौभाग्यमिह विन्दति ।
आमिषप्रतिसंहारात् प्रजास्यायुष्मती भवेत् ॥ १७ ॥ उदवासं
वसेद्दृयस्तु स नाकाधिपतिर्भवेत् । सत्यवादी नरश्रेष्ठ दैवतैः
सह मोदते ॥ १८ ॥ कौर्त्तिर्भवति दानेन तथारोग्यमहिंसया ।
द्विजशुश्रूषया राक्ष्यं द्विजलज्जापि पुष्कलं ॥ १९ ॥ पानीयस्य
प्रदानेन कौर्त्तिर्भवति शाश्वती । अन्नस्य तु प्रदानेन दृश्यते
कामभोगतः ॥ २० ॥ सान्त्वदः सर्वभूतानां सर्वलोकीर्विशुच्यते ।

देवगुणपुण्या सात्त्विकदिव्यं रूपं निवच्छति ॥ २१ ॥ दीपालोक-
 प्रदानेन वसुधाम् भवते नरः । प्रेक्षणीय प्रदानेन सृतिं मेघा-
 निवृत्ति ॥ २२ ॥ शम्भुमाख्यप्रदानेन कीर्तिर्भवति पुष्कला ।
 विष्णुसमुद्रं शरवतामग्रा भवति सन्तति ॥ २३ ॥ उपवासश्च
 श्रीब्राह्म अभिक्रुद्धं पुण्यं । कुला हादशवर्षाणि वीरस्थान-
 दिप्रियते ॥ २४ ॥ द्वात्रीदासमलङ्कारान् वीरप्रियि च गृह्याणि
 च । ब्रह्मदेवां सुतां दत्त्वा प्राप्नोति मनुजर्षभ ॥ २५ ॥ क्रतु-
 भिषोपवासैश्च त्रिदिवं ज्ञाति भारत । लभते च शिवं चान्
 फलपुष्पप्रदो नरः ॥ २६ ॥ सुवर्णशृङ्गैस्तु विराजितानां गवां
 सहस्रस्य नरः प्रदानात् । प्राप्नोति पुण्यं दिवि देवलोकमित्येव-
 माहुर्देवि देवसङ्घतः ॥ २७ ॥ प्रयच्छते यः कपिलां सुवत्सां क-
 कांस्थोपदोहां कनकाग्रशृङ्गी । तैस्तैर्गुणैः कामदुहास्य भुव-
 नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ २८ ॥ यावन्ति रोमाणि
 भवन्ति धेन्वास्तावत् फलं प्राप्य स गोप्रदानात् । पुत्रांश्च पौत्रांश्च
 कुलञ्च सर्वमाप्तुमं तारयते परत्र ॥ २९ ॥ सदक्षिणां काञ्चन-
 कांस्थोपदोहां द्रविणीत्तरीयां । धेनुं तिलानां ददतो
 दिजाय लोका वस्तुनां सुलभ भवन्ति ॥ ३० ॥ स्वकर्मभिर्मानवं
 सन्निरुद्धं तीब्रान्धकारे नरके पकन्तं । महाणवे नौरिव वायु-
 युक्ता दानं गवां तारयते परत्र ॥ ३१ ॥ यो ब्रह्मदेयान्तु ददाति
 कन्यां भूमिप्रदानञ्च करोति विप्रे । ददाति चान्नं विधिवच्च यश्च
 स लोकमाप्नोति पुरन्दरस्य ॥ ३२ ॥ नैवेधिकं सर्वगुणीपपन्नं
 ददाति वै यस्तु नरो दिजाय । स्वाध्यायचारित्रगुणान्विताय
 तस्यापि लोकाः कुरुषुत्तरेषु ॥ ३३ ॥ धूर्त्यप्रदानेन गवां तथा
 वै लोकानवाप्नोति नरो वस्तुनां । स्वर्गाय चाहुस्तु हिरण्यदानं
 तले विप्रिष्टं कनकप्रदानं ॥ ३४ ॥ कृतप्रदानेन गृहं वरिष्ठं याव-
 तप्योपानहसम्प्रदाने । ब्रह्मप्रदानेन फलं सुखं गन्धप्रदानात्

सुरभिर्नरः स्यात् ॥ ३५ ॥ पुष्पोपगं बाध फलोपगं वा च
 धादपं स्यर्षयते हिजाय । स स्त्रीसमृद्धं रङ्गरत्नपूर्णं लभत्य-
 यद्वोपगतं गृहञ्च ॥ ३६ ॥ भव्यान्प्रपानीयरसप्रदाता सर्वान्
 समाप्नोति रसान् प्रकामं । प्रतिश्रवाच्छादनसंप्रदाता प्राप्नोति
 तान्येव न संशयोऽत्र ॥ ३७ ॥ स्रग्धूपगन्धान्यनुलेपनानि स्नानानि
 माल्यानि च मानवी यः । दद्याद्द्विजेभ्यः स भवेद्रोगस्तथाभि-
 रूपाश्च नरेन्द्रलोके ॥ ३८ ॥ वीजैरशून्यं शयनैरुपेतं दद्याद्गृहं
 यः पुरुषो हिजाय । पुण्याभिरामं वङ्गरत्नपूर्णं लभत्यधिष्ठानवर-
 स राजन् ॥ ३९ ॥ सुगन्धिचित्रास्तरणोपधानं दद्यान्नरो यः
 शयनं हिजाय । रूपांस्त्रिंशत् पञ्चवतीं मनोश्चां भार्यामयद्वोप-
 गतां लभेत् सः ॥ ४० ॥ पितामहस्यानवरो वीरशायी भवेन्नरः ।
 नाधिकं विद्यते यस्मादित्याहुः परमर्षयः ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतात्मा कुरु-
 नन्दनः । नाश्रमेऽरोचयद्वासं वीरमार्गाभिकाङ्क्षया ॥ ४२ ॥ ततो
 युधिष्ठिरः प्राह पाण्डवान् पुरुषर्षभ । पितामहस्य यद्वाक्यं
 तदो रोचत्विति प्रभुः ॥ ४३ ॥ ततस्तु पाण्डवाः सर्वे द्रौपदी च
 यथास्त्रिणी । युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं वाढमित्यभ्यपूजयन् ॥ ४४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अरामाणो तद्भागानां यत् फलं कुरु-
 पुङ्गव । तदहं श्रोतुमिच्छामि तत्तोऽद्य भरतर्षभ ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । सुप्रदर्शा वलवती चित्रा धातुविभूषिता ।
 उपेता सर्वभूतैश्च श्रेष्ठा भूमिरिहोच्यते ॥ २ ॥ तस्याः क्षेत्रविशेष-
 षश्च तद्भागानाञ्च वन्दनं । ऐदकानि च सर्वाणि प्रवक्ष्याम्यनु-

पूर्वयः ॥ ३ ॥ तद्भगवताश्च वक्ष्यामि कृतानाञ्चापि विगुणाः ।
 त्रिषु लोकेषु सर्वत्र पूजनीयस्तद्भगवान् ॥ ४ ॥ अथवा मित्रसदनं
 सैव मित्रविवर्द्धनं । कीर्तिसञ्जननं श्रेष्ठं तद्भगवानां निवेशनं
 ॥ ५ ॥ धर्मस्यार्थस्य क्रामस्य फलमाहुर्मनीषिणः । तद्भगवं
 त्कृतं दिशे चैत्रमेकं महाश्रयं ॥ ६ ॥ चतुर्विधानं भूतानां तद्भग-
 नुपलब्धयेत् । तद्भगानि च सर्वाणि दिशन्ति श्रियमुत्तमां ॥ ७ ॥
 दिशः समुष्ठा गन्धर्वाः पितरोरगराक्षसाः । स्थावराणि च भूतानि
 संश्रयन्ति जलाश्रयं ॥ ८ ॥ तस्मात्तांस्ते प्रवक्ष्यामि तद्भगी वि-
 गुणाः सृताः । या च तत्र फलावाप्तिर्कृत् प्रिभिः समुदाहृता ॥ ९ ॥
 वर्षाकाले तद्भगी तु सलिलं यस्य तिष्ठति । अग्निहोत्रफलं तस्य
 फलमाहुर्मनीषिणः ॥ १० ॥ शरत्काले तु सलिलं तद्भगी यस्य
 तिष्ठति । गोसहस्रस्य संप्रेत्य लभते फलमुत्तमं ॥ ११ ॥ हेमन्त-
 काले सलिलं तद्भगी यस्य तिष्ठति । स वै वज्रसुवर्णस्य यज्ञस्य
 लभते फलं ॥ १२ ॥ यस्य वै शिशिरे काले तद्भगी सलिलं
 भवेत् । तस्यानिष्टोमयज्ञस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥ १३ ॥
 तद्भगं सुकृतं यस्य वसन्ते तु महाश्रयं । अतिरात्रस्य यज्ञस्य
 फलं स समुपाश्रुते ॥ १४ ॥ निदाघकाले पानीयं तद्भगी यस्य
 तिष्ठति । वाजिमेधफलं तस्य फलं वै मुनयो विदुः ॥ १५ ॥ स
 कुलं तारयेत् सर्वं यस्य खाति जलाश्रये । गावः पिवन्ति सलिलं
 साधवश्च नराः सदा ॥ १६ ॥ तद्भगी यस्य गावस्तु पिवन्ति
 तृप्तिता जलं । मृगपक्षिमनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १७ ॥
 यत् पिवन्ति जलं तत्र स्नायन्ते विश्रमन्ति च । तद्भगदस्य तत्
 सर्वं प्रेत्यानन्याय कल्पते ॥ १८ ॥ दुर्लभं सलिलं तात विप्रिषिण
 परत्र वै । पानीयस्य प्रदानेन प्रीतिर्भवति शाश्वती ॥ १९ ॥
 तिस्रान् ददत् पानीयं दीपान् ददत् जायत । ज्ञातृभिः सह
 मोदश्चमेतत् प्रेत्य सुदुर्लभं ॥ २० ॥ सर्वदानैर्गुत्तरं सर्वदम्नै-

विधिष्यते । पानीयं नरशार्दूल तस्माद्वात्यव्यमेव हि ॥ २१ ॥
 एवमेतत्तडागस्य कीर्तितं फलसुत्तमं । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि
 वृक्षाणामवरोपणं ॥ २२ ॥ स्थावराणाञ्च भूतानां जातयः षट्
 प्रकीर्त्तिताः । वृक्षगुल्मलतावल्गुस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥ २३ ॥
 एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्वमे । कीर्त्तिश्च मानुषे
 लोके प्रेत्य चैव फलं शुभं ॥ २४ ॥ लभते नाम लोके च पितृभिश्च
 महीयते । देवलोके गतस्यापि नाम तस्य न नश्यति ॥ २५ ॥
 अतीतानागते चोभे पितृवंशे च भारत । तारयेद्दृक्षरोपी च
 तस्माद्दृक्षांश्च रोपयेत् ॥ २६ ॥ तस्य पुत्रा भवान्येते पादपा नात्र
 संशयः । परलोकगतः स्वर्गं लोकांश्चाप्नोति सोऽव्ययान् ॥ २७ ॥
 पुष्पैः सुरगणान् वृक्षाः फलैश्चापि तथापितृन् । च्छायया चा-
 तिथिं तात पूजयन्ति महीरुक्षाः ॥ २८ ॥ किन्नरोरगरक्षांसि
 देवगन्धर्वमानवाः । तथा वृक्षिणश्चास्यैव संशयन्ति महीरुक्षान्
 ॥ २९ ॥ पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान् । वृक्षद्वे
 पुत्रवत् वृक्षास्तारयन्ति परत्र तु ॥ ३० ॥ तस्मात्तडागं तद्दृक्षा
 रोप्याः श्रेयोऽर्चिना सदा । पुत्रवत् परिपाल्याश्च पुत्रास्ते धर्मतः
 स्युताः ॥ ३१ ॥ तडागकृद्दृक्षरोपी द्रष्टव्यश्च यो हिजः । एते
 स्वर्गं महीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥ ३२ ॥ तस्मात्तडागं
 कुर्वीत आरामांश्चैव रोपयेत् । यजेच्च विविधैर्वृक्षैः सत्यञ्च सततं
 वदेत् ॥ ३३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

शुद्धिश्च उवाच । यानीमानि वह्निर्वेद्यां दानानि परि-
 चक्षते । तेभ्यो विधिष्टं किं दानं मतन्ते कुरुपुत्रव ॥ १ ॥ श्रौतं

धार्यते ॥ १८ ॥ यथामिहीत्रं सुद्धतं सायंप्रातर्हिजातिनाम् ।
 तथा दत्तं द्विजातिभ्यो भवत्यथ यतात्मसु ॥ १९ ॥ एष ते विततो
 यज्ञः अद्वापूतः सदक्षिणः । विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो ददतस्तात
 वर्त्ततां ॥ २० ॥ निवापादानसलिलस्तादृशेषु युधिष्ठिर । निव-
 सन् पूजयन्थैव तेषानृष्यं निवच्छति ॥ २१ ॥ य एव नैव कुप्यन्ते
 न लुभ्यन्ति दृशेभ्यपि । त एव नः पूज्यतमा ये त्वापि प्रियव-
 दिनः ॥ २२ ॥ एते न वद्भमन्यन्ते न प्रवर्त्तन्ति चापरे । पुत्रवत्
 परिपाल्यास्ते नमस्तेभ्यस्तथोभयं ॥ २३ ॥ ऋत्विक् पुरोहितो
 चार्था मृदुब्रह्मधरा हि ते । चात्रेणापि हि संसृष्टं तेजः शान्यति
 वै द्विजे । अस्ति मे बलवानस्मि राजास्मीति युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥
 ब्राह्मणान्मा स्म पर्यञ्जीर्वासीभिरशनेन च । यच्छोभार्थं वला-
 र्थञ्च वित्तमस्ति तवानघ । तेन ते ब्राह्मणाः पूज्याः स्वधर्ममनु-
 तिष्ठता ॥ २५ ॥ नमस्कृत्यार्थास्तथा विप्रा वर्त्तमाना यथातथं ।
 यथासुखं यथोत्साहं ललन्तु त्वयि पुत्रवत् ॥ २६ ॥ को ह्यस्य-
 प्रसादानं सुहृदामल्पतोषिणां । वृत्तिमहंत्वयच्चेप्तुं लदन्यः कुरु-
 सत्तम ॥ २७ ॥ यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके सनातनः ।
 सदैव सा गतिर्नान्या तथास्त्राकं द्विजातयः ॥ २८ ॥ यदि नो
 ब्राह्मणास्तात सन्त्यजेयुरपूजिताः । पश्यन्तो दारुणं कर्म सततं
 क्षत्रिये स्थितं ॥ २९ ॥ अवेदानामयज्ञानामलोकानामवर्त्तिनां ।
 कस्तेषां जीवितेनार्थस्तं विना ब्राह्मणाश्रयं ॥ ३० ॥ अत्र ते
 वर्त्तयिष्यामि यथाधर्मं सनातनं । राजन्यो ब्राह्मणान् राजन्
 पुरा परिचचार ह ॥ ३१ ॥ वैश्यो राजन्यमित्येव भूद्रो वश्य-
 मिति श्रुतिः । दूराच्छूद्रे णोपचर्यो ब्राह्मरभिरिव ज्वलन् ॥ ३२ ॥
 संस्पृश्य परिचर्येस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च । मृदुभावान् सत्य-
 शीलान् सत्यधर्मानुपालनान् ॥ ३३ ॥ आशौविषानिव क्रद्धा
 स्नानुपाचरत द्विजान् । अपरेषां परेषाञ्च परेभ्यश्चापि ये परे

॥ ३४ ॥ क्षत्रियस्यैषां प्रतपतां तेजसा च वेद्येन च । ब्राह्मणेष्वेते
 भास्यन्ति विज्रांसि च तस्यांसि च ॥ ३५ ॥ न मे पिता प्रियतरो
 न माता च तथा प्रिया । न मे पितुः पिता राजन् म चाला न
 न मे प्रीतिः ॥ ३६ ॥ लक्ष्म मे प्रियतरः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
 लक्ष्मोऽपि मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ ३७ ॥ ब्रवीमि सद्य-
 सेतच्च यथाहं पाण्डुनन्दन । तेन सत्येन गच्छेयं लोकान् यत्र
 नृणां सुखं ॥ ३८ ॥ पश्येयच्च स तान् लोकान् शुचीन् ब्रह्मपुर-
 स्कृतान् । तत्र मे तात गन्तव्यमह्णाय च चिराय च ॥ ३९ ॥
 श्रीः सतीतादृशाङ्गिकान् दृष्ट्वा भरतसत्तम । यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु
 न तथ्ये तेन पार्थिव ॥ ४० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 एकीनप्रष्टोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यौ च स्यातां चरणेनोपपन्नौ यौ
 सिद्धिश्चा सट्प्रौ जन्मना च । ताभ्यां दानं कतमस्मै विधिष्टमया-
 न्न मानाय च याचते च ॥ १ ॥
 भीष्म उवाच । श्रेयी वै याचतः पार्थ दानमाह्वरयाचते ।
 अहंतमो वै धृतिमान् कृपणादधृतात्मनः ॥ २ ॥ क्षत्रियो रक्षण-
 धृतिर्ब्राह्मणोऽनर्थनाधृतिः । ब्राह्मणो धृतिमान् विद्वान् देवान्
 प्रीणाति तुष्टिमान् ॥ ३ ॥ याच्यमाह्वरनीशस्य अभिहारञ्च
 भारत । उद्देजयन्ति याचन्ति वदा भूतानि दसुप्रवत् ॥ ४ ॥
 म्रियते याजमानो वै न जातु म्रियते ददत् । ददत् संजीव-
 यत्येनमात्मानाञ्च युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ आह्वयंस्व परो धर्मो याचते
 यत् प्रदीयते । अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निमग्नयेत् ॥ ६ ॥
 यदि वै तादृशा राष्ट्राञ्च वसियुक्ते दिङ्मोक्षमाः । भस्मकृष्णानिवा-

कीस्तान् वृद्धो वास्त्वं प्रयत्नतः ॥ ७ ॥ तपसा दीप्यमानांश्चे
 द्देयुः पृथिवीमपि । अपूज्यमानाः कौरव्य पूजार्हास्तु तद्वा
 विधाः ॥ ८ ॥ पूज्या हि ज्ञानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः । तेभ्यः
 पूजां प्रयुञ्जीथा ब्राह्मणेभ्यः परन्तप ॥ ९ ॥ ददत् वङ्गविधान्
 दायानुपागच्छन्वयाचतां । यद्विहीते सुद्धते सायंप्रातर्भवेत्
 फलं । विद्यावेदव्रतवती तद्दानफलमुच्यते ॥ १० ॥ विद्यावेद
 व्रतस्नाता न व्यपाश्रयजीविनः । गृहस्थाध्यायतपसो ब्राह्मणान्
 संमितव्रतान् ॥ ११ ॥ कृतैरावसथैर्हृदयैः सप्रेथैः सपरिच्छदैः ।
 निमग्नयिथाः कौन्तेय कामैश्चान्यैर्हिजोत्तमान् ॥ १२ ॥ अपि ते
 प्रतिपङ्कीयुः अद्भोपेतं युधिष्ठिर । कार्यमित्येवमन्वाना धर्मज्ञाः
 भ्रूक्ष्णदर्शिनः ॥ १३ ॥ अपि ते ब्राह्मणा भुक्त्वा गताः सोदरण्यान्
 गृहान् । येषां दाराः प्रतीक्षन्ते पञ्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १४ ॥
 अन्नानि प्रातःसर्वेन नियता ब्रह्मचारिणः । ब्राह्मणास्तात
 भुञ्जानास्वेतामिं प्रीणयन्त्युत ॥ १५ ॥ मध्यंदिने ते सवनं ददत्
 स्तात वर्त्ततां । गोहिरण्यानि वासांसि तेनेन्द्रः प्रीयतां तव
 ॥ १६ ॥ तृतीयं सवनं ते वै वैश्वदेवं युधिष्ठिर । यद्देवेभ्यः
 पितृभ्यश्च विप्रेभ्यश्च प्रयच्छति । अहिंसा सर्वभूतेभ्यः संविभागाश्च
 भागश्च ॥ १७ ॥ दमस्त्यागो घृतिः सत्वं भवत्ववभृथाय ते ॥ १८ ॥
 एष ते विततो यज्ञः अद्वापूतः सद्दक्षिणः । विशिष्टः सर्वयज्ञानां
 नित्यं तात प्रवर्त्ततां ॥ १९ ॥

इत्यनुष्ठासनपर्वणि आनुष्ठासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

युधिष्ठिर उवाच । दानं यज्ञक्रिया चेह किं खित् प्रेक्ष
 सद्दफलं । कस्य ज्यायः फलं प्रोक्तं कीदृशेभ्यः कस्य कदा ॥ १ ॥

इतिच्छासि विज्ञातुं याथातथ्येन भारत । विदन् जिज्ञासन्
 र्मानाय ह्यतधर्मान् प्रचक्षु ये ॥ २ ॥ अन्तर्द्वयाच्च यद्वत्तं अद्वयस्य
 कदम्बस्यतः । किं स्त्रिन्त्रैः श्रेयसं तात तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३ ॥
 भीष्म उवाच । रौद्रं कर्म क्षत्रियस्य सततं तात वर्त्तते ।
 तस्य वैतानिकं कर्म दानञ्चैवेह पावनं ॥ ४ ॥ न ते पापकृतां
 राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः । एतस्मात् कारणाद्द्वयत्रैयजेद्राजाः
 दक्षिणैः ॥ ५ ॥ अथ चेत् प्रतिगृह्णीयुर्द्वयादहरक्षन्प ।
 अहामास्थाय परमं पावनं ह्येतदुत्तमं ॥ ६ ॥ ब्राह्मणां स्तर्पयन्
 इत्येस्ततो यज्ञे यतव्रतः । मैत्रान् साधून् वेदविदः शीलवृत्त-
 तप्रोक्त्वितान् ॥ ७ ॥ यत्ते ते न करिष्यन्ति कृतं ते न भविष्यति ।
 यज्ञान् साधय साधुभ्यः स्वाहन्नान् दक्षिणावतः ॥ ८ ॥ इष्टं
 इच्छन् मन्यथा आत्मानं दानकर्मणा । पूजयेथा यायजूकां
 स्तवाप्यंशो भवेद्द्वयथा ॥ ९ ॥ प्रजावतो भवेथाश्च ब्राह्मणान्
 स्वर्गकारिणः । प्रजावांस्तेन भवति यथा जनयिता तथा ॥ १० ॥
 यावतः साधुधर्मान् वै सन्तः सर्वैर्यन्यत । सर्वस्वैश्चापि भर्तव्याः
 नरा ये वद्भकारिणः ॥ ११ ॥ समृद्धः संप्रयच्छेत्वं ब्राह्मणेभ्यो
 युधिष्ठिर । धेनुरनडुहोऽन्नानि च्छत्रं वासांसुप्रपानहौ ॥ १२ ॥
 आच्यानि यज्ञमानेभ्यस्तथान्नानि च भारत । अश्ववन्ति च
 यानानि वैशानि शयनानि च ॥ १३ ॥ एते देवा व्युष्टिमन्ती
 लघूपायाश्च भारत । अजुगुप्सांश्च विज्ञाय ब्राह्मणान् वृत्तिकर्षि-
 तान् ॥ १४ ॥ उपच्छन्नं प्रकाशं वा वृत्तग्रातान् पतिपालयित् ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां श्रेयस्तत् क्षत्रियान् प्रति ॥ १५ ॥ एवं
 पापैविनिर्मुक्तस्त्वं पूतः स्वर्गमाप्स्यसि । सञ्चयित्वा पुनः कोष-
 यद्राष्ट्रं पालयिष्यसि ॥ १६ ॥ तेन त्वं ब्रह्मभूयलभवाप्स्यसि
 धनानि च । आत्मनश्च परेषाञ्च वृत्तिं संरक्ष भारत ॥ १७ ॥
 पुत्रवच्चापि श्रुत्वान् स्वान् प्रजाश्च परिपालय । योगक्षेमश्च ते

निवृत्तं ब्राह्मणेष्वस्तु भारत ॥ १८ ॥ तदर्थं जीवितं तेऽस्तु मां
 तेभ्योऽप्रतिपालनं । अनर्थो ब्राह्मणस्यैष यद्विहितनिचयो महान्
 ॥ १९ ॥ श्रिया ह्यभीक्ष्णं संवासी दर्पयेत् संप्रमोहयेत् । ब्राह्म-
 णेषु प्रमूढेषु धर्मो विप्रणमिधुवं । धर्मप्रणाशे भूतानामभावः
 स्यान्न संशयः ॥ २० ॥ यो रक्षिभ्यः संप्रदाय राजा राष्ट्रं विलु-
 ष्यति । यत्र राष्ट्राद्धनं तस्माद्दानवध्वमिति ब्रुवन् ॥ २१ ॥ यश्चा-
 दाय तदाश्रमं भीतं इत्तं सुदारुणं । यजेद्राजा न तं यश्च
 प्रमंसन्धस्य साधवः ॥ २२ ॥ अपीडिताः सुसंवृद्धा यी ददत्यनु-
 कुलतः । तादृशेनाभ्युपायेन यष्टव्यं नोद्यमाहृतैः ॥ २३ ॥ यद्
 परिनिषिष्येत निहितो वै यथाविधि । तदा राजा महायज्ञै-
 र्यजेत वद्भद्रक्षिणैः ॥ २४ ॥ वृद्धवालधनं रक्ष्यमन्धस्य कृपणस्य
 च । न खातपूर्वं कुर्वीत न सदन्तीधनं हरेत् ॥ २५ ॥ चतं
 कृपणवृत्तं हि राष्ट्रं हन्ति नृपश्चिक्षेपः । दद्याच्च महती भोगान्
 द्युद्धयं प्रणुदेत् सतां ॥ २६ ॥ येषां स्वादूनि भोज्यानि समवे-
 ष्यन्ति वालकाः । नाश्रन्ति विधिवत्तानि किन्तु पापतरं ततः
 ॥ २७ ॥ यदि ते तादृशो राष्ट्रे विद्वान् सोदेत् क्षुधा हिजः ।
 भ्रूणहत्याञ्च गच्छेयाः कृत्वा पापमिवोत्तमं ॥ २८ ॥ धिक् तस्य
 जीवितं राष्ट्रो राष्ट्रे यस्यावसीदति । हिजोऽन्यो वा मनुष्यो-
 ऽपि शिविराह वचो यथा ॥ २९ ॥ यस्य स विषये राष्ट्रः
 स्नातकः सीदति क्षुधा । अवृद्धिमेति तद्राष्ट्रं विन्दते सह राजकं
 ॥ ३० ॥ क्रोमन्थो यस्य वै राष्ट्राङ्कुरन्ते तरसा स्त्रियः । क्रोमतां
 पतिपुत्राणां मतोऽसौ न च जीवति ॥ ३१ ॥ अरक्षितारं हर्तारं
 विलोप्यारमनायकं । तं वै राजकलिं हन्युः प्रजाः सन्नद्ध निघृणं
 ॥ ३२ ॥ अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिपः । स
 संहत्य निहन्तव्यः श्वेव सोन्माह आतुरः ॥ ३३ ॥ पापं कुर्वन्ति
 यत् किञ्चित् प्रजा राज्ञा अरक्षिताः । चतुर्थं तस्य पापस्य राज्ञः

विन्दति भारत ॥३४॥ अथाहुः सर्वमेवेति भूयोर्दमिति निश्चयः ।
 चतुर्थं मतमस्माकं मनोः शुत्वानुशासनं ॥ ३५ ॥ शुभं वा यच्च
 कर्तव्यं प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः । चतुर्थं तस्य पुण्यस्य राजा
 प्राप्नोति भारत ॥ ३६ ॥ जीवन्तं त्वानुजीवन्तु प्रजाः सर्वा युधि-
 ष्ठिर । पञ्चममिव भूतानि मद्वाद्दुममिवाण्डजाः ॥ ३७ ॥
 कुबेरमिव रक्षांसि शतक्रतुमिवामराः । अतयस्त्वानुजीवन्तु
 बृहद्दश परन्तप ॥ ३८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 एकप्रश्नोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इदं दियमिदं दियमितीयं श्रुतिरादरात् ।
 वज्रदेयाश्च राजानः किं स्त्रिदानमनुत्तमं ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अतिदानानि सर्वाणि पृथिवीदानमुच्यते ।
 अचला ह्यस्य भूमिर्दोम्भी कामानि चोत्तमान् । दोम्भी वासांश्चि-
 रत्नानि पशून् व्रीहि यवांस्तथा ॥ २ ॥ भूमिदः सर्वभूतेषु भागव-
 तीरेषते समाः ॥ ३ ॥ न भूमिदानादस्तीह परं किञ्चिद्दुयुधि-
 ष्ठिर ॥ ४ ॥ अप्यल्पं प्रददुः सर्वं पृथिव्या इति नः श्रुतं ।
 भूमिमेव ददुः सर्वं भूमिन्ते भुञ्जते जनाः ॥ ५ ॥ स्वकर्मवोप-
 जीवन्ति नरा इह परत्र च । भूमिभूर्तिर्महादेवी दातारं कुरुते
 प्रियं ॥ ६ ॥ य एतां दक्षिणां दद्यादक्षयां राजसत्तम । पुन-
 र्देहं संप्राप्य भवेत् स पृथिवीपतिः ॥ ७ ॥ अथा दानं तथा
 भीष्मः इति मे धर्मनिश्चयः । स्वधामे वा तनुं जह्याद्दयाच्च
 पृथिवीमिमां ॥ ८ ॥ इत्येतत् क्षत्रवन्धूनां वर्हन्ति परमां श्रियं ।
 पुनरिति दत्ता पृथिवी दातारमिति शुश्रुम ॥ ९ ॥ अपि पाप-
 समाचारं ब्रह्मस्यपि ज्ञातुं । सैव पापं प्रावचति सैव पापात्

प्रमीचयेत् ॥ १० ॥ अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिशङ्कन्ति साधवः ।
 पृथिवीं नान्बद्दिच्छन्ति पावनी जननी यथा ॥ ११ ॥ नामास्याः
 प्रियदत्तेति शुद्धं दिव्याः सनातनम् । दानं वाप्यथ वादानं
 नामास्याः प्रथमं प्रियं ॥ १२ ॥ य एतां विदुषि दद्यात् पृथिवीं
 पृथिवीपतिः । पृथिव्यामेतदृष्टं स राजा राज्यमिती ब्रजेत् ॥ १३ ॥
 युनश्चासौ जनुं प्राप्य राजवत् स्यान्न संशयः । तस्मात् प्राप्यैव
 पृथिवीं दद्यात् विप्राय पार्थिवः ॥ १४ ॥ नाभूमिपतिना भूमि-
 रधिष्ठेया कथञ्चन । न चापारेण वा ग्राह्या दत्तदानेन क-
 चरेत् ॥ १५ ॥ ये चाप्ये भूमिमिच्छेयुः कुर्युरेवं न संशयः ।
 यः साधोभूमिमादत्ते न भूमिं विन्दते तु सः ॥ १६ ॥ भूमिं
 दत्त्वा तु साधुभ्यो विन्दते भूमिसुत्तमां । प्रेत्य चेह च धर्मात्मा
 संप्राप्नोति महद्दयमः ॥ १७ ॥ यस्य विप्रास्तु शंसन्ति साधो-
 भूमिं सदैव हि । न तस्य शत्रवो राजान् प्रशंसन्ति वसुध्वरां
 ॥ १८ ॥ यत् किञ्चित् पुरुषः पापं कुरुते वृत्तिकर्षितः । अपि
 गोचरमात्रेण भूमिदानेन पूयते ॥ १९ ॥ येषां सङ्कीर्णकर्माणि
 राजानो रौद्रकर्मिणः । तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमं
 ॥ २० ॥ अल्पान्तरमिदं शश्वत् पुराणा मेनिने जनाः । यो
 यजेताश्वमेधेन दद्याद्वा साधवे मर्ही ॥ २१ ॥ अपि चेत् सुकृतं
 कृत्वा शङ्करम्नापि पण्डिताः । अशक्यमेवमेवैतद्भूमिदानमनुत्तमं
 ॥ २२ ॥ सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावस्त्रानि च । सर्वमेतन्महा-
 प्राज्ञो ददाति वसुधां ददत् ॥ २३ ॥ तपो यज्ञः श्रुतं शीलम-
 स्त्रोभः सत्यसन्धता । गुरुदैवतपूजा च एता वर्तन्ति भूमिदं ॥ २४ ॥
 भर्तुर्निःश्रेयसे युक्ताख्यन्तप्राप्तानो रणे हताः । ब्रह्मलोकगताः
 सिद्धा नातिक्रामन्ति भूमिदं ॥ २५ ॥ यथा स्वपुत्रं जननी क्षीरेण
 भरते सदा । अनुशङ्कति दातारं तथा सर्वरसैर्माही ॥ २६ ॥
 ऋत्विक् विद्वरो दण्डस्तमो वक्त्रिः सुदारुणः । धीराश्चदारुणः

प्राया नोपसर्पन्ति भूमिदं ॥ २७ ॥ पितृंश्च पितृलोकस्थान् देव-
 लोकाश्च देवताः । सन्तर्पयन्ति शान्तात्मा यो ददाति वसुभूषां
 ॥ २८ ॥ कृषाय क्रियमाणाय वृत्तिगदानाय सीदते । भूमिं
 वृत्तिकरीं दत्त्वा सती भवति मानवः ॥ २९ ॥ यथा धावति
 गोर्वत्सं स्ववन्ती वत्सला पयः । एवमेव महाभागा भूमिर्भवति
 भूमिदं ॥ ३० ॥ फालकृष्टां महीं दत्त्वा सवीजां सफलामपि ।
 सदीर्घां वापि शरणं तथा भवति कामदः ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणं वृत्ति-
 सभ्यन्नमाहिताग्निं शुचिन्नतं । नरः प्रतिग्राह्य महीं न याति
 परमं पदं ॥ ३२ ॥ यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहनि जायते ।
 तथा भूमिकृतं दानं शस्ये शस्ये विवर्द्धते ॥ ३३ ॥ अत्र गाथा
 भूमिगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः । या श्रुत्वा जामदग्रेण दत्त्वा
 भः काश्यपाय वै ॥ ३४ ॥ मामेवादत्त मां दत्त मां दत्त्वा माम-
 वाप्सथ । अस्मिन्नोके परे चैव तद्वत्तं जायते पुनः ॥ ३५ ॥ य
 द्रमां व्याहृतिं वेद ब्राह्मणो वेदसम्भितां । आदस्य क्रियमाणस्य
 ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ३६ ॥ कृत्यानामधिगस्तानामरिष्टमनं
 महत् । प्रायश्चित्तं महीं दत्त्वा पुनातुप्रभयतो दस्य ॥ ३७ ॥
 पुनाति य इदं वेद वेदवादं तथैव च । प्रकृतिः सर्वभूतानां
 भूमिवैश्वानरी मता ॥ ३८ ॥ अभिषिच्यैव नृपतिं श्रावयेदिममा-
 गमं । यथा श्रुत्वा महीं दद्यान्नादद्यात् साधुतश्च तां ॥ ३९ ॥
 सोऽबं कृत्स्नी ब्राह्मणार्थो राजार्थश्चाप्यसंशयः । राजा हि
 धर्मकुशलः प्रथमं भूतिलक्षणं ॥ ४० ॥ अथ येषामधर्मज्ञो राजा
 भवति नास्तिकः । न ते सुखं प्रवृध्यन्ति न सुखं प्राप्नुवन्ति च
 ॥ ४१ ॥ सदा भवन्ति चोद्दिग्नास्तस्य दुश्चरितैर्नराः । योमन्त्रेमा
 हि वहवो राष्ट्रं नास्याविशन्ति तत् ॥ ४२ ॥ अथ येषां पुनः
 प्राज्ञो राजा भवति धार्मिकः । सुखं ते प्रतिवृध्यन्ते सुसुखं प्रख-
 पन्ति च ॥ ४३ ॥ तस्य राज्ञः शुभैरार्थैः कर्मभिर्निर्वृता नराः ।

श्रीगच्छेमेन वृत्तया च विवर्द्धन्ते स्वकर्मभिः ॥ ४४ ॥ स कुलीनः
 स पुरुषः स वसुः स च पुण्यवृत् । स दाता स च विक्रान्ती यो
 ददाति वसुधारां ॥ ४५ ॥ आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि
 मानवाः । ददन्ति वसुधां स्फीतां ये वेदविदुषि द्विजे ॥ ४६ ॥
 यथा अस्थानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले । तथा कामाः
 प्ररोहन्ति भूमिदानसमाज्जिताः ॥ ४७ ॥ आदित्यो वसुषो
 वेपथुर्दत्ता सोमो ज्ञताशनः । शूलपाणिश्च भगवान् प्रतिनन्दति
 भूमिदं ॥ ४८ ॥ भूमौ जायन्ति पुरुषा भूमौ निष्ठां ब्रजन्ति च ।
 चतुर्विधो हि लोकोऽयं योऽयं भूमिशुणात्मकः ॥ ४९ ॥ एषा
 माता पिता चैव जगतः पृथिवीपते । नानया सदृशं भूतं किञ्चि-
 दस्ति जनाधिप ॥ ५० ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
 वृहस्पतेश्च सखादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ५१ ॥ इष्टा क्रतुशते-
 नाथ महता दक्षिणादत्तेन । मघवा वाग्विदां श्रेष्ठं पप्रच्छेदं
 वृहस्पतिं ॥ ५२ ॥

मघवा उवाच । भगवन् केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ।
 यदक्षयं महार्थञ्च तद्गृह्णी वदतांवर ॥ ५३ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः ।
 वृहस्पतिवृहत्तेजाः प्रत्युवाच घतक्रतुं ॥ ५४ ॥

वृहस्पतिरुवाच । सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानञ्च वृत्रहन् ।
 ददन्नेतान्महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५५ ॥ न भूमिदाना-
 देवेन्द्र परं किञ्चिदिति प्रभो । विष्णुमिति मन्यामि यथा
 प्राङ्मर्मणौषिणः ॥ ५६ ॥ ये शूरा निहता युद्धे स्वर्चाता रण-
 षट्पिनः । सर्वे ते विबुधश्रेष्ठ नातिक्रामन्तिः भूमिदं ॥ ५७ ॥
 भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्वत्तात्मानो रणे हताः । ब्रह्मलोकगत-
 युक्ता नातुप्रक्रामन्ति भूमिदं ॥ ५८ ॥ पञ्च पूर्वा हि पुरुषाः
 यदन्त्ये वसुधाङ्गता । एकादश ददद् भूमिं परित्वातीह मनुषवः

॥ ५८ ॥ रक्षीपञ्जीर्णा वसुधां यो ददाति पुरन्दर । स सुक्तः
 सर्वकलुषैः स्वर्गलोके महीपते ॥ ५० ॥ महीं स्कीतां ददद्राजन्
 सुविभाममुष्णान्विताः । राजधिराजो भवति तद्धि दानसमुत्तमं
 ॥ ५१ ॥ सर्वकामसमायुक्तां काश्चर्यो यः प्रयच्छति । सर्व-
 भूतानि मन्यन्ते यो ददातीति वासव ॥ ५२ ॥ सर्वकामदुषां घेनुं सर्व-
 काममुष्णान्विताः । ददाति यः स ह्येव सख्यं याति स मानवः
 ॥ ५३ ॥ समुसर्पिः प्रवाहिल्लः पयोदधिवचास्तथा । सरित-
 स्तर्पयन्तीह सुरेन्द्र वसुधाप्रदम् ॥ ५४ ॥ भूमिप्रदानाद्भूपति-
 मुंश्चते स्वर्गकल्पिपात् । न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विधि-
 यते ॥ ५५ ॥ ददाति यः समुद्रान्तां पृथिवीं अस्त्रनिर्जितां ।
 तं जनाः कथयन्तीह यवदु भवति गौरियं ॥ ५६ ॥ पुण्याद्वि-
 द्मं भूमिं यो ददाति पुरन्दरः । न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमि-
 दानमुष्णान्विताः ॥ ५७ ॥ सर्वदा पार्थिवेनेह सततं भूतिभि-
 च्छता । भूर्देया विधिवच्छ्रु पात्रे सुखमभीषणा ॥ ५८ ॥
 अपि कृत्वा नरः पापं भूमिं दत्त्वा द्विजातये । समुत्सृजति तत्
 पापं जीर्णं त्वचभिवोरगः ॥ ५९ ॥ सागरान् सरितः शैलान्
 काननानि च सर्वशः । सर्वमेतन्नरः अन्न ददाति वसुधां ददत्
 ॥ ६० ॥ तडागान्युदपानानि स्तोतांसि च सरांसि च । स्नेहात्
 सर्वरसांश्चैव ददाति वसुधां ददत् ॥ ६१ ॥ ओषधीर्वीर्यसम्पन्ना
 नगान् पुष्पफलान्वितान् । काननोपलशैलांश्च ददाति वसुधां
 ददत् ॥ ६२ ॥ अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिद्धा च स्वाप्तदक्षिणैः । न
 तेत् फलभवाप्नोति भूमिदानाद्वयदक्षुते ॥ ६३ ॥ दाता दद्यात्कु-
 ष्णञ्जाति दक्षु हन्ति तथा क्षिपन् । पूर्वदत्तां हरन् भूमिं नर-
 कायोपगच्छति ॥ ६४ ॥ न ददाति प्रतिशुल्य दत्त्वापि च हरेत्तु
 यः । स वदो वारुणैः पाशैस्तप्यते मृत्युशासनात् ॥ ६५ ॥
 आदितामिं सदा सर्वैः सुपुत्रिं प्रियवतिथिं । ये भजन्ति द्विज-

श्रेष्ठं नीपसर्पन्ति ते यमं ॥ ७६ ॥ ब्राह्मणोऽप्यधीभूतः पार्थिवः
 स्यात् पुरन्दर । इतरेष्वान्तु वर्णानां तारयित्वा कृमदुर्वलान् ॥ ७७ ॥
 नाच्छिन्यात् स्पर्शितां भूमिं परेषां त्रिदशाधिप । ब्राह्मणस्य
 सुरश्रेष्ठ कृमदुत्तः कदाचन ॥ ७८ ॥ यथाशु पतितं तेषां दीना-
 नामथ सीदतां । ब्राह्मणानां हृते क्षेत्रे हन्यात् विपुत्रं कुलं
 ॥ ७९ ॥ भूमिपालं च्युतं राक्षाद्वयस्तु संस्थापयेन्नरः । तस्य
 वासः सहस्राक्षं नाकपृष्ठे महीयते ॥ ८० ॥ इक्षुभिः सहितां
 भूमिं यवगोधूमशालिनीं । गोऽश्ववाहनपूर्णां वा वाङ्मवीर्य-
 दुप्राञ्जितां ॥ ८१ ॥ निधिगर्भां ददत् भूमिं सर्वरत्नपरिच्छदां ।
 अक्षयाक्षमते लोकान् भूमिसत्तं हि तस्य तत् ॥ ८२ ॥ विष्वक्
 कलुषं सर्वं विरजाः सम्मतः सतां । लोके महीयते सद्भिर्यो
 ददाति वसुधरां ॥ ८३ ॥ यथाशु पतितः शक्र तैलविन्दुर्विस-
 सर्पति । तथा भूमिदत्तं दानं शस्ये शस्ये विवर्द्धते ॥ ८४ ॥ शि-
 रणाग्रे महीपालाः शूरा समितिघोभनाः । वध्यन्तेऽभिमुखः
 शक्र ब्रह्मलोकं ब्रजन्ति ते ॥ ८५ ॥ नृत्तमीतपरा नार्थी दिव्य-
 माख्यविभूषिताः । उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र तथा भूमिप्रदं दिवि ॥ ८६ ॥
 भीदते च सुखं स्वर्गं देवगन्धर्वपूजितः । यो ददाति महीं सम्यक्
 विधिनेह हिजातये ॥ ८७ ॥ शतमप्सरसश्चैव दिव्यमाख्यविभू-
 षिताः । उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र ब्रह्मलोके धराप्रदं ॥ ८८ ॥ उप-
 तिष्ठन्ति पुष्पाणि सदा भूमिप्रदं नरः । शङ्खं भद्रासनं क्वत्रं वर-
 श्वावरवाहनं ॥ ८९ ॥ भूमिप्रदानात् पुष्पाणि हिरण्यनिचया-
 स्तथा । आद्या सदाप्रतिहता जयशब्दा वसूनि च ॥ ९० ॥
 भूमिदानस्य पुण्यानि फलं स्वर्गः पुरन्दर । हिरण्यपुष्पाश्चोषधः
 कृमकाञ्चनशङ्खलाः । अमृतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषो ददन्
 ॥ ९१ ॥ नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति नाटसमी सुरः । नास्ति
 सत्यसमी धर्मो नास्ति दानसमी निधिः ॥ ९२ ॥

भीष्म उवाच । एतदाङ्गिरसाच्छ्रुत्वा वासुदेवो वसुधामिमां ।
 वसुरत्नसमाकौशं ददावाङ्गिरसे तदा ॥ ८३ ॥ य इह आवसीत्
 भूमिदानस्व स्वयं । न तस्य रक्षसा भागो मासुराणां
 भवत्युत ॥ ८४ ॥ अक्षयञ्च भवेद्दत्तं पितृभ्यस्तन्न संशयः । तस्मा-
 द्च्छाद्वेष्टिदं विद्वान् भुञ्जेत् आवसीद्दिजान् ॥ ८५ ॥ इत्येतत्
 सर्वदानानां श्रेष्ठमुक्तं तवानघ । मया भरतगार्हूलं किं भूयः
 श्रोतुमिच्छसि ॥ ८६ ॥

इत्यनुभासनपर्वणि आनुभासनिकपर्वणि भूमिदानप्रश्नार्थायां
 द्विषष्टीऽध्यायः ॥ ६२ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । कानि दानानि लोकेऽस्मिन् दातुकाभ्यो
 महीपतिः । गुणाधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरतसत्तम ॥ १ ॥ केन
 तुष्यन्ति ते सद्यः किन्तुष्टाः प्रदिशन्ति च । यंस मे तन्महावाचो
 फलं पुण्यकृतं महत् ॥ २ ॥ दत्तं किं फलवद्भ्राजन्निह लोके परत-
 त्तम् । भरतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । इममर्थं पुरा पृष्टो नारदो देवदर्शनः ।
 यदुक्तवानसौ वाक्यं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४ ॥

नारद उवाच । अन्नमेव प्रशंसन्ति देवा ऋषिभिरास्तथा ।
 लोकतन्त्रं हि संज्ञाय सर्वमन्ये प्रतिष्ठितं ॥ ५ ॥ अन्नेन सदृशं
 दानं न भूतं न भविष्यति । तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति
 मानवाः ॥ ६ ॥ अन्नमूर्जस्करं लोके प्राणायान्ने प्रतिष्ठिताः ।
 अन्नेन धार्यते सर्वं विश्वं जगद्दिदं प्रभो ॥ ७ ॥ अन्नाद्गृहस्था
 लोकेऽस्मिन् भिक्षवस्तापसास्तथा । अन्नाद्भवन्ति वै प्राणाः
 मत्स्यं नात्र संशयः ॥ ८ ॥ कुटुम्बं पीडयित्वा तु ब्राह्मणात्
 सहात्मने । दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ॥ ९ ॥

ब्राह्मणायाभिह्वपाय यो दद्यादन्नमर्थिने । विदधाति विप्रिं
 श्रेष्ठं पारलौकिकमात्मनः ॥ १० ॥ आन्तमध्वनि वर्तन्तं वृद्धमर्ह-
 सुपस्थितं । अर्धघेडूतिमन्विच्छन् गृहस्थो गृहमामतं ॥ ११ ॥
 क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो वीतमत्सरः । अन्नदः प्राप्तो राजन्
 दिवि चेह च यत् सुखं ॥ १२ ॥ नावमन्येदभिगतं न प्रणुद्यात्
 कथञ्चन । अपि श्रवपाके शुनि वा न दानं विप्रणश्यति ॥ १३ ॥
 यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते । आन्तायादृष्टपूर्वाय च
 महद्धर्ममाप्नुयात् ॥ १४ ॥ पितॄन् देवानृषीन् विप्रानतिथींश्च जना-
 धिप । यो नरः प्रीणयत्यनैस्तस्य पुण्यफलं महत् ॥ १५ ॥
 कुलातिपापकं कर्म योदद्यादन्नमर्थिने । ब्राह्मणाय विशेषेण
 न स पापेन मुच्यते ॥ १६ ॥ ब्राह्मणेष्वन्नं दानमन्नं शूद्रं महा-
 फलं । अन्नदानं हि शूद्रे च ब्राह्मणस्य विप्रियते ॥ १७ ॥ न
 पृच्छेत्तत्र चरणं स्वाध्यायं दिशमेव च । भिक्षितो ब्राह्मणेनेह
 दद्यादन्नं प्रवाचितः ॥ १८ ॥ अन्नदस्यान्नवृक्षाश्च सर्वकामफल-
 प्रदाः । भवन्ति चेह चामूत्र नृपते नात्र संशयः ॥ १९ ॥ आश-
 सन्ते हि पितरः सुवृष्टिमिव कर्षकाः । अस्माकमपि पुत्री वा
 पौत्रो वान्नं प्रदास्यति ॥ २० ॥ ब्राह्मणो हि महद्भूतं स्वयं
 दिहीति वाचति । अकामो वा सकामो वा दत्त्वा पुण्यमवाप्नुयात्
 ॥ २१ ॥ ब्राह्मणः सर्वभूतानामतिथिः प्रहृताश्रभुक् । विप्रा
 यदधिगच्छन्ति भिक्षमाणा गृहं सदा ॥ २२ ॥ सत्कृताश्च निव-
 र्तन्ते तदर्थैव प्रवर्द्धते । महाभोगे कुले प्रेत्य जन्म चाप्नोति
 भारत ॥ २३ ॥ दत्त्वा लन्नं नरो लोके यथास्थानमनुत्तमं ।
 नित्यं मिष्टान्नदायी तु स्वर्गं वसति सत्कृतः ॥ २४ ॥ अन्नं प्राणा
 नराणां हि सर्वमन्ने प्रतिष्ठितं । अन्नदः पशुमान् पुत्री धनवान्
 भोगवानपि ॥ २५ ॥ प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप ।
 अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदः प्रोच्यते तु सः ॥ २६ ॥ अन्नं हि

दत्त्वातिशये ब्राह्मणाय यथाविधि । प्रदाता सुखमाप्नोति देवतैः
 अपि पूज्यते ॥ २७ ॥ ब्राह्मणो हि महद्भूतं चैवभूतं युधि-
 श्ठिरः । लभ्यते तत्र यदीजं सद्धिं पुण्यफलं महत् ॥ २८ ॥ प्रत्यक्षं
 प्रीतिजननं भोक्तुर्दातुर्भवत्युतः । सर्वोप्यन्यानि दानानि परोक्ष-
 म्भूषवन्भुत ॥ २९ ॥ अन्नाद्धिं प्रसवं द्यान्ति रतिरन्नाद्धिं भारतः ।
 धर्मार्थावन्नतो विद्धि रोगनाथं तथान्नतः ॥ ३० ॥ अन्नं ह्यमृत-
 मित्वाह पुराकल्पे प्रजापतिः । अन्नं भुवं दिवं खञ्ज सर्वमन्ने
 प्रतिष्ठितं ॥ ३१ ॥ अन्नप्रणये भियन्ते शरीरे पञ्चधातवः ।
 वलं बलवतोऽपीह प्रणश्यत्यन्नहानितः ॥ ३२ ॥ आवाहाश्च विवा-
 हाश्च अन्नेन वर्तन्ते तथा । निवर्तन्ते नरश्रेष्ठ ब्रह्म चाल प्रली-
 यते ॥ ३३ ॥ अन्नतः सर्वमेतद्धि यत् किञ्चित् स्थाणुजङ्गमं । त्रिषु
 लोकेषु धर्मार्थमन्नं देवमती लुषैः ॥ ३४ ॥ अन्नदस्य मनुष्यस्य
 वलमोजो यथांश्चि च । कीर्त्तिश्च वर्द्धते शश्वत्त्रिषु लोकेषु पार्थिव
 ॥ ३५ ॥ मेघेषुर्द्धं सद्धिधत्ते प्राणानां पवनः पतिः । तच्च मेघ-
 गतं वारि शक्रो वर्षति भारत ॥ ३६ ॥ आदत्ते च रसान् भौमान्
 आदित्यः स्वर्गभस्तिभिः । वायुरादित्यतप्तांश्च रसान् देवः प्रव-
 र्षति ॥ ३७ ॥ तद्दृयदा मेघतो वारि पतितं भवति क्षिती । तदा
 वसुमती देवी ख्लिग्धा भवति भारत ॥ ३८ ॥ ततः अस्यानि
 रोहन्ति घन वर्त्तयते जगत् । मांसमेदीस्थिशुक्राणां प्रादुर्भावि-
 स्ततः पुनः ॥ ३९ ॥ चञ्चवन्ति ततः शुक्रात् प्राणिनः पृथिवीपते ।
 अग्नीषोमौ हि तच्छुक्रं सृजतः पुण्यतश्च ह ॥ ४० ॥ एवमन्नाद्धिं
 सृष्ट्यश्च पवनः शुक्रमेव च । एक एव ह्यती राशिस्ततो भूतानि
 जञ्जिरे ॥ ४१ ॥ प्राणान् ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ।
 गृहमभ्यागतायाश्च यो दद्यादन्नमर्थिने ॥ ४२ ॥

भौम उवाच । नारदेनैवमुक्तोऽहमदामन्नं सदा नृप । अन्-
 नस्यस्वमप्यन्नं तस्माद्देहि शतज्वरः ॥ ४३ ॥ दत्त्वान्नं त्रिधिव-

द्राजन् विप्रेभ्यस्त्वमिति प्रभो । यथावदनुकूपेभ्यस्ततः स्वयं
मवाप्ससि ॥ ४४ ॥ अन्नदानाद्धि ये लोकास्तास्त्वं शृणु जनाधिप ।
भवानि प्रकाशन्ते दिवि तेषां महात्मनां ॥ ४५ ॥ तारासंस्थान-
रूपणि नानास्तम्भान्वितानि च । चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्कि-
णीजालवन्ति च । तस्मिन्नादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च
॥ ४६ ॥ अनेकशतभौमानि सान्तर्जलचराणि च । वैदूर्याक-
प्रकाशानि रौप्यरत्नमयाणि च ॥ ४७ ॥ सर्वकामफलाद्यापि वृक्षा
भवनसंस्थिताः । वायो वीथ्यः सभाः कूपा दीर्घिकाश्चैव सर्वशः
॥ ४८ ॥ घोषवन्ति च वानानि युक्तान्यथ सहस्रशः । भक्ष्यभोज्य-
मयाः शैलाः वासांस्थाभरणानि च ॥ ४९ ॥ क्षीरं स्रवन्ति सरि-
तस्तथा चैवान्न पर्वताः । प्रसादाः पाण्डुराभ्रभाभाः शय्याश्च कनको-
ज्वलाः ॥ ५० ॥ तान्यन्नदाः प्रपद्यन्ते तस्मादन्नप्रदी भव । एते
स्त्रीकाः पुण्यकृतामन्नदानां महात्मनां । तस्मादन्नं प्रयत्नेन दातव्यं
मानभैर्भुवि ॥ ५१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकक्षने अन्नदान-
प्रशंसनां त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं मे भवती वाक्यमन्नदानस्य यो
विधिः । न च्छत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । देव-
क्याश्चैव सखादं महर्षिनारदस्य च ॥ २ ॥ द्वारकामनुसंप्राप्तं
नारदं देवदर्शनं । पप्रच्छे हं वचः प्रञ्जं देवकी धर्मदर्शनं ॥ ३ ॥
तस्याः संपृच्छमानाया देवर्षिनारदस्ततः । आचष्ट विधिवत्
सर्वं तच्छृणुष्व विग्राम्यते ॥ ४ ॥

नारद उवाच । कृत्तिकास महाभागी पायसेन ससर्पिणा ।

सन्तुष्यं ब्राह्मणान् साधून् लोकानाप्रोत्यनुत्तमान् ॥ ५ ॥ रोहिण्यं
 प्रष्टुतेर्म्हार्गैर्मासैरन्नेन सर्पिषा । पयोऽन्नपानं हातव्यं अन्-
 ष्याथं द्विजातये ॥ ६ ॥ दीर्घीं दत्त्वा सवत्साञ्च नक्षत्रे सोम-
 देवते । गच्छन्ति मानुषाल्लोकात् स्वर्गलोकमनुत्तमं ॥ ७ ॥
 आद्रायां वृषभं दत्त्वा तिलमिश्रमुपोषितः । नरस्तरति दुर्गाणि
 दूरधारांश्च पर्वतान् ॥ ८ ॥ पूषान् पुनर्वसू दत्त्वा तथैवान्मानि-
 षीभने । यशस्वी रूपसम्पन्नो बह्वन्ने जायते कुले ॥ ९ ॥ पुष्येण
 कनकं दत्त्वा कृतं वा कृतमेव च । अनालोकेषु लोकेषु सोमवत्
 स विराजते ॥ १० ॥ अश्लेषायान्तु सो रूष्यसृष्टमं वा प्रयच्छति ।
 स सर्वमयनिर्भुक्तः सश्वानधितिष्ठति ॥ ११ ॥ मघासु तिल-
 पुर्णानि वर्द्धमानानि मानवः । प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च
 मोदते ॥ १२ ॥ फल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः । भक्ष्यान्
 फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा सोभाग्यमर्च्छति ॥ १३ ॥ चृतश्चौरसमा-
 युक्तं विधिवत् षष्टि कौद्मं । उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके
 महीयते ॥ १४ ॥ यद्वयत् प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः ।
 महाफलमनन्तन्तद्भवतीति विनिश्चयः ॥ १५ ॥ हस्ते हस्तिरथं
 दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः । प्राप्नोति परमाल्लोकान् पुण्यकाम-
 समन्वितान् ॥ १६ ॥ चित्रायां वृषभं दत्त्वा पुण्यगन्थाश्च भारत ।
 चरन्त्यप्सरसां लोके रमन्ते नन्दने तथा ॥ १७ ॥ स्वात्यामथ धनं
 दत्त्वा यद्विष्टतममात्मनः । प्राप्नोति लोकान् स शुभानिह चैव
 महद्वयशः ॥ १८ ॥ विद्याखायामनष्ट्राहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदां ।
 संप्राप्तं वृद्धं शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतं ॥ १९ ॥ पितृन् देवांश्च
 प्रीणाति प्रेत्य चानन्यमश्नुते । न च दुर्गाण्यवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च
 गच्छति ॥ २० ॥ दत्त्वा यथोक्तं विप्रैभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति ।
 नरकादींश्च संक्षेमान् प्राप्नोतीति विनिश्चयः ॥ २१ ॥ अनुराधासु
 प्रावारं वस्त्रान् समुपोषितः । दत्त्वा युगमतच्चापि नरः स्वर्ग

महोवति ॥ २२ ॥ कालघाकन्तु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्तः सम्भूतः ।
 ज्येष्ठायाश्चिमिष्टां वै गतिमिष्टां स गच्छति ॥ २३ ॥ भूले ब्रह्म-
 फलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः । पितृन् प्रीणयति चापि गति-
 मिष्टाञ्च गच्छति ॥ २४ ॥ अथ पूर्वास्वाषाढासु दधिपात्राण्यु-
 पोषितः । कुलवृत्तोपसम्पन्नो ब्राह्मणे वेदपारगि ॥ २५ ॥ पुरुषो
 जायते प्रेत्य कुले सुवङ्गगीधने । उदमय्यं ससर्पिष्कां प्रभूतमधि-
 प्राणितं ॥ २६ ॥ दक्षोत्तरास्वाषाढासु सर्वान् कामानवाप्नुयात्
 ॥ २७ ॥ दुग्धन्वभिजिते योगे दत्त्वा मधुघृतप्लुतं । धर्मनित्यो
 मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते ॥ २८ ॥ श्रवणे कम्बलं दत्त्वा
 वस्त्रान्तरितमेव वा । श्वेतेन याति यानेन सर्वलोकानसंवृतान्
 ॥ २९ ॥ गोप्रयुक्तं धनिष्ठासु यानं दत्त्वा सम्पन्नितः । वस्त्र-
 राशिधनं सद्यः प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते ॥ ३० ॥ गन्धाङ्कतभिषा-
 योगे दत्त्वा सासुरसन्दनान् । प्राप्नोत्यप्सरसां सङ्घान् प्रेत्य गन्धांश्च
 भाश्वतान् ॥ ३१ ॥ पूर्वभाद्रपदा योगे राजमासान् प्रदाय तु ।
 सर्वभक्षफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥ ३२ ॥ ऐरभ्रमुत्तरा-
 योगे यस्तु मांसं प्रवच्छति । स पितृन् प्रीणयति वै प्रेत्य चान-
 न्यमश्नुते ॥ ३३ ॥ कांस्योपदोहना धेनुं देवत्यां यः प्रवच्छति ।
 सा प्रेत्य कामनादाय दातारमुपतिष्ठति ॥ ३४ ॥ रथमश्वसमा-
 युक्तं दत्त्वा श्वान्यां नरोत्तम । हस्त्यश्वरथसम्पन्ने वक्ष्स्वी जायते
 कुले ॥ ३५ ॥ भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं प्रदाय वै । गाः
 सुप्रभूताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्तथा ॥ ३६ ॥

भीष्म उवाच । इत्येष लक्ष्णोद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः ।
 देवक्या नारदेनेह सा स्तुषाभ्योऽब्रवीदिदम् ॥ ३७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि नक्षत्रयोगदानधर्म-
 कथने चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

भीष्म उवाच । सर्वान् कानान् प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति
 ब्राह्मणं । इत्येवं भगवानलिः पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ पवित्र-
 मथ वायुष्यं पितृणामक्षयञ्च तत् । सुवर्णं मनुजेन्द्रेण चरि-
 सन्द्रेण क्रीडितं ॥ २ ॥ पानीयं परमं दानं दानानां मरुतप्र-
 वीत् । तज्जात् कृपांश्च वापींश्च तडागानि च खानयेत् ॥ ३ ॥
 अङ्गं पापस्य हरति पुरुषस्येह कर्मणः । कूपः प्रवृत्तपानीयः
 सुप्रवृत्तश्च तित्यगः ॥ ४ ॥ सर्वं तारयते वंशं यस्य खाते जला-
 शंघे । गावः पिबन्ति विप्राश्च साधवश्च नराः सदा ॥ ५ ॥ निदाघ-
 काले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितं । स दुर्गं विषमं क्लृप्तं न
 कदाचिद्वाप्नुते ॥ ६ ॥ वृहस्पतेर्भगवतः पुण्यायैव भगस्य च ।
 अश्विनोश्चैव वज्रेश प्रीतिर्भवति सर्पिषा ॥ ७ ॥ परमं क्षेपजं
 ह्येतत् यज्ञानामेतदुत्तमं । रसानामुत्तमञ्चैतत् फलानामुत्त-
 मं ॥ ८ ॥ फलकामो यश्चक्कामः पुष्टिकामश्च नित्यदा । हृतं
 दद्याद्विजातिभ्यः पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ ९ ॥ हृतं मासे आश्व-
 युजौ विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति । तस्मै प्रयच्छन्तो रूपं प्रीतौ दिवा-
 विहाश्विनौ ॥ १० ॥ पायसं सर्पिषा मिश्रं द्विजेभ्यो यः प्रय-
 च्छति । सह तस्य न रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन ॥ ११ ॥
 पिपासया न म्रियते सोपच्छन्दश्च जायते । न प्राप्नुयाच्च व्यसनं
 करकान् यः प्रयच्छति ॥ १२ ॥ प्रयतो ब्राह्मणाग्नेभ्यः अद्वया
 परया युतः । उपस्पर्शनषड्भागं लभते पुरुषः सदा ॥ १३ ॥
 यः साधनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति । प्रतापनार्थं
 राजेन्द्र वृत्तवद्भ्यः सदा नरः ॥ १४ ॥ सिद्धत्यर्थाः सदा तस्य
 कार्याणि विविधानि च । उपर्युपरिशतगुणां वृषणा दीप्यते च
 सः ॥ १५ ॥ भगवांश्चापि संप्रीतौ वज्रिर्भवति नित्यगः । न तं
 त्यजन्ति पश्यवः संग्रामे च जयत्यपि ॥ १६ ॥ पुत्रान् श्रियञ्च
 लभते यश्छलं संप्रयच्छति । न चक्षुर्वाधिं लभते यश्चभागमथा-

श्रुते ॥ १७ ॥ निदासकाले वर्षे वा यच्छ्रुतं संप्रयच्छति । नास्य
कश्चिन्नगोदाहः कदाचिदपि जायते ॥ १८ ॥ कुच्छात् सविषमा-
च्चैव क्षिप्रं मोक्षमवाप्नुते । प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विशा-
स्यते ॥ १९ ॥ एवमाह महाभागः शाण्डिल्यो भगवानृषिः ॥ २० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
पञ्चप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दद्यामानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
यत् फलं तस्य भवति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । उपानहौ प्रयच्छेद्वयो ब्राह्मणेभ्यः समा-
हितः । महीते कण्ठकान् सर्वान् विषमान् निस्तरत्यपि ॥ २ ॥
स शत्रूणां सुपरि च सन्तिष्ठति युधिष्ठिर । यान्नाश्वतरौ युक्तं
तस्य शुभ्रं विशाम्पले ॥ ३ ॥ उपतिष्ठति कौन्तेय रौप्यकाञ्चन-
भूषितं । शकटं हस्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यत् फलं तिलदाने च भूमिदाने च
कीर्तितं । गोदाने चान्नदाने च भूयस्तद् ब्रूहि कौरव ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । शृणुष्व मम कौन्तेय तिलदानस्य यत्फलं ।
निशम्य च यथान्यार्थं प्रयच्छ कुरुसत्तम ॥ ६ ॥ पितृणां परमं
भोक्ष्यं तिलाः सृष्टाः स्वयम्भुवा । तिलदानेन वै तस्मात् पितृपद्मः
प्रमोदते ॥ ७ ॥ माघमासे तिलान् वस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सर्वसंख्यं समाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥ ८ ॥ सर्वसत्रैश्च यजते
यस्ति लैर्यजते पितॄन् । न चाकामेन दातव्यं तिलश्राद्धं कदा-
चन ॥ ९ ॥ महर्षिः कश्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः । ततो
दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो ॥ १० ॥ पौष्टिका रूप-
दाश्चैव तथा पापविनाशनाः । तस्मात् सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं

विप्रिष्यते ॥ ११ ॥ आपस्तम्बश्च मेधावी ब्रह्मश्च लिखितस्तथा ।
 महर्षिर्गौतमश्चापि तिलदानैर्दिवं गताः ॥ १२ ॥ तिलहोमरता
 विष्णुः सर्वं संयतमैशुनाः । समा गच्छेन हविषा प्रवृत्तिषु च
 संस्थिताः ॥ १३ ॥ सर्वेषामपि दानानां तिलदानं विप्रिष्यते ।
 अद्यै सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥ १४ ॥ उच्छिन्ने तु
 पुरा ह्ये कुम्भिकर्षिः परन्तपः । तिलैरनित्रयं जुत्वा प्राप्तवान्
 मत्सुत्तमां ॥ १५ ॥ इति प्रोक्तं कुरुश्रेष्ठ तिलदानमनुत्तमं ।
 विधानं येन विधिना तिलानामिह शस्यते ॥ १६ ॥ अत ऊर्ध्वं
 निरीषेद् देवानां यष्टमिच्छतां । समागमे महाराज ब्रह्मणा
 कै स्वयम्भुवा ॥ १७ ॥ देवाः समेत्य ब्रह्मणं भूमिभागे विवक्षवः ।
 शुभं देशमयाचन्त यत्नेन इति पार्थिव ॥ १८ ॥

देवा जत्रुः । भयवन्स्तं प्रभुर्भूमिः सर्वस्य त्रिदशस्य च ।
 यजेमहि महाभाग यज्ञं भवदनुज्ञया ॥ १९ ॥ नाननुज्ञात-
 भूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते । त्वं हि सर्वस्य जगतः स्थावरस्य
 चरस्य च । प्रभुर्भवसि तस्मात्त्वं समनुज्ञातुमर्हसि ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच । ददानि मेदिनीभागं भवद्भ्रुवोऽहं सुरर्षभाः ।
 यस्मिन्देसे करिष्यध्वं यज्ञान् काश्यपनन्दनाः ॥ २१ ॥

देवा जत्रुः । भगवन् कृतकार्याः स्र यत्नहे खाप्तदक्षिणैः ।
 इमन्तु दिशं सुतयः पथ्युपासन्ति सर्वदा ॥ २२ ॥ ततोऽगस्त्यश्च
 कणुश्च भृगुरत्रिर्द्वेषाकपिः । असितो देवलश्चैव देवयज्ञमुपागमन्
 ॥ २३ ॥ ततो देवा महात्मान ईजिरे यज्ञमच्युत । तथा समा-
 षयासासुर्यथाकालं सुरर्षभाः ॥ २४ ॥ त इष्टयज्ञास्त्रिदशा
 क्षिमवत्यचलोत्तमे । षष्ठमंशं क्रतोस्तस्य भूमिदानं प्रचक्रिरे ॥ २५ ॥
 प्रादेशमात्रं भूमेस्तु यो दद्यादनुपस्कृतं । न सीदति स कृच्छ्रेषु
 न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥ २६ ॥ शीतवातातपसहां गृह्णभूमिं सुसं-
 स्कृतां । प्रदाय सुरलोकास्थः पुण्यान्तेऽपि न चात्यते ॥ २७ ॥

सुहितो वसति प्राञ्चः शक्रेण सह पार्थिव । प्रतिश्रयप्रदानाच्च
सोऽपि स्वर्गं महीयते ॥ २८ ॥ अध्यापककुले जातः श्रोत्रियो
नियतेन्द्रियः । गृहे यस्य वसेत्तुष्टः प्रधानं लोकमश्नुते ॥ २९ ॥
तथा गवार्थं शरणं शीतवर्षसहं दृढं । आसप्तमं तारयति कुलं
भरतसत्तम ॥ ३० ॥ क्षेत्रभूमिं ददन्नोके शुभां श्रियमकाप्नुयात् ।
रत्नभूमिं प्रदद्यात् कुलवंशं प्रवर्द्धयेत् ॥ ३१ ॥ न चीषरां न
निर्द्देश्यां महीं दद्यात् कदाचन । न श्मशानपरीताञ्च न च पाप-
निषेवितां ॥ ३२ ॥ पारक्ये भूमिदेशे तु पितॄणां निर्वपेत्तु यः
तद्भूमिं वापि पितृभिः श्राद्धं कर्म विहन्यते ॥ ३३ ॥ तस्मात्
क्रौत्वा महीं दद्यात् स्वल्पामपि विचक्षणः । पिण्डः पितृभ्यो
दत्तो वै तस्यां भवति श्राद्धतः ॥ ३४ ॥ अटवी पर्वताश्चैव नद्य-
स्तीर्थानि यानि च । सर्वाण्यस्वामिकान्याङ्गनं हि तत्र परिग्रहः
॥ ३५ ॥ इत्येतद्भूमिदानस्य फलमुक्तं विश्राम्यते । अतः परं न्तु
गोदानं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ ३६ ॥ गावोऽधिकास्तपस्त्रिभ्यो
यस्मात् सर्वभ्य एव च । तस्मान्महेश्वरी देवस्तपस्ताभिः सहा-
स्थितः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मलोके वसन्त्येताः सीमेन सह भारत । यान्तां
ब्रह्मर्षयः सिद्धाः प्रार्थयन्ति परां गतिं ॥ ३८ ॥ पयसा हविषा
दध्ना शकृता चाथ चर्मणा । अस्थिभिश्चोपकुर्वन्ति शृङ्गैर्वालैश्च
भारत ॥ ३९ ॥ नासां शीतातपौ स्यातां सदैताः कर्म कुर्वते ।
न वर्षं विषयं वापि दुःखमासां भवत्युत ॥ ४० ॥ ब्राह्मणैः संहिता
यान्ति तस्मात् परमकं पदं । एकं गोब्राह्मणं तस्मात् प्रवदन्ति
मनीषिणः ॥ ४१ ॥ रन्तिदेवस्य यज्ञे ताः पशुलेनोपकल्पिताः ।
अतश्चर्मण्युती राजन् गोचर्मभ्यः प्रवर्त्तिता ॥ ४२ ॥ पशुलाञ्च
विनिर्मुक्ताः प्रदानायोपकल्पिताः । ता इमा विप्रमुखेभ्यो यो
ददाति महीपते ॥ ४३ ॥ निस्त्रेहापदं कृच्छ्रां विषमस्थोऽपि
पार्थिवः । गवां सहस्ररुः प्रेत्य नरकं न प्रपद्यते ॥ ४४ ॥ सः

विजयञ्चापि लभते मनुजाधिप । अमृतं वै गवां क्षीरमित्याह
 त्रिदशाधिपः ॥ ४५ ॥ तस्माद्ददाति यो धेनुममृतं स प्रयच्छति ।
 अग्नीनामव्ययं ह्येतद्वीम्यं वेदविदो विदुः ॥ ४६ ॥ अस्माद्ददाति
 यो धेनुं स वीम्यं संप्रयच्छति । स्वर्गो वा भूर्त्तिमानेष वृषभं
 यो गवां पतिं ॥ ४७ ॥ विप्रे गुणयुते दद्यात् स वै स्वर्गं महीभते ।
 प्राणा वै प्राणिनामेते प्रोच्यन्ते भरतर्षभ ॥ ४८ ॥ तस्माद्ददाति
 यो धेनुं प्राणानेष प्रयच्छति । गावः शरण्या भूतानामिति
 वेदविदो विदुः ॥ ४९ ॥ तस्माद्ददाति यो धेनुं शरणं स प्रय-
 च्छति । न वधार्थं प्रदातव्या न कीनामे न नास्तिके । गोजी-
 विने न दातव्या तथा गौर्भरतर्षभ ॥ ५० ॥ ददत् स तादृशानां
 वै नरो गां पापकर्मणां । अक्षयं नरकं यातीत्येवमाहुर्मणौषिणः
 ॥ ५१ ॥ न क्रुशां नापवत्सां वा वन्ध्यां रोगान्वितां तथा । न
 व्यङ्गां न परित्रास्तां दद्यात्तां ब्राह्मणाय च ॥ ५२ ॥ द्युगोसह-
 स्रदो हि शक्रेण सह मोदते । अक्षयाल्लभते लोकान् नरः शत-
 सहस्रदः ॥ ५३ ॥ इत्येतद्गोप्रदानञ्च तिलदानञ्च कीर्तितं । तथा
 भूमिप्रदानञ्च शृशुष्वान्ने च भारत ॥ ५४ ॥ अन्नदानं प्रदानं हि
 कौन्तेय परिचक्षते । अन्नस्य हि प्रदानेन रन्तिदेवो दिवं गतः
 ॥ ५५ ॥ आन्ताय क्षुधितायान्नं यः प्रयच्छति भूमिपः । स्वाय-
 रुवं महास्थानं स गच्छति नराधिप ॥ ५६ ॥ न हिरण्यैर्न
 वाचोभिर्नान्यदानेन भारत । प्राप्नुवन्ति नराः श्रेयो यथा अन्न-
 प्रदा प्रभो ॥ ५७ ॥ अन्नं वै प्रथमं द्रवमन्नं श्रीश्च परा मता ।
 अन्नात् प्राणः प्रभवति तेजो वीर्यं बलं तथा ॥ ५८ ॥ सद्यो
 ददाति यथान्नं सहैकाग्रमना नरः । न स दुर्गाण्यवाप्नोतीत्येव-
 माह पराशरः ॥ ५९ ॥ अक्षयित्वा यथान्यायं देवेभ्योऽन्नं निवे-
 दयेत् । यदन्ना हि नरा राजंस्तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ६० ॥
 कौमुदे शुक्लमक्षौ तु श्लोऽन्नदानं करोत्युत । स सन्तरति दुर्गाणि

ज्ञेयं चानन्तमभुते ॥ ६१ ॥ अभूक्त्वातिथयि चान्नं प्रयच्छेद्वयः
समाहितः । स वै ब्रह्मविदो लोकांश्च प्राप्नुयात् भरतर्षभ ॥ ६२ ॥
स कृच्छामापदं प्राप्तश्चान्नदः पुरुषस्तरेत् । पापं तरति चैवेह
दुष्कृतञ्चापकर्षति ॥ ६३ ॥ इत्येतदन्नदानस्य तिलदानस्य चैव
ह । भूमिदानस्य च फलं गीदानस्य च कीर्तितं ॥ ६४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं दानफलं तात यच्च वा परिकी-
र्तितं । अन्नदानं विशेषेण प्रथममिह भारत ॥ १ ॥ पानीय-
दानमेवैतत् कथञ्चेह महाश्वरं । इत्येतत् श्रोतुमिच्छामि विस्त-
रेण पितामह ॥ २ ॥

भीम उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि यथावद्भरतर्षभ ।
गदतस्तन्ममाद्येह शृणु सत्यपराक्रम ॥ ३ ॥ पानीयदानात् प्रभृति
सर्वं वक्ष्यामि तेऽनघ । यदन्नं यच्च पानीयं सम्प्रदायाञ्जुते नरः
न तस्मात् परमं दानं किञ्चिदस्तीति मे मनः । अन्नात् प्राणभृ-
स्तात् प्रवर्तन्ते हि सर्वथाः ॥ ५ ॥ तस्मादन्नं परं लोके सर्वलोकेषु
कथ्यते । अन्नादलक्ष्यं तेजश्च पाणिनां वर्द्धते सदा ॥ ६ ॥ अन्न-
दानमतस्तस्मात् श्रेष्ठमाह प्रजापतिः । सावित्र्या ह्यपि कौन्तेय
श्रुतं ते वचनं शुभं ॥ ७ ॥ यतश्च यद्वयथा चैव दिवसत्रे महा-
मते । अन्ने दत्ते नरेणोह प्राणा दत्ता भवन्त्युत ॥ ८ ॥ प्राण-
दानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते । श्रुतं हि ते महावाञ्छी
लोमघस्यापि तद्वचः ॥ ९ ॥ प्राणान् दत्त्वा कपोताय यत् प्राप्तं
त्रिविना पुरा । तां गतिं लभते दत्त्वा हिजस्यान्नं विश्वाभ्रते ॥ १० ॥
तस्माद्भिष्टा गच्छन्ति प्राणान् इति नः श्रुतं । अन्नञ्चापि म-

वति पानीयात् कुरुसत्तम ॥ ११ ॥ नीरजातेन हि विना न
 किञ्चित् संप्रपद्यते । नीरजातश्च भगवान् सोमो ब्रह्मणोऽश्वरः
 ॥ १२ ॥ अमृतञ्च सुधा चैव स्वधा चैवामृतं तथा । अन्वीषधो
 महाराज वीरुधश्च जलोद्भवाः ॥ १३ ॥ मतेः प्राणमृतां प्राणाः
 सञ्चवन्ति विशाम्यते । देवानाममृतं ह्यन्नं नागानाञ्च सुधा तथा
 ॥ १४ ॥ पितृणाञ्च स्वधा प्रोक्ता पशूनाञ्चापि वीरुधः । अन्न-
 सेव मनुष्याणां प्राणानाङ्गर्म्मण्यौषिणः ॥ १५ ॥ तच्च सर्वं नर-
 व्याघ्र पानीयात् संप्रवर्त्तते । तस्मात् पानीयदानाद्देव न परं विद्यते
 क्वचित् ॥ १६ ॥ तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।
 धन्यं यन्नस्यमायुष्यं जलदानमिद्विच्यते ॥ १७ ॥ शत्रूंश्चाप्यधि-
 कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयदः । सर्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैव
 हि शाश्वतीं ॥ १८ ॥ प्रेत्य चानन्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ।
 तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गं गत्वा महाद्युते । अक्षयान् समवाप्नोति
 लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥ १९ ॥

द्रव्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तिलानां क्रीड्यं दानमथ दीपस्य चैव
 हि । अन्नानां वाससाञ्चैव भूय एव ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
 ब्राह्मणस्य च सम्बार्दं यमस्य च युधिष्ठिर ॥ २ ॥ मध्यदेशे महान्
 ग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह । गङ्गायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरे-
 रधः ॥ ३ ॥ पर्णशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिप । विहांस-
 स्तत्र भूचिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसंस्तथा ॥ ४ ॥ अथ प्राह यमः
 कश्चित् पुरषं कृष्यावसरे । रत्ताञ्चमूर्द्धं रोमाणं काकजङ्घादि-

नासिकं ॥ ५ ॥ गच्छ त्वं ब्राह्मण ग्रामं ततो गत्वा तमानय ।
 अनाख्यं गोकुतश्चापि नामतश्चापि अर्भिर्यं ॥ ६ ॥ शमे निविष्टं
 विहांसमध्यापकमनावृतं । न चान्यमानदीयास्त्वं सगोत्रं तस्य
 पार्श्वतः ॥ ७ ॥ स हि तादृग्गुणस्तेन तुल्योऽध्ययनजन्मना ।
 अपत्येषु तथा वृत्ते समस्तेनैव धीमता ॥ ८ ॥ तमानय यथोद्दिष्टं
 पूजाकार्थ्या च तस्य वै । स गत्वा प्रतिकूलन्तश्चकार यमशासनं
 ॥ ९ ॥ तमाक्रम्यानयामास प्रतिप्रिद्धो यसेन यः । तस्मै यमः
 समुत्थाय पूजां कृत्वा च वीर्यवान् ॥ १० ॥ प्रोवाच नियतामेष
 सोऽन्य आनीयतामिति । एवमुक्त्वा तु वचने धर्मराजेन स हिजः
 ॥ ११ ॥ उवाच धर्मराजानं निर्विस्त्रोऽध्ययनेन वै । यो मे
 कालो भवेच्छेषस्तं वसेयमिहाच्युत ॥

यम उवाच । नाहं कालस्य विहितं प्राप्नोमीह कथञ्चन ।
 यो हि धर्मं चरति वै तज्जु जानामि केवलं ॥ १२ ॥ गच्छ विप्र
 त्वमद्यैव आलयं खं महाद्युते । ब्रूहि सर्वं यथा खैरं करवाणि
 किमच्युत ॥ १४ ॥

ब्राह्मण उवाच । यत्तत्र कृत्वा सुमहत् पुण्यं स्यात्तद्ब्रवीहि
 मे । सर्वस्य हि प्रमाणं त्वं त्रैलोक्यस्यापि सत्तम ॥ १५ ॥

यम उवाच । शृणु तत्त्वेन विप्रर्षे प्रदानविधिसुत्तमं । तिलाः
 परमकं दानं पुण्यञ्चैवेह शाश्वतं ॥ १६ ॥ तिलाश्च संप्रदातव्या
 अथाशक्ति द्विजर्षभ । नित्यदानात् सर्वकामांस्तिलानि वर्त्तय-
 न्यत ॥ १७ ॥ तिलान् आह्वे प्रशंसन्त दानमेतद्बनुत्तमं । तान्
 प्रयच्छस्व विप्रेभ्यो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥ वैशाख्यां पौर्ण-
 मास्यान्तु तिलान् दद्यात् द्विजातिषु । तिला भक्षयितव्याश्च सदा
 त्वालम्बनञ्च तैः ॥ १९ ॥ कार्यं सततमिच्छुद्भिः श्रेयः सर्वात्मना
 गृहे । तथापः सर्वदा देयाः प्रपाशैव न संशयः ॥ २० ॥ पुष्क-
 रिण्यस्ताडगानि कृपांश्चैवात्र खानयेत् । एतत् सुदुर्लभतरमिह

सोऽपि द्विजोत्तम ॥ २१ ॥ आपो नित्यं प्रदिकास्ते पुष्यं श्वेतदनु-
 कुर्मः । प्रपाश्व कान्थ्या दानार्थं नित्यं ते द्विजसत्तम ॥ २२ ॥ युक्ते-
 ऽथ्यथ प्रदेवंतु पाणीर्य वै विप्रेषतः ॥ २३ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्ते स तदा तेन यमदूतेन वै गृह्णान् ।
 नीतश्च कारयामास सर्वं यदयमभासनं ॥ २४ ॥ नीत्वा तं यम-
 दूतोऽपि गृहीत्वा शर्मिणं तदा । ययौ स धर्मराजाय न्यवेदयत
 आपि तं ॥ २५ ॥ तं धर्मराजो धर्मं पूजयित्वा प्रतापवान् ।
 कृत्वा च संविदं तेन विससृजे यथागतं ॥ २६ ॥ तस्यापि च यमः
 सर्वमुपदेवञ्चकार ह । प्रतेग्रत्य च ततः सर्वं चकारोक्तं यमेन
 तत् ॥ २७ ॥ तथा प्रशंसते दीपान् यमः पितृहितेष्वया । तस्मा-
 द्दीपप्रदो नित्यं संस्कारयति वै पितॄन् ॥ २८ ॥ दातव्याः सतेर्तं
 दीपाः तस्माद्भरतसत्तम । दैवतानां पितृणाञ्च चक्षुष्यश्चात्मनो
 विभी ॥ २९ ॥ रत्नदानञ्च समेहत् पुष्यमुक्तं जनाधिप । यद्वै
 ददाति विप्रेभ्य ब्राह्मणः प्रतिगृह्य वै । उभयोः स्यात्तदक्षयं
 दातुरादातुरेव च ॥ ३१ ॥ यो ददाति स्थितः स्थित्यां तादृशाय
 प्रतिग्रहं । उभयोरक्षयं धर्मं तां मनुः प्राह धर्मवित् ॥ ३२ ॥
 वाससां सम्प्रदानेन खदारनिरतो नरः । सुवर्णश्च सुवैश्वश्च भव-
 तोत्पन्नसुमुत्तमः ॥ ३३ ॥ गावः सुवर्णश्च तथा तिलाश्चैवानुवर्णिताः ।
 वज्रश्चः पुस्त्यवाप्नो वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३४ ॥ विवाहांश्चैव
 कुर्वीत पुत्रानुत्पादयित च । पुत्रलाभो हि कौरव्यो सर्वलाभा-
 द्विशिष्यते ॥ ३५ ॥

इत्यनुभासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भूय एव कुरुश्रेष्ठ दानानां विधिमुत्तमः ।

कथयस्व अद्यात्तत्र भूमिदानं विधेयतः ॥ १ ॥ पृथिवीं च प्रियो
दद्यात् ब्राह्मणायैष्टिकर्षणि । विधिवत् प्रतिपत्नीयान्नलम्बो
दातुमर्हति ॥ २ ॥ सर्ववर्णस्तु चच्छक्यं प्रदातुं फलकाङ्क्षिभिः
वेदे वा वत् समाख्यातं तस्मै व्याख्यातुमर्हति ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । तुल्यनामानि देवानि त्रीणि तुल्यफलानि
च । सर्वकामफलानीह गावः पृथ्वी सरस्वती ॥ ४ ॥ यो ब्रूया-
च्चापि शिष्याय धर्मं ब्राह्मीं सरस्वतीं । पृथिवीगोप्रदानाभ्यां
तुल्यं स फलमश्नुते ॥ ५ ॥ तथैव गाः प्रशंसन्ति न तु दियं ततः
परं । सन्निवृष्टफलास्ता हि लब्धार्थाश्च युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ सार्व-
सर्वभूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः । वृद्धिमाकाङ्क्षता नित्यं गावः
कार्थ्याः प्रदक्षिणाः ॥ ७ ॥ सन्ताड्या न तु पादेन गवां मध्ये न
च व्रजेत् । मङ्गलायतनं देव्यस्तस्मात् पूज्याः सदैव हि ॥ ८ ॥
प्रचोदनं देवकृतं गवां कर्मसु वर्त्ततां । पूर्वमेवाचरं चान्यदभि-
धेयं ततः परं ॥ ९ ॥ प्रक्षारे वा निपाते वा बुधो नोद्विजयेत्
गाः । दृषिता ह्यभिवीक्ष्यन्त्यो नरं हन्युः सवान्धवं ॥ १० ॥ पितृ-
सङ्गानि सततं देवतायतनानि च । पूयन्ते शकृता यासां पूर्तं
किमधिकं ततः ॥ ११ ॥ घासमुष्टिं परगवे दद्यात् सन्वत्सरन्तु
यः । अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतं तत् सार्वकामिकं ॥ १२ ॥ स हि
पुत्रान् यथोर्थञ्च शिवश्चाप्यधिगच्छति । नाशयत्यशुभञ्चैव दुःखप्र-
क्षायप्रोहति ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देयाः किं लक्षणा गावः काश्चापि परि-
वर्जयेत् । कीदृशाय प्रदातव्या न देयाः कीदृशाय च ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । असहृत्ताय पापाय सुख्यायानृतवादिने ।
हव्यकव्यव्यपेताय न देया गौः कथञ्चन ॥ १५ ॥ भिक्षवे वृद्ध-
पुत्राय श्रोत्रियायाहितान्नये । दत्त्वा दश गवां दाता लोकाना-
प्नोत्यनुत्तमान् ॥ १६ ॥ यश्चैव धर्मं कुरुते तस्य धर्मफलञ्च यत्न-

सर्वस्यैवाग्रभागादाता तन्निमित्तं प्रवृत्तयः ॥ १७ ॥ यश्चैनमुत्पा-
 लयति यश्चैनं प्राचते भयात् । यश्चास्य कुरुते वृत्तिं सर्वं ते पितरः
 स्वयः ॥ १८ ॥ कल्पसं गुरुशुश्रूषा इन्ति मानो महद्दुःखः ।
 अमुकतां त्रयः पुत्रा अवृत्तिं दशधेनवः । निर्विगम्यां पुरा पार्थ
 क्खण्डव्यामिति श्रुतिः ॥ १९ ॥ वेदान्तनिष्ठस्य वज्रश्रुतस्य प्रज्ञान-
 लप्तस्य जितेन्द्रियस्य । शिष्टस्य दान्तस्य यतस्य चैव भूतेषु नित्यं
 प्रियवादिनश्च ॥ २० ॥ यः क्षुब्धयादौ न विकर्म कुर्यात् मृदुश्च
 भ्रान्तो ह्यतिथिप्रियश्च । वृत्तिं हिजायातिहजेत तस्मै यस्तुल्य-
 श्रीलश्च सपुत्रदारः ॥ २१ ॥ शुभे पात्रे यि गुणा गोप्रदाने तावानु-
 दाप्रो ब्राह्मणस्वापहारे । सर्वावस्थं ब्राह्मणस्वापहारो दारा-
 चैर्षा दूरतो वर्जनीयाः ॥ २२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 जनसप्ततीर्थ्यायः ॥ ६८ ॥

भीष्म उवाच । अत्रैव कीर्त्तयते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्षणे ।
 नृगेण समहत् कृच्छ्रं यद्वाप्तं कुरुहह ॥ १ ॥ अदृश्यत महा-
 कूपसृणवीरुत्समावृतः ॥ २ ॥ प्रयत्नं तत्र कुर्वाणास्तस्मात् कूपा-
 ल्लखार्थिनः । अमेण महता युक्तास्तस्मिं स्तोषि सुसंवृते ॥ ३ ॥
 द्रष्टुस्ते महाकावं कृकलासमवस्थितं । तस्य चोदरणे यत्नमकु-
 र्वंस्ते सहस्रयः ॥ ४ ॥ प्रग्रहैश्चर्मपट्टैश्च तं वद्धा पर्वतोपमं ।
 नाशक्रुवन् समुद्धर्त्तुं ततो जम्मुर्जिनाईनं ॥ ५ ॥ खमावृत्त्योद-
 पानस्य कृकलासः स्थितो महान् । तस्य नास्ति समुद्धर्त्तयेतत्
 कृष्णे न्यवेदयन् ॥ ६ ॥ स वासुदेवेन समुद्धृत्य पृष्टश्च काथ्यं
 निजगाद् राजा । नृगस्तदभक्तानमर्थीन्यवेदयत् पुरातनं यज्ञ-
 सहस्रयाजिनं ॥ ७ ॥ तथा कुवाणन्तु तमाह माधवः शुभं लवः

कर्म कृतं न पापकं । कथं भवान् दुर्गतिमीदृशीं गतो नरेन्द्रे
 तद्ब्रूहि किमेतदीदृशं ॥ ८ ॥ अतं सहस्राणि गवां अतं पुनः पुनः
 अतान्यष्टशतायुतानि च । त्वया पुरा दत्तमितीह शुश्रुम नृप
 दिजेभ्यः क्व मु तद्वतं तव ॥ ९ ॥ नृगस्ततोऽब्रवीत् कृष्णं ब्राह्मण-
 स्याग्निहोत्रिणः । प्रीषितस्य परिभ्रष्टा गौरिका मम ग्रीधने
 ॥ १० ॥ गवां सहस्रे संख्याता तदा सा पशुपैर्मम । सा ब्राह्म-
 णाय मे दत्ता प्रेत्यार्थमभिकाङ्क्षता ॥ ११ ॥ अपश्यत् परिभर्ग-
 श्च तां गां परगृहे दिजः । ममेप्रमिति चोवाच ब्राह्मणो अख्ये
 साऽभवत् ॥ १२ ॥ तावुभौ समनुप्राप्तौ विवदन्तौ भृशञ्चरौ ।
 भवान् दाता भवान् हर्त्तव्यथ तौ मामत्रोचतां ॥ १३ ॥ अतेन
 अतसंख्येन गवां विनिमयेन वै । याचे प्रतिग्रहीतारं स तु माम-
 ब्रवीद्दिदं ॥ १४ ॥ दिशकालोपसृम्पन्ना दाग्ध्री चान्तातिवत्सला ।
 स्वादुचीरप्रदा धन्या मम नित्यं निवेशने ॥ १५ ॥ कृशञ्च भरते
 सा गौर्मम पुत्रमपस्तनं । न सा अक्या मया दातुमित्युक्त्वा स
 जगाम ह ॥ १६ ॥ ततस्तमपरं विप्रं याचे विनिमयेन वै । गवां
 अतसहस्रं हि तत्कृते गृह्यतामिति ॥ १७ ॥

ब्राह्मण उवाच । न राज्ञां प्रतिगृह्णामि अक्तोऽहं खेस्य
 मार्गणे । सैव गौर्दीवतां ग्रीध्रं ममेति मधुसूदन ॥ १८ ॥
 रुक्मश्रवांश्च ददतो रजतं स्यन्दनांस्तथा । न जग्राह ययै
 चापि तदा स ब्राह्मणर्षभः ॥ १९ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु चोदितः
 कालधर्मणा । पितृलोकमहं प्राप्य धर्मराजमुपागमं ॥ २० ॥
 यमस्तु पूजयित्वा मां ततो वचनमब्रवीत् । नान्तः संख्यायते
 राजं स्तव पुण्यस्य कर्मणः ॥ २१ ॥ अस्ति चैव कृतं पापमज्ञाना-
 त्तदपि त्वया । चरस्व पापं पश्चादा पूर्वं वा त्वं यथेच्छसि ॥ २२ ॥
 अस्मिन्नेति चोक्तान्ते प्रतिज्ञा चानृता तव । ब्राह्मणस्वस्य
 चादानं द्विविधस्ते व्यतिक्रमः ॥ २३ ॥ पूर्वंकृच्छं चरिष्येहं पश्चात्

कुम्भमिति प्रभो । अर्धराजं ब्रुवन्नेवं पतितोऽस्मि महीतले ॥ २४ ॥
 अशौषं पतितश्चाहं यमस्योच्चैः प्रभाषतः । वासुदेव समुद्धर्ता
 भवितो ते जनार्दनः ॥ २५ ॥ पूर्णं वर्षसहस्रान्ते क्षीणे कर्मणि
 दृश्यते । प्राप्स्यसे शाश्वतालोकान् जितान् स्त्रेनैव कर्मणा ॥ २६ ॥
 क्रूरोऽऽत्मानमघः शीर्षमपश्यं पतितश्च ह । तिर्थग्योनिमनुप्राप्तं
 न च मामजहात् सृष्टिः ॥ २७ ॥ त्वया तु तारितोऽस्म्यद्य किम-
 न्यत्र तपोवशात् । अनुजानीहि मां कृष्ण गच्छेवं दिवमद्य वै
 ॥ २८ ॥ अनुज्ञातः स कृष्णो नमस्कृत्य जनार्दनं । विमार्गं
 दिव्यमास्थाय ययौ दिवमरिन्दम ॥ २९ ॥ ततस्तस्मिन् दिवं
 प्वाते नृगे भरतसत्तम । वासुदेव इमं श्लोकं जगाद् कुरुनन्दन
 ॥ ३० ॥ ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं पुरुषेषु विजानता । ब्राह्मणस्वं
 हर्तुं हन्ति नृगं ब्राह्मणगौरिव ॥ ३१ ॥ सतां समागमः सङ्घि-
 नार्फलः पार्थ विद्यते । विमुक्तं नरकात् पश्य नृगं साधुसमा-
 गमात् ॥ ३२ ॥ प्रदानं फलवत्तत्र द्रोहस्तत्र तथाफलः । अप-
 चारं गवां तस्मादर्ज्येत युधिष्ठिर ॥ ३३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 नृगोपाख्याने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

युधिष्ठिर उवाच । दत्तानां फलसंप्राप्तिं गवां प्रब्रूहि मेऽ-
 नव । विस्तरेण महाबाहो न हि त्वय्याभि कथ्यतां ॥ १ ॥

ऋषिः उवाच । अत्राप्युद्वाहरन्तीमितिहासं पुरातनं ।

ऋषिरुद्वाहकोर्वाक्यं नाचिकेतस्य जीमयोः ॥ २ ॥ ऋषिरुद्वाहकि-
 र्धीमानुपगम्य तत्र सुत । संभासुमन्वरखेति नाचिकेतमभाषत

॥ ३ ॥ समाप्ते विप्रने तस्मिन् महर्षिः पुत्रमब्रवीत् । उपस्यर्ष-
 न्ममस्तस्व स्वाध्यायार्थिभ्यस्तस्य च ॥ ४ ॥ इत्या दमी सुमनसः ककस-

श्रुतिभोजनं । विस्मृतं मे तदादाय नदीतोरादिहात्रज ॥ ५ ॥
 गह्वानवाप्य तत् सर्वं नदीविगसमाप्तुं । न पश्यामि तद्विद्वि
 पितरं सोऽब्रवीन्मनि ॥ ६ ॥ क्षुत्पिपासाश्चमाविष्ट ऋषिसहा
 लकिस्तदा । यमं पश्यति तं पुत्रमशपत् स महातपाः ॥ ७ ॥
 तथा स पित्राभिहितो वाग्वज्रेण कृताञ्जलिः । प्रसीदति वृष
 णेव गतसख्योऽपतङ्गुवि ॥ ८ ॥ नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःख
 भ्रुच्छितः । किं मया कृतमित्युक्त्वा निपपात महीतले ॥ ९ ॥
 तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्रमनुधीचतः । व्यतीतं तद्वचः शेषं वा
 शोघ्रा तत्र सर्वरी ॥ १० ॥ पित्रेणाशुप्रपातेन नाचिकेतः कुरु
 हह । प्रासन्दच्छयने कौश्ले दृष्ट्वा अस्यमिवाप्तुं ॥ ११ ॥ स
 पर्यपृच्छत् पुत्रं शीघ्रं पर्यागतं पुनः । दिव्यै रग्भैः समादिग्धं
 शीघ्रस्वप्रभिवोक्तितं ॥ १२ ॥ अपि पुत्र जिता लोकाः शुभास्ते
 स्तेषु कर्मणा । द्रिष्ट्वा चासि पुनः प्राप्ते न हि ते मानुषं कर्म
 ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना । कलां
 वार्तां पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ॥ १४ ॥ कुर्वन् भवच्छास
 नमाशु यातो ह्यहं विशालां रुचिरप्रभावां । वैवस्वतीं प्राप्य
 सभामपश्यं सहस्रगो योजनहेमभासं ॥ १५ ॥ दृष्ट्वैव मामभि
 मुखमापतन्तं देहीति सञ्ज्ञासनमादिदेश । वैवस्वतोऽर्थादिभिर
 हर्षैश्च भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥ १६ ॥ ततस्त्वहं तं धन
 कीरवोचं वृतः सदस्यैरभिपूज्यमानः । प्राप्तोऽस्मि ते विषयं धर्म
 राज लोकानर्हयानहं तान् विधत्स्व ॥ १७ ॥ यमोऽब्रवीन्मां
 न मतोऽसि सौम्य वमं पश्येत्याह स त्वान्तपस्वी । पिता प्रदीप्ता
 निसमानतेजा न तच्छक्यमनृतं विप्रकर्तुं ॥ १८ ॥ दृष्टोऽहं
 प्रतिगच्छस्व तात शोचत्वसौ तव दिदृशस्य कर्ता । दहानि किञ्चापि
 मनः प्रणीतं प्रियातिथेस्तव कामान् वृषीष्व ॥ १९ ॥ तेनैव
 शक्तस्तमहं प्रत्यवोचं प्राप्तोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्त्तनम् । इच्छास्यहं

पुण्यकृतां समृद्धाङ्गीकान् द्रष्टुं यदि तेऽहं वराहः ॥ २० ॥ यान्
 समारोप्य तु मां स देवो वाहैर्युक्तं सुप्रभं भानुमत्तत् । सन्द-
 र्भस्यस्य तदात्मलोकान् सर्वां स्तथा पुण्यकृतां द्विजेन्द्र ॥ २१ ॥
 अप्रमथन्तत्र वेदज्ञानि तैजसानि मन्त्रात्मनां । नानासंस्थानरूपाणि
 सर्वरत्नमयानि च ॥ २२ ॥ चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किनीजाल-
 वन्ति च । अनेकशतभौमानि सान्तर्जलचराणि च ॥ २३ ॥
 वैदूर्यार्कप्रकाशानि रूप्यरत्नमयाणि च । तरुणादित्यवर्णाणि
 स्थावराणि चराणि च ॥ २४ ॥ भक्ष्यभोज्यमयाच्छैलान् वासांसि
 अयनामि च । सर्वकामफलाश्चैव तृप्तान् भवनसंस्थितान् ॥ २५ ॥
 नद्यो वीथ्यः सभा वाप्यो दीर्घिकाश्चैव सर्वशः । घोषवन्ति च
 धानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ॥ २६ ॥ क्षीरस्रवा वै सरितो
 गिरौश्च सर्पिस्तथा विमलञ्चापि तीर्थं । वैवस्वतस्यानुमतांश्च
 देशानदृष्टपूर्वान् सुवह्मनपञ्चं ॥ २७ ॥ सर्वान् दृष्ट्वा तदहं धर्म-
 राजभवोचं वै प्रभविष्णुं पुराणं । क्षीरस्रैताः सर्पिषश्चैव नद्यः
 प्रश्रुत्श्रुताः कस्य भोज्याः प्रदिष्टाः ॥ २८ ॥ यमोऽब्रवीद्विद्धि
 भोज्यास्त्वमेता ये दातारः साधवो गोरसानां । अन्ये लोकाः
 प्राश्रुतैर्वीतशोकैः समाकीर्णा गोप्रदाने रतानां ॥ २९ ॥ नत्वे
 तासां दानमात्रं प्रशस्तं पार्श्वं कालो गोविशेषो विधिश्च । ज्ञात्वा
 देयं विप्रगवान्तरं हि दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतं ॥ ३० ॥
 स्वाध्यायवान् योऽतिमात्रं तपस्वी वैतानस्त्री ब्राह्मणः पात्रमासां ।
 कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च हारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः
 ॥ ३१ ॥ तिस्रो रात्रिस्त्रिद्विरुपोष्य भूमौ तप्ता गावस्तर्पितेभ्यः
 प्रदियाः । वत्सैः प्रीताः सुप्रजाः सोपचारास्त्रयहं दत्त्वा गोरसै-
 र्ब्रतितव्यं ॥ ३२ ॥ दत्त्वा धेनुं सुव्रतां कांस्यदीर्घां कल्याणवत्सै-
 यपत्न्यायिनीञ्च । यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्यास्तावदर्षान्यश्रुते
 स्वर्गलोकं ॥ ३३ ॥ तस्मान्नुद्धाहं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय दान्तं धर्म्यं

वक्ष्यन्तं युवानं । कुलनिजीव्यं वीर्यवन्तं वृद्धन्तं भुङ्क्ते लोकात् ॥
सन्मितान् धेनुदस्य ॥ ३४ ॥ गोष्ठु चान्तं गोशरण्यं कृतञ्चं वृत्ति-
शानं तादृशं पात्रमाहुः । वृद्धे ग्लाने सन्धुमे वा महार्थं कृयञ्चं
वा हौम्यहेतोः प्रसूत्यां ॥ ३५ ॥ सुर्वर्थं वा वालपुष्टाभिषङ्गां
गां वै दातुं दिशकालोविशिष्टः । अन्तर्याताः सक्रयज्ञानलक्ष्यः
प्राणक्रीता निर्जिता यौतकाश्च ॥ ३६ ॥

नाचिकेत उवाच । शुद्धा वैवस्वतश्चस्तमहं पुनरब्रुवं ।
अभावे गोप्रदातृणां कथं लोकान् हि गच्छति ॥ ३७ ॥ स्वतोऽनु-
व्रीदयमी धीमान् गोप्रदानपरां गतिं । गोप्रदानानुकल्पन्तु
सामृते सन्ति गोप्रदाः ॥ ३८ ॥ अलामे यो गवां दद्यात् वृत्तधेनुं
यतव्रतः । तस्यैता वृत्तवाहिन्यः चरन्ते वत्सला इव ॥ ३९ ॥
वृत्तालामे तु यो दद्यात् तिलधेनुं यतव्रतः । स दुर्गात्तारितो
धेन्वा क्षीरवद्यां प्रभोर्हति ॥ ४० ॥ तिलालामे तु यो दद्यात्
जलधेनुं यतव्रतः । सकामप्रवहां श्रौतां नदीमेतामुपाश्रुते ॥ ४१ ॥
एवमेतानि मे तत्र धर्मराजो न्यदर्शयत् । दृष्ट्वा च परमं हर्षम-
वापमहमच्युत ॥ ४२ ॥ निवेदये चाहमिमं प्रियन्ते क्रतुर्महानल्प-
धनप्रचारः । प्राप्नो मया तात स मत्प्रसूतः प्रपत्स्यते वेदविधि-
प्रवृत्तः ॥ ४३ ॥ श्रापो ह्ययं भवतोऽनुग्रहाय प्राप्नो मया यत्र
दृष्टो यमो वै । दानपुष्टिं तत्र दृष्ट्वा महात्मनिःसन्दिग्धान् दान-
धर्माश्चरिष्ये ॥ ४४ ॥ इदञ्च मामब्रवीद्धर्मराजः पुनः पुनः संप्रहृष्टो
महर्षे । दानेन यः प्रयतोऽभूत् सदैव विशिष्यते गोप्रदानञ्च कुर्यात्
॥ ४५ ॥ शुद्धो ह्यर्थो नावमन्यस्व धर्मान् पात्रे दिवं दिशकालोप-
पन्ने । तस्माद्भावस्ते नित्यमेव प्रदेया मा भूच्च ते संशयः कश्चिदत्र
॥ ४६ ॥ एताः पुरा ह्यददन्नित्यमेव शान्तात्मानो दानपथे नि-
विष्टाः । तपांसुग्राह्यप्रतिशङ्कमानास्ते वै दानं प्रददुष्वैव शक्त्या
॥ ४७ ॥ काले च शक्त्या मत्सरं वर्जयित्वा शुद्धात्मानः श्रावितः

पुण्यश्रीलाः । इत्या गां वै लोकमसुं प्रपन्ना इदीप्यन्ते पुण्य-
 श्रीलास्तु नमो ॥ ४८ ॥ एतद्दानं न्यायलब्धं हिजेभ्यः पात्रे इत्तं
 प्रापणीयं परीक्ष्य । काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं इमाहं रसैर्गवां-
 म्ब्रतव प्रसवैर्मा ॥ ४९ ॥ देवव्रती स्याद्गृहभद्रदाने वेदावाप्ति-
 गोष्ठुगस्य प्रदाने । तीर्थावाप्तिर्गोप्रभुक्तप्रदाने पापोत्सर्गः कफि-
 खायाः प्रदाने ॥ ५० ॥ गामप्येकां कपिलां सम्प्रदाय न्यायो-
 येतां कलुषादिप्रमुञ्चेत् । गवां इसात् परमं नास्ति किञ्चित् गवां
 दानं समहत्तददन्ति ॥ ५१ ॥ गावो लोकांस्तारयन्ति चरन्त्यो
 गावस्त्रान्नं संजमयन्ति लोके । यस्तज्जानन्न गवां हार्द्धमेति स
 वै गन्ता निरयं पापचेताः ॥ ५२ ॥ यैस्तद्दत्तं मोसहस्रं भृतं वा
 दशार्द्धं वा दश वा साधुवत्सं । अप्येका वै साधवे ब्राह्मणाव
 साख्यामुस्मिन् पुण्यतीर्था नदी वै ॥ ५३ ॥ प्राप्तमा पुष्टमा लोक-
 संरक्षणाय गावस्तुल्याः सूर्यपादैः पृथिव्यां । शब्दशैकः सन्तति-
 श्लोपभोगस्तस्माद्गोदः सूर्ये इवस्वभाति ॥ ५४ ॥ सुखं शिष्यो वर-
 जित्प्रदाने स वै गन्ता नियतं स्वर्गमेव । विधिज्ञानो समहान्
 धर्मेषु विधिं ह्यार्यं विषयः संविशन्ति ॥ ५५ ॥ इदं दानं
 न्यायलब्धं हिजेभ्यः पात्रे इत्या प्रापणीयाः परीक्ष्य । त्वयाधंसन्त्य-
 मराभानवास ववञ्चाधि प्रसृते पुण्यश्रीले ॥ ५६ ॥ इत्युक्तोऽहं
 धर्मराजं हिजर्षे धर्मात्मानं शिरसाभिप्रणम्य । अनुज्ञातस्तेन
 वैवस्वतेन प्रत्यागमं भगवत्पादमूलं ॥ ५७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

शुचिष्ठिर उवाच । उक्तं ते गोप्रदानं वै नाचिकेतमृषिं प्रति ।
 माहात्म्यमपि चैकोक्तमुद्देशेन गवां प्रभो ॥ १ ॥ इति एव च मञ्ज-

इः खम्बुभूतं महात्मना । एकापराधाद्दशानात् पितामहं महा-
मते ॥ २ ॥ हाववत्यां यथा चासौ निविशन्त्यां समुद्धृतः । भोक्ष-
हेतुरभूत् ज्वलास्तदप्यवधृतं मया ॥ ३ ॥ किन्त्वस्मि मम सन्देहो
गर्वां लोकां प्रति प्रभो । तस्त्वतः श्रोतुमिच्छामि गोदा यत्न वच-
न्युत ॥ ४ ॥

भोष्ण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं
यद्यप्यच्छत् पद्मश्रीनिमितदेव शतक्रतुः ॥ ५ ॥

शक्र उवाच । स्वर्गीकवासिनां लक्ष्मीमभिभूय स्वयंदिश्या ।
गोलीकवासिनः पश्ये ब्रह्मतः संशयोऽत्र मे ॥ ६ ॥ कीदृशा भग-
वन् लोका गर्वां तद्गूहि मेऽनघे । यानावसन्ति दातार एतदि-
च्छामि वेदितुं ॥ ७ ॥ कीदृशाः किं फलाः किंस्वित् परमस्तत्र
कोशुषः । कथञ्च पुरुषास्तत्र गच्छन्ति विगतच्चराः ॥ ८ ॥
क्रियत्कालं प्रदानस्य दाता च फलमश्नुते । कथं वद्भविषं दातं
स्यादल्पमपि वा कथम् ॥ ९ ॥ वल्लीनां कीदृशं दानमत्यानां
वापि कीदृशं । अदत्त्वा गोप्रदाः सन्ति केन वा तन्न संश मे
॥ १० ॥ कथं वा वद्भुदाता स्यादल्पदाता समः प्रभो । अल्प-
प्रदाता वद्भुदः कथंस्त्रिद स्यादिहेश्वर ॥ ११ ॥ कीदृशी दक्षिणा
चैव गोप्रदाने विधिष्यते । एतत्तथ्येन भगवन् मम शंसितु-
मर्हसि ॥ १२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

शक्रप्रश्ने दिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

पितामह उवाच । योऽयं प्रश्नस्त्वया पृष्टो गोप्रदानादि-
कारितः । नास्ति प्रष्टास्ति लोकेऽस्मिन् स्वतोन्यो हि शतक्रतो
॥ १ ॥ अस्ति नानाविधा लोका वांस्त्वं शक्र न पश्यसि । पश्यामि

यानहं लोकानेकपद्मश्च याः स्त्रियः ॥ २ ॥ कर्मभिश्चाभिसुसुभे
 सुव्रता ऋषयस्तथा । सशरीरा हि तान् यान्ति ब्राह्मणाः शुभ-
 बुद्धयः ॥ ३ ॥ शरीरन्यासमोक्षेण मनसा निर्मलेन च । स्वप्न-
 भ्रुतांश्च तान् लोकान् पश्यन्तीहपि सुव्रताः ॥ ४ ॥ ते तु लोक-
 सहस्राक्षं शृणु यादृग्गुणान्विताः । न तत्र क्रमते कालो न चरन्
 न च पावकः । तथा नास्त्यशुभं किञ्चित् न व्याधिस्तत्र न क्षमः
 ॥ ५ ॥ यद्व्यञ्ज गावो मनसा तस्मिन् वाञ्छन्ति वाचब । तत्र
 सर्वं प्राप्नुवन्ति स मम प्रत्यक्षदर्शनात् ॥ ६ ॥ कामगाः काम-
 चारिण्यः कामात् कामांश्च भुञ्जते । वायुः सरांसि सरितो
 विविधानि वनात्ति च । गृहाणि पर्वताश्चैव आवत् इवञ्च किञ्चन
 ॥ ७ ॥ मनोश्च सर्वंभूतेभ्यः सर्वं तत्र प्रदिश्यते । ईदृग्ग्राहिपुला-
 ङ्गोक्त्वास्ति लोकस्तथाविधः ॥ ८ ॥ तत्र सर्वसंज्ञाः क्षान्ता
 वेत्सला गुरुवर्त्तिनः । अहङ्कारैर्विरहिता यान्ति यत्र नरोत्तमाः
 ॥ ९ ॥ यः सर्वमांसानि न मन्वयीत पुमान् सदा भावितो धर्म-
 युक्तः । मातापितृरक्षिता सत्वयुक्तः शुश्रूषिता ब्राह्मणानामनिन्द्यः
 ॥ १० ॥ अक्रोधनो गोषु तथा हिजेषु धर्म रतो गुरुशुश्रूषकश्च ।
 धावञ्छीबं सत्ववृत्ते रतश्च दाने रतो यः क्षमी चापराधे ॥ ११ ॥
 ऋदुर्द्वान्तो द्विपरायणश्च सर्वातिथिश्चापि तथा दयावान् । ईदृग्-
 गुणो मानवस्त्वं प्रयाति लोकं गवां प्राश्वतमव्ययञ्च ॥ १२ ॥ न
 पारदारो पश्यति लोकमेतं न वै गुरुज्ञो न नृपाप्रलापी । सदा
 प्रवादी ब्राह्मणेष्वार्त्तर्वरो दीपैरेतैर्यश्च युक्तोदुरात्मा ॥ १३ ॥ न
 मि भ्रुञ्जनैकतिकः कुबज्जः यथोऽनृजुर्धर्मविहेषकश्च । न ब्रह्महा
 मनसापि प्रपश्येद्गवां लोकं पुण्यकृतां निवासं ॥ १४ ॥ एतत्ते सर्व-
 माख्यातं निपुणेन सुरेश्वरः । गोब्रह्मदानरतानान्तु फलं शृणु यत्-
 क्रतो ॥ १५ ॥ दासाश्चक्यैर्यैर्योः जाः क्रीला संप्रयच्छति ।
 धर्माजितधनक्रीलाः स लोकान्प्रभुवेऽक्षयान् ॥ १६ ॥ यो वै द्यूते

धनं जिला गां क्रीला संप्रवच्छति । स दिव्यमधुतं शक्र वर्षाणां
 फलमश्नुते ॥ १७ ॥ दाययाः स च वै गावो न्यायपूर्वरूपा-
 र्जिताः । प्रद्यात्ताः प्रदातृणां सम्भवन्त्यक्षवा भुवाः ॥ १८ ॥
 प्रतिशुद्धं तु यो दद्याद्वाः संशुद्धेन चित्सा । तस्यापौष्ट्याद्यान्
 लोकान् भुवान् विद्धि शचीपते ॥ १९ ॥ जन्मप्रभृति सत्यञ्च यो
 ब्रूवान्नियतेन्द्रियः । गुरुद्विजसहः चान्तस्तस्य गोभिः समा गतिः
 ॥ २० ॥ न जातु ब्राह्मणो वाच्यो यद्वाच्यं शचीपते । मनसा
 शोषु न दुष्टेहोद्विर्गोनुकम्पकः ॥ २१ ॥ सत्ये धर्मं च निरत-
 स्तस्य शक्र फलं शृणु । गोसहस्रेण समिता तस्य धेनुर्भवत्युत
 ॥ २२ ॥ क्षत्रियस्य गुणैरेतैरपि तुल्यफलं शृणु । तस्यापि
 द्विजतुल्या गोर्भवतीति विनिश्चयः ॥ २३ ॥ वैश्यस्यैते यदि गुणा-
 स्तस्य पञ्चशतं भवेत् । शूद्रस्यापि त्रिनीतस्य चतुर्भागं फलं स्रुतं
 ॥ २४ ॥ एतच्चैतन् योऽनतिष्ठेत् श्रुताः सत्यैरतो गुरुशुश्रूषया च ।
 इवः चान्तो देवतार्थी प्रयान्तः शुचिर्बुद्धो धर्मशीलोऽनहंवाक्
 ॥ २५ ॥ महत् फलं प्राप्यते स द्विजाय दत्त्वा दीर्घीं विधिनानेन
 धेनुं । नित्यं दद्यादेकभक्तः सदा च सत्ये स्थितो गुरुशुश्रूषिता च
 ॥ २६ ॥ वेदाध्यायी गोषु यो भक्तिं मांश्च नित्यं दृष्ट्वा योऽभि-
 नन्देत गाश्च । आजातितो यस्य गवां नसेत इदं फलं शक्र निवीध
 तस्य ॥ २७ ॥ यत् स्याद्विष्ठा राजसूची फलन्तु यत्साद्विष्ठा वज्रना
 काङ्क्षनेन । एतत्तुल्यं फलमयाद्भरग्रं सर्वं सन्तस्त्वृषयो यी च
 सिद्धाः ॥ २८ ॥ योऽग्रं भक्तं किञ्चिद्प्राश्च दद्याद्गोभ्यो नित्यं
 गोव्रती सत्यवादी । शान्तोऽलुब्धो गोसहस्रस्य पुण्यं सम्बत्सरेणा-
 पुयात् सत्यशीलः ॥ २९ ॥ यदेकभक्तमञ्जीयाद् दद्यादेकं गवाञ्च यत् ।
 दशवर्षाश्चनन्तानि गोव्रती गोकुम्पकः ॥ ३० ॥ एकेनैव च
 भक्तो यः क्रीला गां प्रयच्छति । यावन्ति तस्या रोमाणि सम्भ-
 वन्ति शतक्रते । तावत् प्रदानात् स गवां फलमाप्नोति आश्रुतं

॥ ३१ ॥ ब्राह्मणस्य फलं हीदं चतुर्यस्य तु वै शृणु । पशु-
 वार्षिकमेवन्तु चतुर्यस्य फलं स्रुतं । तदर्हं न तु वैश्वस्य शूद्रो-
 वैश्वार्हतः स्रुतः ॥ ३२ ॥ यश्चात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रय-
 च्छति । यावत् सन्दर्शयेद्गां वै स तावत् फलमश्नुते ॥ ३३ ॥
 रोम्नि रोम्नि महाभाग लोकाश्चास्याचयाः स्रुताः । संप्रामेव्य-
 क्षयित्वा तु यो वै गाः संप्रयच्छति ॥ ३४ ॥ आत्मविक्रयतुल्यास्ताः
 प्राश्रवता विद्धि कौशिक । अभावे यो गवां दद्यात्तिलधेनुं यत-
 व्रतः । दुर्गात् स तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमीदते ॥ ३५ ॥
 न खेवासां दानमात्रं प्रशस्तं पादं कालो गोविशेषो विधिस्य काल-
 ज्ञानं विप्रश्रवान्तरं हि दुस्त्रं ज्ञातुं पावकादिस्यभूत् ॥ ३६ ॥
 स्वाध्यायाढ्यं शुद्धयोनिं प्रशान्तं वैतानस्यं पापभीदं वज्रजं ।
 येषु चान्तं नातितीक्ष्णं शरण्यं वृत्तिमान् तादृशं पादमाहुः
 ॥ ३७ ॥ वृत्तिग्लाने सीदति चातिमात्रं कृष्यर्थं वा होम्यहेतोः
 प्रसूते । शुर्वथं वा बालसंलक्ष्ये वा धेनुं दद्याद्देषकाले विधिष्टे
 ॥ ३८ ॥ अन्तर्जाताः शक्र या ज्ञानलक्षाः प्रायैः क्रीतास्तेजसा
 क्रीतुकाश्च । कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यानताश्च हारैरेतैर्गोविशेषाः
 प्रशस्ताः ॥ ३९ ॥ वलाम्बिताः शीलबलोपपन्नाः सर्वा प्रशंसन्ति
 सुगन्धवत्यः । यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा तश्चार्जुनीनां कपिला
 वरिष्ठा ॥ ४० ॥ तिस्रो रात्रीस्त्वद्भिरुपोष्य भूमौ तत्रा गाव-
 स्तर्पितभ्यः प्रदियाः । वत्सैः पुष्टैः क्षीरपैः सप्रचारास्त्रयं दत्त्वा
 गोरसैर्बन्धितव्यं ॥ ४१ ॥ दत्त्वा धेनुं सुव्रतां साधुदीक्षां कल्याण-
 श्रवणपलायिनीञ्च । आवन्ति रोमाणि भवन्ति चास्वास्तावन्ति
 वर्षाणि भवन्त्यसुव्र ॥ ४२ ॥ तथानड्वाहं ब्राह्मणाय प्रदाय धूर्थं
 शुवानं बलिर्न विनीतं । हलस्य बोद्धारममन्तवीथ्यं प्राप्नोति
 लोकान् दशधेनुदस्य ॥ ४३ ॥ कान्तारे ब्राह्मणान् गाश्च यः
 परित्नाति कौशिक । क्षेमेषु विप्रमुच्येरस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४४ ॥

अश्वमेधक्रतोस्तुख्यं फलं भवति शश्वतं । मृत्युकाले सहस्राक्ष
 यां वृत्तिभनुकाङ्क्षते ॥ ४५ ॥ लोकान् वज्रविधान् दिव्यान् यथास्थ
 हृदि वर्त्तते । तत् सर्वं समवाप्नोति कर्त्तव्यानेन मानवः ॥ ४६ ॥
 गोभिश्च समनुज्ञातैः सर्वत्र च महीचते । यस्स्वतेनैव कल्पेन गां
 वनेष्वनुगच्छति ॥ ४७ ॥ दृष्ट्वागोमयपर्णांशौ निस्सृष्टौ नियतः
 शुचिः । अकामं तेन वस्तव्यं मुदितेन शतक्रतो । मम लोके
 सुरैः सार्द्धं लोके यत्रापि चेच्छति ॥ ४८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 तिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

इन्द्र उवाच । जानन् वी गामपहरेद्विक्रीयाच्चार्यकार-
 णात् । एतद्विज्ञातुमिच्छामि क्व नु तस्य गतिर्भवेत् ॥ १ ॥

पितामह उवाच । भक्ष्यायं विक्रयायं वा योऽपहारं हि
 कुर्वते । दानायं ब्राह्मणार्थाय तत्रेहं श्रूयतां फलम् ॥ २ ॥

विक्रयायं हि यो हिंस्याद्भक्षयेद्वा निरङ्कुगः । घातयानं हि पुरुषं
 ये तु मन्येयुरर्थिनः ॥ ३ ॥ घातकः खादकी वापि तथा यश्चानु-

मन्यते । यावन्ति तस्या रोमाणि तावर्षाणि मर्जति ॥ ४ ॥

ये दोषा यादृशाश्चैव द्विजयज्ञोपघातके । विक्रये चापहावे च
 ते दोषा वै स्मृताः प्रभो ॥ ५ ॥ अपहृत्य तु वी गां वै ब्राह्मणाव

प्रयच्छति । यावद्दानफलं तस्यास्तावन्निरवमृच्छति ॥ ६ ॥

सुवर्णं दक्षिणामाङ्गोप्रदाने महाद्युते । सुवर्णं परमित्युक्तं
 दक्षिणार्थमसंशयं ॥ ७ ॥ गोप्रदानात्तारयेत् सप्त पूर्वां स्तथा-

परान् । सुवर्णं दक्षिणां कृत्वा तावद्द्विगुणमुच्यते ॥ ८ ॥ सुवर्णं
 परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा । सुवर्णं पावनं अक्र पात्रवर्णा

पुत्रं स्मृतं ॥ ८ ॥ कुलानां पावनं प्राङ्मूर्त्तित्त्वं शतक्रतो । एषा
मे दक्षिणा प्रीक्ता समासेन महाद्युते ॥ १० ॥

भीष्म उवाच । एतत् पितामहेनोक्तमिन्द्राय भरतर्षभ ।
इन्द्रो दशरथावाह रामवाह धिता तथा ॥ ११ ॥ राघवोऽपि-
प्रियभ्रात्रे लक्ष्मणाय यशस्विने । ऋषिभ्यो लक्षणेनोक्तमरक्ष्ये
वसता प्रभो ॥ १२ ॥ पारम्पर्यागतञ्चेदमृषयः शंसितव्रताः ।
दुर्द्धरं धारयामासुराजानश्चैव धार्मिकाः ॥ १३ ॥ उपाध्यायेन
गदितं मम चेदं युधिष्ठिर । य इदं ब्राह्मणो नित्यं वदेद्ब्राह्मण-
संसदि ॥ १४ ॥ यज्ञेषु गोप्रदानेषु हयोरपि समागमे । तस्य
लोकाः किलाक्षया दैवतैः सह नित्यदा ॥ १५ ॥ इति ब्रह्मा स
भगवानुवाच परमेश्वरः ॥ १६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विश्वाम्भितोऽहं भवता धर्मान् प्रवदता
प्रभो । प्रवक्ष्यामि तु सन्देहं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ व्रतानां
किं फलं प्रोक्तं कौटुम्भं वा महाद्युते । नियमानां फलञ्चैव स्वधी-
तस्य च किं फलं ॥ २ ॥ दत्तस्थेह फलं किञ्च वेदानां धारणे च
किं । अध्यापने फलं किञ्च सर्वमिच्छामि वेदितुं ॥ ३ ॥ अग्रति-
शाङ्के किञ्च फलं लोके पितामह । तस्य किञ्च फलं दृष्टं श्रुतं
अस्तु प्रवच्छति ॥ ४ ॥ स्वकर्मनिरतानाञ्च शूराणाञ्चापि किं
फलं । शौचे च किं फलं प्रोक्तं ब्रह्मचर्ये च किं फलं ॥ ५ ॥ पितृ-
शुश्रूषणे किञ्च सादृशुश्रूषणे तथा । आचार्यगुरुशुश्रूषाखनु-
क्रोशानुकम्पने ॥ ६ ॥ एतत् सर्वमशेषेण पितामह यथातथं ।
वेत्तुमिच्छामि धर्मस्य परं कौतुहलं हि मे ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । यो व्रतं वै यथोद्दिष्टं तथा सम्प्रतिप्रदति ।
 अखण्ड सम्यगारभ्य तस्य लोकाः सनातनः ॥ ८ ॥ नियमानां
 फलं राजन् प्रत्यक्षमिदं दृश्यते । नियमानां क्रतूनाञ्च जयावाप्त-
 मिदं फलं ॥ ९ ॥ स्वधीतस्यापि च फलं दृश्यतेऽमुत्र चेह च ।
 इह लोके च वा नित्यं ब्रह्मलोके च मोदते ॥ १० ॥ दमस्य तु
 फलं राजन् शृणु त्वं विस्तरेण मे । दान्ताः सर्वत्र सुखिनो दान्ताः
 सर्वत्र निर्वृताः ॥ ११ ॥ यत्रेच्छागामिनो दान्ताः सर्ववतुनिस्स-
 दनाः । प्रार्थयन्ति च यद्दान्ता लभन्ते तन्न संशयः ॥ १२ ॥
 युञ्जन्ते सर्वकामैर्हि दान्ताः सर्वत्र पाण्डव । स्वर्गं यथा प्रप्नो-
 दन्ते तपसा विक्रमेण च ॥ १३ ॥ दानैर्यज्ञैश्च विविधैस्तथा
 दान्ताः क्षमान्विताः । दानाद्दमो विधिष्टो हि दानं किञ्चित्
 द्विजातये ॥ १४ ॥ दाता कुप्यति नो दान्तस्तस्माद्दानात् परं
 दमः । यस्तु दद्यादकुप्यन् हि तस्मै लोकाः सनातनाः ॥ १५ ॥
 क्रोधो हन्ति हि यद्दानं तस्माद्दानात् परं दमः ॥ १६ ॥ अदृष्टानि
 महाराज स्थानान्ययुतयो दिवि । ऋषीणां सर्वलोकेषु यानीतो
 यान्ति देवताः ॥ १७ ॥ दमेन यानि नृपते यच्छन्ति परमर्षयः ।
 कामयाना महत् स्थानं तस्माद्दानात् परं दमः ॥ १८ ॥ अध्या-
 पकः परिक्षेपादक्षयं फलमश्नुते । विधिवत् पावकं द्रुत्वा ब्रह्म-
 लोके नराधिप ॥ १९ ॥ अधीत्यापि हि यो वेदान् न्यायविद्भ्यः
 प्रयच्छति । शुरुकर्म प्रशंसौ तु सोऽपि स्वर्गं महीयते ॥ २० ॥
 क्षत्रियोऽध्ययने युक्तो यजने दानकर्मणि । युद्धे यश्च परिव्राता
 सोऽपि स्वर्गं महीयते ॥ २१ ॥ वैश्यः स्वकर्मनिरतः प्रदानात्लभते
 महत् । शूद्रः स्वकर्मनिरतः स्वर्गं शुश्रूषयाच्छति ॥ २२ ॥ शूरा
 बहुविधाः प्रोक्तास्तेषामर्थास्तु मे शृणु । शूरान्वयानां निद्दिष्टं
 फलं शूरस्य चैव हि ॥ २३ ॥ यत्र शूरा दमे शूराः सत्यशूरास्तथा-
 परे । युद्धशूरास्तथैवोक्ता दानशूराश्च मानवाः ॥ २४ ॥ सांख्य-

शूराश्च बहवो योगशूरास्तथापरे । अरख्ये गृह्णवासे च त्यागे
 शूरास्तथापरे ॥ २५ ॥ वृद्धिशूरास्तथैवान्ये क्षमाशूरास्तथा-
 परे । आर्क्षन्ति च तथाशूराः समे वर्तन्ति मानवाः ॥ २६ ॥ तै-
 स्तैस्तु निवमैः शूरा बहव सन्ति चापरे । विहाध्ययनशूराश्च
 शूराश्चाध्ययने रताः ॥ २७ ॥ गुरुशुश्रूषया शूराः पितृशुश्रूषया-
 परे । मातृशुश्रूषया शूरा भैक्ष्यशूरास्तथापरे ॥ २८ ॥ अरख्ये
 गृह्णवासे च शूराश्चातिथिपूजने । सर्वे यान्ति पराङ्गीकान् स्वकर्म-
 फलनिर्जितान् ॥ २९ ॥ धारणं सर्ववेदानां सर्वतीर्थावगाहनं ।
 सत्यञ्च ब्रुवतो नित्यं समं वा स्यान्न वा समं ॥ ३० ॥ अश्वमेध-
 सहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया घृतं । अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशि-
 ष्यते ॥ ३१ ॥ सत्येन सूर्यस्तपति सत्येनाग्निः प्रदीप्यते । सत्येन
 मरुतो वान्ति सर्वे सत्ये प्रतिष्ठितं ॥ ३२ ॥ सत्येन देवाः प्रीयन्ते
 पितरो ब्राह्मणास्तथा । सत्यमाहुः परो धर्मस्तस्मात् सत्यं न
 लङ्घयेत् ॥ ३३ ॥ सुनयः सत्यनिरता सुनयः सत्यविक्रमाः । सुनयः
 सत्यप्रपथ्यास्तस्मात् सत्यं विशिष्यते । सत्यवन्तः स्वर्गलोके मोदन्ते
 भरतर्षभ ॥ ३४ ॥ दमः सत्यफलावाप्तिरुक्ता सर्वात्मना मया ।
 असंशयं विनीतात्मा स वै स्वर्गं महीयते ॥ ३५ ॥ ब्रह्मचर्यस्य च
 गुणं शृणु त्वं वसुधाधिप । आजन्ममरणाद्व्यस्तु ब्रह्मचारी
 भवेद्दिह ॥ ३६ ॥ न तस्य किञ्चिदप्राप्यमिति विद्धि नराधिप ।
 बह्व् कोटिप्रस्वृषीणाञ्च ब्रह्मलोके वसन्त्यत ॥ ३७ ॥ सत्ये रतानां
 सततं दान्तानामूर्ध्वरेतसां । ब्रह्मचर्यं दहेद्राजन् सर्वपापान्यु-
 पासितं ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणेन विशेषेण ब्राह्मणो ह्यग्निरुच्यते ।
 प्रत्यञ्च हि तथा ह्येतब्राह्मणेषु तपस्विषु ॥ ३९ ॥ विभेति हि
 यथा शत्रो ब्रह्मचारिप्रघर्षितः । तद्ब्रह्मचर्यस्य फलमृषीणामिह
 दृश्यते ॥ ४० ॥ मातापित्रोः पूजने यो धर्मस्तमपि ज्ञे शृणु ।
 शुभ्र घृते यः पितरं श्रावस्तथैव कदाचन ॥ ४१ ॥ मातरं भ्रातरं

वापि शुक्रमावाथ्यमेव च । तस्य राजन् फलं विद्धि स्वर्लोके
स्थानमर्चितं । न च पश्येत् नरकं गुरुशुश्रूषयात्मवान् ॥ ४२ ॥

द्वत्यनुष्ठीसनपर्वणि आनुष्ठीसनिकपर्वणि दानधर्मकथने
पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विधिं गवां परं श्रोतुमिच्छामि नृप
सखतः । धेन तांश्चाश्वेतां लोकानखिलान् प्राप्नुयादिह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । न गोदानात् परं किञ्चित् विद्यते वसुधा-
धिप । गौर्हि न्यायागता दत्ताः सद्यस्तारयते कुलं ॥ २ ॥
सतामर्थं सन्यगुत्यादितो यः स वै क्लृप्तः सम्यगाभ्यः प्रजाभ्यः ।
तस्मात् पूर्वं क्षादिकालप्रवृत्तं गोदानार्थं शृणु राजन् विधिं मे
॥ ३ ॥ पुरा गोधूपनीताषु गोषु सन्दिग्धदर्शिता । मात्यात्रा
प्रकृतं प्रञ्चं वृहस्पतिरभाषत ॥ ४ ॥ द्विजातिमतिसत्कृत्य श्वः
कालमभिवेद्य च । गोदानार्थं प्रयुञ्जीत रोहिणीं नियतव्रतः
॥ ५ ॥ आह्वानञ्च प्रयुञ्जीत समङ्गे वङ्गलेति च । प्रविश्य च
गवां मध्यमिमां श्रुतिमुदाहरेत् ॥ ६ ॥ गौर्मै माता वृषभः पिता
मे दिवं शर्म जगती मे प्रतिष्ठा । प्रपद्यैवं शर्वरीमुख गोषु पुन-
र्वाणीसुखजेहोप्रदाने ॥ ७ ॥ स तामेकां निष्ठां गोभिः समसंख्यः
समव्रतः । ऐकात्मप्रगनमात् सद्यः कलुषादिप्रमुच्यते ॥ ८ ॥ उत्-
सृष्टवृषवत्सा हि प्रदैया सूर्य्यदर्शने । त्रिदिवं प्रतिपत्तव्यमर्थ-
वादाधिप्रस्तव ॥ ९ ॥ जर्जस्विन्य जर्जमेधाश्च यज्ञेगर्भोऽसृत्स्य
जगतोऽस्य प्रतिष्ठा । चित्तेरोहः प्रवहः अश्वदेव प्राजापत्याः
सर्वमित्यर्थवादाः ॥ १० ॥ गावो ममैनः प्रणुदन्तु सौथ्यास्तथा
सौन्याः स्वर्गयानाय सन्तु । आत्मानं मे मातृवच्चाञ्चयन्तु तथा-
नुक्ताः सन्तु सर्वाधिषो मे ॥ ११ ॥ श्रेयोत्सर्गं कर्मभिर्देहभोजि

स्तस्वत्वः श्रेयसे संप्रवृत्ताः । यूयं नित्यं सर्वपुण्योपवाद्या दिग्भ्यः
 मे गतिमिष्टां प्रसन्नाः ॥ १२ ॥ या वै यूयं सोऽहमद्यैकभावे
 युष्मान् दत्त्वा ज्ञाहमात्मप्रदाता । मनश्चुता मन एवोपपन्नाः सम्यु-
 च्छुध्वां सौम्यरूपोश्चरुपाः । १३ ॥ एवं तस्याग्ने पूर्वमर्घं वदितुं
 गवां दाता विधिवत् पूर्वदृष्टं । प्रतिब्रूयाच्छेषमर्घं हिजातिः
 प्रतिशङ्कन् वै गोप्रदाने विधिज्ञः ॥ १४ ॥ गोप्रदानीति वक्तव्यं
 अर्घ्यवस्त्रवसुप्रदः । जर्घ्यास्या भवतिव्या च वैष्णवीति च चोदयेत्
 ॥ १५ ॥ नामसंकीर्तयेत्तस्या यथा संख्योत्तरं स वै । फलं
 मङ्गलं च देही च सहस्राणि च विंशतिः ॥ १६ ॥ एवमेतान् गुणान्
 विद्यान्नवादीनां स्यात्क्रमं । गोप्रदाता समाप्नोति समस्तानष्टये
 क्रमे ॥ १७ ॥ गोदः शीलौ निर्भयश्चार्घ्यदाता न स्याद्दुःखी वसु-
 दाता च कामं । उषस्योद्वा भारते यज्ञ विहान् विख्यातास्ते
 वैष्णवाश्चन्द्रलोकाः ॥ १८ ॥ गां वै दत्त्वा गोप्रती स्यात्त्रिरात्रं
 निशाञ्चैकां संवसेतिह ताभिः । काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं त्रिरात्रं
 रसेर्वा गोशकृता प्रक्षवैर्वा ॥ १९ ॥ द्विव्रती स्याद्दुष्टमप्रदाने
 वेदान्तप्रिर्गोयुगस्य प्रदाने । तथा गवां विधिमासाद्य यत्त्वा
 लोकानग्रान् विन्दते नाविधिज्ञः ॥ २० ॥ कामान् सर्वान् पार्थि-
 वानेकसंस्थान् यो वै दद्यात् कामदुषाञ्च धेनुं । सम्यक् ताः
 स्युर्हव्यकव्यौषवत्यस्तासामुच्छां ज्यायसां सम्प्रदानं ॥ २१ ॥ न
 चाग्निध्यायात्रतायोपकुर्त्यान्नाश्रद्धानाय न वक्रबुद्धये । गुह्यो
 ह्ययं सर्वलोकस्य धर्मो नेमं धर्मं यत्र तत्र प्रजल्पेत् ॥ २२ ॥ सन्ति
 लोकैश्चद्धानां मनुष्याः सन्ति क्षुद्रा राक्षसा मानुषिषु । एषा-
 मेतद्दीयमानं ह्यनिष्टं ये नास्तिक्त्वाश्चयन्तेऽल्पपुण्याः ॥ २३ ॥
 बार्हस्पत्यं वाक्यमेतन्निशम्य धि राजानो गोप्रदानानि दत्त्वा ।
 लोकान् प्राप्ताः पुण्यशीलाः प्रवृत्तास्तान्मे राजन् कीर्त्तयमानान्नि-
 नोष ॥ २४ ॥ जमीनयो विश्वगर्भो नृगश्च भगीरथो विश्वतो

धोवनाश्रुः । मान्धाता वै सुचुकुन्दश्च राजा भूमिद्युक्ती नैषधः
 सोमकश्च ॥ २५ ॥ पुद्गरवा भरतश्चक्रवर्ती यस्यान्ववाये भारताः
 सर्व एव । तथा वीरो दायरश्चिश्च रामी ये चाप्यन्ये विश्रुताः
 कीर्त्तिमन्तः ॥ २६ ॥ तथा राजा पृथुकर्मा दिल्लीपो दिवं प्राप्नो
 गौप्रदानैर्विधिभिः । वञ्चैर्दानैस्तपसा राजधर्मैर्मान्धाताभूद्गोप्रदा-
 नैश्च युक्तः ॥ २७ ॥ तस्मात् पार्थ लमपीमां मयोक्तां वार्हस्यतीं
 भारतीं धारयस्व । हिजाग्रेभ्यः संप्रबच्छस्व प्रीती गाः पुण्या
 वै प्राप्य राज्यं कुक्षणां ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा सर्वं कृतवान् धर्मराजो भीष्मे-
 षोक्ती विधिवद्गोप्रदाने । स मान्धातुर्देवदेवोपदिष्टं सम्यक् धर्म-
 धारयामास राजा ॥ २९ ॥ इति नृप सततं गवां प्रदाने यवधे-
 क्रलान् सच्च गोमयैः पिवानः । क्षितितलप्रयनः शिखी यतात्मा
 वृष इव राजवृषस्तदा बभूव ॥ ३० ॥ नरपतिरभवत् सदैव
 ताभ्यः प्रयतमनास्त्वभिसंस्तुवंश्च ताः क्ष । नृपतिषुरि न गामयुक्ते
 भूयस्तुरगवरैरगमश्च यत् तत्र ॥ ३१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा भूयः शान्तनवं
 नृपं । गोदाने विस्तरं धीमान् पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गोप्रदानगुणान् सम्यक् पुनर्म ब्रूहि
 भारत । न हि दृष्याम्यहं वीर शृण्वानोऽमृतमीदृशं ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । इतुप्रोक्तो धर्मराजेन तदा शान्तनवी
 नृपः । सम्यगाह गुणांस्तस्मै गोप्रदानस्य केवलान् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । वत्सलां गुणसम्पन्नां तरुणीं वस्त्रसंयुतां

दृष्ट्वेदंशौ गां विधाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४ ॥ असूर्या नाम ति
लोका गां दत्त्वा तान् गच्छति ॥ ५ ॥ पीतोदकां जग्धत्क्षीं
बृहत्क्षीरां निरिन्द्रियां । जरारोगोपसम्पन्नां जीर्णां वापीमिवा-
ज्जलां । दत्त्वा तमः प्रविशति द्विजं क्लेशेन योजयेत् ॥ ६ ॥ सृष्टा
दुष्टा व्याधिता दुर्बला वा नो दातव्या याश्च मूर्खैरदत्तैः । क्लेशै-
र्विप्रं योऽफलैः संयुनक्ति तस्यावीर्ष्यायाफलाश्चैव लोकाः ॥ ७ ॥
ब्रह्मान्विताः शीलवयोपपन्नाः सर्वे प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः । यथा
हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा तथाजुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कस्मात् समाने तद्गुणा प्रदाने सद्भिः
प्रशस्तं कपिलाप्रदानं । विशेषमिच्छामि महाप्रभाव श्रोतुं सम-
र्थोऽस्मि भवान् प्रवक्तुं ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । ब्रह्मणां ब्रुवतां तात श्रुतं मे तत् पुरातनं ।
ब्रह्मामि तद्दर्शयिष्य रोहिण्यो निर्मिता यथा ॥ १० ॥ प्रजाः
सृजेति चादिष्टः पूर्वं दत्तः स्वयन्मुवा । असृजदृत्तिमेवाग्रे प्रजानां
हितकाम्यया ॥ ११ ॥ यथा स्रष्टतमाश्रित्य वर्तयन्ति दिवोकसः ।
तथा वृत्तिं समाश्रित्य वर्तयन्ति प्रजा विभो ॥ १२ ॥ अचरेथ्यश्च
भूतेभ्यश्चराः अष्टाः सदा नराः । ब्राह्मणाश्च ततः श्रीष्ठास्तेषु
यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १३ ॥ यज्ञैरवाप्यते सोमः स च गोषु प्रति-
ष्ठितः । ततो देवाः प्रमोदन्ते पूर्वं वृत्तिस्ततः प्रजाः ॥ १४ ॥
प्रजा तान्येव भूतानि प्राप्नोयन् वृत्तिकाङ्क्षया । वृत्तिदृष्ट्यान्व-
पद्यन्त दृषिताः पिष्टमादवत् ॥ १५ ॥ इतीदं मनसा गत्वा प्रजा-
सर्गार्थमात्मनः । प्रजापतिस्तु भगवानमृतं प्रापिवत्तदा ॥ १६ ॥
स गतस्तस्य दृष्टिस्तु गन्धं सुरभिसुन्दिरम् । ददर्शोद्गारसंवृत्तां
सुरभीं मुखजां सुतां ॥ १७ ॥ सासृजत् सौरभेयीस्तु सुरभि-
र्लोकमादकाः । सुवर्णवर्णाः कपिलाः प्रजानां वृत्तिधेनवः ॥ १८ ॥
तासाममृतवर्णानां अरस्त्रीनां समन्ततः । वभ्रुवासृजतः प्रेषः

स्वन्ती नामिवोर्मिजः ॥ १९ ॥ सबत्समुखविभ्रष्टो भवस्व भुवि
 तिष्ठतः । शिरस्यवापतत् क्रुद्धः स तदैक्षत च प्रभुः ॥ २० ॥
 ब्रह्माटप्रभवेणाद्या रोहिणीं प्रदहन्निव । तत्तेजस्तु ततो रौद्रं
 कपिलास्ता विशाम्यते ॥ २१ ॥ नानावर्णत्वमनयन्नेधानिव दिवा-
 करः । आस्तु तस्मादपक्रम्य सोममेवाभिसंश्रिताः ॥ २२ ॥ अथोत्-
 पन्नाः स्ववर्णस्थास्ता नीता नान्यवर्णतां । अथ क्रुद्धं महादिवं
 प्रजापतिरभाषत ॥ २३ ॥ असृजेनावसिक्तस्त्वं नोऽच्छिष्टं विद्यते
 गवां । यथा ह्यमृतमादाय सोमो विस्मन्दते पुनः ॥ २४ ॥ तथा
 शीरं चरन्त्येता रोहिण्योऽमृतसम्भवं । न दुष्यन्त्यनिलो नाग्निर्न
 सुवर्णं न चोदधिः ॥ २५ ॥ नामृतेनामृतं पीतं वत्सपीता न
 वत्सखा । इमान् लोकान् भरिष्यन्ति हविषा प्रसवेण च
 ॥ २६ ॥ आसामैश्वर्यमिच्छन्ति सर्वेऽमृतमवं शुभं । वृषभञ्च
 ददौ तन्नै सह गोभिः प्रजापतिः ॥ २७ ॥ प्रसादयामास मन-
 स्तोम इद्रस्य भारत । प्रीतश्चापि महादिवश्चार वृषभं तदा ।
 ध्वजञ्च वाहनञ्चैव तस्मात् स वृषभध्वजः ॥ २८ ॥ ततो देवैर्महा-
 दिवस्तदा पशुपतिः ब्रूतः । ईश्वरः स गवां मध्ये वृषभाङ्ग प्रकी-
 र्त्तितः ॥ २९ ॥ एवमव्यग्रवर्णानां कपिलानां महौजसां । प्रदाने
 प्रथमः कल्पः सर्वासामेव कीर्त्तितः ॥ ३० ॥ लोकज्येष्ठा लोक-
 वृत्तिप्रवृत्ता सद्रोपिताः सोमविस्मन्दभूताः । सौम्याः पुण्याः
 कामदाः प्राणदाश्च गा वै दत्त्वा सर्वकामप्रदः स्यात् ॥ ३१ ॥ इमं
 गवां प्रभवविधानमुत्तमं पठन् सदा शुचिरपि मङ्गलाप्रियः । विसु-
 च्यते कलिकलुषिण मानवः श्रियं सतान् धनपशुमाप्नुयात् सदा
 ॥ ३२ ॥ हव्यं कव्यं तर्पणं शान्तिकर्म यानं वासो वृद्धवालस्य
 तुष्टिः । एतान् सर्वान् गोप्रदाने गुणान् वै दाता राजन्नापुषादै
 सदैव ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । पितामहस्याथ निशम्य वाक्यं राजा

सह भ्रातृभिराजमीढः । सुवर्णवर्णान्हुहस्तया गाः पार्थो ददौ
ब्राह्मणसत्तमेभ्यः ॥ ३४ ॥ तथैव तेभ्योऽपि ददौ द्विजेभ्यो गवो
सहस्राणि शतानि चैव । यज्ञान् समुद्दिश्य च दक्षिणार्थं लोकान्
विकेतुं परमाच्च कीर्त्तिं ॥ ३५ ॥

द्रव्यनुयासनपर्वणि आनुयासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

भीष्म उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु वशिष्ठमुपिसत्तमं ।
इच्छाकुर्वन्मजो राजा सौदासी वदतां वरः ॥ १ ॥ सर्वलोकचरं
सिद्धं ब्रह्मकीर्षं सनातनं । पुरोहितमभिप्रष्टुमभिवाद्योपचक्रमे ॥ २ ॥

सौदास उवाच । त्रैलोक्ये भगवन् किंस्वित् पवित्रं कथ्यतेऽ-
नघ । यत् कौत्सियन् सदा मत्तप्रः प्राप्नुयात् पुण्यमुत्तमं ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । तस्मै प्रीवाच वचनं प्रणताय हितं तदा ।
गवामुपनिप्रदिहान् नमस्कृत्य गवां शुचिः ॥ ४ ॥ गावः सुरभि-
गन्धिन्यस्तथा गुग्गुलुगन्धयः । गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः
स्वस्थयनं महत् ॥ ५ ॥ गावो भूतञ्च मव्यञ्च गावः पुष्टिः सना-
तनी । गावो लक्ष्म्यास्तथामूलं गोषु दत्तं न नश्यति ॥ ६ ॥
अन्नं हि परमं गावो देवानां परमं हविः । स्वाहाकारवष्टकारौ
नित्यं गोषु प्रतिष्ठितौ ॥ ७ ॥ गावो यज्ञस्य हि फलं गोषु यज्ञाः
प्रतिष्ठिताः । गावो भविष्यं भूतञ्च गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ ८ ॥
अन्नं प्रातश्च सततं होमकाले महाद्युते । गावो ददति वै हृम्य-
वृषिभ्यः पुरुषर्षभ ॥ ९ ॥ यानि कानि च दुर्गाणि दुष्कृतानि
हृतानि च । तरन्ति चैव पाप्मानं धेनुं ये ददति प्रभो ॥ १० ॥
एकाञ्च दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोमती । शतं स्रष्टस्रगुर्दद्यात्
सर्वं तुल्यफला हि ते ॥ ११ ॥ अनाद्विताम्भिः शतगुरज्ज्वा च

इह संसृजः । समृद्धो यश्च क्रीनः सो नार्धमर्हन्ति ते त्रयः ॥ १२ ॥
 कपिलां ये प्रयच्छन्ति सबलां कांस्यदीहनां । सुव्रतां वस्त्रसंबीता-
 सुभौ लोको जयन्ति ते ॥ १३ ॥ युवानभिन्द्रियोपेतं शतेन शत-
 यूथपं । गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलङ्कृतं ॥ १४ ॥ वृषभं
 ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परन्तप । ऐश्वर्य्यन्तेऽधिगच्छन्ति
 जायमानाः पुनःपुनः ॥ १५ ॥ नाकीर्त्तयित्वा गाः सुप्यात्ता नाशं
 शृत्व चोत्पतेत् । शायं प्रातर्नमस्येच्च गास्ततः पुष्टिमाप्नुयात्
 ॥ १६ ॥ गवां मूत्रपुरीषस्य नोदिजेत कथञ्चन । न चासौ मांस-
 मञ्जीयाद्गवां पुष्टिं तथाप्नुयात् ॥ १७ ॥ गाश्च संकीर्त्तयेन्नित्यं
 नावमन्येत तास्तथा । अनिष्टं स्वप्नमात्मख्य- गां नराः संप्रकी-
 र्त्तयेत् ॥ १८ ॥ गोमयेन सदा श्लायात् करीषे चापि सन्विशेत् ।
 श्लेषमूत्रपुरीषाणि प्रतिघातञ्च वर्जयेत् ॥ १९ ॥ सार्द्धं चर्मणि
 भुञ्जीत निरीक्षेत् वास्वशीं द्विषां । वामनवतः सर्पिषा भूमौ गवां
 पुष्टिं सदाश्रुते ॥ २० ॥ घृतेन जुहुवाद्दन्निं घृतेन स्वस्ति वाच-
 येत् । घृतं दद्यात् घृतं प्राशेद्गवां पुष्टिं सदाश्रुते ॥ २१ ॥ गोमत्या
 विद्यया धेनुं तिलानामभिमन्त्रय वः । सर्वरत्नमयीं दद्यात् न
 स शोचेत् कृताकृते ॥ २२ ॥ गावो मानुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गाः पयसे-
 मुचः । सुरस्यः सौरभेय्यश्च सरितः सागरं यथा ॥ २३ ॥ गा
 वै पश्चाम्यहं नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा । गावोऽस्माकं वयं
 तासां यतो गावस्ततो वयं ॥ २४ ॥ एवं रात्रौ द्विवा चापि समेषु
 विप्रमेषु च । महाभयेषु च नरः कीर्त्तयन् मुच्यते मयात् ॥ २५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

वशिष्ठ उवाच । शतं वर्षसहस्राणां तपस्तपं सुदुष्करं ।

लोभिः पूर्वं त्रिष्टुष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतानिति ॥ १ ॥ लोकेऽस्मिन्
 दृष्टिणाञ्च सर्वासां वयसुत्तमाः । भवेम न च लिप्येम दोषिणेति
 परस्वप ॥ २ ॥ अस्मत् पुरीषज्ञानेन जनः पूयित सर्वदा । शकृता
 त्पवित्राथं कुर्वीरव् देवमानुषाः ॥ ३ ॥ तथा सर्वाणि भूतानि
 ज्ञावराणि चराणि च । प्रदातारश्च लोकान्त्रो गच्छेयुरिति
 मानद् ॥ ४ ॥ ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः ।
 एवं भवत्विति प्रभुर्लोकान् स्तारयतेति च ॥ ५ ॥ उत्तम्युः सिद्ध-
 ब्रामास्ता भूतभव्यस्य मातरः । प्रातर्नमस्यास्ता गावस्ततः पुष्टि-
 मवाप्नुवात् ॥ ६ ॥ तपसोऽन्ते महाराज गावो लोकपरायणाः ।
 वृक्षाद्गावो महाभागाः पवित्रं परमुच्यते । तत्रैव सर्वभूतानां
 समतिष्ठन्त मूर्ध्वनि ॥ ७ ॥ समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पय-
 स्विनीं । सुव्रतां वस्त्रसंवीतां ब्रह्मलोके महीयते ॥ ८ ॥ लोहितान्
 तुल्यवत्साञ्च धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं । सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सूर्य-
 लोके महीयते ॥ ९ ॥ समानवत्सां सवलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सीमिलोके महीयते ॥ १० ॥ समानवत्सां
 श्वेतान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं । सुव्रतां वस्त्रसंवीतामीन्द्रलोके
 महीयते ॥ ११ ॥ समानवत्सां कृष्णान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतामन्त्रिलोके महीयते ॥ १२ ॥ समानवत्सां
 धूम्रान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं । सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वाम्यलोके
 महीयते ॥ १३ ॥ अपां क्रैणसवर्णान्तु सवत्सां कांस्यदीहनां ।
 प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं लोकमश्नुते ॥ १४ ॥ वातरेणुसव-
 र्णान्तु सवत्सां कांस्यदीहनां । प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके
 महीयते ॥ १५ ॥ हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कांस्यदीहनां ।
 प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौवेरं लोकमश्नुते ॥ १६ ॥ पलालधूम्र-
 वर्णान्तु सवत्सां कांस्यदीहनां । प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके
 महीयते ॥ १७ ॥ सवत्सां पीवरीं दत्त्वा इतिकण्टामलङ्कतां ।

वैश्वदेवमसंवाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥ १८ ॥ समानवत्सो गौरीन्तु
 घेनुं दत्त्वा पयस्विनीं । सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वसुनां लोकमाप्नु-
 यात् ॥ १९ ॥ पाण्डुकम्बलवर्णाभां सवत्सां कांस्यदीहनां । प्रदाय
 वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमाप्नुयात् ॥ २० ॥ बैराटपृष्ठमुच्चार्य
 सर्वरत्नैरलङ्कृतं । प्रदाय मरुतां लोकान् सराजन् प्रतिपद्यति
 ॥ २१ ॥ वयोपपन्नं नीलाङ्गं सर्वरत्नसमन्वितं । गन्धर्वाप्सरसां
 लोकान् दत्त्वा प्राप्नोति मानवः ॥ २२ ॥ दृतिकण्ठमनङ्गुलं सर्व-
 रत्नैरलङ्कृतं । दत्त्वा प्रजापतेर्लोकान् विष्णोः प्रतिपद्यति ॥ २३ ॥
 गोप्रदानरतो याति भिक्षा जलदसञ्चयान् । विमानेनाकवर्षेण
 द्विवि राजन् विराजते ॥ २४ ॥ तच्चारुवेद्याः सुश्रोत्र्यः सहस्रं
 सुरबोधितः । रमयन्ति नरश्रेष्ठं गोप्रदानरतं नरं ॥ २५ ॥
 वीणाणां वल्लकीनाञ्च नूपुराणाञ्च शिञ्जितैः । हासैश्च हरिणा-
 ञ्चीणां सुप्तः स प्रतिबुध्यते ॥ २६ ॥ यत्र भवन्ति रोमाणि भवन्ति
 धेन्वास्तावन्ति वर्षाणि मञ्जीयते सः । स्वर्ग्युतस्यापि ततो नृलोकै-
 प्रसूयते वै विपुले गृहे सः ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 एकोनाशीतोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

वशिष्ठ उवाच । दृतचौरप्रदा गावो दृतयोन्वो दृतोद्भवाः ।
 दृतनद्यो दृतावर्त्तास्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥ १ ॥ दृतं मे हृदयं
 नित्यं दृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितं । दृतं सर्वेषु गात्रेषु दृतं मे मनसि
 स्थितं ॥ २ ॥ गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च । गावो
 मे सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहं ॥ ३ ॥ इत्याचम्य जपेत् सायं
 प्रातश्च पुरुषः सदा । यद्वा कुरुते प्रापं स तस्मात् परिमुच्यते
 ॥ ४ ॥ प्रासादा यत्र सौवर्णा वसोर्द्वारा च यत्र सा । गन्धर्वा-

अरुषी यत्र तत्र यान्ति सहस्रदाः ॥ ५ ॥ नवनीतपद्माः क्षीरोदा
 इक्षिणीवलसङ्कुलाः । वहन्ति यत्र वै नद्यस्तत्र यान्ति सहस्रदाः
 ॥ ६ ॥ गवां शतसहस्रान्तु यः प्रयच्छेद्दयथाविधि । परां वृद्धि-
 मवाप्स्यथ स्वर्गलोके महीयते ॥ ७ ॥ दश चोभयतः पुत्रो माता-
 पित्रोः पितामहान् । दधाति सङ्गतान् लोकान् पुनाति च कुलं
 नरः ॥ ८ ॥ धेन्वाः प्रमाणेन समप्रमाणां धेनुं तिलानामपि च
 प्रदाय । पानीयदाता च यमस्य लोके न यातनां काञ्चिदुपैति
 तत्र ॥ ९ ॥ पवित्रमग्रं जगतः प्रतिष्ठा द्विवीकसां मातरोऽथा-
 प्रमेयाः । अन्वालभेद्दक्षिणतो ब्रजेच्च दद्याच्च पात्रे प्रसमीक्ष्य
 कालं ॥ १० ॥ धेनुं सवत्सां कपिलां भूरिशृङ्गीं कांस्योपदीक्षां
 वसनोत्तरीयां । प्रदाय तां गाहति दुर्विगाह्यां याम्यां समं
 वीतमयी मनुष्यः ॥ ११ ॥ सुकृपा बहुकृपाश्च विश्वकृपाश्च मातरः ।
 गावो मामुपतिष्ठन्तामिति नित्यं प्रकीर्त्तयेत् ॥ १२ ॥ नातः पुण्य-
 तरं दानं नातः पुण्यतरं फलं । नातो विधिष्टं लोकेषु भूर्त्
 भवितुमर्हति ॥ १३ ॥ लक्षा लोम्नाथ शृङ्गैर्वा वालैः क्षीरेण
 भेदसा । यच्च वहति संभूय किमस्यभ्यधिकं ततः ॥ १४ ॥ यथा
 सर्वमिदं व्याप्तं जगत् स्थावरजङ्गमं । तां धेनुं शिरसा वन्दे
 भूतभवस्य मातरं ॥ १५ ॥ गुणवचनसमुच्चयैकदेशो नृवर मयैष
 गवां प्रकीर्त्तितस्ते । न च परमिह दानमस्ति गोभ्यो भवति न
 चापि परायणं तथान्यत् ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच । वरमिदमिति भूमिदो विचिन्त्य प्रवरसृष्टि-
 र्केचनं ततो महात्मा । व्यसृजत निबतात्मवान् हिजेभ्यः सुवङ्ग-
 च गोधनसाप्तवांश्च लोकान् ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

अथीति ततोऽध्यायः ॥ ८० ॥

शुधिष्ठिर उवाच । पवित्राणां पवित्रं यच्छिष्टं लोके च
यद्भवेत् । पावनं परमञ्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । गावो महार्थाः पुण्याश्च तारयन्ति च मान-
वान् । धारयन्ति प्रजाश्चेमा हविषा पयसा तथा ॥ २ ॥ न हि
पुण्यतमं किञ्चिद्दोष्यो भरतसत्तम । एताः पुण्याः पवित्राश्च त्रिषु
लोकेषु सत्तमाः ॥ ३ ॥ देवानामुपरिष्ठाच्च गावः प्रतिवसन्ति
वै । दत्त्वा चैतास्तारयते यान्ति खगं मनीषिणः ॥ ४ ॥ मान्वाता
यौववाग्ब्रह्म ययातिर्नङ्गप्रस्तथा । गा वै ददन्तः सततं सहस्र-
शतसम्निताः ॥ ५ ॥ गताः परमकं स्थानं देवैरपि सुदुर्लभं ।
अपि चात्र पुरा गीतं कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ ६ ॥ ऋषीणा-
मुत्तमं धीमान् कृष्णद्वैपायनं शुक्रः । अभिवाद्याङ्गिककृतः शुचिः
प्रयतमानसः ॥ ७ ॥ पितरुं परिपप्रच्छ दृष्टलोकपरावरं । को
यज्ञः सर्वयज्ञानां वरिष्ठो ह्युपलक्ष्यसे ॥ ८ ॥ किञ्च कृत्वा परं
स्थानं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः । केन देवाः पवित्रेण स्वर्गमश्नन्ति
वा विभो ॥ ९ ॥ किञ्च यज्ञस्य यज्ञत्वं क्व च यज्ञः प्रतिष्ठितः ।
देवानामुत्तमं किञ्च किञ्च सन्नमितः परं । पवित्राणां पवित्रञ्च
यत्तद्ब्रूहि पितर्धम ॥ १० ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः परम-
धर्मवित् । पुत्रायाकथयत् सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ ११ ॥

व्यास उवाच । गावः प्रतिष्ठा भूतानां तथा गावः परायणम् ।
गावः पुण्याः पवित्राश्च गोधणं पावनं तथा ॥ १२ ॥ पूर्वमासन्न-
शृङ्गा वै गाव इत्यनुशुश्रुम । शृङ्गार्थं समुपासन्त ताः किल प्रभु-
भव्यम् ॥ १३ ॥ ततो ब्रह्मानुगाः प्रायमुपविष्टाः समीक्ष्य च ।
ईप्सितं प्रददौ ताभ्यो गोभ्यः प्रत्येकशः प्रभुः ॥ १४ ॥ तासां
शृङ्गाखजायन्त यस्या यादृङ्गानोगतं । नानावर्णाः शृङ्गवव्यस्ता
व्यरोचन्त पुत्रक ॥ १५ ॥ ब्रह्मणा वरदत्तास्ता हव्यकव्यप्रदाः
शुभाः । पुण्याः पवित्राः सुभगा दिव्यसंस्थानलक्षणाः ॥ १६ ॥

गावस्तीजो महद्दिव्यं गवां दानं प्रथम्यते । धे वै ताः संप्रयच्छन्ति
 साधवो वीतमत्सराः ॥ १७ ॥ ते वै सुकृतिनः प्रोक्ताः सर्वदान-
 प्रदास्यति । गवां लोकं तथापुण्यमाप्नुवन्ति च तेऽनघ ॥ १८ ॥
 यत्र वृक्षा मधुफला दिव्यपुष्पफलोपगाः । पुष्पाणि च सुगन्धोनि
 दिव्यानि हिजसत्तम ॥ १९ ॥ सर्वा मणिमयी भूमिः सर्वकाञ्चन-
 वालुका । सर्वसुखसंस्पर्शा निष्पङ्का नीरजाः शुभा ॥ २० ॥
 रक्तोत्पलवनेचैव मणिरखण्डैर्हिरण्यैः । तरुणादित्यसङ्कायै-
 भान्ति तत्र जलाशयाः ॥ २१ ॥ महाहर्मणियुतैश्च काञ्चनप्रभ-
 केसरैः । नीलोत्पलविमिश्रैश्च सरोभिर्वज्रपङ्कजैः ॥ २२ ॥ करवी-
 रवनैः फुल्लैः सहस्रावत्तसंवृतैः । सन्तानकवनैः फलैर्बृहत्तैश्च सम-
 लङ्घृताः ॥ २३ ॥ निर्मलाभिश्च सुक्ताभिर्मणिभिश्च महाप्रभैः ।
 सङ्घृतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्बगाः ॥ २४ ॥ सर्वरत्नमयै-
 श्वित्रैरवगाढा द्रुमोत्तमैः । जातरूपमयैश्चान्यैर्जुताश्चनसमप्रभैः
 ॥ २५ ॥ सौवर्णा गिरयस्तत्र मणिरत्नभिलोचन्याः । सर्वरत्न-
 मयैर्भान्ति शृङ्गैश्चारुभिरुच्छ्रितैः ॥ २६ ॥ नित्यपुष्पफलास्तत्र
 नगाः पत्ररथाकुलाः । दिव्यगन्धरसैः पुष्पैः फलैश्च भरतर्षभ
 ॥ २७ ॥ रमन्ते पुण्यकर्माणस्तत्र नित्यं युधिष्ठिर । सर्वकाम-
 समृद्धार्या निःशोका गतमन्यवः ॥ २८ ॥ विमानेषु विच्छिन्नेषु
 रमणौघेषु भारत । मोदन्ते पुण्यकर्माणो विहरन्तो यशस्विनः
 ॥ २९ ॥ उपक्रीडन्ति ताम्राजन् शुभाश्चाप्सरसां गणाः । एतान्
 लोकानवाप्नोति गां दृष्ट्वा वै युधिष्ठिर ॥ ३० ॥ धेषामधिपतिः
 पूषा मारुतो बलवान् बली । ऐश्वर्य्यैर्वरुणो राजा नाममार्त
 युगन्धराः ॥ ३१ ॥ सुररूपा वज्ररूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ।
 प्राजापत्यमिति ब्रह्मन् जपेन्नित्यं यतव्रतः ॥ ३२ ॥ गाश्च शुश्रू-
 यते यश्च समन्वेति च सर्वशः । तस्मै तुष्टाः प्रयच्छन्ति वरानपि
 सुदुर्लभान् ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वेन्न मनसा वापि गोषु नित्यं सुखप्रदः ।

अर्चयेत् सदा चैव नमस्कारैश्च पूजयेत् ॥ ३४ ॥ दान्तः प्रीतमना
 नित्यं गवां व्युष्टिं तथाश्रुते । त्र्यहसुष्यां पिवेन्मूत्रं त्र्यहसुष्यां
 पिवेत् पयः ॥ ३५ ॥ गवासुष्यां पयः पीत्वा त्र्यहसुष्यां घृतं
 पिवेत् । त्र्यहसुष्यां घृतं पीत्वा वायुमक्षी भवेत्त्र्यहं ॥ ३६ ॥ येन
 देवाः पवित्रेण भुञ्जते लोकमुत्तमं । यत् पवित्रं पवित्राणां तद्-
 घृतं शिरसा वहेत् ॥ ३७ ॥ घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति
 वाचयेत् । घृतं प्राशेद्घृतं दद्यात् गवां पुष्टिं तथाश्रुते ॥ ३८ ॥
 निहृत्तैश्च यवैर्गोभिर्म्मांसं प्राशितयावकः । ब्रह्महत्यासमं पापं
 सर्वमेतेन शुध्यते ॥ ३९ ॥ पराभवाच्च देव्यानां देवैः शीघ्रमिदं
 कृतं । ते देवलमपि प्राप्ताः संसिद्धाश्च महाकलाः ॥ ४० ॥ गावः
 पवित्राः पुण्याश्च धामनं परमं महत् । ताश्च दत्त्वा हिजातिभ्यो
 नरः स्वर्गमुपाश्रुते ॥ ४१ ॥ गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा गोमतीं मनसा
 जपेत् । पूताभिरद्दिराचम्य शुचिर्भवति निर्मलः ॥ ४२ ॥ अग्नि-
 मध्ये गवां मध्ये ब्राह्मणानाञ्च संसदि । विद्यावेदव्रतस्नाता
 ब्राह्मणाः पुण्यकर्मिणः ॥ ४३ ॥ अध्यापयेरन् शिष्यान् वै गोमतीं
 यज्ञसंनितां । द्विरात्रोपोषितो भूत्वा गोमतीं लभते वरं ॥ ४४ ॥
 पुत्रकामश्च लभते पुत्रं धनमथापि वा । पतिकामा च भर्तारं
 सर्वकामाश्च मानवः ॥ ४५ ॥ गावस्तुष्टाः प्रयच्छन्ति सेविता वै
 न संशयः । एवमेता महाभागा यज्ञियाः सर्वकामदाः । रोहिण्य
 इति जानीहि नैताभ्यो विद्यते परं ॥ ४६ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तः स महातेजाः शुकः पित्रा महा-
 त्मना । पूजयामास गा नित्यं तस्मात्त्वमपि पूजय ॥ ४७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दामधर्मकथने

गीप्रदानिके एकाशितोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मया गवां पुरीषं वै श्रिया जुष्टमिति
श्रुतं । एतद्दिच्छाम्यहं शीतुं संशयोऽत्र पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
किमिदं पेह सन्वाहं श्रिया भरतसत्तम ॥ २ ॥ श्रीः कृत्वेह वपुः
कान्तं गीमद्येषु विवेश ह । गावोऽथ विस्मितास्तस्या दृष्ट्वा कृपस्य
सम्पदं ॥ ३ ॥

गाव जघुः । कासि देवि कुतो वा त्वं रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
विस्मिताः स्म महामागि तव रूपस्य सम्पदा ॥ ४ ॥ इच्छाम त्वां
वयं श्रातुं का त्वं क्व च बभियसि । तत्त्वेन बरवर्णामि सर्वमेतद्-
कृवीहि नः ॥ ५ ॥

श्रीरुवाच । लोककान्तास्त्रिभद्रं वः श्रीर्नाम्नाहं परिश्रुता ।
मया दैव्याः परित्यक्ता विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ ६ ॥ मयाभि-
पन्ना देवाश्च मोदन्ते शाश्वतीः समाः । इन्द्रो विवस्वान् सीमश्च
विष्णुरापोऽग्निरेव च ॥ ७ ॥ मयाभिपन्नाः सिध्यन्ते ऋषयो
देवतास्तथा । यान्नाविशाम्यहं गावस्ते विनश्यन्ति सर्वशः ॥ ८ ॥
मर्त्यश्चार्थश्च कामश्च मया जुष्टाः सुखान्विताः । एवं प्रभावां मां
गावो विजानीत सुखप्रदाः ॥ ९ ॥ इच्छामि चापि युष्मासु
वस्तुं सर्वासु नित्यदा । आगत्य प्रार्थये युष्मान् श्रीजुष्टा भव
ताश्च वै ॥ १० ॥

गाव जघुः । अधुवा चपला च त्वं सामान्या वङ्गभिः सह ।
न त्वामिच्छाम भद्रन्ते गम्यतां यत्र रंस्यसे ॥ ११ ॥ वपुषत्वो
मयं सर्वाः किमस्माकं लयाद्य वै । यथेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्या
वचं लया ॥ १२ ॥

श्रीरुवाच । किमेतद् । क्षमं गावो अन्धां नेहाभिनन्दथ ।
न मां संप्रतिगृहीध्वं कक्षाद्वै दुर्लभां सतीं ॥ १३ ॥ सत्यश्च लोक-
वादीऽयं लोके चरति सन्नताः । स्वयं प्राप्ते परिभवो भवतीति

विनिश्चयः ॥ १४ ॥ महदुग्रं तपः कृत्वा मां निषिवन्ति मानवाः ।
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥ १५ ॥ प्रभाव एष वी-
 गावः प्रतिगृह्णीत मामिह । नावमन्या ह्यहं सौम्यास्त्रैलोक्ये
 सचराचरे ॥ १६ ॥

गाव जज्ञुः । नावमन्यामहे देवि न त्वां परिभवामहे ।
 अध्रुवा चक्ष्वित्तासि ततस्त्वां वर्जयामहे ॥ १७ ॥ वज्रनाद
 किमुक्तेन गम्यतां यत्र वाञ्छसि । वपुषाद्यो वयं सर्वाः किमप्याकं-
 लयामहे ॥ १८ ॥

श्रीसुवाच । अवज्ञाता भविष्यामि सर्वलोकस्य मानदाः ।
 प्रत्याख्यानान् युष्माकं प्रसादः क्रियतां मम ॥ १९ ॥ महाभामा
 भवत्यो वै शरण्याः शरणागतां । परित्रायन्तु मां नित्यं भज-
 मानामनिन्दितान् ॥ २० ॥ साननामिहमिच्छामि भवत्यः सततं
 शुभाः । अप्येकाङ्गेऽप्यधो वस्तुमिच्छामि च सन्तुलिते ॥ २१ ॥
 न वोऽस्ति कुक्षितं किञ्चिद्दङ्गे व्यालक्ष्यतेऽनघाः । पुण्याः पवित्राः
 सुभगा ममादिभं प्रवच्छत । वसेयं यत्र वो देहे तन्मे व्याख्यातु-
 मर्हथ ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वास्तु ता गावः शुभाः करुणवत्सलाः ।
 संमन्त्र्य सहिताः सर्वाः श्रियन्मूर्चुर्नराधिप ॥ २३ ॥ अवश्यं मानना
 कार्थ्या तवास्माभिर्यथस्विनि । शक्नुन्मूले निवस त्वं पुण्यमेतद्धि-
 नः शुभे ॥ २४ ॥

श्रीसुवाच । दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
 एवं भवतु भद्रं वः पूजितासि सुखप्रदाः ॥ २५ ॥ एवं कृत्वा तु
 समयं श्रीगौभिः सह भारत । पश्यन्तीनां ततस्तासां तत्रैवान्त-
 रेधीयत ॥ २६ ॥ एवं गोशकृतः पुत्र माहात्मं तेऽनुवर्षिषं
 माहात्मं च गवां भूयः श्रूयतां गदतो मम ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 गोप्रदानिके इत्यधीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

भीष्म उवाच । ये च गां संप्रयच्छन्ति ह्यतस्मिष्टाग्निशय वी ।
 तेषां सर्वाणि यज्ञाश्च नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १ ॥ ऋते दधिघृते-
 नेह न यज्ञः संप्रवर्तते । तेन यज्ञस्य यज्ञत्वमती मूलञ्च कथ्यते
 ॥ २ ॥ दानानामपि सर्वेषां गवां दानं प्रशस्यते । गावः श्रेष्ठाः
 प्रवित्ताश्च पावनं ह्येतदुत्तमं ॥ ३ ॥ पुष्टार्थमेताः सेवितं ग्रान्थर्थ-
 मपि चैव ह । पयोदधिघृतञ्चासां सर्वपापप्रमोचनं ॥ ४ ॥ गाव-
 स्तेजः परं प्रोक्तमिह लोके परत्र च । न गोभ्यः परमं किञ्चित्
 पवित्रं भरतर्षभ ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
 पितामहस्य सम्वादिमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ पराभूतेषु
 दैत्येषु शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः । प्रजा समुदिताः सर्वाः सत्यधर्मपरा-
 यणाः ॥ ७ ॥ अथर्षभः सगन्धर्वा किन्नरोरगराक्षसाः । देवा-
 सुरसुप्रर्णाश्च प्रजानां पतयस्तथा ॥ ८ ॥ पर्युपासन्त कौरव्य
 कदाचिहै पितामहं । नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्चाहाङ्गुः ॥ ९ ॥
 दिव्यतानेषु गायन्तः पर्युपासन्त तं प्रभुं । तत्र दिव्यानि पुष्पाणि
 प्रावहत् पवनस्तदा ॥ १० ॥ आजङ्घुर्ऋतवश्चापि सुगन्धिनी पृथक्
 पृथक् । तस्मिन् देवसमावाधे सर्वभूतसमागमे ॥ ११ ॥ दिव्य-
 वादित्संघुष्टे दिव्यस्त्रीचारणावृते । इन्द्रः प्रप्रच्छ देवेशमभिवाद्य
 प्रणम्य च ॥ १२ ॥ देवानां भगवन् कस्माह्नोकीशानां पितामह ।
 उपरिष्ठाद्गवां लोक एतदिच्छामि वेदितुं ॥ १३ ॥ किन्तपो
 ब्रह्मचर्यं वा गोभिः कृतमिहेश्वर । देवानामुपरिष्ठाद्दुयदसन्त्य-
 रजसं सुखं ॥ १४ ॥ ततः प्रीवाच ब्रह्मा तं शक्रं बलनिसूदनं ।
 अवज्ञातास्त्वया नित्यं गावो बलनिसूदन ॥ १५ ॥ तेन त्वमासां
 माहात्म्यं न वेत्सि शृणु यत् प्रभो । गवां प्रभावं परमं माहा-
 त्म्यं च सुरर्षभ ॥ १६ ॥ यज्ञाङ्गं कथिता गावो यज्ञ एव च
 वासवा । एतामिह किना वज्रो न वर्तते कथञ्चन ॥ १७ ॥ धार-
 यन्त प्रजासुव प्रथमा चक्षिषां तथा ॥ १८ ॥ एतासां तनयाश्चापि

कृषिवीगमुधासते । जनयन्ति च धान्यानि वीजानि विविधानि
 च ॥ १९ ॥ ततो ब्रह्माः प्रवर्तन्ते ह्ययं कव्यश्च सर्वशः । पयो-
 दधिघृतञ्चैव पुण्याद्यैताः सुराधिप । वहन्ति विविधान् भारान्
 ह्युत्पत्त्यापरिपीडिताः ॥ २० ॥ सुनीच धारयन्तीह प्रजास्यै-
 वाभिकर्मणा । वासवाकूटवाहिन्यः कर्मणा सुकृतेन च । उप-
 रिष्टान्ततोऽष्ठाकं वसन्त्येताः सदैव हि ॥ २१ ॥ एतत्ते कारणं
 यत्र निवासकृतमय वै । गवां देवोपरिष्टाद्धि समाख्यावं शत-
 क्रती ॥ २२ ॥ एता हि वरदत्ताश्च वरदांश्यापि वासव । सुरभ्यः
 पुण्यकर्मिभ्यः पावनाः शुभलक्षणाः ॥ २३ ॥ यदर्थं गाङ्गतायेव
 सुरभ्यः सुरसत्तम । तच्च मे शृणु कार्त्तस्त्रेण वदती वलसूदन
 ॥ २४ ॥ पुरा देवयुगे तात देवेन्द्रेषु महात्मसु । त्रीर्लोकाननु-
 भासत्सु विष्णो मर्मलमागते ॥ २५ ॥ अदित्यास्तप्यमानाया-
 स्तपो धीरं सुदुश्चरं । पुत्रार्थममरश्चे ष पाद्दिनैकैन नित्यदा ॥ २६ ॥
 तान्तु दृष्ट्वा महादेवीं तप्यमानां महत्तपः । हृद्यस्य दुहित्वा देवीं
 सुरभी नाम नामतः ॥ २७ ॥ अतत्यत तपोधीरं हृष्टा धर्मपरा-
 यणा । क्रीलासमिखरे रम्ये देवगन्धर्वसेविते ॥ २८ ॥ व्यतिष्ठ-
 द्दिकपाद्दिन परमं योगमास्थिता । दशवर्षसहस्राणि दशवर्ष-
 शतानि च ॥ २९ ॥ सन्तप्तास्तपसा तस्त्वा देवाः सर्षिमहोरगाः ।
 तत्र शला भवा सार्द्धं पर्युपासन्त तां शुभां ॥ ३० ॥ अथाह-
 सद्भवं तत्र देवीं तां तपसान्वितां । किमर्थं तप्यसे देवि तपो
 धीरमनिन्दिते ॥ ३१ ॥ प्रीतस्तेऽहं महाभागे तपसानेन शोभने ।
 वरयस्व वरं देवि दातास्मीति पुरन्दर ॥ ३२ ॥

सुरभ्युवाच । वरेषु भगवन् मह्यं कृतं लोकपितामह ।
 एष एव वरो मेऽस्य यत् प्रीतोऽसि ममानघ ॥ ३३ ॥

ब्रह्मोवाच । तामेवं भुवती देवीं सुरभीं त्रिदशेश्वर । प्रत्य-
 ङ्गवं यद्देवेभ्यस्तन्निबोध शचीपते ॥ ३४ ॥ अलोभकाम्यया देवि

तपसा च शुभानने । प्रसन्नोऽहं वरं तस्मादमरत्वं ददामि ते ॥ ३५ ॥ तस्याणामपि लोकानामुपरिष्ठान्निवत्ससि । मत्प्रसा-
दाच्च विख्यातो गोलोकः स भविष्यति ॥ ३६ ॥ मानुषेषु च कुर्वाणा
प्रजाः कर्म शुभन्तथा । निवत्सन्ति महाभागी सर्वा द्रुहितरस-
ते ॥ ३७ ॥ मनसा चिन्तिता भोगास्त्वया वै दिव्यमानुषाः ।
अस्य स्वर्गं सुखं देवि तत्तत् संपत्स्यसे शुभे ॥ ३८ ॥ तस्या लोकाः
सहस्राः सर्वकामसमन्विताः । न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च
पावकः ॥ ३९ ॥ न दैवं वाशुभं क्लिप्सित् विद्यते तत्र वासव ।
यत्र दिव्यान्धरस्थाणि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ४० ॥ विमानानि
सयुक्तानि कामगानि च वासव । ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन च
दमेन च । इानैश्च विविधैः पुण्यैस्तथा तीर्थानुसेवनात् ॥ ४१ ॥
तपसा महता चैव सुकृतेन च कर्मणा । शक्यः समासादयितुं
गोलोकः पुष्करेक्ष्ण ॥ ४२ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं मया शक्रानु-
प्रच्छते । न ते परिभवः कार्यो गवामसुरसूदन ॥ ४३ ॥

भीष्म सवाच । एवं श्रुत्वा सहस्राक्षः पूजयामास नित्यदा ।
गायत्रे वज्रमानस्य तासु नित्यं युधिष्ठिर ॥ ४४ ॥ एतत्ते सर्व-
माख्यातं पावनस्य महाद्युते । पवित्रं परमञ्चापि गवां माहात्म्य-
सुत्तमं ॥ ४५ ॥ कीर्तितं पुरुषव्याघ्र सर्वपापप्रमोचनं । य इदं
कथयेन्निद्र्यं ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ४६ ॥ इत्यकथ्येषु यज्ञेषु
पितृकार्येषु चैव हि । सार्वकामिकमश्चर्यं पितृस्तस्योपतिष्ठते
॥ ४७ ॥ गोषु भक्तस्य लभते यद्बुद्धिच्छति मानवः । स्त्रियो-
ऽपि भक्ता या गोषु ताश्च काममवाप्नुयुः ॥ ४८ ॥ पुत्रार्थी लभते
पुत्रं कन्यार्थी तामवाप्नुयात् । धनार्थी लभते वित्तं धर्मार्थी
धर्ममाप्नुयात् ॥ ४९ ॥ विद्यार्थी चाप्नुयात् विद्यां सुखार्थी
साप्नुयात् सुखं । न क्लिप्तदुर्लभश्चैव गवां भक्तस्य भारत ॥ ५० ॥
इत्येतमासनपदसि सातभसकथने सप्तमीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सक्तं पितामहेनेदं गवां दानममुत्तमं ।
 विधिषिण नरेन्द्राणामिह धर्ममवेक्षतां ॥ १ ॥ राक्ष्यं हि सततं
 दुःखं दुर्धरञ्चाकृतात्मभिः । भूयिष्ठञ्च नरेन्द्राणां विद्यते न शुभ-
 गतिः ॥ २ ॥ पूयन्ते तत्र नियतं प्रयच्छन्तो वसुधरां । सर्वे च
 कथिता धर्मास्त्वया मे कुरुनन्दन ॥ ३ ॥ एवमेव गवासुत्तं
 प्रदानन्ते मृगीण ह । ऋषिणा नाचिकेतेन पूर्वमेव निदर्शितं ॥४॥
 वेदोपनिषदा चैव सर्वकर्मसुदक्षिणाः । सर्वक्रतुषु चोद्दिष्टं भूमि-
 गावोऽथ काञ्चनं ॥ ५ ॥ तत्र श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति
 वै । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पितामह वयातथं ॥ ६ ॥ किं सुवर्णं
 कथं जातं कस्मिन् काले किमात्मकं । किं दैवं किं फलञ्चैव कस्माच्च
 परमुच्यते ॥ ७ ॥ कस्माद्दानं सुवर्णस्य पूजयन्ति मनोषिणः ।
 कस्माच्च दक्षिणार्थं तद्दयश्चकर्मसु गच्छते ॥ ८ ॥ कस्माच्च पावनं
 अष्टं भूमैर्गोभ्यश्च काञ्चनं । परमं दक्षिणार्थं च तद्ब्रूवीहि
 पितामह ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । शृणु राजन्वदितो वङ्गकारणविस्तारं ।
 जातरूपसमुत्पत्तिमनुभूतञ्च यज्ञया ॥ १० ॥ पिता मम महा-
 तैजाः ग्रान्तनुर्निधनं गतः । तस्य दिदृशुरहं आहं गङ्गाहार-
 सुपागमं ॥ ११ ॥ अत्रागम्य पितुः पुत्र आहकर्मसमारभं । माता
 मे जाङ्गवी चाह साहाय्यमकरोत्तदा ॥ १२ ॥ ततोऽग्रतस्तपः-
 सिद्धानुपवेश्य बहून्तपीन् । तीर्थप्रदानात् प्रभृतिकार्याण्यहमथा-
 रभं ॥ १३ ॥ तत् समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्वकर्म समाहितः । हातुं
 निर्वपणं सम्यक् यथावदहमारभं ॥ १४ ॥ ततस्तं दर्भविन्यासं
 भिक्ष्वा सुसुचिराङ्गदः । प्रलम्बाभरणो वाङ्गसुदतिष्ठविश्राम्यते
 ॥ १५ ॥ समुत्थितमहं दृष्ट्वा परं बिभ्रयमागमं । प्रतिग्रहीता
 साक्षात्पितेति भरतर्षभ ॥ १६ ॥ ततो मे पुनरेवासीत् संज्ञा
 यच्चिन्त्य आस्त्रतः । नासं वेदेषु विहितो विधिहस्त इति

प्रभो ॥ १७ ॥ पिण्डो देवो नरेषु च ततो मतिरभूत्सम । साक्षात्
 चैह मनुष्यस्य पिण्डं हि पितरः क्वचित् ॥ १८ ॥ अङ्गन्ति विहि-
 तश्चेत्यं पिण्डो देवः कृषेप्सिति । ततोऽहं तदनादृत्य पितुर्हस्त-
 निदर्शनं ॥ १९ ॥ शास्त्रप्रामाण्यसूक्ष्मन्तु विधिं पिण्डस्य संस्मरन् ।
 ततो दर्भेषु तत् सर्वमददं भरतर्षभ ॥ २० ॥ शास्त्रमार्गानुसारेण
 तद्विधिं मनुजर्षभ । ततः सीन्तर्हितो वाङ्मः पितुर्भैम गराधिप
 ॥ २१ ॥ ततो मे दर्भयामाहः स्वप्नान्ते पितरस्तथा । प्रीय-
 माणास्तु माम्बुधुः प्रीताः स भरतर्षभ ॥ २२ ॥ विज्ञानेन तवा-
 नेन यन्न सुहृदि धर्मतः । त्वया हि कुर्वता शास्त्रं प्रमाणमिह
 प्रार्थिव ॥ २३ ॥ आत्मा धर्मः श्रुतं वेदाः पितरश्चर्षिभिः सह ।
 साक्षात् पितामहो ब्रह्मा शुर्वीऽथ प्रजापतिः ॥ २४ ॥ प्रमाण-
 सुपनीता वै स्थितिश्च न विचालिता । तदिदं सम्भारक्ष्यं त्वयाय
 भरतर्षभ ॥ २५ ॥ किन्तु भूमेर्गवाङ्मार्थं सुवर्षं दौघतामिति ।
 एवं वयञ्च धर्मज्ञ सर्वं चास्मत् पितामहाः ॥ २६ ॥ पाविता वै
 भविष्यन्ति पावनं परमं हि तत् । दद्युः पूर्वान् दसैवान्यांस्तथा
 सन्तारयन्ति वै ॥ २७ ॥ सुवर्षं ये प्रवच्छन्ति एवं मत्पितरोऽ-
 द्भुवन् । ततोऽहं विस्मिती राजन् प्रतिबुद्धो विशाम्पते ॥ २८ ॥
 सुवर्षदानेऽकरवं मतिञ्च भरतर्षभ । इतिहासमिमञ्चापि शृणु
 राजन् पुरातनं ॥ २९ ॥ जामदग्न्यं प्रति विभो धन्यमायुष्यमेव
 च । जामदग्न्येन रामेण तीव्ररोषान्वितेन वै ॥ ३० ॥ स्त्रिः सप्त-
 कृत्वाः पृथिवी कृता निःश्रितिया पुरा । ततो जिह्मा महीं श्रुत्स्वां
 रामो राजीवलोचनः ॥ ३१ ॥ आजहार क्रतुं बीरो ब्रह्मचत्रेण
 पूजितं । वाजिमेधं महाराज सर्वकामसमन्वितं ॥ ३२ ॥ पावनं
 सर्वभूतानां तेजो द्युतिविवर्द्धनं । विपाप्मा च च तेजस्वी तेन
 क्रतुफलैर्न च ॥ ३३ ॥ नैवात्मनोऽथ लक्ष्मतां जामदग्न्योऽध्यगच्छत ।
 क्रतुं क्रतुवरेणैवाः महाज्ञा दक्षिणावता ॥ ३४ ॥ अप्रच्छागम-

सम्पन्नानृषीन् देवांश्च भार्गवः । पावनं यत्परं नृणामुग्रे कर्मणि
 वर्त्ततां ॥ ३५ ॥ तदुच्यतां महाभागा इति जातघृणोऽब्रवीत् ।
 इत्युक्त्वा वेदशास्त्रास्तासूचुस्ते महर्षयः ॥ ३६ ॥ राम विप्राः
 सत्क्रियन्तां वेदप्रामाण्यदर्शनात् । भूयश्च विप्रर्षिगणाः प्रष्टव्याः
 पावनं प्रति ॥ ३७ ॥ ते यद्ब्रूयुर्महाप्राज्ञास्तत्रैव समुदाचर ।
 ततो वशिष्ठं देवर्षिगमस्त्वमथ काश्चपं ॥ ३८ ॥ तमेवायं महा-
 तेजाः पप्रच्छ भृगुनन्दनः । जाता मतिर्मे विप्रेन्द्राः कथं पूषीय-
 मित्युत ॥ ३९ ॥ केन वा कर्मयोगिन प्रदानेनेह केन वा । सदि-
 वोनुग्रहकृता बुद्धिर्मां प्रतिसत्तमाः । प्रब्रूत पावनं किं मे भवेदिति
 [तपोधनाः ॥ ४० ॥

ऋषय जचुः । गाश्च भूमिञ्च वित्तञ्च दत्त्वेह भृगुनन्दन ।
 पापकृत् पूयते मर्त्तत्र इति भार्गव शुश्रुम ॥ ४१ ॥ अन्यद्दानन्तु
 विप्रर्षिं श्रूयतां पावनं महत् । दिव्यमव्यङ्ग्यत्वाकारमपद्यं जात-
 वेदसः ॥ ४२ ॥ दग्धा लोकान् पुरा वीर्यात् समूतमिह शश्रुमः ।
 सुवर्णमिति विख्यातं तद्ददत् सिद्धिमेष्यसि ॥ ४३ ॥ ततोऽब्रवी-
 दशिष्ठस्त्वं भगवान् संशितव्रतः । शृणु राम यथोत्पन्नं सुवर्ण-
 मनलप्रभं ॥ ४४ ॥ फलं दास्यति ते यत्तु दाने परमिच्छीच्यते ।
 सुवर्णं यच्च यस्माच्च यथा च गुणवत्तरं ॥ ४५ ॥ तन्निबोध महा-
 वाहो सर्वं निगदतो मम । अग्नीषीगात्कमिदं सुवर्णं विद्धि
 निश्चयं ॥ ४६ ॥ अजोन्निर्बंरुषो मेयः सूर्योऽप्यह इति दर्शनं ।
 कुञ्जराश्च स्यूता नागा महिषाश्चासुरा इति ॥ ४७ ॥ कुक्कुटाश्च
 वराहाश्च राक्षसा भृगुनन्दन । इडागावः पयः सोमो भूरितिद्येव
 च स्यूतिः ॥ ४८ ॥ जगत् सर्वञ्च निर्मथ्य तेजोराशिः समुत्थितः ।
 सुवर्णमेभ्यो विप्रर्षिं व्रतं परमनुत्तमं ॥ ४९ ॥ एतस्मात् कारणा-
 हेवा गन्धर्वीरगराक्षसाः । मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति
 तत् ॥ ५० ॥ सुकटैरङ्गदयुतैरलङ्कारैः पृथग्विधैः । सुवर्णविकृतै

क्षत्र विराजन्ते भृगूत्तम ॥ ५१ ॥ तस्मात् सर्वपवितेभ्यः पवित्रं
 परमं स्मृतं । भूमेर्गोभ्योऽथ रत्रेभ्यस्तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ ५२ ॥
 पृथिवीं गाश्च दत्त्वेह यच्चान्यदपि किञ्चन । विभिद्यते सुवर्णस्य
 दानं परमकं विभो ॥ ५३ ॥ अक्षयं पावनञ्चैव सुवर्णममरद्युते ।
 प्रयच्छ द्विजमुख्येभ्यः पावनं ह्येतदुत्तमं ॥ ५४ ॥ सुवर्णमेव
 सर्वासु दक्षिणासु विधीयते । सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति सर्वदास्ते
 भवन्त्युत ॥ ५५ ॥ देवतास्ते प्रयच्छन्ति ये सुवर्णं दद्व्यथ ।
 अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णञ्च तदात्मके ॥ ५६ ॥ तस्मात् सुवर्णं
 ददता दत्ताः सर्वाः स देवताः । भवन्ति पुरुषव्याघ्र न ह्यतः
 परमं विदुः ॥ ५७ ॥ भूय एव च माहात्म्यं सुवर्णस्य निबोध
 मे । गदती मम विप्रर्षिं सर्वं सख्यभृताम्बर ॥ ५८ ॥ मया श्रुत-
 मिदं पूर्वं पुराणे भृगुनन्दन । प्रजापतेः कथयतो यथा न्यायन्तु
 तस्य वै ॥ ५९ ॥ शूलपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः । गिरौ
 हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्भव ॥ ६० ॥ दिव्या विवाहे निर्वृत्ते
 रुद्राण्या भृगुनन्दन । समागमे भगवतो दिव्या सह महात्मनः
 ॥ ६१ ॥ ततः सर्वं समुद्दिग्वा दिवा रुद्रमुपागमन् । ते महादिव-
 मासीनं देवीञ्च वरदासुमां ॥ ६२ ॥ प्रासाद्य प्रिरसा सर्वं रुद्र-
 म्बुचुर्भूगूदह । अयं समागमो हिव दिव्या सह तवानध ॥ ६३ ॥
 तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्यातितेजसः । अमोषतेजास्त्वं देव
 देवी चैवसुमा तथा ॥ ६४ ॥ अपत्यं युवयोर्देव वलवद्भविता
 विभो । तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किञ्चिच्छेषयिष्यति ॥ ६५ ॥
 तद्देभ्यः प्रणतेभ्यस्तं देवेभ्यः पृथुलोचन । वरं प्रयच्छ लोकेश
 त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ ६६ ॥ अपत्यार्थं निगङ्गीष्व तेजः पर-
 मकं विभो । त्रैलोक्यसारो हि युवां लोकं सन्तापयिष्यथ ॥ ६७ ॥
 तदपत्यं हि युवयोर्देवानभिभवेत् ध्रुवं । न हि ते पृथिवी देवी
 न च धीर्न दिवं विभो ॥ ६८ ॥ नेदं धारयितुं शक्ताः समस्ता

इति नो मतिः । तेजःप्रभाविर्हैर्यं तस्मात् सर्वमिदं जगत् ॥६६॥
तस्मात् प्रसादं भगवन् कर्तुमर्हसि नः प्रभो । न देव्यां सम्भवेत्
पुत्रो भवतः सुरसत्तम ॥ ७० ॥ धैर्यादेव निरृङ्गीष्व तेजो
ज्वलितमुत्तमं । इति तेषां कथयतां भगवान् गोवृषध्वजः ॥७१॥
एवमस्त्विति देवांस्तान् विप्रर्षे प्रत्यभाषत । इत्युक्त्वा चोर्वमनय-
द्रेतो वृषभवाहनः ॥ जर्दरेताः समभवत्ततः प्रभृति चापि सः ।
रुद्राणी तु ततः क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तथा कृते ॥ ७३ ॥ देवानथा-
व्रवीत्तत्र स्त्रीभावात् परुषं वचः । यस्मादपत्यकामो वै भर्ता मे
विनिवर्तितः ॥ ७४ ॥ तस्मात् सर्वं सुरा यूयमनपत्या भविष्यथ ।
प्रजोच्छेदो मम कृतो यस्माद्दुष्काभिरय वै ॥ ७५ ॥ तस्मात्
प्रजा वः खगमाः सर्वेषां न भविष्यति । पावकस्तु न तत्रासी-
च्छापकाले भृगूश्च ॥ ७६ ॥ देवा देव्यास्तथा यापादनपत्या-
स्तथाभवन् । रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामास वै तदा ॥ ७७ ॥
प्रस्कन्दन्तु ततस्तस्मात् किञ्चित्तलापतङ्गवि । उत्पपात तदा
वङ्गौ ववृषे चाङ्गुतोपमं ॥ ७८ ॥ तेजस्तेजसि संयुक्तमात्मयो-
नित्तमागतं । एतस्मिन्नेव काले तु देवाः अक्रपुरोगमाः ॥ ७९ ॥
असुरस्तारकी नाम तेन सन्तापिता भृशं । आदित्या वसवो
रुद्रा मरुतोऽथाग्निनावपि ॥ ८० ॥ साध्याश्च सर्वे सन्तस्ता दैते-
यस्य पराक्रमात् । स्थानानि देवतानां हि विमानानि पुराणि
च ॥ ८१ ॥ ऋषीणाञ्चाश्रमाश्चैव वभ्रुरसुरैर्हताः । ते दौन-
मनसः सर्वे देवता ऋषयश्च ये । प्रजम्भुः शरणं देवं ब्रह्माण-
मजरं विभुं ॥ ८२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकपर्वणि हानधर्मकथने

सुवर्णोत्पत्तौ चतुरधीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

देवा जघुः । असुरस्तारकी नाम तया दत्तवरः प्रभो ।
सुरावृषींश्च क्षिप्नाति बधस्तस्य विधीयतां ॥ १ ॥ तस्माद्भवन्
समुत्पन्नमस्त्राकं वै पितामह । परिव्रावस्य नो देव न ह्यन्या
गतिरस्ति नः ॥ २ ॥

ब्रह्मोवाच । समोऽहं सर्वभूतानामधर्मं नेह रोचये । ह्यन्यतां
तारकः क्षिप्रं सुरप्रिगणवाधिता ॥ ३ ॥ वेदा धर्माश्च नोच्छेदं
गच्छेद्युः सुरसत्तमाः । विहितं पूर्वमेवात्र मया वै व्येतु वो
ज्वरः ॥ ४ ॥

देवा जघुः । वरदानाद्भवतो दैतयो बलगर्वितः । द्वैर्न
शक्यते हन्तुं स कथं प्रथमं ब्रजेत् ॥ ५ ॥ स हि नैव स्य देवानां
नासुराणां न रक्षसां । बध्यः स्यामिति जग्राह वरं ततः पिता-
मह ॥ ६ ॥ देवाश्च अप्ता रुद्राश्चा प्रजोच्छेदे पुरा कृते । न
भविष्यति वोऽपत्यमिति सर्वं जगत्पते ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच । इतामनी न तत्राशीच्छापकाले सुरोत्तमाः ।
स उत्पादयितापत्यं वधाय त्रिदशदिशां ॥ ८ ॥ तद्दे सर्वानति-
क्रम्य देवदानवराक्षसान् । अनुष्ठानथ गन्धर्वान्नागानथ च पक्षिणः
॥ ९ ॥ अस्त्रेणामोघपातेन अक्षत्रा तं घातयिष्यति । यतो को
भयमुत्पन्नं ये चाग्ये सुरग्रवः ॥ १० ॥ सनातनो हि संकल्पः
काम इत्यभिधीयते । रुद्रस्य रेतः प्रस्कन्नमनो निपतितञ्च यत्
॥ ११ ॥ तत्तेजोभिर्मेहद्भूतं द्वितीयमिव पावकं । वधार्थं
देवग्रूणां गङ्गायां जनयिष्यति ॥ १२ ॥ स तु नावाप तं शार्पं
नष्टः स इतभुक तदा । तस्मादो भयहृद्देवाः समुत्पत्स्रति
पावक्रिः ॥ १३ ॥ अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य नियुज्यतां ।
तारकस्य वधोपायः कथितो वै मयावधाः ॥ १४ ॥ न हि तेज-
स्विनां शपास्तेजःसु प्रभवन्ति वै । वलान्यतिवर्लं प्राप्य दुर्व-
सानि भवन्ति वै ॥ १५ ॥ हन्यादबध्यान् वरदानपि त्रैव तप-

स्त्रिंशः । सङ्ख्यामिच्छिः कामः सनातनतमोऽभवत् ॥ १६ ॥
जगत्प्रतिरनिर्देश्यः सर्वगः सर्वभाजनः । हृच्छयः सर्वभूतानां
ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः ॥ १७ ॥ अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजो-
राशिर्ज्जताशनः । स वो मनोगतं कामं देवः सम्पादयिष्यति
॥ १८ ॥ एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ततो देवा महात्मनः । जम्मुः संसिद्ध-
सङ्ख्याः पर्येषन्तो विभावसुं ॥ १९ ॥ ततस्त्रैलोक्यमृष्यौ-
व्यचिन्वन्त सुरैः सह । काङ्क्षन्तो दर्शनं वक्रैः सर्वे तद्गतमानसाः
॥ २० ॥ परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः । लोक-
ननुचरन् सिद्धाः सर्वे एव भृगूत्तम ॥ २१ ॥ नष्टमात्मनि संलीनं
नाधिजम्मुर्ज्जताशनं । ततः संजातसंवासान्नेर्द्शनकालसान्
॥ २२ ॥ जलेचरः क्लान्तमनास्तेजसाम्नेः प्रदीपितः । च्वाचं
देवान्मण्डूको रसातलतलोत्थितः ॥ २३ ॥ रसातलतले देवा
वसत्यनिरिति प्रभो । सन्तम्पादिहः संप्राप्तः पावकप्रभकदहं ॥ २४ ॥
स संसृप्तो जले देवा भगवान् हव्यवाहनः । आपः संहृज्य तेजो-
भिस्तेन सन्तापिता वयं ॥ २५ ॥ तस्य दर्शनमिष्टं वो यदि देवा
विभावसोः । तत्रैनमधिगच्छध्वं काथं वो यदि वज्रिना ॥ २६ ॥
गम्यतां साधयिष्यामो वयं अग्निमयात् सुराः । एतावदुक्त्वा
मण्डूकस्तरितो जलमाविशत् ॥ २७ ॥ ज्जताशनस्तु वुवुधे मण्डूकस्य
च पैशुनं । अथाप स तमासाद्य न रसान् वित्स्यसाति वै ॥ २८ ॥
तं वै संयुज्य आपेन मण्डूकं तरितो ययौ । अन्यत्र वासाय
विभूर्न चात्मानमदर्शयत् ॥ २९ ॥ देवास्त्वनुग्रहं चक्रुर्मण्डूकानां
भृगूत्तम । यत्तत् शृणु महावाचो गदतो मम सर्वशः ॥ ३० ॥
देवा ऊचुः । अग्निशापादजिह्वापि रसज्ञानवह्निष्कृताः ।
सरस्वतीं वज्रविधां यूयमुच्चारयिष्यथ ॥ ३१ ॥ विलवासगतांशैव
निराहारानचेतसः । गतासूनपि संशुष्कान् भूमिः सम्भारयि-
ष्यति ॥ ३२ ॥ तमोषनायामपि वै निशायां विवरिष्यथ । इत्युक्त्वा

तांस्ततो देवाः पुनर्देव महीमिमां । परीयुञ्जन्तनस्यार्थं न चावि-
न्दन् इतासर्गं ॥ ३३ ॥ अथ तान् हिरदः कश्चित् सुरेन्द्रहिरदो-
पमः । अश्वत्थस्त्रोऽनिरित्येवमाह देवान् भृगूदह ॥ ३४ ॥ अथाप
ज्वलनः सर्वान् हिरदान् क्रोधमूर्च्छितः । प्रतीपा भवतां जिह्वा
भविष्यतीति भृगूदह ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा निःसृतीऽश्वत्यादग्निर्वारण-
सुचितः । प्रविवेश शमीगर्भमध वक्रिः सुपुष्पया ॥ ३६ ॥ अनु-
ग्रहन्तु नागानां यज्ञक्रुः शृणु तं प्रभो । देवा भृगुकुलंश्रेष्ठ प्रीत्या
सत्यपराक्रमाः ॥ ३७ ॥

देवा जनुः । प्रतीपया जिह्वयापि सर्वाहारं करिष्यथ ।
वाचञ्चोच्चारयिष्यध्वमुच्चैरव्यञ्जिताक्षरां ॥ ३८ ॥ इत्युक्त्वा पुन-
रेवान्निमनुमसृद्दिवौकसः । अश्वत्याग्निःसृतश्चान्निः शमीगर्भमुपा-
विशत् ॥ ३९ ॥ शुक्रेण स्थापितो विप्र तं देवाः समुपाद्रवन् ।
अथाप शुकमग्निस्तु वाग्विहीनो भविष्यसि ॥ ४० ॥ जिह्वामाव-
र्त्तयामास तस्यापि इतभुक् तथा । दृष्ट्वा तु ज्वजनं देवाः शुक-
मूर्चुर्देवान्विताः ॥ ४१ ॥ भविता न त्वमत्यन्तं शुकले नष्टवा-
गिति । आतृत्तजिह्वस्य सती वाक्यं कान्तं भविष्यति ॥ ४२ ॥
बालस्येव प्रवृद्धस्य कलमव्यक्तमद्भुतं । इत्युक्त्वा तं शमीगर्भं
वक्रिमाखच्च देवताः ॥ ४३ ॥ तदेवायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वक्रिया-
स्वपि । ततः प्रभृति चाप्यग्निः शमीगर्भेषु दृश्यते ॥ ४४ ॥ उत्-
पादने तथोपायमधिजग्मुश्च मानवाः । आपो रसातले यास्तु
संपृष्टाश्चित्रभानुना ॥ ४५ ॥ ताः पर्वतप्रसन्नवर्णैरुष्मासुञ्चन्ति भार्गव ।
पावकेनाधिप्रयताः सन्तप्तास्तस्य तेजसा ॥ ४६ ॥ अथाग्निर्देवता
दृष्ट्वा बभूव व्यथितस्तदा । किमागमनमित्येवं तानपृच्छत पावकः
॥ ४७ ॥ तस्मिन्निर्वुधाः सर्वे ते चैव परमर्षयः । त्वां नियोख्या-
महे कार्यं तद्भवान् कर्तुमर्हति ॥ ४८ ॥ कृते च तस्मिन् भविता-
तवापि सुमहान् गुणः ॥ ४९ ॥

अग्निस्त्वाच । ब्रूत यद्भवतां कार्यं कर्त्तास्मि तदहं सुराः ।
भवतान्तु नियोज्योऽस्मि मा वोऽत्रास्ति विचारणा ॥ ५० ॥

देवा जचुः । असुरस्सारको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः ।
अस्मान् प्रवाधते वीर्यादधस्तस्य विधीयतां ॥ ५१ ॥ इमान् देव-
गणांस्तात प्रजापतिगणांस्तथा । ऋषींश्चापि महाभाग परि-
त्रायस्व पावक ॥ ५२ ॥ अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ।
यद्भयं नोसुरात्तस्मान्नाशयेद्व्यवाहन ॥ ५३ ॥ अप्तानां न महा-
देव्या नान्यदस्ति परायणं । अन्यत्र भवतो वीर्यात्तस्मात् त्रायस्व
नः प्रभो ॥ ५४ ॥ इत्युक्ताः स तथेत्युक्त्वा भगवान् हव्यवाहनः ।
जगामाथ दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति ॥ ५५ ॥ तथा चाप्य-
भवन् मिथो गर्भं चास्यां दधे तदा । वब्रुधे स तदा गर्भः कक्षे
कृष्णागतिर्यथा ॥ ५६ ॥ तेजसा तस्य देवस्य गङ्गा विह्वलचेतना ।
सन्तापमगमत्तीव्रं सा सोढुं न शक्नाक च ॥ ५७ ॥ आहिते
ज्वलनेनाथ गर्भं तेजःसमन्विते । गङ्गायामसुरः कश्चिद्भैरवं नादि-
मानदत् ॥ ५८ ॥ अत्रुद्धिपतितेनाथ नादिन विपुलेन सा । विल-
स्तोद्भ्रान्तनयना गङ्गा विह्वललोचना ॥ ५९ ॥ विसंज्ञा नाशक-
द्गर्भं वोढुमात्मानमेव च । सा तु तेजःपरीताङ्गी कम्पयन्तीव
जाङ्गवी ॥ ६० ॥ उदाच ज्वलनं विप्र तदा गर्भवलीडुता । न
ते शक्तास्मि भगवंस्तेजसोऽस्य विधारणे ॥ ६१ ॥ विमूढास्मि
कृतानेन न मे स्वास्थं यथा पुरां । विह्वला चास्मि भगवंश्चेतो
नष्टञ्च मेऽनघ ॥ ६२ ॥ धारणे नास्य शक्ताहं गर्भस्य तपतांवर ।
उत्सख्येहमिमं दुःखान्न तु कामात् कथञ्चन ॥ ६३ ॥ न तेजसो-
ऽस्ति संशयो मम देव विभावसो । आपदर्थं हि सम्बन्धः सुसू-
क्ष्मोऽपि महाद्युते ॥ ६४ ॥ यदत्र गुणसम्पन्नमितरहा ज्ञताशन ।
लथ्येव तदहं मन्ये धर्माधर्मौ च केवलौ ॥ ६५ ॥ तामुवाच
ततो वल्लिधार्थतां धार्थतामिति । गर्भो मत्तेजसा युक्तो महा-

शुक्लफलोदयः ॥ ६६ ॥ यक्ता ह्यसि महीं कृत्स्नां वोढुं धारयितु
 तथा । न हि ते किञ्चिद्प्राप्यमन्यतो धारणादृते ॥ ६७ ॥ सा
 वज्रिना वार्थमाणा देवैरपि सरिदरा । समुत्सृज्य तं गर्भं
 मेरो गिरिवरे तदा ॥ ६८ ॥ समर्था धारणे चापि रुद्रतेजः
 प्रधर्षिता । नाशकत्तं तदा गर्भं संधारयितुमोजसा ॥ ६९ ॥
 सा समुत्सृज्य तं दुःखाद्द्वीपं वैश्वानरप्रभं । दर्शयामास चाग्निस्तां
 तदा गङ्गां भृगूदह ॥ ७० ॥ पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठं कश्चिद्गर्भः
 सुखोदयः । कौटुम्बर्णोऽपि वा देवि कौटुम्बूषश्च दृश्यते । तेजसा
 केन वा युक्तः सर्वमेतद्ब्रूवीच्च मे ॥ ७१ ॥

मङ्गीवाच । जातरूपः स गर्भो वै तेजसा लभिवानघ ।
 सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्वतञ्चावभासयत् ॥ ७२ ॥ पद्मोत्पल-
 विमिश्राणां रुदानामिव शीतलः । गन्धोऽस्य सकृदध्वानां तुल्यो
 वै तपतांवर ॥ ७३ ॥ तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः ।
 यद्दिव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु च ॥ ७४ ॥ तत् सर्वं काञ्चनी-
 भूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यते । पर्यधावत शैलांश्च नदीः प्रसवणानि
 च ॥ ७५ ॥ व्याहीप्रयं स्तेजसा च त्रैलोक्यं स चराचरं । एवं
 रूपः स भगवान् पुत्रस्ते ह्यव्यवाहन ॥ ७६ ॥ सूर्यवैश्वानरसमः
 कान्ध्या सोम इवापरः । एवमुक्त्वा तु सा देवी तद्वैवान्तरधीयत
 ॥ ७७ ॥ पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्यं दिवोकसां । जगा-
 मेष्टं ततो देशं तदा भार्गवनन्दन ॥ ७८ ॥ एतैः कर्मगुणैर्लोकै-
 नामाज्जैः परिगीयते । हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा
 ॥ ७९ ॥ पृथिवी च तदा देवो ख्याता वसुमतीति वै । स तु
 गर्भो मह्यतेजसा साङ्गेयः पादकोद्भवः ॥ ८० ॥ दिव्यं शरवणं
 प्रपद्य वल्लभेऽद्भुतदर्शनः । दृश्यः कृत्तिकास्तन्तु वालाकंसदृश-
 युतिं ॥ ८१ ॥ पुत्रश्चैताश्च तं वालं पुपुषुस्तन्यविश्रवैः । ततः
 सं कार्तिकेयत्वमवाप्त परमशक्ति ॥ ८२ ॥ सन्दत्वात् सन्दत्वात्

श्चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत् । एवं सुवर्णसुत्पन्नमपत्यं जात-
वेदसः ॥ ८३ ॥ तत्र जाम्बुनदं श्रेष्ठं देवानामपि भूषणं । तत्र
प्रभृति चाप्येतज्जातरूपमुदाहृतं ॥ ८४ ॥ रत्नानामुत्तमं रत्नं
भूषणानां तथोत्तमं । पवित्रञ्च पवित्राणां मङ्गलानाञ्च मङ्गलं
यत् सुवर्णं च भगवान्निरीयः प्रजापतिः । पवित्राणां पवित्रं
हि कणकं द्विजसत्तमं । अग्निप्रोमात्मकञ्चैव जातरूपमुदा-
हृतं ॥ ८६ ॥

वशिष्ठ उवाच । अपि चेदं पुरा राम श्रुतं मे ब्रह्मदर्शनं
पितामहस्य बहून्तं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ८७ ॥ देवस्य महत-
स्तात वारुणीं विभ्रतस्तनुं । ऐश्वर्यं वारुणे राम रुद्रस्येभ्यस्य
वै प्रभो ॥ ८८ ॥ आजम्मुर्मुनयः सर्वे देवाश्चानिपुरोगमाः । यज्ञा-
ङ्गानि च सर्वाणि वषट्कारश्च मूर्त्तिमान् ॥ ८९ ॥ मूर्त्तिमन्ति च
ज्ञानानि यजूंषि च सद्यस्त्वयः । ऋग्वेदश्चाथभक्तैः प्रदत्तमविभ्र-
षितः ॥ ९० ॥ लक्ष्णानि सुरास्त्रोमा निरुक्तं सुरपङ्क्तयः ।
ओंकारश्चावसन् नेत्रे निग्रहप्रग्रहौ तथा ॥ ९१ ॥ वेदाश्च सोप-
निषद्दे विद्यासावित्राद्यापि च । भूतं भव्यं भविष्यञ्च दधार
भगवान् शिवः ॥ ९२ ॥ संजुहवात्मनात्मानं स्वयमेव तदा प्रभो ।
यज्ञञ्च शोभयामास बह्वक्षपं पिनाकघृक् ॥ ९३ ॥ द्यौर्नभः
पृथिवी खञ्ज तथा चैवैष भूपतिः । सर्वविघ्ने श्वरः श्रीमानेष
चापि विभावसुः ॥ ९४ ॥ एष ब्रह्मा शिवो रुद्रो वरुणोऽग्निः
प्रजापतिः । कौत्तरते भगवान् देवः सर्वभूतपतिः शिवः ॥ ९५ ॥
तस्य यज्ञः पशुपतेस्तपः क्रतव एव च । दौघा दौघप्रता देवी
द्विषश्च सदिगीश्वराः ॥ ९६ ॥ देवपत्न्यश्च कन्याश्च देवानाञ्चैव
जातरः । आगम्भुः साहतास्तत्र तदा भृगुकुलोद्भव ॥ ९७ ॥
यज्ञं पशुपतेः प्रीता वरुणस्य महात्मनः । स्वयम्भवस्तु ता इष्ट्वा
देतः समपतद्भुवि ॥ ९८ ॥ तस्य शुक्रस्य विस्मन्दात् पांशून् संश्रु-
त्

भूमितः । प्रास्यत् पूषा कराभ्यां वै तस्मिन्नेव द्रुताशने ॥ ९९ ॥
 ततस्तस्मिन् संप्रवृत्ते सत्रे ज्वलितपावके । ब्रह्मर्षो जुह्वतस्तत्र
 प्रादुर्भावी बभूव च ॥ १०० ॥ स्कन्नमात्रञ्च तच्छूर्कं शुवेण परि-
 ब्रह्म सः । आच्यवन्नन्नतस्यापि सोऽजुहोद्भृगुनन्दन ॥ १०१ ॥
 ततस्तु जनयामास भृतग्रामञ्च वीर्यवान् । तस्य तत्तेजसस्तस्मा-
 ञ्जज्ञे लोकेषु तेजसं ॥ १०२ ॥ तमसस्तामसा भावा व्यापि सत्त्वं
 तथोभयं । सगुणस्तेजसो नित्यस्तस्य चाकाशमेव च ॥ १०३ ॥
 सर्वभूतेषु च तथा सत्त्वं तेजस्तथोत्तमं । शुक्रे द्रुतेऽग्नौ तस्मिंस्तु
 प्रादुरासंस्त्रयः प्रभो ॥ १०४ ॥ पुरुषा वपुषा युक्ताः स्वैः स्वैः
 प्रसवजैर्गुणैः । भृगित्वैव भृगुः पूर्वमङ्गारेभ्योऽङ्गिरामवत् ॥ १०५ ॥
 अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् । सह ज्वालाभिस्त्यक्तो
 भृगुस्तस्मात् भृगुः स्मृतः ॥ १०६ ॥ मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मारीचः
 कन्यपो ज्ञभूत् । अङ्गारेभ्योऽङ्गिरास्तात वालिखिल्याः कुशो-
 च्चयात् ॥ १०७ ॥ अत्रैवात्रेति च विभो जातमत्रिं वदन्त्यपि ।
 तथा भस्मव्यपोहेभ्यो ब्रह्मर्षिगणसंमताः ॥ १०८ ॥ वैखानसाः
 समुत्पन्नास्तपः श्रुतगुणैः प्रवः ॥ १०९ ॥ अश्रुतोऽस्य समुत्पन्ना-
 वश्विनौ रूपसंमता । शेषाः प्रजानां पतयः सोतोभ्यस्तस्य
 जश्चिरे ॥ ११० ॥ ऋषयो रोमकूपेभ्यः खेदाच्छन्दी बलान्ननः ।
 एतस्मात् कारणादाङ्गरिं सर्वास्तु देवताः ॥ १११ ॥ ऋषयः
 श्रुतसम्पन्ना वेदप्रामाण्यदर्शनात् । यानि दाक्षणि ते मासा
 निर्यासाः पक्षसंज्ञिताः ॥ ११२ ॥ अक्षोरात्रा मुहूर्त्ताश्च पितृ-
 ज्योतिश्च वारुणं । रौद्रं लोहितमित्याङ्गुलीहितात् कणकं
 स्मृतं ॥ ११३ ॥ तस्मैव इति विज्ञेयं धूमाच्च वसवः स्मृताः ।
 अश्विषो याश्च ते सद्रास्तथादित्या महाप्रभाः ११४ ॥ उद्दिष्टास्ते
 तथाङ्गारा वै भिषोषु दिवि स्थिताः । आदिकर्ता च लोकस्य
 तत् परंब्रह्म तद्भुवम् ॥ ११५ ॥ सर्वकामदमित्याङ्गस्तद्रहस्य-

भुवाम् । ततोऽब्रवीन्नहादेवो वरुणः पवनात्मकः ॥ ११६ ॥
मम सत्रमिदं दिव्यमहं ग्रहपतिस्त्वह । त्रीणि पूर्वाण्यपत्यानि
मम तानि न संशयः । इति ज्ञानीत खगमा मम यज्ञफलं हि
तत् ॥ ११७ ॥

अग्निसुवाच । मदङ्गेभ्यः प्रसृतानि मदाश्रयकृतानि च ।
ममैव तान्यपत्यानि वरुणो ह्यवशात्मकः ॥ ११८ ॥ अथाब्रवी-
त्सोकगुरुब्रह्मा लोकपितामहः । ममैव तान्यपत्यानि मम शुक्रं
ज्जतं हि तत् ॥ ११९ ॥ अहं कर्ता हि सत्रस्य होता शुक्रस्य चैव
हि । यस्य बीजं फलं तस्य शुक्रञ्चेत् कारणं मतं ॥ १२० ॥
ततोऽब्रुवन् देवगणाः पितामहसुपेत्य वै । कृताञ्जलिपुटाः सर्वे
शिरोभिरभिवन्द्य च ॥ १२१ ॥ वयञ्च भगवन् सर्वे जगच्च सचरी-
चरं । तवैव प्रसवाः सर्वे तस्मादग्निर्विभावसुः ॥ १२२ ॥ वरुण-
श्चेश्वरो देवो लभतां कामनीषितं । निसर्गाद्ब्रह्मणश्चापि वरुणो
यादसां पतिः ॥ १२३ ॥ जग्राह वै भृगुं पूर्वमपत्यां सूर्य्यवर्चसः ।
ईश्वरोऽङ्गिरसञ्चाग्नेरपत्यार्थमकल्पयत् ॥ १२४ ॥ पितामहस्त्व-
पत्यां वै कविं जग्राह तत्त्ववित् । तदा स वारुणः ख्यातो भृगुः
प्रसवकर्म्मकृत् ॥ १२५ ॥ आग्नेयस्त्वङ्गिराः श्रीमान् कविर्ब्राह्मो
महायथाः । भार्गवाङ्गिरसौ लोके कौकसन्तानलक्षणी ॥ १२६ ॥
एते हि प्रसवाः सर्वे प्रजानां पतयस्त्वयः । सर्वे सन्तानमेतेषा-
मिदमित्युपधारय ॥ १२७ ॥ भृगोस्तु पुत्राः सर्धासन् सर्वे तुल्या
भृगोर्गुणैः । चवनो वज्रशीर्षश्च शुचिरौर्वस्तथैव च ॥ १२८ ॥
शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते । भार्गवा वारुणाः सर्वे
शेषां बंशो भवानपि ॥ १२९ ॥ अष्टौ चाङ्गिरसः पुत्रा वारुणा-
स्तेऽप्युदाहृताः । बृहस्पतिस्तथ्यश्च पयस्यः भान्तिरेव च ॥ १३० ॥
वीरो विह्वलः सम्वर्त्तः सुधन्वा चाष्टमः स्रुतः । एतेऽष्टौ वज्रिजाः
सर्वे ज्ञाननिष्ठा निरामयाः ॥ १३१ ॥ ब्रह्मणस्तु कविः पुत्र

वारुणास्तेऽप्युदाहृताः । अष्टौ प्रसवजैर्युक्तं युषैर्ब्रह्मविदः शुभाः
 ॥ १३२ ॥ कविः काव्यश्च धृष्टश्च बुद्धिमानुषना तथा । भृगुश्च
 विरजश्चैव काशीं चीग्रश्च धर्मवित् ॥ १३३ ॥ अष्टौ कविसुतौ
 ह्येते सर्वं मेभिर्जगत्तत । प्रजापतय एते हि प्रजातां यैरिह
 प्रजाः ॥ १३४ ॥ एवमङ्गिरसश्चैव कवेश्च प्रसवान्वयैः । भृगोश्च
 भृगुशाहूलं वंशजैः सहतं जगत् ॥ १३५ ॥ वरुणश्चादितो विप्र
 जग्राह प्रभुरीश्वरः । कविन्तात भृगुश्चापि तस्मात्तो वारुणौ
 ज्यौ ॥ १३६ ॥ जग्राहाङ्गिरसं देवः शिखी तस्माद्दुतामनः ।
 तस्मादाङ्गिरसा श्रेयाः सर्वं एवं तदन्वयाः ॥ १३७ ॥ ब्रह्मा धिता-
 मह पूर्वं देवताभिः प्रसादितः । इमे नः सन्तरिष्यन्ति प्रजाभि-
 र्जगतीश्वराः ॥ १३८ ॥ सर्वं प्रजानां पतयः सर्वं चापि तप-
 श्चिन्तः । त्वत् प्रसादादिमं लोकं तारयिष्यन्ति साम्प्रतं ॥ १३९ ॥
 तथैव वंशकर्त्तारस्तव तेजोविवर्धनाः । भवेयुर्वद्विदुषः सर्वं च
 कृतिनस्तथा ॥ १४० ॥ देवपक्षवराः सौम्याः प्राजापत्या महर्षयः ।
 प्राप्नुवन्ति तपश्चैव ब्रह्मचर्यं परन्तथा ॥ १४१ ॥ सर्वं हि वयमेते
 च तवैव प्रसवाः प्रभो । देवानां ब्राह्मणानाञ्च त्वं हि कर्त्ता
 पितामह ॥ १४२ ॥ मरीचिमादितः कृत्वा सर्वं चैवाथ भार्गवाः ।
 अपत्यानीति संप्रेष्य क्षमयाम पितामह ॥ १४३ ॥ ते त्वनेनैव
 रूपेण प्रजनिष्यन्ति वै प्रजाः । स्थापयिष्यन्ति चात्मानं युगादि-
 निघने तथा ॥ १४४ ॥ इत्युक्तः स तदा तैस्तु ब्रह्मा लोकपिता-
 महः । तथेत्येवान्ब्रवीत् प्रीतस्तेऽपि जग्मुर्यथागतं ॥ १४५ ॥
 एवमेतत् पुरातनं तस्य यज्ञे महात्मनः । देवश्रेष्ठस्य लोकादौ
 वारुणीं विभक्तस्तनुं ॥ १४६ ॥ अग्निर्ब्रह्मा पशुपतिः सर्वो रुद्रः
 प्रजापतिः । अग्नेरपत्यमेतद्देव सुवर्णमिति धारणा ॥ १४७ ॥
 अन्नप्रभावे च कुरुते वङ्गिस्थानेषु काञ्चन । जामदग्न्यः प्रमा-
 ण्यो वेदश्रुतिनिर्द्धानात् ॥ १४८ ॥ कुम्भस्त्वख्ये जुहोत्यग्निं सुवर्णं

तत्र चास्थिते । कर्त्तव्यस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं चाजस्य दक्षिणे ॥ १४८ ॥
 अक्रतोऽपि परस्याषु ब्राह्मणस्य करेऽपि वा । इति प्रीतिकर्त्त-
 व्यं भगवन्स्तत्र मन्यते ॥ १५० ॥ तस्मादग्निपराः पर्वे देवता
 इति शुश्रुम । ब्रह्मणो हि प्रेस्तोऽग्निरग्ने रपि च काञ्चन ॥ १५१ ॥
 तस्मात् ये वै प्रयच्छन्ति सुवर्णं धर्मदर्शिनः । देवतास्ते प्रय-
 च्छन्ति समन्ता इति नः श्रुतं ॥ १५२ ॥ तस्य चातमसो लोकाश्च
 गच्छतः परमां गतिं । स्वर्लोके राजरान्येन सोऽभिषिच्येत
 भार्गव ॥ १५३ ॥ आदित्योदयसम्प्राप्ते विधिमन्त्रपुरस्कृतं । ददाति
 काञ्चनं यो वै दुःस्वप्नं प्रतिहन्ति सः ॥ १५४ ॥ ददातुप्रदितमाले
 यस्तस्य पाप्मा विधूयते । मध्याह्ने ददतो रुक्मं हन्ति पापमना-
 गतं ॥ १५५ ॥ ददाति पश्चिमां सन्ध्यां यः सुवर्णं यतव्रतः ।
 ब्रह्मवायुनिशोमानां सालोक्यमुपयाति सः ॥ १५६ ॥ सेन्द्रेषु चैव
 लोकेषु प्रतिष्ठा विन्दते शुभं । इह लोके यथाः प्रायश्चान्तपापान्
 च मीदते ॥ १५७ ॥ ततः सम्पद्यतेऽन्येषु लोकेष्वप्रतिमः सदा ।
 अनावृत्तगतिश्चैव कामचारोऽभवत्युत ॥ १५८ ॥ न च चरति
 तेभ्यश्च यथाशैवाप्नुते महत् । सुवर्णमच्चयं दत्त्वा लोकांश्चाप्नोति
 पुष्कलान् ॥ १५९ ॥ यस्तु संजनयित्वाग्निमादित्यादयनं प्रति ।
 दद्याद्देवैर्ब्रतमुद्दिश्य सर्वकामान् समश्नुते ॥ १६० ॥ अग्निमित्येवै
 तत् प्राहुः प्रदानं वै सुखावहं । यथेष्टगुणसंवृत्तं प्रवर्त्तकमिति
 श्रुतं ॥ १६१ ॥ एषा सुवर्णस्योत्पत्तिः कथिता ते मया मन्त्र-
 कार्तिकेयस्य च विभो तद्विद्धि भृशुनन्दन ॥ १६२ ॥ कार्तिकेयस्तु
 संवृद्धः कालेन महता तदा । देवैः सेनापतिलेन वृतः सेन्द्रेर्भृशु-
 हह ॥ १६३ ॥ जघान तारकश्चापि दैत्यमन्यांस्तथासुरान् ।
 त्रिदशेन्द्राञ्चया ब्रह्मन् लोकानां हितकाम्यया ॥ १६४ ॥ सुवर्ण-
 दाने च मया कथितास्ते गुणा विभो । तस्मात् सुवर्णं विप्रैभ्यः
 प्रयच्छ ददतां वर ॥ १६५ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तः स वशिष्ठेन जामदेन्द्रः प्रतापवान् ।
 ददौ सुवर्णं विप्रेभ्यो व्यमुच्यत च किल्बिषात् ॥ १६६ ॥ एतत्ते
 सर्वमाख्यातं सुवर्णस्य महीपते । प्रदानस्य फलञ्चैव जन्म चास्य
 बुधिष्ठिर ॥ १६७ ॥ तस्मात्त्वमपि विप्रेभ्यः प्रवच्छ कनकं वज्रं ।
 इदं सुवर्णं नृपते किल्बिषादिप्रमोक्षसि ॥ १६८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 सुवर्णोत्पत्तौ पञ्चाग्नीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उक्ताः पितामहेनेह सुवर्णस्य विधानतः ।
 विस्तरेण प्रदानस्य ये गुणाः श्रुतिलक्षणाः ॥ १ ॥ यत्तु कारण-
 सुत्पत्तेः सुवर्णस्य प्रकीर्तितं । स कथं तारकः प्राप्तो निधनं
 तद्ब्रवीहि मे ॥ २ ॥ उक्तां स देवतानां हि अवध्य इति पार्थिव ।
 कथं तस्याभवन्मृत्युर्विस्तरेण प्रकीर्तय ॥ ३ ॥ एतदिच्छाम्यहं
 श्रोतुं त्वत्तः कुरुकुलोदह । कात्स्त्रेण तारकवधं परं कौतूहलं
 हि मे ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । विपन्नकृत्या राजेन्द्र देवता ऋषयस्तथा ।
 कृत्तिकाश्चोदयामासुरपत्यभरणाय वै ॥ ५ ॥ न देवतानां काचिद्धि
 समर्था जातवेदसः । एता हि यक्तास्तं गर्भं सन्धारयितुमोजसा
 ॥ ६ ॥ षष्ठां तासां ततः प्रीतः पावको गर्भधारणात् । स्नेन
 तेजोविसर्गेण वीर्येण परमेण च ॥ ७ ॥ तास्तु षट् कृत्तिका
 गर्भं पुष्टुषुर्व्यातवेदसः । षट्सु वर्त्मसु तेजोऽग्नेः सकलं निहितं
 प्रभो ॥ ८ ॥ ततस्ता वर्द्धमानस्य कुमारस्य महात्मनः । तेजसा-
 भिपरीताङ्गो न क्वचिच्छर्मलेभिरे ॥ ९ ॥ ततस्ते जःपरीताङ्गः
 सर्वाः काल उपस्थिते । समं गर्भं सुषुविरे कृत्तिकास्तं नरर्षभ
 ॥ १० ॥ ततस्तं षड्बुधिष्ठानं गर्भमेकलभागतं । मृथिवी प्रति-

अग्राह कार्तिसंखरसमीपतः ॥ ११ ॥ स गर्भो दिव्यसंस्थानो दीप्ति-
 मान् पावकप्रभः । दिव्यं शरवणं प्राप्य वज्रधे प्रियदर्शनः ॥ १२ ॥
 ददृशुः कृत्तिकास्तन्तु बालनर्कसमद्युतिं । जातस्नेहाश्च सौहा-
 द्यात् पुपुषुस्तन्यविश्रवैः ॥ १३ ॥ अभवत् कार्तिकेयः स त्रैलोक्ये
 स चराचरे । स्कन्दलात् स्कन्दतां प्राप्तो गुहावासाद्गृहोऽभवत्
 ॥ १४ ॥ ततो देवास्तयस्त्रिंशद्दिव्यश्च सद्विगीश्वराः । रुद्री घाता
 च विष्णुश्च यमः पूषार्थ्यमा भगः ॥ १५ ॥ अंगी मित्रश्च साध्याश्च
 वासवो वसवोऽश्विनौ । आपो वायुर्नभश्चन्द्रो नक्षत्राणि अद्वा
 रविः ॥ १६ ॥ पृथग्भूतानि चान्यानि यानि देवार्पणानि वै ।
 आजग्मुस्तेऽद्भुतं द्रष्टुं कुमारं ज्वलनात्मजं ॥ १७ ॥ ऋषयस्तु-
 द्बुधैव गन्धर्वाश्च जगुस्तथा । षडाननं कुमारन्तु द्विषड्भुजं
 द्विजप्रियं ॥ १८ ॥ पीनांसं हादशभुजं पावकादित्यवर्चसं । शब्दानं
 शरगुल्मस्थं दृष्ट्वा देवाः सहस्रिभिः ॥ १९ ॥ लेभिरे परमं हर्षं
 मेनिरे चासुरं हतं । ततो देवाः प्रियाण्यस्य सर्व एव समाह-
 रन् ॥ २० ॥ क्रीडतः क्रीडनीयानि ददुः पक्षिगणांश्च ह ।
 सुवर्णोऽस्य ददौ पुत्रं मयूरं चित्रवर्हिणं ॥ २१ ॥ राक्षसाश्च ददु-
 स्तास्त्रै वराहमहिषावुभौ । कुक्कुटश्चाग्निसङ्घातं प्रददावस्यः
 स्वयं ॥ २२ ॥ चन्द्रमाः प्रददौ मेघमादित्यो रुचिरां प्रभां । गवां
 माता च गा देवी ददौ शतसहस्रधः ॥ २३ ॥ कागमर्निगुणो-
 पेतमिला पुष्पफलं बहु । सुषन्वा शकटञ्चैव रथश्चामितकूररं
 ॥ २४ ॥ वसुधो वारुणान् दिव्यान् सगजान् प्रददौ शुभान् ।
 सिंहान् सुरेन्द्रो व्याघ्रांश्च द्विपानन्यांश्च पक्षिणः ॥ २५ ॥ श्वाप-
 दांश्च वह्नन् घोरान् छत्राणि विविधानि च । राक्षसासुरसंघाश्च
 अनुजग्मुस्तमीश्वरं ॥ २६ ॥ वर्द्धमानन्तु तं दृष्ट्वा प्रार्थयामास
 तारकः । उपायैर्वर्द्धभिर्दन्तुं नाशकञ्चापि तं विभुं ॥ २७ ॥
 सेनापत्येन तं देवाः पूजयित्वा गुहालयं । शशंसर्षिप्रकोरं तं

तस्मै तारककारितं ॥ २८ ॥ स त्रिवृद्धो महावीर्यो देवसेनापतिः
 प्रभुः । जवानमोक्षया यत्नात् दास्यं तारकं गुह्यः ॥ २९ ॥ तेन
 तस्मिन् कुमारेण क्रोडिता निहतोऽसुरे । सुरेन्द्रः स्थापितो राज्ये
 देवानां पुनरीश्वरः ॥ ३० ॥ स सेनापतिरेवाय वभौ स्वस्थः
 प्रजापवान् । ईशो गोप्ता च देवानां प्रियकृच्छ्ररस्य च ॥ ३१ ॥
 हिरण्यमूर्तिर्भगवानेष एव च पावकः । सदा कुमारो देवानां
 सेनापत्यसवाप्रवान् ॥ ३२ ॥ तस्मात् सुवर्णं मङ्गल्यं रत्नमद्यथ-
 मुत्तमं । सहजं कार्तिकेयस्य बह्वेस्तेजः परं मतं ॥ ३३ ॥ एवं
 रामाय कौरव्य वशिष्ठोऽकथयत् पुरा । तस्मात् सुवर्णं दानाय
 प्रयत्नं नराधिप ॥ ३४ ॥ रामः सुवर्णं दत्त्वा हि विमुक्तः सर्व-
 किल्बिषैः । त्रिष्टयेऽसद्वत्स्थानमवाप्सुः स्वर्गं गतैः ॥ ३५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 तारकवधोपाख्याने षड्भीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । चातुर्वर्ण्यस्य धर्मात्मन् धर्माः प्रोक्ता यथा
 लया । तथैव मे आहविधिं कृत्स्नं प्रब्रूहि पार्थिव ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरेणैवमुक्त्वा भीष्मः शान्तनव-
 स्तदा । इमं आहविधिं कृत्स्नं वक्तुं समुपचक्रमे ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । शृणुश्चावहितो राजन् आहकर्माविधिं शुभं ।
 धन्यं यद्यस्मिं पुत्रीयं पिहयज्ञं परन्तप ॥ ३ ॥ देवासुरमनुष्याणां
 मन्त्रवोरगरक्षसां । पिशाचकिन्नराणाञ्च पूज्या वै पितरः सदा
 ॥ ४ ॥ पितॄन् पूज्यादितः पश्चात् देवतास्तर्पयन्ति वै । तस्मा-
 द्दानं सर्वयत्नेन पुरुषः पूजयेत् सदा ॥ ५ ॥ अन्वाहार्यं महा-
 राज पितृणां आहमुच्यते । तस्माद्द्विषेष्टविधिना विधिः प्रथम-
 कल्पितः ॥ ६ ॥ सर्वान् देवान् प्रीयन्ते कृते आहो पितामहाः ।

प्रवक्ष्यामि तु तेः सर्वांस्त्रिध्यातिथ्यगुणागुणान् ॥ ७ ॥ शिवहःसु
 कृतैः आङ्गैर्यत्फलं प्राप्यतेऽनघ । तत् सर्वं कीर्त्तयिष्यामि यथा-
 वत्त्वं निबोध मे ॥ ८ ॥ पितृभ्यश्च प्रतिपदि प्राप्नुयात् स्वगृहे
 स्त्रियः । अभिरूपप्रजाधिन्वी दर्शनीवा वज्रप्रजाः ॥ ९ ॥ स्त्रियो
 द्वितीयां जायन्ते तृतीयायान्तु वाजिनः । चतुर्थ्यां द्वादशमश्वो
 भवन्ति वहवो गृहे ॥ १० ॥ पञ्चम्यां वहवः पुत्रा जायन्ते कुर्वतां
 नृप । कुर्वाणास्तु नराः षष्ठ्यां भवन्ति द्युतिभागिनः ॥ ११ ॥
 ऋषिभागी भवेत् आङ्गं कुर्वाणः सप्तमीं नृप । अष्टम्यान्तु प्रक-
 र्वाणो वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् ॥ १२ ॥ नवम्यां कुर्वतः आङ्गं
 भवत्येकशप्तं वज्र । विवर्द्धन्ते तु दशमीं गावः आङ्गानि कुर्वतः
 ॥ १३ ॥ कुण्डभागी भवेन्नर्तः कुर्वन्वेकादशीं नृप । ब्रह्मवर्च-
 स्त्रिनः पुत्रा जायन्ते तस्य वैश्वनि ॥ १४ ॥ द्वादश्यामीहमानस्य
 नित्यमेव प्रदृश्यते । रजतं वज्रवित्तञ्च सुवर्णञ्च मनोरमं ॥ १५ ॥
 चातीनान्तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् आङ्गं त्रयोदशीं । अवश्यन्तु युवा-
 नोऽस्य प्रमोयन्ते नरा गृहे ॥ १६ ॥ युद्धभागी भवेन्नर्तः कुर्वन्
 आङ्गं चतुर्दशीं । अमावस्यान्तु निर्वापात् सर्वकामानवाप्नुयात्
 ॥ १७ ॥ ऋषापक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीं । आङ्गकर्मणि
 तिथ्यस्तु प्रशस्ता न तथेतराः ॥ १८ ॥ यथा चैवापरः पक्षः पूर्व-
 पक्षात् विधिष्यते । तथा आङ्गस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विधि-
 ष्यते ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि आङ्गकथने

सप्ताधीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किंस्विदत्तं पितृभ्यो वै भवत्यक्षयमी-
 श्वर । किं हविश्चिररात्राय किमानन्त्याय कल्पते ॥ १ ॥

श्रीमद्भागवतम् । इवीषि आङ्कल्पे तु यानि आङ्कविदो
 विदुः । तानि मे शृणु काम्बानि फलञ्चैव शुधिष्ठिर ॥ २ ॥ तिलैः
 त्रींश्वैमांसैरद्भिर्मुलफलैस्तथा । दत्तेन मासं प्रीयन्ते आङ्गेन
 पितरो नृप ॥ ३ ॥ वर्द्धमानतिलश्चाङ्गमन्नयं मत्तुरप्रवीत् । सर्व-
 खैव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्मृताः ॥ ४ ॥ दौ मासौ तु
 भवेत्तृप्तिर्मत्तैः पितृगणस्य च । त्रीन् मासानाविकेनाङ्गश्चतुर्मासं
 अङ्गेन च ॥ ५ ॥ अङ्गेन मासान् प्रीयन्ते पञ्चैव पितरो नृप ।
 वाराहेण तु षण्मासान् सप्त वै भाकुनेन तु ॥ ६ ॥ मासानष्टौ
 पार्श्वतेन रौरवेण नव प्रभो । गवयस्य तु मासेन दक्षिः स्याद्दश-
 मासिकी ॥ ७ ॥ मांसनैकादशप्रीतिः पितृणां माहिषेण तु
 शस्येन दत्ते आङ्गे तु सस्वत्सरमिहोच्यते ॥ ८ ॥ यथा गव्यं तथा
 शुक्लं पायसं सर्पिणा सह । कर्पूरीणस्य मासेन दक्षिर्द्वादश-
 मासिकी ॥ ९ ॥ आनन्दाय भवेद्दत्तं खड्गिमांसं पितृक्षये ।
 कालमाकञ्च लौहहाप्यानन्यां ह्याग उच्यते ॥ १० ॥ गाथाश्राप्यत
 शायन्ती पितृगीता शुधिष्ठिर । सनत्कुमारो भगवान् पुरा
 मथ्यभ्यभाषत ॥ ११ ॥ अपि नः स कुले जायात् यो नो ह्या-
 तयोद्भवी । मवासु सर्पिः संयुक्तं पायसं दक्षिणायने ॥ १२ ॥
 अङ्गेन वापि खीहेन मवास्त्रेव यतव्रतः । हस्तिच्छायासु विधिवत्
 कर्मव्यजनवीजितं ॥ १३ ॥ एष्टव्या वहवः पुत्रा यद्यप्येको गयं
 ब्रजेत् । यत्रासौ प्रथितो लोकेष्वन्न्यकरणो वटः ॥ १४ ॥ आपो
 मूलं फलं मांसमन्नञ्चापि पितृक्षये । यत् किञ्चित् मधुसंमिश्रं
 तदानन्दाय कल्पते ॥ १५ ॥

इत्यनुभासनपर्वणि आनुभासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 आङ्कल्पे अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

भीष्म उवाच । अमस्तु ज्ञानि आह्वानि प्रोवाच यशविन्दे ।
 तानि मे शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् ॥ १ ॥ आहं
 क्लृप्तिकायोगी कुर्वीत सततं नरः । अग्नीनाथाय सापत्यो यजेत
 विगतच्चरः ॥ २ ॥ अपत्यकामो रोहिण्यां तेजस्कामो मृगीत्तमे ।
 क्रूरकर्मा ददृच्छाहमाह्नीयां मानवो भवेत् ॥ ३ ॥ कृषिभागी
 भवेन्नक्षत्रः कुर्वन् आहं पुनर्वसौ । पुष्टिकामोऽथ पुष्येण आह-
 मीहेत मानवः ॥ ४ ॥ अश्लेषायां ददत् आहं वीरान् पुत्रान्
 मजायते । ज्ञातीनान्तु भवेच्छ्रेष्ठो मघासु आहमावपन् ॥ ५ ॥
 फल्गुनीषु ददत् आहं सुभगः आहदो भवेत् । अपत्यभाग्यत्त-
 रासु चस्तेन फलभाग्भवेत् ॥ ६ ॥ चित्रावान्तु ददत् आहं
 खभेद्रूपवतः सुतान् । स्वातियोगे पितृनक्षत्रे वाणिव्यसुपजीवति
 ॥ ७ ॥ वज्रपुत्रो विद्याखासु पुत्रभीक्ष्णु भवेन्नरः । अनुराधासु
 कुर्वाणो राजचक्रं प्रवर्त्तयेत् ॥ ८ ॥ आधिपत्यं ब्रजेन्नक्षत्री ज्येष्ठ-
 यामपवर्त्तयन् । नरः कुरुकुलश्रेष्ठ अजादमपुरःसरः ॥ ९ ॥
 श्रुल्लारोऽथमर्च्यते यथोऽषाढासु चोत्तमं । उत्तरासु त्रिषाढासु
 वीतशोकश्चरेन्नहीं ॥ १० ॥ आहं लभिमिता कुर्वन् विद्यां श्रेष्ठा-
 भवाप्नुयात् । अवशे तु ददृच्छाहं प्रेत्य गच्छेत् सुसहस्रि ॥ ११ ॥
 राज्यभागी घनिष्ठायां भवेत नियतं नरः । नक्षत्रे वासणे कुर्वन्
 भिषक्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥ पूर्वशोष्ठपदाः कुर्वन् वहन्
 विन्दत्यजाविकान् । उत्तरासु प्रकुर्वाणो विन्दते गाः सहस्रशः
 ॥ १३ ॥ वज्रकुप्यकृतं वित्तं विन्दते रेवतीं श्रितः । अश्विनीश्व-
 र्भवान् विन्देत भरणीश्वायुस्तमं ॥ १४ ॥ इमं आहवर्षिं शुक्ला
 यशविन्दुस्तथाकरोत् । अश्लेषेनाजयच्चापि महीं सोऽनुशशास
 च ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

आहकल्पे जननवतीऽध्यायः ॥ ८९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छाद्दं पिता-
 मह । द्विजेभ्यः कुरुगार्हूल तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥
 भीष्म उवाच । ब्राह्मणान् परीक्षित क्षत्रियो दानधर्मवित् ।
 द्वैवे कर्मणि पित्रे तु न्यायमाहुः परीक्षणं ॥ २ ॥ देवताः पूजय-
 न्तीह देवैर्नैवेह तेजसा । उपेत्य तस्माद्देवैः सर्वेभ्यो दापये-
 न्नरः ॥ ३ ॥ आह्ने त्वथ महाराज परीक्षीद्ब्राह्मणान् युधः ।
 कुलश्रीलवरोक्षप्रैर्विद्ययाभिजनेन च ॥ ४ ॥ तेषामन्ये पङ्क्तिदूषा-
 स्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः । अषाङ्क्तेयास्तु धी राजन् कीर्त्तवि-
 श्वामितान् शृणु ॥ ५ ॥ कितवो भूण्क्षा यक्ष्मी पशुपालो निरा-
 कृतिः । ग्रामप्रेषो वार्धं षिको गायनः सर्वविक्रयी ॥ ६ ॥ आगार-
 दाही गरदः कुण्डामी सोमविक्रयी । सामुद्रिको राजभृतस्तैलिक-
 कूटकारकः ॥ ७ ॥ पित्र्य विवदेमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।
 अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति ॥ ८ ॥ पर्वकारश्च
 सूची च मित्रधुक् पारदारिकः । अब्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठ-
 स्तथैव च ॥ ९ ॥ श्वमिश्र यः परिक्रामेद्द्वयः शुना दृष्ट एव च ।
 परिवृत्तिश्च यस्य स्याद्दूयर्म्मां गुस्तल्पगः ॥ १० ॥ कुशीलवो
 देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥ ११ ॥ ईदृशैर्ब्राह्मणैर्भुक्तमपाङ्क्ते-
 र्यैर्यधिष्ठिर । रक्षांसि गच्छते हव्यमित्यारुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १२ ॥
 आह्नां भुक्त्वा त्वधीयीत वृषलीतल्पगश्च यः । पुरीषे तस्य तं
 मांसं पितरस्तस्य शिरते ॥ १३ ॥ सोमविक्रयिणे विष्ठा मिषजे
 पूयधीणितं । नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठञ्च वार्धंषि ॥ १४ ॥ यत्तु
 वाण्डजके दत्तं नैह नासुत तद्भवेत् । भस्मनीव द्रुतं द्रव्यं तथा
 योनर्भवे द्विजे ॥ १५ ॥ धी तु धर्मव्यपेतेषु चारिद्रापगतेषु च ।
 हव्यं कव्यं प्रयच्छन्ति तेषां तत् प्रेत्य नश्यति ॥ १६ ॥ ज्ञानपूर्वन्तु
 धी तेभ्यः प्रयच्छन्तप्रल्पबुद्धयः । पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य
 निश्चयः ॥ १७ ॥ एतानिमान् विजानीयादपाङ्क्तेयान् द्विजा-

धमान् । शूद्राणामुपदेशश्च यी कुत्रैतन्वल्पचितसः ॥ १८ ॥ षष्टि-
 ज्ञाणः शतं शण्डः शिखरी यावत् प्रपश्यति । पङ्क्त्यां समुप-
 विष्टायां तावद्दूषयते नृप ॥ १९ ॥ यद्विष्टितगिरा भुङ्क्ते यद्-
 भुङ्क्ते दक्षिणामुखः । सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदा-
 सुरं ॥ २० ॥ अक्षयता च यद्दत्तं यच्च अह्नाविवर्जितं । सर्वं
 तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ २१ ॥ श्वानश्च पङ्क्तिः-
 दूषाश्च नावेशैरन् कथञ्चन । तस्मात् परिसृते दद्यात् तिलांश्चा-
 न्ववकीरयेत् ॥ २२ ॥ तिलैर्विरहितं आहं कृतं क्रोधवधेन च ।
 यातुधानाः पित्राचाश्च विप्रलम्बन्ति तद्विः ॥ २३ ॥ अपाङ्क्तो
 यायतः पङ्क्त्यां भुञ्जानामनुपश्यति । तावत् फलाद्भ्रंशयति
 दातारं तस्य वालिगं ॥ २४ ॥ इमे तु भरतश्रेष्ठ विज्ञेया पङ्क्ति-
 पावनाः । ये ह्यतस्तान् प्रवक्ष्यामि परीक्षस्वैव तान् हिजान् ॥ २५ ॥
 विद्यावेदप्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्वे एव हि । सदाचार पराश्रयैव
 विज्ञेयाः सर्वपावनाः ॥ २६ ॥ पाङ्क्तेष्वंस्तु प्रवक्ष्यामि श्रेयास्ते
 पङ्क्तिपावनाः । त्रिणाचिकेतः पञ्चान्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्
 ॥ २७ ॥ ब्रह्मद्वैयानुसन्तानश्चन्दोगो ज्येष्ठसामगः । मातापितृ-
 र्यश्च वञ्चः श्रोत्रियो दशपुरुषः ॥ २८ ॥ ऋतुकालाभिगामी च
 धर्मपत्नीषु यः सदा । वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुना-
 द्युत ॥ २९ ॥ अथर्वगिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः । सत्य-
 वादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥ ३० ॥ यी च पुण्येषु तीर्थेषु
 अभिषेककृतश्रमाः । मखिषु च समन्तेषु भवत्यवभृथप्लुताः ॥ ३१ ॥
 अक्रोधना ह्यचपलाः ज्ञान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः । सर्वभूतहिता
 यी च आज्ञेऽध्येतान्निमन्त्रयेत् ॥ ३२ ॥ एतेषु दत्तमच्छयमेते वै
 पङ्क्तिपावनाः । इमेऽपरे महाभागा विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः
 ॥ ३३ ॥ यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरिताव्रताः । यी चैति-
 हासं प्रयताः आवयन्ति हिजोत्तमान् ॥ ३४ ॥ यी च भाष्यकि-

केचिद् वीच व्याकरणे रताः । अधीयते पुराणं च धर्मशास्त्रा-
 स्थयापि च ॥ ३५ ॥ अधीत्य च बयान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः
 उपपत्नी गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ॥ ३६ ॥ अग्र्याः सर्वेषु वेदे-
 र्वप्रवचनेषु च । यावद्वेदे प्रपश्यन्ति पङ्क्तास्तावत् पुनन्युत्
 ॥ ३७ ॥ ततो हि पावनात् पङ्क्ताः पङ्क्तिपावनचक्षते ।
 ज्ञोषादूर्ध्वतीयाच्च पावयेदिक एव हि । ब्रह्मदेयानुसन्तान इति
 ब्रह्मविदो विदुः ॥ ३८ ॥ अष्टस्त्रिगनुपाध्यायः स वेदग्रासनं
 अजेत् । ऋत्विग्भिरनुघ्रातः पङ्क्ता हरति दुष्कृतं ॥ ३९ ॥
 अथ चैत वेदवित् सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्बिर्बलितः । न च स्यात्
 षतितो राजन् पङ्क्तिपावन एव सः ॥ ४० ॥ तस्मात् सर्वं प्रव-
 द्नेन परीच्यामन्वयेत् द्विजान् । स्वकर्मनिरतानन्यान् कुले जातान्
 वङ्गशुतान् ॥ ४१ ॥ अस्य मित्प्रधानानि आह्वानि च हवींषि
 च । न प्रीणाति पितृन् देवान् स्वर्गञ्च न स गच्छति ॥ ४२ ॥
 यस्य आह्वे कुरुते सङ्गतानि न देवयानेन पथा च याति । स वै
 सुक्तः पिप्पलं बन्धनाद्वा सर्गाह्नोकाच्चप्रवते आह्वमित्थः ॥ ४३ ॥
 तस्मान्मित्रं आह्वकृन्वाद्रियेत दद्यान्मित्रेभ्यः संग्रहाय धनानि ।
 यन्मन्यते नैव अयं न मित्रं तं मध्यस्थं भोजयेद्व्यकथ्ये ॥ ४४ ॥
 यथोषरे वीजमुपं न रोहेन्व वा वप्रा प्राप्नुयाद्बीजभागं । एवं
 आह्वं सुक्तमनर्हमानेनैव चेह नामुत्र फलं ददाति ॥ ४५ ॥ ब्राह्मणी
 ह्यनधीयान्स्त्रुणामिरिव शाम्यति । तस्मै आह्वं न ददतव्यं न
 हि भस्मनि ह्वयते ॥ ४६ ॥ सञ्जोजनी नाम पित्राचदक्षिणा सा
 नैव देवान् पितृनुपैति । इहैव सा भ्राम्यति हीनपुण्या भ्राता-
 न्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥ ४७ ॥ यथामौ शान्ते घृतमाजुहोति
 तन्नैव देवान् पितृनुपैति । तथा दत्तं नर्त्तने नाचने च वाञ्छानृते
 दक्षिणामावृणोति ॥ ४८ ॥ उभौ हिनस्ति न भुनक्ति चेषा वा
 चानृते दक्षिणा दीयते वै । आश्रयतिनौ गर्हितेषा पतन्ती तेषां

भ्रेतान् पातयेद्देवानात् ॥ ४९ ॥ ऋषीणां समये निबन्धे चरन्ति
 युधिष्ठिर । निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान् देवा ब्राह्मणान् विदुः
 ॥ ५० ॥ स्वाध्यायनिष्ठा ऋषयो ज्ञाननिष्ठास्तथैव च । तपो-
 निष्ठाश्च ब्रह्मव्याः कर्मनिष्ठाश्च भारत ॥ ५१ ॥ कव्यानि ज्ञान-
 निष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भारत । तत्र ये ब्राह्मणान् केचिन्न निन्दन्ति
 हि ते नराः ॥ ५२ ॥ ये तु निन्दन्ति जल्पेषु न तान् आह्वेय
 भोजयेत् । ब्राह्मणा निन्दिता राजन् हतुप्रस्त्रैः सुषं कुलं ॥ ५३ ॥
 वैखानसानां वचनमृषीणां श्रूयते नृप । दूराद्दिव परीक्षित
 ब्राह्मणान् वेदपारगान् ॥ ५४ ॥ प्रिवो वा यदि वा द्वेषस्ते प्रान्तु
 आह्रमावपेत् । यः सहस्रं सहस्राणां भोजयेदन्तान्तरः । एक-
 स्ताम्बन्ववित् प्रीतः सर्वानर्हति भारत ॥ ५५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

युधिष्ठिर उवाच । केन सङ्कल्पितं आहं तस्मिन् काले किमा-
 त्मकं । भृग्वज्जिरसके काले मुनिना कतरेण वा ॥ १ ॥ कानि
 आह्वानि वर्ज्यानि कानि मूलफलानि च । धान्यजात्यश्च का
 वर्ज्यास्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २ -

भीष्म उवाच । यथा आहं संप्रवृत्तं यस्मिन्काले यदात्मकं ।
 येन सङ्कल्पितञ्चैव तन्मे शृणु जनाधिप ॥ ३ ॥ स्वायम्भुवोऽत्रिः
 कौरव्य परमर्षिः प्रतापवान् । तस्य वंशे महाराज दत्तात्रेय
 इति श्रुतः ॥ ४ ॥ दत्तात्रेयस्य पुत्रोऽभून्निमिर्नाम तपोधनः ।
 निमेषाप्यभवत् पुत्रः श्रीमान्नाम श्रिया हृतः ॥ ५ ॥ पूर्णं वर्ष-
 सहस्रान्ते स कृत्वा दुष्करं तपः । कालधर्मपरीतात्मा निधनं
 समुपागतः ॥ ६ ॥ निमिस्तु कृत्वा शौचानि विधिदृष्टेन कर्मणा ।

अन्तापमगमत्तीर्णं पुत्रभोगपरायणः ॥ ७ ॥ अथ कृत्वीपह्यार्थायि
 ऋतुईशां महामतिः । तमेव गणयच्छोकं विरात्रे प्रत्यबुध्यत ॥ ८ ॥
 तस्याधीतं प्रतिबुद्धस्य शोकेन व्यथितात्मनः । मनः संहृत्य विषये
 बुद्धिविस्तारगामिनी ॥ ९ ॥ ततः सञ्चितयामास आहकल्प
 संमाहितः । यानि तस्यैव भोज्यानि शूलानि च फलानि च ॥ १० ॥
 उक्तानि यानि चान्दानि यानि चैष्टानि तस्य च । एतानि सर्वाणि
 मनसा विनिश्चित्य तपोधन ॥ ११ ॥ अमाकल्यां महाप्राज्ञो निप्रा-
 नानाथ्य पूजितान् । दक्षिणा वर्तिकाः सर्वा वृषीः स्वयमथा-
 करोत् ॥ १२ ॥ सप्त विप्रांस्ततोऽभ्येत्य युगपत् समुपानयत् ।
 ऋते च लवणं भोज्यं श्यामाकान्दं दही प्रभुः ॥ १३ ॥ दक्षिणा-
 ग्रास्ततो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः । पादवीशैव विप्राणां ये
 तन्नमुपभुञ्जते ॥ १४ ॥ कृत्वा च दक्षिणाग्रान् वै दर्भान् स प्रयतः
 शुचिः । प्रइदौ श्रीमतः पिण्डान् नामगोत्रमुदाहरन् ॥ १५ ॥
 तत् कृत्वा स मुनिश्रेष्ठो धर्मसङ्करमात्मनः । पश्चात्तापेन महता
 तप्यमानोऽभ्यचिन्तयत् ॥ १६ ॥ अकृतं मुनिभिः पूर्वं किं मदीह-
 नमुष्ठितं । कथं नु धापेन न मां दृष्टेयुर्ब्राह्मणा इति ॥ १७ ॥
 ततः स चिन्तयामास वंशकर्तारमात्मनः । ध्यातमात्रस्तथा रात्रि-
 राजगाम तपोधन ॥ १८ ॥ अथात्रिस्तं तथा दृष्ट्वा पुत्रशोकेन
 कर्षितं । भृशमाश्वासयामास वाग्भिरिष्टाभिरव्ययः ॥ १९ ॥
 निमे सङ्कल्पितस्तोऽयं पितृयज्ञस्तपोधन । मा ते भूङ्क्षीः पूर्वदृष्टो
 धर्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयं ॥ २० ॥ सोऽयं स्वयम्भुविहितो धर्मः
 सङ्कल्पितस्त्वया । ऋते स्वयम्भुवः कोऽन्यः आहोऽयं विधिमा-
 हरेत् ॥ २१ ॥ अथास्यास्यामि ते पुत्र आहोऽयं विधिसुत्तमं ।
 स्वयम्भुविहितं पुत्र तत् कुरुष्व निबोध मे ॥ २२ ॥ कृत्वाग्नौ
 करणं पूर्वं मन्त्रपूर्वं तपोधन । ततोऽग्नेयं च सोमाय वरुणाय च
 नित्यमः ॥ २३ ॥ विश्वेदेवाश्च ये नित्यं पितृभिः सह गोचराः ।

तेष्वः सङ्कल्पिता भागाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ २४ ॥ स्तोतव्या
 चेह पृथिवी निवापस्येह धारिणी । वैष्णवी काश्यपी चेति
 तथैवेहाश्रयेति च ॥ २५ ॥ उदकानवने चैव स्तोतव्यो वरुणो
 विभुः । ततोऽग्निश्चैव सोमश्च आयाध्या विहृतेऽनघ ॥ २६ ॥
 देवास्तु पितरो नाम निर्मिता ये स्वयम्भुवा । उषापा ये मन्वा-
 भागास्तेषां भागः प्रकल्पितः ॥ २७ ॥ ते आद्वेनाच्चैरमाना वै
 विसुच्यन्ते हि किल्बिषात् । सप्तकः पितृवंशस्तु पूर्वदृष्टः स्वयम्भुवा
 ॥ २८ ॥ विश्वे चाग्निमुखा देवाः सङ्ग्राताः पूर्वमेव ते । तेषां
 नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां मन्वात्मनाम् ॥ २९ ॥ ब्रह्मं धृति-
 विपाप्मा च पुण्यकृत् पावनस्तथा । पार्थिवैनामन्मूहश्च दिव्य-
 सानुस्तथैव च ॥ ३० ॥ विवस्वान् वीर्यवान् ङ्गीमान् कीर्त्तिमान्
 कृत एव च । जितात्मा मुनिवीर्यश्च दीपरोमा भयङ्करः ॥ ३१ ॥
 अनुकर्मा प्रतीतश्च प्रदाताश्वांशुमांस्तथा । शैलाभः परमः क्रोधौ-
 धीरोष्णी भूपतिस्तथा ॥ ३२ ॥ सञ्जी वञ्जी वरी चैव विश्वेदेवाः
 सनातनाः । विद्युद्दर्चाः सोमवर्चाः सूर्य्यश्रीश्चेति नामतः ॥ ३३ ॥
 सोमपः सूर्य्यसावित्री दत्तात्मा पुण्डरीयकः । उष्णीनाभो नभो-
 दश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च ॥ ३४ ॥ चमूहरः सुरेशश्च व्योमारिः
 अङ्गरो भवः । ईशः कर्त्ता कृतिर्द्वेषो भुवनो दिव्यकर्मकृत् ॥ ३५ ॥
 गणितः पञ्चवीर्यश्च आदित्यो रश्मिवांस्तथा । सप्तकृत् सोम-
 वर्चाश्च विश्वकृत् कविरेव च ॥ ३६ ॥ अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता
 चैश्वर एव च । कीर्त्तितास्ते मन्वाभागः कालक्ष्य गतिगोवराः
 ॥ ३७ ॥ अत्राद्वेयानि धान्यानि कीद्रवाः पुलकास्तथा । द्विङ्गु-
 द्रव्येषु शक्येषु पलाण्डुं लशुनं तथा ॥ ३८ ॥ शोभाञ्जनः कीवि-
 दारस्तथा मञ्जनकादयः । कुष्माण्डजात्यलावुश्च कृशां लक्षणमेव
 च ॥ ३९ ॥ ग्राम्यवाराहमांसश्च यच्चैवाप्रोक्षितं भवेत् । कृष्णा-
 जाजीविङ्गश्चैव शीतपाक्री तथैव च ॥ ४० ॥ अङ्गुराद्यास्तथा

वर्ज्या इह शृङ्गाटकानि च । वर्ज्येहवणं सर्वं तथा जम्बुफलानि
 च ॥ ४१ ॥ अवक्षुतवर्द्धितं तथा आद्वेषु वर्जयेत् । निवापे
 ह्यव्यकथ्ये वा गर्हितञ्च सुदर्शनम् ॥ ४२ ॥ पितरश्च हि देवाश्च
 नाभिनन्दन्ति तद्विः । चाण्डालप्रवृत्तौ वज्र्यौ निवापे समुप-
 स्थिते ॥ ४३ ॥ काष्ठ १२वासाः कुष्ठी वा पतितो ब्रह्महापि वा ।
 सङ्गीर्ष्योनिर्विप्रश्च सम्बन्धी पतितस्य यः । वर्जनीया बुधैरेते
 निवापे समुपस्थिते ॥ ४४ ॥ इत्येवमुक्त्वा भगवान् स्ववंश्यन्तमृषिं
 पुरा । पितामहसभां दिव्यां जगामा त्रिस्तपोधनः ॥ ४५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि आङ्गधर्मकथने
 एकनवतीऽध्यायः ॥ ८१ ॥

भीष्म उवाच । तथा निमौ प्रवृत्ते तु सर्व एव महर्षयः ।
 पितृवन्नन्तु कुर्वन्ति विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १ ॥ ऋषयो धर्म-
 नित्यास्तु कृत्वा निवप नान्युत । तर्पणञ्चाप्यकुर्वन्त तीर्थाभ्योभि-
 र्यतव्रताः ॥ २ ॥ निवापैर्हीयमानैश्च चातुर्वर्षेण भारत । तर्पिताः
 पितरो देवास्तत्रान्नं जरयन्ति वै ॥ ३ ॥ अजीर्षैरभिहन्यन्ते ते
 देवाः पितृभिः सह । सोममेवाभ्यपयन्त तदा ह्यन्नाभिपीडिताः
 ॥ ४ ॥ तेऽब्रुवन् सोममासाद्य पितरो जीर्षपीडिताः । निवापा-
 न्नेन पीड्यामः श्रेयो नोऽत्र विधीयताम् ॥ ५ ॥ तान् सोमः
 प्रत्युवाचाथ श्रेयश्चेदीप्सितं सुराः । स्वयम्बुसदनं यात स वः
 श्रेयोऽभिधास्यति ॥ ६ ॥ ते सोमवचनाद्देवाः पितृभिः सह भारत ।
 मेरुशृङ्गे समासीनं पितामहसुपागमन् ॥ ७ ॥

पितर ऊचुः । निवापान्नेन भगवन् भृशं पीड्यामहे वयम् ।
 प्रसादं कुरु नो देव श्रेयो नः संविधीयताम् ॥ ८ ॥ इति तेषां
 वचः श्रुत्वा स्वयम्बुरिदमब्रवीत् । एष मे पार्श्वतो वज्रिर्युष्मच्छ्रेयो
 विधास्यति ॥ ९ ॥

अग्निस्वाव । सहितास्तात भोच्छामो निवापे समुपस्थिते ।
 जरयिष्यथ चाप्यन्नं मया सार्द्धं न संशयः ॥ १० ॥ एतत् शुक्ला
 बु पितरस्ततस्ते विज्वरामवन् । एतस्मात् कारणाच्चाग्नेः प्राक्
 नावद्दीयते नृप ॥ ११ ॥ निवपे चान्निपूर्वं वै निवापे पुरुषर्षभो
 न ब्रह्मराक्षसास्तं वै निवापं धर्षयन्त्युत ॥ १२ ॥ रद्वांसि चाप-
 वर्त्तन्ते स्थिते देवे ह्यतामने । पूर्वं पिण्डं पितुर्दद्यात् ततो दद्यात्
 पितामहे ॥ १३ ॥ प्रपितामहाय च तत एष आहविधिः स्मृतः ।
 ब्रूयाच्छाद्धे च सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ॥ १४ ॥ सोम-
 घेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेति च । रजस्वला च या नारी
 व्यङ्गिता कर्मायीश्च या । निवापे नोपतिष्ठेत संग्राह्या नान्य-
 वंशजा ॥ १५ ॥ जलं प्रतरमाणश्च कीर्त्तयेत पितामहान् । नदी-
 मासाद्य कुर्वीत पितृणां पिण्डतर्पणम् ॥ १६ ॥ पूर्वं स्ववंशजा-
 नान्तु कृत्वाह्निस्तर्पणं पुनः । सुहृत्सम्बन्धिवर्गाणां ततो दद्यात्
 जलाञ्जलिम् ॥ १७ ॥ कल्माषगोयुगेनाथ युक्तेन तरतो जलम् ।
 पितरोऽभिलषन्ते वै नावञ्चाप्यधिरोहिताः ॥ १८ ॥ सदा नावि-
 ज्जलं तज्ज्ञाः प्रयच्छन्ति समाहिताः । मासार्द्धे कृशापक्षस्य कुर्या-
 निर्वपणानि वै ॥ १९ ॥ पुष्टिरायुस्तथा वीर्यं श्रीश्चैव पितृ-
 भक्तितः । पितामहः पुलस्वश्च वशिष्ठः पुलहस्तथा ॥ २० ॥
 अङ्गिराश्च क्रतुश्चैव कश्यपश्च महानृषिः । एते कुरुकुलश्रेष्ठ महा-
 योगिष्वराः स्मृताः ॥ २१ ॥ एते च पितरो राजन्नेष आहविधिः
 परः । प्रेतास्तु पिण्डसम्बन्धाद्भुच्यन्ते तेन कर्मणा ॥ २२ ॥
 इत्येषा पुरुश्रेष्ठ आहोत्पत्तिर्यथागमम् । व्याख्याता पूर्वनिर्दिष्टा
 दानं वक्ष्याम्यतः परम् ॥ २३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि, आनुशासनिकपर्वणि आहकल्पे

दिनवतोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विजातयो व्रतोपेता हविस्ते यद्वि
भुञ्जते । अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत् पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अवेदीकृतप्रतापैव भुञ्जानाः कामकारणे ।
वेदीकृतेषु तु भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यद्विदं तप इत्याङ्गरूपवासं पृथग्जनाः ।
तपः स्याद्वैतद्वेह तपोऽन्धहापि किं भवेत् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । मासार्द्धमासोपवासाद्यन्तपो मन्थते जनः ।
आत्मतन्त्रोपघाती यो न तपस्वी न धर्मवित् ॥ ४ ॥ त्यागस्य
चापि सम्पत्तिः सिध्यते तप उत्तमम् । सद्योपवासी च भवेद्ब्रह्म-
चारी तथैव च ॥ ५ ॥ सुनिश्च स्यात् सदा विप्रो वेदांश्चैव सदा
जपेत् । कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वप्नश्च मानवः ॥ ६ ॥ अमां-
साशी सदा च स्यात् पवित्रश्च सदा पठेत् । ऋतवादी सदा च
स्यात् नियतश्च सदा भवेत् ॥ ७ ॥ विषसाशी सदा च स्यात् सदा
चैवातिथिप्रियः । अमृताशी सदा च स्यात् पवित्री च सदा
भवेत् ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं सद्योपवासी स्यात् व्रतचारी च
पार्थिव । विषसाशी कथञ्च स्यात् कथञ्चैवातिथिप्रियः ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । अन्तरा सायमाशञ्च प्रातराशञ्च यो नरः ।
सद्योपवासी भवति यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ॥ १० ॥ भार्थ्यां
गच्छन् ब्रह्मचारी ऋती भवति चैव ह । ऋतवादी सदा च
स्यात् दानशीलस्तु मानवः ॥ ११ ॥ अभक्षयन् वृषामांसममांसाशी
भवत्युत । दानं हृदत् पवित्री स्यादस्वप्नश्च दिवास्वपन् ॥ १२ ॥
भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा । अमृतं केवलं
भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ अभुक्तवत्सु नाश्नाति
ब्राह्मणेषु तु यो नरः । अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत
॥ १४ ॥ द्वेषेभ्यश्च पितृभ्यश्च संश्रितेभ्यस्तथैव च । अवशिष्टानि

सौ भुङ्क्ते तमाहुर्विषसाधिनम् ॥ १५ ॥ तेषां स्त्रीका हृपथ्यन्ताः
सदने ब्रह्मणः स्मृताः । उपस्थिता ह्यप्सरसो गन्धर्वेषु जनाधिष
॥ १६ ॥ देवतातिथिभिः सार्द्धं पिढमिञ्चोपभुञ्जते । रमन्ते पुत्र-
पौत्रेण तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणेषुः प्रयच्छन्ति दानानि विवि-
धानि च । दाढप्रतिगृहीत्वैवै को विधिषः पितामह ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । सांध्यैः प्रतिगृह्णीयात् तथैवासाधुतो द्विजः ।
गुणवत्यल्पदोषः स्यात् निर्गुणो तु निमज्जति ॥ १९ ॥ अत्राप्युदा-
हरन्तीममितिहासं पुरातनम् । वृषादर्भेषु सन्वाहं सप्तर्षीणाञ्च
भारत ॥ २० ॥ कश्यपोऽतिर्विशिष्टश्च भरद्वाजोऽथ गौतमः ।
विश्वामित्रो जमदग्निः साध्वी चैवाप्यसन्धती ॥ २१ ॥ सर्वेषामथ
तेषान्तु गण्डाभूत् कर्मकारिका ॥ २२ ॥ शूद्रः पशुसखश्चैव भर्ता
चास्या बभूव ह । ते च सर्वे तपस्यन्तः पुरा चैरुर्महीमिमाम्
॥ २३ ॥ समाधिनीपश्चिन्तो ब्रह्मलोकं सनातनम् । अथाभव-
द्वावृष्टिर्महती कुरुनन्दन ॥ २४ ॥ कृच्छ्रप्राणोऽभवद्यत्र लोको-
ऽयं वै क्षुधान्वितः ॥ २५ ॥ कस्मिंश्चिच्च पुरा यज्ञे शैव्येन शिवि-
स्तनुना । इक्षिणार्थोऽथ ऋत्विग्भ्यो दत्तः पुत्रः पुरा किल ॥ २६ ॥
अस्मिन् काले तु सोल्पायुर्दृष्टान्तमगत प्रभुः । ते तं क्षुधाभि-
सन्तप्ताः परिवार्योपतस्थिरे ॥ २७ ॥ याच्यात्मजमथो दृष्ट्वा
गतासृष्टिसप्तमाः । अपचन्त तदा स्थाव्यां क्षुधात्ताः किल
भारत ॥ २८ ॥ निरन्ने मर्त्तप्र लोकोऽस्मिन् नात्मानन्ते परीप्सवः ।
कृच्छ्रमापेदिरे वृत्तिमन्नहेतोस्तपस्विनः ॥ २९ ॥ अटमानोऽथ
ताभ्यर्गं पचमानात्सहीपतिः । राजा शैव्यो वृषादर्भिः क्षिश्य-
मानान् ददर्श ह ॥ ३० ॥

वृषादर्भिरुवाच । प्रतिग्रहस्तारयति पुष्टिर्न प्रतिगृह्यताम् ।
मयि यद्विद्यते विस्रं तत् शृणुष्वं तपोधनाः ॥ ३१ ॥ प्रियो हि

मै ब्राह्मणी याकमानो दद्याम्यहं वोऽश्वतरीसहस्रम् । एकैकशः
सवृषाः संप्रसूताः सर्वेषां वै श्रीघ्नगाः श्वे तरीमाः ॥ ३२ ॥ कुल-
स्यारानन्दुः शतं शतान् धूर्यान् श्वेतान् सर्वशोऽहं ददामि ।
म्रष्टौहीनां पीवराणाञ्च तावदग्र्या षष्टी धेनवः सुव्रताश्च ॥ ३३ ॥
वरान् ग्रासान् व्रीहिरसं यवांस्र रत्नं चान्यदुर्लभं किं ददानि ।
नास्मिन्नभक्ष्ये भावमेवं कुरुष्वं पुष्टयै वः किं प्रयच्छाम्यहं
वै ॥ ३४ ॥

ऋषय जचुः । राजन् प्रतिग्रहो राज्ञां मध्वास्वादो विषी-
यसः । क्ष्जानमानः कस्मात्त्वं कुरुषि नः प्रलोभनम् ॥ ३५ ॥
क्षेत्रं हि देवतमिदं ब्राह्मणान् समुपाश्रितम् । अमली क्षेप
तपसा प्रीतः प्रीणाति देवताः ॥ ३६ ॥ अङ्गापीह तपो जातु
ब्राह्मणस्योपजायते । तद्वाव इव निर्देह्यात् प्राप्नो राजप्रतिग्रहः
॥ ३७ ॥ कुशलं सह दानेन राजन्स्तु सदा तव । अर्थिभ्यो
दीयतां सर्वमित्युक्त्वान्येन ते ययुः ॥ ३८ ॥ अपक्वमेव तन्नांसमभू-
त्तेषां महात्मनाम् । अथ हिला ययुः सर्वे वनमाहारकाङ्क्षिणः
॥ ३९ ॥ ततः प्रचोदिता राज्ञा वनङ्गलास्य मन्त्रिणः । प्रची-
योडुम्बराणि स दातुः तेषां प्रचक्रिरे ॥ ४० ॥ उडुम्बराख्यधा-
न्यानि हेमगर्भाख्युपाहरन् । भृत्यास्तेषां ततस्तानि प्रशाहितु-
मुपाद्रवन् ॥ ४१ ॥ गुरुणीति विदित्वाथ न ग्राह्याख्यविरब्रवीत् ।
न स हे मन्दविज्ञाना न स हे मन्दबुद्धयः ॥ ४२ ॥ हेमानीमानि
जानीमः प्रतिबुद्धाः स जागमः । इह क्षेतदुपादत्तं प्रेत्य स्यात्
कटुकोदयम् । अप्रतिग्राह्यमेवैतत् प्रेत्येह च सुखिप्सुना ॥ ४३ ॥

वसिष्ठ उवाच । अनेन निष्कं गणितं सहस्रेण च संमितम् ।
तथा बद्ध प्रतीच्छन् वै पापिष्ठां पतते गतिम् ॥ ४४ ॥

कश्यप उवाच । यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पश्यः
स्त्रियः । सर्वं तन्नास्तुमेकस्य त स्मादिदाञ्जमश्नरेत् ॥ ४५ ॥

भरहाज उवाच । उत्पन्नस्य क्रोः ऋङ्गं बर्द्धमानस्य बर्द्धते ।
प्रार्थना पुरुषस्यैव तस्य मात्रा न विद्यते ॥ ४६ ॥

गौतम उवाच । न तल्लोके द्रव्यमस्ति यल्लोकं प्रतिपूरयेत् ।
समुद्रकल्पः पुरुषो न कदाचन पूर्यते ॥ ४७ ॥

विश्वामित्र उवाच । कामं कामयमानस्यं यदा कामः सम्-
ध्यते । अथैनमपरः कामस्तृष्णा विध्यति वाणवत् ॥ ४८ ॥

जमदग्निर्वाच । प्रतिग्रहे संयमो वै तपो धारयते ध्रुवम् ।
तद्धनं ब्राह्मणस्येह सुभ्यमानस्य विश्रवेत् ॥ ४९ ॥

अरुन्धत्युवाच । धर्मायं सञ्चयो यो वै द्रव्याणां पञ्चसंमतः ।
तपःसञ्चय एवेह विशिष्टो द्रव्यसञ्चयात् ॥ ५० ॥

गण्डोवाच । उग्रादितो भयाद्यस्मादिभ्यतीमे मनेश्वराः ।
बलीयांसो दुर्वलवदिभिम्यहमतः परम् ॥ ५१ ॥

पशुसख उवाच । यद्दुर्धर्मं परं नास्ति ब्राह्मणास्तद्धनं
विदुः । विनयार्थं सुविदांसमुपासियं यथातथम् ॥ ५२ ॥

ऋषय जचुः । कुशलं सह दानेन तस्मै यस्य इमः प्रजाः ।
फलान्युपधियुक्तानि य एवं न प्रयच्छति ॥ ५३ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्त्वा हेमगर्भाणि हिला तानि फलानि
वै । ऋषयो जग्मु रन्यत्र सर्व एव घृतव्रताः ॥ ५४ ॥

मन्त्रिण जचुः । उपधिं शंसमानास्ते हिला तानि फलानि
वै । ततोऽन्येनैव गच्छन्ति विदितं तेऽस्तु पार्थिव ॥ ५५ ॥

इत्युक्तः स तु भव्यैस्तैर्द्वेषादर्भिशुकोप ह । तेषां वै प्रतिकर्तुञ्च
सर्वेषामगमद्गृहम् ॥ ५६ ॥ स गत्वा हवनीयेऽग्नौ तीव्रं नियम-

मास्थितः । जुहाव संस्कृतैर्मन्त्रैरेकैकामाहुतं तपः ॥ ५७ ॥
तस्मारब्धोः समुत्सृष्टौ कृत्या ल्लोकभयङ्करी । तस्या नाम वृषा-

दर्भिर्यातुधानीत्यथाकरोत् ॥ ५८ ॥ सा कृत्या कालरात्रीव कृता-
स्त्रस्त्रिरुपस्थिता । वृषादर्भिं नरपतिं किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ५९ ॥

वृषादर्भिरुवाच । ऋषीणां गच्छ सप्तानामरुन्धत्यास्तथव
च । दासीभर्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय ॥ ६० ॥ आत्मा
नामानि चैवैषां सर्वानितान् विनाश्रय । विनष्टेषु तथा स्वरं गच्छ
यत्रेषितं तव ॥ ६१ ॥ सा तथेति प्रतिश्रुत्य चातुधानी स्वह-
मिणी । जगाम तद्वनं यत्र विचेरुस्ते महर्षयः ॥ ६२ ॥

भीष्म उवाच । अथात्रिप्रमुखा राजन् वने तस्मिन् महर्षयः ।
व्यचरन् भक्षयन्तो वै मूलानि च फलानि च ॥ ६३ ॥ अथा-
पश्यन् सुपीनांशपाणिपादमुखोदरम् । परिव्रजन्तं स्थूलाङ्गं परि-
व्राजं शुना सह ॥ ६४ ॥ अरुन्धती तु तं दृष्ट्वा सर्वाङ्गोपचितं
शुभम् । भवितारो भवन्तो वै नैत्रमित्यब्रवीदृषीन् ॥ ६५ ॥

वसिष्ठ उवाच । नैतस्येह यथास्माकमग्निहोत्रमनिर्जितम् ।
सायं प्रातश्च होतव्यं तेन पीवाञ्छुना सह ॥ ६६ ॥

अत्रिरुवाच । नैतस्येह यथास्माकं क्षुधा वीर्यं समाहृतम् ।
कृच्छ्राधीतं प्रणष्टञ्च तेन पीवाञ्छुना सह ॥ ६७ ॥

विश्वामित्र उवाच । नैतस्येह यथास्माकं शश्वच्छास्त्रं जर-
हवः । अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवाञ्छुना सह ॥ ६८ ॥

जमदग्निरुवाच । नैतस्येह यथास्माकं भक्तमिन्धनमेव च ।
सहित्यं वार्धकं किञ्चित्तेन पीवाञ्छुना सह ॥ ६९ ॥

कश्यप उवाच । नैतस्येह यथास्माकं चलारश्च सहोदराः ।
देही देहीति भिद्यन्ति तेन पीवाञ्छुना सह ॥ ७० ॥

भरद्वाज उवाच । नैतस्येह यथास्माकं ब्रह्मबन्धोरचेतसः ।
शोको भार्यापवादेन तेन पीवाञ्छुना सह ॥ ७१ ॥

गौतम उवाच । नैतस्येह यथास्माकं त्रिकीशेयञ्च राज्ञवम् ।
एकैकं वै त्रिवर्षीयं तेन पीवाञ्छुना सह ॥ ७२ ॥

भीष्म उवाच । अथ दृष्ट्वा परिव्राट् स तान् महर्षीञ्छुना
सह । अभिगम्य यथा न्यायं पाणिस्पर्शमथाचरत् ॥ ७३ ॥ परि-

वर्था वने तान्नु द्युत्पतीघातकारिकाम् । अन्योऽन्येन निवेद्याथ
 प्रातिष्ठन्त सहेव ते ॥ ७४ ॥ एकनिश्चयकार्याश्च व्यचरन्त वनानि
 ते । आददानाः समुद्भृत्य मूलानि च फलानि च ॥ ७५ ॥ कश-
 चिद्विचरन्तस्ते वृक्षैरविरलैर्लताम् । शुचिवारिप्रसन्नोदां दृष्टशु-
 पद्भिर्नी शुभाम् ॥ ७६ ॥ बालादित्यवपुःप्रस्थैः पुष्करैरुपयोभि-
 ताम् । वैदूर्यवर्षसदृशैः पद्मपत्रैरथावृताम् ॥ ७७ ॥ नाना-
 विधैश्च विहगैर्जलप्रकरभेविभिः । एकहारामनादेयां सूपतीर्था-
 मकङ्कमाम् ॥ ७८ ॥ वृषादर्मिप्रयुक्ता तु कृत्या विहृतदर्शना ।
 यातुधानी तु विख्याता पद्भिर्नी तामरद्वत ॥ ७९ ॥ पशुसख-
 सहायास्तु विसार्थं ते महर्षयः । पद्भिर्नीमभिजम्बुस्ते सर्व-
 कृत्याभिरक्षिताम् ॥ ८० ॥ ततस्ते यातुधानीं तां दृष्ट्वा विहृत-
 दर्शनाम् । स्थितां कमलिनीतीरे कृत्यामूचुर्महर्षयः ॥ ८१ ॥
 एका तिष्ठसि का च त्वं तस्यार्थं किं प्रयोजनम् । पद्भिर्नीतीर-
 माश्रित्य ब्रूहि त्वं किञ्चिकीर्षसि ॥ ८२ ॥

यातुधान्युवाच । यास्मि सास्त्रानुयोगो मे न कर्त्तव्यः कथ-
 च्चन । आरक्षणीं मां पद्भिर्न्या वित्त सर्वं तपोधनाः ॥ ८३ ॥

ऋषय ऊचुः । सर्व एव द्युधार्ताः स्म न चान्यत् किञ्चिदस्ति
 नः । भवत्याः संमते सर्वे शङ्कीयाम विसान्युत ॥ ८४ ॥

यातुधान्युवाच । समयेन विसानीतो शङ्कीध्वं कामकारतः ।
 एकैको नाम मे प्रोक्त्वा ततो शङ्कीत मा चिरम् ॥ ८५ ॥

भीष्म उवाच । विज्ञाय यातुधानीं तां कृत्यामृषिबधैः प्रिणीम् ।
 अत्रिः द्युधापरीतात्मा ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८६ ॥

अत्रिस्त्वाच । अरात्रिरत्रिः सा रात्रिर्यां नाधीते त्रिरथ
 वै । अरात्रिरत्रिरित्येव नाम मे विद्धि शोभने ॥ ८७ ॥

यातुधान्युवाच । यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महायुते ।
 दुर्द्धार्थमेतन्ननशा गच्छादतर पद्भिर्नीम् ॥ ८८ ॥

वशिष्ठ उवाच । वशिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वशे वासस्यहेष्वपि ।
वशिष्ठलाञ्छ वासाञ्च वशिष्ठ इति विद्धि माम् ॥ ८९ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभ्याषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ९० ॥

कश्यप उवाच । कुलं कुलञ्च कुपपः कुपपः कश्यपो द्विजः ।
काश्यः काश्यनिकाशलादितन्मे नाम धारय ॥ ९१ ॥

यातुधान्युवाच । यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महाद्युते ।
दुर्हार्थमेतन्नमसा गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ९२ ॥

भरद्वाज उवाच । भरेऽस्तान् भरेऽग्निस्थान् भरे दिवान्
भरे द्विजान् । भरे भार्यामनव्याजो भरद्वाजोऽस्मि शोभने ॥ ९३ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभ्याषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ९४ ॥

गीतम उवाच । गीदमोऽहमतोऽधूमोऽदमस्ते समदर्शनात् ।
गीभिस्तमो समध्वस्तं जातमात्रस्य दिहतः । विद्धि मां गीतमं
कृत्ये यातुधानि निबोध माम् ॥ ९५ ॥

यातुधान्युवाच । यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ९६ ॥

विश्वामित्र उवाच । विश्वे देवाश्च मे मित्रं मित्रमस्मि
गवान्तथा । विश्वामित्रमिति ख्यातं यातुधानि निबोध
माम् ॥ ९७ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभ्याषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ९८ ॥

जमदग्निस्वाच । जाजमद्यजजानेऽहं जिजाह्वीह जिजा-
यिषि । जमदग्निरिति ख्यातमतो मां विद्धि शोभने ॥ ९९ ॥

यातुधान्युवाच । यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ १०० ॥

शुभ्रुत्पुत्रवाच । धरान्धरित्रीं वसुधां भर्तुंस्तिष्ठाभ्यनन्तरम् ।
अनोऽनुसन्धती भर्तुंरिति मां विद्मशुभ्रुतीम् ॥ १०१ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ १०२ ॥

गण्डोवाच । वक्त्रैकदेशे गण्डेति धातुमेतं प्रचक्षते ।
तेनोन्नतेन गण्डेति विद्धि मानससम्भवे ॥ १०३ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ १०४ ॥

पशुसख उवाच । पशुन् रक्षामि दृष्ट्वाऽहं पशुनाञ्च सखा सदा ।
गौणं पशुसखेत्येवं विद्धि मामग्निसम्भवे ॥ १०५ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ १०६ ॥

शुनःसख उवाच । एभिरुक्तं यथा नाम नाहं वक्तुमिहोत्सहे ।
शुनःसखसखायं मां यातुधान्युपधारय ॥ १०७ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते वाक्यं सन्दिग्धया गिरा ।
तस्मात् सकृदिदानीं लं ब्रूहि तन्नाम ते हिज ॥ १०८ ॥

शुनःसख उवाच । सकृदुक्तं मया नाम न पृहीतं त्वया यदि ।
तस्मान्निदण्डाभिहता गच्छ भस्मेति मा चिरम् ॥ १०९ ॥ सा ब्रह्म-
दण्डकल्पेन तेन मूर्द्धि हता तदा । कृत्या पपात मेदिन्यां भक्तसा इ-
जगाम ह ॥११०॥ शुनःसखा च हत्वा तां यातुधानीं महाबलाम् ।
भुवि त्रिदण्डं विष्टभ्य श्वाहलेसमुपाविशत् ॥१११॥ ततस्ते मुनयः सर्वे
पुष्कराणि विसानि च । यथाकाममुपाशय समुत्तश्चुर्मुदान्विताः
॥११२॥ अमेण महता कृत्वा ते विसानि कलापशः । तीरे निक्षिप्य
पद्मिन्यास्तर्पणञ्चक्रुरन्धसा ॥११३॥ अथोत्थाय जलात्तस्मात् सर्वे ते
समुपागमन् । नाप्रश्र्यंश्चापि ते तानि विसानि पुरुषर्षभाः ॥ ११४ ॥

ऋषय जचुः । केन क्षुधापरीतानामस्माकं पापकर्मणा ।

नृशंसेनापनीतानि विसान्याहारकाङ्क्षिणाम् ॥ ११५ ॥ ते शङ्क-
मानास्वन्व्योऽन्यं पप्रच्छुर्हि जसत्तमाः । त जचुः समयं सर्वं कुर्म-
द्रव्यहिकर्षणम् ॥ ११६ ॥ त उक्त्वा वाढमित्येवं सर्व एव तदा समम् ।
दुष्कर्ताः सुपरिग्रान्ताः शपथाद्योपचक्रमुः ॥ ११७ ॥

अत्रिरवाच । स मां स्पृशन्तु पादेन सूर्यश्च प्रतिभेदतु ।
अनध्याद्येष्वधीयोत विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ११८ ॥

वशिष्ठ उवाच । अनध्यायधरो लोके शुनः स परिकर्षतु ।
परिव्राट् कामवृत्तस्तु विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ११९ ॥ शरणागतं
स निदन्तु स्वसुताञ्चोपजीवतु । अर्थान् काङ्क्षतु कौनाशादिसस्तैन्यं
करोति यः ॥ १२० ॥

कश्यप उवाच । सर्वत्र सर्वं लपतु न्यासलोपं करोतु च ।
कूटसाक्षिलमभ्येतु विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२१ ॥ वृथा
मांसाशनश्चास्तु वृथा दानं करोतु च । यातु स्त्रियं दिवा चैव
विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२२ ॥

भारद्वाज उवाच । नृशंसख्यक्तधर्मास्तु स्त्रीषु चातिषु गोषु
च । ब्राह्मणश्चापि जयतां विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२३ ॥ उपा-
ध्यायमधः कृत्वा ऋचोऽध्येतु यजुंषि च । जुहोतु च स कच्चानौ
विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२४ ॥

जमदग्निर्वाच । पुरीसमुत्सृजल्लप्सु हन्तु गाञ्चैव दुह्यतु ।
अनृतौ मैथुनं यातु विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२५ ॥ द्वेषी
भार्थोपजीवी स्यात् दूरबन्धुश्च वैरवान् । अन्योऽन्यस्यातिथिश्चास्तु
विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२६ ॥

गोतम उवाच । अधीत्य वेदांस्वजतु लीनग्नीनपवित्रातु ।
विक्रीणातु तथा सोमं विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२७ ॥ उदपान-
प्लवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः । तस्य सालोक्यतां यातु
विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२८ ॥

विश्वामित्र उवाच । जीवतो वै शुक्रन् भृत्यान् भरन्त्वस्या-
 परै जनाः । अगतिर्वद्भुतः स्याद्विसस्तै न्यं करोति यः ॥ १२८ ॥
 अशुचिर्ब्रह्मकृटोऽस्तु ऋद्ध्या चैवाप्यहङ्कृतः । कर्षको मत्सरी
 चास्तु विसस्तै न्यं करोति यः ॥ १३० ॥ वर्षाचरोऽस्तु भृतको
 राक्षसास्तु पुरोहितः । अयाच्यस्य भवत्वृत्तिकं विसस्तै न्यं करोति
 यः ॥ १३१ ॥

अरुन्धत्युवाच । नित्यं परिभवेच्छुभ्रं भर्तुर्भवतु दुर्मनाः ।
 एका खादु समञ्जातु विसस्तै न्यं करोति या ॥ १३२ ॥ छातीनां
 गृहमध्यस्था गङ्गान्तु दिवाह्वये । अमोघ्या वीरसूरस्तु विसस्तै न्यं
 करोति या ॥ १३३ ॥

गण्डोवाच । अमृतं भाषतु सदा बन्धुभिश्च विरुध्यतु ।
 ददातु कन्यां शुल्केन विसस्तै न्यं करोति या ॥ १३४ ॥ साधयित्वा
 स्वयं प्राप्तेत् दास्ये जीर्यतु चैव च । विकर्मणा प्रमीयित्त
 विसस्तै न्यं करोति या ॥ १३५ ॥

पशुसख उवाच । दास एव प्रजायेत सप्रसूतिरकिञ्चनः ।
 दैवतेष्वनमस्कारो विसस्तै न्यं करोति यः ॥ १३६ ॥

शुनःसख उवाच । अध्वर्यवे दुहितरं वा ददातु च्छन्दोगी
 वा चरितब्रह्मचर्यं । आथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः स्नायीत वा
 यो हरते विसानि ॥ १३७ ॥

ऋषय जचुः । दृष्टमेतद्विजातीनां योऽयं ते अपथः कृतः ।
 खया कृतं विसस्तै न्यं सर्वेषां नः शुनःसखः ॥ १३८ ॥

शुनःसख उवाच । न्यस्तमद्यं न पश्यद्विर्यदुक्तं कृतकर्मभिः ।
 सत्यमेतन्नमित्थैतद्विसस्तै न्यं कृतं मया ॥ १३९ ॥ मया च्छन्तर्हिता-
 नीह विसानीमानि पश्यत । परीक्षार्थं भगवतां कृतमेवं मया-
 नघाः ॥ १४० ॥ रक्षणार्थञ्च सर्वेषां भवतामहमागतः । यातुधानी
 ह्यतिरूरा कृत्यैषा वो बधैषिणी ॥ १४१ ॥ वृषादभिप्रयुक्तैषा

निहता मे तपोधनाः । दुष्टा हिंस्यादियं पापा युष्मान् प्रत्यजि-
सन्धवा ॥ १४२ ॥ तस्माद्भ्यागतौ विप्रा वासवं मां निबोधत ।
अखीभाद्दक्षया लोकाः प्राप्ता वै सार्वकामिकाः । उत्तिष्ठध्वमितः
क्षिप्रं तानबाभूत वै द्विजाः ॥ १४३ ॥

भीष्म उवाच । ततो महर्षयः प्रीतास्तथेत्युक्त्वा पुरन्दरम् ।
सहैव त्रिदशेन्द्रेण सर्वे जग्मुस्त्रिपिष्टपम् ॥ १४४ ॥ एवमेते महा-
त्मानो भोगैर्विद्विधैरपि । क्षुधा परमया युक्ताम्हृन्मयाना महा-
त्मभिः ॥ १४५ ॥ नैव लोभं तदा चक्रुस्ततः स्वर्गमवाप्नुवन् ।
तस्मात् सर्वास्वस्थास्तु नरो लोभं विवर्जयेत् ॥ १४६ ॥ एष धर्मः
परो राजस्तस्मात्लोभं विवर्जयेत् । इदं नरः सच्चरितं समवायेषु
कीर्त्तयन् ॥ १४७ ॥ अर्थभागी च भवति न च दुर्गाण्यवाप्नुते ।
प्रीयन्ते पितरश्चास्य ऋषयो देवतास्तथा । यशोधर्मार्थभागी च
भवति प्रेत्य मानवः ॥ १४८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि आहधर्मकथने
एकनवतीऽध्यायः ॥ ८१ ॥

भीष्म उवाच । अत्रैवोदाहरन्तीममिति चारुं पुरातनम् ।
यदुत्तं तीर्थयात्रायां शपथं प्रति तच्छृणु ॥ १ ॥ पुष्करार्थं कृतं
स्तैन्यं पुरा भरतसत्तम । राजर्षिभिर्महाराज तथैव च द्विज-
र्षिभिः ॥ २ ॥ ऋषयः समेताः पश्चिमे वै प्रभासे समागता मन्त्र-
ममन्त्रयन्त । चराम सर्वां पृथिवीं पृथ्वीतीर्थां ततः कामं हन्त
गच्छाम सर्वे ॥ ३ ॥ शुक्रोऽङ्गिराश्चैव कविश्च विहांस्तथागस्थो
नारदपर्वतौ च । भृगुर्वशिष्ठः कश्यपो गौतमश्च विश्वामित्रो
जमदग्निश्च राजन् ॥ ४ ॥ ऋषिस्तथा गालवोऽप्याष्टकश्च भार-
द्वाजोऽरुन्धती बालखिल्याः । शिविर्द्वितीयो नङ्गपोऽम्बरीषी

राजा ययातिर्धुम्भुमारोऽथ पूरुः ॥ ५ ॥ जग्मुः पुरस्कृत्य महानुभावं शतक्रतुं वृत्रहन् नरेन्द्राः । तीर्थानि सर्वाणि परिभ्रजन्तो माध्यां ययुः कौशिकीं पुण्यतीर्थम् ॥ ६ ॥ सर्वेषु तीर्थेष्ववधूतभाषा जग्मुस्ततो ब्रह्मसरः सुपुण्यम् । द्विस्थ तीर्थे जलमग्निकल्पा विगाह्य ते भुक्ता विसप्रसूनाः ७ ॥ केचिद्विसान्यखनस्तत्र राजन्नन्ये शृणालान्यखनस्तत्र विप्राः । अथापश्यन् पुष्करं ते ह्यियन्तं ऋदादगस्थेन ससुद्धृतं तत् ॥ ८ ॥ तानाह स्वर्वावृषिसुख्यानगस्थः केनादत्तं पुष्करं मे सुजातम् । युष्मान् शङ्के पुष्करं दीयतां मे न वै भवन्ती हर्तुमर्हन्ति पद्मे ॥ ९ ॥ शृणोमि काली हिंसते धर्मवीर्यं सोऽयं प्राप्नो वर्तते धर्मपीडा । पुरा धर्मो वर्तते नेह यावत्तावद्ब्रह्मामः सुरलोकं चिराय ॥ १० ॥ पुरा वेदान् ब्राह्मणा ग्राममध्ये घुष्टस्वरा वृषलान् आवयन्ति । पुरा राजा व्यवहारेण धर्मान् पश्यत्यहं परलोकं व्रजामि ॥ ११ ॥ पुरा वरान् प्रत्यवरान् गरीयसो यावन्नरा नावमंस्यन्ति सर्वे । तमोत्तरं यावद्विदं न वर्तते तावत् व्रजामि परलोकं चिराय ॥ १२ ॥ पुरा प्रपश्यामि परेण मर्त्यान् बलीयसान् दुर्बलान् भुज्यमानान् । तस्माद्यास्यामि परलोकं चिराय न ह्युत्सहे द्रष्टुमिह जीवलोकम् ॥ १३ ॥ तमाहुरार्ता ऋषयो महर्षिं न ते वयं पुष्करं चोरयामः । मिथ्याभिषङ्गो भवता न कार्यः शपाम तीक्ष्णैः शपथैर्भर्तुः ॥ १४ ॥ ते निश्चितास्तत्र महर्षयस्तु सम्पश्यन्तो धर्ममेतं नरेन्द्र । ततोऽशपन्त शपथान् पर्येषेण रुहैव ते पार्थिव-पुत्रपौत्रैः ॥ १५ ॥

भृगुस्वाच । प्रत्याक्रोशदिहाक्रुष्टस्ताडितः प्रतिताडयेत् । खादिच्च पृष्ठमांसानि यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १६ ॥

वशिष्ठ उवाच । अस्वाध्यायपरो लोके श्वानञ्च परिकर्षतु । पुरे च भिक्षुर्भवतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १७ ॥

कश्यप उवाच । सर्वत्र सर्वं पणतु न्यासलोपं करोतु च ।
कूटसाक्षिलमध्येतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १८ ॥

नीलम उवाच । जीवल हङ्गुतो बुद्ध्या विषमेषा समेन सः ।
कर्षकी मत्सरी चालु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १९ ॥

अङ्गिरा उवाच । अशुचिर्ब्रह्मकूटोऽस्तु श्वानञ्च परिकर्षतु ।
ब्रह्महानिष्कृतिश्चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २० ॥

धुम्भुमार उवाच । अकृतशश्च मिवाणां शूद्रायान्तु प्रजायतु ।
एकः सम्पन्नमञ्जातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २१ ॥

दिलीप उवाच । उरुपानप्लवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
तस्य लोकान् स ब्रजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २२ ॥

पुरुसुवाच । त्रिकित्वायां प्रवरतु भार्थ्याया चैव पुष्यतु ।
श्वशुरात्तस्य वृत्तिः स्याद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २३ ॥

शुक्र उवाच । वृथामांसं समञ्जातु दिवा गच्छतु मैथुनम् ।
प्रेष्यो भवतु रात्रश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २४ ॥

जमदग्निरुवाच । अनध्यायेष्वधीयीत भिन्नं आद्रे च भोजयेत् ।
आद्रे शूद्रस्य चाञ्जीवाद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २५ ॥

शिविरुवाच । अनाहिताग्निर्भियतां यज्ञे विष्वं करोतु च ।
तपस्त्रिभिर्विन्द्येच्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २६ ॥

ययातिरुवाच । अनृतो ब्रती जटी चैव भार्थ्यायां स प्रजायतु ।
निराकरोतु वेदांश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २७ ॥

नङ्गुष उवाच । अतिथिर्गृहसंस्थोऽस्तु कामवृत्तश्च दीक्षितः ।
विद्यां प्रयच्छतु भृतो यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २८ ॥

अम्बरीष उवाच । नृशंसस्यत्तधर्मास्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
निहन्तु ब्राह्मणञ्चापि यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २९ ॥

नारद उवाच । गृहेज्ञानी वह्निःशास्त्रं पठतां विस्वरं पदम् ।
गरीयसोऽवजानातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३० ॥

कीर्तिग उवाच । अमृतं भाषतु सदा सद्भिश्चैव विरुध्यतु ।
शुक्लेन तु ददत्कन्यां यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३१ ॥

कविर्वाच । पद्भ्यां स भान्ताडयतु सूर्यश्च प्रतिनेहतु ।
भरणानतं सन्धजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३२ ॥

विश्वामित्र उवाच । करोतु भूतकोऽवर्षां राघवास्तु पुरो-
हितः । ऋत्विगस्तु द्वायच्यस्य यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३३ ॥

पर्वत उवाच । ग्रामे चाधिकृतः सोऽस्तु खरयानेन गच्छतु ।
शुनः कर्षतु वृत्तार्थं यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३४ ॥

भरद्वाज उवाच । सर्वपापसमादानं नृशंसे चानृते च यत् ।
तत्तस्यास्तु सदा पापं यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३५ ॥

अष्टक उवाच । स राजास्वकृतप्रज्ञः कामवृत्तश्च पापाङ्कतु ।
अधर्मणाभिधास्तूर्वीं यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३६ ॥

गालव उवाच । पापिष्ठेभ्यो ह्यनर्वाहैः स नरोऽस्तु स्वपाथ-
कृत । इत्वा दानं कीर्त्तयेतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३७ ॥

अरुन्धत्युवाच । श्वश्रुपवाहं वदतुमर्त्तुर्भवतु दुर्मानाः । एका
स्वादु समञ्जातु वा ते हरति पुष्करम् ॥ ३८ ॥

बालखिल्या जचुः । एकपादेन वृत्तार्थं ग्रामदारे स तिष्ठतु ।
धर्मं शिष्यताधर्मास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३९ ॥

शुनःसख उवाच । अग्निहोत्रमनादृत्य स सुखं स्वपितु दिजः ।
परिव्राट् कामवृत्तोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ४० ॥

सुरभिरुवाच । बालजेन निदानेन कांस्थं भवतु दीहिनम् ।
दुह्येत परवत्सेन यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ४१ ॥

भीष्म उवाच । ततस्तु तैः शपथैः शप्यमानैर्नानाविधैर्वहुभिः
कौरवेन्द्र । सच्चक्राक्षो देवराट् सम्पृहृष्टः समीच्छतं कोपनं विप्र-
सुख्यम् ॥४२॥ अथाब्रवीत्प्रवा प्रत्ययं स्वं समाभाष्य तन्ममिं जात-
रोषम् । ब्रह्मर्षिदेवर्षितप्रर्षिसध्ये यत्तन्निबोधेह मन्माद्य राजन् ॥४३॥

अक्र उवाच । अथर्ववे दुहितरं ददातु च्छन्दीगे वा
 चरितब्रह्मचर्यम् । अथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः स्थायीत यः पुष्कर-
 मादद्मति ॥ ४४ ॥ सर्वान् विदानधीयीत पुण्यश्रीलोऽस्तु धार्मिकः ।
 ब्रह्मणः सदनं यातु यस्त्वे हरति पुष्करम् ॥ ४५ ॥

अगस्त्य उवाच । आशीर्वादस्त्वया प्रोक्तः शपथो बलसूदन ।
 दीयतां पुष्करं मङ्गलेश धर्मैः सनातनः ॥ ४६ ॥

इन्द्र उवाच । न मया भगवन् लोभादृतं पुष्करमय वै ।
 धर्मैस्तु श्रोतुकामेन हृतं न क्रोडुमर्हसि ॥ ४७ ॥ धर्मश्रुति-
 समुत्कर्षो धर्मसेतुरनामयः । आर्षो वै शाश्वतो नित्यमव्ययोऽयं
 मया श्रुतः ॥ ४८ ॥ तदिदं यच्छतां विदन् पुष्करं दिजसत्तन । अत-
 क्रमं मे भगवन् चन्दुमर्हस्यनिन्दित ॥ ४९ ॥ इत्युक्तः स महेन्द्रेण
 तपस्वी कोपनी भ्रमम् । जग्राह पुष्करं धीमान् प्रसन्नशामजम्बुनिः
 ॥ ५० ॥ प्रययुस्ते ततो भूयस्तीर्थानि वनगोवराः । पुण्येषु
 तीर्थेषु तथा गात्राण्याग्नयन्त ते ॥ ५१ ॥ आख्यानं य इदं युक्तः
 षठेत् पर्वणि पर्वणि । न मूर्खं जनयेत् पुत्रं न भवेच्च निराकृतिः
 ॥ ५२ ॥ न तमापत् स्पृशेत् काचिद्विक्वरो न जरावहः । विरजाः
 श्रेयसा युक्तः प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ५३ ॥ यश्च शास्त्रमधीयीत
 ऋषिभिः परिपालितम् । स राक्षेद्ब्रह्मणो लोकमव्ययञ्च नरो-
 त्तम ॥ ५४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि शपथविधिकथने
 चतुर्नवतीऽध्यायः ॥ ८४ ॥

शुचिष्ठिर उवाच । यदिदं आङ्गुल्येषु दीयते भरतर्षभ ।
 छत्रञ्चोपानहौ चैव केनैतत् संप्रवृत्तितम् ॥ १ ॥ कथञ्चैतत् समुत्पन्नं
 किमर्थञ्चैव दीयते । न केवलं आङ्गुल्यो पुण्यकेशपि दीयते

॥२॥ बद्धेषुपि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते । एतद्विस्तरतो
ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । शृणु राजन्वद्विद्वित्शुक्रोपागहपितरम् ।
यथैतत् प्रथितं लोके यथा चैतत् प्रवर्तितम् ॥ ४ ॥ यथा चाद्वयतां
प्राप्तं पुण्यताञ्च यथा गतम् । सर्वमेतदशेषिण प्रवक्ष्यामि नराधिप ॥ ५ ॥

जमदग्नेश्च संवाहं सूर्यस्य च महात्मनः । पुरा स भगि-
वान् साक्षाद्धनुषाक्रीडत प्रभो ॥ ६ ॥ सन्धाय सन्धाय शरांश्चिद्दीप-
किल भार्गवः । तान् सर्वान् रेणुका क्षिप्तांस्तस्येषून् दीपतेजसु ॥७॥

आनीय सा तदा तस्मै प्रादात्सकृद्दृच्युत । अथ तेन स शब्देन
च्यायाश्चैव शरस्य च ॥ ८ ॥ प्रहृष्टः सम्प्रचिद्दीप सा च प्रत्या-
जहार तान् । ततो मध्याङ्गमाह्वये ज्येष्ठामूले दिवाकरे । स

सायकान् द्विजो मुक्त्वा रेणुकाभिदमब्रवीत् ॥९॥ गच्छानय विशा-
लाक्षि शरानेतान् धनुश्रुतान् । यावदेतान् पुनः सुभ्रुं क्षिपामीति
जनाधिप ॥ ११ ॥ सा गच्छन्त्यन्तराच्छायां वृक्षमाश्रित्य भाविनी ।
तस्थौ तस्या हि सन्तप्तं शिरः पादौ तथैव च ॥ १२ ॥ स्थिता सा
तु मुहूर्तं वै भर्तुः शपभयाच्छुभा । यथावानयितुं भूयः साय-

कानसितेक्षणा । प्रत्याजगाम च शरांस्तानादाय यमस्त्रिणी ॥१३॥
सा वै खिन्ना सुचार्वङ्गी पद्भ्यां दुःखं नियच्छती । उपाजगाम
भर्तारं भयाङ्गर्तुः प्रवेपती ॥१४॥ स तामृषिस्तदा क्रुद्धो वाक्यमाह
शुभाननाम् । रेणुके किञ्चिरेण लमागतेति पुनः पुनः ॥ १५ ॥

रेणुकोवाच । शिरस्तावत् प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ।
सूर्यतेजो निरुद्धाहं वृक्षच्छायां समाश्रिता ॥ १६ ॥ एतस्मात्
कारणाद्ब्रह्मांश्चिरायैतत् कृतं मया । एतत् श्रुत्वा मम धिमो-
मां क्रुद्धस्त्वं तपोधन ॥ १७ ॥

जमदग्निर्वाच । अयैर्न दीपकिरणं रेणुके तव दुःखदम् ।
शरैर्नि पातयिष्यामि सूर्यमस्त्राजितेजसा ॥ १८ ॥

श्रीश उवाच । स विष्णुर्गर्भे घनुर्द्विष्यं गृहीत्वा च शरान्
 ध्वजम् । अतिष्ठत् सूर्यमभितो यतो याति ततो मुखः ॥ १९ ॥
 अथ तं श्रेष्ठं सन्तुष्टं सूर्योऽभ्येत्य तथा ब्रवीत् । दिङ्मूढेण कौन्तेय
 किन्ले सूर्योऽपराध्यते ॥ २० ॥ आदत्ते रश्मिभिः सूर्यो दिवि
 तिष्ठंस्ततस्ततः । रसुं स तं वै वर्षासु प्रवर्षति दिवाकरः ॥ २१ ॥
 ततोऽन्नं जायते विप्रं मनुश्याणां सुखावहम् । अन्नं प्राणा इति
 वेद्या वेदेषु परिपठति ॥ २२ ॥ अथाग्नेषु निमूढश्च रश्मिभिः
 परिवारितः । सप्तहीपा निमान् ब्रह्मन् वर्षणाभिप्रवर्षति ॥ २३ ॥
 ततस्तद्वीषधीनाञ्च वीरुधां पुण्यवृक्षान् । सर्वं वर्षाभिनिर्ह्वत्तमन्नं
 सञ्चवति प्रभो ॥ २४ ॥ जातकर्माणि सर्वाणि अतोपनयनानि च ।
 गोदानानि विकाहाश्च तथा यज्ञसमृद्धयः ॥ २५ ॥ आस्त्राणि
 दानि च तथा संयोगा वित्तसम्पदाः । अन्नतः संप्रवर्तन्ते यथा
 खं वेद्य भार्गव ॥ २६ ॥ रमणीयानि यावन्ति यावदारम्भिकाणि
 च । सर्वमन्नात् प्रभवति विदितं कीर्तयामि ते ॥ २७ ॥ सर्वं
 किं वैश्यं विप्रं त्वं यदेतत् कीर्तितं भयम् । प्रसादये त्वां विप्रर्षे
 किन्ले सूर्यो निपात्य वै ॥ २८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 छत्रोपानहोत्पत्तौ पञ्चमवतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

शुचिष्ठिर उवाच । एवं प्रयाचति तदा भास्करे सुनिरुत्तमः ।
 क्षमद्भिर्भहातेजाः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ १ ॥

श्रीश उवाच । स तथा याचमानस्य सुनिरुत्तमप्रभः ।
 क्षमद्भिः शर्म नैव जगाम कुबजन्दन ॥ २ ॥ ततः सूर्यो मधुरया
 वाचा तमिदम्ब्रवीत् । कृताञ्जलिर्विप्ररूपी प्रणम्यैतं विशाम्पति
 ॥ ३ ॥ चलं निमित्तं विप्रर्षे सदा सूर्यस्त्र गच्छतः । कथञ्चलं
 वेतुस्यसि त्वं सदा योगेन दिवाकरम् ॥ ४ ॥

जमदग्नि उवाच । स्थिरश्चापि चलश्चापि जाने त्वां शान-
चक्षुषा । अवश्यं विनयाधानं कार्यमथ मया तव ॥ ५ ॥ मथाह
वै निमेषाद्यं तिष्ठसि त्वं दिवाकरः । तत्र वेत्स्यामि सूर्य्यं त्वां न
मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ६ ॥

सूर्य्य उवाच । अग्रसयं मां विप्रं वेत्स्यसे धन्विनां वरः ।
अपकारिणं मां विद्धि भगवन् शरणागतम् ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । ततः प्रहस्य भगवान् जमदग्निस्त्वाच तम् ।
न भीः सूर्य्यं त्वया कार्या प्रणिपातगतो ह्यसि ॥ ८ ॥ ब्राह्मणे
व्यार्जवं यच्च स्थैर्य्यञ्च धरणीतले । सौम्यतश्चैव सोमस्य गाभीर्य्यं
वरुनस्य च ॥ ९ ॥ दीप्तिमन्नेः प्रभां मेरोः प्रतापं तपनस्य च ।
एतान्यतिश्रमेद्यो वै स हन्याच्छरणागतम् ॥ १० ॥ भवेत् स शु-
तल्पी च ब्रह्महा च स वै भवेत् । सुरापानं स कुर्व्याच्च यो हन्या-
च्छरणागतम् ॥ ११ ॥ एतस्य तपनौतस्य समाधिन्तात चिन्तय ।
यथासुखगमः पन्था भवेत्तद्रश्मिमावितः ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । एतावदुक्त्वा स तदा तूष्णीमासीद्भृगूत्तमः ।
अथ सूर्य्योऽददत्तस्मै छत्रोपानहमाशु वै ॥ १३ ॥

सूर्य्य उवाच । महर्षे शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिजारणम् ।
प्रतिगृह्णीष्व पद्भ्याञ्च त्राणार्थं चर्मपादुके ॥ १४ ॥ अद्यप्रभृति चैवेह
लोकै सम्प्रचरिष्यति । पुण्यकेषु च सर्वेषु परमहृद्यमेव च ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच । छत्रोपानहमेतत्तु सूर्य्यं शैतत् प्रवर्तितम् ।
पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १६ ॥ तस्मात् प्रयच्छ
विप्रंषु छत्रोपानहमुत्तमम् । धर्मस्तेषु महान् भावी न मेऽत्रास्ति
विचारणा ॥ १७ ॥ छत्रं हि भरतश्रेष्ठ यः प्रदद्याद्द्विजातये ।
शुभं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥ १८ ॥ स अक्रलोके वसति
पूष्यमानो हिजातिभिः । अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ
॥ १९ ॥ दक्षमानाय विप्रं च यः प्रयच्छत्युपानहो ।

महाबाहो संश्रिताय द्विजातये ॥ २० ॥ सोऽपि लोकानवाप्नोति
 दैवतैरपि पूजितान् । गोलोके स मुदा युक्तो वसति प्रेत्य भारत
 ॥ २१ ॥ एतत्ते भरतश्रेष्ठ मया कात्स्न्येन कीर्तितम् । कुत्रो-
 पानहदानस्य फलं भरतसत्तम ॥ २२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मकथने
 कुत्रोपानहदानप्रशंसायां पञ्चवतीऽध्यायः ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं प्रब्रूहि भरतर्षभ ।
 ऋद्धिमाप्नोति किं कृत्वा मनुष्य इह पार्थिव ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरातनं जनाधिप । वासु-
 देवस्य संवादं ब्रूथिव्याश्चैव भारत ॥२॥ संस्तूय पृथिवीं देवीं वासु-
 देवः प्रतापवान् । पप्रच्छ भरतश्रेष्ठ मां त्वं यत् पृच्छसिऽद्य वै ॥३॥

वासुदेव उवाच । गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रित्य मया वा मद्विधेन
 वा । किमवश्यं धरे कार्यं किं वा कृत्वा कृतं भवेत् ॥ ४ ॥

पृथिव्युवाच । ऋषयः पितरो देवा मनुष्याश्चैव माधवा ।
 इज्याश्चैवाश्नीयाश्च तथा चैवं निबोध मे ॥ ५ ॥ सदा यज्ञेन
 देवाः स्युः सदातिथ्येन मानुषाः । छन्दतश्च यथा नित्यमर्हान्
 युष्मैत नित्यमः ॥ ६ ॥ तेन ऋषिगणाः प्रीता भवन्ति मधु-
 सूदन । नित्यमग्निं परिचरेदमुक्त्वा बलिकर्म च ॥ ७ ॥ कुर्या-
 त्तथैव देवा वै प्रीयन्ते मधुसूदन । कुर्याद्दहरहः श्राद्धमन्नाद्यो-
 नोदकेन च ॥ ८ ॥ पयोमूलफलैर्वापि पितॄणां प्रीतिमावहन् ।
 सिद्धान्नाद्वैश्वदेवं वै कुर्यादग्नी यथाविधि ॥ ९ ॥ अग्नीष्टोमं
 वैश्वदेवं धान्वन्तर्यमनन्तरम् । प्रजानां पतये चैव पृथक् क्षोभो
 विधियते ॥ १० ॥ तथैव चानुपूर्व्येण बलिकर्म प्रयोजयेत् ।
 दक्षिणायां यमावेति प्रतीच्यां वरुणाय च ॥ ११ ॥ सोमाय

प्राङ्मुखीणां वै वास्तुमध्ये प्रजापतेः । धधन्तरे प्राङ्मुखीणां
 प्राच्यां शक्राय माधव ॥ १२ ॥ मनुष्येभ्य इति प्राङ्मुखीणां द्वारि
 ष्टस्य वै । मरुद्भ्यो देवतेभ्यश्च बलिमन्तर्गृहे हरेत् ॥ १३ ॥
 तथैव विष्टेदेवभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् । निशाचरेभ्यो भूतेभ्यो
 बलिं नक्तं तथा हरेत् ॥ १४ ॥ एवं कृत्वा बलिं सम्यक् दद्या-
 द्भिक्षां हिजातये । अलाभे ब्राह्मणस्यान्नावग्रमुद्धृत्य निक्षिपेत्
 ॥ १५ ॥ यदा आहं पितृभ्योऽपि दातुमिच्छेत् मानवः । तदा
 पश्चात् प्रकुर्वीत नित्तत्ते आहकर्मणि ॥ १६ ॥ पितॄन् सन्तर्पयित्वा
 तु बलिं कुर्याद्दिधानतः । वैष्टदेवं ततः कुर्यात् पश्चाद्ब्राह्मण-
 वाचनम् ॥ १७ ॥ ततोऽन्नेन विशेषेण भोजयेदतिथीनपि । अर्चा-
 पूर्वं मन्त्राराज ततः प्रीणाति मानवान् ॥ १८ ॥ अनित्यं हि
 स्थितौ यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते । आचार्यस्य पितुश्चैव सख्यराप्तस्य
 चातिथेः ॥ १९ ॥ इदमस्ति षष्ठे मन्त्रमिति नित्यं निवेदयेत् ।
 ते यद्देयुस्तत्कुर्यादिति धर्मी विधीयते ॥ २० ॥ षष्ठस्य पुरुषः
 कृष्ण शिष्टाग्नी च सदा भवेत् । राजर्लिजं स्नातकञ्च गुरुं
 श्वशुरमेव च ॥ २१ ॥ अर्चयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरोषितान् ।
 श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ॥ २२ ॥ वैष्टदेवं हि
 नामैतत् सायम्प्रातर्विधीयते । एतांस्तु धर्मान् गार्हस्थ्यान्
 यः कुर्यादनसूयकः ॥ २३ ॥ स इहर्षिवरान् प्राप्य प्रेत्य नाके
 मच्चियते ॥ २४ ॥

भीष्म उवाच । इति भूमेर्वचः श्रुत्वा वासुदेवः प्रतापवान् । तथा
 चकार सततं त्वमध्येवं समाचर ॥ २५ ॥ एतद्दृष्ट्वा धर्मन्तु चेष्टनानो
 जनाधिप । इह लोके यमः प्राप्य प्रेत्य स्वर्गं न गच्छसि ॥ २६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 समनवतोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आलीकदानं नामैतत् कीदृशं भरतर्षभ ।
कथमेतत् समुत्पन्नं फलं वा तद्ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

श्रीशुक्र उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सुक्रो प्रजापतेर्वाहं सुवर्णस्य च भारत ॥ २ ॥ तपस्वी कश्चिद्भवत्
सुवर्णो नाम भारत । वर्णते हेमवर्णः स सुवर्ण इति पप्रथे
॥ ३ ॥ कुलशीलगुणोपेतः स्थाध्यायि च परङ्गतः । बहून्
सुवर्णप्रभवान् समतीतः स्वकीर्णुषैः ॥ ४ ॥ स कदाचिन्ननुं विप्रो
ददृशोपससर्प च । कुशलप्रश्नमन्योन्यं तौ चोभौ तत्र चक्रतुः ॥ ५ ॥
ततस्तौ सत्यसङ्कल्पौ मेरौ काञ्चनपर्वते । रमणीये शिलापृष्ठे
सहितौ संन्यधीदतम् ॥ ६ ॥ तत्र तौ कथयन्तौ स्तां कथा नाना-
विधाययाः । ब्रह्मर्षिद्विरदैत्यानां पुराणानां महात्मनाम् ॥ ७ ॥
सुवर्णस्वर्णव्रीहाक्यं मनु स्वायम्भुवं प्रति । हितार्थं सर्वभूतानां
प्रश्नं मेवक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ सुमनो भिर्यदिच्यन्ते दैवतानि प्रजेश्वर ।
किमेतत् कथमुत्पन्नं फलयोगच्च ग्रंथ मे ॥ ९ ॥

मनुस्वाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शुक्रस्य च ब्रह्मैश्वर्यं संवादं वै महात्मनोः ॥ १० ॥ बलेर्वैरोचनस्येह
चैलोक्यमनुशासतः । समीपमाजगामाशु शुभ्रो भृगुकुलीहाहः
॥ ११ ॥ तमव्यादिभिरभ्यर्च्य भार्गवं सोऽसुराधिपः । निप्रसादासने
पश्चाद्दिशिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १२ ॥ कथयमभवत्तत्र लया या
परिकीर्त्तिता । सुमनोभूपदीपानां सम्प्रदाने फलं प्रति । ततः
पप्रच्छ दैत्येन्द्रः कवीन्द्रं प्रश्नमुत्तमम् ॥ १३ ॥

बलिस्वाच । सुमनोभूपदीपानां किं फलं ब्रह्मवित्तम् ।
प्रदानस्य दिजश्रेष्ठ तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥

शुक्र उवाच । तपः पूर्वं समुत्पन्नं धर्मस्तस्मादनन्तरम् ।
एतस्मिन्नन्तरे वैव वीरुधीषथ्य एव च ॥ १५ ॥ सोमस्वात्मा च
ब्रह्मधा सम्युतः प्रथिवीतले । अमृतञ्च विषञ्चैव ये चान्ये तुल्य-

अमृतं मनसः प्रीतिं सद्यस्तुष्टिं ददाति च । मनो
 ग्लपयतेतीव्रं विषं गन्धेन सर्वशः ॥ १७ ॥ अमृतं मङ्गलं किञ्चि
 मद्वा हिषममङ्गलम् । ओषधोः क्षमृतं सर्वा विषन्तेजोनिःसन्धवम्
 ॥ १८ ॥ मनो ह्लादयते यस्माच्छ्रियञ्चापि ददाति च । तस्मात्
 सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्मभिः ॥ १९ ॥ देवताभ्यः सुमनसो
 यो ददाति नरः शुचिः । तस्य तुष्यन्ति वै देवास्तुष्टा पुष्टं ददत्यपि
 ॥ २० ॥ यं यमुद्दिश्य दीधिरन् देवं सुमनसः प्रभो । मङ्गलार्थं स
 तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यपः ॥ २१ ॥ चेयास्तूग्राश्च सौम्याश्च तेज-
 स्विन्यश्च ताः पुंयक् । ओषधो बह्वीर्थ्या हि बहुरूपस्तथैव च
 ॥ २२ ॥ यस्त्रियानाञ्च वृक्षाणामयञ्चीयान्निबोध मे । आसुराणि
 च माख्यानि दैवतेभ्यो हितानि च ॥ २३ ॥ रक्षसामुरगाणाञ्च
 वृक्षाणाञ्च तथा प्रियाः । मनुष्याणां पितृणाञ्च कान्तायास्वमु-
 पूर्वशः ॥ २४ ॥ वन्या ग्राम्याश्चैह तथा हृष्टोप्ताः पर्वताश्रयाः ।
 अकण्टकाः कण्टकिनो गन्धरूपरसान्विताः ॥ २५ ॥ द्विविधो हि
 स्यतो गन्ध इष्टोऽग्निष्टश्च पुष्पजः । इष्टगन्धानि देवानां पुष्पाणीति
 विभावय ॥ २६ ॥ अकण्टकानां वृक्षाणां श्वेतप्रायाश्च वर्णतः ।
 तेषां पुष्पाणि देवानामिष्टानि सततं प्रभो ॥ २७ ॥ जलजानि
 च माख्यानि पद्मादीनि च यानि वै । गन्धर्षनागवक्ष्यस्तानि दद्या-
 द्विचक्षणः ॥ २८ ॥ ओषधो रक्तपुष्पाश्च कटुकाः कण्टकान्विताः ।
 यत्रूणामभिचारार्थमयर्वेषु निर्दर्शिताः ॥ २९ ॥ तीक्षावीर्थ्यास्तु
 भूतानां दुरालम्बाः सकण्टकाः । रक्तभूविष्टवर्णाश्च कृशाश्चैवो-
 पहारयेत् ॥ ३० ॥ मनोह्लादयनन्दिन्यो विमर्द्दं मधुराश्च याः ।
 चारुरूपाः सुमनसो मनुष्याणां स्युता विभो ॥ ३१ ॥ न तु श्लथान-
 सन्धूता दीपतायतनोद्भवाः । सन्नयेत् पुष्टियुक्तेषु विवाहेषु रक्षःसु
 च ॥ ३२ ॥ गिरिसानुरुहाः सौम्याः देवानामुपपादयेत् ।
 प्रोक्षिताः सौम्या यथायोग्यं यथासूति ॥ ३३ ॥ गन्धेन

देवास्तुव्यन्ति दर्व्यानाद्यक्षराक्षसाः । नागाः समुपभोगिन त्रिभि-
 रेतस्तु मानुषाः ॥ ३४ ॥ सद्य प्रीणाति देवान् वै ते प्रीता भाव-
 यन्तव । सङ्कल्पसिद्धा मर्त्यानामीप्सितैश्च मनोरमैः ॥ ३५ ॥
 प्रीताः प्रीणान्ति सततं भाणिता मानयन्ति च । अवज्ञाता-
 विघ्नताश्च निर्द्वन्द्वधमान्तरान् ॥ ३६ ॥ अत जङ्गं प्रवक्ष्यामि
 धूपदानविधेः फलम् । धूपांश्च विविधान् साधूनसाधुंश्च निबोध-
 मे ॥ ३७ ॥ निर्यासाः सारिणश्चैव कृतिमाश्चैव ते त्रयः । इष्टा-
 निष्टो भवेद्दन्धस्तन्मे विस्तरयः शृणु ॥ ३८ ॥ निर्यासाः सल्लकी-
 वर्जा देवानां दयितास्तु ते । गुग्गुलुः प्रवरस्तोषा सर्वेषामिति
 निश्चयः ॥ ३९ ॥ अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
 दैत्यानां सल्लकीयश्च क्राङ्गितो यश्च तद्विधः ॥ ४० ॥ अथ सर्जर-
 सादीनां गन्धैः पार्थिव दारवैः । फालिता रससंयुक्तैर्धनुष्याणां
 विधीयते ॥ ४१ ॥ देवदानवभूतानां सद्यस्तुष्टिकरः स्रुतः ।
 येऽन्ये वै चारिकास्तत्र मानुषाणामिति स्रुताः ॥ ४२ ॥ य एवोक्ताः
 सुमनसां प्रदाने गुणहेतवः । धूपेष्वपि परिश्रयेवास्त एव प्रीति-
 वद्भनाः ॥ ४३ ॥ दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् । यथा
 येन यदा चैव प्रदेया व्याहृष्याश्च ते ॥ ४४ ॥ ज्योतिस्तेजः प्रकाशं
 वायुर्द्विगञ्जापि वर्षते । प्रदानं तेजसां तस्मात्तेजो वर्द्धयते नृणाम्
 ॥ ४५ ॥ अन्वन्तमस्तमिन्नञ्च दक्षिणायनमेव च । उत्तरायण-
 नेतस्माज्ज्यातिर्दानं प्रथम्यते ॥ ४६ ॥ यस्माद्दूर्ङ्गमेतत्तु तमस-
 श्चैव भेषजम् । तस्माद्दूर्ङ्गगतेर्दाता भवेदत्रेति निश्चयः ॥ ४७ ॥
 देवास्तेजस्विनो यस्मात् प्रभावन्तः प्रकाशकाः । तामसाः राक्ष-
 साश्चैव तस्माद्दीपः प्रदीयते ॥ ४८ ॥ आलोकदानाच्चतुष्मान् ।
 प्रभायुक्ती भवेन्नरः । तान् दस्त्वा नोपहिंसित न हरेन्नोपनाशयेत्
 ॥ ४९ ॥ दीपहृता भवेदन्धस्तमोगतिरसुप्रभः । दीपप्रदः स्वर्ग-
 लोके दीपमालेव राजते ॥ ५० ॥ इ विषा प्रथमः कल्पो द्वितीय-

क्षीणधीरसैः । वसानेदोऽस्थिनिर्थासैर्न कार्यः पुष्टिमिच्छता ॥५१॥
 गिरिप्रपाते गहने चैत्यस्थाने चतुष्पथे । दीपदाता भवेन्नित्यं च
 इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ५२ ॥ कुलोद्योतो विशुद्धात्मा प्रकाशलङ्घ
 गच्छति । ज्योतिषाञ्चैव साखीक्यं दीपदाता नरः सदा ॥ ५३ ॥
 बलिकर्मसु वक्ष्यामि गुणान् कर्मफलोदयान् । देवचोरगन्धर्वा
 भूतानामथ रक्षसाम् ॥ ५४ ॥ येषां नाग्रभुजो विप्रा देवतातिथि-
 बालकाः । राक्षसानेव तान् विद्धि निर्वशङ्कानमङ्गलान् ॥ ५५ ॥
 तस्माद्ग्रं प्रयच्छेत् देवेभ्यः प्रतिपूजितम् । शिरसा प्रयत्नमापि
 हरेद्वलिमतन्द्रितः ॥ ५६ ॥ गच्छन्ति देवता नित्यमाशंसन्ति सदा
 गृहान् । वाङ्मासागन्तवो येऽन्ये यच्चराक्षसपन्नगाः ॥ ५७ ॥ इतो
 दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा । ते प्रीताः प्रीणयन्त्येन-
 मायुषा यशसा धनैः ॥ ५८ ॥ बलयः सह पुष्पैस्तु देवानामुप-
 हारयेत् । दधिदुग्धमथाः पुण्याः सुगन्धाः प्रियदर्शनाः ॥ ५९ ॥
 कार्थ्या रुधिरमांसाढ्या बलयो यच्चरक्षसाम् । सुरासवपुरस्कारा
 स्त्राजोस्त्रापिकभूषिताः ॥ ६० ॥ नागानां दयिता नित्यं पद्भ्योत्पल-
 विमिश्रिताः । तिलान् शुद्धसुसम्पन्नान् भूतानामुपहारयेत् ॥६१॥
 अग्रदाताऽग्रभोगी स्याद्वलवीर्यसमन्वितः । तस्माद्ग्रं प्रयच्छेत्
 देवेभ्यः प्रतिपूजितम् ॥ ६२ ॥ ज्वलत्यक्षरही वेष्टन वाङ्मास्य गृह-
 देवताः । ता पूज्या भूतिकामेनः प्रकृताग्रभद्रादिना ॥ ६३ ॥
 इत्येतदसुरेन्द्राय काव्यः प्रीवाच भार्गवः । सुवर्णाय मनुः प्राह
 सुवर्णो नारदाय च ॥ ६४ ॥ नारदोऽपि मयि प्राह गुणानितान्
 मन्वाद्युते । तमप्येतद्विदित्वेह सर्वमाचर पुत्रकः ॥ ६५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

सुवर्णमनुसंवादि अष्टनवतोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं मे भरतश्रेष्ठ पुष्पधूपप्रदायिनाम् ।
फलं बलिविधाने च तद्भूयो वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ धूपप्रदानस्य फलं
प्रदीपस्य तथैव च । बलयश्च किमर्थं वै क्षिप्यन्ते गृहमे-
धिभिः ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नङ्गुषस्य च संवाद्मगस्यस्य भृगोस्तथा ॥ ३ ॥ नङ्गुषो हि
महाराज राजर्षिः सुमहात्तपाः । देवराज्यमनुप्राप्तः सुकृतेनेह
कर्मणा ॥ ४ ॥ तत्रापि प्रयतो राजन्नङ्गुषस्त्रिदिवेवसन् । मानुषि-
शैव दिव्याश्च कुर्वाणो विविधाः क्रियाः ॥ ५ ॥ मानुषस्तत्र सर्वाः
स्र क्रियास्तस्य महात्मनः । प्रवृत्तास्त्रिदिवे राजन् दिव्याश्चैव
महात्मनः ॥ ६ ॥ अग्निकार्थ्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।
बलयश्चान्नलाजाभिर्धूपनं दीपकर्म च ॥ ७ ॥ सर्वं तस्य गृहे
राज्ञः प्रावर्त्तत महात्मनः । जपयन्नात्मनोयज्ञांस्त्रिदिवेषु चकार
सः ॥ ८ ॥ दिवानभ्यर्चयन्नापि विधिवत् स सुरेश्वरः । सर्वानिव
यथान्यायं यथापूर्वमरिन्दम ॥ ९ ॥ अथेन्द्रोऽहमिति ज्ञात्वा
अहङ्कारं समाविशत् । सर्वाश्चैव क्रियास्तस्य पर्यङ्गीयन्त भूपते
॥ १० ॥ स ऋषीन् वाहयामास वरदानमदान्वितः । परिहीन-
क्रियश्चैव दुर्वलत्वमुपेयिवान् ॥ ११ ॥ तस्य वाहयतः कालो मुनि-
सुखांस्तपोधनान् । अहङ्काराभिभूतस्य समुद्धानत्यवर्त्तत ॥ १२ ॥
अथ पर्यायशः सर्वान् वाहनायोपचक्रमे । पर्यायश्चाप्यगस्यस्य
समपद्यत भारत ॥ १३ ॥ अथागत्य महातेजा भृगुर्ब्रह्मविद्याम्बरः ।
अगस्यमाश्रमस्थं वै समुपेत्येदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ एवं वयमसत्कारं
द्वेन्द्रस्यास्यदुर्मतेः । नङ्गुषस्य किमर्थं वै मर्षयाम महा-
मुने ॥ १५ ॥

अगस्य उवाच । कथमेष मया शक्यः शम्भु वस्य महामुने ।
वरहेन वरो हत्तो भवती विदितश्च सः ॥ १६ ॥ यो मे दृष्टिपथं

गच्छतु स मे वशी भवेदिति । इत्यनेन वरं देवी वाचिली
 गच्छता दिवम् ॥ १७ ॥ एवं न दग्धः स मया भवता च न
 संशयः । अन्येनापृषिसुख्येन न दग्धो न च पातितः ॥ १८ ॥
 अमृतञ्चैव पानाय दत्तमस्मै पुरा विभी । महात्मना तदर्थञ्च
 नास्माभिर्विनिपात्यते ॥ १९ ॥ प्रायच्छत वरं देवः प्रजानां दुःख-
 कारकम् । द्विजेष्वधर्मशुक्तानि स करोति नराधमः ॥ २० ॥ तत्र
 यत् प्राप्तकालं नस्तद्ब्रूहि वदताम्बर । भवांश्चापि यथा ब्रूया-
 त्तत् कर्त्तास्मि न संशयः ॥ २१ ॥

भृशुर्वाच । पितामहनियोगिन भवन्तं सौहृद्मागतः ।
 प्रतिकर्तुं बलवति नङ्गुषि देवमोहिते ॥ २२ ॥ अद्य हि त्वां
 सुदुर्बुद्धिरथे योच्यति देवराट् । अद्येनमहसुदृत्तं करिष्येऽनिन्द-
 भोजसा ॥ २३ ॥ अद्येन्द्रं स्थापयिष्यामि पश्यतस्ते शतक्रतुम् ।
 सञ्चाख्य पापकर्मणामैन्द्रात् स्थानात् सुदुर्क्षतिम् ॥ २४ ॥ अद्य चास्मै
 कुदेवेन्द्रस्त्वां पदा धर्षयिष्यति । देवोपहतचित्तत्वादात्मनायाव
 मन्दधीः ॥ २५ ॥ व्युत्क्रान्तधर्मं तमहं धर्षणामर्षितो भृशम् ।
 अहिर्भवस्वेति रुषा शप्सें पापं द्विजदुहम् ॥ २६ ॥ तत एनं
 सुदुर्बुद्धिं धिक्शब्दाभिहतलिषम् । धरण्यां पातयिष्यामि पश्य-
 तस्ते महासुने ॥ २७ ॥ नङ्गुषं पापकर्मणामैश्वर्यबलमोहितम् ।
 यथा च रोचते तुभ्यं तथा कर्त्तास्मग्रहं सुने ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा
 भृशुणा मैत्रावरुणिरव्ययः । अगस्त्यः परमप्रीतो बभूव विग-
 तज्वरः ॥ २९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

अगस्त्यभृशुसंवादि नवनवतोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वै स विपन्नश्च कथं वै पातितो
भवि । कथञ्चानिन्द्रतां प्राप्तस्तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । एवं तयोः संवदहोः क्रियास्तस्य महात्मनः ।
सर्वो एव प्रवर्तन्ते या दिव्या याश्च मानुषीः ॥ २ ॥ तथैव दीप-
दानानि सर्वोपकरणानि वै । बलिकर्मणं च यच्चान्यदुत्सवाश्च
युयुत्सवाः ॥ ३ ॥ सर्वे तस्य समुत्पन्ना देवेन्द्रस्य महात्मनः ।
दिव्यलोके दृढलोके च सदाचारा बुधैः स्मृताः ॥ ४ ॥ ते चिद्भवन्ति
राजेन्द्र ऋधन्ते गृहमेधिनः । धूपप्रदानैर्होपैश्च नमस्कारैस्तथैव
॥ ५ ॥

यथा सिद्धस्य चान्नस्य हिजाग्राद्यं प्रदीयते । बलयश्च
गृहोर्होमे अतः प्रीयन्ति देवताः ॥ ६ ॥ यथा च गृह्णिणस्तोषो
भवेद्दे बलिकर्मणि । तथा अतगुणा प्रीतिर्देवतानां प्रजायते
॥ ७ ॥ एवं धूपप्रदानञ्च दीपदानञ्च साधवः । प्रयच्छन्ति
नमस्कारैर्युक्तमात्मगुणावहम् ॥ ८ ॥ स्नानेनाङ्घ्रिश्च यत् कर्म
क्रियते वै विपश्चिता । नमस्कारप्रयुक्तो न प्रीयन्ति देवताः ॥ ९ ॥

भिन्नरस्य महाभागा ऋषयश्च तपोधनाः । गृह्णाथ देवताः सर्वाः
प्रीयन्ते विधिनाश्चिताः ॥ १० ॥ इत्येतां बुद्धिमास्थाय नङ्गुणः
स नरेश्वरः । सुरेन्द्रत्वं सद्यत् प्राप्य कृतवानेतदद्भुतम् ॥ ११ ॥

काश्यपिस्त्वथ कालस्य भाग्यक्षय उपस्थिते । सर्वमेतद्वदन्नाथ
कृतवाननिदमोद्भयम् ॥ १२ ॥ ततः स परिहीनोऽभूत् सुरेन्द्री
बलिकर्मतः । धूपदीपोदकविधिं यथावन्न चकार ह ॥ १३ ॥

ततोऽस्य यज्ञविषयो रक्षोभिः पथिवध्यत । अथागम्यगृह्णित्त्रेष्ठं
वाहनायाजुहाव ह ॥ १४ ॥ द्रुतं सरस्वतीकूलात् क्षयन्निव
महाबलः । ततो भृगुर्महातेजा मैत्रावरुणिरब्रवीत् ॥ १५ ॥

निर्मौल्यश्च नयने जटा यावद्विशामि ते । स्थाणुभूतस्य तस्याथ
जटाः प्राविशद्व्यतः ॥ १६ ॥ भृगुः स समहातेजाः पातनाय
उपस्य च । ततः स दिवस्पट् प्राप्तस्तदृषिं वाहनाय वै ॥ १७ ॥

ततोऽगस्त्यः सुरपतिं वाक्वमाह विद्याम्भते । योजयन्नेति मां
 क्षिप्रं कञ्च दिशं वक्षामि ते ॥ १८ ॥ यत्र वक्षसि तत्र त्वां
 न विष्यामि सुराधिप । इत्युक्त्वा नङ्गुषस्तेन योजयामास तं
 सुनिं ॥ १९ ॥ भृगुस्तस्य जटान्तःस्थो बभूव हृषितो भृगम् ।
 न चापि दर्शनं तस्य चकार स भृगुस्तदा ॥ २० ॥ वरदान-
 प्रभावज्ञो नङ्गुषस्य महात्मनः । न चुकोप तद्दऽगस्त्यो युक्तोऽपि
 नङ्गुषिण वै ॥ २१ ॥ तन्तु राजा प्रतोद्देन चोदयामास भारत ।
 नचुकोप स धर्मात्मा ततः पाद्देन द्विराट् ॥ २२ ॥ अगस्त्य उ-
 तदा क्रुद्धो वामेनाभ्यहनच्छिरः । तस्मिच्छिरस्यभिहते स जटान-
 त्तर्गतो भृगुः ॥ २३ ॥ यथाप बलम् क्रुद्धो नङ्गुषं पापचेतवम् ।
 यस्मात् पदाहनः क्रोधाच्छिरसीमं महासुनिम् ॥ २४ ॥ तस्मा-
 दाशु मर्ही गच्छसर्पो भूत्वा सुदुर्मते । इत्युक्तः स तदा तेन
 सर्पो भूत्वा पपात ह ॥ २५ ॥ अदृष्टेनाथः भृगुणा भूतले
 भरतर्षभ । भृगुं हि यदि सोऽदृश्यन्नङ्गुषः पृथिवीपते ॥ २६ ॥
 न च यत्तोऽभविष्यद्वै पातने तस्य तेजसा । स तु तैस्तैः प्रदानैश्च
 तपोभिर्नियमैस्तथा ॥ २७ ॥ पतितोऽपि महाराज भूतले
 हृतिमानभूत् । प्रसादयामास भृगुं यापान्तो मे भवेदिति ॥ २८ ॥
 ततोऽगस्त्यः कृपाविष्टः प्रासादयत तं भृगुम् । यापान्तार्थं महा-
 राज स च प्रादात् कृपान्वितः ॥ २९ ॥

भृगुरुवाच । राजा युधिष्ठिरो नाम भविष्यति कुलोद्भवः
 स त्वां मोक्षयिता यापादित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३० ॥ अगस्त्योऽपि
 महातेजा कृत्वा कार्यं यतक्रतोः । स्वमात्रमपदं प्रायात् पूज्य-
 मानो विजातिभिः ॥ ३१ ॥ नङ्गुषोऽपि त्वया राजंस्तस्मा कृपात्
 समुद्धृतः । जगाम ब्रह्मभवनं पश्यतस्ते जनाधिप ॥ ३२ ॥ स
 तदा पातयित्वा तं नङ्गुषं भूतले भृगुः । जगाम ब्रह्मभवनं ब्रह्मणी
 च न्यवेदयत् ॥ ३३ ॥ ततः यत्र समानाथ्य दिवानाह पितरः

महः । वंशानाम्म सुरा नङ्गणो राज्यनामवान् ॥ ३४ ॥ स
 चांगस्त्रेण क्रुहेन भ्रंशितो भूतलङ्घनः । न च शक्यं विना रात्रा
 सुरा वर्त्तयितुं क्वचित् ॥ ३५ ॥ तस्मादयं पुनः शक्नो दिवराज्ये-
 प्रभिषिच्यताम् । एवं सम्भाषमाणन्तु देवाः पार्थ पितामहम् ॥ ३६ ॥
 एवमस्त्विति संछष्टाः प्रयूक्तस्तं नराधिप । सोऽभिषिक्तो भग-
 वता दिवराज्ये च वासवः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मणा राजगार्हूलं बध्ना
 पूर्णं व्यरोचत । एवमेतत् पुरावृत्तं नङ्गप्रस्थ व्यतिक्रमात् ॥ ३८ ॥
 स च तैरेव संसिद्धो नङ्गप्रः कर्मभिः पुनः । तस्माद्दीपाः प्रदा-
 तव्याः सायं वै गृहमेधिभिः ॥ ३९ ॥ दिव्यञ्चक्षुरवाप्नोति प्रेत्य
 दीपस्य दातृकः । पूर्वचन्द्रप्रतीकाया दीपराश्व भग्न्यत ॥ ४० ॥
 घावद्विनिमेषाणि ज्वलन्ते तावतोः समाः । रूपवान् बलानां-
 क्षापि नरो भवति दीपहः ॥ ४१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 नङ्गणीपाख्याने शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणस्त्वानि धी मन्दा हरन्ति पुरुष-
 र्षभ । दृशंसकारिणो मूढाः क्व ते गच्छन्ति मानवाः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 चाण्डालस्य च संवाहं क्षत्रबन्धोश्च भारत ॥ २ ॥

राजन्य उवाच । वृद्धरूपोऽसि चाण्डाल बालवच्च विचिष्टसे ।
 श्वखराणां रज सेवी कस्मादुद्विजसे गवाम् ॥ ३ ॥ साधुभिर्गर्हितं
 कर्म चाण्डालस्य विधीयते । कञ्जाहोरजसा ध्वस्तमपां कुडे
 निषिञ्चसि ॥ ४ ॥

चाण्डाल उवाच । ब्राह्मणस्य गवां राजन् क्षियतीनां रजः
 पुरा । सोममुद्दुषयामास तं सोमं योऽपि नृन् दिजाः ॥ ५ ॥

दीक्षितश्च स राजापि क्षिप्रं नरकमाविशत् । सह तैर्वाञ्छकीः
 सर्वैर्ब्रह्मस्वमुपजीव्य तत् ॥ ६ ॥ वेऽपि तत्रापिवन् क्षीरं घृतं दधि-
 च मानवाः । ब्राह्मणाः सहस्राज्याः सर्वे नरकमाविशन् ॥ ७ ॥
 जघ्रुस्ताः पवसा पुत्रांस्तश्चा पौत्रान् विधुन्वतीः । पशून्वेक्ष-
 नाणाश्च साघृष्टत्तेन दम्पती ॥ ८ ॥ अहं तत्रावसं राजन् ब्रह्म-
 चारी जितेन्द्रियः । तासां मे रजसा ध्वस्तं मैत्र्यमासीन्नराधिप-
 ॥ ९ ॥ चाण्डालोऽहं ततो राजन् भुक्त्वा तदभवं नृप । ब्रह्मस्व-
 हारी च नृपः सोऽप्रतिष्ठां गतिं ययौ ॥ १० ॥ तस्माद्धरेणं विप्रस्व-
 कदाचिदपि किञ्चन । ब्रह्मस्वं रजसा ध्वस्तं भुक्त्वा मां पश्य
 यादृशम् ॥ ११ ॥ तस्मात् सोमोऽप्यविक्रयः पुरुषेण विपश्चिता ।
 विक्रयन्त्यह सोमस्य गर्हयन्ति मनीषिणः ॥ १२ ॥ ये चैवं क्रौण्ठि-
 तात ये च विक्रौण्ठते जनाः । ते तु वैवस्वतं प्राप्य रौरवं यान्ति
 सर्वशः ॥ १३ ॥ सोमन्तु रजसा ध्वस्तं विक्रौण्ठन् विधिपूर्वकम् ।
 श्रीलियो बार्हुषी भूत्वा न चिरं न विनश्यति ॥ १४ ॥ नरकं
 त्रिभूतं प्राप्य स विष्ठासुपजीवति । श्वचर्यामभिमानञ्च सखिदारे
 च विप्रवम् ॥ १५ ॥ तुलया धारयन् धर्ममभिमान्यतिरिच्यते ।
 श्वानं वै पापिनं पश्य विवर्षं हरिणं कृशम् ॥ १६ ॥ अभिमानेन
 भूतानामिमां गतिमुपागतम् । अहं वै विपुले जातः कुले धन-
 समन्विते ॥ १७ ॥ अन्यस्मिन् जन्मनि विभो ज्ञानविज्ञानपारगः ।
 अभवन्तत्र जानानो ह्येतान् दीपान् महात्तदा ॥ १८ ॥ संरक्ष
 एव भूतानां पृष्ठभांसमभक्षयम् । सोऽहं तेन च वृत्तेन भोजनेन
 च तेन वै ॥ १९ ॥ इमामवस्थां सम्प्राप्तः पश्य कालस्य पथ्ययम् ।
 आदीप्तमिव चैलान्तं भ्रमरैरिव चाहृतम् ॥ २० ॥ धावमानं
 सुसंरक्षं पश्य मां रजसान्वितम् । स्वाध्यायैन्तु महत् पापं
 तरन्ति गृहमेधिनः ॥ २१ ॥ दानैः पृथग्विधैश्चापि यथा प्राङ्-
 र्भनीषिणः । तथा पापकृतं विप्रमाञ्जमस्थं महीपते ॥ २२ ॥

सर्वसङ्गविनिर्मुक्तं छन्दांस्युत्तारयन्त्युत । अहं हि पापयोभ्यां व
प्रसृतः क्षत्रिवर्षभ ॥ २३ ॥ निश्चयं नाधिगच्छामि कथं सुच्येय-
मिच्छते । जातिस्मरलक्ष्यं मम केनचित् पूर्वकर्मणा ॥ २४ ॥ शुभेन
धेन मोक्षं वै प्राप्नुमिच्छाम्यहं नृप । त्वमिमं सम्प्रपन्नाय संशयं
ब्रूहि पृच्छते । चाण्डाललात् कथमहं सुच्येयमिति सत्तम ॥ २५ ॥

राजन्य उवाच । चाण्डाल प्रतिजानीहि धेन मोक्षमवाप्-
स्यसि । ब्राह्मणार्थं त्यजन् प्राणान् गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ २६ ॥
दंष्ट्रा शरीरं क्रव्याद्भ्रू रणान्नी हिजहेतुकम् । हला प्राणान्
प्रमोक्षस्ते नान्यथा मोक्षमर्हसि ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तः स तदा तेन ब्रह्मस्वार्थं परन्तप ।
हला रणसुखे प्राणान् गतिमिष्टामवाप ह ॥ २८ ॥ तस्माद्ब्रह्मं
त्वया पुत्र ब्रह्मस्वं भरतर्षभ । यद्विच्छसि महाबाहो शाश्वतीं
गतिमात्मनः ॥ २९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि राजन्य-
चाण्डालसंवादे एकाधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एकलोकाः सुकृतिनः सर्वे त्वाहो पिता-
मह । उत तत्रापि भिन्नास्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । कर्मभिः पार्थ नानात्वं लोकानां यान्ति
ज्ञानवाः । पुण्यान् पुण्यकृतो यान्ति पापान् पापकृतो जनाः ॥ २ ॥
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । गौतमस्य सुनेस्त्रात-
संवादे वासवस्य च ॥ ३ ॥ ब्राह्मणो गौतमः कश्चिन्मृदुर्हान्तो
जिलिन्द्रियः । महावने हस्तिशिशुं परिधूनममाहकम् ॥ ४ ॥
तं दृष्ट्वा जीवयामास सानुक्रोशो धृतव्रतः । स तु दीर्घेण कालेन
बभूवातिबली महान् ॥ ५ ॥ तं प्रभिक्षं महानागं प्रसृतं पर्वतो-

भक्तः । धृतराष्ट्रस्य रूपेण शत्रो जग्राह हस्तिनम् ॥ ६ ॥ द्विव-
भाणन्तु तं दृष्ट्वा गौतमः शंभितव्रतः । अथ्यभाषत राजानं धृते-
राष्ट्रं महातपाः ॥ ७ ॥ मा मे हार्षीर्हस्तिनं पुत्रमेनं दुःखंश्च
युष्टं धृतराष्ट्राकृतञ्च । मैत्रं सतां साप्तपदं वदन्ति मित्रद्रोहो नैव
राजन् स्पृशेत् त्वाम् ॥ ८ ॥ इधोदकप्रदातारं शून्यपालं ममा-
श्रमे । विनीतमाचार्यकुले सुयुतां सुरकर्मणि ॥ ९ ॥ शिष्टं
दान्तं कृतञ्च प्रियञ्च सततं मम । न मे विक्रीयतो राजन् हन्तु-
र्मर्हसि कुञ्जरम् ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । गवां सहस्रं भवति ददामि दासीष्वं
निष्कमत्तानि पञ्च । अन्यच्च वित्तं विविधं महर्षे किं ब्राह्मणस्येह
गजेन कृत्यम् ॥ ११ ॥

गौतम उवाच । तवैव गावो हि भवन्तु राजन् दास्यः
सनिष्का विविधञ्च रत्नम् । अन्यच्च वित्तं विविधं नरेन्द्र किं
ब्राह्मणस्येह धनेन कृत्यम् ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ब्राह्मणानां हस्तिभिर्नास्ति कृत्यं राज-
न्यानां नागकुलानि विप्र । स्वं वाहनं नयतो नाख्यधर्मोनाग-
श्रेष्ठं गौतमास्मान्निवर्त्त ॥ १३ ॥

गौतम उवाच । यत्र प्रेतो नन्दति पुण्यकर्मा यत्र प्रेतः शोचते
पापकर्मा । वैवस्वतस्य सद्ने महात्मस्तात्र त्वाहं हस्तिनं यात-
विधे ॥ १४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । धी निष्क्रिया नास्तिकाश्रद्धधानाः पापा-
त्मान इन्द्रियार्थे निविष्टाः । यमस्य ते यातनां प्राप्नुवन्ति परं
गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १५ ॥

गौतम उवाच । वैवस्वती संयमनी जनानां यत्रानृतं नीच्यते
यत्र सत्यम् । यत्राबला बलिनं यातयन्ति तत्र त्वाहं हस्तिनं
यातविधे ॥ १६ ॥

पुतराष्ट्र उवाच । श्येष्ठां स्वसारं पितरं मातरश्च यथाभ्यु
मदमत्ताश्चरन्ति । तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता पुत-
राष्ट्रो न तत्र ॥ १७ ॥

गौतम उवाच । मन्दाकिनी वैश्रवणस्य रात्रौ महाभागो
स्मिगिजनप्रवेश्या । गन्धर्वयक्षैरप्सरोभिश्च जुष्टा तत्र लाहं हस्तिनं
यातयिष्ये ॥ १८ ॥

पुतराष्ट्र उवाच । अतिथिग्रताः सुग्रता धी जना वै प्रतिश्रयं
हृदति ब्राह्मणेभ्यः । शिष्टाग्निः संविभज्यान्नितांश्च मन्दाकिनीं
तेऽपि विभूषयन्ति ॥ १९ ॥

गौतम उवाच । मेरोरग्रे यदनं भाति रम्यं सुपुषितं किन्न-
रीगीतजुष्टम् । सुसूर्यना यत्र जम्बुर्विशाखा तत्र लाहं हस्तिनं
यातयिष्ये ॥ २० ॥

पुतराष्ट्र उवाच । धी ब्राह्मणा ऋदवः सत्यशीला बह्वश्रुताः
सर्वभूताभिरामाः । धीधीयन्ते सेतिहासं पुराणं मध्वाङ्गत्या
जुहति वै दिजेभ्यः ॥ २१ ॥ तथाविधानामेष लोके महर्षे परं
गन्तुः पुतराष्ट्रो न तत्र । यद्विद्यते विदितं स्थानमस्ति तद्ब्रूहि
त्वं त्वरितो श्लेष व्यामि ॥ २२ ॥

गौतम उवाच । सुपुषितं किन्नरराजजुष्टं प्रियं वनं नन्दनं
नारदस्य । गन्धर्वाणामप्सरसाञ्च शश्वत् तत्र लाहं हस्तिनं
यातयिष्ये ॥ २३ ॥

पुतराष्ट्र उवाच । धी नृत्यगीतकुशला जनाः सदा श्लयाच-
मानाः संहिताश्चरन्ति । तथाविधानामेष लोके महर्षे परं गन्ता
पुतराष्ट्रो न तत्र ॥ २४ ॥

गौतम उवाच । यत्रोत्तराः कुरवो भान्ति रम्या द्वैः सार्वं
श्रोद्माना नरेन्द्र । यत्रान्जियौनाश्च वसन्ति लोका अत्योनवः
प्रवर्तयोनयश्च ॥ २५ ॥ यत्र शश्रो वर्षति सर्वकाशान् यत्र स्त्रियः

भवन्ति । यत्र चिर्षी नास्ति नारीनराणां तत्र त्वाहं
हस्तिनं यातविधे ॥ २६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । वीसर्दभृतेषु निवृत्तकामा अमांसादा न्यस्त-
दण्डाश्चरन्ति । न स्मिन्ति स्थावरं जङ्गमञ्च भूतानां ये सर्व-
भूतात्मभूताः ॥ २७ ॥ निराशिषो निर्ममा वीतरागा लाभाह्वये
तुल्यनिन्दाप्रथंसाः । तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता
धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २८ ॥

गौतम उवाच । ततोऽपरे भान्ति लोकाः सनातनाः सुपुण्य-
गन्धा विरजा वीतशोकाः । सोमस्य राशः सद्ने महात्मनस्तात्र
त्वाहं हस्तिनं यातविधे ॥ २९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ये दानशीला न प्रतिबुद्धते सदा न
चाप्यर्थाश्चाद्दते परेभ्यः । येषामदेयमर्हते नास्ति किञ्चित् सर्वा-
तिथ्याः सुप्रसादा जन्मस्य ॥ ३० ॥ ये चन्तारी वाभिजल्पन्ति
षान्यान् सत्रीभूताः सततं दुस्वशीलाः । तथाविधानामेष लोको
महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३१ ॥

गौतम उवाच । तथापरे भान्ति लोकाः सनातना विरजशो
वितमस्का विशोकाः । आदित्यदेवस्य पदे महात्मनस्तात्र त्वाहं
हस्तिनं यातविधे ॥ ३२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । स्वाध्यायशीला गुरुशुश्रूषणे रतास्तपस्विनः
सुम्रताः सत्यसन्धाः । आचार्याणामप्रति-
गुरुकर्मस्वशोद्याः ॥ ३३ ॥ तथाविधानामेष लोको महर्षे विशु-
द्धानां भावितो वाच्यतानाम् । सत्य स्थितानां वेदविदां महात्मनां
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३४ ॥

गौतम उवाच । ततोऽपरे भान्ति लोकाः सनातनाः सुपुण्य-
गन्धा विरजा विशोकाः । वरुणस्य राशः सद्ने महात्मनस्तात्र
त्वाहं हस्तिनं यातविधे ॥ ३५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । धातुर्मास्यैर्यं यजन्ते जनाः सदा तथेष्टानां
 दशमत्तं प्राप्नुवन्ति । धी चाग्निहोत्रं जुहति अहधाना यथाश्वाङ्गं
 श्रौषिः वर्षाणि विप्राः ॥ ३६ ॥ सुधारिणां धर्मधुरे महात्मनां
 धर्मनि सुस्थितानाम् । धर्मात्मनामुद्वहतां गतिन्तां परं
 गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३७ ॥

गौतम उवाच । इन्द्रस्य लोका विरजा विशोका दुरत्ययाः
 काङ्क्षिता मानवानाम् । तस्याहन्ते भवने भूरितेजसो राजन्निमं
 हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । शतवर्षजीवी यश्च शूरो मनुष्यो विदा-
 ध्यायी यश्च यच्चा प्रमत्तः । एते सर्वे यक्रलोकां व्रजन्ति परं गन्ता
 धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३९ ॥

गौतम उवाच । प्राजापत्याः सन्ति लोका महात्तो नाकस्य
 पृष्ठे पुष्कला वीतशोकाः । मनीषिताः सर्वलोकोद्भवानां तत्र
 ब्राह्मं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ४० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । धी राजानो राजसूयाभिषिक्ता धर्मात्मानो
 रश्चितारः प्रजानाम् । धी चाश्वमेधावभ्ये पुताङ्गास्तोषां लोका
 धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ४१ ॥

गौतम उवाच । ततः परं भान्ति लोकाः सनातनाः सुपुण्ड्र-
 गन्धा विरजा वीतशोकाः । तस्मिन्नहं दुर्लभे चाप्यष्ट्ये गवां
 लोके हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ४२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यो गोसहस्रीशतदः समां समां गवां
 शतीदश दद्याच्च यत्तया । तथा दशभ्यो व्रश्च दद्याद्विद्वैकां पञ्चभ्यो
 वा दानशीलस्तथैकाम् ॥ ४३ ॥ धी जीर्यन्ते ब्रह्मचर्येण विप्रा
 ब्राह्मणौ वाचं परिरक्षन्ति चैव । मनस्विनस्तीर्थयात्रापरायणास्ते
 तत्र मोदन्ति गवां निवासे ॥ ४४ ॥ प्रभासं मानसं तीर्थं पुष्क-
 राणि महत्तरः । पुण्ड्रञ्च नैमिषं तीर्थं ब्राह्मणं कुरुतेयिनीम्

॥ ४६ ॥ गङ्गां गयधिरथैव विप्रायां स्थूलवालुकाम् । कुशां मङ्गाः
पञ्चनदं महाऊदमयापि वा ॥ ४६ ॥ गोमतीं कौशिकीं चम्पाः
महात्मानो घृतप्रताः । स खलौदृग्दृष्ट्यौ यमुनां धी प्रयान्ति च
॥ ४७ ॥ तत्र ते दिव्यसंस्थाना दिव्यमाख्यधराः शिवाः । प्रयान्ति
पुण्यगन्धाढ्या घृतराष्ट्रो न तत्र वै ॥ ४८ ॥

गौतम उवाच । यत्र शीतमयं नास्ति न चोष्णमयमन्वपि ।
न क्षुत्प्रिपासे न ग्लानिर्न दुःखं न सुखं तथा ॥ ४९ ॥ न हेष्टोः
न प्रियः कश्चिन्न बन्धुर्न रिपुस्तथा । न जरा मरणे तत्र न पुण्यं
न च पातकम् ॥ ५० ॥ तस्मिन् विरजसि स्त्रीते प्रज्ञासखव्यव-
स्थिते । स्वयम्भुभवने पुण्ये हस्तिनं मे प्रदास्यसि ॥ ५१ ॥

घृतराष्ट्र उवाच । निर्मुक्ताः सर्वसङ्गैर्यं कृतात्मानो यतप्रताः ॥
अध्यात्मयोगसंस्थाने युक्ताः स्वर्गगतिं गताः ॥ ५२ ॥ ते ब्रह्म-
भवनं पुण्यं प्राप्नुवन्त्वहं सात्त्विकाः । न तत्र घृतराष्ट्रस्ते शक्यो
द्रष्टुं महासुने ॥ ५३ ॥

गौतम उवाच । रथन्तरं यत्र वृहच्च गीयते यत्र वेदीं
पुण्डरीकैस्तथीति । यत्रोपयान्ति हरिभिः सोमवीथीं तत्र त्वाहं
हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ५४ ॥ बुध्यामि त्वां वृत्रहणं शतक्रतुं व्यति-
क्रमन्तं भवनानि विप्रवा । कश्चिन्न वाचा वृजिनं कदाचिदकार्षन्ते
मत्तसोऽभिषङ्गात् ॥ ५५ ॥

शतक्रतुरुवाच । मघवाहं लोकपथं प्रजानामन्वागमं परि-
वादे गजस्य । तस्माद्भवान् प्रणतं मानुशास्तु ब्रवीषि यत्तत्
करवाणि सर्वम् ॥ ५६ ॥

गौतम उवाच । श्वेतं करेणुं मम पुत्रनागं यं मेऽहाप्रीर्ह्य
वर्षाणि बालम् । यो मे वने वसतोऽभूद्वितीयस्तमेव मे देहि
सुरेन्द्र नागम् ॥ ५७ ॥

शतक्रतुरुवाच । अयं सतस्ते द्विजमुख्य नाग आराध्यति

लोमभिवीचमापः । पादौ च ते नासिकयोमजिघ्रते श्रेयो ममा-
धाहि नमसः तैस्तु ॥ ५८ ॥

शौचम उवाच । शिवं सदैवेह सुरेन्द्र तुभ्यं ध्यायामि पूजाञ्च
सर्वमशुक्लेः । ममापि त्वं यक्र शिवं ददस्व त्वया दत्तं पतिगृह्णामि
नागम् ॥ ५९ ॥

शतक्रतुरुवाच । येषां वेदा निहिता वै शुद्धायां मनीषिणां
सद्यस्त्रां महात्मनाम् । तेषां त्वयैकेन महात्मनास्मि ब्रह्मस्तस्मात्
प्रीतिमांस्तोऽहमय ॥ ६० ॥ हन्तै हि ब्राह्मण क्षिप्रं सह पुत्रेण
हस्तिना । त्वं हि प्राप्तुं शुभान् लोकान्नाय च चिराय च ॥ ६१ ॥
स गौतमं पुरस्कृत्य सह पुत्रेण हस्तिना । दिवमाचक्रमे वञ्ची
सद्भिः सह दुरासदम् ॥ ६२ ॥ इदं यः शृणुयान्नित्यं यः पठेद्वा
स्मिन्निद्रयः । स याति ब्रह्मणो लोकं ब्राह्मणो गौतमी यथा ॥ ६३ ॥

द्वैत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि हस्तिभूटे
इत्यधिकशतोऽध्यायः ॥१०२॥

युधिष्ठिर उवाच । दानं बहुविधाकारं भ्रान्तिः सर्वमहिं-
सितम् । खदारतुश्चिञ्चोक्ताः ते फलं दानस्य चैव यत् ॥ १ ॥
पितामहस्य विदितं किमन्यत्तपसो बलात् । तपसो यत् परं
तेऽय तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । तपः प्रचक्षते यावत्तावन्नोको युधिष्ठिर ।
मत्तं समात्र कौन्तेय तपो नानयनात् परम् ॥ ३ ॥ अत्राप्युदा-
हृतस्त्वोपमितिहासं पुरातनम् । मयीरथ यः सम्वादं ब्रह्मणश्च
महात्मनाः ॥ ४ ॥ अतीत्य सुरलोकञ्च गवां लोकञ्च भारत ।
ऋषिलोकञ्च सोऽगच्छद्भृगोरथ इति श्रुतम् ॥ ५ ॥ तन्तु दृष्ट्वा
वचः प्राह ब्रह्मा राजन् मयीरथम् । कथं भशीरथासाख्यमिदं

स्वर्गं दुरासदम् ॥ ६ ॥ न हि दिवा न गन्धर्वान् न मनुष्या मर्गी-
रथ । आयान्व्यतप्ततपसः कथं वै लमिहागतः ॥ ७ ॥

मर्गीरथ उवाच । निष्कार्णां वै ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः शतं
सहस्राणि सदैव दानम् । ब्राह्मं व्रतं नित्यमास्थाय विद्वन्
लेवाहं तस्य फलादिहागाम् ॥ ८ ॥ दशैकरात्रान् दशपञ्चरात्रा-
नेक दशैकादशकान् व्रतं च । ज्योतिष्टोमानाञ्च शतं यदिष्टं फलेन
तेनापि न चागतोऽहम् ॥ ९ ॥ यद्वावसं जाङ्गवीतीरनित्यः शतं
समास्तप्यमानस्तपोऽहम् । अहाञ्च तत्राश्वतरोरुहस्यं नारीपुत्रं
न च तेनाहमागाम् ॥ १० ॥ दद्यायुतानि चाश्वानां गोयुतानि च
विंशतिम् । पुष्करेषु द्विजातिभ्यः प्रादां शतसहस्रथः ॥ ११ ॥
सुवर्षचन्द्रोत्तमधारिणीनां कन्थोत्तमानामददं सहस्रम् । षष्ठिं
सहस्राणि विभूषितानां जाञ्चनैरेराभरणैर्न तेन ॥ १२ ॥ दद्या-
वुदान्यददं गोसर्वेष्वस्त्रैकैकथं दशगणं लोकनाथ । समानप्रस्थाः
पयसा समन्विताः सुवर्षकांस्योपदुहा न तेन ॥ १३ ॥ आप्तोर्यामेषु
नियतमेकैकस्मिन् दद्यादहम् । गृष्टीणां क्षीरदात्रीणां रोहि-
णीनां शतानि च ॥ १४ ॥ दोम्भीणां वै गवाञ्चापि प्रयुतानि दशैव
ह । प्रादां दशगुणं ब्रह्मन् तेनाहमुपागतः ॥ १५ ॥ वाजिनां
वाह्निजातानामयुतान्यददं दश । कर्काणां हेममालीनां न च
तेनाहमागतः ॥ १६ ॥ कोटीश्च काञ्चनेष्वाष्टौ प्रादां ब्रह्मन् दश-
न्वहम् । एकैकस्मिन् व्रतौ तेन फलेनाहं न चागतः ॥ १७ ॥
वाजिनां श्यामकर्ष्मिणां हरितानां पितामह । प्रादां हेमस्रजां
ब्रह्मन् कोटीदश च सप्त च ॥ १८ ॥ ईशादन्ताम्बहाकायान् काञ्चन-
स्रग्विभूषितान् । पद्मिनी वै सहस्राणि प्रादां दश च सप्त च ॥ १९ ॥
अलङ्कृतानां देवेश दिव्यैः कनकभूषणैः । रथानां काञ्चनाङ्गानां
सहस्राण्यददं दश ॥ २० ॥ सप्त चान्यानि युक्तानि वाजिभिः सम-
खड्गैः । दक्षिणावयवाः केचिद्देवैः सम्पत्कीर्त्तिताः ॥ २१ ॥ ब्राह्म-

पैथेषु दमसु प्रादान्तान्यपि चाप्यहम् । शक्रतुल्यप्रभावाणामिच्छया
 विक्रमेण च ॥ २२ ॥ सहस्रं निष्ककण्ठानामददं दक्षिणामलमते
 विजित्य भूपतीन् सर्वानर्थैरिष्टा पितामह ॥ २३ ॥ सुषः श्रेयस
 ससूयेभ्यो न च तेनाहभागतः । सुषः राक्षभते लिच्छव-
 मासीज्जगत्पते ॥ २४ ॥ दक्षिणाभिः प्रह्वल्युत्सु नागाञ्च तत्
 कृते । वाजिनाञ्च सहस्रे हे सुवर्षभतभूषिते ॥ २५ ॥ वरं
 भ्रमभयतञ्चाहमेकैकस्य त्रिधाददम् । तपस्वीनियताहारः शम-
 मास्थाय वाग्यतः ॥ २६ ॥ दीर्घकालं हिमवति गङ्गायाश्च दुरत्-
 सहाम् । मूर्द्धां धारां महादेवः शिरसा यामधारयत् । न
 तेनाप्यहभागच्छं फलेनेह पितामह ॥ २७ ॥ शम्याक्षिपैरयजं
 यच्च देवान् सद्यस्कानामयुतैश्चापि यञ्जत् । तयोद्देश दादशाहैश्च
 देवः सपौण्डरीकान्न च तेषां फलेन ॥ २८ ॥ अष्टौ सहस्राणि
 ककुद्दिनामहं शुक्लार्धभाणामददं द्विजेभ्यः । एकैकं वै काञ्चनं
 शृङ्गमेभ्यः पत्नीशैषामददं निष्ककण्ठीः ॥ २९ ॥ हिरण्यरत्ननिच-
 यानददं रत्नपर्वतान् । धनधान्यैः समृद्धाश्च ग्रामाश्चान्ये सह-
 स्रयः ॥ ३० ॥ शतं शतानां अष्टीनामददञ्चाप्यतन्द्रितः । इष्टा-
 नेकैर्महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो न तेन च ॥ ३१ ॥ एकादशाहैरवजं
 सदक्षिणैर्द्विर्दादशाहैरश्वमेधैश्च देव । आर्कायणैः प्रोङ्गमिश्च
 ब्रह्मस्तेषां फलेनेह न चागतीऽस्मि ॥ ३२ ॥ निष्कैककण्ठमददं
 योजनायतं तद्विस्तीर्षं काञ्चनपादपानाम् । वनं वृतानां रत्न-
 विभूषितानां न चैव तेषामागतोऽहं फलेन ॥ ३३ ॥ तुरायणं हि
 ब्रह्ममप्यष्टमक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतीऽव्दान् । शतं गजामष्टशतानि
 चैव दिने दिने ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः ॥ ३४ ॥ पयस्विनीनामथ
 रोहिणीनां तथैवान्याननडुहो लोकनाथ । प्रादान्दित्यं ब्राह्म-
 णेभ्यः सुरेश नेहागतस्तेन फलेन चाहम् ॥ ३५ ॥ त्रिंशदग्नीतहं
 ब्रह्मन्मयजं यच्च त्रिदशम् । अष्टाभिः सर्वमेधैश्च नरमेधैश्च सप्तभिः

॥ ३६ ॥ दशभिर्विंशजिह्विश्च शतैरष्टादशीतरैः । न चैव तेषां
स्येह पक्षेनाहमिहागमम् ॥ ३७ ॥ सरयां बाहुदायाश्च गङ्गाकां-
शात्रेषु निमित्तं गवां शतानामयुतमददं च न तेन वै ॥ ३८ ॥
इन्द्रेणाश्च केशान् शशाङ्कं गुहायां यद्भार्गवस्तपसेहाभ्यविन्दत् ।
जाज्वल्यमातसुभ्रुवसिह तत् साधयामासमहं वरेण्य ॥ ३९ ॥
ततो मे ब्राह्मणांस्तुष्टास्तस्मिन् कर्मणि साधिते । सहस्रमृषय-
श्चासन् धे वै तत्र समागताः ॥ ४० ॥ उक्तस्तैरस्मि गच्छ त्वं ब्रह्म-
लोकमिति प्रभो । प्रीतेनोक्तः सहस्रेण ब्राह्मणानामहं प्रभो ।
इमं लोकमनुप्राप्तो मा भूत्तेऽत्र विचारणा ॥ ४१ ॥ कामं यथा-
वद्विहितं विधात्रा पृष्टेन वाच्यन्तु मया यथावत् । तपो हि
नान्यच्चानग्रनाम्नतं मे नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥ ४२ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तवन्तं ब्रह्मा तु स राजानं भगीरथम् ।
पूजयामास पूजाहं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४३ ॥ तस्मादृशनेर्वृत्तो
विप्रान् पूजय नित्यदा । विप्राणां वचनात् सर्वं परत्रेह च
सिध्यति ॥ ४४ ॥ वासोभिरनैर्गोभिश्च शुभैर्नैवैशिकैरपि । शुभैः
शरंगैश्चापि तोष्या एव हिजास्तथा । एतदेव परं गुह्यमलोभेन
समाचर ॥ ४५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकेपर्वणि तपःकथने
ब्रह्मभगीरथसंवादे त्र्यधिकशतीऽध्यायः ॥ १०३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शतायुरुक्तः पुरुषः शतवीर्यैश्च जायते ।
कस्मान्भ्रियन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह ॥ १ ॥ आयुष्मान् केन
भवति अल्पायुर्वापि मानवः । केन वा लभते कीर्तिं केन वा
लभते अियम् ॥ २ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण जपहोमैस्तथोषधैः ।
कर्मणा मनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । अत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि यस्यां खमनुपच्छसि ॥
 अल्पमधुर्येन भवति दीर्घायुर्वापि मानवः ॥ ४ ॥ येन वा लभते
 कीर्तिं येन वा लभते श्रियम् । यथा वर्तयन् पुरुषः श्रेयसा
 सुखं प्रयुज्यते ॥ ५ ॥ आचारात्लभते चायुराचारलभते श्रियम् ।
 आचारात्लभते कीर्तिं पुरुषः प्रेत्य चेद्भू च ॥ ६ ॥ दुराचारो हि
 युरुषो नेहायुर्विन्दते महत् । यस्मिन्नसन्ति भूतानि तथा परि-
 भ्रमन्ति च ॥ ७ ॥ तस्मात् कुर्थादिहाचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।
 अपि पापघरीरस्य आचरो ह्यन्यलक्षणम् ॥ ८ ॥ आचारलक्षणो
 धर्मः सन्तश्चारिलक्षणः । साधूनाञ्च यथावत्तमेतदाचार-
 लक्षणम् ॥ ९ ॥ अथ दृष्टं अवादेव पुरुषं धर्मचारिणम् । भूति-
 कर्माणि क्लृप्ताणि तं जज्ञाः क्लृप्ते प्रियम् ॥ १० ॥ द्वे नास्तिका-
 निश्चिन्त्याश्च गुरुमास्त्रामिलङ्घिनः । अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति
 गतायुषः ॥ ११ ॥ विशीला भिन्नमर्थादा नित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः ।
 अत्यायुषो भवन्तीह नरा निरयगाभिनः ॥ १२ ॥ सर्वलक्षणा-
 लोकोऽपि समुदाचारवान्नरः । अद्धानोऽनस्रयश्च घतं वर्षाणि
 जीवति ॥ १३ ॥ अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः । अन-
 स्रयुरजिह्वाश्च घतं वर्षाणि जीवति ॥ १४ ॥ लोभमर्दी ह्यणच्छेदी
 नखखादी च यो नरः । नित्योच्छिष्टः शङ्कुशुकी नेहायुर्विन्दते
 महत् ॥ १५ ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।
 उत्थायाचम्य तिष्ठेत् पूर्वां सन्ध्यां कृताञ्जलिः ॥ १६ ॥ एवमेवा-
 परां सन्ध्यां समुपासीत वाग्यतः । नेचेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं
 यन्तं कदाचन ॥ १७ ॥ नीपच्छं न धारिस्थं न मध्यं न भस्मे
 नतेह । ऋषयो नित्यसन्ध्यात्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् ॥ १८ ॥ तस्मा-
 तिष्ठेत्कशा पूर्वां पश्चिमाञ्चैव वस्यतः । ये न पूर्वासुपासन्ते हिजाः
 सन्ध्यां न पश्चिमात् ॥ १९ ॥ सर्वास्तान् धार्मिको राजा शूद्र-
 कर्माणि कारयेत् । मरुदाया न सन्तव्याः सर्वकर्षेण कर्हि किञ्च

॥ २१ ॥ नहीदृशमनाशुर्ध्वं स्त्रीके किञ्चन विद्यते । आदृशं पुंस्य-
 स्थेह परदारोपसेवनम् ॥ २१ ॥ वावन्तो रोमकूपाः स्युः स्त्रीषु
 गात्रेषु निर्मिताः । तावदर्धसहस्राणि नरकं पथ्युपासते ॥ २२ ॥
 प्रसाधनञ्च केशानामस्नानं हन्तधावनम् । पूर्वाह्न एव कार्याणि
 देवतानाञ्च पूजनम् ॥ २३ ॥ पुरीषसूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत्
 कदाचन । नातिक्रम्यं नातिसायं न च मध्यन्दिने स्थिते ॥ २४ ॥
 नाज्ञातैः सह गच्छेत् नैको न वृषलैः सह । पत्न्या दियो ब्राह्म-
 णाय गोश्वो राजश्व एव च ॥ २५ ॥ ब्रह्माव भारतप्राञ्च गर्भिण्यै
 दुर्वलाय च । प्रदक्षिणं प्रकुर्वीत परिज्ञातान् वनस्पतीन् ॥ २६ ॥
 चतुष्पथान् प्रकुर्वीत सर्वानेव प्रदक्षिणान् । मध्यन्दिने निशाकाले
 अर्द्धरात्रे च सर्वदा ॥ २७ ॥ चतुष्पथं न सेवेत् उभे सव्ये तथैव
 च । उप्रानहौ च वस्त्रञ्च घृतमन्यैर्नधारयेत् ॥ २८ ॥ ब्रह्मचारी
 च नित्यं स्यात् पादं घादेन नाक्रमेत् । अभावस्यां केशिनास्यां
 चतुर्दश्याञ्च सर्वशः ॥ २९ ॥ अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा
 भवेत् । वृथामांसं न खादेत् पृष्ठमांसं तथैव च । आक्रोशं
 परिवादञ्च पैशुन्यञ्च विवर्जयेत् ॥ ३० ॥ नारुन्तुदः स्यान्न वृषंस-
 वादी न चीनतः परमभ्यादहीत । यथास्य वाचा पर उहिजेत
 न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम् ॥ ३१ ॥ वाक्सायका वदनान्निष्प-
 तन्ति वैराहतः शीघ्रति रात्र्यर्हानि । परस्य तामससु निष्प-
 तन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत् परेषु ॥ ३२ ॥ रोहते शश्वकै-
 र्विद्धं वनं परशुना हतम् । वाचा दुरुक्तया विद्धं न संरोहति
 वाक्क्षतम् ॥ ३३ ॥ कर्षिनालीकनाराचान्निर्हरन्ति शरीरतः ।
 वाक्श्लथ्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ३४ ॥ चीना-
 ज्ञानतिरिक्ताङ्गान् विद्याचीनान् विगर्हितान् । रूपप्रविणचीनांश्च
 सूत्रचीनांश्च नाक्षिमेत् ॥ ३५ ॥ नास्तिक्यं वेदिनिन्द्याञ्च देवताकल-
 कुत्सनम् । हेप्रस्ताभाभिमानञ्च तैश्चाप्यं परिवर्जयेत् ॥ ३६ ॥

परस्य दण्डं न्येयच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत् । अन्यत्र पुत्रा-
 च्छिष्याच्च शिष्टार्थं ताडनं शृतम् ॥ ३७ ॥ न ब्राह्मणान् परि-
 वहेत् नक्षत्राणि न निर्दिशेत् । तिथिं पक्षस्य न ब्रूयाच्चथा-
 स्थायुर्न रिष्यते ॥ ३८ ॥ कृत्वा सूत्ररीषि तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः ।
 पादप्रक्षालनं कुर्यात् स्नाध्यायं भोजने तथा ॥ ३९ ॥ त्रीणि
 देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमङ्गिर्निर्षिक्तं यच्च
 वाचा प्रपस्यते ॥ ४० ॥ संयावं कुशरं मांसं शङ्कुलीभ्यायसन्तथा ।
 आत्मार्यं न प्रकर्त्तव्यं देवार्थन्तु प्रकल्पयेत् ॥ ४१ ॥ नित्यमग्निं परि-
 चरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यदा । वश्यतो दन्तकाष्ठञ्च नित्यमेव समा-
 चरेत् ॥ ४२ ॥ न चाभ्युदितशायी स्यात् प्रायश्चित्ती तथा भवेत् ।
 सातापितरमुत्याय पूर्वमेवाभिवादेयेत् ॥ ४३ ॥ आचार्यमथ वाप्यन्यं
 तथायुर्विन्दते महत् । वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः
 ॥ ४४ ॥ भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्यपि विवर्जयेत् । उद्बुद्धश्च
 सततं शौचं कुर्यात् समाहितः ॥ ४५ ॥ अकृत्वा देवपूजाञ्च ना-
 चरेद्दन्तधावनम् । अकृत्वा देवपूजाञ्च नाभिगच्छेत् कदाचन ॥ ४६ ॥
 अन्यत्र तु गुरुं ब्रह्मं धार्मिकं वा विचक्षणम् । अवलोक्यो न
 चादर्शो भलिनी बुद्धिमत्तरैः ॥ ४७ ॥ न चाश्रातां स्त्रियं गच्छे-
 द्भिर्भिणीं वा कदाचन । उदक्शिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्शिरा
 न च ॥ ४८ ॥ प्राक्शिरास्तु शपेद्दिहानथवा दक्षिणाशिराः । न
 भग्ने नावशीर्षं च शयने प्रस्वपीत च ॥ ४९ ॥ नान्तर्हाने न संयुक्ते
 न च तिर्यक्कदाचन । न चापि गच्छेत् कार्येण समयाहापि
 नास्तिके ॥ ५० ॥ आसनन्तु पदाङ्गथ न प्रसज्येतथा नरः । न
 नमः कर्हिचित् स्नायात् न निशायां कदाचन ॥ ५१ ॥ स्नात्वा च
 नावमृज्येत गात्राणि सुविचक्षणः । न चानुलिम्बेदस्नात्वा स्नात्वा
 वासो न निर्बुनेत् ॥ ५२ ॥ न चैवाद्रांशि वासांसि नित्यं सेवेत
 मानवः । सजस्य नावमृज्येत न वह्निर्द्धारयतीव च ॥ ५३ ॥ उद्-

कथया च संभाषां न कुर्वीत कदाचन । नोत्सृजेत पुरीषञ्च क्षिणे ।
 ग्रामस्य चान्तिके ॥ ५४ ॥ उभे सूत्रंपुरीषे तु नाप्सु कुर्यात् कदा-
 चन । अन्नं क्षुभुचमाणस्तु त्रिभुस्त्रेण स्युर्गैर्दपः ॥ ५५ ॥ भुक्त्वा
 चान्नं तथैव त्रिर्हिः पुनः परिमार्जयेत् । प्राङ्मुखो नित्यमञ्जीवा-
 हाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ॥ ५६ ॥ प्रस्कन्दयेच्च मनसा भुक्त्वा चाकि-
 मुपस्युयेत् । आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते ययस्यं दक्षिणामुखः ॥ ५७ ॥
 धेन्यं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः । अग्निमालभ्य
 तीयेन सर्वान् प्राणानुपस्युयेत् ॥ ५८ ॥ गात्राणि चैव सर्वाणि
 नाभिं पाणितले तथा । नाधितिष्ठेत्तुषं जातु केशभस्मकपालिकाः
 ॥ ५९ ॥ अन्यस्य चाप्यवस्त्रातं दूरतः परिवर्जयेत् । शान्तिहोमांश्च
 कुर्वीत सावित्राणि च धारयेत् ॥ ६० ॥ निषस्रश्चापि खादित न
 तु गच्छन् कदाचन । सूत्रं नोत्तिष्ठता कार्यं न भस्मनि न गोव्रजे
 ॥ ६१ ॥ आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् । आर्द्र-
 पादस्तु भुञ्जानो वर्षाणां जीवते घतम् ॥ ६२ ॥ त्रीणि तेजांसि
 नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन । अग्निं गां ब्राह्मणञ्चैव तथा ह्यायुर्न
 हीयते ॥ ६३ ॥ त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट उदीक्षेत कदाचन ।
 सूर्याचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्वशः ॥ ६४ ॥ ऊर्ध्वं प्राणा
 ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति । अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां पुन-
 स्तान् प्रतिपद्यते ॥ ६५ ॥ अभिवादयेत् तृधांश्च दद्याच्चैवासन्नं
 रुयम् । कृताञ्जलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ ६६ ॥
 न चासीतासने भिन्ने भिन्नकांस्यञ्च वर्जयेत् । नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं
 न नग्नः स्नातुमर्हति ॥ ६७ ॥ स्वप्नव्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि
 संविशेत् । उच्छिष्टो न स्युर्गच्छीषं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः ॥ ६८ ॥
 केशग्रहं प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्जयेत् । न संहताभ्या
 पाणिभ्यां कण्ठ्येतात्मनः शिरः ॥ ६९ ॥ न चाभीक्ष्णं शिरः
 स्नयत्तथास्यायुर्न रिष्यति । शिरः स्नातेश्च तैलेश्च नाङ्गं विवि-

दपि सृष्टेत् ॥ ७० ॥ तिलभृष्टं न चाभौयात्तथास्यायुर्न रिष्यते ।
 नाध्यापयेत्तद्योच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन ॥ ७१ ॥ वाते च पूतिः
 गन्धे च मनसापि न चिन्तयेत् । अत्र गाथा यमोद्गीताः कौत्स-
 उक्त्वा पुराविदः ॥ ७२ ॥ आयुरस्य निकृन्तामि प्रजास्तस्यादद्दे-
 वथा । य उच्छिष्टः प्रव्रवति स्वाध्यायञ्चाधिगच्छति ॥ ७३ ॥
 वक्ष्यानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यति द्विजः । तस्य वेदः प्रणश्येत्
 ज्ञायुश्च परिहीयते ॥ ७४ ॥ तन्नाद्युक्तो ह्यनध्यायि नाधीयीत
 कदाचन । प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगाञ्च प्रतिद्विजान् ॥ ७५ ॥ ये
 श्लेघ्नन्ति च पन्थानं ते भवन्ति गतायुषः । उभे भूत्रपुरीषे तु दिवा
 कुर्ष्यादुदङ्मुखः ॥ ७६ ॥ दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथा ह्यायुर्न
 रिष्यते । त्रीन् कृषान्नावजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ७७ ॥
 ब्राह्मणं चत्रियं सपुं सर्वं ह्याशीविषास्त्वयः । दहत्याग्नीविषः क्रुद्धो
 यावत् पश्यति चक्षुषा ॥ ७८ ॥ चत्रियोऽपि दहेत् क्रुद्धो यावत्
 पश्यति तेजसा । ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्भ्रानेनावेक्षितेन च ॥ ७९ ॥
 तस्मादेतन्नयं यन्नादुपसेवेत पण्डितः । गुरुणा चैव निर्वन्धो न
 कर्त्तव्यः कदाचन ॥ ८० ॥ अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधि-
 ष्ठिर । सन्यञ्छिष्याप्रवृत्तेऽपि वर्त्तितव्यं गुरोर्विद् ॥ ८१ ॥ गुरु-
 निन्दा दहत्यायुर्भ्रानुष्याणां न संशयः । दूरादावसथान् भूत्रं
 दूरात् पादावसेचनम् ॥ ८२ ॥ उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं
 हितैषिणा । रक्तमाख्यं न धार्थ्यं स्यात् शुक्लं धार्थ्यन्तु पण्डितैः
 ॥ ८३ ॥ वर्जयित्वा तु कमलं तथा कुबलव्यं प्रभो । रक्तं शिरसि
 धार्थ्यन्तु तथा वानेनमित्यपि ॥ ८४ ॥ काञ्चनीयापि माला या न
 सा दुष्यति कर्हन्ति । स्नातस्य ब्रह्मं नित्यमाहं दद्याद्विशा-
 म्यते ॥ ८५ ॥ विपर्ययं न कुर्वीत वाससो बुद्धिमान्तरः । तथा
 नान्यधृतं धार्थ्यं न चाप्रदश्यमेव च ॥ ८६ ॥ अन्यदेव भवेहासः
 शयनीये नरोत्तमः । अन्यदस्यास्य दिवात्मानं चैवाभ्यस्यति ॥ ८७ ॥

प्रियङ्गुचन्द्रनाभ्याञ्च विष्णु न तगरेश च । पृथगीवानुलिम्पेत केश-
 रेण च बुद्धिमान् ॥ ८८ ॥ उपवासञ्च कुर्वीत स्नातः शुचिरल-
 ङ्कृतः । पर्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारौ सदा भवेत् ॥ ८९ ॥ समान-
 मेकपात्रे तु भुञ्जेन्नान्यं जनेश्वर । आलीढया परिङ्कृतं भक्षयीत
 कदाचन ॥ ९० ॥ तथा नोद्धृतसाराणि प्रेक्षते नाप्रदाय च । न
 सन्निहृष्टो मेधावी नाशुचेर्न च संसृ च ॥ ९१ ॥ प्रतिप्रिदान-
 धर्मेषु मन्थ्यान् भुञ्जीत पृष्ठतः । पिप्पलञ्च वटञ्चैव शणमाकं तथैव
 च ॥ ९२ ॥ उडुश्वरं न खाद्विच भवार्यी पुरुषोत्तमः । आर्ज-
 गव्यं तथा मांसं मायूरञ्चैव वर्जयेत् ॥ ९३ ॥ वर्जयेच्छुक्रमांसञ्च
 तथा पथ्युषितञ्च यत् । न पाणौ लग्णं विज्ञान् प्राञ्जीयान्न च
 रात्रिषु ॥ ९४ ॥ दधिसक्तून् भुञ्जीत द्वयामांसञ्च वर्जयेत् । सार्य
 प्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः ॥ ९५ ॥ बालिन तु न
 भुञ्जीत पर्याङ्कं तथैव च । वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासंविष्टः कदा-
 चन ॥ ९६ ॥ भूमौ सदैव नाञ्जीयान्नानासीनी न शब्दवत् ।
 तीयपूर्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यो विशेषतः ॥ ९७ ॥ पत्राङ्गुञ्जीत
 मेधावी न चाप्यन्यमना नरः । समानमेकपत्र्यान्तु भोज्यमन्नं
 नरेश्वर ॥ ९८ ॥ विषं हलाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने ।
 पानीयं पायसं शक्तून् दधिसर्पिर्म्मधून्यपि ॥ ९९ ॥ निरस्य
 शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित् । भुञ्जानो मनुजेष्वाम्र नैव शङ्क-
 समाचरेत् ॥ १०० ॥ दधि चाप्यनुपानं वै कर्तव्यञ्च भवार्यिना ।
 आचम्य चैकहस्तेन परिप्लाव्यं तथोदकम् ॥ १०१ ॥ अङ्गुष्ठं चरण-
 स्याथ दक्षिणस्यावसेवेयत् । पाणिं मूर्द्धि समाघ्राय स्पृष्ट्वा चानिं
 समाहितः ॥ १०२ ॥ ज्ञातिश्रेष्ठामवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः ।
 अङ्गिः प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणितले तथा ॥ १०३ ॥ स्पृष्ट्वा
 श्वं प्रतिष्ठेत् न चाप्याङ्गिण पाणिना । अङ्गुष्ठस्यान्तराले च ब्रह्म-
 तीर्थमुदाहृतम् ॥ १०४ ॥ कनिष्ठिकायाः पश्चात्तु द्वितीर्थविधिः

चते । अङ्गुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदक्षिण्याश्च भारत ॥ १०५ ॥ तेन
 पितृणाणि कुर्वीत सृष्ट्वापो न्यायतस्तथा । परापवादं न ब्रूया-
 न्नाप्रियञ्च कदाचन ॥ १०६ ॥ न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुत्रपिण-
 भवार्थिना । पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनञ्च विवर्जयेत् ॥ १०७ ॥
 संसर्गं न च गच्छेत् तथायुर्विन्दते महत् । न दिवा मैथुनं गच्छेन्न
 कन्यां न च बन्धकीम् ॥ १०८ ॥ न चास्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथायु-
 र्विन्दते महत् । स्वे स्वे तीर्थे समाचम्य कार्यं समुपकल्पिते ॥ १०९ ॥
 त्रिः पीत्वापो दिः प्रमृज्य कृतशौची भवेन्नरः । इन्द्रियाणि संकृत्व
 सृष्ट्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानवः ॥ ११० ॥ कुर्वीत पितॄं दैवञ्च वेद-
 दृष्टेन कर्मणा । ब्राह्मणार्थं च यच्छौचं तच्च मे शृणु कौरव ॥ १११ ॥
 पवित्रञ्च हितञ्चैव भोजनोद्यन्तयोस्तथा । सर्वशौचेषु ब्राह्मणे
 तीर्थेन समुपसृष्टेत् ॥ ११२ ॥ निष्ठीव्य तु तथा क्षुत्वा सृष्ट्यापो
 हि शुचिर्भवेत् । वृद्धो ज्ञातिस्तथा मित्रं दक्षिणे धी भवेदपि
 ॥ ११३ ॥ गृहे वासयितव्यास्ते धन्यमायुषमेव च । गृहे पारा-
 वता धन्याः शुकाश्च सहस्रारिकाः ॥ ११४ ॥ गृहेष्वेते न पापाय
 तथा वै तैलपायिकाः । उह्वीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरा-
 स्तथा ॥ ११५ ॥ निविशियुर्यदा तत्र शान्तिमेव तदाचरेत् । अम-
 ङ्गव्यानि चैतानि तथोत्क्रोधा महात्मनाम् ॥ ११६ ॥ महात्मनो-
 ऽतिगुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् । अगम्याश्च न गच्छेत् राशः
 पत्नीं सखीं तथा ॥ ११७ ॥ वैद्यानां बालवृद्धानां भत्यानाञ्च
 युधिष्ठिर । बन्धूनां ब्राह्मणानाञ्च तथा शारणिकस्य च ॥ ११८ ॥
 संवन्धिनाञ्च राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् । ब्राह्मणस्थपतिभ्याञ्च
 निर्मितं यन्निवेशनम् ॥ ११९ ॥ तदावसेत् सदा प्राज्ञो भवार्थी
 मनुजेश्वर । सन्ध्यायां न स्वपेद्राजन् विद्यां न च समाचरेत् ॥ १२० ॥
 न भुञ्जीत च भेषावी तथायुर्विन्दते महत् । नक्तं न कुर्वीत
 पितृणाणि भुक्त्वा चैव प्रसाधनम् ॥ १२१ ॥ पानीयस्य त्रिधा नक्तं

न कार्या भूतिमिच्छता । वर्जनीयाश्च वै नित्यं शक्तवो निधि
 भारत ॥ १२२ ॥ शेषाणि चावदातानि पानीयञ्चापि भोजने
 सौहित्यं न च कर्त्तव्यं रात्रौ न च समाचरेत् ॥ १२३ ॥ दिज्ज्वेदं
 न कुर्वीत भुक्त्वा न च समाचरेत् । महाकुले प्रसूतमञ्च प्रशस्तां
 लक्षणेस्तथा ॥ १२४ ॥ वयस्थाञ्च महाप्राञ्चः कन्यामावोढुमर्हति ।
 अपत्यमुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं ततः ॥ १२५ ॥ पुत्राः प्रदेष्य
 ज्ञानेषु कुलधर्मेषु भारत । कन्या चात्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय
 धीमते ॥ १२६ ॥ पुत्रा निवेश्याश्च कुलादृत्तरा लभ्याश्च भारत
 धिरुक्लातोऽथ कुर्वीत दैवं पितृग्रमथापि वा ॥ १२७ ॥ नक्षत्रे
 न च कुर्वीत यस्मिन् जाती भवेन्नरः । न प्रोष्ठपदयोः कार्यं
 तथान्नेये च भारत ॥ १२८ ॥ दाक्षिण्येषु च सर्वेषु प्रत्यरिञ्च विव-
 र्जयेत् । ज्योतिषि यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि भारत ॥ १२९ ॥
 प्राञ्जुखः श्मश्रुकर्माणि कारयेत् सुसमाहितः । उद्दण्डुखो वा
 राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् ॥ १३० ॥ परिवारं न च ब्रूयात्
 परेषामात्मनस्तथा । परिवारी ह्यधर्माय प्रोच्यते भरतर्षभ ॥ १३१ ॥
 वर्जयेद्गङ्गिनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम । समार्षां व्यङ्गिता-
 ञ्चैव मातुः सकुलजां तथा ॥ १३२ ॥ वृद्धां प्रव्रजिताञ्चैव तथैव च
 पतिव्रताम् । अयोनिञ्च वियोनिञ्च न च गच्छेद्विचक्षणः ॥ १३३ ॥
 पिङ्गलां कुष्ठिनीं नारीं न लमावोढुमर्हसि । अपस्मारिकुले जातां
 निह्नीनाञ्चैव वर्जयेत् ॥ १३४ ॥ श्वित्रिणाञ्च कुले जातां चविषां
 मनुजेश्वर । लक्ष्मणैरन्विता या च प्रशस्ता या च लक्ष्मणैः ॥ १३५ ॥
 मनोज्ञा दर्शनीया च तां भवान् वोढुमर्हसि । महाकुले निवे-
 ष्टव्यं सदृशे वा युधिष्ठिर ॥ १३६ ॥ अवरं पतिता चैव न ग्राह्या
 भूतिमिच्छता । अनीनुत्पाद्य यत्रेण क्रियाः सुविहिताश्च यः
 ॥ १३७ ॥ वेदे च ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत् । न
 चैर्ष्यां स्त्रीषु कर्त्तव्या रक्ष्या दाराश्च सर्वशः ॥ १३८ ॥ अनामिका

भवेदीर्ष्यां तस्मादीर्ष्यां विवर्जयेत् । अनायुषं दिवा स्वप्नं तथा
 म्युदितशक्तिता ॥ १३८ ॥ प्रगे निशामाशु तथा घे चोच्छिष्टा
 स्वर्पान्त वै । पारदार्यमनायुषं नापितोच्छिष्टता तथा ॥ १४० ॥
 यत्नतो नैव कर्त्तव्यमभ्यासश्चैव भारत । सन्ध्यायां न च भुञ्जीत
 न स्नायिन्न पठेत्तथा ॥ १४१ ॥ प्रयतश्च भवेत्तस्यां न च किञ्चित्
 समाचरेत् । ब्राह्मणान् पूजयेच्चापि तथा स्नात्वा नराधिप ॥ १४२ ॥
 द्विवांश्च प्रणमेत् स्नातो गुरुंश्चाप्यभिवादयेत् । अनिमन्त्रितो न
 गच्छेत् यज्ञं गच्छेत् दर्शकः ॥ १४३ ॥ अनर्चिते ह्यनायुषं गमनं
 तत्र भारत । न चैकेन परिव्रज्यं न गन्तव्यं तथा निशि ॥ १४४ ॥
 अनागतार्यां सन्ध्यायामागत्य च गृहे वसेत् । मातुः पितुर्गुरु-
 षाञ्च कार्यमेवानुशासनम् ॥ १४५ ॥ हितं वाप्यहितं वापि न
 विचार्यं कथञ्चन । धनुर्वेदे च वेदे च यत्रः कार्यो नराधिप
 ॥ १४६ ॥ हस्तिपृष्ठे ऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासु चैव ह । यत्रवान्
 भव राजेन्द्र यत्रवान् सुखमेधते ॥ १४७ ॥ अप्रपृथक्श्च शत्रूणां
 भृत्यानां स्वजनस्य च । प्रजापालनयुक्तश्च न क्षतिं लभते क्वचित्
 ॥ १४८ ॥ युक्तिशास्त्रञ्च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रञ्च भारत । गान्धर्व-
 शास्त्रञ्च कलाः परिज्ञेया नराधिप ॥ १४९ ॥ पुराणमितिहासश्च
 तथाख्यानानि यानि च । महात्मनाञ्च चरितं श्रुतव्यं नित्यमेव
 च ॥ १५० ॥ पत्नी रजस्वला या च नाभिगच्छेन्न चाह्वयेत् ।
 स्नाताञ्चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः ॥ १५१ ॥ पञ्चमे दिवसे
 नारी षष्ठे ऽहनि पुमाव् भवेत् । एतेन विधिना पत्नीसुपागच्छेत्
 यच्छिंतः ॥ १५२ ॥ ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणि पूजनीयानि सर्वशः ।
 वैष्टव्यञ्च यथाशक्ति यज्ञैर्विधिदक्षिणैः ॥ १५३ ॥ अत ऊर्ध्वं-
 मरुत्तञ्च सेवितव्यं नराधिप । एष ते लक्षणेद्देश आयुष्याणां
 प्रकीर्तितः ॥ १५४ ॥ शेषस्त्रैवियद्वृद्धेभ्यः प्रत्याहाय्यो युधिष्ठिर ।
 आचारो भूतिजनन आचारः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥ १५५ ॥ आचारः

इति क्षत्रियराचारी हन्यलक्षणम् । आगमानां हि सर्वेषामाचार-
श्रेष्ठ उच्यते ॥ १५६ ॥ आचारप्रभवो धर्मो धर्मादायुर्विवर्द्धते ।
एतद्यशस्वमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्वयनं महत् । अनुकम्पा सर्ववर्सान्
ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ १५७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि आयुष्याख्यान-
चतुरधिकशतीऽध्यायः ॥ १०४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यथा ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्तते भरतर्षभः ।
कनिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठे वर्त्तन्स्त्वद्ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । ज्येष्ठवन्तात वर्त्तस्व ज्येष्ठोऽसि सततं भवान् ।
शुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥ २ ॥ न गुरावकृत-
प्रज्ञे शक्यं शिष्येण वर्त्तितुम् । गुरोर्हि दीर्घवृत्तिलं वत्तच्छिष्यस्य
भारत ॥ ३ ॥ अन्धः स्यादन्धवैलायां जडः स्यादपि वा बुधः ।
परिचारेण तद्ब्रूयाद्यस्तेषां स्याद्भ्रतिक्रमः ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षं भिन्न-
हृदया भेदवैयुः कृतं नराः । श्रियाभितप्ताः कौन्तेय भेदकामा-
स्तथारयः ॥ ५ ॥ ज्येष्ठः कुलं बर्द्धयति विमाश्रयति वा पुनः ।
हन्ति सर्वमपि ज्येष्ठः कुलं यत्र च जायते ॥ ६ ॥ अथ यो विनि-
कुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः । अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो
राजमिश्र सः ॥ ७ ॥ निवृत्ती हि नरो लोकान् पापान् मच्छ-
त्यसंशयम् । विदुलस्येव तत् पुष्यं भीषं जनयितुः श्रुतम् ॥ ८ ॥
सर्वानर्थः कुले यत्र जायते पापपूरुषः । अकीर्तिं जनयत्येव
कीर्त्तिमन्तर्ह्यधाति च ॥ ९ ॥ सर्वं चापि विकर्मस्था भागं नार्हन्ति
शोद्राः । नाप्रदाय कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ १० ॥
अनुपन्नन् पितुर्दायं जङ्घाश्रमफलोऽध्वगः । स्वयमीहितलब्धन्
नाक्रामो दातुमर्हति ॥ ११ ॥ भ्रातृणामविभक्तानामुत्थानमपि वि-

सह । न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात् कदाचन ॥ १२ ॥ न
 ज्येष्ठो नावमन्येत दुष्कृतः प्राकृतोऽपि वा । यदि स्त्री यद्यवरजः
 श्रेयश्चेत्तदाचरेत् ॥ १३ ॥ धर्मं हि श्रेय इत्याहु रिति धर्म-
 विहीना जनाः । दद्यात्पुत्रानुपाध्याय उपाध्यायात् पिता दद्य ॥ १४ ॥
 दद्य चैव पितृभ्राता सर्वां वा पृथिवीमपि । गौरवेणाभिभवति
 नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ १५ ॥ माता गरीयसी यच्च तेनैतां मन्यते
 जनः । ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भारत ॥ १६ ॥ स
 क्षेपां वृत्तिदाता स्यात् स चैतान् प्रतिपालयेत् । कनिष्ठास्तं
 नमस्येरन् सर्वे ह्यन्दानुवर्त्तिनः ॥ १७ ॥ तमेव क्षीपजीवेरन् यथैव
 पितरं तथा । शरीरमेती ह्यजतः पिता माता च भारत ॥ १८ ॥
 आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्वा साजरामरा । ज्येष्ठा मातृ-
 संभा चापि भगिनी भरतर्षभ । भ्रातृभार्या च तद्वत् स्यात् यस्या
 बाल्ये स्तनं पिवेत् ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशास नकपर्वणि ज्येष्ठकनिष्ठधर्म-
 कथने पञ्चाधिकशतौऽध्यायः ॥ १०५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सर्वेषामेव वर्ष्मणां स्तेच्छानाञ्च पिता-
 मह । उपवासे मतिरियं कारणञ्च न विद्महे ॥ १ ॥ ब्रह्मक्षत्रेण
 नियमांश्चर्त्तव्या इति नः श्रुतम् । उपवासे कथं तेषां ब्रह्ममस्ति
 पितामह ॥ २ ॥ नियमांश्चोपवासांश्च सर्वेषां ब्रूहि पार्थिव ।
 आप्नोति कां गतिं तात उपवासपरायणः ॥ ३ ॥ उपवासः परं
 पुण्यमुपवासः परायणम् । उपोषेह नरश्रेष्ठ किं फलं प्रतिपद्यते
 ॥ ४ ॥ अंधर्मान्मुच्यते केन धर्ममाप्नोति वा कथम् । स्वर्गं पुण्यञ्च
 लभते कथं भरतसत्तम ॥ ५ ॥ उपोष्य चापि किं तेन प्रदियं
 स्यान्नराधिप । धर्मिणश्च सुखानर्थान् लभेद्येन ब्रवीहि तम् ॥ ६ ॥

वधेभ्यामन उवाच । एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं धर्मज्ञं धर्मतत्त्व-
वित् । धर्मपुत्रमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । इदं खलु मया राजन् श्रुतमासीत् पुरातनम् ।
उपवासविधौ श्रेष्ठा गुणा ये भरतर्षभ ॥ ८ ॥ ऋषिमन्त्रिरसं
पूर्वं पृष्टवानस्मि भारत । यथा मां त्वं तथैवाहं पृष्ठवांस्तं तपो-
धनम् ॥ ९ ॥ प्रकृतेतन्मया पृष्टो भगवान्मिसन्धवः । उपवास-
विधिं पुण्यमाचष्ट भरतर्षभ ॥ १० ॥

अङ्गिरा उवाच । ब्रह्मचर्ये त्रिरात्रञ्च विहितं कुरुनन्दन ।
दिस्त्रिरात्रमथैकाहं निर्दिष्टं पुरुषर्षभ ॥ ११ ॥ वैश्याः शूद्राश्च
यन्मोहादुपवासं प्रचक्रिरे । त्रिरात्रं वा द्विरात्रं वा तथोव्युष्टिर्न
वियते ॥ १२ ॥ चतुर्थमहत्तत्त्वपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते । त्रिरात्रं
न तु शर्मन्नेर्विहितं धर्मदर्शिभिः ॥ १३ ॥ पञ्चम्यां वापि षष्ट्याञ्च
पौर्णमास्याञ्च भारत । उपोष्य एकभक्तेन नियतात्मा जितेन्द्रियः
॥ १४ ॥ क्षमावान् रूपसम्पन्नः श्रुतवाञ्छैव जायते । नानुपपद्यो
भवेत् प्राज्ञो दरिद्रो वा कदाचन ॥ १५ ॥ यजिषुः पञ्चमो षष्ठो
कुलेभ्यो भोजयेद्दिजान् । अष्टमीमथ कौरव्य कृशापत्ने चतुर्दशीम्
॥ १६ ॥ उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते । मार्गशीर्षन्तु
यो मासमेकभक्तेन सङ्घपेत् ॥ १७ ॥ भोजयेच्च दिजान् मत्तया स
मुच्येद्वाधिकलिष्टैः । सर्वकल्याणसम्पूर्णः सर्वोषधिसमन्वितः ॥ १८ ॥
उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते । कृषिभागी बद्धधनी
बद्धधान्यश्च जायते ॥ १९ ॥ पौषमासन्तु कौन्तेय भक्तैकैकेन यः
क्षपेत् । सुभगो दर्शनैयश्च यशोभागी च जायते ॥ २० ॥ माघन्तु
नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् । श्रीमत्कुले ज्ञातिमध्ये स
महत्त्वं प्रपद्यते ॥ २१ ॥ भगदैवतमासन्तु एकभक्तेन यः क्षपेत् ।
स्त्रीषु बद्धभतां याति वश्याश्वास्य भवन्ति ताः ॥ २२ ॥ चैत्रन्तु
नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् । सुवर्षमणिसुक्तादेः कृते

महति जायते ॥ २३ ॥ निस्त्रेदिकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।
 नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् ॥ २४ ॥ ज्येष्ठा
 मूलन्तु यो मासमेकभक्तेन सङ्गमेत् । ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान्
 स्त्री वा प्रपद्यते ॥ २५ ॥ आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्त्रितः ।
 बह्वधान्यो बह्वधनी बह्वपुत्रश्च जायते ॥ २६ ॥ आवर्णं नियतो
 मासमेकभक्तेन यः क्षमेत् । यत्र तत्राभिषिकेण पूज्यते ज्ञाति-
 बर्द्धनः ॥ २७ ॥ प्रोष्ठपदन्तु यो मासमेकाहारी भवेन्नरः । धनाढ्यं
 क्षीतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥ २८ ॥ तथैवाश्वजुजं मासमेक-
 भक्तेन यः क्षमेत् । मृजावान् वाहनाढ्यश्च बह्वपुत्रश्च जायते
 ॥ २९ ॥ कार्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्यादिकभोजनम् । शूरश्च
 बह्वभार्यश्च कीर्त्तिमान् चैव जायते ॥ ३० ॥ इति मासा नरव्याघ्र
 क्षपतां परिकीर्त्तिताः । तिथीनां नियमा ये तु शृणु तानपि
 पार्थिव ॥ ३१ ॥ पक्षे पक्षे गते यस्तु भक्तमश्रुति भारत । गवाढ्यो
 बह्वपुत्रश्च दीर्घायुश्च स जायते ॥ ३२ ॥ मासि मासि त्रिरात्राणि
 कृत्वा वर्षाणि द्वादश । गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःसपत्नमनाविलम्
 ॥ ३३ ॥ एते तु नियमाः सर्वे कर्त्तव्याः शरदो दश । हे चान्ये
 भरतश्रेष्ठ प्रवृत्तिमनुवर्त्तताम् ॥ ३४ ॥ यस्तु प्रातस्तथा सायं
 भुञ्जानो नान्तरा पिवेत् । अहिंसा निरतो नित्यं जुह्वानो जात-
 वेद्दशम् ॥ ३५ ॥ षड्भिः स वर्षैर्दृपते सिध्यते नात्र संशय ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ३६ ॥ अधिवासे
 सोऽप्सरसां नृत्यगीतविनादिते । रमते स्त्रीसहस्राढेः सुकृती
 मिरजा नरः ॥ ३७ ॥ तप्तकाञ्चनवर्षाभं विमानमधिरोहति ।
 पूर्वैः वर्षसहस्रश्च ब्रह्मलोकं महीयते ॥ ३८ ॥ तत्क्षयादिह
 चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते । यस्तु सम्बत्सरं पूर्वमेकाहारी
 भवेन्नरः ॥ ३९ ॥ अतिरात्रस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्नुते । दश-
 वर्षसहस्राणि स्वर्गं च स महीयते ॥ ४० ॥ तत्क्षयादिह चागम्य

माहात्म्यं प्रतिपद्यते । यस्तु सम्बत्सरं पूषं चतुर्थं भक्तमश्रुते ॥४१॥
 अहिंसानिरतो निर्यं सत्त्ववाग्भिजितेन्द्रियः । वाजपेयस्य यज्ञस्य
 स फलं समुपाश्रुते ॥ ४२ ॥ दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके मही-
 यते । षष्ठे काले तु कौन्तेय नरः सम्बत्सरं चपन् ॥ ४३ ॥ अश्व-
 मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । चक्रवाकप्रयुक्तेन विमानेन
 स गच्छति ॥ ४४ ॥ चत्वारिंशत्सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते
 अष्टमेन तु भक्तेन जीवेत् सम्बत्सरं नृप ॥ ४५ ॥ मवामयस्य
 यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । हंससारसयुक्तेन विमानेन स
 गच्छति ॥ ४६ ॥ पञ्चाशत्सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ।
 षष्ठे षष्ठे गते राजन् योऽश्रीयाद्वर्षमेव तु ॥ ४७ ॥ षष्ठासा-
 नशनं तस्य भगवानङ्गराजवीत् । षष्ठिं वर्षसहस्राणि दिव-
 मावसते च सः ॥ ४८ ॥ वीणानां वल्लकीनाञ्च वेणुनाञ्च विशा-
 म्यते । सुषोषैर्षधुरैः शब्दैः सुप्तः सः प्रतिबोध्यते ॥ ४९ ॥ सम्बत्-
 सरमिहैकन्तु मासि मासि पिवेदपः । फलं विश्वजितस्तावत्
 प्राप्नोति स नरो नृप ॥ ५० ॥ सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स
 गच्छति । सप्ततिञ्च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ५१ ॥
 मासादूर्ध्वं नरव्याघ्र नोपजासो विधीयते । विधिं लनशनत्याहुः
 पार्थ धर्मविदो जनाः ॥ ५२ ॥ अनात्मीं व्याधिरहितो मच्छे-
 दनशनन्तु यः । मदिपदि यज्ञफलं समाप्नोति न संशयः ॥ ५३ ॥
 दिवं हंसप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति । शतं वर्षसहस्राणां
 मोदते स दिवि प्रभुः ॥ ५४ ॥ शतञ्चाप्सरसः कन्या रमयन्त्यप-
 तं नरम् । आर्त्ती वा व्याधितो वापि मच्छेदनशनन्तु यः ॥ ५५ ॥
 शतं वर्षसहस्राणां मोदते स दिवि प्रभो । काञ्चोनूपुरमन्देन
 सुप्तमेव प्रबोध्यते ॥ ५६ ॥ सहस्रहंसयुक्तेन विमानेन तु गच्छति ।
 स गङ्गा स्त्रीशताकीर्णं रमते भरतर्षभ ॥ ५७ ॥ चौण आप्यायनं
 दृष्टं क्षतञ्च क्षतरोक्षणम् । व्याधितश्लोषधश्रावः क्रुद्धस्य च

प्रसादनम् ॥ ५८ ॥ दुःखितस्वार्थमानाभ्यां दुःखानां प्रतिप्रिधनम् ।
 न चैते स्वर्गकामस्य रोहन्ते सुखमेधसः ॥ ५९ ॥ अतः स काम-
 संपत्नी विमाने हेमसन्निभे । रमते स्त्री शताकीर्णं पुरुषोऽलङ्कृत-
 शुचिः ॥ ६० ॥ स्वस्थः सफलसङ्कल्पः सुखी विगतकल्मषः । अन-
 जन् देहसुखञ्च फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६१ ॥ बालसूर्यप्रती-
 काग्ने विमाने हेमवर्चसि । वैदूर्यसुक्ताखन्ति वीणासुरजनादिते
 ॥ ६२ ॥ पताकादीपिकाकीर्णं दिव्यघण्टानिनादिते । स्त्रीसहस्रा-
 नुचरिते स नरः सुखमेधते ॥ ६३ ॥ यावन्ति रोमकूपाणि तस्य
 शान्तेषु पाण्डवः । तावन्त्येव सहस्राणि वर्षाणि दिवि मोदते ॥ ६४ ॥
 नास्ति वेदात् षट् शस्त्रं नास्ति मातृसमो गुरुः । न धर्मात्
 परमो लाभस्तपी नानघनात् परम् ॥ ६५ ॥ ब्राह्मणेभ्यः परं
 नास्ति पावनं दिवि वैद्व च । उपवासैस्तथा तुल्यं तपःकर्म न
 विद्यते ॥ ६६ ॥ उपोष्य विधिवहेवास्त्रिदिवं प्रतिपेदिरे । ऋष-
 यश्च परां सिद्धिसुपर्वासैरवाप्नुवन् ॥ ६७ ॥ दिव्यं वर्षसहस्राणि
 विश्वाभित्रेण धीमता । चान्तमेकेन भक्तन तेन विप्रलभागतः
 ॥ ६८ ॥ अवनो जमदग्निश्च वग्निष्ठो गौतमो भृगुः । सर्व एव
 दिवं प्राप्ताः क्षमावन्ती महर्षयः ॥ ६९ ॥ इदमङ्गिरसा पूर्वं मह-
 र्षिभ्यः प्रदर्शितम् । यः प्रदर्शयते नित्यं न स दुःखमवाप्नुवात्
 ॥ ७० ॥ इदन्तु कौन्तेय यथाक्रमं विधिं प्रवर्त्तितं च्छङ्गिरसा
 महर्षिणा । पठेच्च यो वै शृणुयाच्च नित्यदा न विद्यते तस्य
 नरस्य क्लिप्तम् ॥ ७१ ॥ दिसुच्यते चापि स सर्वसङ्करैर्न चास्य
 दोषैरभिभूयते मनः । वियोजिजा नाञ्च विजानते स्तं ध्रुवाञ्च
 कौन्तिं लभते नरीसमः ॥ ७२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि चानुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

उपवासविधौ पञ्चमिकथनेऽध्यायः ॥ १०६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामहेन विधिवद्यज्ञाः प्रोक्ता मन्त्र-
 त्मना । गुणायैषां यथातथ्यं प्रेत्य चेह च सर्वथः ॥ १ ॥ अति
 शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं पितामह । बह्वपकरणा यज्ञा नामा-
 सन्धारविस्तराः ॥ २ ॥ पार्थिवैराजघुत्रैर्वा शक्या प्राप्तुं पितामह ।
 नार्थहीनैरवगुणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ३ ॥ यो दरिद्रैरपि विधिः
 शक्यः प्राप्तुं सदा भवेत् । तुष्यो यज्ञफलैरेतैस्तम्बे ब्रूहि पिता-
 मह ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । इदमङ्गिरसा प्रोक्तमुपवासफलात्मकम् । विधिं
 यज्ञफलैस्तुष्यं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ यस्तु कथ्यं तथा सायं
 भुञ्जानो नान्तरा पिवेत् । अहिंसानिरतो नियं जुह्वानो जात-
 वेदसम् ॥ ६ ॥ षड्भिरेव स वर्षेस्तु सिध्यते नाव संशयः । तप्त-
 काञ्चनवर्षाञ्च विमानं लभते नरः ॥ ७ ॥ देवस्त्रीणामधीवासे
 तृत्वगीतनिनादिते । प्राजापत्ये वसेत् पद्मं वर्षाणामग्निसन्निभे
 ॥ ८ ॥ त्रीणि वर्षाणि यः प्राशेत् सततत्वेकभोजनम् । धर्म-
 पत्नीरतो नित्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९ ॥ यज्ञं बहुसुवर्षं वा
 वासवप्रियमाचरेत् । सत्यवाग्दानशीलश्च ब्रह्मव्यथानस्त्यकः ॥ १० ॥
 चान्तो दान्तो जितक्रोधः स गच्छति परां गतिम् । पाण्डुराभ्र-
 प्रतीकाशे विमाने हंसलक्षणे ॥ ११ ॥ हे समाप्ते ततः पद्मे सोऽप-
 सरोभिर्वसेत् सह । द्वितीये दिवसे यस्तु प्राञ्चीयादिकभोजनम्
 ॥ १२ ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् । अग्निकार्थी-
 परो नित्यं नित्यं कल्पप्रबोधनः ॥ १३ ॥ अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य
 फलं प्राप्नोति मानवः । हंससारसयुक्तञ्च विमानं लभते नरः ॥ १४ ॥
 इन्द्रलोके च वसते वरस्त्रीभिः समावृतः । तृतीये दिवसे यस्तु
 प्राञ्चीयादिकभोजनम् ॥ १५ ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जात-
 वेदसम् । अग्निकार्थीपरो नित्यं नित्यं कल्पप्रबोधनः ॥ १६ ॥
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । मयूरहंससंयुक्तं विमानं

लभते नरः ॥ १७ ॥ सप्तर्षीणां सदा लोके सोऽप्सरोभिर्वसेत् सह
 निवर्तनञ्च तत्रास्य त्रीणि पद्मानि वै विदुः ॥ १८ ॥ दिवसे
 वसतुर्थं तु प्राञ्जीयादिकभोजनम् । सदा हादशमासान् वै जुह्वानो
 जातवेदसम् ॥ १९ ॥ वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
 इन्द्रकन्याधिरूढञ्च विमानं लभते नरः ॥ २० ॥ सागरस्य च
 पर्थन्ते वासवं लोकमावसेत् । दिवराजस्य च क्रीडां नित्यकाल-
 मवेक्षते ॥ २१ ॥ दिवसे पञ्चमे यस्तु प्राञ्जीयादिकभोजनम् । सदा
 हादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ २२ ॥ अलुब्धः सत्यवादी
 च ब्रह्मण्यश्चाविहिंसकः । अनस्युरपापस्थो वाजपेयफलं लभेत्
 ॥ २३ ॥ जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं हंसलक्षणम् । सूर्यमाला
 समाभासमारोहेत् पाण्डुरं सहम् ॥ २४ ॥ आवर्तमानि चत्वारि
 तथा पद्मानि हादश । शरान्निपरिमाणञ्च तत्रासौ वसते सुखम्
 ॥ २५ ॥ दिवसे यस्तु षष्ठे वै मुनिः प्राश्नत भोजनम् । सदा
 हादशमासान् वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ २६ ॥ सदा त्रिषवण-
 क्तायी ब्रह्मचर्यनस्यकः । गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नो-
 त्यनुत्तमम् ॥ २७ ॥ अग्निज्वालासमाभासं हंसवर्हिणसेवितम् ।
 शतकुम्भसमायुक्तं साधयेद्यानसुत्तमम् ॥ २८ ॥ तथैवाप्सरसा-
 मङ्गे प्रतिसुप्तः प्रबोध्यते । नूपुराणां निनादिन मेखलानाञ्च
 निखनैः ॥ २९ ॥ कोटीसहस्रं वर्षाणां त्रीणि कोटिशतानि च ।
 पद्मान्यष्टादश तथा पताके हे तथैव च ॥ ३० ॥ अयुतानि च
 पञ्चाशद्वचस्कंशतस्य च । लोम्नां प्रमाणेन समं ब्रह्मलोके मही-
 यते ॥ ३१ ॥ दिवसे सप्तमे यस्तु प्राञ्जीयादिकभोजनम् । सदा
 हादशमासान् वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३२ ॥ सरस्वतीं गोप-
 वानो ब्रह्मचर्यं समाचरेत् । समनो वर्षकञ्चैव मधुमांसञ्च वञ्ज-
 येत् ॥ ३३ ॥ पुरुषो मरुतां लोकमिन्द्रलोकं स गच्छति । तत्र
 तत्र च सिद्धार्थो दिवकन्याभिरर्चयेत् ॥ ३४ ॥ फलं बह्वसुवर्षस्य

यज्ञस्य लभते नरः । संख्यामतिगुणां वापि तेषु लोकेषु मोदते
 ॥ ३५ ॥ यस्तु सम्बत्सरं चान्ती भुङ्क्तेऽहन्यष्टमे नरः । देव-
 कार्यपरो नित्यं जुहानो जातवेदसम् ॥ ३६ ॥ पौण्डरीकस्य
 यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । पद्मवर्षामभश्चैव विमानमधि-
 रोहति ॥ ३७ ॥ कृष्णाः कनकवर्षाश्च नार्थः श्यामास्तथापराः ।
 वयोरूपविलासिन्यो लभते नात्र संशयः ॥ ३८ ॥ यस्तु सम्बत्सरं
 भुङ्क्ते नवमे नवमेऽहनि । सदा द्वादशमासान् वै जुहानो जात-
 वेदसम् ॥ ३९ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । पुण्ड-
 रीकप्रकाशञ्च विमानं लभते नरः ॥ ४० ॥ दीप्तसूर्याग्निजोभि-
 र्दिव्यमालाभिरेव च । नीयते सृष्टकन्याभिः सोऽन्तरीक्षं सना-
 तनम् ॥ ४१ ॥ अष्टादशसहस्राणि वर्षाणां कल्पमेव च । कोटी-
 शतसहस्रञ्च तेषु लोकेषु मोदते ॥ ४२ ॥ यस्तु सम्बत्सरं भुङ्क्ते
 द्वाद्दशै वै गते गते । सदा द्वादशमासान् वै जुहानो जातवेदसम्
 ॥ ४३ ॥ ब्रह्मकन्यानिवासे च सर्वभूतमनोहरे । अश्वमेधसह-
 स्रस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ४४ ॥ रूपवत्यथ तं कन्या रमयन्ति
 सदा नरम् । नीलोत्पलनिभैर्वस्परक्तोत्पलनिभैस्तथा ॥ ४५ ॥
 विमानं मण्डलावर्तमावर्तगहनाकुलम् । सागरोर्मिप्रतीकाशं स
 लभेद्यानमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ विचित्रमणिमालाभिर्नादितं शङ्ख-
 निखनैः । स्फाटिकैर्वज्रसारैश्च स्तम्भैः सुश्रुतवेदितम् ॥ ४७ ॥
 आरोहति महद्यानं हंससारसनादितम् । कोटीशतसहस्रं स
 देवलोके प्रमोदते ॥ ४८ ॥ एकादशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते
 हविः । सदा द्वादशमासांस्तु जुहानो जातवेदसम् ॥ ४९ ॥ पर-
 स्त्रियं नाभिलषिहावाथ मनसापि वा । अनृतञ्च न भाषित माता-
 पित्रोः कुतश्चि च ॥ ५० ॥ अभिगच्छेन्नहदिवं विमानस्थं महा-
 बलम् । अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ५१ ॥ स्वायं-
 भुवञ्च पश्येत् विमानं समुपस्थितम् । कुमार्यः काञ्चनभासा रूप-

बल्यो नयन्ति तम् ॥ ५२ ॥ रुद्राणां तमधीवासं दिवि दिव्यं
 मनोहरम् । वर्षाण्यपरिभेयाणि युगान्ताग्निममप्रभः ॥ ५३ ॥
 कोटीशतसहस्रञ्च दशकोटिशतानि च । रुद्रं निर्यं प्रणमते दिव-
 १ दिव्यवसन्मतः ॥ ५४ ॥ स तस्मै दर्शनं प्राप्नो दिवसे दिवसे भवेत् ।
 दिवसे द्वादशे यस्तु प्राप्ते वै प्राशते हविः ॥ ५५ ॥ सदा द्वादश-
 भासान् वै सर्वभेधफलं लभेत् । आदित्यद्वादशे तस्य विमानं
 संविधीयते ॥ ५६ ॥ मणिमुक्ताप्रवालैश्च महाहैरुपशोभितम् ।
 हंसमालापरिचिप्तं नागवीथीसमाकुलम् ॥ ५७ ॥ मयूरैश्चक्र-
 वाकैश्च कूजङ्गिरुपशोभितम् । अद्भुतमहद्भिः संयुक्तं ब्रह्मलोकै
 प्रतिष्ठितम् ॥ ५८ ॥ नित्यमावसथं राजन्नरनारी समाकुलम् ।
 ऋषिरेवं महाभागस्त्वङ्गिराः प्राह धर्मवित् ॥ ५९ ॥ तयोदशे
 तु दिवसे प्राप्ते यः प्राशते हविः । सदा द्वादशभासान् वै देवसत्-
 फलं लभेत् ॥ ६० ॥ रक्तपद्मोदयं नाम विमानं साधयेन्नरः ।
 जातरूपप्रयुक्तान्तु रत्नसञ्चयभूषितम् ॥ ६१ ॥ देवकन्याभिराकीर्णं
 दिव्याभरणभूषितम् । पुण्ड्रगन्धोदयं दिव्यं वायव्यैरुपशोभितम्
 ॥ ६२ ॥ तत्र शङ्खपताके हे युगान्तं कल्पमेव च । अयुतायुतं
 तथापद्मं समुद्रञ्च तथा वसेत् ॥ ६३ ॥ गीतगन्धर्वघोषैश्च भेरौ-
 पणवनिःखनैः । सदा प्रह्लादितस्ताभिर्देवकन्याभिरिच्यते ॥ ६४ ॥
 चतुर्दशे तु दिवसे यः पूषं प्राशते हविः । सदा द्वादशभासांस्तु
 महामेधफलं लभेत् ॥ ६५ ॥ अनिर्देश्यवयोरूपा देवकन्याः
 खलङ्कृताः । मृष्टतप्ताङ्गदधरा विमानैरुपयान्ति तम् ॥ ६६ ॥
 २ कौलहंसविनिषोषैर्नूपुराणाञ्च निःखनैः । काञ्चीनाञ्च समुत्कर्षै-
 स्तत्र तत्र विबोधयते ॥ ६७ ॥ देवकन्यानिवासे च तस्मिन् वसति
 मानवः । जाङ्गवीवालुकाकीर्णं पूषं सम्बत्सरं नरः ॥ ६८ ॥
 यस्तु पद्मे गते भुङ्क्ते एकभक्तं जितेन्द्रियः । सदा द्वादशभासांस्तु
 जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ६९ ॥ राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नो-

त्वत्तमम् । यानमारोहते दिव्यं हंसवर्हिणसेवितम् ॥ ७० ॥
 मणिमण्डलकैश्चित्रं जातरूपसमावृतम् । दिव्याभरणशोभाभि-
 र्वरस्त्रीभिरलङ्कृतम् ॥ ७१ ॥ एकस्तम्भस्तुर्दारं सप्तभौमं सुम-
 द्रलम् । वैजयन्तीसहस्रैश्च शोभितं गीतनिःस्वनैः ॥ ७२ ॥ दिव्यं
 दिव्यगुणोपेतं विमानमधिरोहति । मणिमुक्ताप्रवालैश्च भूषितं
 वैद्युतप्रभम् । यस्येद्युगसहस्रञ्च खड्गकुण्डलरवाहनः ॥ ७३ ॥
 षोडशै दिवसे प्राप्ते यः कुर्यादिकभोजनम् । सदा हादशमासान्
 वै सोमयज्ञफलं लभेत् ॥ ७४ ॥ सोमकन्यानिवासेषु सोऽध्यावसति
 नित्यम् । सौम्यगन्धानुलिप्तश्च कामचारगतर्भवेत् ॥ ७५ ॥ सुह-
 र्गनाभिर्नारीभिर्कामधुराभिस्तथैव च । अर्चते वै विमानस्थः काम-
 भोगैश्च सेव्यते ॥ ७६ ॥ फलं पद्मशतप्रख्यं महाकल्पं दद्याधिकम् ।
 आवर्त्तनानि चत्वारि साधयेच्चाप्यसौ नरः ॥ ७७ ॥ दिवसे सप्त-
 दशमे यः प्राप्ते प्राप्ते हस्तिः । सदा हादशमासान् वै जुह्वानो
 जातवेदसम् ॥ ७८ ॥ स्थानं वासुणमैन्द्रश्च रौद्रश्चाप्यधिगच्छति ।
 भारुतोऽग्नेसे चैव ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ७९ ॥ तत्र देवत-
 कन्याभिरासनेनोपचर्यते । भूर्भुवश्चापि देवर्षिं विप्रखरूपमवेक्षते
 ॥ ८० ॥ तत्र देवाधिदेवस्य कुमार्यो रमयन्ति तम् । हात्रिंश-
 द्रूपधारिण्यो मधुराः समलङ्कृताः ॥ ८१ ॥ चन्द्रादित्याबुधौ वावत्
 गमणे चरतः प्रभो । तावच्चरत्यसौ वीरः सुधामृतरसाशनः ॥ ८२ ॥
 अष्टादशे यो दिवसे प्राप्तीयादिकभोजनम् । सदा हादशमासान्
 वै सप्त लोकान् स पश्यति ॥ ८३ ॥ रथैः सनन्दिषोषैश्च पृष्टतः
 सोऽनुगम्यते । देवकन्याभिस्तु देवैस्तु भ्राजमानैः खलङ्कृतैः ॥ ८४ ॥
 सिंहव्याघ्रशुक्लश्च सेवस्वननिनादितम् । विमानसुत्तमं दिव्यं
 सुमुखी च्छधिरोहति ॥ ८५ ॥ तत्र कल्पसहस्रं स कन्याभिः सङ्घ-
 मोदते । सुधारसञ्च भुञ्जीत अमृतोपमसुत्तमम् ॥ ८६ ॥ एकोन-
 विंशतिदिने यो भुङ्क्ते एकभोजनम् । सदा हादशमासान् वै

सप्तलोकान् स पश्यति ॥ ८७ ॥ उत्तमं लभते स्थानमप्सरोगण-
 सेवितम् । गन्धर्वैरुपगीतञ्च विमानं सूर्यवर्चसम् ॥ ८८ ॥ तत्रा-
 मरवरस्त्रीभिर्भोजिते विगतज्वरः । दिव्याम्बरधरः श्रीमानयुतानां
 श्रुतं शतम् ॥ ८९ ॥ पूष्ये विंशे दिवसे यो भुङ्क्ते लोकभोजनम् ।
 सदा हाड्यमासांस्तु सद्यवाही घृतव्रतः ॥ ९० ॥ अनांसायी ब्रह्म-
 चारी सर्वभूतहिते रतः । स लोकान् विपुलाग्रम्यानादिव्याना-
 सुप्राप्नुते ॥ ९१ ॥ गन्धर्वैरप्सरोभिश्च दिव्यमाख्यानुलेपनैः । विमानैः
 काञ्चनैर्दिव्यैः पृष्ठतश्चानुगम्यते ॥ ९२ ॥ एकत्रिंशे तु दिवसे यो
 भुङ्क्ते लोकभोजनम् । सदा हाड्यमासान् वै जहानो जातवेद-
 सम् ॥ ९३ ॥ लोकभीषनसं दिव्यं प्रकृल्लोकञ्च गच्छति । अश्विनो-
 र्मस्ताञ्चैव सुखिष्वभिरतः सदा ॥ ९४ ॥ अनभिज्ञश्च दुःखानां
 विमानवरमास्थितः । सेव्यमानो वरस्त्रीभिः क्रीडत्यमरवत् प्रभुः
 ॥ ९५ ॥ हाविंशे दिवसे प्राप्ते यो भुङ्क्ते लोकभोजनम् । सदा
 हाड्यमासान् वै जहानो जातवेदसम् ॥ ९६ ॥ अहिंशानिरतो
 श्रीमान् सद्यवागनसूयकः । लोकान् वस्तुनामाप्नोति दिवाकर-
 समप्रभः ॥ ९७ ॥ कामचारी सुधाहारी विमानवरमास्थितः ।
 रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ ९८ ॥ त्रयोविंशे तु दिवसे
 यः प्राप्ते लोकभोजनम् । सदा हाड्यमासांस्तु मिताहारी जिते-
 न्द्रियः ॥ ९९ ॥ वायोश्चमनश्चैव रुद्रलोकञ्च गच्छति । कामचारी
 कामगमः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ १०० ॥ अनेकगुणपर्यन्तं विमान-
 वरमास्थितः । रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ १०१ ॥
 चतुष्षिंशे तु दिवसे दः प्राप्ते प्राशते हविः । सदा हाड्यमासांस्तु
 जहानो जातवेदसम् ॥ १०२ ॥ आदिव्यानामधीवासे मोदमानो
 वसेच्चिरम् । दिव्यमाख्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥ १०३ ॥
 विमाने काञ्चने दिव्ये हंसयुक्ते मनोरमे । रमते देवकन्यानां
 सहस्रैरयुतैस्तथा ॥ १०४ ॥ पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राप्ते लोक-

भोजनम् । सदा द्वादशमासांस्तु पुष्कलं वानमारुहेत् ॥ १०५ ॥
 जिह्वयाग्रप्रयुक्तैस्तु मेघनिखननादितैः । स रथैर्नन्दिद्योवैश्च पृष्ठतो
 ह्यनुगम्यते ॥ १०६ ॥ देवकन्यासमाह्वयैः काञ्चनैर्विमलैः शुभैः ।
 विमानमुत्तमं दिव्यमाख्याय सुमनोहरम् ॥ १०७ ॥ तत्र कल्प-
 सहस्रं वै वसति स्त्रीयतावृते । सुधारसञ्चोपजीवद्धृत्तोपममुत्त-
 मम् ॥ १०८ ॥ षड्विंशे दिवसे यस्तु प्राञ्चीयादिकभोजनम् । सदा
 द्वादशमासांस्तु नियतो नियताग्रनः ॥ १०९ ॥ जितेन्द्रियो वीत-
 रागो जुह्वानी जातवेदसम् । संप्राप्नोति महाभागः पूज्यमानो-
 ऽप्सरोगणैः ॥ ११० ॥ सप्तानां मरुतां लोकान् वसूनाञ्चापि सो-
 ऽभुते । विमानैः स्फाटिकीर्द्वैव्यैः सर्वरत्नैरलङ्कितैः ॥ १११ ॥ गन्धर्वै-
 रप्सरोभिश्च पूज्यमानं प्रमोदते । द्वे युगानां सहस्रे तु दिव्ये
 दिव्येन तेजसा ॥ ११२ ॥ सप्तविंशे तु दिवसे यः प्राग्दिकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानी जातवेदसम् ॥ ११३ ॥ फलं प्राप्नोति
 विपुलं देवल्लोके च पूज्यते । अमृताग्नी वसंस्तत्र स विद्वेषः
 प्रमोदते ॥ ११४ ॥ देवर्षिचरितं राजन् राजर्षिभिरनुष्ठितम् ।
 अध्यावसति दिव्यात्मा विमानवरमास्थितः ॥ ११५ ॥ स्त्रीभि-
 र्मनोभिरामाभीरमभाषो मदीकटः । युगकल्पसहस्राणि त्री-
 ण्यावसति वै सुखम् ॥ ११६ ॥ योऽष्टाविंशे तु दिवसे प्राञ्चीयादिक-
 भोजनम् । सदा द्वादशमासांस्तु जिवात्मा विजितेन्द्रियः ॥ ११७ ॥
 फलं देवर्षिचरितं विपुलं समुपाप्नुते । भोगवांस्तोजसा भाति
 सहस्रांशुरिवामलः ॥ ११८ ॥ सुशुभार्थ्यश्च नार्थ्यस्तं रमभाषाः
 सुवचंसः । पीनस्तनोरुजघना दिव्याभरणभूषिताः ॥ ११९ ॥ रम-
 यन्ति मनःकान्ते विमाने सूर्यसन्निभे । सर्वकामगमे दिव्ये कल्या-
 युतशतं समाः ॥ १२० ॥ एकीनविंशे दिवसे यः प्राग्दिकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासान् वै सत्यव्रतपरायणः ॥ १२१ ॥ तस्य लोकाः
 शुभा दिव्या देवराजर्षिपूजिताः । विमानं सूर्यवन्द्यमं दिव्यं

समधिगच्छति ॥ १२२ ॥ जातरूपमयं युक्तं सर्वरत्नविभूषितम् ।
 अस्परोगणसम्भूतं गन्धर्वैरभिनादितम् ॥ १२३ ॥ तत्र चैनं शुभा
 नाथो दिव्याभरणभूषिताः । मनोभिरामा मधुरा रमयन्ति
 मन्त्रोक्ताः ॥ १२४ ॥ भोगवांस्तेजसा युक्तो वैश्वानरसमप्रभः ।
 दिव्यो दिव्येन वपुषा आजमान इवामरः ॥ १२५ ॥ वसूनां मरुता-
 न्त्रेव साध्यानामप्रिवनोस्तथा । रुद्राणाञ्च तथा लोकं ब्रह्मलोकञ्च
 गच्छति ॥ १२६ ॥ यस्तु मासे गते भुङ्क्ते एकभक्तं समात्मकः ।
 सदा हादशमासान् वै ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ १२७ ॥ सुधारस-
 कृताहारः श्रीमान् सर्वमनोहरः । तेजसा वपुषा लक्ष्म्या भाजते
 रश्मिवानिव ॥ १२८ ॥ दिव्यमाख्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ।
 सुखेष्वभिरतो योगी दुःखानामविजानकः ॥ १२९ ॥ स्वयं प्रभाभि-
 र्गरीभिर्विमानस्थी विराजते । रुद्रैर्वर्षिकन्याभिः सततञ्चाभि-
 पूच्यते ॥ १३० ॥ नानारमणरूपाभिर्नानारामाभिरेव च । नाना-
 मधुरभाषाभिर्नानारतिभिरेव च ॥ १३१ ॥ विमाने गगणाकारे
 सूर्यवैदूर्यसन्निभे । पृष्ठतः सोमसङ्काशे चदर्के चाभ्रसन्निभे ॥ १३२ ॥
 दक्षिणावान्तु रक्ताभे अधस्तानीलमण्डले । जङ्घं विचित्रसङ्काशे
 नैकी वसति पूजितः ॥ १३३ ॥ यावद्वर्षसहस्रं वै जम्बूद्वीपे प्रव-
 र्धति । तावत् सम्बल्लराः प्रोक्ता ब्रह्मलोकस्य धीमतः ॥ १३४ ॥
 विप्रुषश्चैव यावन्धो निपतन्ति नभस्तलात् । वर्षासु वर्षतस्ताव-
 न्निवसत्यमरप्रभः ॥ १३५ ॥ मासोपवासी वर्षेस्तु दशभिः स्वर्ग-
 मुत्तमम् । महर्षिलमथासाद्य सशरीरगतिर्भवेत् ॥ १३६ ॥ मुनि-
 र्हान्तो जितक्रोधो जितत्रिभ्रोदरः सदा । जुह्वदग्निंश्च नियतः
 सन्ध्यापासनसेविता ॥ १३७ ॥ बद्धभिर्नियमैरेव शुचिरज्ञाति यो
 नरः । अभ्रावकाशशीलस्य तस्य भानोरिव लिपः ॥ १३८ ॥ दिवं
 गत्वा शरीरेण स्वेन राजन् यथामरः । स्वर्गं पुण्यं यथाकाम-
 सुप्रभुङ्क्ते तथाविधः ॥ १३९ ॥ एष ते भरतश्रेष्ठ यज्ञानां विधि-

सत्तमः । आख्यातो ह्यानुपूर्वेण उपवासप्रस्तात्मकः ॥ १४० ॥
 दरिद्रैर्मनुजैः पार्थ प्राप्तं यन्नप्रखं तथा । उपवासानिमान् कृत्वा
 गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ १४१ ॥ देवहिजातिपूजायां रतो भरत-
 सत्तम । उपवासविधिस्त्वेष विस्तरेण प्रकीर्तितः ॥ १४२ ॥
 नियतेष्वप्रमत्तेषु शौचवत्सु महात्मसु । दग्धद्रोहनिवृत्तेषु कृत्वा
 बुद्धिषु भारत । अचलेष्वप्रमत्तेषु मा ते भूदत्र संशयः ॥ १४३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि श्रीअनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 उपवासविधौ समाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यद्वरं सर्वतीर्थानां तन्मे ब्रूहि पिता-
 मह । यत्र चैव परं शौचं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥
 भीष्म उवाच । सर्वाणि खलु तीर्थानि गुणवन्ति मनीषिणः ।
 यस्तु तीर्थञ्च शौचञ्च तन्मे शृणु समाहितः ॥ २ ॥ अगधे विमले
 शुद्धे सत्यतोये धृतिहृदे । स्नातव्यं मानसे तीर्थे सत्यमालम्ब्य
 आश्रयतम् ॥ ३ ॥ तीर्थशौचमनर्थिलमार्ज्वं सत्यमार्हवम् । अहिंसा
 सर्वभूतानामातृशंस्यं दमः शमः ॥ ४ ॥ निर्भ्रमा निरहङ्कारा
 निर्दम्बा निष्परिग्रहाः । शुचयस्तीर्थभूतास्ते धे भैद्यमुपमुञ्जते
 ॥ ५ ॥ तत्त्वविचनहं बुद्धिस्तीर्थप्रवरमुच्यते । शौचलक्षणमेकमेत-
 सर्वत्रैवान्ववेक्षणम् ॥ ६ ॥ रजस्तमः सलमर्थो घेषां निर्द्वैत-
 मात्मनः । शौचाशौचसमायुक्ताः स्वकार्यपरिमार्गिणः ॥ ७ ॥ सर्व-
 त्यागिष्वभिरताः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः । शौचेन वृत्तशौचार्यास्ते
 तीर्थाः शुचयश्च ते ॥ ८ ॥ नोदकक्षिन्नगात्रस्तु स्नात इत्यभि-
 धीयते । स स्नातो यो दमस्नातः सवाच्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ ९ ॥
 अतीतिस्वनप्रेक्षा धे प्राप्तेष्वर्थेषु निर्भ्रमाः । शौचमेव परं तेषां
 घेषां मोक्षयते स्पृहा ॥ १० ॥ प्रश्नानं शौचमेवेच्च परीरस्य विद्ये-

धतः । तथा निष्किञ्चनत्वञ्च मनसश्च प्रसन्नता ॥ ११ ॥ वृत्तशौचं
 मनःशौचं तीर्थशौचमतः परम् । ज्ञानोत्पन्नञ्च यच्छौचं तच्छौचम्
 परमं मतम् ॥ १२ ॥ मनसा च प्रदीप्तेन ब्रह्मज्ञानजलेन च
 स्नानं यो मानसे तीर्थं तत् स्नानं तत्त्वदर्शनात् ॥ १३ ॥ समा-
 रोपितशौचस्तु निव्यं भावसमाहितः । केवलं गुणसम्पन्नः शुचि-
 रेव नरः सदा ॥ १४ ॥ शरीरस्थानि तीर्थानि प्रोक्तान्येतानि
 भारत । पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि शृणु तान्यपि ॥ १५ ॥
 शरीरस्य यथोद्देशाः शुचयः परिकीर्त्तिताः । तथा पृथिव्या
 भागाश्च पुण्यानि सलिलानि च ॥ १६ ॥ कीर्त्तनाच्चैव तीर्थस्य
 स्नानाच्च पितृतर्पणात् । धुनन्ति पापं तीर्थेषु ते प्रयान्ति सुखं
 दिवम् ॥ १७ ॥ परिग्रहाच्च साधूनां पृथिव्याश्चैव तेजसा । अतीव
 पुण्यभागास्ते सलिलस्य च तेजसा ॥ १८ ॥ मनसश्च पृथिव्याश्च
 पुण्यास्तीर्थास्तथापरे । उभयोरेव यः स्नायात् स सिद्धिं शीघ्र-
 माप्नुयात् ॥ १९ ॥ यथा बलं क्रियाच्चैनं क्रिया वा बलवर्जिता ।
 नेह साधयते कार्यं समायुक्ता तु सिद्धयति ॥ २० ॥ एवं शरीर-
 शौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः । शुचिः सिद्धिमवाप्नोति दिविर्धं
 शौचमुत्तमम् ॥ २१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 शौचकथने अष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सर्वेषामुपवासानां यच्छ्रेयः समञ्चत् फलम् ।
 यच्चाप्यसंशयं लोके तस्ये त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । शृणु राजन् यथा गीतं स्वयमेव स्वयम्बुवा ।
 सत् कृत्वा निर्हतो भूयात् पुरुषो नात्र संशयः ॥ २ ॥ दादृक्षां
 मार्गशीर्षं तु अहीरान्निषं क्रियवत् । अन्नत्राश्वमेधं प्राप्नोति

दुष्कृतज्ञास्य नश्यति ॥ ३ ॥ तथैव पौषमासे तु पूज्य नारायणेति
 च । वाजपेयमवाप्नोति सिद्धिञ्च परमां व्रजेत् ॥ ४ ॥ अहोरात्रेण
 हादृश्यां माघमासे तु माघवम् । राजसूयमवाप्नोति कुलञ्चैव
 समुद्धरेत् ॥ ५ ॥ तथैव फाल्गुने मासि गोविन्देति च पूजयेत् ।
 अतिरात्रमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ६ ॥ अहोरात्रेण
 हादृश्यां चैत्रे विष्णुरिति स्मरन् । पौण्डरीकमवाप्नोति देवलोकञ्च
 गच्छति ॥ ७ ॥ वैशाखमासे हादृश्यां पूजयेन्मधुसूदनम् । अग्नि-
 शोममवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ८ ॥ अहोरात्रेण हादृश्यां
 ज्यैष्ठ्ये मासि त्रिविक्रमम् । गवां मेघमवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते
 ॥ ९ ॥ आप्रादे मासि हादृश्यां वामनेति च पूजयन् । नरमेघ-
 मवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते ॥ १० ॥ अहोरात्रेण हादृश्यां
 श्रावणे मासि श्रीधरम् । पञ्चयज्ञानवाप्नोति विमानस्थः स मोदते
 ॥ ११ ॥ तथा भाद्रपदे मासि हृषीकेशेति पूजयन् । सौतामणि-
 मवाप्नोति पूतात्मा भवतेऽपि च ॥ १२ ॥ हादृश्यामाश्विने मासि
 पद्मनाभेति चाञ्चयेत् । गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः
 ॥ १३ ॥ हादृश्यां कार्तिके मासि पूज्य दामोदरेति च । सर्व-
 यज्ञफलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ १४ ॥ अञ्चयेत् पुण्डरी-
 काक्षमेवं सम्बत्सरन्तु यः । जातिस्मरत्नमाप्नोति विन्द्याहङ्गसुवर्ष-
 कम् ॥ १५ ॥ अहन्यहनि तद्भावमुपैन्द्रं योऽधिगच्छति । समाप्ते
 भोजयेद्दिप्रानथ वा दापयेद्भृतम् ॥ १६ ॥ अतः परं नोपवासी भव-
 तीति विनिश्चयः । उवाच भगवान् विष्णुः स्वयमेव पुरातनः ॥१७॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं विष्णो-

र्हादृश्यानामकथने नवाधिकशतौऽध्यायः ॥ १०८ ॥

वैशम्पयन उवाच । भरतस्यगतं भीष्मं ब्रह्मं कुरुपितामहम् ।

उपगतस्य महाप्राज्ञः पथ्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अज्ञानां रूपसौभाग्यं प्रियत्वञ्च कथं भवेत् ।
समर्थकामसंयुक्तः सुखभागी कथं भवेत् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । मार्गशीर्षस्य मासस्य चन्द्रे मूलेन संयुते
पादौ मूलेन राजेन्द्र जङ्घायामथ रोहिणीम् ॥ ३ ॥ अश्विन्यां
सकथिनी चैव उरु चाषाढयोस्तथा । गुह्यन्तु फाल्गुनीं विन्द्यात्
कृत्तिकाः कटिकास्तथा ॥ ४ ॥ नाभिं भाद्रपदे विन्द्यात् रेवत्यां
अश्विमेव घनिष्ठासु अनुराधोदरन्तथा ॥ ५ ॥
बाह्वभ्यान्तु विशाखासु हस्तौ हस्तोन निर्दिशेत् । पुनर्वसुङ्गुली
अजिनोऽथास्तु मखास्तथा ॥ ६ ॥ श्रीवां ज्येष्ठां च राजेन्द्र
श्रवणेन तु कर्कशयोः । सुखं पुष्येण राजेन्द्र दन्तोष्ठी स्वातिरुच्यते
॥ ७ ॥ हासं शतभिषाञ्चैव मघाञ्चैवाथ नासिकाम् । नेत्रे मृग-
शिरो विन्द्यात् खलाटी चित्रमेव तु ॥ ८ ॥ भरण्यान्तु शिरो
विन्द्यात् केशानार्द्रां नराधिप । समाप्ते तु घृतं दद्यात् ब्राह्मणे
वेदपारगे ॥ ९ ॥ सुभगो दर्शनीयश्च ज्ञानभाग्यश्च जायते । जायते
परिपूर्णाङ्गः पौर्षमास्यैव चन्द्रमाः ॥ १० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं

अङ्गविधौ दद्याधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
ज्ञातुमिच्छामि मर्त्यानां संसारविधिसुत्तमम् ॥ १ ॥ केन वृत्तेन
राजेन्द्र वर्त्तमाना नरा भुवि । प्राप्नुवन्त्युत्तमं स्वर्गं कथञ्च नरकं
नृप ॥ २ ॥ घृतं शरीरसुसृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः । गच्छन्त्यसुखं
लोके वै न एताननुमन्कृति ॥ ३ ॥

श्रीम उवाच । अथमावाति भगवान् बृहस्पतिरुदारधीः ।
 पृच्छेन्नं सुमहाभागमेतद्गुह्यं सनातनम् ॥ ४ ॥ नैतदन्वेन शक्यं हि
 बन्तुं केनचिद्दय वै । वक्ता बृहस्पतिसमी न ह्यन्यो विद्यते
 क्वचित् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ तयोः सम्बदतीरेवं पार्थगाङ्गेवयोस्तदा ।
 आजगाम त्रिशुद्धात्मा नाकपृष्ठाद्बृहस्पतिः ॥ ६ ॥ ततो राजा
 समुत्थाय धृतराष्ट्रपुरोगमः । पूजामनुपमाञ्चक्रे सर्वं ते च संभा-
 सदः ॥ ७ ॥ ततो धर्मसुतो राजा भगवन्तं बृहस्पतिम् । उप-
 गम्य यथान्वार्यं प्रक्षं पप्रच्छ तत्त्वतः ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 मत्पुत्रस्य कः सहायो वै पिता माता सुतो गुरुः । ज्ञातिसम्बन्धि-
 वर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ ९ ॥ मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ट्रसमं
 जनाः । गच्छन्त्यमुत्र लोके वै क एनमनुमच्छति ॥ १० ॥

बृहस्पतिरुवाच । एकः प्रसूयते राजन्नेक एव विनश्यति ।
 एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम् ॥ ११ ॥ असहायः
 पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः । ज्ञातिसम्बन्धिवर्गश्च मित्र-
 वर्गस्तथैव च ॥ १२ ॥ मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ट्रसमं जनाः ।
 मुहूर्तमिव रोदित्वा ततो यान्ति पराङ्मुखाः ॥ १३ ॥ तैस्तच्छरीर-
 मुत्सृष्टं धर्म एकोऽनुगच्छति । तस्माद्धर्मः सहायश्च सेवितव्यः
 सदा नृभिः ॥ १४ ॥ प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छेत् स्वर्गगतिं पराम् ।
 तथैवाधर्मसंयुक्तो नरकञ्चोपपद्यते ॥ १५ ॥ तस्मान्नाप्यागतै-
 रथैर्दमं सेवित पण्डितः । धर्म एको मनुष्याणां सहायः पार-
 लौकिकः ॥ १६ ॥ लोभाब्धोहादनुक्रीयाद्भयाहाप्यबद्धश्रुतः । नरः
 करोत्यकार्याणि परार्थं लोभमोहतः ॥ १७ ॥ धर्मश्चार्यश्च
 कामश्च त्रितयं जीति फलम् । एतत्रयमवाप्तव्यमधर्मपरि-
 वर्जितम् ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्मयुक्तं परं हितम् ।
शरीरनिचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते ॥ १९ ॥ मृतं शरीरं
हि वृषां सुखमव्यक्ततां गतम् । अचक्षुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्मो-
ऽनुगच्छति ॥ २० ॥

बृहस्पतिरुवाच । पृथिवीवायुराकाशमापो ज्योतिर्मनोऽन्तगः ।
बुद्धिरात्मा च सचिन्ता धर्मं पश्यन्ति नित्यदा ॥ २१ ॥ प्राणिना-
मिह सर्वेषां साक्षिभूता निशानिधम् । एतैश्च सह धर्मोऽपि तं
जीवमनुगच्छति ॥ २२ ॥ लगस्थिमांसं शुक्रञ्च शोणितञ्च मह्य-
मते । शरीरं वर्जयन्त्येते जीवितेन विवर्जितम् ॥ २३ ॥ ततो
धर्मसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति
शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ २४ ॥ देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः
ओतुमिच्छसि । ततो धर्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते । इह
लोके परे चैव किं भूयः कथयामि ते ॥ २५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तद्दृशितं भगवता यथा धर्मोऽनुगच्छति ।
एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्तते ॥ २६ ॥

बृहस्पतिरुवाच । अन्नमश्नन्ति यद्देवाः शरीरस्था नरेश्वर ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनस्तथा ॥ २७ ॥ ततस्तु प्रेषु-
राजेन्द्र तेषु भूतेषु पञ्चसु । मनःप्रष्टेषु शुद्धात्मन् रेतः सम्पद्यते
महत् ॥ २८ ॥ ततो गर्भः सम्भवति श्लेषात् स्त्रीपुंसयोर्नृप ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं भूयः किं ओतुमिच्छसि ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आख्यातं मे भगवता गर्भः संजायते
यथा । यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् ॥ ३० ॥

बृहस्पतिरुवाच । आसन्नमातः पुरुषस्तैर्भूतैरभिभूयते । विप्र-
युक्तैश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् ॥ ३१ ॥ सर्वभूतसमायुक्तः
प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि
वाशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः ओतुमिच्छसि ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । लगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्विवर्जितः ।
जीवः स भगवन् कश्चिः सुखदुःखि समञ्जते ॥ ३३ ॥

इह सतिस्वाच । जीवः कर्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्रमागतः ।
स्त्रीणां पुष्पं समास्य स्रूते कालेन भारत ॥ ३४ ॥ यमस्य
पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्वधम् । दुःखं संसारवक्रञ्च नरः क्लेशञ्च
विन्दति ॥ ३५ ॥ इह लोके च स प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिवः ।
स्वकृतं कर्म वै भुङ्क्ते धर्मस्य फलमाश्रितः ॥ ३६ ॥ यदि धर्मं
यथाशक्ति जन्मप्रभृति सेवते । ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यं
सुखम् ॥ ३७ ॥ अथान्तरा तु धर्मस्याप्यधर्ममुपसेवते । सुख-
स्यानन्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति ॥ ३८ ॥ अधर्मण समा-
युक्तो यमस्य विषयं गतः । महद्दुःखं समासाय तिर्यग्योनौ
प्रजायते ॥ ३९ ॥ कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ।
जीवो मोहसमायुक्तस्तस्मिन्निगदतः शृणु ॥ ४० ॥ यदेतदुच्यते
शास्त्रे सेतहासे च हृन्दसि । यमस्य विषयं घोरं मर्त्यालोक-
प्रपद्यते । इह स्थानानि पुष्पानि देवतुल्यानि भूपते ॥ ४१ ॥
तिर्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्वशः । यमस्य सद्ने
दिव्ये ब्रह्मलोकसमे गुणैः ॥ ४२ ॥ कर्मभिर्नियतैर्वद्धो जन्तु-
र्दुःखान्युपाश्रुते । येन येन तु भावेन कर्मणा पुरुषो गतिम् ॥ ४३ ॥
प्रयाति पुरुषां घोरानां तत्ते वक्ष्याम्यतः परम् ॥ ४४ ॥ अधीत्य
चतुरो वेदान् द्विजो मोहसमन्वितः । पतितात् प्रतिगृह्णाथ
खरयोनी प्रजायते ॥ ४५ ॥ खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च
भारत । खरो मृतो बलीवर्हः सप्तवर्षाणि जीवति ॥ ४६ ॥ बली-
वर्हो मृतश्चापि जायते ब्रह्मराक्षसः । ब्रह्मराक्षस्य मासांस्त्रौस्ततो
जायति ब्राह्मणः ॥ ४७ ॥ पतितं याजयिषा तु कृमियोनौ प्रजा-
यते । तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ॥ ४८ ॥ कृमि-
भावाद्दिमुक्तस्तु ततो जायति गर्हभः । गर्हभः पञ्चवर्षाणि पञ्च-

वर्षाणि शूकरः ॥ ४९ ॥ कुक्कुटः पञ्चवर्षाणि पञ्चवर्षाणि जम्बुकः ।
 श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायति मानवः ॥ ५० ॥ उपाध्यायस्य
 षः कार्यं शिष्यः कुर्थाद्बुद्धिमान् । स जीव इह संसारास्त्री-
 नस्त्विति न संशयः ॥ ५१ ॥ प्राक् श्वा भवति राजेन्द्र ततः क्रव्या-
 क्षतः खरः । ततः प्रेतः परिवर्जितः पञ्चाज्जायति ब्राह्मणः ॥ ५२ ॥
 मनसापि गुरोर्मांसां यः शिष्यो याति पापकृत् । स उग्रान् प्रैति
 संसारानधर्मणेह चेतसा ॥ ५३ ॥ श्वयोनौ तु स संभूतस्त्रीणि
 वर्षाणि जीवति । तत्रापि निधनं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥ ५४ ॥
 कृमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकन्तु जीवति । ततस्तु निधनं प्राप्ते
 ब्रह्मयोनौ प्रजायते ॥ ५५ ॥ यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्यादका-
 रणे । आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते ॥ ५६ ॥
 पितरं मातरञ्चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते । सोऽपि राजन् मृतो
 जन्तुः पूर्वं जायते गर्हभः ॥ ५७ ॥ गर्हभत्वञ्च संप्राप्य दशवर्षाणि
 जीवति । सम्बत्सरन्तु कुक्षीरस्ततो जायते मानवः ॥ ५८ ॥
 पुत्रस्य मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावपि । गुर्वापध्याततः सोऽपि
 मृतो जायते गर्हभः ॥ ५९ ॥ खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा
 च चतुर्हस । विडालः सप्तमासांस्तु ततो जायते मानवः ॥ ६० ॥
 मातापितरावाक्रुश्य सारिकः संप्रजायते । ताडयित्वा तु तावेव
 जायते कच्छपो वृष ॥ ६१ ॥ कच्छपो दशवर्षाणि त्रीणि वर्षाणि
 शल्यकः । व्याली भूला च षण्णमासांस्ततो जायते मानवः ॥ ६२ ॥
 भर्तृपिण्डमुपाञ्जन् यो राजहिष्ठानि सेवते । सोऽपि मोक्षसमा-
 पन्नो मृतो जायते वानरः ॥ ६३ ॥ वानरो दशवर्षाणि पञ्च
 वर्षाणि सूषिकः । श्वाथ भूलाथ षण्णमासांस्ततो जायते मानुषः
 ॥ ६४ ॥ न्यासापहर्ता तु नरो यमस्य विषयं गतः । संसाराणां
 भयं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥ ६५ ॥ तत्र जीवति वर्षाणि दश
 पञ्च च भारत । दुष्कृतस्य चयं भूत्वा ततो जायते मानुषः ॥ ६६ ॥

असूयको नरश्चापि मृतो जायति शार्ङ्गकः । विप्रवासहर्ता च
 नरो मीनो जायति दुर्मतिः ॥ ६७ ॥ भूत्वा मीनोऽष्टवर्षाणि
 मृगो जायते भारत । मृगस्तु चतुरी मासांस्ततश्चागः प्रजा-
 यते ॥ ६८ ॥ छागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णं सम्वत्सरे ततः । कीटः
 प्रजायते जन्तुस्ततो जायते मानुषः ॥ ६९ ॥ धान्यान् यवां-
 स्तिलान् माषान् कुलत्थान् सर्षपांश्चणान् । कलायानथ मुद्गाश्च
 गोधमानतसीस्तथा ॥ ७० ॥ अस्यस्यान्यस्य हर्ता च मोहाजन्तु-
 रचेतनः । स जायते महाराज मूषिको निरपत्रपः ॥ ७१ ॥
 ततः प्रेत्य महाराज मृगो जायते शूकरः । शूकरो यातमात्रस्तु
 रोगेण म्रियते नृप ॥ ७२ ॥ श्वा ततो जायते मूढः कर्मणां
 तेन पार्थिव । भूत्वा श्वा पञ्चवर्षाणि ततो जायते मानवः ॥ ७३ ॥
 परदारभिमर्षन्तु कृत्वा जायते वै वृकः । श्वा मृगालस्ततो मूषो
 व्यालः कङ्की वकस्तथा ॥ ७४ ॥ भ्रातुर्भार्यान्तु पापात्मा यो
 धर्षयति मोहितः । पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सोऽपि सम्वत्सरं नृप
 ॥ ७५ ॥ सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यान्तथैव च । प्रधर्ष-
 यित्वा कामाय मृतो जायति शूकरः ॥ ७६ ॥ शूकरः पञ्चवर्षाणि
 दश वर्षाणि वै वृकः । विडालः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुटः
 ॥ ७७ ॥ पिपीलिकास्तु मासांस्त्रीन् कीटः स्यान्वासमेव तु ।
 एतानासाय संसारान् कृमियोनौ प्रजायते ॥ ७८ ॥ तत्र जीवति
 मासांस्तु कृमियोनौ चतुर्दश । ततोऽधर्मचयं कृत्वा पुनर्जायति
 मानवः ॥ ७९ ॥ उपस्थिते विवाहे तु यश्च दानेऽथ वा विभो ।
 मोहात् करोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः ॥ ८० ॥ कृमि-
 जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत । अधर्मस्य चयं कृत्वा ततो
 जायति मानवः ॥ ८१ ॥ पूर्वं दत्त्वा तु यः कान्यां द्वितीये दातु-
 मिच्छति । सोऽपि राजन् मृतो जन्तुः कृमियोनौ प्रजायते ॥ ८२ ॥
 तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश युधिष्ठिर । अधर्मसंज्ञये युक्तस्ततो

जायति मानुषः ॥ ८३ ॥ दिवकार्थमकृत्वा तु पितृकार्थमथापि
 वा । अनिर्वाप्य समञ्जन् वै मृतो जायति वायसः ॥ ८४ ॥ वायसः
 मृतवर्षाणि ततो जायति कुक्कुटः । जायते व्यालकश्चापि मांसं
 ब्रह्मन्तु मानुषः ॥ ८५ ॥ ज्येष्ठं पितृसमञ्चापि भातरं घोष-
 मन्वते । शोऽपि मृत्युमुपागम्य क्रौञ्चो योनौ प्रजायते ॥ ८६ ॥ क्रौञ्चो
 जीवति माषांस्तु द्दश द्वौ सप्त पञ्च च । ततो निधनमाग्रन्तो
 मानुषत्वमुपाश्नुते ॥ ८७ ॥ वृषलो ब्राह्मणो गत्वा कुमियोनौ
 प्रजायते । ततः संप्राप्य निधनं जायते शूकरः पुनः ॥ ८८ ॥
 शूकरो जातमात्रस्तु रोगिण न्नियते नृप । श्वा ततो जायते
 मूढः कर्मणा तिन पार्श्वि ॥ ८९ ॥ श्वा भूत्वा कृतकर्मासौ जायते
 मानुषस्ततः । तत्रापद्यं समुत्पाद्य मृतो जायते मूषिकः ॥ ९० ॥
 कृतज्ञस्तु मृतो राजन् यमस्य विषयं गतः । यमस्य पुरुषैः क्रुद्धै-
 र्वधं प्राप्नोति दारुणम् ॥ ९१ ॥ दण्डं समुद्धरं शूलमन्तिकुम्भञ्च
 दारुणम् । अस्त्रिपत्रवनं घोरं बालुकां कूटशाल्मलीम् ॥ ९२ ॥
 एवाश्वान्वाश्व बह्वीः स यमस्य विषयं गतः । यातनाः प्राप्य
 तत्रोग्रास्ततो बन्धति भारत ॥ ९३ ॥ ततो हतः कृतज्ञः स
 तत्रोग्रैर्भरतर्षभ । संसारचक्रमासाद्य कुमियोनौ प्रजायते ॥ ९४ ॥
 कुम्भिर्भवति वर्षाणि द्दश पञ्च च भारत । ततो गर्भं समासाद्य
 तत्रैव न्नियते त्रिशुः ॥ ९५ ॥ ततो गर्भगतैर्जन्तुर्वद्भुभिः संप्र-
 द्यते । संसारान्श्व बह्वन् गत्वा ततस्तिर्थेकं प्रजायते ॥ ९६ ॥
 ततो दुःखमनुप्राप्य बद्धवर्षगणानिह । अपुनर्भवसंयुक्तस्ततः कूर्मः
 प्रजायते ॥ ९७ ॥ दधि हृत्वा वकश्चापि प्लुवा मत्स्नानसंस्कृतान् ।
 चौरयित्वा तु दुर्बुद्धिर्मधुदंशः प्रजायते ॥ ९८ ॥ फलं वा मूलकं
 हृत्वा अपूर्णं का पिषीलिकः । चौरयित्वा तु निष्पावं जायते
 हलगीलकः ॥ ९९ ॥ पायसं चौरयित्वा तु तिच्चिरिब्रह्मवाप्नुते ।
 हृत्वा पिष्टमयं पूर्णं लुब्धो लुक प्रजायते ॥ १०० ॥ अश्वे हृत्वा तु

दुर्बुद्धिर्वायसौ जायते नरः । कांस्यं हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्हारीतो
जायते नरः ॥ १०१ ॥ राजतं भाजनं हृत्वा कपोतः संप्रजायते ।
हृत्वा तु काञ्चनं भाखं कुम्भिनो प्रजायते ॥ १०२ ॥ पत्रोश्च
चौरयित्वा तु क्रकूरत्वं निवच्छति । कौशिकन्तु ततो हृत्वा नरो
जायति वर्तकः ॥ १०३ ॥ अंशुकं चौरयित्वा तु शुको जायति
मानवः । चौरयित्वा दुकूलञ्च मृतो हंसः प्रजायते ॥ १०४ ॥
क्रौञ्चः कार्पासिकं हृत्वा मृतो जायति मानवः । चौरयित्वा नरः
मृदं लाविकञ्चैव भारत ॥ १०५ ॥ चौरयित्वा वस्त्रमादाय शशा जन्तु
प्रजायते । वर्षान् हृत्वा तु पुरुषो मृतो जायति वर्हिणः ॥ १०६ ॥
हृत्वा रक्तानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः । वर्षकार्दोस्तथा
गन्धाश्चौरयित्वा मानवः ॥ १०७ ॥ कुङ्कुन्दरिलमाप्नोति राज-
क्षोभपरायणः । तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च च ॥ १०८ ॥
अधर्मस्य चयं कृत्वा ततो जायति मानवः । चौरयित्वा पय-
सापि बलाका संप्रजायते ॥ १०९ ॥ यस्तु चौरयते तैलं नरो
भोहसमन्वितः । सोऽपि राजन् मृतो जन्तुस्तैलपायी प्रजायते
॥ ११० ॥ अशस्त्रं पुरुषं हृत्वा शशस्त्रः पुरुषाधमः । अर्थाधी
यदि वा वैरी स मृतो जायते खरः ॥ १११ ॥ खरो जीवति वर्षं
हे ततः शस्त्रेण बध्यते । स मृतो मृगधानो तु नित्योद्दिग्दोऽभि-
जायते ॥ ११२ ॥ मृगो बध्यति शस्त्रेण गते सम्बलरे तु स ।
हृतो मृगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन बध्यते ॥ ११३ ॥ मासे चतुर्थे
सम्प्राप्ते श्वापदः संप्रजायते । श्वापदो दशवर्षाणि हौषी वर्षाणि
पञ्च च ॥ ११४ ॥ ततस्तु निधनं प्राप्तः कालपर्यायचोदितः ।
अधर्मस्य चयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ११५ ॥ स्विसं
हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः । बह्वक्षेत्रान् समासाद्य
संसारार्थैकविंशतिम् ॥ ११६ ॥ ततः पञ्चान्महाराज कुम्भिनो
प्रजायते । कुम्भिविंशतिवर्षाणि भूत्वा जायति मानुषः ॥ ११७ ॥

भोजनं चारयित्वा तु मक्षिका जायते नरः । मक्षिकासङ्घवशमे
 बहून् मासान् भवत्युत ॥ ११८ ॥ ततः पापद्वयं कृत्वा मानुषत्व-
 मवाप्नुते । धान्यं कृत्वा तु पुरुषो लोमशः संप्रजायते ॥ ११९ ॥
 तथा पिन्याकसंमिश्रमशनं चारयेन्नरः । स जायते वस्तुसमी-
 दारुणो मूषिको महान् ॥ १२० ॥ दधन् वै मानुषं नित्यं पापात्सा-
 संप्रजायते । घृतं कृत्वा तु दुर्बुद्धिः काकसुहृः प्रजायते ॥ १२१ ॥
 मत्स्यमांसमयो कृत्वा काकौ जायति दुर्मतिः । लवणं चारयित्वा
 तु चौरौकाकः प्रजायते ॥ १२२ ॥ विश्वासेन तु निक्षिप्तं घी वै
 निह्नोति मानवः । स गतायुर्नरस्तादृक् मत्स्यधीनी प्रजायते
 ॥ १२३ ॥ मत्स्यधीनिमनुप्राप्य मृतो जायति मानवः । मानु-
 षत्वमनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते ॥ १२४ ॥ पापानि तु नरः कृत्वा
 तिर्येकं जायते भारत । न चात्मनः प्रमाणन्ते धर्मं जानन्ति
 किञ्चन ॥ १२५ ॥ घी पापानि नराः कृत्वा निरस्यन्ति व्रतैः सदा ।
 सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत ॥ १२६ ॥ असंवासाः
 प्रजायन्ते स्वेच्छा अपि न संशयः । नराः पापसमाचारा लोभ-
 मोहसमन्विताः ॥ १२७ ॥ वर्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति घी-
 नराः । अरोगा रूपवन्तश्च धनिनश्च भवन्त्युत ॥ १२८ ॥ स्त्रिया-
 ऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः । एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्व-
 सुपयान्ति ताः ॥ १२९ ॥ परस्वहरणे दीषाः सर्व एव प्रकीर्त्तिताः ।
 एतद्वै लेशमात्रेण कथितं ते मयानुष ॥ १३० ॥ अपरस्मिन् कथा-
 धीनि भूयः शीघ्रसि भारत । एतन्नया महाराज ब्रह्मणो वदतः
 पुरा ॥ १३१ ॥ सुरर्षीणां श्रुतं मध्ये पृष्टञ्चापि यथातथम् । मयाधि-
 तश्च कार्त्तस्त्रेण यथावदनुवर्षितम् ॥ १३२ ॥ एतच्छ्रुत्वा महार्-
 राज धर्मं कुरु मनः सदा ॥ १३३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं संसार-

चक्रकथने एकादशाधिकशतीऽध्यायः ॥ १११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अधर्मस्य गतिर्ब्रह्मन् कथिता मे लक्ष-
मध । धर्मस्य तु गतिं श्रोतुमिच्छामि वदतां वर ॥ १ ॥ कृत्वा
पापानि कर्माणि कथं यान्ति शुभां गतिम् । कर्मणा च कृतेनेह
केन यान्ति शुभां गतिम् ॥ २ ॥

बृहस्पतिरुवाच । कृत्वा पापानि कर्माणि अधर्मवशमागतः ।
मनसा विपरीतेन निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥ मोहाद्धर्मं च कृत्वा
पुनः समनुत्पद्यते । मनःसमाधिसंयुक्तो न स खेवेत दुष्कृतम् ॥ ४ ॥
यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गच्छति । तथा तथा शरीरेषु
तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ ५ ॥ यदि व्याहरते राजन् विप्राणां धर्म-
वादिनाम् । ततोऽधर्मकृतात् क्षिप्रमपवादात् प्रमुच्यते ॥ ६ ॥
यथा यथा नरः सम्यग्धर्ममनुभाषते । समाहितेन मनसा विमु-
च्येत तथा तथा । भुजङ्ग इव निर्भीकात् पूर्वमुक्ताञ्जराञ्चितात्
॥ ७ ॥ दत्त्वा विप्रस्य दानानि विविधानि सभाहितः । मनः-
समाधिसंयुक्तः सुगतिं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥ प्रदानानि तु वक्ष्यामि
यानि दत्त्वा युधिष्ठिर । नरः कृत्वाप्यकार्याणि ततो धर्मेषु
युच्यते ॥ ९ ॥ सर्वेषामेव दानानामन्नं श्रेष्ठमुदाहृतम् । पूर्वमन्नं
प्रदातव्यमजुना धर्ममिच्छता ॥ १० ॥ प्राणां च्छन्नं मनुष्याणां
तस्माप्सन्तुश्च जायते । अन्ने प्रतिष्ठिता लोकास्तस्मादन्नं प्रयस्यते
॥ ११ ॥ अन्नमेव प्रशंसन्ति देवर्षिर्षिष्टमानवाः । अन्नस्य हि
प्रदानेन रन्तिदिवो दिवं गतः ॥ १२ ॥ न्यायलब्धं प्रदातव्यं द्विजा-
तिभ्योऽन्नमुत्तमम् । स्वाध्यायसमुपेतेभ्यः प्रष्टेनान्तरात्मना ॥ १३ ॥
यस्य च्छन्नमुपाञ्चन्ति ब्राह्मणानां भूतं दश । हृष्टेन मनसा दत्तं
न स तिर्यग्गतिर्भवेत् ॥ १४ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि दश भोज्यं
नरर्षभ । नरोऽधर्मात् प्रमुच्येत धीगेष्वभिरतः सदा ॥ १५ ॥
भैक्षेणान्नं समाहृत्य विप्रो वेदपुरस्कृतः । स्वाध्यायनिरते विप्रे
दत्त्वेह सुखमेधते ॥ १६ ॥ अहिंसन् ब्राह्मणस्त्वानि न्यायेन पत्रि-

पांथ्य च । अत्रियस्तरण प्राप्तमन्नं धी वै प्रयच्छति ॥ १७ ॥
 द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यः प्रयतः सुसमाहितः । तेनापोहति धर्मात्मन
 दृक्कृतं कर्म पाण्डव ॥ १८ ॥ षड्भागपरिशुद्धञ्च कृषिर्भागमुपा-
 जितम् । वैश्यो दद्विजातिभ्यः पापेभ्यः परिसुच्यते ॥ १९ ॥
 यवाप्य प्राणसन्देहं कार्कश्येन समाजितम् । अन्नं दत्त्वा द्विजा-
 तिभ्यः शूद्रः पापात् प्रसुच्यते ॥ २० ॥ औरसेन बालेनान्नमर्ज-
 यित्वा विहंसकः । यः प्रयच्छति विप्रेभ्यो न स दुर्गाणि सेवते ॥ २१ ॥
 न्यायेनैवाप्तमन्नन्तु नरो हर्षिसमन्वितः । द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यो
 दत्त्वा पापात् प्रसुच्यते ॥ २२ ॥ रुतां पथानमावृष्य सर्वपापैः
 प्रसुच्यते । अन्नसूजंस्करं लोके दत्त्वोर्जस्वी भवेन्नरः ॥ २३ ॥
 दानवद्भिः कृतः पथः येन यान्ति मनीषिणः । ते हि प्राणस्य
 दातारस्तेभ्यो धर्मः सनातनः ॥ २४ ॥ सर्वावस्थं मनुष्येण न्याये-
 नान्नमुपाजितम् । कार्यं पात्रगतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः
 ॥ २५ ॥ अन्नस्य हि प्रदानेन नरो रौद्रं न सेवते । तन्नादन्नं
 प्रदातव्यमन्यायपरिवर्जितम् ॥ २६ ॥ यतेद्ब्राह्मणपूर्वं हि भोक्तु-
 मन्नं गृही सदा । अवस्थं दिवसं कुर्यादन्नदानेन मानवः ॥ २७ ॥
 भोजयित्वा दशघृतं नरो वेदत्रिदां नृप । न्यायविद्धर्मविदुषामिति-
 चासत्रिदां तथा ॥ २८ ॥ न याति नरकं धीरं संसारांश्च न
 सेवते । सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चाप्यश्रुते सुखम् ॥ २९ ॥ एवं
 खलु समायुक्ती रमते विगतज्वरः । स्तूपवान् कीर्त्तिमाश्चैव धन-
 वांश्चोपपद्यते ॥ ३० ॥ एतत्ते सर्वेनास्त्रात्मन्नदानफलं महत् ।
 मूलमेतत्तु धर्माणां प्रदानानाञ्च भारत ॥ ३१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि संसारवक्रो अन्न-
 दानकथने हादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अहिंसा वैदिकं कर्म ध्यानमिन्द्रियसंयमः ।
ततोऽथ गुरुशुश्रूषा किं श्रेयः पुरुषं प्रति ॥ १ ॥

बृहस्पतिरुवाच । सर्वाण्येतानि धर्म्याणि पृथग्द्वाराणि
सर्वशः । शृणु संकीर्त्तमानानि षड्वैव भरतर्षभ ॥ २ ॥ हन्त
निःश्रेयसं जन्तोर्हं वक्ष्याम्यनुत्तमम् । अहिंसापाश्रयं धर्मं यः
साधयति वै नरः ॥ ३ ॥ त्रीन् होषान् सर्वभूतेषु निधाय पुरुषः
सदा । कामक्रोधौ च संयम्य ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ ४ ॥ अहिंस-
कानि भूतानि दण्डेन विनिहन्ति यः । आत्मनः सुखमन्विच्छन्
स प्रेत्य न सुखी भवेत् ॥ ५ ॥ आत्मोपमस्तु भूतेषु यो वै भवति
पुरुषः । न्यस्तदण्डो जितक्रोधः स प्रेत्य सुखमेधते ॥ ६ ॥ सर्व-
भूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः । देवापि मार्गं मुञ्चन्ति अप-
दस्य पदैषिणः ॥ ७ ॥ न तत् परस्य सन्दध्यात् प्रतिकूलं यदा-
त्मनः । एष संक्षिपती धर्मः कामादन्यः प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥ प्रत्या-
ख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये । आत्मोपम्येन पुरुषः
प्रमाणमधिगच्छति ॥ ९ ॥ अथापरः प्रक्रमते परेषु तथापरे
प्रक्रमन्ते परस्मिन् । तथैव तेषूपमा जीवलोक्ये यथा धर्मी निपुणे-
नोपदिष्टः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा तं सुरगुरुर्धर्मैराजं युधिष्ठिरम् ।
द्विवभाचक्रमे धीमान् पश्यतामेव नः सदा ॥ ११ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
त्रयोदशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा भरतस्ये पिता-
महम् । पुनरेव महातेजाः पप्रच्छ वदतां परः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ऋषयो ब्राह्मणा देवाः प्रशंसन्ति महा-
मते । अहिंशालक्षणं धर्मं वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ २ ॥ कर्मणा
मनुजः कुर्वन् हिंसां पार्थिवसत्तम । वाचा च मनसा चैव कथं
दुःखात् प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । चतुर्विधेयं निर्दिष्टा ह्यहिंसा ब्रह्मवादिभिः ।
एकीकतोऽपि विभ्रष्टा न भवत्यस्मिन् ॥ ४ ॥ यथा मर्षश्चतुष्पादै
त्रिभिः पादैर्न तिष्ठति । तथैवेयं महीपाल कारुण्यैः प्रोच्यते त्रिभिः
॥ ५ ॥ यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पद्गामिनाम् । सर्वा-
ण्येवापिधीयन्ते पद्जातानि कौञ्जरे ॥ ६ ॥ एवं लोकेष्वहिंसा
तु निर्दिष्टा धर्मतः पुरा । कर्मणा लिप्यते जन्तुर्जावा च मनसापि
च ॥ ७ ॥ पूर्वन्तु मनसा त्यक्त्वा तथा वाचाथ कर्मणा । न भव-
तीति यो मांसं त्रिविधं स विमुच्यते ॥ ८ ॥ त्रिकरणं सुनिर्दिष्टं
श्रूयते ब्रह्मवादिभिः । मनोवाचि तथास्वादे दोषा ह्येषु प्रति-
ष्ठिताः ॥ ९ ॥ न भक्षयन्त्यत्रो मांसं तपोयुक्ता मनोषिणः ।
दीर्घास्तु भक्षणे राजन् मांसस्येह निबोध मे ॥ १० ॥ पुत्रमांसी-
पमं राजन् खादति योऽविचक्षणः । मांसं मोहसमाविष्टः पुरुषः
सोऽधमः स्मृतः ॥ ११ ॥ पितृमातृसमायोगे पुत्रत्वं जायते यथा ।
हिंसां कृत्वावयः पापो भूयिष्ठं जायते तथा ॥ १२ ॥ रसञ्च प्रति-
जिह्वाया ज्ञानं प्रज्ञायते यथा । तथा शस्त्रेषु नियतं रागो
ह्यास्वादिताङ्गवेत् ॥ १३ ॥ संस्कृतासंस्कृताः पक्षा लवणालवणा-
स्तथा । प्रजायन्ते यथा भावास्तथा चित्तं निरुध्यते ॥ १४ ॥
भैरीशृङ्गशब्दांश्च तन्त्रीशब्दांश्च पुष्कलान् । निषेविष्यन्ति वै
मन्दा मांसमन्दाः कथं नराः ॥ १५ ॥ अचिन्तितमनिर्दिष्टमस-
ङ्गल्लितमैव च । रसं गन्ध्याभिभूता ये प्रशंसन्ति फलार्थिनः ॥ १६ ॥
प्रशंसा ह्येव मांसस्य दोषकर्मफलान्विता । जीवितं हि परित्यज्य
बहवः साधवो जनाः । स्वमांसैः परमांसानि परिपद्य दिशं

मेताः ॥ १७ ॥ एवमेषा मंहाराज चतुर्भिः कारणैर्वता । अहिंसा
तव निर्दिष्टा सर्वधर्मानुसंहिता ॥ १८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मं मांस-
वर्जनकथने चतुर्द्वाधिकशतौऽध्यायः ॥ ११४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अहिंसा परमो धर्म इत्युक्तं बद्धशस्त्रया ।
आङ्घ्रिषु च भवानाह पितृनामिषकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥ मांसैर्बद्धविधैः
प्रोक्तस्त्रया आङ्घ्रिविधिः पुरा । अहत्वा च कुतो मांसमेवमेत-
द्विद्ध्यते ॥ २ ॥ जातो नः संशयो धर्मं मांसस्य परिवर्जने ।
दोषो भक्षयतः कः स्यात् कश्चाभक्षयतो गुणः ॥ ३ ॥ हत्वा भक्ष-
यतो वापि परेषामपि हतस्य वा । हन्याद्वा यः परस्यार्थं क्रीत्वा
वा भक्षयिन्नरः ॥ ४ ॥ एतदिच्छामि तस्त्वेन कथ्यमानं लयानघ ।
निश्चयेन चिकीर्षामि धर्ममेतं सनातनम् ॥ ५ ॥ कथमायुरवाप्नोति
कथं भवति सत्त्ववान् । कथमव्यङ्गतामेति लक्ष्ण्यो जायते
कथम् ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । मांसस्याभक्षणाद्राजन् योऽधर्मः कुरुनन्दन ।
तन्मे शृणु यथातत्त्वं यथास्य विधिरुत्तमः ॥ ७ ॥ रूपमव्यङ्गता-
मायुर्वुद्धिं सत्त्वं बलं सृष्टिम् । प्राप्तुकामैर्नरैर्हिंसा वर्जिता वै
महात्मभिः ॥ ८ ॥ ऋषीणामत्र संवादी बद्धशः कुरुनन्दन ।
बभूव तेषान्तु मतं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ यो यजेताश्व-
मेधेन मासि मासि यतत्रतः । वर्जयेन्मधुमांसञ्च सममेतद्युधि-
ष्ठिर ॥ १० ॥ सप्तर्षयो बालखिल्यास्तथैव च मरीचिपाः । अमांस-
भक्षयन् राजन् प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ११ ॥ न भक्षयति यो मांसं
न च हन्यान्न घातयेत् । तन्मित्रं सर्वभूतानां मनुः स्वायम्भुवो-
ऽब्रवीत् ॥ १२ ॥ अपृष्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ॥

साधूनां सम्मती नित्यं भवेन्मांसं विवर्जयन् ॥ १३ ॥ स्वमांसं पर-
 मांसेन यो बद्धयितुमिच्छति । नारदः प्राह घर्मात्मा नियतं
 सोऽवसीदति ॥ १४ ॥ ददाति यजेत चापि तपस्वी च भवत्यपि ।
 मधुमांसनिवृत्तेऽपि प्राह चैवं ब्रह्मसतिः ॥ १५ ॥ मांसि मास्यश्च-
 भेदेन यो यजेत शतं समाः । न खादति च यो मांसं समेत-
 न्तं मम ॥ १६ ॥ सदा यजेति सत्त्वेण सदा दानं प्रयच्छति ।
 सदा तपस्वी भवति मधुमांसविवर्जनात् ॥ १७ ॥ सर्वे वेदा न
 तत् कुर्युः सर्वे यज्ञाश्च भारत । यो मन्त्रयित्वा मांसानि पश्चादपि
 निर्वर्त्तते ॥ १८ ॥ दुष्करं हि रसज्ञाने मांसस्य परिवर्जितम् । चर्तुं
 व्रतमिदं श्रेष्ठं सर्वप्राण्यभयप्रदम् ॥ १९ ॥ सर्वभूतेषु यो विद्वान्
 ददात्यभयदक्षिणाम् । दाता भवेति लोके स प्राणानां नात्र
 संशयः ॥ २० ॥ एतं वै परमं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः । प्राणा
 यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि वै तथा ॥ २१ ॥ आत्मौपम्येन
 मन्तव्यं बुद्धिमद्भिः कृतात्मभिः । मृद्युतो भयमस्तीति विदुषां भूति-
 मिच्छताम् ॥ २२ ॥ किं पुनर्हन्यमानानां तरसा जीवितार्थिनाम् ।
 अरोगाणामपापानां पापैर्मांसोपजीविभिः ॥ २३ ॥ तस्माद्दिद्धि
 महाराज ॥ मांसस्य परिवर्जितम् । धर्मस्यायतनं श्रेष्ठं स्वर्गस्य
 च सुखस्य च ॥ २४ ॥ अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परन्तपः ।
 अहिंसा परमं सत्यं यतो धर्मः प्रवर्त्तते ॥ २५ ॥ न हि मांसं
 तृणात् काष्ठादुपलाद्वापि जायते । हत्वा जन्तुं ततो मांसं तस्मा-
 द्दोषस्तु मन्त्रणे ॥ २६ ॥ स्वाहास्वधामृतभुजो देवाः सत्यार्जव-
 प्रियाः । क्रव्यादान् राज्ञान् विद्धि जिह्वारसपरायणान् ॥ २७ ॥
 कान्तारेष्वथ घोरेषु दुर्गेषु गहनेषु च । रात्रावहनि सम्प्राप्तु
 चलरेषु समासु च ॥ २८ ॥ उद्यतेषु च अस्त्रेषु मृगव्यालभयेषु च ।
 अमासमन्त्रणे राजन् भयमम्यैर्न गच्छति ॥ २९ ॥ शरण्यः सर्व-
 भूतानां विश्वास्त्यः सर्वजन्तुषु । अनुद्देगकरो लोके न चाश्रु-

हिंजते सदा ॥ ३० ॥ यदि चित् खादको न स्यान्न तदा घातको भवेत् । घातकः खादकार्थाय यद्घातयति वै नरः ॥ ३१ ॥ अभक्ष्यमेतदिति वै इति हिंसा निवर्तते । खादकार्थमतो हिंसा मृगादीनां प्रवर्तते ॥ ३२ ॥ यस्मान्द्रसति चैवायुर्हिंसकानां महाद्युते । तस्माद्विवर्जयेन्मांसं य इच्छेद्भ्रतिमात्मनः ॥ ३३ ॥ त्रातारं नाधिगच्छन्ति रौद्राः प्राणिविहिंसकाः । उद्देजनीया भूतानां यथा व्यालमृगास्तथा ॥ ३४ ॥ लोभाद्वा बुद्धिमोहाद्वा बलवीर्यार्थमेव च । संसर्गाद्वाथ पापानां अधर्मं रुचिता नृणाम् ॥ ३५ ॥ स्वमांसं परमांसिन यो बद्धयितुमिच्छति । उद्विग्नवासो वसति यत्र तत्राभिजायते ॥ ३६ ॥ धन्यं यश्चस्यमायुष्यं स्वयं स्वस्वयनं महत् । मांसस्याभक्ष्यं प्राङ्गर्भयताः परमर्षयः ॥ ३७ ॥ इदन्तु खलु कौन्तेय श्रुतमासीत् पुरा मया । मार्कण्डेयस्य वदतो ये दोषा मांसभक्षणे ॥ ३८ ॥ यो वै खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैः पिणाम् । हतानां वा मृतानां वा यथा हन्ता तथैव सः ॥ ३९ ॥ घनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः । घातको बध्वन्म्याभ्यामित्येषु त्रिविधो बधः ॥ ४० ॥ अखादयन्ननुमीदंश्च भावदोषिण मानवः । योऽनुमीदति हन्यन्तं सोऽपि दोषिण लिप्यते ॥ ४१ ॥ अष्टयः सर्वभूतानामायुष्मान्नीरुजः सुखी । भवत्यभक्ष्यन्मांसं दयावान् प्राणिनामिह ॥ ४२ ॥ हिरण्यदानैर्गोदानैर्भूमिदानैश्च सर्वशः । मांसस्याभक्षणे धर्मो विमिश्र इति नः श्रुतिः ॥ ४३ ॥ अप्रोक्षितं वृथा मांसं विधिहीनं न भक्षयेत् । भक्षयन्निरयं याति नरो नास्वत्र संशयः ॥ ४४ ॥ प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया । अल्पदोषमिदं क्षेयं विपरीते तु लिप्यते ॥ ४५ ॥ खादकस्य कृते जन्तुन् यो हन्यात् पुरुषाधमः । महादोषतरस्तत्र घातको न तु खादकः ॥ ४६ ॥ इज्यायज्ञश्रुतिश्रुतैर्योमं गैरुधोऽधमः । हन्याज्जन्तुं मांसगृध्रः स वै नरकभाङ्गे-

नरः ॥ ४७ ॥ भक्षयित्वापि यो मांसं पश्चादपि निवर्त्तते
 तस्यापि सुमहान् धर्मो यः पापादिनिवर्त्तते ॥ ४८ ॥ आह
 चानुमन्ता च विशस्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपभोक्ता च
 खादकाः सर्व एव ते ॥ ४९ ॥ इदमन्यत्तु वक्ष्यामि प्रमाणं विधि-
 निर्मितम् । पुराणमृषिभिर्जुष्टं वेदिषु परिनिष्ठितम् ॥ ५० ॥
 प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः प्रजार्थिभिरुदाहृतः । यथोक्तं राजशार्दूल-
 कः तु तन्मीक्षकाङ्गिणाम् ॥ ५१ ॥ हविर्यत् संस्कृतं मन्त्रैः प्रोक्षिता-
 भ्युक्षितं शुचि । वेदोक्तेन प्रमाणेन पितृणां प्रक्रियासु च ॥ ५२ ॥
 अतोऽन्यथा वृथामांसमभक्ष्यं मनुरब्रवीत् । अस्वर्ग्यमयश्च स्व-
 रक्षोवद्भरतर्षभ ॥ ५३ ॥ विधिहीनं नरः पूर्वं मांसं राजन् भक्ष-
 येत् । अप्रोक्षितं वृथामांसं विधिहीनं न भक्षयेत् ॥ ५४ ॥ य-
 श्चक्षेत् पुस्पोऽथ्यन्तमात्मानं निरुपद्रवम् । स वर्जयेत् मांसानि
 प्राणिनामिह सर्वश ॥ ५५ ॥ श्रूयते हि पुरा कल्पे कृष्णां व्रीहि-
 मयः पशुः । धेनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥ ५६ ॥
 ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुश्रेदिपतिः पुरा । अभक्ष्यमिति मांसं
 यः प्राह भक्ष्यमिति प्रभो ॥ ५७ ॥ आकाशादवनीं प्राप्तस्ततः स
 पृथिवीपतिः । एतदेव पुनश्चोक्ता विवेश धरणीतलम् ॥ ५८ ॥
 प्रजानां हितकामेन लगन्त्येन महात्मना । आरण्याः सर्वदेवत्याः
 प्रोक्षितास्तपसा मृगाः ॥ ५९ ॥ क्रिया श्लेषं न हीयन्ते पितृ-
 दैवतसंश्रिताः । प्रीयन्ते पितरश्चैव न्यायतो मांसतर्पिताः ॥ ६० ॥
 इदन्तु शृणु राजेन्द्र कीर्त्तमानं मयानघ । अभक्षणे सर्वसुखं
 मांसस्य मनुजाधिप ॥ ६१ ॥ यस्तु वर्षशतं पूर्यं तपस्तप्येत् सदा-
 रूपम् । यश्चैव वर्जयेन्मांसं सममेतन्नतं मम ॥ ६२ ॥ कौमुदे तु
 विशेषेण शुद्धपक्षे नराधिप । वर्जयेन्माधुमांसानि धर्मो ह्येव
 विधीयते ॥ ६३ ॥ चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं परि-
 वर्जयेत् । चत्वारि मद्राण्याप्नोति कीर्त्तिमायुर्यशो बलम् ॥ ६४ ॥

अथ मासमेकं वै सर्वमांसान्यसद्वन् । अतीत्य सर्वदुःखानि
 सुखं जीवेन्निरामयः ॥ ६५ ॥ वर्जयन्ति हि मांसानि मासः
 पक्षयोऽपि वा । तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥ ६६ ॥
 मांसन्तु कौमुदं पक्षं वर्जितं पार्थ राजभिः । सर्वभूतात्मभूतस्यै-
 र्विदितार्थपरावरैः ॥ ६७ ॥ नाभागेनाम्बरीषेण गधेन च महा-
 त्मना । आयुनाथानरस्येन दिल्लीपरघुपूरुभिः ॥ ६८ ॥ कार्त-
 वीथ्यानिसृष्टाभ्यां नङ्गषेण ययातिना । नृगेण विश्वक्सेनेन तथैव
 शशविन्दुना ॥ ६९ ॥ युवनाश्वेन च तथा शिविनौमीनरेण च ।
 मुचुकुन्देन मान्वात्वा हरिश्चन्द्रेण वा विभो ॥ ७० ॥ सत्यं वदत
 मांसस्यं सत्यं धर्मः सनातनः । हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन
 चन्द्रवत् ॥ ७१ ॥ श्वेनचित्रेण राजेन्द्र सोमकेन वृकेण च । रैव-
 तेन रन्तिदेवेन वसुना सृञ्जयेन च ॥ ७२ ॥ दुष्मन्तेन कक्षुषेण
 रामांलर्कनलैस्तथा । विरूपाश्वेन निमिना जनकेन च धौमता ॥
 ७३ ॥ ऐलेन पृथुना चैव वीरसेनेन चैव ह । इन्द्राकुण्ड-
 शम्बुना च श्वेतेन सगरेण च ॥ ७४ ॥ अजेन धुम्बना चैव तथैव
 च सुवाङ्गना । हर्ष्यश्वेन च राजेन्द्र क्षुपेण भरतेन च ॥ ७५ ॥
 एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितम् । शरङं कौमुदं
 मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥ ७६ ॥ ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वल-
 मानाः स्त्रियाहताः । उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीषु हस्रसमन्विताः
 ॥ ७७ ॥ तद्वैतदुत्तमं धर्ममहिंसाधर्मबलक्षणम् । यी चरन्ति
 महात्मानो नाक्रुष्टे वसन्ति ते ॥ ७८ ॥ मधु मांसञ्च यी नित्यं
 वर्जयन्तीह धार्मिकाः । जन्मप्रभृति मद्यञ्च सर्वं ते सुनयः सृताः
 ॥ ७९ ॥ इमं धर्मममांशदं यश्चरेच्छ्रावयोत वा । अपि चेत्
 सुदुरावारो न जातु निरयं व्रजेत् ॥ ८० ॥ पठेद्वा य इदं राजन्
 शृणुयद्वाप्यश्रीच्छ्रमः । अमांसभक्षणविधिं पवित्रमृषिप्रुञ्जितम्
 ॥ ८१ ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वकामैर्महीयते । विशिष्टः

ज्ञातिषु च लभते नात्र संशयः ॥ ८२ ॥ आपन्नश्चापदी सुच्येद्भो
 सुच्येत बन्धनात् । सुच्येतथातुरो रोगाद्दुःखान्मुच्येत दुःखितः
 ॥ ८३ ॥ तिथ्यैश्वर्ये न गच्छेच्च रूपवाञ्छ भवेन्नरः । ऋद्धिमान्
 वै कुर्वयेष्ट प्राप्नुयाच्च महद्यगः ॥ ८४ ॥ एतत्ते कथितं राजन्
 मांसस्य परिवर्जने । प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च विधानमृषिनिर्मि-
 तम् ॥ ८५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं मांस-
 भक्षणकथने पञ्चदशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इमे वै मानवा लोके नृशंसा मांसमृद्धिनः ।
 विवृज्य विविधान् भक्ष्यान् महारक्षोगणा इव ॥ १ ॥ अपूपान्
 विविधाकारान् शकानि च विविधानि च । खाण्ड्यान् रसयोगान्
 तथेच्छन्ति यथामिष्टम् ॥ २ ॥ तत्र मे बुद्धिरत्रैव विमर्षं परि-
 मुञ्चते । न मन्ये रसतः किञ्चिन्मांसतोऽस्तीति किञ्चन ॥ ३ ॥
 तदिच्छामि गुणाच्छ्रोतुं मांसस्याभक्षणे प्रभो । भक्षणे चैव धी
 दोषास्तांश्चैव भरतर्षभ ॥ ४ ॥ सर्वं तत्त्वेन धर्मज्ञ यथावद्दिह
 धर्मतः । किं वा भक्ष्यमभक्ष्यम्वा सर्वमेतद्ददस्व मे ॥ ५ ॥ यथै-
 तद्यादृशञ्चैव गुणा धी चास्य वर्जने । दोषा भक्षयतो योऽपि तन्मे
 ब्रूहि पितामह ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत । न
 मांसात् परमं किञ्चिद्दसतो विद्यते भुवि ॥ ७ ॥ कृशचीणाभि-
 त्तानां ग्राम्यधर्मैरजात्मनाम् । अश्वना कर्षितानाञ्च न मांसा-
 दियते परम् ॥ ८ ॥ सद्यो बर्द्धयति प्राणान् पुष्टिमग्राम् दधाति
 च । न भक्ष्योऽभ्यधिकः कश्चिन्मांसादस्ति परन्तप ॥ ९ ॥ विव-
 र्जिते तु बहवो गुणाः कौरवमन्दन । धी भवन्ति मनुष्याणां तन्मे

निगदतः शृणु ॥ १० ॥ स्वमांसं परमांसेन यो बद्धयितुमिच्छति ।
नास्ति हृदतरस्तस्मात् सृष्टमंसतरो नरः ॥ ११ ॥ न हि प्राणात्
प्रियतरं लोके किञ्चन विद्यते । तस्माद्दयां नरः कुर्थायथात्मनि
तथा परे ॥ १२ ॥ शुक्राच्च तात संभूतिर्मांसस्येह न संशयः ।
भक्षणे तु महान् दोषो निवृत्त्या मुख्यमुच्यते ॥ १३ ॥ विधिना
वेददृष्टेन तद्भुक्त्वेह न दुष्यति । यज्ञार्थं पश्यः सृष्टा इत्यभि-
श्रूयते श्रुतिः । अतोऽन्यथा प्रवृत्तानां राज्ञो विधिरुच्यते ॥ १४ ॥
क्षत्रियाणाञ्च यो दृष्टे विधिस्त्वमपि मे शृणु । वीर्य्योपाज्जितं
मांसं यथा भुञ्जन् दुष्यति ॥ १५ ॥ आरण्याः सर्वदेवत्याः सर्वशः
प्रोक्षिता मृगाः । अगस्त्रेण पुरा राजन् मृगया धेनू पृच्छते ॥ १६ ॥
नात्मानमपरिच्यञ्च्य मृगया नाम विद्यते । समतामुपसङ्गम्य भूतं
हन्यति हन्ति वा ॥ १७ ॥ अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति
भारत । न हि लिप्यन्ति पापेन न चैतत् पातकं विदुः ॥ १८ ॥
न ह्यतः सृष्टमं किञ्चिदिह लोके परत च । यत् सर्वेष्विह भूतेषु
दया कौरवनन्दन ॥ १९ ॥ न भयं विद्यते जातु नरस्येह दया-
वर्जः । दयावतामिसे लोकाः परे चापि तपस्विनाम् ॥ २० ॥
अहिंसालक्षणे धर्म इति धर्मविद्दो विदुः । यदहिंसात्मकं कर्म
तत् कुर्थादात्मवान्नरः ॥ २१ ॥ पितृदेवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हवि-
रुच्यते । अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः ॥ २२ ॥ अभयं
सर्वभूतानि ददतीत्यनुशुश्रुम । क्षतञ्च खलितञ्चैव पतितं क्षिष्ट-
माहृतम् ॥ २३ ॥ सर्वभूतानि रक्षन्ति समेषु विषमेषु च । नैनं
व्यालमृगा जन्ति न पिशाचा न राक्षसाः ॥ २४ ॥ मुच्यते भय-
कालेषु मोक्षदीपो भये परान् । प्राणदानात् परं दानं न भूतं न
भविष्यति ॥ २५ ॥ न ह्यात्मनः प्रियतरं किञ्चिदस्तीह निश्चितम् ।
अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ॥ २६ ॥ मृशुकाणि हि
भूतानां सद्यो जायेत विषयुः । जातिजन्तारदुःखैर्नैत्यं संसार-

सागरे ॥ २७ ॥ जन्तवः परिवर्तन्ते मरणादुद्दिजन्ति च । गर्भ-
 वासेषु पचन्ते चारास्त्रकटुकैरसैः ॥ २८ ॥ मूलश्लेष्मपुरीषाणां
 परुषैर्मृगदारुणैः । जाताश्चाप्यवशास्तत्र छिद्यमानाः पुनः पुनः
 ॥ २९ ॥ पाच्यमानाश्च दृश्यन्ते विवशा मांसवृद्धिनः । कुम्भीपाकेषु
 पचन्ते तां तां योनिमुपागताः ॥ ३० ॥ आक्रम्य मार्थ्यमाणाश्च
 भ्राम्यन्ते वै पुनः पुनः । नात्मनोऽस्ति प्रियतमः पृथिवीमनुदृत्य
 च ॥ ३१ ॥ तस्मात् प्राणिषु सर्वेषु दद्यावानात्मवान् भवेत् । सर्व-
 मांसानि यो राजन् यावज्जीवं न भक्षयेत् ॥ ३२ ॥ स्वर्गं स
 विपुलं स्थानं प्राप्नुयान्नात्र संशयः । धि भक्षयन्ति मांसानि भूतानां
 जीवितैर्षिणाम् ॥ ३३ ॥ भक्षन्ते तेषु भूतैस्तैरिति मे नात्र
 संशयः । मांसं भक्षयते यस्माद्भक्षयिष्ये तमप्यहम् ॥ ३४ ॥ एत-
 न्मांसस्य मांसलमनुबुध्यस्व भारत । घातको बध्यते निव्यं ततो
 बध्यति भक्षिता ॥ ३५ ॥ आक्रोष्टा क्रुध्यते राजन् दिध्यन् दिध्यल-
 माप्नुयात् । धिन धिन शरीरेण यद्यत् कर्म करोति यः ॥ ३६ ॥
 तेन तेन शरीरेण तत्तत् फलमुपाश्रुते । अहिंसा परमो धर्म-
 स्तथाहिंसापरो दमः ॥ ३७ ॥ अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं
 तपः । अहिंसा परमो यज्ञस्त्वहिंसा परमं बलम् ॥ ३८ ॥ अहिंसा
 परमं मित्रमहिंसा परमं सुखम् । अहिंसा परमं सत्यमहिंसा
 परमं श्रुतम् ॥ ३९ ॥ सर्वयज्ञेषु वा दानं सर्वतीर्थेषु चाद्भुतम् ।
 सर्वदानफलञ्चापि नैतत्तुल्यमहिंसया ॥ ४० ॥ अहिंसस्य तपो-
 चयमहिंसो यजते सदा । अहिंसः सर्वभूतानां यथा माता
 यथा पिता ॥ ४१ ॥ एतत् फलमहिंसायां भूयश्च कुरुपुङ्गव । न
 हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ ४२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म

अहिंसाकथने षोडश्याधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अकामाश्च सकामाश्च ये हताः स्र महा-
मृधे । कां गतिं प्रतिपद्यन्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ दुःखं
प्राणपरित्यागः पुरुषाणां महामृधे । जानासि त्वं महाप्राज्ञ
प्राणत्यागं सुदुष्करम् ॥ २ ॥ समृद्धौ वासमृद्धौ वा शुभे वा
यदि वाशुभे । कारणं तत्र मे ब्रूहि सर्वज्ञो ह्यसि मे
मतः ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । समृद्धौ वासमृद्धौ वा शुभे वा यदि वाशुभे ।
संसारोऽस्मिन् समायाताः प्राणिनः पृथिवीपते ॥ ४ ॥ निरता धन-
भावेन तत्र मे शृणु कारणम् । सम्यक् चायमनुप्रश्नस्त्वयोक्तस्तु
युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि पुरातनमिदं नृप । हैपा-
यनस्य संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ ब्रह्मभूतश्चरन् विप्रः
कृष्णहैपायनः पुरा । ददर्श कीटं धावन्तं शीघ्रं शकटवर्त्मनि ॥ ७ ॥
गतिज्ञः सर्वभूतानां भाषाञ्च शरीरिणाम् । सर्वज्ञः स तद्दृ-
ष्ट्वा कीटं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

व्यास उवाच । कीट संवस्तरूपोऽसि त्वरितश्चैव लक्ष्यसे ।
क्व धावसि तदाचक्षु कुतस्ते भयमागतम् ॥ ९ ॥

कीट उवाच । शकटस्यास्य महतो घोषं श्रुत्वा भयं मम ।
आगतं वै महाबुद्धे स्वन एष हि दारुणः ॥ १० ॥ श्रूयते न च
मां हन्यादिति ह्यस्मादपक्रमे । श्वसताञ्च शृणोम्येव गोपुत्राणां
प्रतोद्यताम् ॥ ११ ॥ बहतां सुमहाभारं सन्निकर्षस्वनम्भो ।
नृणाञ्च संवाहयतां श्रूयते विविधः स्वनः ॥ १२ ॥ ओतुमस्रद्विधे-
नैवं न शक्यं कीटयोनिना । तस्मादतिक्रमाम्येष भयाद्स्मात्
सुदारुणात् ॥ १३ ॥ दुःखं हि मृत्युभूतानां जीवितञ्च सुदुर्लभम् ।
अतो भीतः पलायामि गच्छेयं नासुखं सुखात् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । द्रव्युक्तः स तु तं प्राह कुतः कीट सुखं तव ।
मरणं ते सुखं मन्ये तिथीग्योनौ तु वर्त्तसे ॥ १५ ॥ शब्दं स्वयं रसं

मम भूमिं बहन् । नाभिजानामि क्रीटं त्वं श्रेणी
मरणमेव ते ॥ १६ ॥

क्रीट उवाच । सर्वत्र निरतो जीव इतथापि सुखं मम-
चिन्तयामि महाप्राज्ञ तस्मादिच्छामि जीवितुम् ॥ १७ ॥ इहापि
विषयः सर्वा यथादिह प्रवर्तितः । मानुषास्त्वैथैजाश्चैव पृथग्भोगा
विशेषतः ॥ १८ ॥ अहमासं मनुष्यो वै शूद्रो बह्वधनः प्रभो ।
अब्रह्मण्यो नृशंसश्च कर्दुर्यो वृद्धिजीवकः ॥ १९ ॥ वाक्तीक्ष्णो
निकृतिप्रज्ञो हेष्टा सर्वस्य सर्वशः । मिथः कृतोपविधिना परस्व-
हृदयो रतः ॥ २० ॥ भृत्यातिथिजनश्चापि गृहे यथैश्रितो मया ।
मात्सर्यात् स्वादुर्कामिनं नृशंसं न बुभुक्षता ॥ २१ ॥ देवायं पितृ-
यश्चायमेतं श्रेयाहृतं मया । न तत्तमर्थकामिनं देवमेतं पुरा
किल ॥ २२ ॥ गुप्तं शरणमाश्रित्य भयेषु शरणागताः । अकस्मात्ते
मया त्यक्ता न ताता अभयैश्रिणः ॥ २३ ॥ धनं धान्यं प्रियान्
दारान् पानं वासस्तथाङ्गुतम् । श्रियं दृष्ट्वा मनुष्याणामसूयामि
मिदर्थकम् ॥ २४ ॥ ईर्षुः परसुखं दृष्ट्वा अन्वस्य न बुभूषकः ।
त्रिवर्गहन्ता चान्येषामात्मकामानुवर्त्तकः ॥ २५ ॥ नृशंसगुण-
भ्रविष्ठं पुरा कर्म कृतं मया । स्मृत्वा तदनुतथ्येह प्रियमिवा-
त्मजम् ॥ २६ ॥ शुभानां नाभिजानामि कृतानां कर्मणा फलम् ।
माता च पूजिता वृद्धा ब्राह्मणश्चाश्चितो मया ॥ २७ ॥ सकृज्जाति-
शुणोपेतः सङ्ख्या गृहमागतः । अतिथिः पूजितो ब्रह्मंस्तेन मां
नाजहात् स्मृतिः ॥ २८ ॥ कर्मणा पुनरेवाहं सुखमागामि लक्ष्ये ।
दृच्छीतुमहमिच्छामि तत्तः श्रेयस्तपोधन ॥ २९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

क्रीटोपाख्याते सप्तदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

व्यास उवाच । शुभेन कर्मणा यद्द तिर्थेऽग्नौ न मुञ्चसि ।
 नमैव कीट तत्कर्म दीन त्वं न प्रमुञ्चसि ॥ १ ॥ अहं हि दर्शनादेव
 तारयामि तपोबलात् । तपोबलाच्च बलवदलमन्यन्न विद्यते ॥ २ ॥
 जानामि पापैः स्वकृतैर्गतं त्वां कीट कीटताम् । अवापस्यसि
 पुनर्जन्मं धर्मस्तु यदि मन्यसे ॥ ३ ॥ कर्मभूमिकृतं देवा मुञ्चसि
 तिर्थेणाश्वये । धर्मोऽपि हि मनुष्येषु कामार्थाश्च तथा गुणाः ॥ ४ ॥
 वाग्बुद्धिवाणिपादैश्च व्यपेतस्य विप्रश्चितः । किं हास्यति मनु-
 ष्यस्य मन्दस्यापि हि जीवतः ॥ ५ ॥ जीवन् हि कुरुते पुनः
 विप्राग्र्यः शशिसूर्ययोः । ब्रुवन्नपि कथां पुण्यां तत्र कीटत्वमेवसि
 ॥ ६ ॥ गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभोक्ष्यसे । तत्र तेऽहं
 विनेष्यामि ब्रह्मत्वं यत्र वैद्यसि ॥ ७ ॥ स तथेति प्रतिशुद्ध्य कीटो
 वर्त्मन्यतिष्ठत । शकटी व्रजंश्च समहानागतश्च यद्दृच्छया ॥ ८ ॥
 चक्राक्रमेण भिन्नश्च कीटः प्राणात्मभोच ह । सम्भूतः क्षत्रियवत्
 प्रसादादमितौजसः ॥ ९ ॥ तदृषिं द्रष्टुमगमत् सर्वास्वन्यासु योनिषु ।
 श्वाविद्धोधावराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ॥ १० ॥ श्वपाकशूद्र-
 वैश्यानां क्षत्रियाणाञ्च योनिषु । स कीट एवमाभाष्य ऋषिणा
 सत्यवादिना । प्रतिसृत्वाथ जग्राह पादौ मूर्द्धि कृताञ्चलिः ॥ ११ ॥

कीट उवाच । इदं तदतुल्यं स्थानमीप्सितं दशभिर्गुणैः ।
 यद्दहं प्राप्य कीटत्वमागतो राजपुत्रताम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मन्ति मामति-
 बलाः कुप्तरा हेममालिनः । स्यन्दनेषु च काम्बोजा युक्ताः
 परमवाजिनः ॥ १३ ॥ उष्ट्राश्चतरयुक्तानि वानानि च वहन्ति
 माम् । सबान्धवः सहामात्यश्चाश्रामि पिशितौदनम् ॥ १४ ॥ गृहेषु
 सुनिवातेषु सुखिषु शयनेषु च । वरार्हेषु महाभाग स्वपामि च
 सुपूजितः ॥ १५ ॥ सर्वेष्वपररात्रेषु सूतमागधवन्दिनः । स्तुवन्ति
 मां यथा देवा महेन्द्रं प्रियवादिनः ॥ १६ ॥ प्रसादात् सर्वसन्धस्थ-
 भवतोऽमिततेजसः । यद्दहं कीटतां प्राप्य सम्प्राप्तो राजपुत्रताम्

॥ १७ ॥ नमस्तेऽस्तु महाप्राज्ञ किं करोमि प्रसाधि माम् ।
लक्ष्मणनिर्दिष्टमिदं ह्यधिगतं मया ॥ १८ ॥

व्यास उवाच । अर्चितोऽहं त्वया राजन् वाग्भिरय यद-
च्छ्रया । अय ते कीटतां प्राप्य सृतिर्जाता जुगुप्सिता ॥ २० ॥
न तु नाशोऽस्ति पापस्य यस्त्वयोपचितः पुरा । शूद्रेणार्थप्रधानेन
नृशंसेनाततायिना ॥ २१ ॥ मम ते दर्शनं प्राप्तं तच्चैवं सुकृतं
त्वया । तिर्यग्गोनौ स जातेन मम चाभ्यर्चनात्तथा ॥ २२ ॥
इतस्त्वं राजपुत्रलाद्ब्राह्मण्यं समवाप्स्यसि । शोब्राह्मणकृते
प्राणान् हत्वा प्राणं रणाजिरे ॥ २३ ॥ राजपुत्र सुखं प्राप्य
क्रतून्धैवाप्तदक्षिणान् । अथ मोदिष्यसे स्वर्गं ब्रह्मभूतोऽव्ययः सुखी
॥ २४ ॥ तिर्यग्गोन्याः शूद्रतामभ्युपैति शूद्रो वैश्यं क्षत्रियलक्ष-
वैश्यः । वृत्तश्चाधौ क्षत्रियो ब्राह्मणत्वं स्वर्गं पुण्यं ब्राह्मणः
साधुवृत्तः ॥ २५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मो
कीटीपाख्यानं अष्टादशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

भीष्म उवाच । क्षत्रधर्ममनुप्राप्तः सारन्नेव च वीर्यवान् ।
त्यक्त्वा स कीटतां राजंश्चचार विपुलं तपः ॥ १ ॥ तस्य धर्मार्थ-
विदुषो दृष्ट्वा तद्विपुलं तपः । आजगाम द्विजश्रेष्ठः कृष्णार्धैपायन-
स्तदा ॥ २ ॥

व्यास उवाच । क्षात्रं देवव्रतं कीट भूतानां परिपालनम् ।
क्षात्रं देवव्रतं ध्यायंस्ततो विप्रलभेद्यसि ॥ ३ ॥ पाहि सर्वाः प्रजाः
सम्यक् शुभाशुभविदात्मवान् । शुभैः संविभजन् कामैरशुमानाञ्च
पावनैः ॥ ४ ॥ आत्मवान् भव सुप्रीतः स्व धर्माचरणे रतः । क्षात्री-
तनुं समुत्सृज्य ततो विप्रलभेद्यसि ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । सोऽप्यारण्यमनुप्राप्य पुनरेव युधिष्ठिर ।
महर्षिर्वचनं श्रुत्वा प्रजा धर्मण पात्य च ॥ ६ ॥ • अचिरेणैव कालेन
कीटः पार्थिवसत्तम । प्रजापालनधर्मण प्रेत्य विप्रलभागतः ॥ ७ ॥
ततस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा पुनरेव महायथाः । आजगाम महाप्राज्ञः
कृष्णहैपायनस्तदा ॥ ८ ॥

व्यास उवाच । भी भी ब्रह्मर्षभ श्रीमन् मा व्यथिष्ठाः कथ-
ञ्चन । शुभकृच्छ्रभयोनीषु पापकृत् पापयोनिषु । उपपद्यति
धर्मज्ञ यथापापफलोपगम् ॥ ९ ॥ तस्मान्मृत्युभयात् कीट मा
व्यथिष्ठाः कथञ्चन । धर्मलोपभयं ते स्यात् तस्माद्धर्मञ्चरो-
त्तमम् ॥ १० ॥

कीट उवाच । सुखात् सुखतरं प्राप्नो भगवंस्वत् कृते
ह्यहम् । धर्ममूला श्रियः प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच । भगवद्वचनात् कीटी ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
अकरोत् पृथिवीं राजन् यज्ञयूपयताङ्गिताम् ॥ १२ ॥ ततः
सालोक्यभगमद्ब्रह्मणो ब्रह्मवित्तमः । अवाप च पदं कीटः पार्थ
ब्रह्मसनातनम् । स्वकर्मफलनिर्वृत्तं व्यासस्य वचनात्तदा ॥ १३ ॥
तेऽपि यस्मात् प्रभावेन हताः क्षत्रियपुङ्गवाः । सम्प्राप्तास्ते गतिं
पुण्यां तस्मान्मा शोच पुत्रक ॥ १४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म कीटी-
पाख्याने एकोनविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विद्यातपोभ्यां दानाच्च किमिदेषां विधि-
ष्यते । पृच्छामि तां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मैत्रेयस्य च सम्वाहं कृष्णहैपायनस्य च ॥ २ ॥ कृष्णहैपायनो

राजन्वशातचरितं चरन् । वाराणस्यामुपातिष्ठन् मैत्रेयं खैरिणी-
 कुले ॥ ३ ॥ तमुपस्थितमासीनं ज्ञात्वा स मुनिसत्तमः । अर्चिता
 भोजयामास मैत्रेयोऽशनमुत्तमम् ॥ ४ ॥ तदन्नमुत्तमं मुक्त्वा गुण-
 यत् सार्वकामिकम् । प्रतिष्ठमानोऽस्मयत प्रीतः कृष्णो महामनाः
 ॥ ५ ॥ तमुत्सन्नन्तं सम्प्रेक्ष्य मैत्रेयः कृष्णमब्रवीत् । कारणं
 ब्रूहि धर्मात्मन् व्यस्रयिष्ठाः कुतश्च ते । तपस्विनो घृतिमतः प्रमोदः
 समुपगतः ॥ ६ ॥ एतत् पृच्छामि ते विद्वन्भवाद्य प्रणम्य च ।
 आत्मनश्च तपोभाग्यं महाभाग्यं तवेह च ॥ ७ ॥ पृथगाचरत-
 स्तात् पृथगात्मसुखात्मनोः । अल्पान्तरमहं मन्ये विशिष्टमपि
 चान्वयात् ॥ ८ ॥

व्यास उवाच । अतिच्छन्दातिशदाभ्यां क्षयोऽयं समुपागतः ।
 पुण्ड्रं वैश्वचनं कस्माद्देवोऽमृतं ब्रूते ॥ ९ ॥ त्रीण्येव तु पदा-
 न्याहुः पुरुषस्योत्तमं व्रतम् । न दृष्टेच्चैव दद्याच्च सत्यञ्चैव परं
 ब्रूते ॥ १० ॥ इति वेदोक्तमृषिभिः पुरस्तात् परिकल्पितम् ।
 इदानीञ्चैव नः कृत्वं एरस्ताच्च परिश्रुतम् ॥ ११ ॥ अल्पो हि
 तादृशो दायी भवत्युत महाफलः । दृषिताय च ते दत्तं हृद्-
 धीनानसूयता ॥ १२ ॥ दृषितस्तृपिताय त्वं दस्वैतद्दशनं मम ।
 अजैयौस्मिंहतो लोकान्महायज्ञैरव प्रभो ॥ १३ ॥ ततो दान-
 पवित्रेण प्रीतोऽस्मि तपसैव च । पुण्यञ्चैव हि ते सत्त्वं पुण्यस्यैव
 च दर्शनम् ॥ १४ ॥ पुण्यस्यैवाभिगन्धस्ते मन्यं कर्मविधानजम् ।
 अधिकं मार्जानात्तात तथा चैवानुलेपनात् ॥ १५ ॥ शुभं सर्वपवि-
 त्रेभ्यो दानमेव परं हिज । नो ज्ञेत् सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं
 सदा ॥ १६ ॥ यानीमान्युत्तमानीह वेदोक्तानि प्रशंससि । तेषां
 अष्टतरं दानमिति मे नात्र संशयः ॥ १७ ॥ दानकृद्भिः कृतः
 पन्था धेन यान्ति मनीषिण्यः । ते हि प्राणस्य दातारस्तेषु धर्मः
 प्रतिष्ठितः ॥ १८ ॥ यथा वेदाः खधीताश्च यथा चेन्द्रियसंयमाः ।

सर्वथासौ यथा विह तथा दानमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ खं हि तदा
 सुखादेव सुखमेष्टसि शोभनम् । सुखात् सुखतरप्राप्तिमाप्सि
 मतिमान्तरः ॥ २० ॥ तन्नः प्रत्यक्षमेवेदमुपलब्धमसंशयम् । श्री-
 मन्तमाप्नुवन्त्यर्था दानं यज्ञस्तथा सुखम् ॥ २१ ॥ सुखादेव परं
 दुःखं दुःखादप्यपरं सुखम् । दृश्यते हि महाप्राज्ञ नियतं वै
 स्वभावतः ॥ २२ ॥ त्रिविधानीह वृत्तानि नरस्याद्भ्रमनीषिणः ।
 पुण्यमन्यत् पापमन्यन्न पुण्यं न च पातकम् ॥ २३ ॥ न वृत्तं
 मन्यते तस्य मन्यते नास्य पातकम् । तथा स्वकर्मनिर्हीतं न पुण्यं
 न च पातकम् ॥ २४ ॥ यज्ञदानतपःशीला नरा वै पुण्यकर्मिणः ।
 धिःमिदृच्छन्ति भूतानि ते वै पापकृती जनाः ॥ २५ ॥ द्रव्याख्या-
 ददते चैव दुःखं यान्ति पतन्ति च । अतीन्यत् कर्म यत् किञ्चिन्न
 पुण्यं न च पातकम् ॥ २६ ॥ रमस्वैषस्व मोदस्व हि हि चैव यज्ञस्व
 च । न ह्यामभिभविष्यन्ति वैद्या न च तपस्विनः ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मो भैत्रेय-
 भिक्षायां विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२० ॥

भौष उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच भैत्रेयः कर्मपूजकः ।
 अत्यन्तश्रीमति कुले जातः प्राज्ञो बहुश्रुतः ॥ १ ॥
 भैत्रेय उवाच । असंशयं महाप्राज्ञ यथैवात्य तथैव तत् ।
 अनुज्ञातस्य भवता किञ्चिद्ब्रूयामहं विभो ॥ २ ॥
 व्यास उवाच । अद्यदिच्छसि भैत्रेय यावद्यावद्यथा यथा ।
 ब्रूहि तत्त्वं महाप्राज्ञ शुश्रूषि वचनन्तव ॥ ३ ॥
 भैत्रेय उवाच । निर्हीणं निर्मूलञ्चैव वचनं दानसंहितम् ।
 चेद्यात्तपोभ्यां हि भवान् भावितात्मा न संशयः ॥ ४ ॥ भवान्

भवितात्मलाभाभ्यं समहान्मम । भूयो बुद्धानुपस्थामि सुस-
 मिद्धतपा इव ॥ ५ ॥ अपि नो दर्शनादेव भवतोऽभ्युदयो भवेत् ।
 मन्थे भवेत्प्रसादीऽयं तद्धि कर्मस्वभावतः ॥ ६ ॥ तपः श्रुतञ्च
 अनिश्चाप्येतद्ब्राह्मण्यकारणम् । त्रिभिर्गुणैः समुद्दिस्ततो भवति
 वै द्विजः ॥ ७ ॥ अस्मिंस्तृप्तं च ह्यप्यन्ते पितरो दैवतानि च । न
 हि श्रुतवतः किञ्चिदधिकं ब्राह्मणादृते ॥ ८ ॥ अन्धं स्यात्तम
 शब्दे न प्रघायत किञ्चन । चातुर्वर्ण्यं न वर्त्तत धर्माधर्मावृता-
 नृते ॥ ९ ॥ यथा हि सुकृते क्षेत्रे फलं विन्दति मानवाः ! एवं
 दस्वा श्रुतवति फलं दाता समञ्जते ॥ १० ॥ ब्राह्मणश्चेन्न वियेत
 सुकृतोऽप्यसिद्धितः । प्रतिग्रहीता दानस्य मोषं स्याद्धनिनां धनम्
 ॥ ११ ॥ अदन्विद्वान् हन्त्यर्थमद्यमानञ्च हन्ति तम् । तच्चान्नं
 भाति यच्चान्नं स हन्ता हन्यतेऽबुधः ॥ १२ ॥ प्रभुर्ह्यन्नमदन्
 विद्वान् पुनर्जनयतीश्वरः । स चान्नाज्जायते तस्मात् सूक्ष्म एष
 व्यतिक्रमः ॥ १३ ॥ यदेव ददतः पुण्यं तदेव प्रतिगृह्णतः । न
 श्चेकचक्रं वर्त्तत इत्येवमृषयो विदुः ॥ १४ ॥ यत्र वै ब्राह्मणाः सन्ति
 श्रुतवृत्तोपसंहिताः । तत्र दानफलं पुण्यमिह चासुत्र चाञ्जते
 ॥ १५ ॥ ये योनिशुद्धाः सततं तपस्याभिरता भृशम् । दाना-
 ध्ययनसम्पन्नास्तो वै पूज्यतमाः सदा ॥ १६ ॥ तैर्हि सद्भिः कृतः
 पन्थास्तोन यातो न मुञ्चते । ते हि स्वर्गस्य नेतारो यज्ञवाहाः
 रुनातनाः ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं मैत्रेय-

स्वादे एकविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्ताः स भगवान् मैत्रेयं प्रत्यभाषत ।
 दिष्टै प्रव लं विजानामि दिष्ट्या वै बुद्धिरीदृशी ॥ १ ॥ लोकी

अथैशुणानिव भूविष्ठन्तु प्रशंसति । तपमानवयोवानशोमावा-
 श्याप्यसंशयम् ॥ २ ॥ दिष्ट्या नाभिमवन्ति त्वां देवस्तेऽयमनुग्रहः ।
 यत्ने भूयतरं दानादत्तविष्णामि तच्छृणु ॥ ३ ॥ यानीहामम-
 ग्रास्त्राणि याश्च काश्चित् प्रवृत्तयः । तानि वेदं पुरस्कृत्य प्रवृत्तानि
 यथाक्रमम् ॥ ४ ॥ अहं दानं प्रशंसामि भवानपि तपःश्रुते । तपः
 पवित्रं वेदस्य तपः स्वर्गस्य साधनम् ॥ ५ ॥ तपसा च तदपि
 विद्यया चेति नः श्रुतम् । तपसैव चापनुदेद्यच्चान्यदपि दुष्कृतम्
 ॥ ६ ॥ यत् यद्धि किञ्चित् सन्धाय पुरुषस्तथ्यते तपः । सर्वमेत-
 दवाप्नोति विद्यया चेति नः श्रुतम् ॥ ७ ॥ दुरन्वयं दुष्प्रघर्षं दुरापिं
 दुरतिक्रमम् । सर्वं वै तपसाभ्येति तपो हि बलवत्तरम् ॥ ८ ॥
 सुरापीऽसम्भतादायी भ्रूणहा गुरुतल्पगः । तपसा तरति सर्व-
 मेनसश्च प्रमुच्यते ॥ ९ ॥ सर्वविद्यस्तु चक्षुष्मानपि यादृशतादृशम् ।
 तपस्विनं तद्विद्वान्साधुं कार्यं सदा नमः ॥ १० ॥ सर्वं पूज्याः
 श्रुतघनास्तथैव च तपस्विनः । दानप्रदाः सुखं प्रेत्य प्राप्नुवन्तो ह
 च श्रियम् ॥ ११ ॥ इमञ्च ब्रह्मलोकञ्च लोकञ्च बलवत्तरम् । अन्न-
 दानैः सुकृतिनः प्रतिपद्यन्ति लौकिकाः ॥ १२ ॥ पूजिताः पूजय-
 न्धेतन्मानिता मानयन्ति च । स दाता यत्र यत्रैति सर्वतः सम्प्र-
 णूयते ॥ १३ ॥ अकर्ता चैव कर्ता च लभते यस्य यादृशम् । यद्दि-
 वोद्भूय यद्यधी वा स्वाँल्लोकानभियास्यति ॥ १४ ॥ प्राप्स्यसि लन्न-
 पानानि यानि वाञ्छसि कानिचित् । कैषाव्यसि कुले जाते
 श्रुतवाननृशंसवान् ॥ १५ ॥ कौमारचारी व्रतवान् मैत्रेय निरतो
 भव । एतद्गृहाण प्रथमं स्वधर्मं गृहमेधिनाम् ॥ १६ ॥ यो भर्ता
 वासिता तुष्टी भर्तृतुष्टा च वासिता । यस्मिन्नेवं कुले सर्वं कल्याण-
 न्तरं वर्त्तते ॥ १७ ॥ अद्भिर्गात्रात्बलमिव तमोऽग्निप्रभया यथा ।
 दानेन तपसा चैव सर्वं पापमपोहति ॥ १८ ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि
 मैत्रेय गृहान् साधु व्रजान्यहम् । एतन्नसि कर्तव्यं श्रेयः ॥

भविष्यति ॥ १६ ॥ तं प्रणम्याद्य मैत्रेयः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
संस्ति प्राप्नोतु भगवन्निव्युवाच कृत्वाञ्जलिः ॥ २० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मैत्रेय-
मिच्छायां द्वाविंशत्यधिकशतीऽध्यायः ॥ १२२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सत्स्त्रीणां समुदाचारं सर्वधर्मविदाम्बर ।
श्रीतुमिच्छाम्यहं तत्तस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
भीष्म उवाच । सर्वज्ञां सर्वतत्त्वज्ञां देवलोके मनस्विनीम् ।
कैकेयी सुमना नाम शाण्डिलीं पर्यपृच्छत ॥ २ ॥ केन वृत्तेन
कल्याणि समाचारेण केन वा । विधूय सर्वपापानि देवलोके
त्वमागता ॥ ३ ॥ ज्ञताग्रनमिस्त्रैव त्वं ज्वलमाना स्वतेजसा ।
सुता ताराधिपत्येव प्रभया दिवमागता ॥ ४ ॥ अरजांसि च
वस्त्राणि धारयन्ती गतकृमा । विमनस्था शुभे भासि सहस्रगुण-
मोजसा ॥ ५ ॥ न त्वमल्पेन तपसा दानेन नियमेन च । इमं
लोकमनुप्राप्ता त्वं हि तत्त्वं वदस्व मे ॥ ६ ॥ इति पृष्ट्वा सुमनया
मधुरं चारुहासिनी । शाण्डिली निभृतं वाक्यं सुमनामिदमब्र-
वीत् ॥ ७ ॥ नाहं काषायवसना नापि वस्त्रालधारिणी । न च
सुण्डा च जटिला भूत्वा देवत्वमागता ॥ ८ ॥ अहितानि च
वाक्यानि सर्वाणि परुषाणि च । अप्रमत्ता च भर्तारं कदाचित्
नाहमब्रुवम् ॥ ९ ॥ देवतातां पितृणाञ्च ब्राह्मणानाञ्च पूजने ।
अप्रमत्ता सदा युक्ता श्वश्रूश्वशुरवर्तिनी ॥ १० ॥ पैशुन्येन प्रव-
र्त्तन्मि न मैतन्मनीगतम् । प्रहारि न च तिष्ठामि चिरं न कथ-
यामि च ॥ ११ ॥ असहा हसितं किञ्चिदहितं वापि कर्मणा ।
रहस्यमरहस्यं वा न प्रवर्त्तामि सर्वथा ॥ १२ ॥ कार्यार्थं निर्गत-
श्चापि भर्तारं सहमागतम् । आसनेनोपसंवीक्ष्य पूजयामि समा-

द्विता ॥ १३ ॥ वदन्नं नामिजानाति वद्नीज्यं नामिनन्दति ।
 भयं वा यदि वा लोभं तत् सर्वं वर्जयाम्यहम् ॥ १४ ॥ कुटुम्बार्थं
 समानीतं यत् किञ्चित् कार्यमेवं तु । प्रातरुत्थाय तत् सर्वं कार-
 यामि करोमि च ॥ १५ ॥ प्रवासं यदि मे याति भर्तारं कार्यं च
 केनचित् । मङ्गलैर्वर्द्धभिर्युक्ता भवामि निवृत्ता तदा ॥ १६ ॥ अश्वत्थं
 रोचनाञ्चैव स्नानं मात्स्यानुलेपनम् । प्रसाधनञ्च निष्क्रान्ते नामि-
 नन्दामि भर्तारि ॥ १७ ॥ नोत्थापयामि भर्तारं सुखसप्तमहं सदा ।
 आन्तरेष्वपि कार्येषु तेन तुष्यति मे मनः ॥ १८ ॥ नविसवामि
 भर्तारं कुटुम्बार्थेऽपि सर्वदा । गुप्तगुह्या सदा चास्मि सुसंहृष्ट-
 निवेशया ॥ १९ ॥ इमं धर्मपथं नारी पालयन्ती समाद्विता ।
 असन्धतीव नारीणां स्वर्गलोके महीयते ॥ २० ॥

भौष उवाच । एतदाख्याय सा देवी सुमनायै तपस्विनी ।
 पतिधर्मं महाभागा जगामाद्दर्शनं तदा ॥ २१ ॥ वशेहं पास्व-
 वाख्यानं पठेत् पर्वणि पर्वणि । स देवलोकां सम्प्राप्य नन्दने स
 सुखी भवेत् ॥ २२ ॥

इत्यनुष्ठासनपर्वणि अनुष्ठासनिकेपर्वणि दानधर्मं सुमना-
 स्रवादे त्रयोविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । साञ्चि चापि प्रदाने च ज्ञायः किं भवती-
 मतम् । प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १ ॥

भौष उवाच । सान्ना प्रसाद्यते कश्चिद्दानेन च तथापरः ।
 पुरुषः प्रकृतिं गत्वा तयोरेकतरं भजेत् ॥ २ ॥ गुणांस्तु शृणु मे
 राजन् सान्त्वस्य भरतर्षभ । दारुणान्यपि भूतानि सान्त्वेना-
 वाशयेद्यथा ॥ ३ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 अहीना रक्षसा मुक्ती दिजाति कानने यथा ॥ ४ ॥ कश्चिद्दानं

बुद्धिसम्पन्नो ब्राह्मणो विजने वने । दृष्टीतः कृच्छ्रमापन्नो रक्षस
 भक्षयिष्यता ॥ ५ ॥ स बुद्धिश्रुतिसम्पन्नस्तं दृष्ट्वातीव भीषणम् ।
 साधैवाग्निं प्रयुयुजे न सुमोह न विव्यथे ॥ ६ ॥ रक्षस्तु वाचा
 सम्पूज्य प्रभ्रं पप्रच्छ तं हिजम् । मोक्ष्यसे ब्रूहि मे प्रभ्रं केनाग्नि-
 हरिणः कृमः ॥ ७ ॥ सुहृत्तमथ सञ्चिन्त्य ब्राह्मणस्तस्य रक्षसः ।
 आभिर्गाथाभिरव्यग्रः प्रभ्रं प्रतिजगाद् ह ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच । विदेशस्थो विलोकस्थो विना नूनं सुहृ-
 क्षनैः । विषयानतुलान् भुङ्क्ते तेनासि हरिणः कृमः ॥ ९ ॥ नूनं
 मित्राणि ते रक्षः साधूपचरितान्यपि । स्वदोषादपरञ्च्यन्ते तेनासि
 हरिणः कृमः ॥ १० ॥ गुणवान्निर्गुणानन्यान् नूनं पश्यसि सत्-
 कृतान् । प्राज्ञोऽप्राज्ञान् विनीतात्प्रा तेनासि हरिणः कृमः ॥ ११ ॥
 धनश्रद्धयाधिकास्तव्यास्त्वहुणैः परमा वराः । श्रवजानन्ति नूनं
 त्वां तेनासि हरिणः कृमः ॥ १२ ॥ अन्नत्प्रा क्षिश्यमानोऽपि वृत्तु-
 पायान् विगर्हयन् । माहात्मग्राह्यथसे नूनं तेनासि हरिणः कृमः
 ॥ १३ ॥ सम्पीड्यात्मानमार्थ्यत्वात्त्वया कश्चिदुपष्कृतः । जितं त्वां
 मन्यते साधो तेनासि हरिणः कृमः ॥ १४ ॥ क्षिश्यमानान् विमा-
 र्गेषु कामक्रोधाद्ब्रतात्मनः । मन्ये त्वं ध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः
 कृमः ॥ १५ ॥ प्रज्ञासम्भावितो नूनमप्रज्ञैरुपसंहितः । हीयमानो-
 ऽसि दुर्वृत्तैस्तेनासि हरिणः कृमः ॥ १६ ॥ नूनं मित्रसुखः शत्रुः
 कश्चिदार्थवदाचरन् । वञ्चयित्वा गतस्त्वां वै तेनासि हरिणः कृमः
 ॥ १७ ॥ प्रकाशार्थगतिनूनं रक्षस्यकुशलः कृती । तज्ज्ञैर्न पूज्यसे
 नूनं तेनासि हरिणः कृमः ॥ १८ ॥ असत्स्वपि निविष्टेषु ब्रुवती
 मुक्तसंशयान् । गुणास्ते न विराजन्ते तेनासि हरिणः कृमः ॥ १९ ॥
 धनवृद्धिश्रुतैर्हीनः केवलं तेजसान्वितः । महत् प्रार्थयसे नूनं
 तेनासि हरिणः कृमः ॥ २० ॥ तपः प्रणिहितात्मानं मन्ये त्वारण्य-
 काङ्क्षिणम् । बान्धवानामभिनन्दन्ति तेनासि हरिणः कृमः ॥ २१ ॥

इहमार्थस्य ते नूनं प्रतिवेश्यो महाधनः । युवा सुललितः काशी-
 तेनासि हरिणः कृशः ॥ २२ ॥ नूनमर्थवतां मध्ये तव वाक्यमनु-
 त्तमम् । न भाति कालेऽभिहितं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २३ ॥
 दृढपूर्वं श्रुतं मूर्खं लुपितं हृदयप्रियम् । अनुनेतुं न शक्नोसि
 तेनासि हरिणः कृशः ॥ २४ ॥ नूनमासञ्जयित्वा त्वां कृत्ये कस्मिं-
 श्चिदीप्सिते । कश्चिदर्थयते नित्यं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २५ ॥
 नूनं त्वां सुगुणैर्युक्तं पूजयानं सुहृद्भुवम् । ममार्थं इति जानीते
 तेनासि हरिणः कृशः ॥ २६ ॥ अन्तर्गतमभिप्रायं नूनं नैच्छसि
 लज्जया । विवेक्तुं प्राप्तिशैथिल्यात्तेनासि हरिणः कृशः ॥ २७ ॥
 नानाबुद्धिरुचो लोके मनुष्यान् नमिच्छसि । ग्रहीतुं स्वगुणैः
 सर्वांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ २८ ॥ अविहान् भीरुरल्पार्थं
 विद्याविक्रमदानजम् । यशः प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः
 ॥ २९ ॥ चिरमिखण्डितं किञ्चित् फलमप्राप्तमेव ते । कृतमन्वै-
 रपकृतं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३० ॥ नूनमात्मकृतं दीपमपश्यन्
 किञ्चिदात्मनः । अकारणोऽभिशप्तोऽसि तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३१ ॥
 सुहृदां दुःखमार्त्तानां न प्रमोच्छसि चार्त्तिजम् । अलमर्थगुण-
 हर्षीनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३२ ॥ साधून् गृहस्थान् दृष्ट्वा च
 तथासाधून् वनेचरान् । सुक्तांश्चावसथे सक्तांस्तेनासि हरिणः
 कृशः ॥ ३३ ॥ धर्म्यमर्थं च काश्यञ्च काले चाभिहितं वचः । न
 प्रतीयन्ति ते नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३४ ॥ दत्तानकुम्भ-
 रथान् मनीषी संजिजीविषुः । प्राप्य वर्त्तयसे नूनं तेनासि हरिणः
 कृशः ॥ ३५ ॥ पापान् प्रवर्द्धतो दृष्ट्वा कल्याणानवसोदतः । ध्रुवं
 गर्हयसे नित्यं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३६ ॥ परस्परविरुद्धानां
 प्रियं ननं चिकीर्षसि । सुहृदामुपरोधेन तेनासि हरिणः कृशः
 ॥ ३७ ॥ श्रोत्रियांश्च विकसंस्थान् प्राज्ञांश्चाप्यजितेन्द्रियान् । मन्य-
 ऽनुध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३८ ॥ एवं सम्पन्नित्

रक्षो विप्रं तं प्रत्यभूजयत् । सखायमकरोच्चैनं संयोज्यार्थैर्मुनीन् ॥ ३८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म
हरिणकृष्णकाख्याने चतुर्विंशत्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । जन्म मानुष्यमासाद्य कर्मैश्चैत्रं सुदुर्लभम् ।
अयोऽर्चना हरिद्रेण यत् कर्त्तव्यं पितामह ॥ १ ॥ दानानामुत्तमं
यच्च देयं यच्च यथा यथा । मान्यान् पूज्यांश्च गाङ्गेय रहस्यं
वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं पृष्टो नरेन्द्रेण पाण्डवेन यशस्विना ।
धर्माणां परमं युद्धं भीष्मः प्रोवाच पार्थिवम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । शृणुष्व्वावहितो राजन् धर्मगुह्यानि भारत ।
यथा मे भगवान् व्यासः पुरा कथितवांस्तथा ॥ ४ ॥ देवगुह्यमिदं
राजन् यमेनाक्लिष्टकर्मणा । नियमस्थेन युक्तेन तपसो महतः
फलम् ॥ ५ ॥ धेन यः प्रीयते देवः प्रीयन्ते पितरस्तथा । ऋषयः
प्रमथाः औश चित्रगुप्तो दिशां गजाः ॥ ६ ॥ ऋषिधर्मः श्रुतो
यत्र सरहस्यो महाफलः । महादानफलञ्चैव सर्वयज्ञफलन्तथा
॥ ७ ॥ यश्चैतदेवं जानीयाज्जाला वा कुसतेऽनघ । सदोषो-
ऽदोषवांश्चेह तैर्गुणैः सह युज्यते ॥ ८ ॥ दशसूनासमं चक्रं दश-
चक्रसमो ध्वजः । दशध्वजसमा वेष्ट्या दशवेष्ट्यासमो नृपः ॥ ९ ॥
अर्हनेतानि सर्वाणि नृपतिः कथ्यतेऽधिक । त्रिवर्गसहितं शास्त्रं
पवित्रं पुण्यलक्षणम् ॥ १० ॥ धर्मव्याकरणं पुरख्यं रहस्यश्रवणं
महत् । ओतव्यं धर्मसंयुक्तं विहितं त्रिदशैः स्वयम् ॥ ११ ॥
पितृणां यत्र गुह्यानि प्रीच्यन्ते ब्राह्मकर्मणि । देवतानाञ्च सर्वेषां
रहस्यं कथ्यतेऽखिलम् ॥ १२ ॥ ऋषिधर्मः श्रुतो यत्र सरहस्यो

महाफलः । महायज्ञफलञ्चैव सर्वदागफलं तथा ॥ १३ ॥ यो
पठन्ति सदा मन्त्रां येषाञ्चैवोपतिष्ठति । शुक्ला च स्वयमावष्टे स्वयं
नारायणः प्रभुः ॥ १४ ॥ गवां फलं तीर्थफलं यज्ञानाञ्चैव यत्
फलम् । एतत् फलमवाप्नोति यो नरोऽतिथिपूजकः ॥ १५ ॥ ओतारः
अहधानाश्च येषां शुद्धञ्च मानसम् । तेषां व्यक्तं जिता लोकाः
अहधानेन साधुना ॥ १६ ॥ सुव्यते क्लिषाञ्चैव न स पापेन
लिप्यते । धर्मञ्च लभते नित्यं प्रेत्य लोकगती नरः ॥ १७ ॥ कस्य-
चित्कस्य कालस्य देवदूतो यदृच्छया । स्थितो ह्यन्तर्हितो भूत्वा
अभ्यभाषत वासवम् ॥ १८ ॥ यौ तौ कामगुणोपेतावप्रिन्नौ
मिषज्जां वरौ । आञ्जयाहं तयोः प्राप्तः स नरान् पितृदेवतान्
॥ १९ ॥ कक्षाद्वि मैथुनं अह्निं कर्तुर्भोक्तुञ्च वज्रितम् । किमर्थञ्च
लयः पिण्डा विभक्ताश्च पृथक् पृथक् ॥ २० ॥ प्रथमः कस्य दातव्यो
मध्यमः क्व च गच्छति । उत्तरश्च स्रुतः कस्य एतद्दिच्छामि वेदि-
तुम् ॥ २१ ॥ अहधानेन दूतेन भाषितं धर्मसंहितम् । पूर्वस्था-
स्त्रिदश्याः सर्वे पितरः पूज्य खिचरम् ॥ २२ ॥

पितर जचुः । स्वागतन्तोऽस्तु मद्रन्ते श्रूयतां खिचरोत्तम ।
गूढार्थः परमः प्रश्नो भवता समुदीरितः ॥ २३ ॥ आहं दत्त्वा च
सुक्ता च पुरुषो वः स्त्रियं व्रजेत् । पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन्
रेतसि शिरते ॥ २४ ॥ प्रविभागस्तु पिण्डानां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
पिण्डो ह्यधस्ताद्गच्छंस्तु अप्य आविश्य भावयेत् ॥ २५ ॥ पिण्डन्तु
मध्यमं तल पत्नी लेका समञ्जते । पिण्डस्तृतीयो यस्तेषां तं
दद्याज्जातवेदसि ॥ २६ ॥ एष आहविधिः प्रोक्तो यथाधर्मो न
लुप्यते । पितरस्तस्य तुष्यन्ति प्रहृष्टमनसः सदा ॥ २७ ॥ प्रजा
विवर्द्धते, चास्य अक्षयञ्चोपतिष्ठति ॥ २८ ॥

देवदूत उवाच । आनुपूर्वेण पिण्डानां प्रविभागः पृथक् पृथक् ।
पितृणां त्रिषु सर्वेषां निरुक्तं कथितं त्वया ॥ २९ ॥ एकः समु-

दृतः पिण्डो ह्यधस्तात् कस्य गच्छति । कथं प्रीणयते देवं कथं
तारयते पितॄन् ॥ ३० ॥ मध्यमन्तु तदा पत्नी भुङ्क्तेऽनुज्ञातमेव
हि । किमर्थं पितरस्तस्य कव्यमेव हि भुङ्क्ते ॥ ३१ ॥ अत्र
यस्त्वन्तिमः पिण्डो गच्छति जातवेदसम् । भवते का गतिस्तस्य
कं वा समनुगच्छति ॥ ३२ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पिण्डेषु त्रिषु
या गतिः । फलं वृत्तिञ्च मार्गञ्च यश्चैनं प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

पितर ऊचुः । सुमहानेष प्रश्नो वै यस्त्वया समुदीरितः ।
रहस्यमद्भुतञ्चापि तुष्टाः स्म गगणेश्वर ॥ ३४ ॥ एतदेव प्रशंसन्ति
देवाश्च सुनयस्तथा । तेऽप्येवं नाभिजानन्ति पितृकार्यविनिश्चयम्
॥ ३५ ॥ वर्जयित्वा महात्मानं चिरजीविनसुत्तमम् । पितृभक्तस्तु
यो विप्रो वरलक्ष्मी महायथाः ॥ ३६ ॥ त्रयाणामपि पिण्डानां
शुद्धा भगवतो गतिम् । देवदूतेन यत् पृष्टः आद्वस्य विधि-
निश्चयः ॥ ३७ ॥ गतिं त्रयाणां पिण्डानां शृणुष्व्वावहितो मम ।
अपो गच्छति यो ह्यत्र शशिनं ह्येष प्रीणयेत् ॥ ३८ ॥ शशी प्रीण-
यते देवान् पितृश्चैव महामते । भुङ्क्ते तु पत्नी यच्चैषामनुज्ञाता
तु मध्यमम् ॥ ३९ ॥ पुत्रकामा च पुत्रन्तु प्रयच्छन्ति पितामहाः ।
हव्यवाहे तु यः पिण्डो दीयते तन्निबोध मे ॥ ४० ॥ पितरस्तेन
दृष्यन्ति प्रीताः कामान् दिशन्ति च । एतत्ते कथितं सर्वं त्रिषु
पिण्डेषु या गतिः ॥ ४१ ॥ ऋत्विग्भ्यो यजमानस्य पितृत्वमनु-
गच्छति । तस्मिन्नेह नि मन्यन्ते परिहार्थ्यं हि मैथुनम् ॥ ४२ ॥
शुचिना तु सदा आद्वं भोक्तव्यं खिचरोत्तम । ये मया कथिता
दीपास्तौ तथा स्युर्न चान्यथा ॥ ४३ ॥ तस्मात् स्नातः शुचिः चान्तः
आद्वं भुञ्जीत वै द्विजः । प्रजा विवर्द्धते चास्य यश्चैवं सम्प्रयच्छति
॥ ४४ ॥ ततो विद्युत्प्रभो नाम ऋषिराह महातपाः । आदित्य-
तेजसा तस्य तुल्यं रूपं प्रकाशते ॥ ४५ ॥ स च धर्म्मरहस्यानि
शुक्ला शक्रमथाब्रवीत् । तिर्यग्भ्यो निगतान् सर्वान् मर्त्यां हिंसन्ति

मोहिताः ॥ ४६ ॥ कौटान् पिपीलिकान् सर्पान् भेषान् समुद्र-
पक्षिणः । किंलिपुं सुवङ्गप्राप्ताः किंस्त्रिदेषां प्रतिक्रिया ॥ ४७ ॥
ततो द्विगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः । पितरश्च महाभागाः
पूजयन्ति स तं मुनिम् ॥ ४८ ॥

शक्र उवाच । कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां प्रभासं पुष्कराणि च ।
एतानि मनसा ध्यात्वा अवगाहेत्ततो जलम् ॥ ४९ ॥ तथा मुच्येत
पापेन राहणा चन्द्रमा यथा । त्राहं ज्ञातः स भवति निरा-
हारश्च वर्त्तते ॥ ५० ॥ स्युग्रते यो गवां पृष्ठं बालधिञ्च नमस्यति ।
ततो विद्युत्प्रभो वाक्यमभ्यभाषत वासवम् । अयं सूक्ष्मतरो धर्म-
स्तान्निबोध शतक्रतो ॥ ५१ ॥ वृष्टो वटकषायिण अनुलिप्तः प्रिय-
ङ्गुना । क्षीरेण षष्टिकान् भुक्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५२ ॥
श्रूयताञ्चापरं शुद्धं रहस्यमधिचिन्तितम् । श्रुतं मे भाषमाणस्य
स्थाणोः स्थाने ब्रह्मस्यते ॥ ५३ ॥ रुद्रेण सह देवेश तन्निर्वाण
शचीपते । पर्वतारोहणं कृत्वा एकपादो विभावसुम् ॥ ५४ ॥
निरीक्षित निराहार जङ्घबाहुः कृताञ्जलिः । तपसा महता
युक्त उपवासफलं लभेत् ॥ ५५ ॥ रश्मिभिस्तापितोऽर्कस्य सर्वपाप-
मपौहति । शीतकाले तथा शीते एवं पापमपौहति ॥ ५६ ॥
ततः पापात् प्रमुक्तस्य द्युतिर्भवति शश्वती । तेजसा सूर्य्यवद्दीप्तो
भ्राजते सोमवत् पुनः ॥ ५७ ॥ मध्ये त्रिदशवर्गस्य देवराजः शत-
क्रतुः । उवाच मधुरं वाक्यं ब्रह्मस्यतिमनुत्तमम् ॥ ५८ ॥ धर्म-
गुह्यन्तु भगवन् मनुष्याणां सुखावहम् । सरहस्यांश्च यान् दीर्घां-
स्तान् यथावदुदीरय ॥ ५९ ॥

ब्रह्मस्यतिस्वाच । अभिमेहन्ति ये सूर्य्यमनिलं द्विषते च ये ।
हव्यवाहं प्रदीप्तञ्च समिधं ये न जुह्वति ॥ ६० ॥ बालवत्साञ्च ये
धेनुं दुहन्ति क्षीरकारणात् । तेषां दीर्घान् प्रवक्ष्यामि तान्नि-
बोध शचीपते ॥ ६१ ॥ भानुमाननिलश्चैव हव्यत्राहश्च वत्सवः ।

लोकानां मातरश्चैव गावः सृष्टाः स्वयन्मुवा ॥ ६२ ॥ लोकांस्तार-
 चितुं शक्र मत्तप्रथ्वेतेषु देवताः । सर्वे भवन्तः शृण्वन्त एकैकं
 धर्मनिश्चयम् ॥ ६३ ॥ वर्षाणि षड्भीतिन्तु दुर्बन्ताः कुलपांसनाः ।
 स्त्रियः सर्वाश्च दुर्बन्ताः प्रतिमिहन्ति या रविम् ॥ ६४ ॥ अनिल-
 देधिणः शक्र च्यवन्ते गर्भतः प्रजाः । हव्यवाहस्य दीप्तस्य समिधं
 ये न जुह्वति । अग्निकार्येषु वै तेषां हव्यं नाश्नाति पावकः ॥ ६५ ॥
 क्षीरन्तु बालवत्सानां ये पिवन्तीह मानवाः । न तेषां क्षीरपाः
 केचिज्जायन्ते कुलवर्द्धनाः ॥ ६६ ॥ प्रजाक्षयेण युज्यन्ते कुलबंध-
 क्षयेण च । एवमेतत् पुरा दृष्टं कुलवृद्धैर्हिजातिभिः ॥ ६७ ॥
 तस्माद्वज्रानि वज्रानि कार्थ्यं कार्थ्यञ्च नित्यशः । भूतिकामेन
 मत्तप्रन सव्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६८ ॥ ततः सर्वे महाभागा देवताः
 समरुहणाः । ऋषयश्च महाभागाः पृच्छन्ति स पितृस्ततः ॥ ६९ ॥
 पितरः केन तुष्यन्ति मत्तप्रानामपि चेतसाम् । अक्षयञ्च कथं दानं
 श्वेच्च बौद्धं देहिकम् ॥ ७० ॥ आनृण्यं वा कथं मत्तर्ता गच्छेयुः
 केन कर्मणा । एतदिच्छामहे श्रोतुं परं कौतूहलं हि नः ॥ ७१ ॥
 पितरं जघुः । न्यायतो वै महाभागाः संशयः समुदाहृतः ।
 श्रूयतां धेन तुष्यामी मत्तप्रानां साधुकर्मणाम् ॥ ७२ ॥ नील-
 प्रण्डप्रभोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः । वर्षासु दीपकैश्चैव पितृ-
 यामनृणो भवेत् ॥ ७३ ॥ अक्षयं निर्व्यलीकञ्च दानमेतन्महा-
 फलम् । अस्माकं परितोषश्च अक्षयः परिकीर्त्तयेत् ॥ ७४ ॥ अह-
 धानाश्च ये मत्तर्ता आहृषिष्यन्ति सन्ततिम् । दुर्गात्ते तारयिष्यन्ति
 नरकात् प्रपितामहान् ॥ ७५ ॥ पितृणां भाषितं श्रुत्वा हृष्ट-
 रोमां तपोधनः । वृद्धगार्थो महातेजास्तानेव वाक्यमब्रवीत् ॥ ७६ ॥
 के युगा नीलप्रण्डस्य प्रमुक्तस्य तपोधनाः । वर्षासु दीपदानेन
 तथैव च तिलोदकैः ॥ ७७ ॥

पितरं जघुः । नीलप्रण्डस्य काङ्क्षं तोयमभ्युद्धरेद्यदि ।

षष्टिं वर्षसहस्राणि पितरस्तेन तर्पिताः ॥ ७८ ॥ यस्तु शृङ्गगतं
पङ्कं कूलादुद्धृत्य तिष्ठति । पितरस्तेन गच्छन्ति सोमलोकमसं-
शयम् ॥ ७९ ॥ वर्षासु द्दीपदानेन शश्विच्छोभते नरः । तमो-
रूपं न तस्यास्ति द्दीपकं यः प्रयच्छति ॥ ८० ॥ अभावास्यान्तु
धि मर्त्तगाः प्रयच्छन्ति तिलोदकम् । पात्रमौदुम्बरं गृह्य मधुमिश्रं
तपोधन ॥ ८१ ॥ कृतं भवति तैः आहं सरहस्यं यथार्थवत् ।
दृष्टपुष्टमनास्तेषां प्रजा भवति नित्यदा ॥ ८२ ॥ कुलवंशस्य
वृद्धिस्तु पिण्डस्य फलं भवेत् । अद्धानस्तु यः कुर्यात् पितृणा-
मनृणो भवेत् ॥ ८३ ॥ एवमेष समुद्दिष्टः आहकाजक्रमस्तथा ।
विधिः पालं फलञ्चैव यथावदनुकीर्तितम् ॥ ८४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं आह-
धर्मकथने पञ्चविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

भीष्म उवाच । केन ते भवति प्रीतिः कथं तुष्टिञ्च गच्छसि ।
इति पृष्टः सुरेन्द्रेण प्रोवाच हरिरीश्वरः ॥ १ ॥

विष्णु उवाच । ब्राह्मणानां परीवादी मम विद्वेषणं महत् ।
ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः ॥ २ ॥ नित्याभिवाद्या
विप्रेन्द्रा भुक्त्वा पादौ तथात्मनः । तेषां तुष्ट्यामि मर्त्तगानां यश्च
चक्षे बलिं हरेत् ॥ ३ ॥ वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहञ्च जलो-
त्थितम् । उद्धृतां धरणीञ्चैव मूर्द्ध्ना धारयते तु यः ॥ ४ ॥ न
तेषामशुभं किञ्चित् कल्मषं नोपपद्यते । अश्वत्थं रोचनाङ्गाञ्च
पूजयेद्यो नरः सदा ॥ ५ ॥ पूजितञ्च जगत्सेन सद्देवासुरमानुषम् ।
स्तेन हृदयेण तेषाञ्च पूजां गृह्णामि तत्त्वतः ॥ ६ ॥ पूजा ममैषा
नान्यस्य यावत्सीकाः प्रतिष्ठिताः । अन्यथा हि वृथा मर्त्तगाः पूजय-
न्त्यस्यबुद्धयः । नाहं तत् प्रतिगृह्णामि न सा तुष्टिकरी मम ॥ ७ ॥

इन्द्र उवाच । चक्रं पादौ वराहञ्च ब्राह्मणञ्चापि वामनम् ।
उद्धृतां धरणीञ्चैव किमर्थं त्वं प्रशंससि ॥ ८ ॥ भवान् सृजति
भूतानि संहरसि प्रजाः । प्रकृतिः सर्वभूतानाम्भर्तृप्रानाञ्च सना-
तनी ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । सम्प्रहस्य ततो विष्णुरिदं वचनमब्रवीत् ।
चक्रेण निहता दैत्याः पद्भ्यां क्रान्ता वसुधराः ॥ १० ॥ वाराह-
रूपमास्थाय हिरण्याक्षो निपातितः । वामनं रूपमास्थाय जितो
राजा मया बलिः ॥ ११ ॥ परितुष्टो भवान्येवं मानुषाणां महा-
त्मनाम् । तस्यां ये पूजयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥ १२ ॥
अपि वा ब्राह्मणं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमागतम् । ब्राह्मणाग्रगङ्गि-
दक्षा अमृतं तस्य भोजनम् ॥ १३ ॥ ऐन्द्रीं सन्ध्यामुपासित्वा
आदित्याभिमुखः स्थितः । सर्वतीर्थेषु स स्नातो मुच्यते सर्व-
किल्बिषैः ॥ १४ ॥ एतद्दः कथितं गुह्यमखिलेन तपोधनाः । संशयं
पृच्छमानानां किञ्चूयः कथयाम्यहम् ॥ १५ ॥

बलदेव उवाच । श्रूयतां परमं गुह्यं मानुषाणां सुखावहम् ।
अजानन्तो यद्बुधाः क्षिप्यन्ते भूतपीडिताः ॥ १६ ॥ कल्पमुत्पाद्य
यो मर्त्याः सृष्टिर्हा वैष्टं दधि । सर्षपञ्च प्रियङ्गुञ्च कल्पात्
प्रतिमुच्यते ॥ १७ ॥ भूतानि चैव सर्वाणि अग्रतः पृष्ठतोऽपि वा ।
उच्छिष्टञ्चापि शूद्रेषु वर्जयन्ति तपोधनाः ॥ १८ ॥

देवा जवुः । प्रगृह्णीदुम्बरं पात्रं तोयपूर्खमुदङ्मुखः । उप-
वासन्तु गृह्णीयात् यदा सङ्कल्पदीदृश्रतम् ॥ १९ ॥ देवतास्तस्य
तुष्यन्ति कामिकञ्चापि सिद्धयति । अन्यथा हि त्रया मर्त्या कुर्वते
सङ्कल्पबुद्धवः ॥ २० ॥ उपवासे बली चापि ताम्रपात्रं विधिष्यते ।
बलिं भिक्षां तथार्घ्यञ्च पितृणाञ्च तिलोदकम् ॥ २१ ॥ ताम्रपात्रेण
दातव्यमन्यथाल्पफलं भवेत् । गुह्यमेतत् समुद्दिष्टं यथा तुष्यन्ति
देवताः ॥ २२ ॥

धर्म उवाच । राजपौरुषिके विप्रे वाणिके परिचारिके ।
 गोरक्षके वाणिजके तथा कारुण्यशीलवे ॥ २३ ॥ मित्रद्रुह्यनधी-
 याने यश्च स्याद्गृहलीपतिः । एतेषु दैवं पैत्रं वा न दैवं स्यात्
 कथञ्चन ॥ २४ ॥ पिण्डदास्तस्य ह्यीयन्ते न च प्रीणाति वै पितॄन् ।
 अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ॥ २५ ॥ पितरस्तस्य
 देवाश्च अन्नयश्च तथैव हि । निराशाः प्रतिगच्छन्ति अतिथेरप्रति-
 ग्रहात् ॥ २६ ॥ स्त्रीत्रैर्गोत्रैः कृतत्रैश्च ब्रह्मत्रैर्गुरुतल्पगैः । तुल्य-
 दीपो भवत्येभिर्यस्यातिथिरनर्क्षितः ॥ २७ ॥

अग्निस्वाच । पादमुद्यम्य यो मर्त्तः सृष्टेर्ज्ञाञ्च सुदुर्मतिः ।
 ब्राह्मणं वा वहाभागं दीप्यमानं तथानलम् ॥ २८ ॥ तस्य दोषान्
 प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व समाहिताः । दिवं सृष्ट्वत्यशब्दोऽस्य
 तस्यन्ति पितरश्च वै ॥ २९ ॥ वैमनस्यश्च देवानां कृतं भवति
 पुष्कलम् । पावकश्च महातेजा ह्ययं न प्रतिगृह्णाति ॥ ३० ॥
 आजन्मनां शतञ्चैव नरके पच्यते तु सः । निष्कृतिञ्च न तस्यापि
 अनुमन्यन्ति कर्हिचित् ॥ ३१ ॥ तस्माद्भावो न पादेन स्पष्टव्या वै
 कदाचन । ब्राह्मणश्च महातेजा दीप्यमानस्तथानलः ॥ ३२ ॥
 अह्वानेन मर्त्तं न आत्मनो हितमिच्छता । एते दीषा मया
 प्रोक्तास्त्रिषु यः पादमुत्सृजेत् ॥ ३३ ॥

विश्वामित्र उवाच । अयतां परमं गुञ्जं रक्षस्यं धर्मसंहि-
 तम् । परमान्नेन यो दद्यात् पितृणामौपचारिकम् ॥ ३४ ॥
 गजच्छायायां पूर्वस्थां कृतपे दक्षिणामुखः । यदा भाद्रपदे मासि
 भवते बङ्गले मघा ॥ ३५ ॥ अयतां तस्य दानस्य यादृशो गुण-
 विस्तरः । कृतं तेन महच्छ्राद्धं वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ३६ ॥

गाव जचुः । बङ्गले समङ्गे ह्यकुतोभये च क्षेमे च सखेव हि
 भूयसी च । यथापुरा ब्रह्मपुरे सवत्सा शतक्रतोर्वज्रधरस्य यश्चै
 ॥ ३७ ॥ भूयश्च या विष्णुपदे स्थिता या विभावसोश्चापि पथे

स्थितायाः । देवाश्च सर्वे सच्च नारदेन प्रकुर्वते सर्वसहेति नाम
मन्त्रेणैतेनाभिनन्देत यो वै विमुच्यते पापकृतेन कर्मणा । लोका-
नवाप्नोति पुरन्दरस्य गवां फलं चन्द्रमसो द्युतिञ्च ॥ ३८ ॥ एतं
हि मन्त्रं त्रिदशभिजुष्टं पठेत यो पर्वसु गोष्ठमध्ये । न तस्य पापं
न भयं न शोकः सहस्रनेत्रस्य च याति लोकम् ॥ ४० ॥

भीष्म उवाच । अथ सप्त महाभागा ऋषयो लोकविश्रुताः ।
वशिष्ठप्रमुखाः सर्वे ब्रह्माणं पद्मसम्भवम् । प्रदक्षिणामभिक्रम्य सर्वे
प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ ४१ ॥ उवाच वचनं तेषां वशिष्ठो ब्रह्म-
वित्तमः । सर्वप्राणिहितं प्रज्ञं ब्रह्मक्षेत्रे विशेषतः ॥ ४२ ॥ द्रव्य-
हीनाः कथं मर्त्तगा दरिद्राः साधुवृत्तयः । प्राप्नुवन्तीह यज्ञस्य
फलं केन च कर्मणा ॥ ४३ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्रह्मा वचन-
मब्रवीत् ॥ ४४ ॥

ब्रह्मोवाच । अहो प्रज्ञो महाभागा गूढार्थः परमः शुभः ।
सूक्तः अथांश्च मर्त्तगानां भवद्भिः समुदाहृतः ॥ ४५ ॥ अयतां
सर्वमाख्यास्ये निखिलेन तपोधनाः । यथा यज्ञफलं मर्त्तगैर्लभते
नात्र संशयः ॥ ४६ ॥ पौषमासस्य शुक्ले वै यदा युज्येत रोहिणी ।
तेन नक्षत्रयोगेन आकाशशयनी भवेत् ॥ ४७ ॥ एकवस्त्रः शुचिः
स्नातः अह्वानः सनाहितः । सोमस्य रश्मयः पीत्वा महायज्ञ-
फलं लभेत् ॥ ४८ ॥ एतद्दः परमं शुद्धं कथितं दिजसत्तमाः ।
यस्मां भवन्तः पृच्छन्ति सूक्ततत्त्वार्थदर्शिनः ॥ ४९ ॥

द्वत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं

षड्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

विभावसु उवाच । सलिलस्याञ्जलिं पूर्यमन्नताश्च घृतोत्तराः ।
सोमस्योत्तिष्ठमानस्य तप्यलञ्जाहतांश्च तान् ॥ १ ॥ स्थितो ह्यभि-

सुखि मर्त्याः पौर्षिणास्यां वलिं हरेत् । अग्निकार्यं कृतं तिन-
ज्जताद्यास्याग्नेयस्त्रयः ॥ २ ॥ वनस्पतिन्तु यो हन्याद्दमावास्या-
मबुद्धिमान् । अपि ह्येकेन पत्रेण लिप्यते ब्रह्महत्याया ॥ ३ ॥
दन्तकाष्ठन्तु यः खाद्दिदमावास्यामबुद्धिमान् । हिंसितश्चन्द्रमास्तेन
पितरश्चोद्विजन्ति च ॥ ४ ॥ हव्यं न तस्य देवाश्च प्रतिगृह्णन्ति
पर्वसु । कुप्यन्ति पितरस्तस्य कुलवंशोऽस्य क्षीयते ॥ ५ ॥

श्रीरुवाच । प्रकीर्षं भाजनं यत्र पानभाण्डमथासनम् ।
योषितश्चैव हन्यन्ते कश्मलोपहते गृहे ॥ ६ ॥ देवताः पितरश्चैव
उत्सवे पर्वणीषु वा । निराशास्तस्य गच्छन्ति कश्मलोपहताह-
गृहात् ॥ ७ ॥

अङ्गिरा उवाच । यस्तु सम्वत्सरं पूर्यं दद्याद्दीपं करञ्जके ।
सर्वर्चलामूलहस्तः प्रजास्तस्य विवर्द्धते ॥ ८ ॥

गार्ग्य उवाच । आतिथ्यं स्ततं कुर्याद्दीपं दद्यात् प्रतिश्रये ।
वर्जयानो दिवास्वामं न च मांसानि भक्षयेत् ॥ ९ ॥ गोब्राह्मणं
न हिंस्याच्च पुष्कराणि च कीर्तयेत् । एष श्रेष्ठतमो धर्मः सर-
हस्यो महाफलः ॥ १० ॥ अपि क्रतुशतैरिद्धा हव्यं गच्छति
तद्विः । न तु क्षीयन्ति ते धर्माः अहधानैः प्रयोजिताः ॥ ११ ॥
इदञ्च परमं शुद्धं सरहस्यं निबोधत । आङ्गकाले च दैवे च
तैथिके पर्वणीषु च ॥ १२ ॥ रजस्वला च या नारी श्वित्रिका-
पुत्रिका च या । एतामिश्चक्षुषा दृष्टं हविर्नाञ्जन्ति देवतः ॥ १३ ॥
पितरश्च न तुष्यन्ति वर्षाण्यस्य त्रयोदश ॥ १४ ॥ शुक्लवासाः शुचि-
भूत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । कीर्तयेद्भारतश्चैव तथा स्या-
दचर्यं हविः ॥ १५ ॥

धौम्य उवाच । भिन्नभाण्डञ्च खट्वाञ्च कुक्कुटं शुनकं तथा ।
अप्रशस्तानि सर्वाणि यश्च वृद्धी गृहेरुहः ॥ १६ ॥ भिन्नभाण्डे
कलिं प्राहुः खट्वाद्याञ्च धनक्षयः । कुक्कुटे शुनि वा चैव
५० अ ८०

हविर्नाशन्ति देवताः । वृक्षमूले ध्रुवं सत्त्वं तस्माद्दृष्टं न रोप-
येत् ॥ १७ ॥

यमदह्निस्त्वाच । यो यजेदश्वमेधेन वाजपेयश्रुतेन च ।
अवाकशिरावलम्बेत सत्रं वा स्फूर्तिमाहरेत् ॥ १८ ॥ न चास्य
हृदयं शुद्धं नरकं स ध्रुवं व्रजेत् । तुल्यं यज्ञश्च सत्यञ्च हृदयस्य
च शुद्धता ॥ १९ ॥ शुद्धेन मनसा दत्त्वा शक्तुप्रस्थं द्विजातये ।
ब्रह्मलोकमनुप्राप्तः पर्याप्तं तन्निर्दग्धनम् ॥ २० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं दैव-
रहस्ये सप्तविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

वायुस्त्वाच । किञ्चिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि मानुषाणां सुखावहम् ।
सरहस्याश्च ये दीषास्तान् शृणुध्वं समाहितः ॥ १ ॥ चतुरो
वार्षिकान् मासान् यो ददाति तिलोदकम् । भोजनञ्च यथा शक्त्या
ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ २ ॥ अग्निकार्यञ्च कर्तव्यं परमान्देन भोज-
नम् । दीपकश्चापि कर्तव्यः पितॄणां सतिलोदकः ॥ ३ ॥ एतेन
विधिना मर्त्याः अद्धानः समाहितः । पशुबन्धशतस्येह फलं
प्राप्नोति पुष्कलम् ॥ ४ ॥ इदञ्चैव परं गुह्यमप्रशस्तं निबोधत ।
अग्नेस्तु वृषलो नेता हविर्मूढाश्च योषितः । मन्यते धर्मं एवेति
स चाधर्मण लिप्यते ॥ ५ ॥ अन्नयस्तस्य कुप्यन्ति शूद्रयोनिं स
गच्छति । पितरश्च न तुष्यन्ति सह दैवैर्विशेषतः ॥ ६ ॥ प्राय-
श्चित्तन्तु यत्तत्र ब्रुवतस्तन्निबोध मे । यत् कृत्वा तु नरः सम्यक्
सुखी भवति विच्चरः ॥ ७ ॥ गवां मूत्रपुरीषिण पयसा च घृतेन
च । अग्निकार्यं त्र्यहं कुर्यान्निराहारः समाहितः ॥ ८ ॥ ततः
सम्बल्लरे पूर्य प्रतिगृह्णन्ति देवताः । हृष्यन्ति पितरश्चास्य आद-

काल उपस्थिते ॥ ८ ॥ एष च्छधर्मो धर्मश्च सरहस्यः प्रकीर्तितः ।
मर्त्तगानां स्वर्गकामानां प्रेत्य स्वर्गः सुखावहः ॥ १० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म-
कथने अष्टाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

लोमश उवाच । परदारेषु धी शक्ता अकृता दारसंग्रहम् ।
निराशाः पितरस्त्रेषां आहकाले भवन्ति ते ॥ १ ॥ परदाररति-
र्यश्च यश्च बन्धग्रासुपासते । ब्रह्मस्वं हरते यश्च समदोषा भवन्ति-
ते ॥ २ ॥ असम्भाष्या भवन्त्येते पितृणां नात्र संग्रहः । देवताः
पितरश्चैषां नाभिनन्दन्ति तद्विः ॥ ३ ॥ तस्मात् परस्य वै दारां-
स्यजेदन्धग्राह्यं योषितम् । ब्रह्मस्वं हि न हर्त्तव्यमात्मनोहित-
मिच्छता ॥ ४ ॥ अयताञ्चापरं गुह्यं रहस्यं धर्मसंहितम् ।
अद्धानेन कर्त्तव्यं गुरुणां वचनं सदा ॥ ५ ॥ हादृशां पीर्य-
मास्याञ्च मासि मासि घृताक्षतम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत् तस्य
पुण्यं निबोधत ॥ ६ ॥ सोमश्च बर्जते तेन समुद्रश्च मत्तोदधिः ।
अश्वमेधचतुर्भागं फलं सृजति वासवः ॥ ७ ॥ दानेनैतेन तेजस्वी
वीर्यवांश्च भवेन्नरः । प्रीतश्च भगवान् सोम इष्टान् कामान् प्रय-
च्छति ॥ ८ ॥ अयताञ्चापरो धर्मः सरहस्यो महाफलः । इमं
कलियुगं प्राप्य मानुषाणां सुखावहः ॥ ९ ॥ कल्पमुत्थाय धी
मर्त्तगः स्नातः शुद्धेन वाससा । तिलपात्रं प्रयच्छेत् ब्राह्मणेभ्यः
समाहितः ॥ १० ॥ तिलोदकन्तु धी दद्यात् पितृणां मधुना सह ।
दीपकं कुशरश्चैव अयतां तस्य यत् फलम् ॥ ११ ॥ तिलपात्रे फलं
प्राह भगवान् पाकशासनः । गोप्रदानञ्च यः कुर्याद्भूमिदानञ्च
शाश्वतम् ॥ १२ ॥ अग्निष्टोमञ्च धी यज्ञं यजेत् बद्धदक्षिणम् ।
तिलपात्रं सहैतेन समं मन्यन्ति देवताः ॥ १३ ॥ तिलोदकं सदा

आहो मन्यन्ते पितरोऽक्षयम् । दीपे च कृशरे चैव प्रीयन्तेऽस्य
पितामहाः ॥ १४ ॥ स्वर्गं च पितृलोके च पितृदेवाभिपूजितम्
एवमेतन्मयोद्दिष्टमृषिदृष्टं पुरातनम् ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं लोमश-
रहस्ये एकीनत्रिंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

भौष उवाच । ततस्त्वृषिगणाः सर्वे पितरश्च सदेवताः ।
अरन्धतीं तपोवृद्धामपृच्छन्त समाहिताः ॥ १ ॥ अरन्धती तपो-
वृद्धा समानव्रतचारिणी । समानशीला वीर्य्याण वशिष्ठस्य महा-
त्मनः ॥ २ ॥ त्वत्तो धर्मरहस्यानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् । यत्ते
शुद्धतमं मद्दे तत् प्रभाषितुमर्हसि ॥ ३ ॥

अरन्धत्युवाच । तपोवृद्धिर्मया प्राप्ता भवतां स्मरणेन वै ।
भवताञ्च प्रसादेन धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ ४ ॥ सगुह्यान्
सरहस्यांश्च तान् शृणुध्वमशेषतः । अह्मधाने प्रयोक्तव्या यस्य
शुद्धं तथा मनः ॥ ५ ॥ अह्मधानो मानी च ब्रह्महा गुस्तल्पगः ।
असम्भाष्या हि चत्वारो नैषां धर्मं प्रकाशयेत् ॥ ६ ॥ अह्न्यहनि
यो दद्यात् कपिलां हादशाः समाः । मासि मासि च सत्रेण यो
यजेत सदा नरः ॥ ७ ॥ गवां शतसहस्रञ्च यो दद्याज्जैष्ठपुष्करे ।
न तद्धर्मफलं तुल्यमतिथिर्यस्य तुष्यति ॥ ८ ॥ अयतां चापरो
धर्मो मनुष्याणां सुखावहः । अह्मधानेन कर्तव्यः सरहस्यो महा-
फलः ॥ ९ ॥ कल्पसुखाय गोमध्ये बृहत्तमं दमान् सहोदकान् ।
तन्निंप्रिच्छेद्देवां मध्ये मस्तकेन च तज्जलम् ॥ १० ॥ प्रतीच्छेत
निराहारस्तस्य धर्मफलं शृणु । अयन्ते यानि तीर्थानि त्रीषु
लोकेषु कर्हिचित् ॥ ११ ॥ सिद्धचारणजुष्टानि सेवितानि मनी-
षिभिः । अभिषेकः समस्तेषां गवां शृङ्गोदकस्य च ॥ १२ ॥ साध-

साध्विति चोद्दिष्टं देवतैः पितृभिस्तथा । भूतैश्चैव सुसन्तुष्टैः पूजिता
साध्यरुन्धती ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच । ब्रह्मो धर्मो महाभागी सरहस्य उदाहृतः ।
वरं ददानि ते धन्ये तपस्ते बर्हेतां सदा ॥ १४ ॥

यम उवाच । रमणीया कथा दिव्या शुभ्रतो वा मया श्रुता ।
श्रूयतां चित्रगुप्तस्य भाषितं मम च प्रियम् ॥ १५ ॥ रहस्यं धर्म-
संयुक्तं शक्यं श्रोतुं महर्षिभिः । अद्धानेन मर्त्तन आत्मनो
हितमिच्छता ॥ १६ ॥ न हि पुण्यं तथा पापं कृतं किञ्चिद्दिन-
स्थिति । पर्वकाले च यत् किञ्चिदादित्यञ्चाधितिष्ठति ॥ १७ ॥
प्रेतलोकं गते मर्त्तं तत्तत् सर्वं विभावसुः । प्रतिजानाति पुण्यात्मा
तच्च तत्रोपयुज्यते ॥ १८ ॥ किञ्चिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि चित्रगुप्तमतं
शुभम् । पानीयञ्चैव दीपञ्च दातव्यं सततं तथा ॥ १९ ॥ उपा-
नहौ च ह्यत्रञ्च कपिलाञ्च यथातथम् । पुष्करे कपिला देया
ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ २० ॥ अग्निहोत्रञ्च यत्नेन सर्वशः प्रति-
पालयेत् । अयञ्चैवापरो धर्मश्चित्रगुप्तेन भाषितः ॥ २१ ॥ फल-
मस्य पृथक्त्वेन श्रोतुमर्हन्ति सत्तमाः । प्रलयं सर्वभूतैस्तु गन्तव्यं
कालपर्ययात् ॥ २२ ॥ तत्र दुर्गमनुप्राप्ताः क्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ।
दृष्टमाना विपच्यन्ते न तत्रास्ति पलायनम् ॥ २३ ॥ अन्धकारं
तमो घोरं प्रविशन्त्यल्पबुद्धयः । तत्र धर्मं प्रवक्ष्यामि धेन दुर्गाणि
सन्तरेत् ॥ २४ ॥ अल्पव्ययं महार्थञ्च प्रेत्य चैव सुखोदयम् ।
पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेत्य लोके विधिषतः ॥ २५ ॥ तत्र पुण्यो-
द्दका नाम नदी तेषां विधीयते । अक्षयं सलिलं तत्र शीतलं
ञ्चान्तोपमम् ॥ २६ ॥ स तत्र तीर्थं पिवति पानीयं यः प्रयच्छति ।
प्रद्वीपस्य प्रदानेन श्रूयतां गुणविस्तरः ॥ २७ ॥ तमोऽन्धकारं
नियतं द्वीपदो न प्रपश्यति । प्रमाञ्चास्य प्रयच्छन्ति सोमभास्कर-
पावकाः ॥ २८ ॥ देवताश्चानुमन्यन्ते विमलाः सर्वतो दिशः ।

द्योतते च यथादित्यः प्रेतलोकगतो नरः ॥ २९ ॥ तस्माद्दीपः प्रदा-
 तव्यः पानीयञ्च विशेषतः । कपिलां धीं प्रयच्छन्ति ब्राह्मणे वेद-
 पारगे ॥ ३० ॥ पुष्करे च विशेषेण श्रूयतां तस्य यत् फलम् ।
 गोशतं सत्तृषं तेन दत्तं भवति श्राश्रितम् ॥ ३१ ॥ पापं कर्म च
 यत् किञ्चित् ब्रह्महत्यासमं भवेत् । शोषयेत् कपिला ह्येका
 प्रदत्तं गोशतं यथा ॥ ३२ ॥ तस्मात्तु कपिला देया कौमुद्यां ज्येष्ठ-
 पुष्करे । न तेषां विषमं किञ्चिन्न दुःखं न च कण्टकाः ॥ ३३ ॥
 उपानहौ च यो दद्यात् पात्रभृते द्विजोत्तमे । कृत्रदाने सुखां
 ङ्गायां लभते परलोकगः ॥ ३४ ॥ न हि दत्तस्य दानस्यं नाशी-
 ऽस्तीह कदाचन । चित्रगुप्तमतं श्रुत्वा हृष्टरोमा विभावसुः ॥ ३५ ॥
 उवाच देवताः सर्वाः पितृभ्यैव महाद्युतिः । श्रुतञ्च चित्रगुप्तस्य
 धर्मगुह्यं महात्मनः ॥ ३६ ॥ अद्दधानाश्च धीं मर्त्तगा ब्राह्मणेषु
 महात्मसु । दानमेतत् प्रयच्छन्ति न तेषां विद्यते भयम् ॥ ३७ ॥
 कर्मदोषास्त्रिभे पञ्च धेषां नास्तीह निष्कृतिः । असम्भाष्या अना-
 चारा वर्जनीया नराधमाः ॥ ३८ ॥ ब्रह्महा चैव गोघ्नश्च पर-
 दाररतश्च यः । अशद्दधानश्च नरः स्त्रियं यश्चोपजीवति ॥ ३९ ॥
 प्रेतलोकगता ह्येते नरके पापकर्मिणः । पच्यन्ते वै यथा मीनाः
 पूयशीणितभोजनाः ॥ ४० ॥ असम्भाष्याः पितृणाञ्च दिवानाञ्चैव
 पञ्च वै । स्नातकानाञ्च विप्राणां धेऽपि चान्ये तपोधनाः ॥ ४१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे चित्र-
 गुप्तरहस्ये त्रिंशद्दधिकशतोऽध्यायः ॥ १३० ॥

भीष्म उवाच । ततः सर्वं महाभागा देवाश्च पितरश्च ह ।
 ऋषयश्च महाभागाः प्रमथान् वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥ भवन्तो वै
 महाभागा अपरोक्षनिशाचराः । उच्छिष्टानशुचीन् चुद्रान् कथं

हिंसय मानवान् ॥ २ ॥ के च क्षुताः प्रतीघाता येन मर्त्तगान्
हिंसय ! रक्षोघ्नानि च कानि स्युर्यैर्गृहेषु प्रनश्यथ ॥ ३ ॥ योतु-
मिच्छामि युष्माकं सर्वमेतन्निश्चाचराः ॥ ४ ॥

प्रमथा जचुः । मैथुनेन सदीच्छिष्टाः कृते चैवाधरोत्तरे ।
मोहान्मांसानि खादित वृक्षमूले च यः स्वपेत् ॥ ५ ॥ आमिषं
शीर्षतो यस्य पादतो यस्य संविशेत् । एतदुच्छिष्टकं सर्वं बद्ध-
च्छिद्राश्च मानवाः ॥ ६ ॥ उदके चाप्यमेध्यानि श्लेष्माणञ्च प्रमुञ्चति ।
एते भक्ष्याश्च बध्याश्च मानुषा नात्र संशयः ॥ ७ ॥ एवं शीलसमा-
चारान् धर्षयामी हि मानवान् । अयूयताञ्च प्रतीघातान् यैर्न शक्नुम
हिंसितुम् ॥ ८ ॥ गीरोचनासमालम्बो वाचाहस्तश्च यो भवेत् ।
घृताक्षतञ्च यो दद्यान्मस्तके तत्परायणः ॥ ९ ॥ ये च मांसं न
खादन्ति तान्भक्ष्यम हिंसितुम् । यस्य चाग्निर्गृहे नित्यं दिवा
रात्रौ च दीप्यते ॥ १० ॥ तरक्षीश्चर्मदंष्ट्राश्च तथैव गिरिकच्छपः ।
आज्य धूमो विडालश्च ह्यागः कृष्णोऽथ पिङ्गलः ॥ ११ ॥ घषा-
मेत नि तिष्ठन्ति गृहेषु गृहजेधिनाम् । तान्यघृथाण्यगाराणि
पिप्रितामैः सुहारुणैः ॥ १२ ॥ लोकानस्रदिधा ये च विचरन्ति
वथासुखाः । तस्माद्वितानि गृहेषु रक्षोघ्नानि विशाम्पते । एतदः
कथितं सर्वं यत्र वः संशयो महान् ॥ १३ ॥

द्वत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं प्रमथ-

रहस्ये एकत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

भीष्म उवाच । ततः पद्मप्रतीकाग्रः पद्मोद्भूतः पितामहः ।
उवाच वचनं देवान् वासवञ्च शचीपतिम् ॥ १ ॥ अयं महाबली
नागो रसातलचरो बली । तेजस्वी रेणुको नाम महास्र-
पराक्रमः ॥ २ ॥ अतितेजस्विनः सर्वे महावीर्या महागजाः ।

धारयन्ति महीं कृत्स्नां सयैलवनकामनाम् ॥ ३ ॥ भवद्भिः
समनुञ्जाती रेणुकस्तान्महागजान् । धर्मगुह्यानि सर्वाणि गत्वा
पृच्छतुं तत्र वै ॥ ४ ॥ पितामहवक्त्रः श्रुत्वा ते देवा रेणुकं तदा ।
प्रेषवाभासुरव्यग्रा यत्र ते धरणीधराः ॥ ५ ॥

रेणुकं उवाच । अनुञ्जातोऽस्मि देवैश्च पित्रभिश्च महाबलाः ।
धर्मगुह्यानि युष्माकं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । कथयध्वं महा-
भागा यद्वस्तत्त्वं मनीषितम् ॥ ६ ॥

दिग्गजा जवुः । कार्तिके मासि चाश्लेषा बद्धलक्षाष्टमी
श्रिया । तेन नक्षत्रयोगेन यो ददाति शुद्धोदनम् ॥ ७ ॥ इमं
मन्त्रं जपन् आङ्गे यताहारो ह्यकीपनः । बलदेवप्रभृतयो धी
नागा बलवत्तराः ॥ ८ ॥ अनन्ता ह्यक्षया नित्यं भोगिनः सुमहा-
बलाः । तेषां कुलीङ्गवा धी च महाभूता भुजङ्गमाः ॥ ९ ॥ ते
मे बलिं प्रयच्छन्तु बलतैजोभिष्टुब्धधी । यदा नारायणः श्रीमानु-
ज्जहार वसुधराम् ॥ १० ॥ तद्वलं तस्य देवस्य धरासुद्धरतस्तथा ।
एवमुक्त्वा बलिन्तत्र वल्मीके तु निवेदयेत् ॥ ११ ॥ गजेन्द्रकुसुमा-
कौशं नीलपखानुलैपनम् । निर्वपेत्तन्तु वल्मीके अस्तं याते
द्दिवाकरे ॥ १२ ॥ एवं तुष्टास्ततः सर्वे अधस्ताद्धारपीडिताः ।
यमं तं नावबुध्यामी धारयन्ती वसुधराम् ॥ १३ ॥ एवं मन्या-
महे सर्वं भारतीति निरपेक्षिणः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा
वा यद्युपेक्षिताः ॥ १४ ॥ एवं सम्बत्सरं कृत्वा दानं बद्धफलं भवेत् ।
वल्मीके बलिमाहाय तन्मौ बद्धफलं मतम् ॥ १५ ॥ धी च नागा
महावीर्यास्त्रिषु लोकेषु कृत्स्नयः । कृतातिथ्या भवेयुस्ते शतं
धर्माणि तत्त्वतः ॥ १६ ॥ दिग्गजानाञ्च तच्छ्रुत्वा देवताः पितर-
स्तथा । ऋषयश्च महाभागाः पूजयन्ति च रेणुकम् ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनकेपर्वणि दानधर्मं दिग्गज-
रक्षस्यै ब्राह्मिण्यधिक्यतोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

भहे प्रवर उवाच । सारसुदृष्ट्य युष्माभिः साधु धर्म उदा-
 हृतः । धर्मगुह्यमिदं मत्तः शृणुष्वं सर्व एव ह ॥ १ ॥ येषां
 धर्माश्रिता बुद्धिः अद्धानाश्च ये नराः । तेषां स्यादुपदेष्टव्यः
 सरहस्यो महाफलः ॥ २ ॥ निरुद्विग्नस्तु यो दद्यान्मासमेकं
 गवाङ्गिकम् । एकभक्तं तथास्त्रीयाच्छूयतां तस्य यत् फलम् ॥ ३ ॥
 इमा गावो महाभागाः पवित्रं परमं कृताः । त्रीँह्लोकान् धार-
 यन्ति स सदैवासुरमानुषान् ॥ ४ ॥ तासु चैव महापुण्यं शुश्रूषा
 च महाफला । अहन्यहनि धर्मण युज्यते वै गवाङ्गिके ॥ ५ ॥
 मया ह्येता ह्यनुज्ञाताः पूर्वमासन् कृते युगे । ततोऽहमनुनीतो
 वै ब्रह्मणा पद्मयोनिना ॥ ६ ॥ तस्माद्भुजस्थानगतस्तिष्ठत्युपरि मे
 वृषः । रमेऽहं सह गोभिश्च तस्मात् पूज्याः सदैव ताः ॥ ७ ॥
 महाप्रभावा वरदा वरान् दद्युर्मुपासिताः । ता गावोऽस्मानु-
 मन्यन्ते सर्वकर्मसु यत् फलम् । तस्य तत्र चतुर्भांगो यो ददाति
 गवाङ्गिकम् ॥ ८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं महा-
 देवरहस्ये त्रयस्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

स्कन्द उवाच । ममाप्यनुमतो धर्मस्तं शृणुष्वं समाहिताः ।
 नीलषण्डस्य शृङ्गाभ्यां गृहीत्वा मृत्तिकान्तु यः ॥ १ ॥ अभिषेकं
 त्रपञ्चं कुर्यात्तस्य धर्मं निबोधत । शोधयेद्गुह्यं सर्वमाधिपत्यं पस्वत
 च ॥ २ ॥ यावच्च जायते मर्त्तप्रस्तावत् शूरो भविष्यति । इद-
 च्चाप्यपरं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ॥ ३ ॥ प्रगृह्योडुम्बरं पात्रं
 पक्वान्नं मधुना सह । सोमस्योत्तिष्ठमानस्य पौर्षमास्यां बलिं
 हरेत् ॥ ४ ॥ तस्य धर्मफलं नित्यं अद्धाना निबोधत । साध्या
 रुद्रस्तथादित्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ॥ ५ ॥ मरुतो वसवश्चैव

प्रतिगृह्णन्ति तं बलिम् । सीमश्च वर्द्धते तेन समुद्रश्च महीदधिः ।
एष धर्मो मवीद्दृष्टः सरहस्थः सुखावहः ॥ ६ ॥

विष्णुर्वाच । धर्मगुह्यानि सर्वाणि देवतानां महात्मनाम् ।
ऋषीणाञ्चैव गुह्यानि यः पठेद्दक्किकं सदा ॥ ७ ॥ शृणुयाद्वा-
नसूयश्च अद्धानः समाहितः । नास्य विघ्नः प्रभवति भयञ्चास्य
न विद्यते ॥ ८ ॥ धी च धर्माः शुभाः पुण्याः सरहस्था उदाहृताः ।
तेषां धर्मफलं तस्य यः पठेद्द्विजितेन्द्रियः ॥ ९ ॥ नास्य पापं
प्रभवति न च पापेन लिप्यते । पठित्वा आवयित्वापि श्रुत्वा च
लभते फलम् ॥ १० ॥ भुञ्जते पितरो देवा हव्यं कव्यमथाक्षयम् ।
आवयंश्चापि विप्रेन्द्रान् पर्वसु प्रयतो नरः ॥ ११ ॥ ऋषीणां देव-
तानाञ्च पितृणाञ्चैव नित्यदा । भवत्यभिमतः श्रीमान् धर्मेषु प्रयतः
सदा ॥ १२ ॥ कृत्वापि पापकं कर्म महापातकवर्जितम् । रहस्य-
धर्मं श्रुत्वेभं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच । एतद्धर्मरहस्यं वै देवतानां नराधिप ।
व्यासीद्दृष्टं मया प्रोक्तं सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ १४ ॥ पृथिवी रत्न-
सम्पूर्णा ज्ञानज्ञेदमनुत्तमम् । द्रुमेव ततः आव्यमिति मन्येत धर्म-
वित् ॥ १५ ॥ नाश्रद्धधानाय न नास्तिकाय न नष्टधर्माय न
निर्घृणाय । न हेतुदुष्टाय गुरुदुहे च नात्मात्मभूताय निवेद्य-
मेतत् ॥ १६ ॥

द्वत्यनुभासनपर्वणि आनुभासनिकपर्वणि दानधर्मं देव-
रहस्ये चतुस्त्रिंशद्दधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । के भोज्या ब्राह्मणस्येह के भोज्याः
क्षत्रियस्य च । तथा वैश्यस्य के भोज्याः के च शूद्रस्य भारत ॥१॥
भीष्म उवाच । ब्राह्मणा ब्राह्मणस्येह भोज्या धी वैव

चतुरिधाः । वैश्याश्चापि तथा भोज्याः शूद्राश्च परिवर्जिताः ॥ २ ॥
 ब्राह्मणाः चतुरिधा वैश्या भोज्या वै चतुरियस्य ह । वर्जनीयास्तु
 वै शूद्राः सर्वभक्ष्या विकर्मिणः ॥ ३ ॥ वैश्यास्तु भोज्या विप्राणां
 चतुरियाणां तथैव च । नित्यात्मयो विविक्ताश्च चातुर्मास्यरताश्च
 धे ॥ ४ ॥ शूद्राणामथ यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् । मलं
 नृणां स पिवति मलं भुङ्क्ते जनस्य च ॥ ५ ॥ शूद्राणां यस्तथा
 भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् । पृथिवीमलमश्नन्ति धे द्विजाः
 शूद्रभोजिनः ॥ ६ ॥ शूद्रस्य कर्मनिष्ठायां विकर्मस्थो हि पच्यते ।
 ब्राह्मणः चतुरियो वैश्यो विकर्मस्थश्च पच्यते ॥ ७ ॥ स्वाध्याय-
 निरता विप्रास्तथा स्वस्वयने नृणाम् । रक्षणे चतुरियं प्राङ्गवैश्वं
 पुष्टार्थमेव च ॥ ८ ॥ करोति कर्म यद्वैश्यस्तद्वत्त्वा ह्युपजीवति ।
 कृषिगोरक्षवाणिज्यमकुत्सा वैश्यकर्मणि ॥ ९ ॥ शूद्रकर्म तु यः
 कुर्याद्वहाय स्वकर्म च । स विज्ञेयो यथा शूद्रो न च भोज्यः
 कथञ्चन ॥ १० ॥ विकित्तकः काण्डपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः ।
 सांवत्सरो वृथाध्यायी सर्वे ते शूद्रसन्निताः ॥ ११ ॥ शूद्रकर्मस्वथै-
 तेषु यो भुङ्क्ते निरपत्रपः । अभोज्यभोजनं भुङ्क्ता भयं प्राप्नोति
 दारुणम् ॥ १२ ॥ कुलं वीर्यञ्च तैलञ्च तिर्थस्थोनिवमेव च । स
 प्रयाति यथा श्वा वै निष्क्रियो धर्मवर्जितः ॥ १३ ॥ भुङ्क्ते
 विकित्तकस्यान्नं तदन्नञ्च पुरीषवत् । पुंश्चल्यन्नञ्च मूलं स्यात्
 कारुकान्नञ्च शोणितम् ॥ १४ ॥ विद्योपजौविनीऽन्नञ्च यो भुङ्क्ते
 साधुसम्मतः । तदप्यन्नं यथा शीहं तत् साधुः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
 वचनीयस्य यो भुङ्क्ते तमाहुः शोणितं हृद्दम् । पिशुनं भोजनं
 भुङ्क्ते ब्रह्महत्यासमं विदुः ॥ १६ ॥ अणुत्कृतमवज्ञातं न भोक्तव्यं
 कदाचन । व्याधिं कुलक्षयञ्चैव क्षिप्रं प्राप्नोति ब्राह्मणः ॥ १७ ॥
 नगरीरक्षिणो भुङ्क्ते खपचप्रवणो भवेत् । गोघ्ने ब्रह्महने चैव
 शूरापि गुरुतल्पगे । भुङ्क्तान्नं जायते विप्रो रक्षसां कुलवर्द्धनः ॥ १८ ॥

न्यासापहारिणी भुक्त्वा कृतं क्लीववर्तिनि । जायते श्वरावासे
मध्यदेशवर्द्धिकृते ॥१८॥ अभोज्याश्चैव भोज्याश्च मया प्रोक्ता यथा-
विधि । किमन्यदय कौन्तेय मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ २० ॥

द्रव्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मं भोज्या-
भोज्यान्मकथने पञ्चविंशदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उक्तास्तु भवता भोज्यास्तथाभोज्यास्तु
सर्वशः । अत्र मे प्रश्नसन्देहस्तन्मे वद पितामह ॥ १ ॥ ब्राह्मणानां
विशेषिण हव्यकव्यप्रतिग्रहे । नानाविधेषु भोज्येषु प्रायश्चित्तानि
शंस मे ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । हन्त वक्ष्यामि ते राजन् ब्राह्मणानां महा-
त्मनाम् । प्रतिग्रहेषु भोज्ये च सुच्यते धेन पापना ॥ ३ ॥ घृत-
प्रतिग्रहे चैव सावित्रीसमिदाङ्गतिः । तिलप्रतिग्रहे चैव सममेत-
द्युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ मांसप्रतिग्रहे चैव मधुनो श्लवणस्य च । आदि-
त्योदयनं स्थिला पूतो भवति वै द्विजः ॥ ५ ॥ काञ्चनं प्रतिग्रह्याथ
जपमानो गुरुश्रुतिम् । कृषायसञ्च विवृतं धारयन्सुच्यते द्विजः
॥ ६ ॥ एवं प्रतिग्रहीतेऽथ धने वस्त्रे तथा स्त्रियाम् । एवमेव
नरश्रेष्ठ सुवर्षस्य प्रतिग्रहे ॥ ७ ॥ अन्नप्रतिग्रहे चैव पायसेक्षुरसे
तथा । इक्षुतैलपवित्राणं त्रिसन्धेऽप्यु निमज्जनम् ॥ ८ ॥ व्रीहौ
पुष्पे फले चैव जले पिष्टमथे तथा । यावको दधिदुग्धे च सावित्रीं
शतशोऽन्विताम् ॥ ९ ॥ उपानहौ च वस्त्रञ्च प्रतिग्रह्यौर्द्धदेहिकम् ।
जपेच्छतं समद्युक्तस्तेन सुच्येत पापना ॥ १० ॥ क्षीरप्रतिग्रहे चैव
ग्रहसूतकयोस्तथा । व्रीणि रात्राख्यपोषिला तेन पापादिसुच्यते
॥ ११ ॥ कृषापक्षे तु यः आहं पितृणामश्रुते द्विजः । अन्नमेत-
दक्षीरात्रात् पूतो भवति ब्राह्मणः ॥ १२ ॥ न च सम्भ्रासुपासीत

न च जप्यं प्रवर्त्तयेत् । न सङ्घिरेत्तदन्वञ्च ततः पूयत ब्राह्मणः
 ॥ १३ ॥ इत्यर्थमपराह्णे तु पितृणां आहमुच्यते । यथोक्तानां
 यदश्रीयुर्ब्राह्मणाः पूर्वकैतिताः ॥ १४ ॥ मृतकस्य वृतीयाह्णे
 ब्राह्मणो योऽन्नमश्नुते । स त्रिवेलं समुन्नज्य हादग्नाहे न शुध्यते
 ॥ १५ ॥ हादग्नाहे व्यतीते तु कृतशौचो विशेषतः । ब्राह्मणेभ्यो
 हविर्हत्त्वा मुच्यते तेन पापना ॥ १६ ॥ मृतस्य दशरात्रेण प्राय-
 श्चित्तानि दापयेत् । सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कुष्माण्डमधमर्षणम्
 ॥ १७ ॥ मृतकस्य त्रिरात्रे यः समुद्दिष्टे समश्नुते । सप्तद्विषवणं
 स्नात्वा पूतो भवति ब्राह्मणः ॥ १८ ॥ सिद्धिमाप्नोति विपुलामापद-
 च्छैव नाप्नुयात् ॥ १९ ॥ यस्तु शूद्रैः समश्रीयाद्ब्राह्मणोऽथैक-
 भोजने । अशौचं विधिवत्तस्य शौचमात्रं विधीयते ॥ २० ॥ यस्तु
 वैश्यैः सहाश्रीयाद्ब्राह्मणोऽथैकभोजने । स वै त्रिरात्रं भिक्षिला
 मुच्यते तेन कर्मणा ॥ २१ ॥ चतुर्यैः सह योऽश्रीयाद्ब्राह्मणो-
 ऽथैकभोजने । आप्ततः सह वासोभिस्तेन मुच्येत पापना ॥ २२ ॥
 शूद्रस्य तु कुलं हन्ति वैश्यस्य पशुबान्धवान् । चतुर्यस्य त्रिव्यं
 हन्ति ब्राह्मणस्य सुवर्चसम् ॥ २३ ॥ प्रायश्चित्तञ्च भ्रान्तिश्च जुह्व-
 यात्तेन मुच्यते । सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कुष्माण्डमधमर्षणम् ॥ २४ ॥
 अथोच्छृष्टमथान्योऽन्यं सम्प्राशेन्नात्र संशयः । रोचनाविरजा-
 रात्रिर्मङ्गलालम्बनानि च ॥ २५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं प्राय-
 श्चित्तकथने षट्त्रिंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । दानेन वर्त्ततेत्याह तपसा चैव भारत ।
 तद्दत्तम् मनो दुःखं व्यपोह त्वं पितामह । किञ्चित् पृथिव्या-
 मेतन्म भवान् प्रसितुमर्हति ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । शृणु वैर्ध्ननिरतैस्तपसा भावितात्मभिः ।
 लोका ह्यसंशयं प्राप्ता दानपुण्यरतैर्नृपैः ॥ २ ॥ सत्कृतश्च तथा-
 त्रेयः शिश्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् । उपादिश्य ततो राजन् गतो
 लोकाननुत्तमान् ॥ ३ ॥ शिविरौघीनरः प्राणान् प्रियस्य तनयस्य
 च । ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ॥ ४ ॥ प्रतर्द्दनः
 काश्रिपतिः प्रदाय तनयं स्वकम् । ब्राह्मणायातुलां कीर्त्तिमिह
 चासुत चाश्रुते ॥ ५ ॥ रन्तिदेवश्च सांक्रुत्यो वशिष्ठाय महात्मने ।
 अर्थं प्रदाय विश्ववलेभे लोकाननुत्तमान् ॥ ६ ॥ दिव्यं शतशला-
 कश्च यज्ञार्थं काञ्चनं शुभम् । कृतं देवावृषो दत्त्वा ब्राह्मणाया-
 स्थितो दिवम् ॥ ७ ॥ भगवानस्वरीशश्च ब्राह्मणायामितौजसे ।
 प्रदाय सकलं राष्ट्रं सुरलोकमवाप्तवान् ॥ ८ ॥ सावित्रः कुण्डलं
 दिव्यं यानञ्च जनमेजयः । ब्राह्मणाय च गा दत्त्वा गतो लोका-
 ननुत्तमान् ॥ ९ ॥ वृषादर्भिश्च राजर्षीरत्नानि विविधानि च ।
 रभ्यांश्चावसथान्दत्त्वा द्विजेभ्यो दिवमागतः ॥ १० ॥ निमीराष्ट्रश्च
 वैदर्भिः कन्यां दत्त्वा महात्मने । अगस्त्याय गतः स्वर्गं सपुत्रपशु-
 दान्भवः ॥ ११ ॥ जामदग्न्यश्च विप्राय भूमिं दत्त्वा महायथाः ।
 रामोऽक्षयांस्तथा लोकान् जगाम मनसोऽधिकान् ॥ १२ ॥ अव-
 र्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि दिवराट् । वशिष्ठो जीवयामास धेन-
 यातोऽक्षयां गतिम् ॥ १३ ॥ रामो दाशरथिश्चैव ह्रत्वा यज्ञेषु वै
 वसु । स गतो ह्यक्षयांल्लोकान् यस्य लोके महद्यथाः ॥ १४ ॥
 कञ्चसेनश्च राजर्षिर्वशिष्ठाय महात्मने । न्यासं यथावत् संन्यस्य
 जगाम सुमहायथाः ॥ १५ ॥ करन्धमस्य पौत्रस्तु मरुतोऽविक्षितः
 सुतः । कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम सः ॥ १६ ॥ ब्रह्म-
 दत्तस्य पाञ्चाख्यो राजा धर्मभृताम्बरः । निधिं शङ्खमनुज्ञाय
 जगाम परमां गतिम् ॥ १७ ॥ राजा मित्रसहस्रैव वशिष्ठाय
 महात्मने । मद्यन्तीं प्रियां भार्यां दत्त्वा च त्रिदिवं गतः ॥ १८ ॥

मनोः पुत्रश्च सुद्युम्नो लिखिताय महात्मने । इण्डमुद्धृत्य धर्मण
 गतो लोकाननुत्तमान् ॥ १९ ॥ सहस्रचित्तो राजर्षिः प्राणा-
 निष्ठान्महायथाः । ब्राह्मणार्थं परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान्
 ॥ २० ॥ सर्वकामैश्च सम्पूष्यं दत्त्वा वैश्वं हिरण्यसयम् । मौढ्य्याय
 मतः स्वर्गं शतद्युम्नो महीपतिः ॥ २१ ॥ भक्षभोज्यस्य च कृतान्
 राशयः पर्वतोपमान् । शण्डिल्याय पुरा दत्त्वा सुमन्युर्द्विव-
 मास्थितः ॥ २२ ॥ नान्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजो महाद्युतिः ।
 दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २३ ॥ मदिराश्वश्च
 राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् । हिरण्यहस्ताय गतो लोका-
 न्देवैरधिष्ठितान् ॥ २४ ॥ लोमपादश्च राजर्षिं शान्तं दत्त्वा सतां
 प्रभुः । ऋष्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वैः कामैरयुज्यते ॥ २५ ॥ कौत्साय
 दत्त्वा कन्यान्तु हंसीं नाम यमस्त्रिणीम् । गतोऽक्षयानतो लोकान्
 राजर्षिश्च भगीरथः ॥ २६ ॥ दत्त्वा शतसहस्रान्तु गवां राजा
 भगीरथः । सबत्सानां कोद्वलाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २७ ॥
 एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च च । युधिष्ठिर गताः स्वर्गं
 निवर्तन्ते पुनः पुनः ॥ २८ ॥ तेषां प्रतिष्ठिता कीर्त्तिर्यात्र त् स्यास्यति
 मेदिनी । गृहस्थैर्दानतपसा यैर्लोका वै विनिर्जिताः ॥ २९ ॥
 शिष्टानां चरितं ह्येतत् कीर्त्तितं मे युधिष्ठिर । दानयज्ञप्रजा-
 सगैरेते हि दिवमास्थिताः ॥ ३० ॥ दत्त्वा तु सततं तैस्तु कोर-
 वाणां धुरन्धर । दानयज्ञक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्मोपदायिनी ॥ ३१ ॥
 यत्र ते नृपशार्दूल सन्देहो वै भविष्यति । स्वः प्रभाते हि वक्ष्यामि
 सन्ध्यां हि समुपास्थिता ॥ ३२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं दान-

फलकथने सप्तत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं मे भवतस्तात सत्यव्रतपराक्रम ।
दानधर्मण महता ये प्राप्तास्त्रिदिवं नृपाः ॥ १ ॥ इमांस्तु श्रोतु-
मिच्छामि धर्मान् धर्मभृताम्बर । दानं कतिविधं देयं किन्तस्य
च फलं लभेत् ॥ २ ॥ कथं केभ्यश्च धर्मञ्च दानं दातव्यमिष्यते ।
कैः कारणैः कतिविधं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥

भौषण उवाच । शृणु तत्त्वेन कौन्तेय दानं प्रति ममानघ ।
यथा दानं प्रदातव्यं सर्ववर्षेषु भारत ॥ ४ ॥ धर्मादर्यात् भयात्
कामात् कारुण्यादिति भारत । दानं पञ्चविधं ज्ञेयं कारणैर्यै-
र्निबोध तत् ॥ ५ ॥ इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ।
इति दानं प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्योऽनसूयता ॥ ६ ॥ ददाति वा
दास्यति वा मच्चं दत्तमनेन वा । इत्यर्थिभ्यो निश्चम्यैवं सर्वं दातव्य-
मर्थिने ॥ ७ ॥ नास्याहं न मदीयोऽयं पापं कुर्याद्विमानितः ।
इति दद्याद्भवादेव दृढं मूढाय पण्डितः ॥ ८ ॥ प्रियो मेऽयं
प्रियास्याहमिति संप्रेक्ष्य बुद्धिमान् । वयस्यायैवमक्लिष्टं दानं
दद्यादतन्द्रितः ॥ ९ ॥ दीनश्च याचते चायमल्पेनापि हि तुष्यति ।
इति दद्याद्हरिद्राय कारुण्यादिति सर्वथा ॥ १० ॥ इति पञ्चविधं
दानं पुण्यकीर्तिविवर्द्धनम् । यथाशक्त्या प्रदातव्यमेवमाह प्रजा-
पतिः ॥ ११ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
अष्टत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
आगमैर्बुद्धिभिः स्मृती भवान्नः प्रवरे कुले ॥ १ ॥ त्वत्ती धर्मार्थ-
संयुक्तमायत्वाच्च सुखोदपत्नम् । आश्चर्य्यभूतं लोकस्य श्रोतुमिच्छा-
म्यरिन्दम ॥ २ ॥ अयञ्च कालः सम्प्राप्तो दुर्लभो ज्ञातिबान्धवैः ।

शास्ता च न हि नः कश्चित्त्वामृते पुरुषर्षभ ॥ ३ ॥ यदि तेऽह-
मनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ । वक्तुमर्हसि नः प्रशं यत्त्वां
पृच्छामि पार्थिव ॥ ४ ॥ अयं नारायणः श्रीमान् सर्वपार्थिव-
सम्मतः । भवन्तं बद्धमानेन प्रययेण च सेवते ॥ ५ ॥ अस्य चैव
समन्तं त्वं पार्थिवानाञ्च सर्वशः । भ्रातृणाञ्च प्रियार्थं मे स्नेहा-
द्भाषितुमर्हसि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्नेहादागतमश्रुमः ।
भीष्मो भागीरथीपुत्र इदम्बचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । अहन्ते कथयिष्यामि कथामतिमनोहराम् ।
अस्य विष्णोः पुरा राजन् प्रभावो यो जया श्रुतः ॥ ८ ॥ यश्च
गोवृषभाङ्गस्य प्रभावस्तच्च मे शृणु । सूत्राख्याः संशयो यश्च
दम्भत्योस्तच्च मे शृणु ॥ ९ ॥ व्रतञ्चचार धर्मात्मा कृष्णो दादश-
वार्षिकम् । दीक्षितञ्चागतो द्रष्टुमुभौ पर्यतनारदौ ॥ १० ॥ कृष्ण-
द्वैपायनश्चैव श्रीम्यश्च जपताम्बरः । देवलः काश्यपश्चैव हस्त-
काश्यप एव च ॥ ११ ॥ अपरे चर्षयः सन्तो दीक्षादभयमन्विताः ।
शिष्यैरनुगताः सिद्धैर्हैवकल्पैस्तपोधनैः ॥ १२ ॥ तेषामतिथिभृत्-
कारमर्चनीयं कुलोचितम् । देवकीतनयः प्रीतो द्वैतुल्यमक-
ल्पयत् ॥ १३ ॥ हरितेषु सुवर्षेषु वर्हिस्त्रेषु नवैषु च । उपोप-
विविधः प्रीता विष्टरेषु महर्षयः ॥ १४ ॥ कथाश्चक्रुस्तत्पते तु
मधुरा धर्मसंहिताः । राजर्षीणां सुराणाञ्च वै वसन्ति तपो-
धनाः ॥ १५ ॥ ततो नारायणं तेजो व्रतवर्धनोत्थितम् । वक्रा-
न्निःसृत्य कृष्णस्य वङ्गिरद्भुतकर्मणः ॥ १६ ॥ सोऽग्निर्हृदाह तं
शैलं सदुभं सलतात्तुपम् । सपक्षिमृगसङ्घातं सखापदसरोत्पम्
॥ १७ ॥ सृगैश्च विविधाकारैर्हाहाभूतमचितनम् । शिखरं तस्य
शैलस्य अद्यितं दीनदर्शनम् ॥ १८ ॥ स तु बलिर्भद्राज्ज्वालो दग्धुः
सर्वमशेषतः । विष्णोः समीपभागस्य पादौ शिष्यवदसुयत् ॥ १९ ॥

ततो विश्वगिरिं दृष्ट्वा निर्दग्धमरिकर्षणः । सौम्यदृष्टिनिपातैर्त्सं
 पुनः प्रकृतिमानयत् ॥ २० ॥ तथैव स गिरिर्भूयः प्रपुष्पितलता-
 द्रुमः । सपञ्चिगणसङ्घुष्टः सञ्खापदसरीसृष्टः ॥ २१ ॥ तमद्भुत-
 भविष्यच्च दृष्ट्वा मुनिगणस्तदा । विस्मितो हृष्टरोमा च बभूवा-
 स्त्राबिलेक्षणः ॥ २२ ॥ ततो नारायणो दृष्ट्वा तानृषीन् खिन्नवा-
 न्वितान् । प्रश्नितं मधुरं स्निग्धं पप्रच्छ वदतां वरः ॥ २३ ॥
 किमर्थमृषिपूगस्य त्यक्तसङ्गस्य नित्यमः । निर्झमस्यागमवतो
 विस्मयः समुपागतः ॥ २४ ॥ एतन्मे संशयं सर्वं याथातथ्यमनि-
 न्द्रिताः । ऋषयो वक्तुमर्हन्ति निश्चिताथं तपोधनाः ॥ २५ ॥

ऋषय ज्ञचुः । भवान् विसृजते लोकान् भवान् संहरते पुनः ।
 भवान् श्रौतं भवानुषां भवानेव च वर्षति ॥ २६ ॥ कृथिव्यां यानि
 भूतानि स्थावराणि चराणि च । तेषां पिता त्वं माता च प्रभुः
 प्रभव एव च ॥ २७ ॥ एवं नो विस्मयकरं संशयं मधुसूदन ।
 त्वमेवाहसि कल्याण वक्तुं वक्त्रेर्विनिर्गमम् ॥ २८ ॥ ततो विगत-
 संत्रासा बयमथरिकर्षण । यच्छ्रुतं यच्च दृष्टं नस्तत् प्रवच्छामहे
 हरे ॥ २९ ॥

वासुदेव उवाच । एतद् वैश्यावं तेजो मम वक्त्रादिनिःसृतम् ।
 कृष्णवर्त्मं युगान्ताभो घेनाथं मथितो गिरिः ॥ ३० ॥ ऋषय-
 श्चार्त्तिमापन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः । भवन्तो व्यथिताश्चासन्
 देवकल्पास्तपोधनाः ॥ ३१ ॥ व्रतचर्यापरीतस्य तपस्त्रितसेवया ।
 मम वक्त्रिः समुद्भूतो न वै व्यथितुमर्हथ ॥ ३२ ॥ व्रतं चर्तुमिहाया-
 तस्त्वहं गिरिमिमं शुभम् । पुत्रञ्चात्मसमं वीर्यं तपसा लब्धु-
 मागतः ॥ ३३ ॥ ततो ममात्मा यो दिष्टो सोऽग्निर्भूत्वा विनिःसृतः ।
 गतश्च वरदं द्रष्टुं सर्वलोकपितामहम् ॥ ३४ ॥ तेन चात्मानुशिष्टो
 जे पुत्रत्वे मुनिसत्तमाः । तेजसोऽर्द्धेन पुत्रस्ते भवितेति वृषध्वजः
 ॥ ३५ ॥ सोऽयं वक्त्ररूपागम्य पादसूत्रे ममान्तिकम् । शिष्यवत्

परिचर्यायं शान्तः प्रकृतिमागतः ॥ ३६ ॥ एतदेव रहस्यं वः
 पद्मनाभस्य धीमतः । मया प्रोक्तं समासेन न भीः कार्या तपो-
 धनाः ॥ ३७ ॥ सर्वत्र गतिरव्यग्रा भवतां दीर्घदर्शनाम् । तपस्वि-
 प्रतसंदीप्ता ज्ञानविज्ञानशोभिताः ॥ ३८ ॥ यच्छ्रुतं यच्च वो दृष्टं
 दिवि वा यदि वा भुवि । आश्चर्यं परमं किञ्चित्तद्भवन्तो ब्रुवन्तु
 मे ॥ ३९ ॥ तस्यामृतनिकाशस्य वाङ्मधोरस्ति मे स्मृत्वा । भवद्भिः
 कथितस्येह तपोवननिवासिभिः ॥ ४० ॥ यद्यप्यहमदृष्टं वो दिव्य-
 मद्भुतदर्शनम् । दिवि वा भुवि वा किञ्चित् पश्चाम्यमरदर्शनाः
 ॥ ४१ ॥ प्रकृतिः सा मम परा न क्वचित् परिहन्यते । न चात्म-
 गतमैश्वर्यमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ४२ ॥ अद्भेयः कथितो ह्यर्थः
 सञ्जनश्रवणं गतः । चिरं तिष्ठति मेदिन्यां शैले लेख्यनिर्वापितम्
 ॥ ४३ ॥ तदहं सञ्जनमुखान्निःसृतं तत् समागमे । कथयिष्या-
 म्यहमहो बुद्धिदीपकरं तृणाम् ॥ ४४ ॥ ततो मुनिगणाः सर्वे
 विस्मिताः कृष्णसन्निधौ । नैत्रैः पद्मदलप्रख्यैरपश्यन्त जनार्दनम्
 ॥ ४५ ॥ बर्हयन्तस्तथैवान्ये पूजयन्तस्तथा परे । वाग्भिर्ऋग्-
 भूषितार्थाभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम् ॥ ४६ ॥ ततो मुनिगणाः सर्वे
 नारदं देवदर्शनम् । तदा नियोजयामासुर्वचने वाक्यकोविदम् ॥ ४७ ॥
 मुनय जचुः । यदाश्चर्यमचिन्त्यञ्च गिरौ हिमवति प्रभो ।
 अनुभूतं मुनिगणैस्तीर्थयात्रापरैर्मुने ॥ ४८ ॥ तद्भवावृषिसङ्घस्य
 हितार्थं सर्वभादितः । यथा दृष्टं हृषीकेशे सर्वमाख्यातुमर्हसि
 ॥ ४९ ॥ एवमुक्तः स मुनिभिर्नारदो भगवन्मुनिः । कथयामास
 दिवर्षिः पूर्ववृत्ताभिमां कथाम् ॥ ५० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं ऋषि-
 वासुदेवसंवादे एकोनचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

भीष्म उवाच । ततो नारायणसुहृन्नारदो भगवानृषिः ।
शङ्करस्थीमथा सर्वां सम्वाहं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥

नारद उवाच । तपश्चचार धर्मात्मा वृषभाङ्गः सुरेश्वरः ।
पुण्ये गिरौ हिमवति सिद्धचारणसेविते ॥ २ ॥ नानौषधियुते
रम्ये नानापुष्पसमाकुले । अप्सरोगणसङ्घीर्षं भूतसङ्घनिधिविते
॥ ३ ॥ तत्र दिवो मुदा युक्ता भूतसङ्घमतेर्वृतः । नानान्द्रपैर्वि-
ह्वपैश्च दिव्यैरेद्भुतदर्शनैः ॥ ४ ॥ सिंहव्याघ्रगजप्रखैः सर्वजाति-
समन्वितैः । क्रीष्टुकहीपिवदनैर्ऋतर्षभमुखैस्तथा ॥ ५ ॥ उलूक-
वदनैर्भीमैर्वृकस्थेनमुखैस्तथा । नानावर्षैर्मृगमुखैः सर्वजातिसम-
न्वितैः ॥ ६ ॥ किन्नरैर्यक्षगन्धर्वैः रक्षोभूतगणैस्तथा । दिव्यपुष्प-
समाकीर्णं दिव्यज्वालासमाकुलम् ॥ ७ ॥ दिव्यचन्दनसंयुक्तं दिव्य-
धूपेन घृषितम् । तत् सद्यो वृषभाङ्गस्य दिव्यवादिलनादितम् ॥ ८ ॥
मृदङ्गपणवोद्दुष्टं शङ्खभेरीनिनादितम् । नृत्यङ्घ्रिभूतसङ्घैश्च वर्हि-
णैश्च समन्वितम् ॥ ९ ॥ प्रनृत्याप्सरसं दिव्यं देवपिंगणसेवितम् ।
दृष्टिकान्तमनिर्हृष्यं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ १० ॥ स गिरिस्तपसा
तस्य गिरौशस्य व्यरोचत । स्वाध्यायपरमैर्विप्रेर्ब्रह्मघोषनिना-
दितः । षट्पदैरुपगौतस्य माधवाप्रतिमो गिरिः ॥ ११ ॥ तन्म-
होत्सवसङ्घाशं भौमरूपधरं ततः । दृष्ट्वा मुनिगणव्यासीत् परा
प्रीतिर्जनार्दन ॥ १२ ॥ मुनयश्च महाभागाः सिद्धाश्चैवोर्द्वरेतसः ।
मरुतो वसवः साध्या विश्वेदेवाः सवासवाः ॥ १३ ॥ यक्षा नागाः
पिशाचाश्च लोकपाला ज्ञताशनाः । वाताः सर्वे महद्भुतास्तत्रै-
वासन् समाहितः ॥ १४ ॥ ऋतवः सर्वपुण्यैश्च व्यकिरन्त महाद्भुतैः ।
श्रीषध्या ज्वलमानाश्च द्योयतन्ति स्म तदनम् ॥ १५ ॥ विह्वगाश्च
मुदायुक्ताः प्रानृत्यन् व्यनहंश्च ह । गिरिपृष्ठेषु रम्येषु व्याहरन्तो
जनप्रियाः ॥ १६ ॥ तत्र दिवो गिरितटे दिव्यधातुविभूषिते ।
षड्यङ्ग इव विभ्राजन्नुपविष्टो महामनाः ॥ १७ ॥ व्याघ्रवर्माश्वर-

घोरः सिंहचर्मोत्तरस्कृष्टः । व्यालयज्ञीपवीती च लोहिताङ्गद-
भूषणः ॥ १८ ॥ हरिश्मशुञ्जिटी भीमो भयकर्ता सुरदिधाम् ।
अभयः सर्वभूतानां भक्तानां वृषभध्वजः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा महर्षयः
सर्वे शिरोभिरवनीं गताः । विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः क्षान्ता विगत-
कल्मषाः ॥ २० ॥ तस्य भूतपतेः स्थानं भीमरूपधरं बभौ ।
अप्रवृध्यतरञ्चैव महीरगसमाकुलम् ॥ २१ ॥ क्षणेनैवाभवत् सर्व-
मद्भुतं मधुसूदन । तत् सद्यो वृषभाङ्गस्य भीमरूपधरं बभौ ॥ २२ ॥
तमभ्ययाच्छैलसुता भूतस्त्रीगणसंवृता । हरतुल्यास्वरधरा समान-
व्रतचारिणी ॥ २३ ॥ विभ्रती कलसं रौक्मं सर्वतीर्थजलोद्भवम् ।
गिरिप्रजाभिः सर्वाभिः पृष्ठतोऽनुगता शुभा ॥ २४ ॥ पुष्पवृष्ट्या-
भित्रर्षन्ती गन्धैर्बहुविधैस्तथा । सेवन्ती हिमवत्पाश्र्वं हरपाश्र्व-
मुपागमत् ॥ २५ ॥ ततः क्षयन्ती पाणिभ्यां नमार्थं चारुदर्शना ।
हरनेत्रे शुभे द्विवी सहसा सा समावृणोत् ॥ २६ ॥ संवृताभ्यान्तु
नैत्राभ्यां तमोभूतमचेतनम् । निर्हीनं निर्वषट्कारं जगद्वै सह-
सामवत् ॥ २७ ॥ जवञ्च विमनाः सर्वो भयत्राससमन्वितः ।
निमीलिते भूतपत्नौ नष्टसूर्ये इनाभवत् ॥ २८ ॥ ततो वितिमिरो
लोकः क्षणेन समपद्यत । ज्वाला च महती दीप्ता ललाटात्तस्य
निःसृता ॥ २९ ॥ ततोवृष्ट्वास्य सम्भूतं नेत्रमादित्यसन्निभम् ।
युगान्तसदृशं दीप्तं घेनासौ मखितो गिरिः ॥ ३० ॥ ततो गिरि-
सुता दृष्ट्वा दीप्तानिसदृशेक्षणम् । हरं प्रणम्य शिरसा ददर्शा-
यतलोचना ॥ ३१ ॥ दृष्ट्वमाने वने तस्मिन् सशालसरलद्रुमे ।
सचन्दनवने रम्ये दिव्यौषधिविहीपिते ॥ ३२ ॥ मृगयूथैर्दृष्टै-
र्भीतैर्हरपाश्र्वमुपागतैः । शरणञ्चाप्यविन्दद्भिस्तत् सदः संकुलं
बभौ ॥ ३३ ॥ ततो नभस्यग्रज्वालो विद्युच्छीखान्तिरुल्लुनः । दाद-
शादित्यसङ्काशो युगान्ताग्निरिवापरः ॥ ३४ ॥ क्षणेन तेन निर्दग्धो
हिमवानभवन्नगः । स घालुशिखराभोगो दीप्तदग्धवनौषधिः

॥ ३५ ॥ तं दृष्ट्वा मथितं शैलं शैलराजसुता ततः । भगवन्तं
प्रपन्ना वै साङ्गलिप्रग्रहा स्थिता ॥ ३६ ॥ उमां शर्वस्तदा दृष्ट्वा
स्त्रीभावगतमार्हवाम् । पितुर्दैन्यमनीच्छन्तीं प्रीत्यापश्यत्तदा
गिरिम् ॥ ३७ ॥ क्षणेन हिमवान् सर्वः प्रकृतिस्थः सुदर्शनः ।
प्रहृष्टविह्वगश्चैव सुपुष्पितवनद्रुमः ॥ ३८ ॥ प्रकृतिस्थं गिरिं दृष्ट्वा
प्रीता देवं महेश्वरम् । उवाच सर्वलोकानां पतिं पतिमनि-
न्दिता ॥ ३९ ॥

उमोवाच । भगवन् सर्वभूतेषु शूलपाणे महाव्रत । संशयो
मे महान् जातस्तर्भे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४० ॥ किमर्थन्ते ललाटे
वै तृतीयं नेत्रमुत्थितम् । किमर्थञ्च गिरिर्द्वैभ्यः सपद्मगणकाननः
॥ ४१ ॥ किमर्थञ्च पुनर्द्वैव प्रकृतिस्थस्त्वया कृतः । तथैव द्रुम-
सञ्छन्नः कृतोऽयं ते पिता मम ॥ ४२ ॥

महेश्वर उवाच । नेत्रे मे संवृते देवि त्वया बाख्यादनिन्दिते ।
नष्टास्त्रीकस्तथा लोकः क्षणेन समपद्यत ॥ ४३ ॥ नष्टादित्ये तथा
लोके तमोभूते नगात्मजे । तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं मे रघता
प्रजाः ॥ ४४ ॥ तस्य चाक्ष्यो महत्तेजो धेनायं मथितो गिरि ।
त्वत्प्रियार्थञ्च मे देवि प्रकृतिस्थः पुनः कृतः ॥ ४५ ॥

उमोवाच । भगवन् केन ते वक्त्रं चन्द्रवत् प्रियदर्शनम् ।
पूर्वं तथैव श्रीकान्तमुत्तरं पश्चिमं तथा ॥ ४६ ॥ दक्षिणञ्च मुखं
शीर्षं केनोर्ध्वं कपिला जटाः । केन कण्ठश्च ते नीलो वर्हि-
वर्हनिभः कृत्तः ॥ ४७ ॥ हस्ते देव पिनाकस्ते सततं केन
तिष्ठति । जटिलो ब्रह्मचारी च किमर्थमसि नित्यदा ॥ ४८ ॥
एतन्मे संशयं सर्वं वक्तुमर्हसि वै प्रभो । सधर्मचारिणी चाहं
भक्ता चेति ब्रह्मध्वज ॥ ४९ ॥

नारद उवाच । एवमुक्तः स भगवाञ्छैलपुत्रा पिनाकधृक् ।
तस्या दृष्ट्या च बुद्ध्या च प्रीतिमान्भवत् प्रभुः ॥ ५० ॥ ततस्ता-

मन्त्रवीदेवः सुभगे श्रूयतामिति । हेतुभिर्यैश्चैतानि रूपानि
रुचिरानने ॥ ५१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म उमा-
महेश्वरसम्वादि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

श्रीभगवानुवाच । तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणा योषि-
दुत्तमा । तिलं तिलं समुद्धृत्य रत्नानां निर्मिता शुभा ॥ १ ॥
साभ्यगच्छत मां देवि रूपेणाप्रतिमा भुवि । प्रदक्षिणं लोभयन्ती
मां शुभे रुचिरानना ॥ २ ॥ यतो यतः सा सुदती मासुपाधाव-
दन्तिके । ततस्ततो मुखञ्चारु मम देवि विनिर्गतम् ॥ ३ ॥ तां
दिदृक्षुरहं योगाच्चतुर्भूर्तिलमागमः । चतुर्मुखश्च संवृत्तो दर्शयन्
योगसुत्तमम् ॥ ४ ॥ पूर्वेषु वदनेनाहमिन्द्रत्वमनुशास्त्रि ह । उत्त-
रेण त्वया सार्द्धं रमाम्यहमनिन्दिते ॥ ५ ॥ पश्चिमं मे मुखं
सौम्यं सर्वप्राणिसुखावहम् । दक्षिणं भीमसङ्काशं रौद्रं संहरति
प्रजाः ॥ ६ ॥ जटिलो ब्रह्मचारी च लोकानां हितकाम्यया ।
देवकार्यार्थसिद्धयर्थं पिनाकं मे करे स्थितम् ॥ ७ ॥ इन्द्रेण च
पुरा वचं क्षिप्रं श्रीकाङ्क्षिणा मम । दम्भ्वा कण्ठस्तु तद्यातं तेन
श्रीकण्ठता मम ॥ ८ ॥

उमोवाच । वाहनेष्वत्र सर्वेषु श्रीमत्स्वन्येषु सत्तम । कथञ्च
वृषभो देव वाहनत्वमुपागतः ॥ ९ ॥

महेश्वर उवाच । सुरभीमसृजद्ब्रह्मा देवधेतुं पयोसुचम् ।
सा सृष्टा बद्धधा जाता चरमाणा पयोऽमृतम् ॥ १० ॥ तस्या
वत्समुखोत्सृष्टः फेनो मन्नात्रमागतः । ततो दग्धा भया गावी
नानावर्षलमागताः ॥ ११ ॥ ततोऽहं लोकगुरुया शमं नीतोऽर्थ-
वेदिना । वृषश्चैनं ध्वजार्थं मे ददौ वाहनमेव च ॥ १२ ॥

उभोवाच । निवासा बद्धरूपास्ते दिवि सर्वगुणान्विताः ।
तांश्च सन्यज्य भगवन् श्शयाने रमसे कथम् ॥ १३ ॥ केयास्थि-
कलिले भीमे कपालवटशङ्कुले । रघुगोमायुबद्धले चितान्निगत-
शङ्कुले ॥ १४ ॥ अशुषी मांसकलिले वसाशोणितकर्द्वमे । विक्री-
रान्नास्थिनित्ये शिवानादनिनादिते ॥ १५ ॥

महेश्वर उवाच । मेध्यान्वेधी महीं कृत्स्नां विश्वराभ्यनिर्घं
सदा । न च मेध्यतरं किञ्चित् श्शयानादिह लच्छते ॥ १६ ॥
तेन मे सर्ववासानां श्शयाने रमते मनः । व्यग्रोधशखासंच्छन्ने
निर्भुग्नस्रग्विभ्रुषिते ॥ १७ ॥ तत्र चैव रमन्तीमे भूतसङ्घाः शुचि-
स्मिते । न च भूतगणैर्द्वि विनाहं वस्तुमुत्तहे ॥ १८ ॥ एष
वाङ्मो हि मे मेध्यः स्वर्गीयश्च मतः शुभे । पुण्यः परमकथैव मेध्य-
कामैरुपास्यते ॥ १९ ॥

उभोवाच । भगवन् सर्वभूतेषु सर्वधर्मैश्चताम्बर । पिनाक-
पाशे वरद संशयो मे महानयम् ॥ २० ॥ अयं सुनिगणः सर्व-
स्तपस्तेषु इति प्रभो । तपोवेद्यकरो लोके भ्रमणे विविधाकृतिः
॥ २१ ॥ अस्य चैवर्षिसङ्घस्य मम च प्रियकाम्यया । एतन्ममेह
सन्देहं वक्तुमर्हस्यरिन्दम ॥ २२ ॥ धर्मः किं लक्षणः प्रोक्तः
कथं वा चरितुं नरैः । शक्यो धर्ममविन्दद्भिर्धर्मैश्च वद मे
प्रभो ॥ २३ ॥

नारद उवाच । ततो सुनिगणः सर्वस्तां देवीं प्रत्यपूजयत् ।
वाम्भिर्दृग्भ्रुषिताभिश्च स्तवैश्चार्थविशारदैः ॥ २४ ॥

महेश्वर उवाच । अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनम् ।
शमी दानं यथाशक्ति गार्हस्थो धर्मो उत्तमः ॥ २५ ॥ परदारै-
ष्वसंसक्तो व्यासस्त्रीपरिरक्षणम् । अहत्तादानविरभो मधुनांसस्य
वर्जनम् ॥ २६ ॥ एष पञ्चविधो धर्मो बद्धमाखः सुखोदयः ।
देहिभिर्धर्मपरमैश्चरित्व्यो देहसम्भवः ॥ २७ ॥

उभोवाच । भगवन् संशयः पृष्टस्तन्नो संश्रितुमर्हसि । चातु-
र्वर्षस्य यो धर्मः खे स्व धर्मं सुखावहः ॥ २८ ॥ ब्राह्मणे कौटुम्भी
धर्मः क्षत्रिये कौटुम्भी भवेत् । वैश्ये किं लक्षणे धर्मः शूद्रे किं
लक्षणे भवेत् ॥ २९ ॥

भगवानुवाच । न्यायतस्ते महाभागे सर्वशः समुदीरितः ।
भूमिदेवा महाभागाः सदा लोकै हिजातयः ॥ ३० ॥ उपवासः
सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न संशयः । स हि धर्मार्थसम्पन्नो ब्रह्म-
भूयाय कल्पते ॥ ३१ ॥ तस्य धर्मक्रिया देवि ब्रह्मचर्या च
न्यायतः । त्रतोपनयने चैव हिजो धनोपपद्यते ॥ ३२ ॥ गुरु-
दैवतपूजार्थं स्वाध्यायाभ्यसनात्मकः । देहिभिर्धर्मपरमैश्चर्तव्यो
धर्मसम्भवः ॥ ३३ ॥

उभोवाच । भगवन् संशयो मेऽस्ति तन्न व्याख्यातुमर्हसि ।
चातुर्वर्षस्य धर्मं वै नैपुण्येन प्रकीर्तय ॥ ३४ ॥

महेश्वर उवाच । रहस्यश्रवणं धर्मो वेदद्रतनिष्ठिवणम् ।
अग्निकार्यं तथा धर्मो गुरुकार्यप्रसाधनम् ॥ ३५ ॥ भैक्षचर्या
परी धर्मो नित्यवज्ञोपवीतिता । नित्यस्वाध्यायिता धर्मो ब्रह्म-
चर्याश्रयस्तथा ॥ ३६ ॥ गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः समावर्त्तव वै विजः ।
विन्देतानन्तरं भार्यामनुरूपां यथाविधि ॥ ३७ ॥ शूदान्तर्यस्य
धर्मस्तथा सत्पथसेवनम् । धर्मो नित्योपजासितं ब्रह्मचर्यं तथैव
च ॥ ३८ ॥ आहिताग्निरधीयानो जुह्वानः संयतेन्द्रियः । विव-
साग्नी यताहारे रहस्यः सत्यवाक् शुचिः ॥ ३९ ॥ अतिश्रितता
धर्मो धर्मस्त्रेताग्निधारणम् । इष्टीश्व पशुवन्सांश्च विधिपूर्वान्
समाचरेत् ॥ ४० ॥ यज्ञश्च परमो धर्मस्त्वयाहिंसाय देहिषु ।
अपूर्वभोजनं धर्मो विषसाग्निलभेव च ॥ ४१ ॥ शुद्धे परिजनै
पथाङ्गो जनं धर्मं लभते । ब्राह्मणस्य रहस्यस्य श्रोत्रियस्य विधि-
मतः ॥ ४२ ॥ दम्पत्योः समशीलसं धर्मः स्याद्गृहमेधिकम् । गृह्या-

षाञ्चैव देवानां नित्यं पुष्पवलिक्त्रिया ॥ ४३ ॥ नित्योपलेपनं धर्म-
 स्तथा नित्योपवासिता । सुसंस्तुष्टोपलिप्ते च साज्यधूमो भवेदृष्टे
 ॥ ४४ ॥ एष द्विजजने धर्मो गार्हस्थ्यो लोकधारणः । द्विजातीनां
 सतां नित्यं सदैवैष प्रवर्तते ॥ ४५ ॥ यस्तु क्षत्रगतो देवि त्वया
 धर्म उदीरितः । तमहं ते प्रवक्ष्यामि तन्मे शृणु समाहिता ॥ ४६ ॥
 क्षत्रियस्य क्षुतो धर्मः प्रजापालनमादितः । निर्दिष्टफलभोक्ता
 हि राजा धर्मण युज्यते ॥ ४७ ॥ प्रजाः पालयते धी हि धर्मण
 मनुजाधिपः । तस्य धर्माञ्जिता लोकाः प्रजापालनसञ्चिताः ॥ ४८ ॥
 तस्य राज्ञः परो धर्मो दमः स्वाध्याय एव च । अग्निहोत्रपरि-
 स्यन्दो दानाध्ययमेव च ॥ ४९ ॥ यज्ञोपवीतधरणं यज्ञो धर्म-
 क्रियास्तथा । श्रुत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता ॥ ५० ॥
 सम्यग्दण्डे स्थितिर्धर्मो धर्मो वेदक्रतुक्रिया । व्यवहारस्थिति-
 र्धर्मः सत्यवाक्यरतिस्तथा ॥ ५१ ॥ आर्त्तहस्तप्रदेो राजा प्रेत्य चेह
 महीयते । गोब्राह्मणार्थं विक्रान्तः संग्रामे निघ्नं गतः ॥ ५२ ॥
 अश्वमेधजिताँल्लोकानाप्नोति त्रिदिवालये ॥ ५३ ॥ वैश्यस्य सततं
 धर्मः पाशुपाल्यं कृषिस्तथा । अग्निहोत्रपरिस्यन्दो दानाध्ययन-
 मेव च ॥ ५४ ॥ वाणिज्यं सत्पथास्थानमातिथ्यं प्रथमो दमः ।
 विप्राणां स्वागतं त्यागी वैश्यधर्मः सनातनः ॥ ५५ ॥ तिलान्
 गन्धान् रसाञ्चैव विक्रीणीयान् चैव हि । वणिकपथमुपासीनो
 वैश्यः सत्ययमाश्रितः ॥ ५६ ॥ सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति
 यथाहृतः । शूद्रधर्मः परो नित्यं शुश्रूषा च द्विजातिषु ॥ ५७ ॥
 स शूद्रः संश्रिततपाः सत्यवादी जितेन्द्रियः । शुश्रूषुरतिथिं प्राप्तं
 तपः सञ्चिनुते महत् ॥ ५८ ॥ नित्यं स हि शुभाचारो देवता-
 द्विजपूजकः । शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः संप्रयुज्येत बुद्धिमान् ॥ ५९ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं चातुर्वर्षस्य शोभने । एकैकस्येह शुभगी
 किमन्यच्छेतेमिच्छसि ॥ ६० ॥

उभोवाच । उक्तस्त्वया पृथग्धर्मश्चातुर्वर्ण्यहितः शुभः । सर्व-
व्यापी तु यो धर्मो भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ॥ ६१ ॥

महेश्वर उवाच । ब्राह्मणा लोकसारेण सृष्टा धात्रा गुणा-
र्थिना । लोकांस्तारयितुं कृत्स्नात्मर्तृषु क्षितिदेवताः ॥ ६२ ॥
तेषामपि प्रवक्ष्यामि धर्मकर्मफलौद्यम् । ब्राह्मणेषु हि यो धर्मः
स धर्मः परमो मतः ॥ ६३ ॥ इमे ते लोकधर्मार्थं तवः सृष्टा-
स्त्वयन्मुवा । पृथिव्यां सर्जने नित्यं सृष्टास्तानपि धे शृणु ॥ ६४ ॥
वेदाक्तः परमो धर्मः स्मृतिशास्त्रगतोऽपरः । शिष्टाचीर्षोऽपरः
प्रोक्तस्त्वयो धर्माः सनातनाः ॥ ६५ ॥ त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न
चाध्ययनजीवकः । त्रिकर्मा त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एष सृते हिजः
॥ ६६ ॥ षड्भिमानि तु कर्माणि प्रोवाच भुवनेश्वर । त्वत्प्रथं
ब्राह्मणानां वै शृणु धर्मान् सनातनान् ॥ ६७ ॥ यजनं याजन-
ञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ । अध्यापनञ्चाध्ययनं षट्कर्मा धर्मभाग-
हिजः ॥ ६८ ॥ नित्यस्वाध्यायिता धर्मो धर्मो यज्ञः सनातनः ।
दानं प्रशस्यते चास्य यथाशक्ति यथाविधि ॥ ६९ ॥ शमस्तु परमो
धर्मः प्रवृत्तः सत्सु नित्यशः । गृहस्थानां विशुद्धानां धर्मस्य
निचयो महान् ॥ ७० ॥ पञ्चयज्ञविशुद्धात्मा सत्यवागनसूयकः ।
दाता ब्राह्मणसत्कर्ता सुसंशुद्धनिवेग्नः ॥ ७१ ॥ अमानी च
सदा जिह्वः स्निग्धवाणीप्रदस्तथा । अतिथ्याभ्यागतरतिः क्षिपान्-
कृतभोजनः ॥ ७२ ॥ पाद्यमर्थं यथान्यायमासनं शयनं तथा ।
दीपं प्रतिश्रयञ्चैव यो ददाति स धार्मिकः ॥ ७३ ॥ प्रातस्त्याय
चाचम्य भोजनेनोपमन्त्र्य च । सत्कृत्यानुव्रजेद्यश्च तस्य धर्मः
सनातनः ॥ ७४ ॥ सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति निशानिग्रम् ।
शूद्रधर्मः समाख्यातस्त्रिवर्गपरिचारणम् ॥ ७५ ॥ प्रवृत्तिलक्षणा
धर्मो गृहस्थस्य विधीयते । तमहं वर्तन्विध्यामि सर्वभूतहितं
शुभम् ॥ ७६ ॥ दातव्यमसकृच्छ्रतया यष्टव्यमसकृत्तया । पुष्टि-

कर्मविधानञ्च कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ७७ ॥ धर्मणार्थः समा-
 च्छार्थो धर्मलब्धं त्रिधा धनम् । कर्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रय-
 त्ततः ॥ ७८ ॥ एकेनांशेन धर्मार्थंश्चर्तव्यो भूतिमिच्छता । एकेनां-
 शेन कामार्थं एकमंशं विवर्द्धयेत् ॥ ७९ ॥ निवृत्तिलक्षणस्वन्नो
 धर्मो मोक्षाय तिष्ठति । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु मे द्विवि-
 तस्वतः ॥ ८० ॥ सर्वभूतदया धर्मो न चैकग्रामवासिता । आशा-
 पाशविमोक्षश्च ग्रस्यते मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ ८१ ॥ न कुट्यां नोदके
 सङ्गो न वाससि न चासने । न त्रिदण्डेन ग्रयने नाग्नौ न शरणा-
 लये ॥ ८२ ॥ अद्यात्मगतचित्तो यस्तन्मनास्तत्परायणः । युक्तो
 दौर्गं प्रति सदा प्रतिसंख्यानमेव च ॥ ८३ ॥ वृक्षमूलपरो नित्यं
 शून्याभारनिवेशनः । नदीपुलिनग्रायी च नदीतीररतिश्च यः
 ॥ ८४ ॥ विमुक्तः सर्वशस्त्रेषु स्त्रेहवन्धेषु च द्विजः । आत्मन्येवात्मने
 भावं समासञ्चेत वै द्विजः ॥ ८५ ॥ स्थाणुभूतो निराहारो मोक्ष-
 दृष्टेन कर्मणा । परिव्रजति धी युक्तस्तस्य धर्मः सनातनः ॥ ८६ ॥
 न चैकत्र निरासतो न चैकग्रामगोचरः । मुक्तो ह्यटति निर्मुक्तो
 न चैकपुलिने ग्रयः ॥ ८७ ॥ एष मोक्षविदां धर्मो वेदाक्तः सत्-
 यथः सताम् । धी मार्गमनुयातीमं पदं तस्य न विद्यते ॥ ८८ ॥
 चतुर्विधा भिक्षवस्तु कुटीचक्रबह्वदकौ । हंसः परमहंसश्च धी यः
 येन्नात् स उत्तमः ॥ ८९ ॥ अतः परतरं नास्ति नाचरन्वति-
 रोगतः । अदुःखमसुखं सौम्यमजरामरमव्ययम् ॥ ९० ॥

उद्योवाच । गार्हस्थ्यो मोक्षधर्मश्च सञ्जनाचरितस्तथा ।
 भाषिता जीवन्लोकस्य मार्गः श्रेयस्कारो महान् ॥ ९१ ॥ ऋषि-
 श्रमंस्तु धर्मञ्च श्रुतुमिच्छाम्यतः परम् । स्पृहा भवति मे नित्यं
 तमेवमविवाशिष्ठ ॥ ९२ ॥ आज्यधूमो भवेद्गन्धो रूणजीव तपो-
 वनम् । तं दृष्ट्वा मे मनः प्रीतं महेश्वर सदा भवेत् ॥ ९३ ॥
 एतन्मे संशयं देव सुनिधमं कृतं विभो । सर्वधर्मार्थतत्त्वञ्च दिनद्वि-

वदस्व मे ॥ ९४ ॥ निखिद्धिन मया पृष्टं महादेव यथा-
तथम् ॥ ९५ ॥

श्रीभगवानुवाच । इन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि सुनिधर्ममनुत्तमम् ।
यं कृत्वा मुनयो यान्ति सिद्धिं सुतपसा शुभे ॥ ९६ ॥ फेनपाना-
ज्वषीणां यो धर्मो धर्मविदां सत्ताम् । तस्मै शृणु महाभागे
धर्मज्ञे धर्ममादितः ॥ ९७ ॥ उच्छन्ति सततं धी ते ब्राह्मणं फेनोत्-
करं शुभम् । अमृतं ब्रह्मणापीतमप्सरप्रपद्यतं दिवि ॥ ९८ ॥ एष
तेषां विशुद्धानां फेनपानां तपीचने । धर्मचर्याङ्कितो मार्गो बाखि-
खिल्यगणे शृणु ॥ ९९ ॥ बाखिखिल्यास्तपःसिद्धा मुनयः सूथ-
मण्डले । उच्छेतिष्ठन्ति धर्मज्ञाः शाकुनीं वृत्तिमास्थिताः ॥ १०० ॥
सृगनिर्भोकवसनाश्चीरवस्त्रखवाससः । निर्दन्दाः सत्पथं प्राप्ता
बाखिखिल्यास्तपोधनाः ॥ १०१ ॥ अद्भुष्टपर्वमात्रा धी भूला स्त्रे स्त्रे
व्यवस्थिताः । तपश्चरणभीहन्ते तेषां धर्मफलं महत् ॥ १०२ ॥
ते सुरैः समतां यान्ति सुरकार्यार्थसिद्धये । द्योतयन्ति दिशः
सर्वास्तपसा दम्बकिल्लिषाः ॥ १०३ ॥ धी लब्धे शुद्धमनसो दया-
धर्मपरायणाः । सन्तश्चक्रचराः पुण्याः सोमलोकचराश्च धी ॥ १०४ ॥
पितृलोकसमीपस्थास्त उच्छन्ति यथाविधि । सम्पृचालाश्शकुटाश्च
दन्तोलूखलिकाश्च धी ॥ १०५ ॥ सोमपानाश्च देवानामुपपाणां
तथैव च । उच्छन्ति धी समीपस्थाः सदारा नियतेन्द्रियाः ॥ १०६ ॥
तेषामग्निपरिस्रन्दः पितृणाञ्चाच्चैनं तथा । यज्ञानाञ्चैव पद्भ्यानां
यजनं धर्म उच्यते ॥ १०७ ॥ एष चक्रचरैर्दिवि देवलोकचरैर्द्विजैः ।
ऋषिधर्मैः सदा चीर्षीं योऽन्यस्तमपि मे शृणु ॥ १०८ ॥ सर्वेष्वे-
वर्षिधर्मेषु ज्ञे योऽत्मा संचितेन्द्रियैः । कामश्रोधी ततः पश्चाच्चत-
व्याविति मे मतिः ॥ १०९ ॥ अग्निहोत्रपरिस्रन्दो धर्मचक्रं सना-
तनम् । सोमयज्ञाभ्यनुज्ञातं पद्भ्यमी व ज्ञदक्षिणा ॥ ११० ॥ नित्यं
वज्रप्रिया धर्मः पिष्टदेवाच्चैने रतिः । सर्वातिथ्यश्च कर्तव्यमन्ने-

नोच्छार्जितेन वै ॥ १११ ॥ निवृत्तिरूपभोगेषु गोरसानां शमे
रतिः । स्थण्डिले शयने योगः शाकपर्षनिषिवणम् ॥ ११२ ॥ फल-
मूलाशनं वायुरापः शैवलभक्षणम् । ऋषीणां नियमा ह्येते
यैर्जयन्त्यजिताङ्गतिम् ॥ ११३ ॥ विधूमे सन्नमुषले व्यङ्गारे भुक्त-
वज्जने । अतीतपातसञ्चारे काले विगतमैच्छुके ॥ ११४ ॥ अतिथिं
काङ्क्षमाणो वै शेषान्दङ्गतभोजनः । सत्यधर्मरतः शान्तो मुनि-
र्द्धर्मण युज्यते ॥ ११५ ॥ न स्तश्ची न च मानी स्यान्नाप्रसन्नो न
विखितः । मित्रामित्रसमो मैत्री यः स धर्मविदुत्तमः ॥ ११६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म उभा-
महेश्वरसंवादे एकचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

उमोवाच । दिशेषु रमणीयेषु नदीनां निर्भरेषु च । स्व-
न्तीनां निकुञ्जेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १ ॥ दिशेषु च पवित्रेषु फल-
वत्सु समाहिताः । मूलवत्सु च मेष्येषु वसन्ति नियतव्रताः ॥ २ ॥
तेषामपि विधिं पुर्य्यं श्रोतुमिच्छामि शङ्कर । वानप्रस्थेषु दिवेषु
स्वशरीरोपजीविषु ॥ ३ ॥

महेश्वर उवाच । वानप्रस्थेषु यो धर्मस्तन्मो शृणु समाहिता ।
श्रुत्वा चैकमना देवि धर्मबुद्धिपरा भव ॥ ४ ॥ संसिद्धैर्नियमैः सद्भि-
र्वनवाससुपागतैः । वानप्रस्थैरिदं कर्म कर्त्तव्यं शृणु यादृशम् ॥ ५ ॥
त्रिकालमभिषेकञ्च पितृदेवाच्चैनं तथा । अग्निहोत्रपरिस्यन्द
इष्टिहोमविधिस्तथा ॥ ६ ॥ नीवारग्रहणञ्चैव फलमूलनिषिवणम् ।
इङ्गुदैरण्डतैलानां स्नेहार्थञ्च निषिवणम् ॥ ७ ॥ योगचर्याकृतैः
सिद्धैः कामक्रोधविवाञ्जितैः । वीरशय्यासुपासद्भिर्वीरस्थानोप-
सेविभिः ॥ ८ ॥ युक्तैर्योगविधैः सद्भिर्ग्रीष्मे पञ्चतपैस्तथा । मण्डक-
योगनियतैर्यथाभ्यायं निषिविभिः ॥ ९ ॥ वीरासनगतैर्नित्यं

स्थण्डिले ग्रयनैस्तथा । शीततीयान्निधोगश्च वर्तव्यो धर्मकुद्धिमिः
 ॥ १० ॥ अथमक्षैर्वायुमक्षैश्च शैबलोत्तरभोजनैः । अश्लकुट्टैस्तथा
 दान्तैः सम्प्रचालैस्तथापरैः ॥ ११ ॥ चीरवल्कलसम्वीतैर्मृगचर्म-
 निवासिमिः । कार्या यात्रा यथाकालं यथाधर्मं यथाविधि ॥ १२ ॥
 वननिखैर्वनचरैर्वनस्थैर्वनगोचरैः । वनं गुरुमिवासाद्य वस्तव्यं वन-
 वासिमिः ॥ १३ ॥ तेषां होमक्रिया धर्मः पञ्चयज्ञनिषेवणम् ।
 भागञ्च पञ्चयज्ञस्य वेदोक्तस्यानुपालनम् ॥ १४ ॥ अष्टमी यज्ञ-
 परता चातुर्मास्यनिषेवणम् । पौर्णमासादयो यज्ञा नित्ययज्ञ-
 स्तथैव च ॥ १५ ॥ विमुक्ता दारसंयोगैर्विमुक्ताः सर्वप्रह्वरैः ।
 विमुक्ताः सर्वपापैश्च चरन्ति मुनयो वने ॥ १६ ॥ सुगुग्भाण्डपरया
 नित्यं त्रेताग्निशरणाः सदा । सन्तः सत्पथनित्या ये ते यान्ति
 परमां गतिम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मलोकं महापुण्यं सोमलोकञ्च प्राक्व-
 तम् । गच्छन्ति मुनयः सिद्धाः सत्यधर्मव्यपाश्रयाः ॥ १८ ॥ एष
 धर्मो मया देवि वानप्रस्थाश्रितः शुभे । विस्तरेणाय सम्पन्नो
 यथास्थूलमुदाहृतः ॥ १९ ॥

उभोवाच । भगवन् सर्वभूतेश सर्वभूतनमस्कृत । यो धर्मो
 मुनिसङ्घस्य सिद्धिवादिषु तं वद ॥ २० ॥ सिद्धिवादिषु संसिद्धास्तथा
 वननिवासिनः । स्रैरिणो दारसंयुक्तास्तेषां धर्मः कथं श्रुतः ॥ २१ ॥
 महादेव उवाच । स्रैरिणस्तापसा देवि सर्वे दारविद्वा-
 रिणः । तेषां मौण्डं कषायश्च वासे रात्रिश्च कारणम् ॥ २२ ॥
 त्रिकालमभिषेकश्च होतन्वृषिकृतं महत् । समाधिः सत्पथस्थानं
 यथोद्दिष्टं निषेवणम् ॥ २३ ॥ ये च ते पूर्वकथिता धर्मास्ते वन-
 वासिनाम् ! यदि सेवन्ति धर्मास्तानाप्राप्नुवन्ति तपःफलम् ॥ २४ ॥
 ये च दम्पतिधर्माणः स्वदारनियतेन्द्रियाः । चरन्ति विधिदृष्ट-
 न्तदतुक्कालाभिगामिनः ॥ २५ ॥ तेषामृषिकृतो धर्मो धर्मिणा-
 मुपपद्यते । न कामकारात् कामोऽन्यः संसेव्यो धर्मदर्शिभिः ॥ २६ ॥

सर्वभूतेषु यः सम्यक् ददाद्यभयदक्षिणाम् । चिंसादीषविसृक्तात्मा
 स वै धर्मोऽयुज्यते ॥ २७ ॥ सर्वभूतानुकम्पी यः सर्वभूतार्ज्व-
 व्रतः । सर्वभूतात्मभूतश्च स वै धर्मोऽयुज्यते ॥ २८ ॥ सर्ववेदेषु
 वा ज्ञानं सर्वभूतेषु चार्ज्ववम् । उभे एते समे स्यातामार्ज्ववं वा
 विशिष्यते ॥ २९ ॥ आर्ज्वं चर्ममित्याहुरधर्मी जिह्व उच्यते ।
 आर्ज्वेनेह संयुक्तो नरो धर्मोऽयुज्यते ॥ ३० ॥ आर्ज्वे तु रतो
 नित्यं वसत्यमरसन्निधौ । तस्मादार्ज्ववयुक्तः स्याद्य इच्छेद्धर्ममात्मनः
 ॥ ३१ ॥ क्षान्तो दान्तो जितक्रोधो धर्मभूतो विशिष्यकः । धर्म रत-
 मना नित्यं नरो धर्मोऽयुज्यते ॥ ३२ ॥ व्यपेततद्द्वी धर्मात्मा शक्या
 सत्पथमाश्रितः । चारित्रपरजो बुद्धो ब्रह्मभूयाद्य कल्पते ॥ ३३ ॥
 उभोवाच । आश्रमाभिरता द्वे तापसा धी तपोधनाः ।
 द्वीप्तिमन्तः कथा चैव चर्ययाद्य भवन्ति ते ॥ ३४ ॥ राजानो राज-
 पुत्राश्च निर्जना धी महाधनाः । कर्मणा केन भगवन् प्राप्नुवन्ति
 महाफलम् ॥ ३५ ॥ नित्यं स्थानसुपागम्य दिव्यवन्दनभूषिताः ।
 केन वा कर्मणा द्वे भवन्ति वनगोचराः ॥ ३६ ॥ एतथ्ये संश्रयं द्वे
 तपश्चर्याश्रितं शुभम् । शंस सर्पमशेषिण व्रक्ष विपुरनाशन ॥ ३७ ॥
 द्वे उवाच । उपवासव्रतैर्दान्ता अहिंसाः सत्यवादिनः ।
 संसिद्धाः प्रत्य गन्धर्वैः सह मोहस्यनामयाः ॥ ३८ ॥ मण्डूकलीम-
 शयनो यथान्यायं यथाविधि । दीक्षां चरति धर्मात्मा स नामैः
 सह मोहते ॥ ३९ ॥ अस्त्रं षडगगणोत्कृष्टं धी ऋषैः सह सेवते ।
 द्वीक्षितो धै समायुक्तः स गच्छत्यमरावतीम् ॥ ४० ॥ शैवालं
 शीर्षपत्रं वा तद्भ्रतं धी निषेवते । शीतलीमवहो बिर्यं स
 गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ४१ ॥ वायुमहोऽस्वमहो वा फलसूला-
 यिनोऽपि वा । वक्षे वै श्वथ्यमाघाय मोहतेऽपरशां मणौ ॥ ४२ ॥
 अग्नियोगवहो शौष्णे विशिष्टेन कर्मणा । चीला ह्यदशवर्षाणि
 राजा भवति पार्थिवः ॥ ४३ ॥ आहारनियमं कृत्वा मुनिर्मादश-

वार्षिकम् । मरुं संसाध्य यत्नेन राजा भवति पार्थिवः ॥ ४४ ॥
 स्थण्डिले शुद्धमाकार्यं परिग्रह्य समन्ततः । प्रविश्य च मुदप्रसूतो
 दीक्षां हादशवार्षिकीम् ॥ ४५ ॥ देहं चानयने त्यक्त्वा च स्वर्गं
 सुखमेधते । स्थण्डिलस्य फलान्याङ्गुर्यानि शयनानि च ॥ ४६ ॥
 गृहाणि च महार्हाणि चन्द्रशुभाणि भाभिनि । आत्मानमुप-
 जीवन् यो नियतो नियतायनः ॥ ४७ ॥ देहं वा ययने त्यक्त्वा च
 स्वर्गं समुपाश्रुते । आत्मानमुपजीवन् यो दीक्षां हादशवार्षिकीम्
 ॥ ४८ ॥ त्यक्त्वा महार्सवे देहं वारुणं लोकमश्रुते । आत्मान-
 मुपजीवन् यो दीक्षां हादशवार्षिकीम् ॥ ४९ ॥ अश्रुता चरणी
 भिक्षा गुच्छकेषु स मोदते । साधयित्वात्मनात्मानं निर्देहो नि-
 ष्परिग्रहः ॥ ५० ॥ चीर्त्वा हादशवर्षाणि दीक्षामेतां मनोगताम् ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति देवैश्च सह मोदते ॥ ५१ ॥ आत्मानमुपजीवन्
 यो दीक्षां हादशवार्षिकीम् । ज्जलान्मो देहमुत्सृज्य ब्रह्मलोकं
 महीयते ॥ ५२ ॥ यस्तु देवि यथान्यायं दीक्षितो नियतो द्विजः ।
 आत्मन्यात्मानमाधाय निर्ममो धर्मलालसः ॥ ५३ ॥ चीर्त्वा
 हादशवर्षाणि दीक्षामेतां मनोगताम् । अरणीसहितं स्तन्ये बहू
 गच्छत्यनाहतः ॥ ५४ ॥ वीराध्वानगतो नित्यं वीरासनगतिस्तथा ।
 वीरस्थायी च सततं स वीरगतिमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ स यक्रलोकगो-
 न्निव्यं सर्वकामपुरस्कृतः । दिव्यपुष्पसमाकीर्णो दिव्यचन्दनभूषितः
 ॥ ५६ ॥ सुखं वसति धर्मात्मा द्विवि देवगणैः सह । वीरलोक-
 गतो वीरो वीरयोगवहः सदा ॥ ५७ ॥ सत्त्वस्थः सर्वमुत्सृज्य
 दीक्षितो नियतः शुचिः । वीराध्वानं प्रपद्येद्यस्तस्य लोकाः सना-
 तनाः ॥ ५८ ॥ कामगेन विमानेन स वै चरति छन्दतः । यक्रलोक-
 गतः श्रीमान् मोदते च निरामयः ॥ ५९ ॥

इत्यनुभासनपर्वणि अनुभासनिकेपर्वणि दानधर्म उमा-
 महेश्वरसंवादे द्विचत्वारिंशदधिकप्रथमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

उसीवाच । भगवन् भगनेत्रज्ञ पूष्णी दन्तविनाशन । दक्ष-
 क्रतुहर तत्र च संभयो मे महानयम् ॥ १ ॥ चातुर्वर्षं भगवता
 पूर्वं सृष्टं स्वयम्भुवा । केन कर्मविपाकेन वैश्यो गच्छति शूद्रताम्
 ॥ २ ॥ वैश्यो वा क्षत्रियः केन द्विजो वा क्षत्रियो भवेत् । प्रति-
 स्त्रोमः कथं देव शक्यो धर्मी निवर्त्तितुम् ॥ ३ ॥ केन वा कर्मणा
 विप्रः शूद्रयोनौ प्रजायते । क्षत्रियः शूद्रतामेति केन वा कर्मणा
 विभो ॥ ४ ॥ एतन्मे संशयं देव वद शूतपतेऽनघ । तयो वर्याः
 प्रकृत्येह कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयुः ॥ ५ ॥

देव उवाच । ब्राह्मण्यं देवि दुष्प्राप्यं निसर्गाद्ब्राह्मण्यः शुभे ।
 क्षत्रियो वैश्यशूद्रौ वा निसर्गादिति मे मतिः ॥ ६ ॥ कर्मणा
 दुष्कृतेनेह स्थानाद्भ्रूयति वै द्विजः । ज्येष्ठं वर्षमनुप्राप्य तस्मा-
 द्भ्रूयति वै द्विजः ॥ ७ ॥ स्थितो ब्राह्मणधर्मण ब्राह्मण्यमुपजीवति ।
 क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ८ ॥ यस्तु ब्रह्मल-
 मुत्सृज्य चार्त्तं धर्मं निषेवते । ब्राह्मण्यात् स परिभ्रष्टः क्षत्रियोनी
 प्रवर्त्तते ॥ ९ ॥ वैश्यकर्म च यो विप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः । ब्राह्मण्यं
 दुर्लभं प्राप्य करोत्यल्पमतिः सदा ॥ १० ॥ स द्विजो वैश्यतामेति
 वैश्यो वा शूद्रतामियात् । स्वधर्मात् प्रच्युतो विप्रस्ततः शूद्रत्व-
 माप्नुते ॥ ११ ॥ तत्रासौ निरयं प्राप्नो वर्षभ्रष्टो वद्विष्कृतः । ब्रह्म-
 लोकात् परिभ्रष्टः शूद्रः समुपजायते ॥ १२ ॥ क्षत्रियो वा महा-
 भागी वैश्यो वा धर्मचारिणि । स्वानि कर्माण्यपाहाय शूद्रकर्म
 निषेवते ॥ १३ ॥ स्वस्थानात् स परिभ्रष्टो वर्षसङ्करतां गतः ।
 ब्राह्मण्यं क्षत्रियो वैश्यः शूद्रत्वं याति तादृशः ॥ १४ ॥ यस्तु बुद्धः
 स्वधर्मण ज्ञानविज्ञानवान् शुचिः । धर्मज्ञो धर्मनिरतः स धर्म-
 फलमश्नुते ॥ १५ ॥ इदं चैवापरं देवि ब्रह्मणा समुदाहृतम् ।
 अध्यात्मं नैष्ठिकं सङ्घर्षकामैर्निवेद्यते ॥ १६ ॥ उग्रान्नं गर्हितं
 देवि गणान्नं श्राद्धसतकम् । दुष्टान्नं नैव भोक्तव्यं शूद्रान्नं नैव

कर्हिचित् ॥ १७ ॥ शूद्रान् महितं देवि सदा देवैर्महात्मभिः ।
 पितामहमुखोत्सृष्टं प्रमाणमिति मे मतिः ॥ १८ ॥ शूद्रान्देनाप-
 श्रेषिण जठरे यो म्रियेद्विजः । आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्र-
 गतिभाग्भवेत् ॥ १९ ॥ तेन शूद्रान्मेषिण ब्रह्मस्थानादपाकृतः ।
 ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा ॥ २० ॥ यस्याग्नेनाप-
 श्रेषिण जठरे म्रियते द्विजः । तां तां योनिं व्रजेद्विप्रो यस्यान्-
 सुपजीवति ॥ २१ ॥ ब्राह्मणत्वं शुभं प्राप्य दुर्लभं योऽवमन्यते ।
 अभोच्यान्नानि चाश्नाति स द्विजत्वात् पतते वै ॥ २२ ॥ सुराणां
 ब्रह्महा हृदयैरो भ्रमव्रतोऽशुचिः । स्वाध्यायवर्जितः पापी लुब्धो
 नैकृतिकः शठः ॥ २३ ॥ अत्रती वृषलीभर्ता कुण्डाभी शोम-
 विक्रयी । निहीनसेवी विप्रो हि पतते ब्रह्मघोनिनः ॥ २४ ॥
 गुरुतल्पी गुरुदेषी गुरुकुत्सारतिश्च यः । ब्रह्मविद्यापि पतति
 ब्राह्मणो ब्रह्मघोनिनः ॥ २५ ॥ एभिस्तु कर्मभिर्देवि शुभैराच-
 रितैस्तथा । शूद्रो ब्राह्मणतां याति वैश्वः क्षत्रियतां व्रजेत् ॥ २६ ॥
 शूद्रकर्माणि सर्वाणि यथान्यायं यथाविधि । शुश्रूषां परिचर्याञ्च
 च्येष्टे वर्षं प्रयत्नतः ॥ २७ ॥ कुर्याद्विमनाः शूद्रः सततं सत्पथे
 स्थितः । देवद्विजातिसत्कर्त्ता सर्वातिथ्यङ्गतप्रतः ॥ २८ ॥ ऋतु-
 कालाभिगामी च नियतो नियताग्रनः । चोक्षशोक्षजनान्वेषी
 शेषान्ब्रह्मतभोजनः ॥ २९ ॥ वृथामांसं न भुञ्जीत शूद्रो वैश्वल-
 ऋच्छति । ऋतवागनहंवादी निर्हन्धः शमकोविदः ॥ ३० ॥ यजते
 चैव यज्ञैश्च स्वाध्यायपरमः शुचिः । दान्तो ब्राह्मणसत्कर्त्ता सर्व-
 वर्षवृभूपकः ॥ ३१ ॥ गृहस्थप्रतमातिष्ठन् द्विकालकृतभोजनः ।
 शेषाभी नियताहरो निष्कामी निरहंवादः ॥ ३२ ॥ अग्निहोत्र-
 मुपासंश्च जुहानोऽथ यथाविधि । सर्वातिथ्यमुपातिष्ठन् शेषान्ब-
 र्हतभोजनः ॥ ३३ ॥ वेताग्निमन्त्रविहितो वैश्वो भवति वै द्विजः ।
 स वैश्वः क्षत्रियकुले शुचिर्महति जायते ॥ ३४ ॥ स वैश्वः क्षत्रियी

जाती जन्मप्रवृत्तिसंस्कृतः । उपनीत्वा व्रतपरो द्विजो भवेति
 संस्कृतः ॥ ३५ ॥ ददाति यजते यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।
 अधीत्य स्वर्गमन्विच्छंस्तेतानिग्रहाः सदा ॥ ३६ ॥ अर्त्तहस्तप्रदो
 नित्यं प्रजा धर्मण पालयन् । सद्यः सत्यानि कुरुते नित्यं यः
 सुखदर्शनः ॥ ३७ ॥ धर्मदण्डेन निर्दण्डो धर्मकार्यानुशासकः ।
 यन्निवृत्तः कार्यकरणैः षड्भागकृतलक्षणः ॥ ३८ ॥ ग्राम्यधर्मान्न
 शिवेत् स्वच्छन्देनार्थकीविद् । ऋतुकाले तु धर्मात्मा पत्नीमुपशयेत्
 सदा ॥ ३९ ॥ सदीपवासी नियतः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । वर्हि-
 श्काम्तरिते नित्यं शयानोऽग्निगृहे सदा ॥ ४० ॥ सर्वातिथ्यं त्रिव-
 र्गस्य कुर्वाणः सुमनाः सदा । शूद्राणाञ्चान्नकामानां नित्यं सिद्ध-
 भितिं ब्रुवन् ॥ ४१ ॥ अर्थाहा यदि वा कामान्न किञ्चिदुपलक्षयेत् ।
 पितृदेवातिथिकृते साधनं कुरुते च यः ॥ ४२ ॥ स्ववेश्मनि यथा-
 न्यायमुपास्ते भैक्ष्यमेव च । त्रिकालमग्निहोत्रञ्च जुह्वानो वै
 यथाविधि ॥ ४३ ॥ गोब्राह्मणहितार्थाय रणे चाभिसुखी हतः ।
 वेताग्निमन्त्रपूतं वा समाविश्य द्विजो भवेत् ॥ ४४ ॥ ज्ञानविज्ञान-
 सम्पन्नः संस्कृतो वेदपारगः । विप्रो भवति धर्मात्मा क्षत्रियः स्नेह-
 कर्मणा ॥ ४५ ॥ एतैः कर्मफलैर्देवि न्यूनजातिकुलोद्भवः ।
 शूद्रोऽप्यागमसम्पन्नो द्विजो भवति संस्कृतः ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणो
 वाप्यसदुक्तः सर्वसङ्करभोजनः । ब्राह्मण्यं समनूत्सृज्य शूद्रो भवति
 तादृशः ॥ ४७ ॥ कर्मभिः शुचिभिर्देवि शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः ।
 शूद्रोऽपि द्विजवत् स्वैव इति ब्रह्मानुशासनम् ॥ ४८ ॥ स्वभावं कर्म
 च शुभं यत्र शूद्रोऽपि तिष्ठति । विप्रिष्टः स द्विजातेर्वै विज्ञेय इति
 मे मतिः ॥ ४९ ॥ न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च सन्ततिः ।
 कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥ ५० ॥ सर्वोऽयं ब्राह्मणो
 शोभे वृत्तेन च विधीयते । वृत्ते स्थितस्तु शूद्रोऽपि ब्राह्मणत्वं
 निपश्यति ॥ ५१ ॥ ब्रह्मस्वभावः कल्याणि समः सर्वत्र मे मतिः ।

निर्गुणं निर्मलं ब्रह्म यत्र तिष्ठति स हिजः ॥ ५२ ॥ एते बीनि-
 फला देवि स्थानभागनिर्झकाः । स्वयञ्च वरहेनोक्ता ब्रह्मस्य
 सृजता प्रजाः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणोऽपि महत् चैत्रं लोके चरति-
 पादवत् । अस्तत्र वीजं वपति सा कृषिः प्रेक्ष्य भाविनि ॥ ५४ ॥
 विधसाग्निना सदा भाव्यं सत्ययाख्यविना तथा । ब्राह्मणं मार्ग-
 मनुक्राम्य वर्त्तितव्यं बुभूषता ॥ ५५ ॥ संहिताध्यायिना भाव्यं गृहे-
 वै गृहमेधिना । निव्यं स्वाध्याययुक्तेन न चाध्ययनजीविना ॥ ५६ ॥
 एवञ्चूतो हि धी विप्रः सततं सत्यते स्थितः । आहिताग्निरधी-
 यानो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५७ ॥ ब्राह्मण्यमेव संप्राप्य रक्षितव्यं
 यतात्मना । धीनिप्रतिग्रहादानैः कर्मभिश्च शुचिस्मिते ॥ ५८ ॥
 एतत्ते गुह्यमाख्यातं यथा शूद्री भवेद्दिजः । ब्राह्मणो वा ष्यतो
 धर्माद्यथा शूद्रत्वमाप्नुते ॥ ५९ ॥

इत्यनुशासनपर्वस्य अनुशासनिकपर्वस्य दानधर्म उमा-
 महेश्वरसम्वादे त्रिचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

उमोवाच । भगवन् सर्वभूतेश सुरासुरनयस्कृत । धर्माधर्मौ
 नृणां देव ब्रूहि मे संशयं विभो ॥ १ ॥ कर्मणा मनसा वाच्य
 त्रिविधं हि नरः सदा । ब्रह्मते बन्धनैः पापैर्मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः
 ॥ २ ॥ केन शीलैर्न वै देव कर्मणा कीदृशेन वा । समाचारै-
 र्गुणैर्वाक्यैः स्वर्गं यान्तीह मानवाः ॥ ३ ॥

देवदेव उवाच । द्विविधमर्थतत्त्वञ्च धर्मनित्ये दमे रते ।
 सर्वप्राणिहितः प्रसन्नः श्रूयतां बुद्धिबर्द्धनः ॥ ४ ॥ सत्यवृत्तिरताः सन्तः
 सर्वस्त्रिभिवर्जिताः । धर्मलक्ष्यार्थभीक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः
 ॥ ५ ॥ नाधर्मिणो न धर्मिणो बध्यन्ते किञ्चनसंशयाः । प्रलभ्योत्पत्ति-
 तत्त्वज्ञाः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनाः । वीतरागा विशुच्यन्ते पुण्डरीकाः

कर्मबन्धनैः ॥ ६ ॥ कर्मणा मनसा वाचा धी न हिंसन्ति किञ्चन
 धी न सञ्चन्ति कस्मिंश्चित्ते न बध्यन्ति कर्मभिः ॥ ७ ॥ प्राणाति-
 पाताहिरताः शीलवन्तो दयान्विताः । तुल्यद्वेषप्रिया दान्त
 मुच्यन्ते कर्मबन्धनैः ॥ ८ ॥ सर्वभूतदयावन्तो विश्वास्याः सर्वजन्तुषु
 त्यक्तहिंसासमाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९ ॥ परस्त्रे निर्ममा
 नित्यं परदारविषञ्जिकाः । धर्मलव्वाधभोक्तारस्ते नराः स्वर्ग-
 गामिनः ॥ १० ॥ मातृवत्सखश्चैव नित्यं दुहित्वैव च । पर-
 दारेषु वर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ११ ॥ स्तौन्यान्निवृत्ताः
 संततं संतुष्टाः स्वधनेन च । स्वभान्यान्युपजीवन्ति ते नराः स्वर्ग-
 गामिनः ॥ १२ ॥ परदारेषु धी नित्यं चारिषा हृतलोचनाः । यते-
 द्विद्याः शीलपरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १३ ॥ एष देवज्ञतो
 मार्गः सेवितव्यः सदा बुधैः । अकषायज्ञतश्चैव मार्गः सेव्यः सदा
 बुधैः ॥ १४ ॥ स्वदारनिरता धी च ऋतुकालाभिगामिनः । अग्रान्य-
 सुखभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १५ ॥ दानधर्मतपोयुक्तः
 शीलधोचदयात्मकः । वृत्तप्रथं धर्महेतोर्वा सेवितव्यः सदा बुधैः
 ॥ १६ ॥ स्वर्गवासमभीप्सद्भिर्न सेव्यस्त्वत उत्तरः ॥ १७ ॥

उभोवाच । वाचां तु बध्यते धीन मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः । तानि
 कर्माणि मे द्वे वद भूतपतेऽनघ ॥ १८ ॥

महेश्वर उवाच । आत्महेतोः परार्थं वा नर्महास्याश्रया-
 त्तया । धी मृषा न वदन्तीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १९ ॥
 वृत्तप्रथं धर्महेतोर्वा कामकारात्तथैव च । अतृतं धी न भाषन्ति
 ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २० ॥ श्लक्ष्णाः वाणीं निराबाधां मधुरां
 दीपवञ्जिताम् । स्वागतेनाभिभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २१ ॥
 धर्मधं धी न भाषन्ते कटुकं निष्ठुरं तथा । अप्रैशुन्यरताः सन्तस्ते
 नराः स्वर्गगामिनः ॥ २२ ॥ पिशुनां धी न भाषन्ते भिन्नभेदकरौ
 गिरम् । ऋतं भैरतु भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २३ ॥

धि वर्जयन्ति पशुषं परद्रीहञ्च मानवाः । सर्वभूतसमा दान्तास्ते
नराः स्वर्गगामिनः ॥ २४ ॥ असत्प्रलापाहिरता विरुद्धपरि-
वर्जकाः । सौम्यप्रलापिनो धी च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २५ ॥
न क्रीषाद्वाहरन्ते धी वाचं हृदयदारिणीम् । शान्तं वदन्ति
क्रुद्धापि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २६ ॥ एष वाणीकृतो देवि धर्मः
सेव्यः सदा नरैः । शुभः सत्यगुणो नित्यं वर्जनीयं मृषा बुधैः ॥ २७ ॥
उभोवाच । मनसा बध्यते धीन कर्मणा पुरुषः सदा । तन्न
ब्रूहि महाभाग देवदेव पिनाकधृक् ॥ २८ ॥

महेश्वर उवाच । मानसेनेह धर्मेण संयुक्ताः पुरुषाः सदा
स्वर्गं गच्छन्ति कल्याणि तन्नो कीर्तयतः शृणु ॥ २९ ॥ दुष्प्रणी-
तेन मनसा दुष्प्रणीतान्तराकृतिः । मनो बध्यति धीनेह शृणु वाक्यं
शुभानने ॥ ३० ॥ अरथे विजने व्यस्तं परस्त्रं दृश्यते यदा ।
मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३१ ॥ ग्रामे मृष्टे वा
यद्द्रव्यं पारक्यं विजनेस्त्रितम् । नाभिनन्दन्ति वै नित्यं ते नराः
स्वर्गगामिनः ॥ ३२ ॥ तथैव परदारकं धी कामवृत्तान् रक्षो-
गतान् । मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३३ ॥
शक्रं भित्तञ्च धी नित्यं तुल्येन मनसा नराः । भवन्ति मैत्राः सङ्गम्य
ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३४ ॥ श्रुतवन्तो द्यावन्तः शुचयः सत्य-
सङ्गराः । स्वैरर्थैः परिसन्तुष्टास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३५ ॥ अविरो
धी खनायासा मैत्रीचित्तगताः सदा । सर्वभूतदयावन्तस्ते नराः स्वर्ग-
गामिनः ॥ ३६ ॥ अद्वावन्तो द्यावन्तश्चीक्षाश्चीक्ष जनप्रियाः । धर्मा-
धर्मविदो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३७ ॥ शुभानामशुभानाञ्च
कर्मणां फलसञ्चये । विषाकञ्चाञ्च धी देवि ते नराः स्वर्गगामिनः
॥ ३८ ॥ न्यायोपेता गुणोपेता देवि हिजपराः सदा । समुत्थान-
मनुप्राप्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३९ ॥ शुभैः कर्मफलैर्देवि मयैते
परिकीर्त्तिताः । स्वर्गभागपरा भूयः किं श्रोतुं लभिहेच्छसि ॥ ४० ॥

उभोवाच । महान् संशयः कश्चिन्नर्तमान् प्रति महेश्वर ।
 तन्नाश्वं नैपुणेनाथ मम व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४१ ॥ केनायुर्लभते
 दीर्घं कर्मणा पुरुषः प्रभो । तपसा वापि देव्य केनायुर्लभते महत्
 ॥ ४२ ॥ क्षीणायु केन भवति कर्मणा भुव मानसैः । विपाकं
 कर्मणा देव वक्तुमहस्त्रनिन्दित ॥ ४३ ॥ अपरे च महाभागा
 मन्दभागास्तथापरे । अकुलीनास्तथा चान्ये कुलीनाश्च तथा-
 परे ॥ ४४ ॥ दुर्दृशाः केचिदाभान्ति मराः काष्ठमया इव । प्रिय-
 दर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मानवाः ॥ ४५ ॥ दुष्प्रज्ञाः केचि-
 दाभान्ति केचिदाभान्ति पण्डिताः । महाप्रज्ञास्तथैवान्ये ज्ञान-
 विज्ञानभाक्ताः ॥ ४६ ॥ अल्पावाधास्तथा केचिन्महावाधास्तथा-
 परे । दृश्यन्ते पुरुषा देव तन्ने संश्रितमर्हसि ॥ ४७ ॥

देवदेव उवाच । हन्त तिस्रहं प्रवच्छामि देवि कर्मफलमेवम् ।
 मत्संप्रसोके नरः सर्वो येन स्वं फलमश्नुते ॥ ४८ ॥ प्राणातिपाते
 यो रोद्री दण्डहस्तोद्यतः सदा । नित्यमुद्यतमस्त्रञ्च हन्ति भूत-
 मगणान्तरः ॥ ४९ ॥ निर्द्वयः सर्वभूतानां नित्यमुद्देगकारकः । अपि
 क्रीटपिपीलानामशरवणः सुनिर्घृणः ॥ ५० ॥ एवञ्च तो नरो देवि
 निरयं प्रतिपद्यते । विपरीतस्तु क्षमात्मा रूपवानभिजायते ॥ ५१ ॥
 निरयं याति हिंसात्मा याति स्वर्गमहिंसकः । वातनां निरये
 रोद्रीं स कृच्छ्रां लभते नरः ॥ ५२ ॥ यः कश्चिन्निरवात्तस्मात्
 समुत्तरत कर्हिचित् । मानुष्यं लभते चापि क्षीनायुस्तत्र जायते
 ॥ ५३ ॥ प्रापेन कर्मणा देवि बहो हिंसारग्निनरः । अप्रियः
 सर्वभूतानां क्षीनायुरूपजायते ॥ ५४ ॥ यस्तु शुक्लाभिजातीयः
 अग्निप्रातविवर्जकः । निक्षिप्रश्लो निर्द्विण्डो न हिंसति कदा-
 चन ॥ ५५ ॥ न घातयति नो हन्ति हन्तं नवानुमोदते । सर्वभूतेषु
 सखेहो यथात्मनि तथा परे ॥ ५६ ॥ ईदृशः पुत्रप्रोत्कर्षो देवि
 देवत्वमश्नुते । उपपन्नान् सुखान् भीमानुपजाति सुहायतः ॥ ५७ ॥

अथ चैवानुषी लोके कदाचिदुपपद्यते । तत्र दीर्घायुत्पन्नः स
नरः सुखमेधते ॥ ५८ ॥ एष दीर्घायुषां मार्गः सुवृत्तानां सुक-
र्मिणाम् । प्राणिहिंसाविमोक्षेण ब्रह्मणा समुदीरितः ॥ ५९ ॥

इत्थनुयासनपर्वणि आनुयासनिकपर्वणि दानधर्म उमा-
महेश्वरसंवादे चतुश्चत्वारिंशदधिकमत्तोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

उभोवाच । किं शीलः किं समाचारः पुरुषः केषु कर्मभिः ।
स्वर्गं समभिपद्येत सम्प्रदानेन केन वा ॥ १ ॥

महेश्वर उवाच । दाता ब्राह्मणसत्कर्ता दीनान्धकृपणा-
दिषु । मध्यमोऽप्यान्नपामानां वाससाञ्च प्रदायकः ॥ २ ॥ प्रति-
अयान् सभा कूपान् प्रपाः पुष्करिणीस्तथा । नैत्यकानि च सर्वाणि
किमिच्छुकमतीव च ॥ ३ ॥ आसनं अयनं यानं धनं रत्नं यद्-
न्तथा । अस्यजातानि सर्वाणि गाः क्षैत्राख्यथ योषितः ॥ ४ ॥
सुप्रतीतमना नित्यं यः प्रयच्छति मानवः । एवञ्चूतो नरो देवि
देवलोकेऽभिजायते ॥ ५ ॥ तत्रोष्णं सुचिरं कालं भुक्त्वा भोगाननु-
त्तमान् । सहाप्यरोभिर्मुदितो रमते नन्दन्दिषु ॥ ६ ॥ तस्मात्
स्वर्गाच्युतो लोकाब्धानुषेष्पूजायते । महाभोगी कुले देवि धन-
धान्यसमन्विते ॥ ७ ॥ तत्र कामगुणैः सर्वैः समुपेतो सुदायुतः ।
महाभोगो महाकोषो धनी भवति मानवः ॥ ८ ॥ एते देवि महा-
भागाः प्राणिनो दानशीलिनः । ब्रह्मणा वै पुरा प्रोक्ताः सर्वस्य
प्रियदर्शनाः ॥ ९ ॥ अपरे मानवा देवि प्रदानकृपणा हिजैः ।
याचिता न प्रयच्छन्ति विद्यमानेऽप्यबुद्धयः ॥ १० ॥ दीनान्धकृप-
णान् दृष्ट्वा भिक्षुकानतिथीनपि । याच्यमाना निवर्तन्ते जिह्वा-
लोभसमन्विताः ॥ ११ ॥ न धनानि न वासांसि न भोगान् न च
काञ्चनम् । न गावो नान्नविकृतिं प्रयच्छन्ति कदाचन ॥ १२ ॥

अप्रवृत्ताश्च धी लुब्धा नास्तिका दानवर्जिताः । एवञ्चूता नरा
 देवि निरयं चान्यबुद्धयः ॥ १३ ॥ ते वै मनुष्यतां यान्ति यदा
 कालस्य पर्यये । धन रक्ते कुले जन्म लभन्ते स्वल्पबुद्धयः ॥ १४ ॥
 क्षुत्पिपासापरीताश्च सर्वलोकवर्षिकृताः । निराशाः सर्वभोगेभ्यो
 जीवन्मघमजीविकाम् ॥ १५ ॥ अल्पभोगे कुले जाताः स्वल्पभोग-
 रताः नराः । अनेन कर्मणा देवि भवन्मघनिनो नराः ॥ १६ ॥
 अपरे स्तम्भिनो नित्यं मानिनो धनतो नराः । आसनाहंस्य धी
 पीठं न प्रयच्छन्त्यचेतसः ॥ १७ ॥ मार्गाहंस्य च धी मार्गं न दृढ-
 त्यल्पमेधसः । पाद्याहंस्य च धी पाद्यं न दृढत्यल्पबुद्धयः ॥ १८ ॥
 अर्घ्यार्हान्न च सत्कारैरर्चयन्ति यथाविधि । अर्घ्यमाचमनीयं वा
 न यच्छन्त्यबुधा नराः ॥ १९ ॥ गुरुञ्चाभिगतं प्रेम्णा गुरुवन्न बुभू-
 षते । अभिमानप्रवृत्तेन लोभेन समवस्थिताः ॥ २० ॥ मान्यां-
 श्चाप्यमन्यन्ते वृद्धान् परिभवन्ति च । एवञ्चिधा नरा देवि सर्वे
 निरयगामिनः ॥ २१ ॥ ते वै यदि नरास्तस्मान्निरयादुत्तरन्ति
 वै । वर्षपूनेस्ततो जन्म लभन्ते कुल्लिते कुले ॥ २२ ॥ स्वपाक-
 पुङ्गवादीनां क्षुत्क्षितानामचेतसम् । कुलेषु तेषु जायन्ते गुरुवृद्वा-
 पचायिनः ॥ २३ ॥ न स्तम्भी न च मानी यो हिवताहिजपूजकः ।
 लोकपूज्यो नमस्कृतां प्रश्रितो मधुरं वचः ॥ २४ ॥ सर्ववर्षप्रिय-
 करः सर्वभूतहितः सदा । अद्वेषी सुसुखः श्लक्ष्णः श्लिग्धवाणीप्रदः
 सदा ॥ २५ ॥ स्वागतेनैव सर्वेषां भूतानामविहिंसकः । यथाहं-
 सत्क्रियत्पूर्वमर्चयन्नवतिष्ठते ॥ २६ ॥ मार्गाहंस्य दृढमार्गं गुरुं
 गुरुवदश्चयन् । अतिथिप्रग्रहरतस्तथाभ्यागतपूजकः ॥ २७ ॥
 एवञ्चूतो नरो देवि स्वर्गतिं प्रतिपद्यते । ततो मातृपतां प्राप्य
 विशिष्टकुलजो भवेत् ॥ २८ ॥ तत्रासौ विपुलैर्भोगैः सर्वरत्नसम-
 न्वितैः । यथाहंदाता चार्हेषु धर्मचर्या परो भवेत् ॥ २९ ॥
 सस्मृतः सर्वभूतानां सर्वभूतनमस्कृतः । स्वकर्मप्राप्तमाप्नोति स्वय-

नैव नरः सदा ॥ ३० ॥ उदात्तकुलजातीय उदात्ताभिजनः सदा ।
 एष धर्मो मया प्रोक्तो विधात्रा स्वयमीरितः ॥ ३१ ॥ बन्धु रोह-
 समाचारः सर्वसत्त्वभयङ्करः । हस्ताभ्यां बहि व पद्भ्यां रज्ज्वा
 दण्डेन वा पुनः ॥ ३२ ॥ लोष्ट्रैस्तथासुपायैर्वा जन्तून् बाधति
 धीमनैः । हिंसार्थं निकृतिप्रदः प्रोहेजयति चैव हि ॥ ३३ ॥ उप-
 क्रामति जन्तून् च उहेगजननः सदा । एवं शीलसमाचारो निरर्थ-
 प्रतिपद्यते ॥ ३४ ॥ स वै मनुष्यतां गच्छेद्यदि कालस्य पर्यवात् ।
 बह्वाबाधपरिक्लिष्टे जायते सौम्यमे कुले ॥ ३५ ॥ लोकाहेष्योऽधमः
 पुंसां स्वयं कर्मफलैः कृतैः । एष दिवि मनुष्येषु बोद्धव्यो ज्ञाति-
 बन्धुषु ॥ ३६ ॥ अपरः सर्वभूतानि दयावाननुपश्यति । मैत्रदृष्टिः
 पित्रसमी निर्वैरो नियतेन्द्रियः ॥ ३७ ॥ नोहेजयति भूतानि न
 विहेलयति तथा । हस्तापादैः सुमियतैर्विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ॥ ३८ ॥
 न रज्ज्वा न च दण्डेन न लोष्ट्रैर्नायुधेन च । उहेजयति भूतानि
 श्लक्ष्णकर्मा दयापरः ॥ ३९ ॥ एवं शीलसमाचारः स्वर्गं समुप-
 जायते । तत्रासौ भवने दिव्ये सदा वसति देववत् ॥ ४० ॥ स चेत्
 कर्मचयात्मन्तर्षो मनुष्येषूपजायते । अल्पबाधो निरातङ्गः स ज्ञातः
 सुखमेधते ॥ ४१ ॥ सुखभागी निरायासो निरुहेगः सदा नरः ।
 एष दिवि सतां मार्गो बाधा यत्र न विद्यते ॥ ४२ ॥

उभोवाच । इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविभारहाः ।
 ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः प्रजावन्तोऽथ कीबिहाः ॥ ४३ ॥ दुष्प्रज्ञाश्चापरे
 दिव ज्ञानविज्ञानवर्जिताः । केन कर्मविशिषेण प्रज्ञावान् पुरुषो
 भवेत् ॥ ४४ ॥ अल्पप्रज्ञी विरूपाक्ष कथं भवति मानवः । एतस्मै
 संशयं छिन्धि सर्वधर्मभृतांवर ॥ ४५ ॥ जगत्पन्थाश्चापरे दिव रोगा-
 न्नाश्चापरे तथा । नराः क्लीवाश्च दृश्यन्ते कारणं ब्रूहि तत्र वै ॥ ४६ ॥
 महेश्वर उवाच । ब्राह्मणान् विद्विदुषः सिद्धान् धर्मविद-
 स्तथा । परिपृच्छन्त्यहरहः कुशलाकुशलन्तथा ॥ ४७ ॥

न्यशुभं कर्म सेवमानाः शुभं सदा । लभन्ते स्वर्गतिं नित्यमिह
 तथा सुखम् ॥ ४८ ॥ स चेन्नानुषतां याति मेधावी तत्र जायते ।
 शुभं प्रज्ञाबुगञ्चास्य कल्याणमुपजायते ॥ ४९ ॥ परदारेषु धी
 न्मूढाश्चतुर्दुष्टं प्रयुञ्जते । तेन दुष्टस्वभावेन जात्यश्वस्ते भवन्ति हि
 ॥ ५० ॥ मनसा च प्रदुष्टेन नम्यां पश्यन्ति धी स्त्रियम् । रोगार्तास्ते
 भवन्तीह नरा दुष्कृतकारिणः ॥ ५१ ॥ धी तु मूढा दुराचारा
 विद्योन्मौ भैद्युने रताः । पुरुषेषु च दुष्प्रज्ञाः क्षीबलमुपयान्ति ते
 ॥ ५२ ॥ पशुंश्च धी घातयन्ति धी चैव गुरुतल्पगाः । प्रकीर्ष्य
 भैद्युना धी च क्षीवा जायन्ति ते जनाः ॥ ५३ ॥

उमोवाच । सावद्यं किन्तु वै कर्म निरवद्यं तथैव च । श्रेयः
 क्लृप्त्ववाप्नोति मानवो देवसत्तम ॥ ५४ ॥

महेश्वर उवाच । श्रेयासं मार्गमन्विच्छन् सदा यः पच्छति
 हिजान् । धर्मान्वेषी गुणाकाङ्क्षी स स्वर्गं समुपाश्रुते ॥ ५५ ॥
 यदि मानुषतां देवि कदाचित् परिगच्छति । मेधावी धारणा-
 युक्तः प्राज्ञस्तत्राभिजायते ॥ ५६ ॥ एष देवि सतां धर्मो मन्तव्यो
 भूतिकारकः । नृणां हितार्थाय मया तव वै समुदाहृतः ॥ ५७ ॥

उमोवाच । अपरे स्वल्पविज्ञाना धर्मविहेषिणो नराः । ब्राह्म-
 णान् वेदविदुषो नेच्छन्ति परिशर्पितुम् ॥ ५८ ॥ व्रतवन्तो नराः
 केचित् अज्ञाधर्मपरायणाः । अत्रता भ्रष्टनियमास्तथान्ये राक्षसी-
 पमाः ॥ ५९ ॥ यज्वानश्च तथैवान्ये निर्होमाश्च तथापरे । केन
 कर्मविपाकेन भवन्तीह वदस्व मे ॥ ६० ॥

महेश्वर उवाच । आगमालोककर्माणां मर्यादाः पूर्व-
 निर्दिष्टाः । प्रामाण्येनानुवर्तन्ते दृश्यन्ते च दृढव्रताः ॥ ६१ ॥
 अधर्मं धर्ममिह्यपहृष्ये च मोहव्यगताः । अत्रता नष्टमर्यादास्ते
 प्रीक्ता ब्रह्मराक्षसाः ॥ ६२ ॥ ते चैत् कालकृत्तयोर्गात् सश्वन्तीह
 प्राबुधाः । निर्होमा निर्कषट्कारास्ते भवन्ति नराधिमाः ॥ ६३ ॥

एष देवि मया सर्वः संशयच्छेदनाय वे । कुशलाकुशलो नृणां
व्याख्यातो धर्मसागरः ॥ ६४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनपर्वणि दानधर्म उमा-
महेश्वरसंवादे पञ्चवह्निर्षदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

नारद उवाच । एवमुक्त्वा महादेवः श्रोतुकामः स्वयं प्रभुः ।
अनुकूलां प्रियां भार्यां पार्श्वस्थां समभाषत ॥ १ ॥

महादेव उवाच । परादरज्ञे धर्मज्ञे तपोवननिवासिनि ।
साध्वि सुभ्रु सुकेशान्ते हिमवत्पर्वताञ्जले ॥ २ ॥ इद्वे दमशमो-
पेते निर्भमे धर्मचारिणि । पृच्छामि त्वां वरारोहे पृष्टा वद
ममैषितम् ॥ ३ ॥ सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य शची सती ।
मार्कण्डेयस्य धूमोर्षी ऋद्धिर्वश्वणस्य च ॥ ४ ॥ वत्सणस्य तयोः
गौरी सूर्यस्य च सुवर्चला । रोहिणी शशिनः साध्वी स्वाहा चैव
विभावसीः ॥ ५ ॥ अदितिः कश्यपस्याथ सर्वास्ताः पतिदेवताः ।
पृष्टाशोपासिताश्चैव तास्त्वया देवि नित्यमः ॥ ६ ॥ तेन त्वां परि-
पृच्छामि धर्मज्ञे धर्मवादिनि । स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि ह्यशो-
दाहृतमादितः ॥ ७ ॥ सद्य धर्मवरौ मे त्वं समशीला समव्रता ।
समानसारवीर्या च तपस्तीव्रं कृतञ्च ते ॥ ८ ॥ त्वया श्रुतो
विशेषेण गुणवान् स भविष्यति । लोके चैव तथा देवि प्रमाणत्व-
मुपैष्यति ॥ ९ ॥ स्त्रियश्चैव विशेषेण स्त्रीजनस्य गतिः परा ।
गौर्यां गच्छति सुशोणि लोकेष्वेषा गतिः सदा ॥ १० ॥ मम चाहं
शरीरस्य तव चार्द्धेन निर्मितम् । सुरकार्यकरो च त्वं लोक-
सन्तानकारिणि ॥ ११ ॥ तव सर्वः सुविदितः स्त्रीधर्मः प्राश्रुतः
शुभे । तस्माद्दोषं तं ब्रूहि स्वधर्मं विस्तरेण मे ॥ १२ ॥

उमीवाच । भगवन् सर्वभूतेश भूतभव्यभवोऽहम् । त्वत् प्रसादा-

द्विं द्विं वाक् चैव प्रतिभाति मे ॥ १३ ॥ इमास्तु नद्यो द्विवि-
 सर्वतीर्थोदकैर्भुताः । उपस्यर्गनहेतोस्त्रासुपयान्ति समीपतः ॥ १४ ॥
 एताभिः संह सम्भन्त्रा प्रवद्याम्यनुपूर्वशः । प्रभवन् योऽज्ञं वादी
 स वै पुरुष उच्यते ॥ १५ ॥ स्त्री च भूतेश्च सततं स्त्रियमेवानु-
 धावति । मया उच्यते तैश्चैव भविष्यन्ति सरिहराः ॥ १६ ॥ एषा
 सरस्वती पुण्या नदीनामुत्तमा नदी । प्रथमा सर्वसरितां नदी
 सागरगामिनी ॥ १७ ॥ विपाशा च वितस्ता च चन्द्रभागा इरा-
 वती । शतद्रुर्द्ध्विका सिन्धुः कौशिकी गोमती तथा ॥ १८ ॥
 तथा देवनदी चैवं सर्वतीर्थाभिसंवृता । गगनाद्गङ्गाया देवी गङ्गा
 सर्वसरिहरा ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वा देवदेवस्य पत्नी धर्मभृतां वरा ।
 भित्तपूर्वमथाभाष्य सर्वास्ताः सरितस्तथा ॥ २० ॥ अपृच्छे देव-
 मद्भिषी स्त्रीधर्मं धर्मवत्सला । स्त्रीधर्मकुशलास्ता वै गङ्गायाः
 सरितावङ्गाः ॥ २१ ॥

उमीवाच । धर्मं भगवता प्रोक्तः प्रश्नः स्त्रीधर्मसंश्रितः । तन्तु
 सम्भन्त्रा शुष्माभिर्बुद्धिभिश्चास्मि शङ्करम् ॥ २२ ॥ न चैकसाध्यं
 पश्यामि विज्ञानं भुवि किञ्चन । द्विवि वा सागरगमास्तेन वो-
 म्मानयाम्यहम् ॥ २३ ॥ एवं सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः पृष्टाः पुण्यतमाः
 श्रिवाः । ततो देवनदी गङ्गा नियुक्ता प्रतिपूज्य च ॥ २४ ॥
 बह्वीभिर्बुद्धिभिः स्त्रीता स्त्रीधर्मज्ञा शुचिस्रिता । शैलराजसुता
 देवी पुण्या पापभञ्जपत्ना ॥ २५ ॥ बुद्ध्या विनयसम्पन्ना सर्वधर्म-
 विभारदा । सन्धितं बद्धबुद्ध्याढ्या गङ्गा वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 धर्म्यास्त्रतुष्टहीतास्त्रि देवि धर्मपरायणे । सा त्वं सर्वजगन्मान्या-
 नदी मानयसेऽनघे ॥ २७ ॥ प्रभवन् पृच्छते यो हि सम्मानयति
 वा पुनः । न्यूनं मन्ये स धर्मात्मा पण्डिताश्चां स गच्छति ॥ २८ ॥
 ज्ञानविज्ञानसम्पन्नानूहापोहविभारदान् । प्रवक्तुन् पृच्छते यो-
 न्यान् स वै नापदं गच्छति ॥ २९ ॥ अन्यथा बद्धबुद्ध्याढ्यो वाक्यं

वेदति संसदि । अन्यथैव ह्यहं बाही दुर्बलं वदते वचः ॥ ३० ॥
दिव्यज्ञाने दिवि श्रेष्ठे दिव्यैः पुण्यैः सहोत्थिते । लमेवार्हसि को
दिवि स्त्रीधर्माननुभाषितम् ॥ ३१ ॥ ततः साराधिता देवी गङ्गा
बद्धभिर्गुणैः । प्राह सर्वमधिष्ठिष्य स्त्रीधर्मं सुरसुन्दरी ॥ ३२ ॥

उमोवाच । स्त्रीधर्मो मां प्रति यथा प्रतिभाति यथाविधि ।
तमहं कीर्तयिष्यामि तथैव प्रश्रितो भव ॥ ३३ ॥ स्त्रीधर्मः पूर्वं
एवायं विवाहे बन्धुभिः कृतः । सद्यधर्मचरो भर्तुर्भवत्यग्निसमी-
पतः ॥ ३४ ॥ सुखभावा सुवचना सुवृत्ता सुखदर्शना । सुखवक्त्र-
मिवाभीक्ष्णं भर्तुर्वदनमौक्षती ॥ ३५ ॥ या साध्वी नियताचारा
सा भवेद्धर्मचारिणी । शुद्धा दम्पतिधर्मं वै सद्यधर्मकृतं शुभम्
॥ ३६ ॥ या भवेद्धर्मपरमा नारी भर्तुंसमव्रता । देववत् सतलं
साध्वी भर्तारमनुपश्यति ॥ ३७ ॥ शुश्रूषां परिचर्याञ्च देवतुल्यं
प्रकुर्वती । वस्था भावेन सुमनाः सुव्रता सुखदर्शना ॥ ३८ ॥
अनन्यचित्ता सुसुखी सा नारी धर्मचारिणी । पक्ष्पाय्यपि
चोक्ता या दृष्टा क्रुद्धेन चक्षुषा ॥ ३९ ॥ सुप्रसन्नसुखी भर्तुर्यं नारी
सा पतिव्रता । न चन्द्रसूर्यौ न तर्कं पुन्नाम्नो वा निरीक्षते ॥ ४० ॥
भर्तृपूज्या वरारोहा सा भवेद्धर्मचारिणी । हरिद्रं व्याषितं
हीनमध्वना परिकथितम् ॥ ४१ ॥ पतिं पुत्रमिवोपास्ते सा नारी
धर्मचारिणी । या नारी प्रथता दद्यात् सा नारी पुत्रिणी भवेत्
॥ ४२ ॥ पतिव्रता पतिप्राणा सा नारी धर्मभागिनी । शुश्रूषां
परिचर्याञ्च करोत्यविमनाः सदा ॥ ४३ ॥ सुप्रीता च विनीता च
सा नारी धर्मभागिनी । विभर्तृप्रदानेन कुटुम्बं चैव नित्यदा
॥ ४४ ॥ न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्य्येण सुखे तथा । स्पृहा यस्या
यथा यत्वी सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४५ ॥ कथ्योत्थानरतिर्निधं
गृहशुश्रूषणे रता । सुसंस्कृष्टज्ञया चैव गोपकृत् कृतलेपना ॥ ४६ ॥
अग्निकार्थ्यपरा नित्यं सदा पुष्पबलिप्रदा । दिव्यतिथिभृत्यानां

त्रिवाप्य पतिना सह ॥ ४७ ॥ शेषान्नमपि भुञ्जाना यथान्यायं
 यथाविधि । तृष्टपुष्टजना नित्यं नारी धर्मेषु युज्यते ॥ ४८ ॥
 श्वश्रूश्चशुरयोः पादौ तोषयन्ती गुणान्विता । मातापितृपरा
 नित्यं या नारी सा तपोधना ॥ ४९ ॥ ब्राह्मणान् दुर्वलानाथान्
 हीनान्धकृपणांस्तथा । विभर्त्तन्नेन या नारी सा पतिव्रत-
 भागिनी ॥ ५० ॥ व्रतं चरति या नित्यं दुश्चरं लघुसत्त्वया ।
 पतिचित्ता पतिहिता सा पतिव्रतभागिनी ॥ ५१ ॥ पुण्यमेतत्तप-
 श्चैव स्वर्गश्चैष सनातनः । या नारी भर्तृपरमा भवेद्धर्तृव्रता सती
 ॥ ५२ ॥ पतिर्हि देवी नारीणां पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः । पत्या
 गतिः समा नास्ति दैवतं वा यथा पतिः ॥ ५३ ॥ पतिप्रसादः
 स्वर्गो वा तुल्यो नार्थ्या न वा भवेत् । अहं स्वर्गं न हीच्छेवं
 लब्धप्रीते महेश्वर ॥ ५४ ॥ यद्यकार्यमधर्मं वा यदि वा प्राण-
 नाशनम् । पतिर्ब्रूयाद्दृष्टी वा व्याधितो वा कथञ्चन ॥ ५५ ॥
 आपत्नी रिपुसंस्थो वा ब्रह्मशापाद्दितोऽपि वा । आपद्दर्माननु-
 प्रेक्ष्य तत्कार्यमविशङ्कया ॥ ५६ ॥ एष देव मया प्रोक्तः स्त्रीधर्मो
 वचनात्तव । या खेवं भाविनी नारी सा पतिव्रतभागिनी ॥ ५७ ॥

नारद उवाच । इत्युक्तः स तु दिवेशः प्रतिपूज्य गिरेःसुताम् ।
 लोकान् विसृज्यामास सर्वैरनुचरैः सह ॥ ५८ ॥ ततो ययुर्भूत-
 गणाः सरितश्च यथागतम् । मन्धर्वाप्सरसश्चैव प्रणम्य शिरसा
 भवम् ॥ ५९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म उमा-
 महेश्वरसंवादे षट्चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

ऋषयः जवः । पित्राकिन् भगनेत्रन्न सर्वलोकनमस्कृत ।
 माहात्म्यं वासुदेवस्य शोभुमिन्द्रमिन्द्राय ॥ ५७ ॥

महेश्वर उवाच । पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषो
हरिः । कृषी जाम्बूनदाभासो व्यभ्रे सूर्यो इवोदितः ॥ २ ॥ इक्ष-
वाङ्गर्महातेजा देवतारिनिसूदनः । श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्व-
देवतपूजितः ॥ ३ ॥ ब्रह्मा तस्योदरभवस्तथा चाहं शिरोभवः ।
शिरोरुहेभ्यी ज्योतीषि रोमस्यश्च सुरासुराः ॥ ४ ॥ ऋषयो देह-
सम्भूतास्तथा लोकाश्च शाश्वताः । पितामहग्रहं साक्षात् सर्व-
देवग्रहश्च सः ॥ ५ ॥ सोऽस्याः पृथिव्याः कृत्स्नायाः स्रष्टा त्रिभु-
वनेश्वरः । संहृतां नैव भूतानां स्यावरस्य चरस्य च ॥ ६ ॥ स
हि देववदः साक्षात् देवनाथः परन्तपः । सर्वज्ञः सर्वसंश्लिष्टः
सर्वगः सर्वतोमुखः ॥ ७ ॥ परमात्मा हृषीकेशः सर्वव्यापी महे-
श्वरः । न तस्मात् परमं भूतं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ८ ॥ सना-
तनो वै मधुहा गोविन्द इति विश्रुतः । स सर्वान् पार्थिवान्
सङ्घ्रे घातयिष्यति मानवः ॥ ९ ॥ सुरकार्यार्थमुत्पन्नो माम्भुषं
वपुरास्थितः । न हि देवगणाः शक्तास्त्रिविक्रमभूतिनाकृताः ॥ १० ॥
भुवने देवकार्यार्थिणि कर्तुं नात्यक्वञ्जिताः । नात्यक्वः सर्वभूतानां
सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ११ ॥ एतस्य देवनाथस्य देवकार्यरतस्य च ।
ब्रह्मभूतस्य सततं ब्रह्मर्षिशरणस्य च ॥ १२ ॥ ब्रह्मा वसति गर्भस्थः
शरीरे सुखसंस्थितः । सर्वः सुखं संश्रितश्च शरीरे सुखसंस्थितुः
॥ १३ ॥ सर्वाः सुखं संश्रिताश्च शरीरे तस्य देवताः । स देवः
घुण्डरीकाक्षः श्रीमर्भः श्रीसहोषितः ॥ १४ ॥ शार्ङ्गचक्रायुधः
खड्गो सर्वनागरिपुण्ड्रजः । उत्तमेन च शीलेन श्रीचेन च दमेन
च ॥ १५ ॥ पराक्रमेण वीर्येण वपुषा दर्शनेन च । आरोहेण
प्रमाणेन धैर्येणाल्जवसम्पदा ॥ १६ ॥ अनृपस्येन रूपेण बलेन च
समन्वितः । अस्त्रैः समुद्दितः सर्वैर्द्वैतैरद्भुतदर्शनैः ॥ १७ ॥ योग-
मायः सहस्राङ्को निरवयो महामनाः । बीरो भिन्नजनशापी
चातिवन्धुजनप्रियः ॥ १८ ॥ क्षमावाञ्छानहंवादी ब्रह्मस्थो ब्रह्म-

नायकः । भयहर्ता भयार्त्तानां मित्राणां नन्दिबर्द्धनः ॥ १९ ॥
 शरणः सर्वभूतानां दीनानां पालने रतः । श्रुतवानर्थसम्पन्नः
 सर्वभूतनमस्कृतः ॥ २० ॥ समाश्रितानां बद्धशतं शत्रूणांमपि
 धर्मवित् । नीतिज्ञो नीतिसम्पन्नो ब्रह्मवर्द्धो जितेन्द्रियः ॥ २१ ॥
 मवार्यमिह देवानां बुद्ध्या परमया युतः । प्राजापत्ये शुभे मार्गे
 मानवे धर्मसंहिते ॥ २२ ॥ समुत्पत्स्यति गोविन्दो मनोवंशे
 महात्मनः । अङ्गो नाम मनोः पुत्र अन्तर्धामा ततः परम् ॥ २३ ॥
 अन्तर्धान्त्रो हविर्धामा प्रजापतिरनिन्दितः । प्राचीनवर्द्धिर्भविता
 यविर्दाम्नः सुतो महाम् ॥ २४ ॥ तस्य प्रचेतःप्रसुखा भविष्यन्ति
 दद्यात्मजाः । प्रचेतसस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः ॥ २५ ॥
 दाद्यायणास्तथापत्यो मनुंरादित्यतस्तथा । मनोश्च वंशज इत्या
 सुद्युम्नश्च भविष्यति ॥ २६ ॥ बुधात् पुरुरवाश्चापि तस्मादायु-
 र्भविष्यति । नङ्गप्रो भविता तस्माद्यायातिस्तस्य चात्मजः ॥ २७ ॥
 यदुस्तस्मात्प्रहासस्वः क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति । क्रोष्टुश्चैव महान्
 पुत्रो द्वाजनीवान् भविष्यति ॥ २८ ॥ द्वजनीवतश्च भविता उष-
 हुरपरराजितः । उषहोर्भविता पुत्रस्ततश्चित्ररथस्तथा ॥ २९ ॥
 तस्य लवरजः पुत्रः शूरो नाम भविष्यति । तेषां विख्यात-
 वीर्याणां चारित्रगुणशालिनाम् ॥ ३० ॥ यज्वनां सुविशुद्धानां
 वंशे ब्राह्मणसम्पत्ते । स शूरः क्षत्रियश्रेष्ठो महावीर्यो महायथाः
 ॥ ३१ ॥ स्ववंशविस्तरकरं जनयिष्यति मानसः । वसुदेव इति
 ख्यातं पुत्रमानकदन्दुभिम् ॥ ३२ ॥ तस्य पुत्रश्चतुर्बाहुर्वासुदेवो
 भविष्यति । दाता ब्राह्मणसत्कर्त्ता ब्रह्मभूतो हिजप्रियः ॥ ३३ ॥
 राज्ञो मागधसंरुद्धात्प्रोचयिष्यति यादवः । जरासन्धश्च राजानं
 नाञ्जित्य गिरिगह्वरे ॥ ३४ ॥ सर्वपार्थिवरत्नाढ्यो भविष्यति स
 वीर्यवान् । पृथिव्यामप्रतिहतो वीर्येण च भविष्यति ॥ ३५ ॥
 विक्रमेण च सम्पन्नः सर्वपार्थिवपार्थिवः । शूरसेनेषु संसृद्धो

हारकायां वसन् प्रभुः ॥ ३६ ॥ पालयिष्यति गां देवीं विजिष्य
 नयन्ति सदा । तं भवन्तः समासाद्य वाङ्मातृरक्षैर्वैः ॥ ३७ ॥
 अर्चयन्तु यथान्यायं ब्रह्माणमिव प्राश्रयतम् । यो हि मां द्रष्टु-
 मिच्छेत ब्रह्माणञ्च पितामहम् ॥ ३८ ॥ द्रष्टव्यस्तेन भगवान् वासु-
 देवः प्रतापवान् । दृष्टे तस्मिन्नहं दृष्टो न मेऽत्रास्ति विचारणा
 ॥ ३९ ॥ पितामहो वा देवेश इति वित्त तपोधनाः । स खस्य
 पुण्डरीकाक्षः प्रीतियुक्तो भविष्यति ॥ ४० ॥ तस्य देवगणः प्रीतो
 ब्रह्मपूर्वो भविष्यति । यद्य तं मानवो लोके संश्रयिष्यति कैशवंम्
 ॥ ४१ ॥ तस्य कीर्त्तिलयश्चैव स्वर्गश्चैव भविष्यति । धर्माणां द्वेषिक-
 साक्षात् स भविष्यति धर्ममाक् ॥ ४२ ॥ धर्मविद्धिः स देवभ्यो
 नमस्कार्यः सदोद्यते । धर्म एव परो हि स्यात् तस्मिन्नभ्यर्चिते
 विभो ॥ ४३ ॥ स हि क्षीरो महातुजाः प्रजाहितचिकीर्षवा ।
 धर्मार्थं पुरुषव्याघ्र ऋषिकोटौः ससर्ज ह ॥ ४४ ॥ ताः दृष्टास्तेन
 विधिना पर्वते गन्धमादने । सनत्कुमारप्रसूखास्तिष्ठन्ति तपसा-
 न्विताः ॥ ४५ ॥ तस्मात् स वाग्मी धर्मज्ञो नमस्यो हिजपुङ्गवाः ।
 द्विविधेष्टो हि भगवान् हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ४६ ॥ वन्दितो हि
 स वन्देत मानितो मानयीत च । अर्हितश्चार्चयेन्नित्यं पूजितः प्रति-
 पूजयेत् ॥ ४७ ॥ दृष्टः पश्येद्दहरहः संश्रितः प्रतिसंश्रयेत् ।
 अर्चितश्चार्चयेन्नित्यं स देवो हिजसत्तमाः ॥ ४८ ॥ एतत्तस्यानव-
 द्यस्य विष्णोर्वै परमं व्रतम् । आदिदेवस्य महतः सज्जनाचरितं
 सदा ॥ ४९ ॥ भुवनेऽभ्यर्चितो नित्यं देवैरपि सनातनः । अभयि-
 नानुरूपेण युज्यन्ते तमनुव्रताः ॥ ५० ॥ कर्मणा मनसा वाचा स
 नमस्यो हिजैः सदा । यत्नवद्भिरुपस्थाय द्रष्टव्यो देवकीसुतः ॥ ५१ ॥
 एष वाऽभिहितो मामीं मया वै मुनिसत्तमाः । तं दृष्ट्वा सर्वभ्यो
 दिवा दृष्टाः स्युः सुरसत्तमाः ॥ ५२ ॥ महावराहं तं देवं सर्व-
 लोकपितामहम् । अहञ्चैव नमस्यामि नित्यमेव जगत्पतिम् ॥ ५३ ॥

तत्र वस्त्रिबयं दृष्टं भविष्यति न संग्रहः । समस्ता हि वयं देवा-
 स्तास्य देहे वसामहे ॥ ५४ ॥ तस्य चैवाग्रजो भ्राता सिताद्रि-
 विषयप्रभः । हृत्वी बल इति ख्यातो भविष्यति धराधरः ॥ ५५ ॥
 विधिरास्तस्य देवस्य घातकृत्स्नमयो द्रुमः । ध्वजस्तुषेन्द्री देवस्य
 भविष्यति रथाश्रितः ॥ ५६ ॥ शिरो नागैर्महाभोगैः परिक्रीर्यं
 महात्मभिः । भविष्यति महाबाहोः सर्वलोकेश्वरस्य ह । चिन्ति-
 तानि समेद्यन्ति मस्त्राण्यस्त्राणि चैव ह ॥ ५७ ॥ अनन्तश्च स
 एवात्तो भगवान् हरिरव्ययः । समादिष्टश्च विबुधैर्हैर्मयं क्वमिति
 प्रभो ॥ ५८ ॥ सुपर्शो यस्य वीर्य्येण कश्यपस्त्रात्मजो बली । अन्तं
 नैवाग्रकद्रुष्टुं देवस्य धरमात्मनः ॥ ५९ ॥ अन्तर्वसति भोगेन परि-
 रम्य वसुधराम् । स च शिरो विवरते परया वै मुदा युतः ॥ ६० ॥
 स एव बिष्णुः सोऽनन्तो भस्ववान् वसुधाधरः । यो रामः स हृषी-
 केशो योऽच्युतः स धराधरः ॥ ६१ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ
 दिव्यपराक्रमौ । द्रष्टव्यौ माननीयौ च कक्रलाङ्गलधारिणौ ॥ ६२ ॥
 एष वाऽनुग्रहः प्रोक्तो मया पुण्यस्त्रपोधनाः । यद्भवन्तो यदुश्रेष्ठं
 पूजयेद्युः प्रयत्नतः ॥ ६३ ॥

ब्रह्मनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं पुरुषो-
 त्तममाहात्म्ये सप्तचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४० ॥

नारद उवाच । अथ व्योम्नि महाच्छब्दः सविद्युत्स्तनयित्-
 वान् । भेषैश्च गणानं नीलैः संस्रमभवह्नैः ॥ १ ॥ प्रावृषीव च
 पर्जन्यो ववृषि निर्झलं पयः । तमश्चैवामवह्नोरं दिशश्च न चका-
 श्चिरे ॥ २ ॥ ततो देवगिरौ तस्मिन् रम्ये पुण्ये सनातने । न
 सर्वं भूतसहैवा दृष्टुमुनयस्तादा ॥ ३ ॥ व्यभ्रश्च गगनं सद्यः क्षणेन
 समपद्यत । तीर्थयात्रां कृत्वा विष्णुं चामुखायै तत्र नतम् ॥ ४ ॥

तदङ्गुतमन्त्रिन्वच्च दृष्ट्वा ते विस्मिताभवन् । शङ्करस्योभया सार्द्धं
सम्वादं तत्कथाश्रवणम् ॥ ५ ॥ स भवान् पुरुषव्याघ्र ब्रह्मभूतः
सनातनः । यदर्थमनुमिष्टाः स्त्री गिरिपृष्ठे महात्मना ॥ ६ ॥
द्वितीयं लङ्घुतमिदं लतेजः कृतमय वै । दृष्ट्वा हि विस्मिताः
कृष्ण सा च नः स्मृतिरागता ॥ ७ ॥ एतत्ते देवदेवस्य माहात्म्यं
कथितं विभो । कपर्दिनी गिरीशस्य महाबाहो जनार्दन ॥ ८ ॥
ब्रह्मकृतः स तदा कृशास्तपोवननिवासिभिः । मानयामास तान्
सर्वानृषीन् देवकीनन्दनः ॥ ९ ॥ अथर्षयः संप्रहृष्टाः पुनस्ते कृष्ण-
मब्रुवन् । पुनः पुनर्हर्षयास्मान् सदैव मधुसूदन ॥ १० ॥ न हि
नः सा रतिः स्वर्गं या च लहर्षने विभो । लहृतश्च महाबाहो
यदाह भगवान् भवः ॥ ११ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं रहस्यमरि-
कर्षण । तमेव ह्यर्थतत्त्वज्ञः पृष्टोऽस्मान् पृच्छसे यदा ॥ १२ ॥
तदस्माभिरिदं गुह्यं लक्ष्मिप्रियार्थमुदाहृतम् । न च तेऽविदितं
किञ्चिन्निष्ठु लोकेषु वियते ॥ १३ ॥ जन्म चैव प्रसूतिश्च यच्चान्यत्
कारणं विभो । वयन्तु बह्वचापल्यादशक्ता गुह्यधारणे ॥ १४ ॥
ततः स्थिते लवि विभो लघुत्वात् प्रलपामहे । न हि किञ्चि-
त्तदाश्चर्यं यन्न वेत्ति भवानिह ॥ १५ ॥ द्विवि वा भुवि वा देव
सर्वं हि विदितं तव । साधयान् बयं कृष्ण कुर्जिं पुष्टिमवाप्नुहि
॥ १६ ॥ हुतस्ते सदृशस्तात विमिष्टो वा भविष्यति । महाप्रभाव-
संयुक्तो दीप्तिकीर्त्तिकरः प्रभुः ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच । ततः प्रणम्य देवेशं याद्वं पुरुषर्षभम् ।
प्रदक्षिणमुष्णवृत्तं प्रजम्मुस्ते महर्षयः ॥ १८ ॥ सोऽयं नारायणः
श्रीमान् दीपता परमया युतः । व्रतं यथावत्तत्तीर्त्वा हारकां
पुनरागमत् ॥ १९ ॥ पूर्णं च दशमे मासि पुत्रोऽस्य परमाद्भुतः ।
सक्त्रिण्यां सम्मतो यज्ञे शूरी वंशधरः प्रभो ॥ २० ॥ स काशः
सर्वभूतानां सर्वभावनको नृप । सुराणामसुराणाञ्च चरत्यकर्तारः

सदा ॥ २१ ॥ सोऽयं पुरुषोऽर्द्धली मेघवर्षश्चतुर्भुजः । संश्रित
 पाण्डवान् प्रेम्ना भवन्तश्चैनमाश्रिताः ॥ २२ ॥ कीर्त्तिलक्ष्मीर्षु ति-
 श्चैव स्वर्गमार्गस्तथैव च । यत्रैष संश्रितस्तत्र देवो विष्णुस्त्रिवि-
 क्रमः ॥ २३ ॥ सेन्द्रा देवास्त्रयस्त्रिंशदेष नात्र विचारणा । आदि-
 देवो महादेवः सर्वभूतप्रतिश्रयः ॥ २४ ॥ अनादिनिधनोऽव्यक्ती
 महात्मा मधुसूदनः । अयं जातो महातेजाः सुराणामर्थसिद्धये
 ॥ २५ ॥ सुदुस्तरार्थतत्त्वस्य वक्ता कर्ता च माधवः । तव पार्थ
 जयः कृतस्त्रस्तव कीर्त्तिस्तथातुला ॥ २६ ॥ तवेयं पृथिवी कृतज्ञा
 नारायणसमाश्रयात् । अयं नाशस्तवाचिन्त्यो यस्य नारायणो
 गतिः ॥ २७ ॥ स भवांस्त्वमुपाध्वय्यूर् रणानी द्रुतवान्द्रुपान् ।
 कृष्णाम्बुवेण महता युगान्ताम्बिसमेन व ॥ २८ ॥ दुर्योधनस्तु
 शोच्योऽसौ सपुत्रभाटवान्धवः । कृतवान् योऽबुधः कोपाद्दरि-
 गाण्डीविविग्रहम् ॥ २९ ॥ दैतेया दानवेन्द्राश्च महाक्रावा महा-
 बलाः । चक्रानौ चयमापन्ना दावानौ शलभा इव ॥ ३० ॥
 प्रतियोहुं न शक्यो हि भानुषैरिह संयुगी । विहीनैः पुरुषव्याघ्र
 सत्त्वशक्तिबलादिभिः ॥ ३१ ॥ जयो योगी युगान्ताम्बिः सभ्य-
 साची रणाग्रगः । तेजसा हतवान् सर्वं सुयोधनबलं नृप ॥ ३२ ॥
 यत्तु गौत्वप्रभाङ्गेण मुनिभिः समुदाहृतम् । पुराणं हिमवत्पृष्ठे
 तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३३ ॥ यावदस्य भवेत्पृष्टिस्तेजीवीर्ध्वपरा-
 क्रमैः । प्रभावः सन्नतिर्ज्ञान कृष्ये तत्रिगुणं विभो ॥ ३४ ॥ कः
 शक्नोत्यन्यथा कर्तुं तद्यदि स्नात्तथा शृणु । यत्र कृष्णो हि भग-
 वांस्तत्र पृष्टिरनुत्तमा ॥ ३५ ॥ वयन्विहालयमतयः परतन्त्राः
 सुविह्वलाः । ज्ञानपूर्वं प्रपन्नाः स्त्री मृत्योः पत्न्यानमव्ययम् ॥ ३६ ॥
 भवांश्चाध्याकीर्णपरः पूर्वं कृत्स्न प्रतिश्रयम् । राजद्वत्तं न लभते
 प्रतिज्ञापालने रतः ॥ ३७ ॥ तथैवात्मबधं लोके राजंस्त्वं बद्ध-
 मन्यसे । न हि प्रतिज्ञा या दत्ता तां प्रहातुमरिन्दम ॥ ३८ ॥

कालेनायं जनः सर्वो निहतो रणसूर्द्धनि । वयञ्च कालेन हतः
 कालो हि परमेश्वरः ॥ ३९ ॥ न हि कालेन कालज्ञः स्पृष्टः
 श्रोत्रितुमर्हसि । कालो लोहितरक्ताक्षः कृष्णो दण्डधरो हस्तिः
 ॥ ४० ॥ तस्मात् कुन्तीसुत ज्ञातीन्नेह श्रोत्रितुमर्हसि । व्यपेत-
 मन्युर्नित्यं त्वं भव कौरववन्दन ॥ ४१ ॥ मधवस्यास्य महात्म्यं
 श्रुतं यत् कथितं मया । तदेव तावत् पर्याप्तं सञ्जनस्य निद-
 र्शनम् ॥ ४२ ॥ व्यासस्य वचनं श्रुत्वा नारदस्य च धीमतः । स्व-
 च्छैव महाराज कृष्णस्यार्हतमस्य वै ॥ ४३ ॥ प्रभावश्चर्षिपूयस्य
 कथितः सुमहान् मया । महेश्वरस्य सम्वादं शैलपुत्राश्च भारत
 ॥ ४४ ॥ धारयिष्यति यश्चैनं महापुरुषसम्भवम् । शृणुवात् कथये-
 द्राजन् स वै श्रेयो लभेत् परम् ॥ ४५ ॥ भवितारश्च तस्याथ सर्वे
 कामा यथेषिताः । प्रेत्य स्वर्गञ्च लभते नरो नास्त्वत्र संशयः ॥ ४६ ॥
 न्यायः श्रेयोऽभिकामेन प्रतिपत्तुं जनार्दनः । एष एवाक्षयी विप्रैः
 स्तुतो राजन् जनार्दनः ॥ ४७ ॥ महेश्वरसुखीत्सृष्टा ध्रुव
 धर्मगुणाः स्मृताः । ते लया मनसा धार्म्याः कुरुराज दिवानिशम्
 ॥ ४८ ॥ एवं ते वर्तमानस्य सम्यग्दण्डधरस्य च । प्रजापालन-
 दक्षस्य स्वर्गलोको भविष्यति ॥ ४९ ॥ धर्म्यापि सदा राजन्
 प्रजा रक्षितुमर्हसि । यस्तस्य विपुलो दण्डः सम्यग्धर्मः स
 कीर्त्तयते ॥ ५० ॥ य एष कथितो राजन् मया सञ्जनसन्निधौ ।
 शङ्करस्योमया सार्द्धं सम्वादो धर्मसंहितः ॥ ५१ ॥ श्रुत्वा वा
 श्रोतुकामो वाप्यर्क्षेदुषमध्वजम् । विशुद्धेनेह भावेन य इच्छे-
 द्भूतिमात्मनः ॥ ५२ ॥ एष तस्यानवद्यस्य नारदस्य महात्मनः ।
 सन्देहो देवपूजार्थं तन्तथा कुरु पाण्डव ॥ ५३ ॥ एतदत्यद्भुतं
 वृत्तं पुण्ये हिमवति प्रभो । वासुदेवस्य कौन्तेय स्थाणोश्चैव स्वभा-
 वजम् ॥ ५४ ॥ दशवर्षसहस्राणि वदर्थ्याभिष आश्रवतः । तपश्चकारं
 विपुलं सह गाण्डीवधन्वना ॥ ५५ ॥ त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेव-

धनञ्जयी । विद्विती नारदादितौ मम व्यासाच्च पार्थिव ॥५६॥ बाल
 एव महाबाहुश्चकार कर्णं महत् । कंसस्य पण्डुरीकाचो ज्ञाति-
 त्राणार्थकारणात् ॥ ५७ ॥ कर्मणामस्य कौन्तेय नान्तं संख्यातु-
 मुद्यते । शाश्वतस्य पुराणस्य पुरुषस्य युधिष्ठिर ॥५८॥ ध्रुवं श्रेयः
 परं तात भविष्यति तवान्तमम् । यस्य ते पुरुषव्याघ्रः सखा चायं
 जनार्दनः ॥ ५९ ॥ दुर्योधनन्तु शोचामि प्रेत्य लोकेऽपि दुर्मविम् ।
 यत्कृते पृथिवी सर्वा विनष्टा सहयद्रिपा ॥६०॥ दुर्योधनापराधेन
 कर्मस्य शकुनेस्तथा । दुःशासनचतुर्थानां कुरवो निधनं गताः ॥६१॥
 वैशम्पायन उवाच । एवं सञ्चाषमाणे तु गाङ्गेये पुरुषप्रभे ।
 तूष्णीं बभूव कौरव्यो मध्ये तेषां मसात्मनाम् ॥ ६२ ॥ तच्छ्रुत्वा
 विस्मयं जग्मर्धृतराष्ट्रादधी नृपाः । सम्पूज्य मनसा कृशां सर्वं
 प्राञ्जलयीऽभवन् ॥ ६३ ॥ ऋषयश्चापि ते सर्वे नारदप्रसुखास्तदा ।
 प्रतिगृह्णाभ्यनन्दन्त तद्वाक्यं प्रतिपूज्य च ॥ ६४ ॥ इत्येतदखिलं
 सर्वैः पाण्डवो भ्रातृभिः सह । श्रुतवान् सुमहाश्रय्यं पुरुषं भीष्मा-
 नुशासनम् ॥ ६५ ॥ युधिष्ठिरस्तु गाङ्गेयं विश्रान्तं भूरिदक्षिणम् ।
 पुनरेव महाबुद्धिं पर्यपृच्छन्महीपतिः ॥ ६६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म उमा-
 महेश्वरसम्वादे अष्टचत्वारिंशदधिकशतौऽध्यायः ॥ १४८॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा धर्मान्निषेष्टिण पावनानि च सर्वशः ।
 युधिष्ठिरः श्रान्तनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १ ॥
 युधिष्ठिर उवाच । किमेकं दैवतं लोके किम्वायेकं परा-
 यणम् । कं स्तुवन्तः कमच्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥ २ ॥ की-
 धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः । किं जपन् मुच्यते जन्तु-
 लोकांशारबन्धनात् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् । स्तुव-
न्नामसहस्रेण पुरुषः सतत्कथितः ॥ ४ ॥ तमेवाभ्यर्चयन्नित्यं भक्त्या
पुरुषमव्ययम् । ध्यायंस्तुवन्ममस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥५॥ अना-
दिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् । लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं
सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ६ ॥ ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्ति-
बर्धनम् । लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवाद्भवम् ॥ ७ ॥ एष मे
सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्ब्रह्मा पुण्डरीकाक्षं स्तवै-
रर्च्यन्नरः सदा ॥ ८ ॥ परमं धी महत्तेजः परमं धी महत्तपः ।
परमं धी महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥ ९ ॥ पवित्राणां
पवित्रं धी मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् । दैवतं देवतानाञ्च भूतानां धी-
ऽव्ययः पिता ॥ १० ॥ यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।
यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥ ११ ॥ तस्य लोकप्रधा-
नस्य जगन्नाथस्य भूपते । विश्वोनाम सहस्रं मे ऋणु पाप-
मव्यापहम् ॥ १२ ॥ यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महा-
त्मनः । ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ १३ ॥
ओं विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः । भूतकृद्भूतभृद्भवा
भूतात्मा भूतभावनः ॥ १४ ॥ पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां
परमा गतिः । अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥ १५ ॥
योगो धीगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः । नारसिंहवपुः श्रीमान्
क्षेत्रवः पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥ सर्वः सर्वः शिरः स्थाणुर्भूतादिनिधि-
रव्ययः । सन्धवा भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥ १७ ॥ स्वयम्भुः
शम्भुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः । अनादिनिधनो घाता
विधाता घातुरुत्तमः ॥ १८ ॥ अप्रमेधी हृषीकेशः पद्मनाभोऽम्बर-
प्रभुः । विश्वकर्मा मनुस्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो भुवः ॥ १९ ॥
अग्नाक्षः शाश्वतः कृष्णो लोहितक्षः प्रतर्दनः । प्रभूतस्त्रिकु-
न्धाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ २० ॥ ईशानः प्राणेशः शशी ज्येष्ठः

अष्टः प्रजापतिः । हिरण्यगर्भो भृगुर्भौ माधवी मधुसूदनः ॥२१॥
 ईश्वरो विक्रमो घन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः । अनुत्तमो दुरा-
 चर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥ २२ ॥ सुरेशः शरणं शर्म विश्व-
 वेताः प्रजाभवः । अहः सम्बद्धरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥२३॥
 अजः सर्वेश्वरः सिद्धिः सिद्धः सर्वादिरच्युतः । वृषाकपिरभेयात्मा
 सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४ ॥ वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा सम्मितः
 समः । अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ २५ ॥ सूरी
 बद्धधिरा बभ्रुर्विश्वधीनिः शुचिश्रवाः । अमृतः शाश्वतः स्थाणु-
 वरायोहा महातपाः ॥ २६ ॥ सर्वगः सर्वविद्वानुर्विश्वक्सेनी
 जनाह्नः । वेदो वेदविद्व्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कविः ॥ २७ ॥
 लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः । चतुरात्मा चतु-
 र्युहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ २८ ॥ भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णु-
 जैगदादिजः । अनघो विजयो जेता विश्वधीनिः पुनर्वसुः ॥२९॥
 उपेन्द्रो वामनः प्राशुरमोघः शुचिरुज्जितः । अतीन्द्रः संग्रहः
 सर्गोष्ठतात्मा नियमो यमः ॥ ३० ॥ वेद्यो वैद्यः सदा योगी वीरहा
 माधवो मधुः । अतीन्द्रियो महाभायी महोत्साहो महाबलः
 ॥ ३१ ॥ महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः । अनिर्हृश्य-
 वयुः श्रीमानभेयात्मा महाद्रिष्टक् ॥ ३२ ॥ महेश्वासी महीभर्ता
 श्रीनिवासः सतां गतिः । अनिरुद्धः सुरानन्दो गीविन्दो गोविदां-
 पतिः ॥ ३३ ॥ मरीचिर्हमनो हंसः सुपर्शो भुजगीत्तमः । हिरण्य-
 नाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ ३४ ॥ अमृत्युः सर्वदृक्
 सिंहः सन्धाता सन्धिमान् स्थिरः । अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्व-
 तात्मा सुरारिहा ॥ ३५ ॥ गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ।
 निमिषोऽनिमिषः सश्वी वाचसतिकुन्दरधीः ॥ ३६ ॥ अग्रणी-
 ग्रामिणीः श्रीमान्प्राची नेता समीरणः । सन्तसमूर्द्धा विश्वात्मा
 सहस्राक्ष सहस्रपात् ॥ ३७ ॥ आवर्तनो विवृतात्मा संवृतः सं-

प्रतर्दनः । अहः सम्बर्त्तको वङ्गिरनिलो धरणीधरः ॥ ३८ ॥
 सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वष्टक् विश्वभुषिभुः । सत्कर्त्ता सत्कृत-
 साधुर्लङ्गुनारायणो नरः ॥ ३९ ॥ असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः
 शिष्टश्चक्षुचिः । सिद्धार्थः सिद्धसङ्कल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥ ४० ॥
 वृषाहो वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः । बर्द्धनो बर्द्धमानश्च विविक्तः
 श्रुतिसागरः ॥ ४१ ॥ सुभुजो दुर्द्धरो वाम्नी महेन्द्रो वसुदो वसुः ।
 नैकरूपो वृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ ४२ ॥ ओजस्तेजो
 द्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापवान् । ऋद्धः स्रष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशु-
 र्भास्करद्युतिः ॥ ४३ ॥ अमृतांशुर्ज्ज्वो भानुः शशविन्दुः सुरेश्वरः ।
 औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मः पराक्रमः ॥ ४४ ॥ भूतभव्यभवन-
 न्नाथः पवनः पावनोऽनलः । कामहा कामकृत् कान्तः कामः
 कामप्रदः प्रभुः ॥ ४५ ॥ युगादिक्कदुयुगावर्त्ती नैकमायो महा-
 यनः । अदृश्योऽव्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ॥ ४६ ॥ इष्टो
 विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखण्डी नङ्गो वृषः । क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता
 विश्वबांर्द्धर्महो धरः ॥ ४७ ॥ अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदे-
 वासवानुजः । अपानिधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ४८ ॥
 स्कन्दः स्कन्दधरो धूर्थी वरदो वायुवाहनः । वासुदेवो वृहद्भानु-
 रादिदेवः पुरन्दरः ॥ ४९ ॥ अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरि-
 ल्जनेश्वरः । अनुकूलः प्रतावर्त्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥ ५० ॥
 पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् । महद्विरिद्धो वृद्धात्मा
 महाक्षो गरुडध्वजः ॥ ५१ ॥ अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो
 हविर्हरिः । सर्वलक्षणलक्षणो लक्ष्मीवान् समितिस्त्रयः ॥ ५२ ॥
 विचरो रोहितो मार्गो हेतुर्हामोदरः सहः । महो धरो महा-
 भागी वेगवानमिताशनः ॥ ५३ ॥ उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः
 परमेश्वरः । करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुह्यः ॥ ५४ ॥
 व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः । परार्द्धिः परम्-

स्पष्टस्तुष्टः पृष्टः श्रुभेक्ष्यः ॥ ५५ ॥ रामो विरामो विरजो मार्गो
 नैथो नथोऽनयः । वीरः यत्किमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः
 ॥ ५६ ॥ वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः । हिरण्य-
 गर्भः शत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः ॥ ५७ ॥ ऋतुः सुदर्शनः कालः
 परमेष्ठो परिग्रहः । उग्रः सम्बत्सरो दक्षो विश्रामो विश्व-
 दक्षिणः ॥ ५८ ॥ विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं वीजमव्ययम् ।
 अर्थोऽनर्थो महाकोषो महाभोगी महाधनः ॥ ५९ ॥ अनिर्विषः
 स्थविष्ठो भूर्धर्म्यूपो महामखः । नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः
 समीहनः ॥ ६० ॥ यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः ।
 सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ६१ ॥ सुव्रतः सुमुखः
 सुहृत्सुः सुधीषः सुखदः सुहृत् । मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहु-
 विदारणः ॥ ६२ ॥ स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्म्मकृत् ।
 वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ६३ ॥ धर्मगुप्तं धर्म-
 शूद्रमीं सदसत् चरमक्षरम् । अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृत-
 खक्षणः ॥ ६४ ॥ गमस्तिनेमिः सच्चस्थः सिंघो भूतमहेश्वरः ।
 आदिदिवो महादिवो देवेशो देवभृद्भृशुः ॥ ६५ ॥ उत्तरो गी-
 पतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः । शरीरभूतभृद्धीक्ता कपीन्द्री
 भूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥ सोमपोऽस्तपः सोमः पुरुजित् पुंसोत्तमः ।
 विजयो जयः सत्यसन्धो दासार्हः साह्यतां पतिः ॥ ६७ ॥ जीवो
 विनयिता साक्षी सुकुन्दोऽमितविक्रमः । अश्वोनिधिरनन्तात्मा
 महीदधिप्रथोऽन्तकः ॥ ६८ ॥ अजो महार्हः स्वाभाव्यो जिता-
 मित्तः प्रमोदनः । आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः
 ॥ ६९ ॥ महर्षिः कपिलाचार्यः ब्रह्मज्ञो मेदिनीपतिः । त्रिपद-
 खिदंशोऽश्वो महाशृङ्गः कृतान्तकृत् ॥ ७० ॥ महावराही
 नीविन्दः सुषणः कनकाङ्गदी । गुह्यो गभीरो गन्धनो गुप्तशक्र-
 सदाधरः ॥ ७१ ॥ वैश्वः स्वाज्ञो जितः कृष्णो दृढः शङ्कर्यपो

ऽश्रुतः । वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षी महामनाः ॥ ७२ ॥
 भगवान् भगवा नन्दी वनमाली हलायुधः । आदित्यो ज्योति-
 रादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥ ७३ ॥ सुधन्वा खण्डपरशुर्दास्यो
 द्रविणप्रदः । दिवस्युक् सर्वदृग् व्यासी वाचस्पतिरघानिजः ॥ ७४ ॥
 त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् । संन्यासकृच्छ्रमः
 शान्तो निष्ठा शान्तिपरायणः ॥ ७५ ॥ शुभाङ्गः शान्तिदः सृष्टा
 कुमुदः कुवलेभ्यः । गीहितो गीपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः
 अनिवर्त्ती निवृत्तात्मा संक्षेपा क्षेमकृच्छिवः । श्रीवत्सवत्सवः
 श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमताम्बरः ॥ ७७ ॥ श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः
 श्रीनिधिः श्रीविभावनः । श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमाङ्गिक-
 तयाश्रयः ॥ ७८ ॥ स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ।
 विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्त्तिश्चिन्तसंग्रयः ॥ ७९ ॥ उदीर्षः
 सर्वतश्चक्षुरणीयः शार्ङ्गतः स्थिरः । भूयधी भूषणो भूतिर्विशेकः
 शोकनाशनः ॥ ८० ॥ अर्चिष्पानर्चितः कुक्षो विशुद्धात्मा विशि-
 धनः । अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ ८१ ॥ काल-
 नेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः । त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः
 केशवः केशवा हरिः ॥ ८२ ॥ कामदेवः कामपालः कामी कान्तः
 कृतागमः । अनिर्दृश्यबर्षविष्णुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः ॥ ८३ ॥
 ब्रह्मण्यो ब्रह्मण्डब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्द्धनः । ब्रह्मविद्ब्राह्मण्यो
 ब्रह्मो ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥ ८४ ॥ महाक्रमो महाकर्मा महा-
 तेजा महारगः । महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥ ८५ ॥
 स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः । पूषः पूरयिता
 पुण्यः पुण्यकीर्त्तिरनामयः ॥ ८६ ॥ मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता
 वसुप्रदः । वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ८७ ॥ सङ्घ-
 सत्कृतिः सत्ता सङ्घूतिः सत्परायणः । शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्नि-
 वासः सुयामुनः ॥ ८८ ॥ भूतावासी वासुदेवः सर्वसन्निधयोऽनन्तः ।

दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरेऽथापराजितः ॥ ८९ ॥ विश्वमूर्ति-
 र्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् । अनैकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः
 शताननः ॥ ९० ॥ एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् ।
 लोकबन्धुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥ ९१ ॥ सुवर्षवर्षी
 हैमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी । विरहा विप्रमः शून्यो घृताशी-
 रचलश्चलः ॥ ९२ ॥ अमानी भानदो मान्धो लोकस्वामी त्रिलोक-
 छक् । सुमिधा मेघजो घन्यः सत्वमेधा घराधरः ॥ ९३ ॥ तेजो
 वृषो द्युतिधरः सर्वशास्त्रभृताम्बरः । प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रोऽनेक-
 शृङ्गो गदाग्रजः ॥ ९४ ॥ चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ।
 चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदिकपात् ॥ ९५ ॥ समावर्त्ती निवृ-
 त्तात्मा दुर्जयी दुरतिप्रमः । दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासे
 दुरारिहा ॥ ९६ ॥ शुभाङ्गो लोकधारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्द्धनः ।
 इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ ९७ ॥ उद्भवः सुन्दरः
 सुन्दो रत्ननाभः गुलोचनः । अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्व-
 विजयी ॥ ९८ ॥ सुवर्षविन्दुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः । महा-
 ङ्गदी महागर्त्ती महाभूतो महानिधिः ॥ ९९ ॥ कुमुदः कुन्दरः
 कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः । अमृताशीऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतो
 मुखः ॥ १०० ॥ सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः । न्यग्रो-
 धोऽङ्गुस्वरेऽश्वत्थानूरान्धनिस्तदनः ॥ १०१ ॥ सहस्राक्षिः सप्त-
 जिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः । अमूर्तिरनघोऽचिन्त्यो भयकृद्भय-
 नाशनः ॥ १०२ ॥ अणुर्वहत् कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ।
 अमृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्बंशो वंशवर्द्धनः ॥ १०३ ॥ भारभृत्
 कथितो योगी शीगीशः सर्वकामदः । आश्रमः अमणः क्षामः
 सुपर्षो वायुवाहनः ॥ १०४ ॥ धनुर्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता
 दमः । अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः ॥ १०५ ॥
 सत्यवान् सार्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः । अभिप्रायः प्रिया-

ह्रींऽहंः प्रियकृत् प्रीतिवर्द्धनः ॥१०६॥ विद्यायसगतित्योतिः सुरवि-
 र्जितभुग्विभुः । रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥ १०७ ॥
 अनन्तो हृतभुग्भीक्ता सुखदा नैकजोऽग्रजः । अनिर्विषः सदा-
 मर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥ १०८ ॥ सनात् सनातनतमः कपिलः
 कपिरव्ययः । स्वस्तिदः स्वस्तिकृत् स्वस्ति स्वस्तिभुक् स्वस्तिदक्षिणः
 ॥ १०९ ॥ अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूलितभासनः । शब्दा-
 तिगः शब्दसहः शिथिरः शर्वरीकरः ॥ ११० ॥ अक्रूरः पेशलो दक्षो
 दक्षिणः क्षमिणाश्वरः । विदुत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः
 ॥ १११ ॥ उत्तारणी दुष्कृतिहा पुण्यो दुःखप्रनाशनः । वीरहा
 रक्षणः शान्तो जीवनः पर्यवस्थितः ॥ ११२ ॥ अनन्तरूपोऽनन्त-
 स्त्रील्लितमन्युर्भयापहः । चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो
 द्विशः ॥ ११३ ॥ अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिराङ्गदः । जनने
 जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ११४ ॥ आधारनिलयो धातुः
 पुष्पहासः प्रजागरः । जङ्घगः सत्यथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः
 ॥ ११५ ॥ प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः । तत्त्वं तत्त्व-
 विदिकात्मा जन्ममृत्युजैरातिगः ॥ ११६ ॥ भूर्भुवः स्वस्तरुस्तारः
 सविता प्रपितामहः । यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः
 ॥ ११७ ॥ यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः । यज्ञान्तकृद्यज्ञ-
 गुह्यमन्त्रमन्त्राद् एव च ॥ ११८ ॥ आत्मयोगिनः स्वयं जातो वैखानः
 सामगायनः । देवकीनन्दनः स्रष्टा द्वितीयः पापनाशनः ॥ ११९ ॥
 शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधत्वा गदाधरः । रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः
 सर्वप्रहरणायुधः ॥ १२० ॥ ओं नमः । इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य
 महात्मनः । नाम्नां सदृशं दिव्यानामशेषिण प्रकीर्तितम् ॥ १२१ ॥
 य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् । नाशुभं प्राप्नुयात्
 किञ्चित् सोऽमुत्रेह च मानवः ॥ १२२ ॥ वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात्
 क्षत्रियो विजयी भवेत् । वैश्यो धनसम्पन्नः स्यात् शूद्रः सुख-

मवाप्नुयात् ॥ १२३ ॥ धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नु-
 यात् । कामानवाप्नुयात् कामी प्रजार्थी चाप्नुयात् प्रजाः ॥ १२४ ॥
 भक्तिमान् यः सदात्माय शुचिस्तद्गतमानसः । सहस्रं वासुदेवस्य
 नाम्नामेतत् प्रकीर्तयेत् ॥ १२५ ॥ यज्ञः प्राप्नोति विपुलं ज्ञाति-
 प्राधान्यमेव च । अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १२६ ॥
 न मयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विन्दति । भवत्यरोगी द्युति-
 मान् बलरूपगुणान्वितः ॥ १२७ ॥ रोगान्तीं मुच्यते रोगात्
 बद्धो मुच्येत बन्धनात् । भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्न आपदः
 ॥ १२८ ॥ दुर्गान्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् । स्तुवन्नाम-
 सहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥ १२९ ॥ वासुदेवाश्रये मत्प्री-
 वासुदेवपरायणः । सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्मसनातनम् ॥ १३० ॥
 न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् । जन्ममृत्युजराव्याधि-
 भयं नाप्युपजायते ॥ १३१ ॥ इमं स्तवनधीयानः अद्वाभक्तिसम-
 न्वितः । युज्येतात्मसखश्चान्तिश्रीष्टुतिस्मृतिकीर्त्तिभिः ॥ १३२ ॥
 न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभामतिः । भवन्ति कृत-
 पुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ १३३ ॥ द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं
 दिशि भूर्महादधिः । वासुदेवस्य वीर्येण विष्टतानि महात्मनः
 ॥ १३४ ॥ ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षीरगराक्षसम् । जगद्भ्ये वर्त्ततीदं
 कृशास्य सचराचरम् ॥ १३५ ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं
 तेजो बलं हृतिः वासुदेवात्मकान्याहुः क्षिप्रं क्षिप्रश्च एव च ॥ १३६ ॥
 सर्वागमानामाचारः प्रथमः परिकल्प्यते । आचारः प्रमत्तो धर्मो
 धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ १३७ ॥ ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि
 धातवः । जङ्गमाजङ्गमश्चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥ १३८ ॥ योगी
 ज्ञानं तथा साहज्यं विद्याः शिल्पादिकर्म च । वेदाः शास्त्राणि
 त्रिज्ञानमेतत् सर्वं जनाईनात् ॥ १३९ ॥ एको विशुष्मिहङ्गुत्
 पृथग्भूतान्यनेकैः । त्रींशोक्तान् व्याप्य भूतात्मा युङ्क्ते त्रिंश-

शुभञ्जयः ॥ १४० ॥ इव स्तवं भगवती विष्णोर्व्यसिन क्रीञ्जितम् ।
पठेद्य इच्छेत् पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥ १४१ ॥ विश्वेश्वरं-
सर्ज देवं जगतः प्रभवाप्ययम् । भजन्ति यि पुष्कराक्षं न ते यान्ति
पराभवम् ॥ १४२ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि आनुयासनिकपर्वणि दानधर्मं विष्णो-
र्दिव्यसहस्रनामकथने जनपद्वायदधिककथतोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

शुक्तिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविधारद ।
किं जप्यं जपते नित्यं भवेद्धर्मफलं महत् ॥ १ ॥ ग्रस्थाने वा
प्रवेशे वा प्रवृत्ते वापि कर्मणि । दैवे वा आदिकाले वा किं जप्यं
कर्मसाधनम् ॥ २ ॥ शान्तिकं पौष्टिकं रक्षा शत्रुघ्नं भयनाशनम् ।
जप्यं बहूज्जसमितं तद्भवान् बहून्मर्हति ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । व्यासप्रोक्तमिमं मन्त्रं शृणुष्वैकमना नृप ।
सावितरा विहितं दिव्यं सद्यः पापविमोचनम् ॥ ४ ॥ शृणु मन्त्र-
विधिं कृत्स्नं प्रीच्यमानं भयानघ । यं श्रुत्वा पाण्डवयेष्ट सर्वपापैः
ग्रमुच्यते ॥ ५ ॥ रात्रावहनि धर्मज्ञ जपन् धार्पणं लिप्यते ।
सत्तेजसं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥ ६ ॥ आयुष्मान् भवते
चैव यं श्रुत्वा पार्थिवात्मज । पुरुषस्तु सुसिद्धार्थः प्रेत्य श्रीह त्व
भेदते ॥ ७ ॥ समेतं सततं राजन् पुरा रात्रिर्षिसत्तमैः । सज-
स्रस्रपरैर्नित्यं सत्यव्रतपरायणैः ॥ ८ ॥ इदमाङ्गिकमव्यग्रं कुप्रेङ्गि-
विद्यतैः सदा । नृपैर्भरतमादूल प्राप्यते श्रीरनुत्तमा ॥ ९ ॥ नमो
वशिष्ठाय महाव्रताय पराशरं वेदविधिं प्रणम्य । नमोऽस्त्वन-
न्ताय महेश्वरमात्र नमोऽस्तु सिद्धेभ्य इहाक्षयिभ्यः ॥ १० ॥ नमो-
ऽस्तु विष्णवे परमं शतेषां द्वित्रेषु दिवं वरदं वरपात्रम् । सद्यस्त्र-
शोभार्थं नमः शिवाय सहस्रनामाय कृताज्ञेनाय ॥ ११ ॥ अथैक-

पादद्विप्रभः पिनाकौ चांपराजितः । ऋतश्च पितृरूपश्च त्र्यम्बकश्च
 महेश्वरः ॥ १२ ॥ वृषाकपिश्च शम्भुश्च हज्जिनोऽथेश्वरस्तथा ।
 एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः । अतमेतत् समाह्वानं
 अतस्त्रे महात्मनाम् ॥ १३ ॥ अंधी भगश्च मित्रश्च वरुणश्च जले-
 श्वरः । तथा घातार्थमा चैव जयन्तो भास्करस्तथा ॥ १४ ॥ त्वष्टा
 पूषा तथैवेन्द्रो दादशो विष्णुरुच्यते । इत्येते दादयादित्याः काश्य-
 पेया इति श्रुतिः ॥ १५ ॥ धरो ध्रुवश्च सोमश्च सावित्रोऽश्वानिलो-
 ऽनलः । प्रत्युषश्च प्रभावश्च वासवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ १६ ॥ ना-
 सत्यश्चापि दक्षश्च सृष्टौ दावश्चिनावपि । मार्त्तण्डस्यात्मजावेतौ
 संज्ञानासाविनिर्गतौ ॥ १७ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि लोकानां कर्म-
 साक्षिणः । अपि यज्ञस्य वित्तारो दत्तस्य सुकृतस्य च ॥ १८ ॥
 अट्टश्लक्षः सर्वभूतेषु पश्यन्ति त्रिदशेश्वराः । शुभाशुभानि सर्वाणि
 मृत्युः कालश्च सर्वशः ॥ १९ ॥ विश्वेदेवाः पितृगणा मूर्त्तिमन्त-
 स्तपोधनाः । मुनयश्चैव सिद्धाश्च तपोमोक्षपरायणाः ॥ २० ॥
 शुचिस्मिताः कौर्त्तयतां प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् । प्रजापतिकृता-
 नेतान् लोकान् दिव्येन तेजसा ॥ २१ ॥ वसन्ति सर्वलोकेषु प्रयताः
 सर्वकर्मसु । प्राणानामीश्वरानेतान् कौर्त्तयन् प्रयते नरः ॥ २२ ॥
 धर्मार्थकामैर्विपुलैर्युज्यते सह नित्यशः । लोकांश्च लभते पुस्वान्
 विश्वेश्वरकृतान् शुभान् ॥ २३ ॥ एते देवास्त्रयस्त्रिंशत् सर्वभूत-
 गणेश्वराः । नन्दीश्वरो महाकायी ग्रामणीर्ब्रह्मध्वजः ॥ २४ ॥
 ईश्वराः सर्वलोकानां गणेश्वरविनायकाः । सौम्या रौद्रगणाश्चैव
 धीगभूतगणास्तथा ॥ २५ ॥ ज्योतींषि सद्दिता व्योमः सुपशं-
 पतगीश्वरः । पृथिव्यां तपसा सिद्धाः स्थावराश्च चराश्च ह ॥ २६ ॥
 हिमवान् गिरयः सर्वे चत्वारश्च महासर्वाः । भवस्थानुचराश्चैव
 हरतुल्यपराक्रमाः ॥ २७ ॥ विष्णुर्देवोऽथ जिष्णुश्च स्कन्दश्चाश्वि-
 क्त्वा सह । कौर्त्तयन् प्रवतः प्रयान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २८ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मानवानृषिसत्तमान् । यवक्रीतश्च रैभ्यश्च
 अर्वावसुपरावसू ॥ २८ ॥ श्रीषीजश्चैव काञ्चीवान् बलसाङ्गिरसः
 सुतः । ऋषिर्भ्रमतिथिः पुत्रः कखो वर्द्धिषदस्तथा ॥ ३० ॥ अङ्ग-
 तेजोमयाः सर्वे कौर्त्तिता लोकभावनाः । लभन्ते हि शुभं सर्वे
 रुद्रानलवसुप्रभाः ॥ ३१ ॥ भुवि कृत्वा शुभं कर्म मोदन्ते दिवि
 देवतैः । महेन्द्रगुरवः सप्त प्राचीं वै दिग्माश्रिताः ॥ ३२ ॥ प्रवृत्तः
 कौर्त्तयन्नेतान् शक्रलोके मञ्जीयते ॥ ३३ ॥ उम्बुबुः प्रसुचुश्चैव
 स्वस्वात्रेयश्च वीर्यवान् । दृढव्यस्रीर्द्धवाङ्मस्य टणसीमोऽङ्गिरा-
 स्तथा ॥ ३४ ॥ मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्थः प्रतापवान् । धर्म-
 राजर्त्तिजः सप्त दक्षिणां दिग्मास्थिताः ॥ ३५ ॥ दृढेयुश्च ऋते-
 युश्च परिव्याधश्च कौर्त्तिमान् । एकतश्च हितश्चैव त्रितश्चादित्स्व-
 चन्निभाः ॥ ३६ ॥ अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा ऋषिः सारस्तस्तथा ।
 वरुणस्यर्त्तिजः सप्त पश्चिमां दिग्मास्थिताः ॥ ३७ ॥ अत्रिर्वशिष्ठो
 भगवान् कश्यपश्च महानृषिः । गौतमश्च भरद्वाजो विप्रदामितो-
 ऽथ कौशिकः ॥ ३८ ॥ ऋचीकतनयश्चोग्रो जमदग्निः प्रतापवान् ।
 धनेश्वरस्य गुरवः सप्तैते उत्तराश्रिताः ॥ ३९ ॥ अपरे मुनयः
 सप्त दिक्षु सर्वास्वधिष्ठिताः । कौर्त्तिस्वस्तिकरा नृणां कौर्त्तिता
 लोकभावनाः ॥ ४० ॥ धर्मः कामश्च कालश्च वसुर्वासुकिरेव च ।
 अनन्तः कपिलश्चैव सप्तैते धरणीधराः ॥ ४१ ॥ रामो व्यासस्तथा
 द्रौणिरश्वत्थामा च लोमशः । इत्येते मुनयो दिव्या एकैकः सप्त
 सप्तधा ॥ ४२ ॥ शान्तिस्वस्तिकरा लोके दिग्मापालाः प्रकौर्त्तिताः ।
 यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तन्मुखः शरणं प्रजेत् ॥ ४३ ॥ सप्तारः
 सर्वभूतानां कौर्त्तिता लोकपावनाः । सस्वर्त्ता मेरुसावर्त्तो मार्क-
 ण्डेयश्च धार्मिकः ॥ ४४ ॥ साङ्गप्रयोगी नारदश्च दुर्वासाश्च महा-
 नृषिः । अत्यन्तस्तपसा दान्तास्त्रिषु लोकेषु विभृताः ॥ ४५ ॥
 अपरे रुद्रसङ्घायाः कौर्त्तिता ब्रह्मलौकिकाः । अपुत्रो लभते पुत्रं

हरिद्रो लभते धनम् ॥ ४६ ॥ अथा धर्माधिक्ये मेघु विद्विह्व लभते
 नरः । पृथुं वैख्यं नृपवरं पृथ्वी यस्वाभवत् सुता ॥ ४७ ॥ प्रजा-
 पतिं सार्वभौमं कीर्त्तयेदसुधाधिपम् । आदित्यवंशप्रभवं महेन्द्र-
 समन्विक्रमम् ॥ ४८ ॥ पद्मरवसमैलञ्च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 कुम्भस्थं दक्षितं पुत्रं कीर्त्तयेदसुधाधिपम् ॥ ४९ ॥ त्रिलोकविश्रुतं
 वीरं भरतञ्च प्रकीर्त्तयेत् । गवामग्निं यज्ञेन धिनेष्टं वै कृते युगे
 ॥ ५० ॥ रन्तिदेवं महादेवं कीर्त्तयेत् परमद्युतिम् । विश्वजि-
 त्पक्षीप्रेतं लक्ष्म्यं लोकमङ्गलम् ॥ ५१ ॥ तथा श्वेतञ्च राजर्षिं
 कीर्त्तयेत् परमद्युतिम् । स्त्रायुः प्रसाहितो धेनु यस्वार्थे ह्यम्बको
 हतः ॥ ५२ ॥ महादेवप्रसादेन धेनु गङ्गावतारिता । भगीरथञ्च
 राजर्षिं कीर्त्तयेत् परमद्युतिम् ॥ ५३ ॥ अगस्त्यात्मजा धेनु
 प्रवितास्तारितास्तथा । ज्ञताशनसमानेतात्महाकरुपान्महीजसः
 ॥ ५४ ॥ उग्रजायाम्हासस्त्वान् कीर्त्तयेत् कीर्त्तिवर्द्धनान् । देवा-
 नृषिगणांश्चैव नृपांश्च जगदीश्वरान् ॥ ५५ ॥ साङ्ख्यं योगञ्च
 परमं हव्यं कव्यं तथैव च । कीर्त्तितं परमं ब्रह्म सर्वश्रुतिपरा-
 यणम् ॥ ५६ ॥ मङ्गल्यं सर्वभूतानां पवित्रं बद्धकीर्त्तितम् । व्याधि-
 प्रशमनं श्रेष्ठं पौष्टिकं सर्वकर्मणाम् ॥ ५७ ॥ प्रयतः कीर्त्तयेच्चैतान्
 कव्यं सायञ्च भारत । एते वै पान्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति
 ह्यजन्ति च ॥ ५८ ॥ एते विनायकाः श्रेष्ठा दक्षाः शान्ता जिते-
 न्द्रियाः । नरानामशुभं सर्वं व्यपोहन्ति प्रकीर्त्तिताः ॥ ५९ ॥
 साच्चिभूता महात्मानः पापस्य सुकृतस्य च । एतान् वै कव्य-
 सुत्याव कीर्त्तयन् शुभमश्नुते ॥ ६० ॥ नाग्निचौरभवं तस्य न
 मार्गप्रतिरोधनम् । एतान् कीर्त्तयतां त्रिभ्यं दुःखघ्नी नश्यते कृष्णाम्
 ॥ ६१ ॥ सुश्रुते सर्वपापेभ्यो स्वस्तिमांश्च यज्ञान् व्रजेत् । दीक्षा-
 कालेषु सर्वेषु यः पठेन्नियतो दिजः ॥ ६२ ॥ न्यायवानात्मनिरतः
 शान्तो दान्तोऽनसृत्यकः । रोगार्त्तो व्याधिशुक्लो वा पठन् पापाद्

प्रमुच्यते ॥ ६३ ॥ वास्तुमध्ये तु पठतः कुलसख्ययनं भवेत् ।
 चैत्रमध्ये तु पठतः सर्वशस्यं प्ररोहति ॥ ६४ ॥ गच्छतः चैत्र-
 मध्वामं ग्रामान्तरगतः पठन् । आत्मनश्च सुतानाञ्च सारण्य-
 चनस्य च ॥ ६५ ॥ वीजानामोषधीनाञ्च रक्षामेतां प्रयोजयित् ।
 एतान् संग्रामकाले तु जपतः क्षत्रियस्य च ॥ ६६ ॥ गच्छन्ति
 रिपवो नाशं क्षेमञ्च परिवर्त्तते । एतान् दैवे च पित्रे च पठतः
 पुत्रप्रस्य हि ॥ ६७ ॥ भुञ्जते पितरो ह्ययं कथ्यञ्च त्रिदिवीकसः ।
 न व्याधिश्चापदभयं न द्विपात्रं च तस्करात् ॥ ६८ ॥ कश्यप-
 ख्युतां याति कश्यपा च प्रमुच्यते । वानपात्रे च वाने च प्रवासे
 राजवेश्मनि ॥ ६९ ॥ परां सिद्धिमवाप्नोति सावित्रीं ह्युत्तमां
 पठन् । नाग्निर्हृहति काष्ठानि सावित्री यत्र पठते ॥ ७० ॥ न
 तत्र बाहो भ्रियते न च तिष्ठन्ति पन्द्रगाः । न च राजभयं तेषां
 न पिशाचान्न राक्षसात् ॥ ७१ ॥ नाम्नाम्बुपवनाद्याद्याञ्च तस्यो-
 पजायते । चतुर्षामपि वर्सानामायमस्य विशेषतः ॥ ७२ ॥
 करोति सततं शान्तिं सावित्रीमुत्तमां पठन् । न तेषां विद्यते
 दुःखं गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ७३ ॥ ये गच्छन्ति महद्दुःखं
 सावित्रीगुणकीर्त्तनम् । गवां मध्ये तु पठते गावोऽस्य बद्धवल्गवाः
 ॥ ७४ ॥ प्रस्थाने वा प्रवेशे वा सर्वावस्थां गतः पठेत् । जपता
 जुह्वताञ्चैव नित्यञ्च प्रयतात्मनाम् ॥ ७५ ॥ ऋषीणां परमं जपं
 शुद्धमेतन्नराधिप । याथातथ्येन सङ्गम्य इतिहासं पुरातनम्
 ॥ ७६ ॥ पराशरमतं दिव्यं शक्राय कथितं पुरा । तद्देतन्ने
 समाख्यातं तथ्यं ब्रह्मसनातनम् ॥ ७७ ॥ हृदयं सर्वभूतानां श्रुति-
 श्रेष्ठा सनातनी । सोमादित्याम्बयाः सर्वे राववाः क्षुरवस्ताम्रा
 ॥ ७८ ॥ पठन्ति शुचयो नित्यं सावित्रीं परमां गतिम् । अथ्यामे
 नित्यं दिवानां सप्तर्षीणां भुवः च । मोक्षणं सर्वकृच्छराणां मोक्षय-
 त्यंशुभात् सदा ॥ ७९ ॥ ब्रह्मैः काश्यपगोतमप्रभृतिभिर्भृगुभिर्यो-

वेगदिभिः शुक्रागख्यवृक्षसतिप्रभृतिभिर्ब्रह्मर्षिभिः सेवितम् । भार-
 त्प्रजमतं ऋचीकतनयैः प्राप्तं वशिष्ठात् पुनः सावित्रीमधिगम्य
 अक्रवसुभिः हतस्त्रा जिता दानवाः ॥ ८० ॥ यो गोशतं कनक-
 शृङ्गमयं ददाति विप्राय वेदविदुषिऽथ बद्धश्रुताय । दिव्याञ्च
 भारतकथां कथयेच्च नित्यं तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव
 ॥ ८१ ॥ धर्मो विवर्धति शृगोः परिकीर्त्तनेन वीर्यं विवर्धति
 वशिष्ठ नमोऽनतेन । संग्रामजिह्ववति चैव रघुं नमस्यन् स्याद्-
 श्विनौ च परिकीर्त्तयन्नो न रोगः ॥ ८२ ॥ एषा ते कथिता
 राजन् सावित्रीब्रह्म शाश्वती । विवशुरसि यच्चान्यत्तप्ते वक्ष्यामि
 भारत ॥ ८३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं सावित्री-
 व्रतकथने पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५० ॥

युधिष्ठिर उवाच । के पूज्याः के नमस्कृत्याः कथं वर्त्तत
 कैषु च । किमाचारः कौटुम्बेषु पितामह न रिष्यते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । ब्राह्मणानां परिभवः सादयेदपि देवताः ।
 ब्राह्मणानां नमस्कृत्य युधिष्ठिर न रिष्यते ॥ २ ॥ ते पूज्यास्ते
 नमस्कृत्या वर्त्तयास्तेषु पुत्रवत् । ते हि लोकानिमान् सर्वान्
 धारयन्ति मनीषिणः ॥ ३ ॥ ब्राह्मणाः सर्वलोकानां महाम्नी
 धर्मसेतवः । धनत्यागाभिरामाश्च वाक् संयमरताश्च ये ॥ ४ ॥
 रमणीयाश्च भूतानां निधानञ्च धृतव्रताः । प्रणेतारश्च लोकानां
 शास्त्राणाञ्च वक्षस्विनः ॥ ५ ॥ तपो येषां धनं निश्च वाक् चैव
 विपुलं बलम् । प्रभवश्चैव धर्माणां धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ६ ॥
 धर्मकामाः स्थिता धर्मं सुकृते धर्मसेतवः । यान् समाश्रित्य
 जीवन्ति प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ॥ ७ ॥ पत्न्याः सर्वनेतारो वक्ष-

वाहाः सनातनाः । पितृपैतामहौ गुर्वीमुदहन्ति घुरं सदा ॥ ८ ॥
 धुरि धी नावसौदन्ति विषमे सद्गवा इव । पितृदेवातिविमुक्ता
 हव्यकव्याग्रभोजिनः ॥ ९ ॥ भोजनादेव लोकांस्त्रींस्त्रायन्ते महतो
 भयात् । दौषः सर्वस्य लोकस्य चक्षुश्चक्षुभतामपि ॥ १० ॥ सर्व-
 शिचाश्रुतिधना निपुणा सूक्ष्मदर्शिनः । गतिशाः सर्वलोकाणां-
 मध्यात्मगतिचिन्तकाः ॥ ११ ॥ आदिमध्यावसानानां शतारन्धिक-
 संशयाः । परावरविशेषज्ञा गन्तारः परमां गतिम् ॥ १२ ॥
 विमुक्ता घृतपाप्मानो निर्हन्वा निष्परिग्रहाः । मानार्हा मानिता
 नित्यं ज्ञानविद्धिर्ह्यात्मभिः ॥ १३ ॥ चन्दने मलयङ्गे च भोजनेऽ-
 भोजने समाः । समं घेषां दुकूलञ्च तथाक्षौमाजिनानि च ॥ १४ ॥
 तिष्ठेयुरप्यमुञ्जाना बह्वनि दिवसान्यपि । शोषयेयुश्च गात्राणि
 स्वाध्याये संबतेन्द्रियाः ॥ १५ ॥ अद्वैतं दैवतं कुर्युर्द्वैतं वाप्य-
 दैवतम् । लोकानन्यान् रुजेयुस्ते लोकपालांश्च कीपिताः ॥ १६ ॥
 अप्रेयः सागरो घेषानपि आपान्महात्मनाम् । घेषां कीपाभि-
 रद्यापि दण्डके नोपशास्वति ॥ १७ ॥ देवानामपि धे देवाः कारणं
 कारणस्य च । प्रमाणस्य प्रमाणञ्च कस्तानभिभवेद्बुधः ॥ १८ ॥
 घेषां वृद्धश्च बालश्च सर्वैः सम्मानमर्हति । तपोविद्याविशेषात्तु
 मानयन्ति परस्परम् ॥ १९ ॥ अविद्वान् ब्राह्मणो देवः पात्रं वै
 पावनं महत् । विद्वान् भूतस्ततो देवः पूर्यसागरसन्निभः ॥ २० ॥
 अविदांश्चैव विदांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् । प्रणीतश्चाप्रणीतश्च
 यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ २१ ॥ श्शशाने ह्यपि तेजस्वी पाबको नैव
 दुष्यते । हविर्यज्ञे च विधिवत् गृह्य एव विप्रोभते ॥ २२ ॥ एवं
 यद्यप्यनिष्टेषु वर्तते सर्वकार्यसु । सर्वथा ब्राह्मणो मान्यो दैवतं
 विद्धि तत् परम् ॥ २३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकपर्वणिज्ञानधर्म ब्राह्मण-

प्रसंशायां एकपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । कान्तु ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा नरा-
धिप । कं वा कर्मोदयं मत्वा तान चैसि महामते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पवनस्य च सन्वाद्मर्जनस्य च भारत ॥ २ ॥ सहस्रभुजभृत्
चीमान् कार्तवीर्यीऽभवत् प्रभुः । अस्य लोकस्य सर्वस्य माहि-
भत्यां महाबलः ॥ ३ ॥ स तु रत्नाकरवतीं सद्दीपां सागरा-
श्वराम् । शशास पृथिवीं सर्वां हैहयः सत्यविक्रमः ॥ ४ ॥ स्ववित्तं
दीन दत्तन्तु दत्तात्रेयाय कारणे । चक्रधर्म्मं पुरस्कृत्य विनयं
श्रुतमेव च ॥ ५ ॥ आराधयामास च तं कृतवीर्यात्मजो मुनिम् ।
म्यमन्त्रयत सन्तुष्टो दिजश्चैनं वरैस्त्रिभिः ॥ ६ ॥ स वरैश्चन्द्रित-
सेन नृपो वचनमब्रवीत् । सहस्रबाहुर्भूयां वै चमूमध्ये गृहे-
ऽन्यथा ॥ ७ ॥ मम बाहुसहस्रन्तु पश्यन्तां सैनिका रणे । विक्र-
मेण महीं कृत्स्नां जयेयं संशितव्रतः ॥ ८ ॥ ताञ्च धर्मेण संप्राप्य
पालयेदमतन्द्रितः । चतुर्यन्तु वरं याचे त्वामहं दिजसत्तम ॥ ९ ॥
तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित । अनुयासन्तु मां सन्तो
मिथ्योदृत्तं लदान्प्रयम् ॥ १० ॥ इत्युक्तः स दिजः प्राह तयास्त्रिति
नराधिपम् । एवं समभवंस्तस्य वरास्तौ दीप्ततेजसः ॥ ११ ॥ ततः
स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिम् । अब्रवीत् वीर्यसन्भोहात्
की न्वस्ति सहयो मम ॥ १२ ॥ धैर्यं वीर्यं यमःशौर्यं विक्रमे-
ष्णोऽपि वा । तदास्थान्तेऽन्तरिक्षे वै वायुवाचाशरीरिणी ॥ १३ ॥
न त्वं गूढं विजानीये ब्राह्मणं क्षत्रियाहरम् । सहितो ब्राह्मणे-
नेह क्षत्रियः शास्त्रि वै प्रजाः ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । कुरुयां भूताञ्चि तृतीऽहं क्रुद्धो नाग्रन्तया
नये । कर्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो दिजः ॥ १५ ॥
पूर्वां ब्रह्मोत्तरो वास्ये द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः । त्रयोक्ती हेतुयुक्ती
तौ विषेपस्तत्र दृश्यते ॥ १६ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रियाः क्षत्रं न क्षत्रं

ब्राह्मणाश्रितम् । अत्रिता ब्रह्मोपमा विप्राः खादन्ति चतुरिवाङ्-
 भुवि ॥ १७ ॥ चतुरियेष्वश्रितो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।
 चलादृत्तिर्ब्राह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः ॥ १८ ॥ सर्वभूत-
 प्रधानांस्तान् भैक्ष्यवृत्तीन् हं सदा । आत्मसम्भावितान् विप्रान्
 स्थापयाम्यात्मनो वशे ॥ १९ ॥ कथितं ह्यनया स्वर्गं यमवतः
 कन्यया द्विवि । विजेष्याम्यत्रान् सर्वान् ब्राह्मणांश्चर्मवाससः ॥ २० ॥
 न च मां च्चावयेद्राष्ट्रात्रिषु लोकेषु कश्चन । द्विवो वा मानुषो वाषि-
 तस्माज्जगृष्टो द्विजादहम् ॥ २१ ॥ अथ ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये
 चतुरियोत्तरम् । न हि मे संयुगे कश्चित् सोढुमुत्सहते बलम्
 ॥ २२ ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा बितस्ताभून्निशाचरी । अथैनमन्त-
 रौ चस्थस्ततो वायुरभाषत ॥ २३ ॥ त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्म-
 णेभ्यो नमस्कुरु । एतेषां कुर्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो भविष्यति ॥ २४ ॥
 अथ वा त्वां महीपालं शमविष्यन्ति वै द्विजाः । निरग्निष्यन्ति त्वे-
 राष्ट्राद्वतोत्साहं महाबलाः ॥ २५ ॥ तं राजा कस्त्वमित्याह-
 ततस्तं प्राह मासुतः । वायुर्देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवी-
 म्यहम् ॥ २६ ॥

अर्जुन उवाच । अहो तयाद्य विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः ।
 यादृशं पृथिवी भूतं तादृशं ब्रूहि वै द्विजम् ॥ २७ ॥ वायोर्वा
 सदृशं किञ्चिद्ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्तमम् । अपां वै सदृशं वद्वि-
 सूर्थस्य नभसोऽपि वा ॥ २८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं पव-
 नार्जुनसम्वादे द्विपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

वायुरुवाच ! शृणु मूढ सुषान् काञ्चिद्ब्राह्मणानां महा-
 त्मनाम् । ये त्वा क्रीत्स्वरा राजस्त्विभ्योऽथ ब्राह्मणो वरः ॥ १५ ॥

त्वह्ना महीतं भूमिस्तु सख्ययाङ्गनृपस्य च । नाशं जगाम तां
 विप्रो व्यष्टश्चयत कश्यपः ॥ २ ॥ अजेया ब्राह्मणा राजन् दिवि
 चेह च नित्यदा । अपिबत्तेजसा ह्यापः स्वयमेवाङ्गिराः पुरा ॥३॥
 स तां पिवन् क्षीरमिव नाटयत महामनाः । अपूरयन् मही-
 चैन महीं सर्वाञ्च पार्थिव ॥ ४ ॥ तस्मिन्नेहञ्च क्रुद्धे वै जगत्तन्ना
 ततो गतः । व्यतिष्ठमन्निहोत्रे च चिरमङ्गिरसो भवात् ॥ ५ ॥
 अथ शप्तश्च भगवान् गौतमेन पुरन्दरः । अहल्यां कामयानी वै
 धर्मार्थञ्च न हिंसितः ॥ ६ ॥ यथा समुद्रो नृपते पूर्यो सृष्टश्च
 वारिणा । ब्राह्मणैरभिशप्तः सन् बभूव लवणोदकः ॥ ७ ॥ सुवर्ष-
 वर्यो निर्धूमः सङ्गतोर्द्धशिखः कविः । क्रुद्धेनाङ्गिरसा शप्तो गुणै-
 रेतैर्विवाञ्जितः ॥ ८ ॥ महतश्चूर्षितान् पश्य ये हासन्त मही-
 दधिम् । सुवर्षधारिणा नित्यमवशप्तान् द्विजातिना ॥ ९ ॥ समो
 न त्वं द्विजातिभ्यः श्रेयो विद्धि नराधिप । गर्भस्थान् ब्राह्मणान्
 शश्वन्नमस्यति किल प्रभुः ॥ १० ॥ दण्डकानां महद्राज्यं ब्राह्मणेन
 विनाशितम् । तालजङ्गं महाक्षत्रमैर्विशैकेन नाशितम् ॥ ११ ॥
 लया च विपुलं राज्यं बलं धर्मं श्रुतं तथा । दत्तात्रेयप्रसादेन
 प्राप्तं परमदुर्लभम् ॥ १२ ॥ अग्निं त्वं यजसे नित्यं कस्माद्ब्राह्मण-
 मर्जुन । स हि सर्वस्य लोकस्य हव्यवाट् किं न वेत्ति तम् ॥ १३ ॥
 अथ वो ब्राह्मणश्रेष्ठमनुभूतानुपालकम् । कर्तारं जीवलोकस्य
 कस्माप्जानन् विमुञ्चसे ॥ १४ ॥ तथा प्रजापतिर्ब्रह्मा अव्यक्तः
 प्रभुरव्ययः । धेनेदं निखिलं विश्वं जनितं स्थावरं चरम् ॥१५॥
 अण्डजातन्तुब्रह्माणं केचिदिच्छन्त्यपण्डिताः । अण्डाङ्गिनाहभुः
 यैला दिशोऽग्निः पृथिवी दिवम् ॥ १६ ॥ द्रष्टव्यं नैतदेवं हि कथं
 जायेदजो हि सः । ~~तस्मात्प्रातः पितामः~~ तस्मात्प्रातः पितामः
 ॥१७॥ विष्टेत् कथमिति ब्रूहि न किञ्चिद्दि तदा भवेत् ।
 अहङ्कार इति प्रोक्तं सर्ववेजोगवः प्रभुः ॥ १८ ॥ तस्याण्डा

दुस्वितो ब्रह्मा स राजन् लोकभावनः । इत्युक्तः स तदा तूष्णीं
मभूदायुस्ततोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म पव-
नार्जुनसंवादे त्रिपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

वायुरवाच । इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दित्सर्वै दक्षिणां पुरा ।
अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ ॥ १ ॥ वारुणी
सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः । कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो
ब्रह्मणः सुताम् ॥ २ ॥ साहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमिर्त्नं ब्रह्मण-
पदम् । अयं सराद्धो नृपतिर्माभूदिति ततोऽगमत् ॥ ३ ॥ ततस्तां
कश्यपो दृष्ट्वा ब्रजन्तीं पृथिवीं तदा । प्रविवेश महीं सद्यो सुहृ-
त्मानं समाहितः ॥ ४ ॥ ऋद्धां सो सर्वतो यज्ञे दृषीषधिसम-
न्विता । धर्मोत्तरा नष्टमया भूमिरासीत्ततो नृप ॥ ५ ॥ एवं
वर्षसहस्राणि दिव्यानि सततं नृप । त्रिंशतः काश्यपी राजन्
भूमिरासीदितिन्द्रिता ॥ ६ ॥ अथागम्य महाराज नमस्कृत्य च
कश्यपम् । पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः ॥ ७ ॥
एष राजन्नीदृशो वै ब्राह्मणः कश्यपोऽभवत् । अन्यं प्रब्रूहि वा
लक्ष्म कश्यपात् क्षत्रियं वरम् ॥ ८ ॥ तूष्णीं बभूव नृपतिः पञ्च-
स्त्रिंशद्ब्रवीत् पुनः । शृणु राजन्नुतथस्य जातस्याङ्गिरसे कुक्षे ॥ ९ ॥
भद्रा सोमस्य दुहिता रूपेण परमा मता । यस्यास्तुर्ध्वं पतिं
सोम उतथ्यं समपश्यत् ॥ १० ॥ सा च तौत्रं तपस्तेपे महाभागा
यग्रस्त्रिणी । उतथ्यार्थं तु चार्वङ्गी परं नियममास्थिता ॥ ११ ॥
तत आह्वय सोतथ्यं ददावतिर्यग्रस्त्रिणीम् । भार्यार्थं स तु
जग्राह विधिवत् भूरिदक्षिणः ॥ १२ ॥ तान्वकामयत श्रीमान्
वरुणः पूर्वमेव ह । स चागम्य वनप्रस्थं यमुनायां जहार तस्मै

॥ १३ ॥ जलेश्वरस्तु हृत्वा तामनयत् स्वपुरं प्रति । परमा-
 न्तु तसद्भागं षट्सहस्रशतं हृदम् ॥ १४ ॥ न हि रम्यतरं किञ्चि-
 त्कामान्यत् पुरोत्तमम् । प्रासादैरप्सरोभिश्च दिव्यैः कामैश्च
 शोभितम् ॥ १५ ॥ तत्र देवस्तथा सार्धं रेने राजन् जलेश्वरः ।
 अथाख्यातमुतथ्याय ततः पद्मप्रवमर्द्दनम् । तत्श्रुत्वा नारदात्
 सर्वमुतथ्यो नारदं तदा ॥ १६ ॥ प्रोवाच गच्छ ब्रूहि त्वं वरुणं
 परुषं वचः । महाक्यान्मुञ्च मे भार्यां कस्मात्तां हृतवानसि ॥ १७ ॥
 लोकपालोऽसि लोकानां न लोकस्य विलुम्पकः । सोमेन दत्ता
 मे भार्या त्वया चापहृताय वै ॥ १८ ॥ इत्युक्ती वचनात्तस्य
 नारदेन जलेश्वरः । मुञ्च भार्यामुतथ्यस्य कस्मात्त्वं हृतवानसि
 ॥ १९ ॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य ततस्तं वरुणोऽब्रवीत् । ममैषा
 सुप्रिया भीरुर्नैनामुत्सृष्टुमुत्सृष्टे ॥ २० ॥ इत्युक्ती वरुणेनाश्च
 नारदः प्राप्य वै मुनिम् । उत्तथ्यमब्रवीद्वाक्यं नातिहृष्टमना इव
 ॥ २१ ॥ गले गृहीत्वा क्षिप्तोऽस्मि वरुणेन महागुने । न प्रय-
 ष्कति ते भार्या यत्ते कार्यं कुरुष्व तत् ॥ २२ ॥ नारदस्य वचः
 श्रुत्वा क्रुद्धः प्राञ्जलदङ्गिराः । अपिवृत्तेजसा वारि विष्टभ्य समहा-
 तपाः ॥ २३ ॥ पीयमाने तु सर्वस्मिंस्तोषि वै सखिलेश्वरः ।
 मुहूर्द्धिः क्षीभ्यमाणो वै नैवामुञ्चत तां तदा ॥ २४ ॥ ततः क्रुद्धो-
 ऽब्रवीद्भूमिसुतथ्यो ब्राह्मणीत्तमः । दर्शयस्व स्थलं भद्रे षट्सहस्र-
 शतं हृदम् ॥ २५ ॥ ततस्तदीरिणं जातं समुद्रश्चावसर्पितः ।
 तन्नाहेभान्नदीश्चैव प्रोवाचासौ द्विजोत्तमः ॥ २६ ॥ अदृश्या गच्छ
 भीरु त्वं सरस्वति मस्मन् प्रति । अपुण्य एष भवतु दिग्भ्यस्त-
 स्त्वया शुभे ॥ २७ ॥ तस्मिन् संश्लेषिते दिशि भद्रमाहाय वारिपः ।
 अददात् शरणं गत्वा भार्यामाङ्गिरसाय वै ॥ २८ ॥ प्रतिगच्छ तु
 तं भार्यामुतथ्यः समनाभवत् । मुनीव च जगद्दुःखादरुणश्चैव
 द्विद्वय ॥ २९ ॥ तत्रैष संश्लेषितं भार्यां वरुणं प्राह धर्मं वित् ।

उत्तथ्यः सुमहातेजा यत्तत् शृणु नराधिप ॥ ३० ॥ समैषा तपस्यं
 प्राप्ता क्रोभतस्ते जलाधिप । इत्युक्त्वा तामुपादाय स्वमेव सुवर्ण
 ययौ ॥ ३१ ॥ एष राज्ञीदृशो वै उत्तथ्यो ब्राह्मणोत्तमः । ब्रवी-
 म्यहं ब्रूहि वा लसुतश्चात् क्षत्रियं वरम् ॥ ३२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म पर्व-
 नार्जुनसंवादे चतुःपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तः स वृषस्तूष्णीमासीद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ।
 शृणु राजन्नगस्तस्य माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च ॥ १ ॥ असुरै-
 र्निर्जिता देवा निरुत्साहाश्च ते कृताः । यज्ञाश्चैषां हृताः सर्वे
 पितृणाञ्च स्वभ्रा तथा ॥ २ ॥ कर्मण्या मानवानाञ्च दानवैर्हृद्य-
 र्षम । अष्टैश्वर्यास्ततो देवाश्चेरुः पृथ्वीमिति श्रुतिः ॥ ३ ॥ ज्ञातः
 कदाचित् ते राजन् दीपमादित्यवर्चसम् । ददृशुस्तेजसा युक्त-
 मगस्थं विपुलव्रतम् ॥ ४ ॥ अभिवाद्य तु तं देवाः पृष्ट्वा कुशल-
 मेव च । इदमूचुर्महात्मानं वाक्चुं काले जनाधिप ॥ ५ ॥ दानवै-
 र्युधि भग्नाः स तथैश्वर्याच्च भ्रंशिताः । तदस्मान्ने भवात्तीव्रा-
 चाहि त्वं मुनिपुङ्गव ॥ ६ ॥ इत्युक्तः स तदा देवैरगस्थः कुपितो-
 ऽभवत् । प्रजज्वाल च तेजस्वी कालान्निरिव सङ्घी ॥ ७ ॥ तेन
 दीप्रांशुजालेन निर्दग्धा दानवास्तदा । अन्तरीक्षान्महाराज
 निपेतुस्ते सहस्रशः ॥ ८ ॥ दृष्टमानास्तु दैत्यास्ते तदागस्थस्य
 तेजसा । उभौ लोकी परित्यज्य ययुः काष्ठान्तु दक्षिणाम् ॥ ९ ॥
 बलिस्तु यजते यत्नमश्वमेधं महीं गतः । वीज्येऽश्वस्था मच्चो-
 स्थाश्च तेन दग्धा महासुराः ॥ १० ॥ ततो लोकाः पुनः प्रस्ताः
 सुरैः शान्तभयैर्नृप । अथैनमद्भुवनं देवाः भूमिष्ठानसुरान् जहि
 ॥ ११ ॥ इत्युक्तः प्राह वै देवान् शक्तोऽस्मि महींगतान् । इत्थं

तपो हि क्षीयन् न शक्यामीति पार्थिव ॥ १२ ॥ एवं दग्धा
भगवता दानवाः स्वेन तेजसा । अगस्थेन तदा राजन् तपसा
भावितात्मना ॥ १३ ॥ इदृशश्चाप्यगस्थो हि कथितस्ते मयानघ ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा लैमगस्थ्यात् क्षत्रियं वरम् ॥ १४ ॥

मीमा उवाच । इत्युक्त्वा स तदा तूष्णीमभूदायुस्ततोऽब्रवीत् ।
शृणु राजन् वशिष्ठस्य मुखं कर्म यशस्विनः ॥ १५ ॥ आदित्याः
सेतमोसन्तं सरो वैखानसं प्रति । वशिष्ठं मनसा गत्वा ज्ञात्वा
तत्तस्य गौरवम् ॥ १६ ॥ यजमानांस्तु तान् दृष्ट्वा सर्वान् दीक्षा-
नुकर्षितान् । हन्तुमैच्छन्त शैलाभाः खलिनो नाम दानवाः ॥ १७ ॥
अदूरात्तु ततस्तेषां ब्रह्मदत्तवरं सरः । हताहता वै तत्रैते
जीवन्त्याप्सुत्य दानवाः ॥ १८ ॥ ते प्रगृह्य महाघोरान् पर्वतान्
परिवान् दुमान् । व्यक्षीभयन्त सलिलमुत्थितं शतयोजनम् ॥ १९ ॥
अभ्यद्रवन्त देवांस्तो सहस्राणि दशैव हि । ततस्तैर्वर्द्धिता देवाः
शरणं वासवं ययुः ॥ २० ॥ स च तैर्व्यथितः शक्रो वशिष्ठं शरणं
ययौ । ततोऽभयं ददौ तेभ्यो वशिष्ठो भगवानृषिः ॥ २१ ॥ तदा
तान् दुःखितान् ज्ञात्वा आनृशंस्यपरो मुनिः । अयत्रेनादहत्
सर्वान् खलिनः स्वेन तेजसा ॥ २२ ॥ कौलासं प्रस्थिताञ्चैव नदीं
गङ्गां महातपाः । आनयत्तत् सरो दिव्यं तथा भिन्नञ्च तत्
सरः ॥ २३ ॥ सरो भिन्नं तथा नद्या सरयूः सा ततोऽभवत् ।
हताश्च खलिनो यत्र स देशः खलिनोऽभवत् ॥ २४ ॥ एवं सेन्द्रा
वशिष्ठेन रक्षितास्त्रिदिवीकसः । ब्रह्मदत्तवराश्चैव हता दैव्या
महात्मना ॥ २५ ॥ एतत् कर्म वशिष्ठस्य कथितं हि मयानघ ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा लं वशिष्ठात् क्षत्रियं वरम् ॥ २६ ॥

इत्यनुभासनपर्वणि अनुभासनिकपर्वणि दानधर्मं पव-
नार्जुनसंवादे पञ्चमश्वाश्रमदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तस्वर्जनस्तूष्णीमभूदायुस्ततोऽब्रवीत् ।
 शृणु मे हेचयथेष्ट कर्माग्निः समहात्मनः ॥ १ ॥ घोरे तपस्य-
 युध्यन्त संहिता देवदानवाः । अविध्यत ग्ररैस्त्व स्वर्मानुः सोम-
 भास्करौ ॥ २ ॥ अथ ते तमसा ग्रस्ता निहन्यन्त स्म दानवैः ।
 देवा नृपतिशार्ङ्गं ल सहेव बलिभिस्तदा ॥ ३ ॥ असुरैर्बन्धमानास्ते
 क्षीणप्राणा दिवोकसः । अपश्यन्त तपस्यन्तमग्निं विप्रं तपोधनम्
 ॥ ४ ॥ अथैनमब्रुवन् देवाः शान्तक्रोधं जितेन्द्रियम् । असुरै-
 रिषुभिर्बिन्दौ चन्द्रादित्याविमावृभौ ॥ ५ ॥ वयं बध्नामहे अपि
 यदुभिस्तमसावृते । नाधिगच्छाम शान्तिञ्च भयात्रायस्व न
 प्रभो ॥ ६ ॥

ऋषिरुवाच । कथं वक्ष्यामि भवतस्तेऽब्रुवन्श्चन्द्रमा भव
 तिमिरज्ञश्च सविता दस्युहन्ता च नो भव ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तदावि-
 र्वे तमोनुदभवच्छृणौ । असवत् सोम्यभावाच्च सोमवत् प्रियदर्शनम्
 ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्यश्च पार्थिव । प्रकाश-
 मकरोद्विस्तपसा स्वेन संश्रुगे ॥ ९ ॥ जगदिति निरञ्जापि प्रकाश-
 मकरोत्तदा । व्यजयच्छ्वसुसङ्घांश्च देवानां स्वेन तेजसा ॥ १० ॥
 अत्रिणा दह्यमानांस्तान् दृष्ट्वा देवा महासुरान् । पराक्रमैस्तेऽपि
 तदा व्यत्यन्नत्रिरक्षिताः ॥ ११ ॥ उद्धासितश्च सविता देवास्त्राता
 हतासुराः । अत्रिणा लय सामर्थ्यं कृतमुत्तमतेजसा ॥ १२ ॥
 द्विजेनाग्निद्वितीयेन जपता चर्मवानसा । फलभक्ष्येण राजर्षे
 पस्य कर्मात्रिणा कृतम् ॥ १३ ॥ अस्यापि विस्त्रेणोक्तं कर्माग्नि-
 समहात्मनः । ब्रवीत्यहं ब्रूहि वा लमत्रितः क्षत्रियं वरम् ॥ १४ ॥
 इत्युक्तस्वर्जनस्तूष्णीमभूदायुस्ततोऽब्रवीत् । शृणु राजन मच्चतु-
 कर्म च्यवनस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ अश्विनोः प्रतिसंश्रुत्य स्वव-
 याक्यासनम् । प्रोवाच संहितो देवैः सोमपावश्विनौ कुम्भे ॥ १६ ॥
 इन्द्र उवाच । अस्माभिर्बलितावेती भवेतां सोमपौ कथम् ।

द्वैतं प्रसितवितौ तस्मान्मैवं वदस्व नः ॥ १७ ॥ अश्विभ्यां सह
नेच्छामः सोमं पातुं महाव्रत । यदन्यद्वक्ष्यसे विप्र तत् करिष्याम
ते वचः ॥ १८ ॥

अवन उवाच । पिवितामश्विनौ सोमं भवद्भिः सहितावुभौ ।
उमावितोवपि सुरौ सूर्यपुत्री सुरेश्वर ॥ १९ ॥ क्रियतां महचो
देवा यथा वै समुद्रान्कृतम् । एतदं कुर्वतां श्रेयो भवेन्नैत-
दकुर्वताम् ॥ २० ॥

इन्द्र उवाच । अश्विभ्यां सह सोमं वै न पास्यामि हिजोत्तम ।
पिवन्त्वन्ये यथाकामं नाहं पातुमिच्छोत्सहे ॥ २१ ॥

अवन उवाच । न चेत् करिष्यसि वचो मयोक्तं बलसूदन ।
मया प्रमथितः सद्यः सोमं पात्यसि वै मखि ॥ २२ ॥

वायुरुवाच । ततः कर्म समारब्धं हिताय सहसाश्विनोः ।
अवनेन ततो मन्त्रैरभिभूताः सुराभवन् ॥ २३ ॥ तत्तु कर्म
समारब्धं दृष्ट्वेन्द्रः क्रोधमूर्च्छितः । उद्यम्य विपुलं शैलं चवनं
समुपाद्रवत् ॥ २४ ॥ तथा वज्रेण भगवानमर्षाकुललोचनः ।
तमापतन्तं दृष्ट्वैव ज्यवनस्तपसान्वितः ॥ २५ ॥ अग्निः सिक्त्वा-
स्तम्भयत्तं सवच्चं सहपर्वतम् । अथेन्द्रस्य महाधीरं सोऽसृजच्छु-
मेव हि ॥ २६ ॥ मदं नामाङ्गतिमयं व्यादितास्यं महासुनिः ।
तस्य दन्तसहस्रन्तु बभूव शतशोजनम् ॥ २७ ॥ द्वियोजनशता-
स्तस्य दंष्ट्राः परमदारुणाः । हनुस्तस्याविशङ्गूभावेका चास्या-
विशद्विजम् ॥ २८ ॥ जिह्वामूले स्थितास्तं श सर्वे देवाः सवासवाः ।
तिमिरास्यमनुप्राप्ता यथा मत्स्यां महासर्वे ॥ २९ ॥ ते संमन्त्र्य
ततो देवा मदस्यास्यसमीपगाः । अब्रुवन् सहिताः शक्रं प्रणमासौ
द्विजातये ॥ ३० ॥ अश्विभ्यां सह सोमञ्च पिवामी विगतज्वराः ।
ततः स प्रणतः शक्रश्चकार च्यवनस्य तत् ॥ ३१ ॥ च्यवनः कृत-
वानेतावश्विनौ सोमपायिनौ । ततः प्रत्याहरत् कर्म मदञ्च

व्यभजन्मुनिः ॥ ३२ ॥ अक्षिषु मृगैयायाञ्च पाने स्त्रीषु च वीक्षि-
वान् । एतैर्होषैर्नरा राजन् क्षयं यान्ति न संशयः ॥ ३३ ॥
तस्मादेतान्नरो नित्यं दूरतः परिवर्जयेत् । एतत्ते च्यवनस्थापि
कर्म्म राजन् प्रकीर्त्तितम् ॥ ३४ ॥ ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं क्षत्रियं
ब्राह्मणादरम् ॥ ३५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म पव-
नार्जुनसम्वादे षट्पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

भीष्म उवाच । तूष्णीमासीदर्जुनस्तु पवनस्त्वब्रवीत् पुनः ।
शृणु मे ब्राह्मणेध्वेव मुखं कर्म्म जनाधिप ॥ १ ॥ मदस्यास्यमनु-
प्राप्ता यदा सेन्द्रा दिवोकसः । तदैव च्यवनेनेह हृता तिपां वसु-
न्धरा ॥ २ ॥ उभौ लोकीौ हृता मत्वा ते देवा दुःखिता भृशम् ।
शोकान्तांश्च महात्मानो ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ ३ ॥

देवा ऊचुः । मदास्यव्यतिसिक्तानामशोकं लोकपूजित ।
च्यवनेन हृता भूमिः कपैश्चैव दिवं प्रभो ॥ ४ ॥

ब्रह्मीवाच । गच्छध्वं शरणं विप्रानाशु सेन्द्रा दिवोकसः ।
प्रसाद्य तानुभौ लोकाववाप्सथ यथा पुरा ॥ ५ ॥ ते ययुः शरणं
विप्रानूचस्ते कान् जयामहे । इत्युक्तास्ते हिजान् प्राङ्गयतेह
कपानिति ॥ ६ ॥ भृगतान् हि विजेतारो वयमित्यद्भुवनं हिजाः ।
ततः कर्म्म समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनम् । तच्छ्रुत्वा प्रेषितो
दूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपैः ॥ ७ ॥ भृगतान् ब्राह्मणानाह
धनी कपवचो यथा । भवद्भिः सदृशाः सर्वे कपाः क्रिमिह वर्त्तन्ते
॥ ८ ॥ सर्वे वेदविद् प्राज्ञाः सर्वे च क्रतुयाजिनः । सर्वे सन्न-
व्रताश्चैव सर्वे तुल्या महर्षिभिः ॥ ९ ॥ श्रीश्चैव रमते तेषु भारयन्ति
श्रियञ्च वै । वृथा दारान्न गच्छन्ति वृथा मांसं न भुञ्जते ॥ १० ॥

दीप्तमग्निं जहते च गुरुणां वचने स्थिताः । सर्वे च नियतात्मानो
 ब्रह्मानां संविभागिनः ॥ ११ ॥ उपेत्य शनकैर्यान्ति न संवन्ति
 रजस्वलाम् । स्वर्गतिश्चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्मिणः ॥ १२ ॥
 अभुक्तवत्सु नाशक्तिं गर्भिणीषु वृद्धकादिषु । पूर्वाङ्गेषु न दीप्यन्ति
 दिवा चैव न शरते ॥ १३ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्युक्तान् कथं
 कपान् । विजेष्यथ निवर्त्तध्वं निवृत्तानां शुभं हि वः ॥ १४ ॥

ब्राह्मणा उचुः । कपान् वयं विजेष्यामो धे दिवास्ते वयं
 श्रुताः । तस्मादध्याः कपास्ताकं धनिन्या हि यथागतम् ॥ १५ ॥
 धनी गत्वा कपानाह न वो विप्राः प्रियङ्कराः । गृहीत्वास्त्राण्यती
 विप्रान् कपाः सर्वे समाद्रवन् ॥ १६ ॥ समुद्रध्वजान् दृष्ट्वा कपान्
 सर्वे हिजातयः । व्यसृजन् ज्वलितानग्नीन् कपानां प्राणनाश-
 नान् ॥ १७ ॥ ब्रह्मसृष्टा हव्यभुजः कपान् हत्वा सनातनाः ।
 नभसीव यथाभाणि व्यराजन्त नराधिप ॥ १८ ॥ हत्वा वै दान-
 वान् दिवाः सर्वे संभूय संयुगे । ते नाभ्यजानन् हि तदा ब्राह्मणै-
 र्निहतान् कपान् ॥ १९ ॥ अथागम्य महातेजा नारदोऽकथय-
 हिमी । यथा हता महाभागीस्तेजसा ब्राह्मणैः कपाः ॥ २० ॥
 नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रीताः सर्वे दिवोकसः । प्रथसंसुर्दिजांश्चापि
 ब्राह्मणानांश्च यश्चिखिनः ॥ २१ ॥ तेषां तेजस्तथा वीर्यं देवानां
 ववृधे सततम् । अवाप्रुवंश्चामरत्नं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ २२ ॥
 इत्युक्तवचनं वायुमर्जुनः प्रत्युवाच ह । प्रतिपूज्य महाबाहो वत्त-
 ष्कणु नराधिप ॥ २३ ॥

अर्जुन उवाच । जीवाम्यहं ब्राह्मणार्थं सर्वथा सततं प्रभो ।
 ब्रह्मण्यो ब्राह्मण्येभ्यश्च प्रणमामि च नित्यशः ॥ २४ ॥ दत्तात्रेय-
 प्रसादाच्च भया प्राप्तमिदं बलम् । लोके च परमा कीर्तिर्धर्मैश्च
 चरितो महान् ॥ २५ ॥ अहो ब्राह्मणकर्माणि मया म्भारत
 वत्सवः । तथा प्रोक्तानि कार्वांस्तेन श्रुत्वानि प्रयतेन च ॥ २६ ॥

वायुस्वाच । ब्राह्मणान् चतुर्धर्मेषु पालयस्वेन्द्रियाणि च ।
शुभ्यस्ते भयं घोरं तत्तु कालवृद्धविष्यति ॥ २० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शतुशासनिकपर्वणि दानधर्मं पव-
नार्जुनसंवादे सप्तपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणानर्चसे राजन् सततं शंसित-
प्रतान् । कन्तु कर्मोदयं दृष्ट्वा तानर्चसि जनाधिप ॥ १ ॥ कौर्वी
ब्राह्मणपूजायां दृष्ट्वा व्युष्टिं महाप्रत । तानर्चसि महाबाही सर्व-
मेतददस्त्र मे ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । एष ते केशवः सर्वमाख्यास्यति महामतिः ।
व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां दृष्टव्युष्टिर्महाप्रतः ॥ ३ ॥ बलं श्रोत्रे
वाङ्मनश्चक्षुषी च ज्ञानं तथा सविशुद्धं ममाद्य । दिङ्म्यासो नाति-
चिरान्मतो मे न क्षतितूष्णं सविता प्रयाति ॥ ४ ॥ सक्ता धर्मा-
यै पुराणे मद्धान्तो राजन् विघ्नाणां क्षत्रियाणां विभ्राच्च । तथा
शूद्राणां धर्ममुपासते च श्रेष्ठं कृष्णादुपासते च श्रेष्ठं कृष्णादुप-
सिद्धस्व पार्थ ॥ ५ ॥ अहं ह्येनं वेद्मि तत्त्वेन कृष्णं योऽयं हि-
यच्चास्य बलं पुराणम् । अग्नेयस्त्वा केशवः कौरवेन्द्र सोऽयं धर्म-
रक्षति संशयेषु ॥ ६ ॥ कृष्णः पृथ्वीमसृजत् खं दिवश्च कृष्णस्य
दिहान्नेदिनी सम्यभूत् । वराहोऽयं भीमबलः पुराणः सपर्वतान्
व्यसृजत् द्विदश ॥ ७ ॥ अस्य चाधोऽध्यात्तरीक्षं दिवश्च दिग्भ्रतसो
विदिग्भ्रतसः । सृष्टिस्तथैवेवमनुप्रसृता स निर्म्ममे विप्रबभिक्ष
पुराणम् ॥ ८ ॥ अस्य नाम्नां पुष्करं संप्रसृतं यत्तोत्पन्नः स्व-
मेवाभितौजाः । श्वेत छिन्नं यत्तमः पार्थ घोरं यत्तत्तुल्यसर्वं
तर्क्यात्मम् ॥ ९ ॥ इति युगे धर्मो आसीत् समग्रस्वेतकाले ज्ञान-
मनुप्रपन्नः । बलञ्चासीद्वापरे पार्थ कृष्णः कलवधर्मः क्षिति-

देवाजगाम ॥ १० ॥ स एव पूर्वं निजघान दैत्यान् स पूर्वदिवश्च
 बभूव सन्नाट । स भूतानां भावनी भूतभयः स विश्वस्यास्य
 जगतश्चाभिगोप्ता ॥ ११ ॥ वडा धर्मी ग्वाति वंशे सुराणां तदा
 कृष्णी जायते मानुषिषु । धर्मं स्थित्वा स तु वै भावितात्मा परांश्च
 लोकानपरांश्च पाति ॥ १२ ॥ त्यज्यांस्वक्त्वा चासुराणां वधाय
 कार्याकार्यं कारणञ्चैव पार्थ । कृतं करिष्यन् क्रियते च देवो
 राज्ञं सोमं विद्धि च शक्रमेनम् ॥ १३ ॥ स विश्वकर्मा स हि
 विश्वरूपः स विश्वभुग्विश्वसृग्विजिच्च । स शूलभृच्छीणितभृत्
 करालस्तं कर्मभिर्विदितं वै स्तुवन्ति ॥ १४ ॥ तं गन्धर्वाणा-
 मप्सरसाञ्च नित्यमुपतिष्ठन्ते विबुधानां प्रतानि । तं राक्षसा-
 ष्चापरिसंवदन्ति रायस्पोषः स विजिगीषुरेकः ॥ १५ ॥ तमध्वरे
 शंसितारस्तुवन्ति रथान्तरे सामगाश्च स्तुवन्ति । तं ब्राह्मणो ब्रह्म-
 मन्त्रैः स्तुवन्ति तस्मै हविरध्वर्ध्वः कल्पयन्ति ॥ १६ ॥ तं घोषार्थं
 गोभिंरिन्द्राः स्तुवन्ति स चापीशो भारतैकः पशूनाम् । स
 पौराणो ब्रह्मगुहां प्रविष्टो महीस्रवं भारताग्रे ददर्श ॥ १७ ॥ स
 चैव गामुष्णहाराग्रकर्मा विद्मोभ्य दैत्यानसुरांश्च सर्वान् । तस्य
 मध्यान् विविधान् वेदयन्ति तमेवाजो वाहनं वेदयन्ति ॥ १८ ॥
 तन्तस्यारीचं पृथिवी दिवश्च सर्वं वशे तिष्ठति शाश्वतस्य । स
 लुम्बरेतः सहजे सुराणां यत्रोत्पन्नमृषिमाङ्गर्वशिष्ठम् ॥ १९ ॥ स
 मातरिश्वा विभुरश्रवाजो स रश्मिवान् सविता चादिदेवः ।
 तेनासुरा विजिताः सर्व एव तद्विक्रान्तैर्विजितानीह त्रीणि ॥ २० ॥
 स देवानां मानुषानां पितॄणां तमेवाङ्गर्थ्यञ्चविदां वितानम् । स
 एव कालं विभजन्नुदेति तस्योत्तरं दक्षिणञ्चायने हे ॥ २१ ॥ तस्यै-
 वोद्धं तिर्यग्धश्चरन्ति गभस्तयो मेदिनीं भासयन्तः । तं ब्राह्मणा
 वेदविदो जुषन्ति तस्यादित्यो भासुपयुज्य भाति ॥ २२ ॥ स
 भासि भास्यध्वरकृद्विषते तमध्वरे वेदविदः पठन्ति । स एवोक्तः

अक्रमिदं त्रिनाभि सप्ताश्वयुक्तं वज्रं वै त्रिधाम ॥ २३ ॥ महा-
 तेजाः सर्वभूः सर्वसिंहः कृष्णो लोकान् धारयते यथैकः । हंस-
 रभोन्नद्ध तमेव वीर कृष्णं सदा पार्थ कर्तारमेहि ॥ २४ ॥ व-
 एकदा कच्चगतो महात्मा तुष्टो विभुः खाण्डवे भूमकेतुः । स-
 ाक्षसानुरागांश्चावजित्य सर्वत्रगः सर्वमग्नौ जुहोति ॥ २५ ॥ स-
 एव पार्थाय श्वेतमश्वं प्रायच्छत् स एवाश्वानयु सर्वाश्वकार । स-
 बन्धुरस्तस्य रथस्त्रिचक्रस्त्रिदक्षिरास्त्रिभिरश्व त्रिनाभिः ॥ २६ ॥ स-
 विद्याय व्यदधात् अश्वनाभिः न निर्भमे सां दिवमन्तरीक्षमा-
 सोऽरण्यानि व्यसृजत् पर्वतांश्च हृषीकेशोऽमितदीप्ताग्नितेजाः ॥ २७ ॥
 अलङ्कयद् वै सरितो जिघांसन् अन्नं वज्रं प्रहरन्तं निरास । स-
 महेन्द्रः स्तूयते वै महाध्वरे त्रिप्रैरेको ऋक्सहस्रैः पुराणैः ॥ २८ ॥
 दुर्वासा वै तेन नान्येन शक्यो गृहे राजन् वासयितुं महौजाः ।
 तमेवाङ्गर्तृषिमेकं पुराणं स विश्वं हृदि दधात्यात्मभावात् ॥ २९ ॥
 देवांश्च यो वेदयतेऽधिदेवो विधींश्च यथाश्रयते पुराणान् । कामे-
 वेदे लौकिके यत् फलञ्च विष्वक्सेनः सर्वमेतत् प्रतीहि ॥ ३० ॥
 ज्योतींषि शुक्लानि हि सर्वलोकै त्रयो लोका लोकपालास्त्रयश्च ।
 त्रयोऽग्नयो व्याहृतयश्च तिस्रः सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ॥ ३१ ॥
 सम्बद्धरः स ऋतुः सोऽर्द्धमासः सोऽहोरात्रः स कला वै स काष्ठाः ।
 मात्रा सुहृत्तांश्च लवाः क्षणाश्च विष्वक्सेनः सर्वमेतत् प्रतीहि ॥ ३२ ॥
 चन्द्रादित्यौ अह्नश्चतवारः सर्वाणि पर्वाण्यथ प्रौर्णमासम् ।
 नक्षत्रयोगा ऋतवश्च पार्थ विष्वक्सेनात् सर्वमेतत् प्रसूतम् ॥ ३३ ॥
 रुद्रादित्या वसवोऽथाग्निनौ च साध्याश्च विश्वे मरुतां गणाश्च ।
 प्रजापतिर्देवमाता दितिश्च सर्वे कृष्णादृप्रयथैव सप्त ॥ ३४ ॥ वायु-
 भूत्वा विक्षिपते च विश्वमग्निभूत्वा दहते विश्वरूपः । आप्तो भूत्वा
 मष्णयते च सर्वं ब्रह्मा भूत्वा सृजते सर्वसङ्गान् ॥ ३५ ॥ वेद्यश्च
 यद्देदयते च वेद्यं विधिश्च यथाश्रयते विधेयम् । धर्मं च वेदे च

शुधिष्ठिर उवाच । ब्रूहि ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं त्वं मधु-
सूदन । वेत्ता त्वमथ चार्थस्य वेदं त्वां हि पितामहः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । शृणुष्वारहितो राजन् दिज्ञानां भरत-
र्षभ । यथातस्त्रेण वदतो गुणान् वै कुरुसत्तम ॥ २ ॥ हारवत्यां
समासीनं पुरा मां कुरुनन्दन । प्रद्युम्नः परिपन्नच्छ ब्राह्मणे-
परिकीपितः ॥ ३ ॥ किं फलं ब्राह्मणेष्वस्ति पूजयां मधुसूदन ॥
ईश्वरत्वं कुतस्तेषामिहैव च परत्वं च ॥ ४ ॥ सदा दिजातीन्
संपूज्य किं फलं तत्र मानद । एतद्ब्रूहि स्मृतं सर्वं समहान्
संघयोऽत्र मे ॥ ५ ॥ इत्युक्त्वा वचने तस्मिन् प्रद्युम्ने न तथा लक्ष्मण-
प्रत्यम्बं महाराजं यत्तच्छृणु समाहितः ॥ ६ ॥ व्युष्टिं ब्राह्मण-
पूजायां रौक्मिण्ये निबोध मे । त्रिवर्गं चापवर्गं च यज्ञः श्री-
रोगशान्तिषु ॥ ७ ॥ देवता पितृपूजासु सन्तोषाश्चैव नो दिजाती-
एते हि सीमराजान् ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ ८ ॥ अस्मिंल्लोके
रौक्मिण्येव तथासुषिंश्च पुत्रक । ब्राह्मणप्रभवं सौम्यं न मेऽत्रास्ति
विचारणा ॥ ९ ॥ ब्राह्मणप्रतिपूजायामायुः कौर्त्तिर्यशो बलम-
लोका लोकेश्वराश्चैव सर्वे ब्राह्मणपूजकाः ॥ १० ॥ तत् कथं वै
नाद्रिष्यन्मीश्वरोऽस्मीति पुत्रक । मा ते मन्युर्महाबाहो भवत्तत्र
दिज्ञान् प्रति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणा हि महद्भूतमस्मिंल्लोके परत्र च ।
भक्तं कुर्युर्लज्जगदिदं क्रुद्धाः प्रत्यक्षदर्शिनः ॥ १२ ॥ अन्यानपि सृजे-
युश्च लोकांल्लोकेश्वरास्तथा । कथं तेषु न वर्त्तेरन् सम्यग्दर्शिनः
सुतेजसः ॥ १३ ॥ अबसन्मि गृहे तात ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः ।
चौरवासा विलुदण्डी दीर्घश्लथुः कृशो महान् ॥ १४ ॥ दीर्घश्लथुः
मनुष्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि । सर्वान् रुद्धरतो लोकान् ये
दिव्या ये च मानुषाः ॥ १५ ॥ इमां गाथां गायमानाथलरेषु
समासु च । दुर्वाससे वासवैत की ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे ॥ १६ ॥
रोषेणः सर्वभूतानां सृष्टेः प्रपङ्कते कृते । परिभाषासु मे श्रुत्वा

को नु दद्यात् प्रतिश्रयम् ॥ १७ ॥ यो कां कश्चिदासयीत न स मां
 कोपयेदिति । यस्मान्नाद्रियते कश्चित्ततोऽहं समवासयम् ॥ १८ ॥
 स स्र भुङ्क्ते सहस्राणां बद्धनामन्ममेकदा । एकदा स्वल्पकं
 भुङ्क्ते न चैवैति पुनर्गृह्णान् ॥ १९ ॥ अकस्माच्च प्रहसति तथा-
 कस्मात् प्ररोदिति । न चास्य वयसा तुल्यः पृथिव्यामभवत्तदा ॥ २० ॥
 अथ स्त्रावसथं गत्वा स शय्यास्तरणानि च । कन्याश्चालङ्कृता
 दग्ध्वा ततो व्यप्रगतः पुनः ॥ २१ ॥ अथ मामन्नवीडूयः स सुनिः
 संमितव्रतः । कृशा पायसमिच्छामि भोक्तुमित्येव सत्वरः ॥ २२ ॥
 तदेव तु मया तस्य चित्तज्ञेन गृहे जनः । सर्वाख्यानानि पानानि
 भक्ष्याश्चोच्चावचास्तथा ॥ २३ ॥ भवन्तु सत्कृतानीह पूर्वमेव
 प्रचोदितः । ततोऽहं ज्वलमानं वै पायसं प्रत्यवेदयम् ॥ २४ ॥
 तं भुङ्क्ते व तु स क्षिप्रं ततो वचनमब्रवीत् । क्षिप्रमङ्गानि लिम्पस्व
 पायसेनेति स स्र ह ॥ २५ ॥ अविमृष्टैव च ततः कृतवानस्मि
 तत्तथा । तेनोच्छिष्टेन गत्वाणि शिरश्चैवाभ्यमृद्दयम् ॥ २६ ॥
 स ददर्श तदाभ्यासे मातरन्ते शुभाननाम् । तामपि स्त्रयमानः स
 पायसेनाभ्यलेपयत् ॥ २७ ॥ मुनिः पायसदिग्धाङ्गीं रथे तूर्ण-
 मयोजयत् । तमारुह्य रथञ्चैव निर्ययौ च गृह्णाव्यम ॥ २८ ॥
 अग्निवर्षो ज्वलन् धीमान् स द्विजो रथघुर्येवत् । प्रतोदिना-
 त्तदहालां रुक्मिणीं मम पश्यतः ॥ २९ ॥ न च मे स्तीकमथासी-
 दुःखभीर्षाकृतं तदा । तथा स राजभार्गवो महता निर्ययौ
 वह्निः ॥ ३० ॥ तत्पृष्ट्वा महदाश्चर्यं दाषार्हा जातमन्यवः ।
 तदाजल्पन् मियः केचित् समाभाष्य परस्परम् ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणा
 एव जाधिरन् नान्यो वर्णः कथञ्चन । को ह्येनं रथमास्थाय जीवे-
 दन्यः पुमानिह ॥ ३२ ॥ झायीविषविषं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णतरौ
 द्विजः । ब्रह्माशीविषदग्धस्य नास्ति कश्चित् चिकित्सकः ॥ ३३ ॥
 तस्मिन् व्रजति दुर्धर्षं प्रास्वलदुक्मियो पथि । तत्रामर्षयत श्रीमां-

स्ततस्तर्षमचोदयत् ॥ ३४ ॥ ततोः परमसंज्ञु हो रथात् प्रसन्न
स हिजः । पदातिरुत्तयेनैव आद्रवद्विषामुखः ॥ ३५ ॥ तमुत्-
पद्येन धावन्तमन्वधावं दिजोत्तमम् । तथैव पयसा दिग्मः प्रकीद
मगवन्निति ॥ ३६ ॥ ततोः विलोक्य तेजस्वी ब्राह्मणो मामुवाच
ह । जितः क्रोधस्त्वया कृष्णः प्रकृत्यैव महाभुजः ॥ ३७ ॥ न
तेऽपराधमिह वै दृष्टवानस्मि सुप्रत । प्रीतोऽस्मि तव भीविन्द
वृणु कामान् यथेष्टितान् ॥ ३८ ॥ प्रसन्नस्य च मे तात यश्च
व्युष्टिं यथाविधि । यावद्देवमनुष्याणामने भावो भविष्यति ॥ ३९ ॥
यथैवान्ते तथा तेषां त्वयि भावो भविष्यति । यावच्च पुण्या लोकेषु
त्वयि कीर्त्तिर्भविष्यति ॥ ४० ॥ त्रिषु लोकेषु तावच्च वैशिष्ट्यं प्रति-
पत्स्यसे । सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यति जनाईन ॥ ४१ ॥ चत्ते
भिन्नञ्च दग्धञ्च यच्च किञ्चिदिनाशितम् । सर्वं तथैव द्रष्टासि
विशिष्टं वा जनाईन ॥ ४२ ॥ यावदेतत् प्रलिप्तम् गत्रिषु मधु-
सूदन । ततो मृद्युभयं नास्ति श्वादिच्छसि चाच्युत ॥ ४३ ॥ न
तु पादतले लिप्ते केषाम्ते पुत्रकाव्य वै । नैतन्मो प्रसन्नमित्येव स
मां प्रीतोऽब्रवीत्तदा । इत्युक्तोऽहं शरीरं खं ददर्श श्रीसमा-
युतम् ॥ ४४ ॥ रुक्मिणीञ्चाब्रवीत्प्रीतः सर्वस्त्रीणां वरं यशः ।
कीर्त्तिञ्चानुत्तमां लोके समवाप्स्यसि शोभने ॥ ४५ ॥ न त्वां जरा
वा रोगाश्च वैवर्ष्याश्चापि भविष्यन्ति । स्पृश्यन्ति पुण्यगन्धा च
कृष्णामाराधयिष्यसि ॥ ४६ ॥ षोडशानां सहस्राणां बधूनां केश-
वस्य ह । वरिष्ठा च सलोक्या च केशवस्य भविष्यसि ॥ ४७ ॥
तव मातरमित्युक्त्वा ततो मां पुनरब्रवीत् । प्रस्थितः स महा-
तेजा दुर्वासाम्निरिव ज्वलन् ॥ ४८ ॥ एतैव ते बुद्धिरस्तु ब्राह्म-
णान् प्रति केशवः । इत्युक्त्वा स तदा विप्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४९ ॥
तस्मिन्नन्तर्हिते चाहसुप्रांशुव्रतमाचरम् । यत्किञ्चिद्ब्रह्मणो
ब्रूयात् सर्वं कुर्यान्मिति प्रसी ॥ ५० ॥ एतद्ब्रह्मत्तदहं कृत्वा साक्षा

संग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः । विस्मया हतभ्रूयिष्ठा वेपथोः
 पतन्ति च ॥ ८ ॥ वीरश्च तिमिरं तस्य पञ्चन्यनिर्मदोपमम् । सुखः
 विभीर्थीर्दृढदयं देवाणामपि संयुगे ॥ ९ ॥ द्वांश्च वीरेण क्षयिष्य
 पश्येत् क्रुद्धः पिनाकधृक् । न सुरा नसुरा लोके न नरा न
 पन्नगाः ॥ १० ॥ कुपिते सुखमेधन्ते तस्मिन्नपि शुद्धागताः । प्रजा
 पतेस्तु दृष्टस्य यजतो वितते क्रतौ ॥ ११ ॥ विव्याध कुपितो
 यज्ञं निर्भयस्तु भवस्तदा । धनुषा वाणसुतृच्यैः सश्रीभिः विना
 नाद् च ॥ १२ ॥ ते न शर्मन् क्रुतः शान्तिं विषादं लेभिरे सुराः ।
 विद्धे च सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥ १३ ॥ तेन ज्वालयन्
 घोषिण सर्वे लोकाः समाकुलाः । बभूवुरवशाः पार्थ विप्रिदुषः
 सुरासुराः ॥ १४ ॥ आप्रसुप्तुभिरे चैव चकम्पे च बभूवुराः ।
 व्यद्रवन् गिरयश्चापि द्यौः पद्माल च सर्वशः ॥ १५ ॥ अन्धेन तमसा
 लोकाः प्रावृता न चकाशिरे । प्रनष्टा ज्योतिषां भाव्य सह
 सूर्येण भारत ॥ १६ ॥ भयं भीतास्ततः शान्तिं चक्रुः स्वस्वव
 नानि च । ऋषयः सर्वभूतानामात्मनश्च हितैषिणः ॥ १७ ॥ अर्वा
 सोऽभ्यद्रवद्देवान् सद्रो रौद्रपराक्रमः । भगव नयतो क्रुद्धं प्रहृष्टं
 रेण व्यशातयत् ॥ १८ ॥ मृगयन्त्याभिदुद्राव पादेन च रूपाश्वितः ।
 पुरोडाशं भक्षयतो दग्धनांश्च व्यशातयत् ॥ १९ ॥ बभूवुः पश्येत्
 देवास्ते वेपमानास्तु शङ्करम् । पुनश्च सन्दधे सद्रो दीपं सनि
 शितं धरम् ॥ २० ॥ सद्रस्य विक्रमं दृष्ट्वा भीता दैव्यः सहर्षिभिः ।
 ततः प्रसादयामासुः सर्वे ते विबुधोत्तमाः ॥ २१ ॥ जेषुश्च शत
 द्वाहीयं देवः कृताञ्जलिं तदा । संस्तूयमानस्त्रिदशैः प्रससाद्
 महेश्वरः ॥ २२ ॥ सद्रस्य भागं यज्ञे च विप्रिष्टं ते त्वकालयन्
 भवेन त्रिदशं राजन् यदशाश्च प्रपेरिरे ॥ २३ ॥ तेन चैव हि
 तुष्टेन स यज्ञः सन्वितोऽभवत् । यद्यच्चापहृतं तत्र तत्तथैव स
 लीकयत् ॥ २४ ॥ अश्वराणां पुराणान्संस्त्रीणि वीर्यवतां द्विवि ।

मूर्तिरमेयात्मा भगवानमरद्युतिः ॥ ४२ ॥ एकधा च हिधा चैव
बहुधा च स एव हि । शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा
॥ ४३ ॥ ईदृशः स महादेवो भूयः स भगवानजः । न हि शक्या-
शुष्णा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ ४४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म ईश्वर-

प्रशंसायां षष्ट्यधिकशतौऽध्यायः ॥ १६० ॥

वासुदेव उवाच । शुषिष्ठिर महाबाहो महाभाग्यं महात्मनः ।
सुद्रस्य बहुरूपस्य बहुनाम्नो निबोध मे ॥ १ ॥ वदन्त्यग्निं महा-
देवं तथा स्त्रीणुं महेश्वरम् । एकार्धं तत्रस्वकञ्चैव विश्वरूपं शिवं
तथा ॥ २ ॥ हे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः । घोरा-
मन्यां शिवामन्यां ते तनू बहुधा पुनः ॥ ३ ॥ उग्रा घोरा तनुर्वा
सा सोऽग्निर्विद्युत् स भास्करः । शिवा सौम्या च वा तस्य धर्म-
स्वापोऽथ चन्द्रमाः ॥ ४ ॥ आत्मनोऽर्जन्तु तस्याग्निः सोमोऽर्जं
पुनरुच्यते । ब्रह्मचर्येश्वरलोका शिवा यस्य तनुस्तथा ॥ ५ ॥
यास्य घोरातमा मूर्त्तिर्ऋगतं संहरते तदा । ईश्वरत्वान्महत्वाच्च
महेश्वर इति स्मृतः ॥ ६ ॥ यन्निर्हृहति यत्तीक्ष्णो वदुग्रो यत्
प्रतापवान् । मांसशोणितमज्जार्द्रो यत्ततो रुद्र उच्यते ॥ ७ ॥
देवानां सुमहान् यच्च यच्चास्य विप्रयो महान् । यच्च विश्वं
महत् पाति महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ८ ॥ धूमरूपश्च यत्तस्य
धूर्जटीत्यत उच्यते । स भेषयति यन्नित्यं सर्वान् वै सर्वकर्मभिः
॥ ९ ॥ मनुष्यान्धिवपन्विच्छंस्तस्मादेव शिवः स्मृतः । दहयूहं
स्थितो यच्च प्राणानृणां स्थिरश्च यत् ॥ १० ॥ स्थिरलिङ्गश्च
यन्नित्यं तस्मात् स्थाणुरिति स्मृतः । यदस्य बहुधा रूपं स्मृतं
भयं भवत्तथा ॥ ११ ॥ स्थावरं जङ्गमञ्चैव बहुरूपस्ततः स्मृतः ।

विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन् विश्वरूपस्ततः स्रुतः ॥ १२ ॥ सहस्राक्षो-
 ऽयुताक्षो वा सर्वतोऽस्त्रिमयोऽपि च । चक्षुषः प्रभवत्तेजो नाख्यन्तो
 यस्मिन् चक्षुषाम् ॥ १३ ॥ सर्वथा यत् पशून् पाति तैश्च यद्रमते सह ।
 वेपथुमधिपतिर्यच्च तस्मात् पशुषतिः स्रुतः ॥ १४ ॥ नित्यञ्च ब्रह्म-
 चर्येण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् । महयन्त्रस्य लोकाश्च प्रियं
 चेतस्यहात्मनः ॥ १५ ॥ विश्वहं पूजयेद्यो वै लिङ्गं वापि महा-
 त्मनः । लिङ्गपूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ॥ १६ ॥ ऋषय-
 श्चापि देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा । लिङ्गमेवाचैयन्ति स्रुतं चक्षुष्यं
 समास्थितम् ॥ १७ ॥ पूज्यमाने सदा तस्मिन् भोदते स महेश्वरः ।
 सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तवत्सलः ॥ १८ ॥ एष एव
 श्शुशानेषु देवो वसति निर्द्वेषः । यजन्ते ये जनास्तत्र वीरस्थान-
 निषेविषाः ॥ १९ ॥ विषयस्थः शरीरेषु स मृत्युः प्राणिनामिह ।
 स च वायुः शरीरेषु प्राणापानः शरीरिणाम् ॥ २० ॥ तस्य
 रूपाणि धीराणि दीप्तानि च बहूनि च । लोके यान्यस्य पूज्यन्ते
 विप्रास्तानि विदुर्बुधाः ॥ २१ ॥ नामधेयानि देवेषु बहून्यस्य
 यथायं वत् । निरुच्यन्ते बहूलाश्च कर्मभिश्चरितैस्तथा ॥ २२ ॥
 वेदे चास्य विदुर्विप्राः शतरुद्रियमुत्तमम् । व्यासेनोक्ताश्च यच्चापि
 श्रवणात् मह्यात्मनः ॥ २३ ॥ प्रदाता सर्वलोकानां विश्वं वायु-
 च्यते महत् । ज्येष्ठभूतं वदन्त्येवं ब्राह्मणा ऋषयोऽपरे ॥ २४ ॥
 प्रथमो ज्येष्ठ देवानां सुखाद्भिर्मजीजनत् । ग्रहैर्बहुभिश्चैः प्राणान्
 संरुद्धानुत्पद्यत्यपि ॥ २५ ॥ विमुञ्चति न पुण्यात्मा शरण्यः शर-
 णात्मनः । आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च पुष्कलान् ॥ २६ ॥
 स ददाति शत्रुष्वेभ्यः स एवाधिपते पुनः । शत्रूदिषु च देवेषु
 तस्मात्प्रथमिहोच्यते ॥ २७ ॥ स एव व्यापृतो नित्यं त्रैलोक्यस्य
 शुभाशुभैः । ऐश्वर्याच्चैव कामात्प्राप्तिश्वरः पुनरुच्यते ॥ २८ ॥
 स एव सर्वलोकानां महत्तमोऽश्वरः स एव महामिन्द्रिन्द्रियः

निश्चयं व्याप्तमिदं जगत् । तस्यैव तद्वत् । समुद्रं चण्डिका
मुखम् ॥ २८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुष्मसनिक्पर्वणि दानधर्म ईश्वर
प्रशंसायां एकषष्ट्यधिकप्रतीक्यायः ॥ १६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तवृत्ति वाक्वन्तु कृष्णो दिवकिनन्दने ।
भीष्मं श्रान्तनवं भूयः पर्युपच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ निश्चयो वा
महाब्रुद्धे सर्वधर्मविदांस्वर । प्रत्यक्षमागमो वेति किन्तयोः कान्तयो
भवेत् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । नाख्यत्र संशयः कश्चिदिति मे वर्षेने मङ्गि ।
शृणु वच्छामि ते प्राञ्च सम्यक् लमनुपच्छसि । संशयः सुगमस्तत्र
निश्चयस्तत्र दुर्गमः ॥ ३ ॥ दृष्टं श्रुतमचिन्त्यं हि तत्र संशयदर्शन
नम् । प्रत्यक्षं कारणं दृष्ट्वा हेतुकाः प्राञ्चमानिनः ॥ ४ ॥ नास्ती
त्येवं व्यवस्यन्ति सत्यं संशयमेव च । तदयुक्तं व्यवस्यन्ति वाख्य
पण्डितमानिनः ॥ ५ ॥ अथ चेन्नान्यसे चैकं कारणं किं भवेदिति
शक्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनातन्द्रितेन च ॥ ६ ॥ प्राणयात्राया
काञ्च जल्पमानेन भारत । तत्पदेशैव नान्येन शक्यं हेतस्य
दर्शनम् ॥ ७ ॥ हेतूनामन्तमासाद्य विपुलं ज्ञानसुत्तमम् । ज्योतिः
सर्वस्य लोकस्य विपुलं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥ न त्वेव गमनं सत्त्वर
हेतूनां गमनं तथा । अग्राञ्चमनिबद्धश्च वावा सम्परिवर्जयत् ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रत्यक्षं लोकतः सिद्धिलोकशागमपूर्वकः ।
शिष्टाचारो बद्धविधस्तथै ब्रूहि पितामह ॥ १० ॥

भीष्म उवाच । धर्मस्य द्वियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
संस्था च तैरपि कृता कालेन परिभियते ॥ ११ ॥ अथर्भो सर्व
स्वपेण तयोः कृम इव ततः । इत तैर्भियते वृत्तं शृणु केश सुभ

छिर ॥ १२ ॥ अत्र चा ये नु भिन्दन्ति श्रुतित्यागपरावणाः ।
 धर्मविदेषिणी मन्दा इत्युक्तास्तेषु संशयः ॥ १२ ॥ अदृश्यन्तस्तु
 साधूनां च एवागमबुद्धयः । परमित्येव सन्तुष्टास्तानुपास्त्र च
 पृच्छ च ॥ १४ ॥ कामार्थी पृष्ठतः कृत्वा लोभमोहानुसारिणी ।
 धर्म इत्येव संबुद्धस्तानुपास्त्र च पृच्छ च ॥ १५ ॥ न तेषां भिद्यते
 ह्यत्तं यज्ञः स्वाध्यायकर्म च । आचारः कारणञ्चैव धर्मश्चैकस्त्रयं
 पुनः ॥ १६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुनरेव हि मे बुद्धिः संशये परिमुह्यति ।
 अपारे मार्गमाणस्य परं तीरमपश्यतः ॥ १७ ॥ वेदः प्रत्यक्ष-
 माचारः प्रमाणन्तु त्वयं यदि । पृथक् त्वं लभ्यते तेषां धर्मश्चैक-
 स्त्रयं कथम् ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । धर्मस्य क्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
 यद्येवं मन्यसे राज्ञस्त्रिधा धर्मविचारणा ॥ १९ ॥ एक एवेति
 जानीहि त्रिधा धर्मस्य दर्शनम् । पृथक्त्वेन च मे बुद्धिस्त्रयाणा-
 मपि वै तथा ॥ २० ॥ उक्तो मार्गस्त्रयाणान्तु तत्तथैव समाचर ।
 जिज्ञासा न तु कर्त्तव्या धर्मस्य परितर्कणात् ॥ २१ ॥ सदैव
 भरतयेष्ठ मा ते भूद्वे संशयः । अन्धो जड इवाशङ्गी यदृब्रवीमि
 तदाचर ॥ २२ ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधी दानमेतच्चतुष्टयम् । अजात-
 शत्रो सेवस्व धर्म एष सनातनः ॥ २३ ॥ ब्राह्मणेषु च वृत्तिर्या-
 पितृप्रीतामहोचिता । तमन्वेहि महाबाहो धर्मस्यैते हि देशिकाः
 ॥ २४ ॥ प्रमाणमप्रमाणं वै यः कुर्याद्बुधो जनः । न स प्रमाण-
 तामर्हद्दिषाद्जननो हि सः ॥ २५ ॥ ब्राह्मणानेव सेवस्व सत्-
 कृत्य बद्धमन्य च । एतेष्वेव त्विमे लोकाः कृत्स्ना इति निबोध
 तान् ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ये न धर्ममस्त्वन्त ये चैनं प्रत्युपासते ।
 ब्रवीतु मे भवानेतत् क्वान्ति गच्छन्ति तादृशाः ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच । रजसा तमसा चैव समवलीर्षयित्वा । वरक
प्रतिपद्यन्ते धर्मविहेषिणो जनाः ॥ २८ ॥ ये तु धर्मं पश्यन्त
कृतं पर्युपासते । संयाजितपराः सन्त्यो वै स्वर्गपन्नो नराः
॥ २९ ॥ धर्म एव गतिस्त्रिषामाचार्योपासनाद्भवेत् । देवलोको
प्रपद्यन्ते ये धर्मं पर्युपासते ॥ ३० ॥ अनुष्ठा यदि न विना
शरीरमुपताद्य वै । धर्मश्च सुखमेवमेव लोभहेमविवर्जिताः ॥ ३१ ॥
प्रथमं ब्रह्मणः पुत्रं धर्ममाहुर्ब्रह्मिणः । धर्मैषः धर्मं पासन्ते
फलं पक्कमिवाशयम् ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । असतां क्रीदशं ऋषयः साधवः किञ्च कुर्वते ।
ब्रवीतु मे भवानेतत् सन्तोऽसन्तश्च क्रीदशाः ॥ ३३ ॥

भीष्म उवाच । दुराचाराश्च दुर्दृष्टा दुर्मखाश्चाप्यसाधवः ।
साधवः शीलसम्पन्नाः शिष्टाचारस्य खलस्यम् ॥ ३४ ॥ राजानां
गवांमध्ये धान्यमध्ये च धर्मिणः । नोपसेवन्ति राजेन्द्र युगं सुखं
पुरीषयोः ॥ ३५ ॥ पञ्चनामग्र्यं दत्त्वा येषमश्वत्थि साधवः ।
न जल्पन्ति च भुञ्जाना न निद्रान्त्वाद्दीपाशयः ॥ ३६ ॥ चित्रमाहुः
मनद्वाहं देवं गोष्ठं चतुष्पथम् । ब्राह्मणं धार्मिकं वृहं ये कुर्वन्ति
प्रदक्षिणम् ॥ ३७ ॥ वृद्धानां भारतप्रानां स्त्रीणाञ्चकथयन् च ।
ब्राह्मणानां गवां राश्यां पथं च ददौ न वै ॥ ३८ ॥ अतियौत्राच
सर्वेषां प्रेध्याणां स्वजनस्य च । दत्त्वा ग्रहणक्रामाणां गोपा स्यात्
स्वाशतप्रदः ॥ ३९ ॥ सायं प्रातर्मनुष्याणामग्र्यं देवनिमित्तम् ।
नाम्तरा भोजनं दृष्टुमुपवासविधिर्हि सः ॥ ४० ॥ होमकाले यथा
वह्निः कालमेव प्रतीचते । ऋतुकाले तथा नारी ऋतुमेव प्रती-
चते ॥ ४१ ॥ बान्धवाङ्गच्छते यत्तु ब्रह्मवर्धन्तु तदं श्रुतम् ।
अश्रुतं ब्राह्मणा गाव इत्येतन्नयमेकतः ॥ ४२ ॥ तत्राहोब्राह्मण
निक्रमचैधेत यथाविधि । यजमानं संकृतं मांसमुपभुञ्जन् भुञ्जति
॥ ४३ ॥ पुष्टमांसं यथा मांसं पुष्टमांसञ्च तत्समम् । रुद्दिशे पृ-

द्वेषे वाध्यतिथिं नोपवासयेत् ॥ ४४ ॥ कर्म वै सफलं कृत्वा सुखर्णा
 प्रतिपादयेत् । गुरुभ्य आसनं दियमभिवाद्याभिपूज्य च ॥ ४५ ॥
 गुरुनभ्यश्च बद्धेन्ते आयुषा यशसा श्रिया । वृद्धान्नातिवदेष्यात्
 न च संप्रेषयेदिति ॥ ४६ ॥ नासीनः स्यात् श्लिष्टेष्वेवमायुरस्य न
 विष्यते । न नन्मामीक्षते नारीं न नन्मान् पुरुषानपि ॥ ४७ ॥
 मैथुनं सततं गुप्तमाहारञ्च समाचरेत् । तीर्थानां गुरवस्तीर्थं
 चोच्चाणां हृदयं शुचि ॥ ४८ ॥ दृष्ट्यानां परमं ज्ञानं सन्तोषः
 परमं सुखम् । सायं प्रातश्च वृद्धानां शृणुयात् पुष्कला गिरः
 ॥ ४९ ॥ श्रुतमाप्नोति हि नरः सततं वृद्धसेवया । स्वाध्याये
 भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ ५० ॥ यच्छेहाङ्गनशी नित्य-
 म्भिन्द्रियाणि तथैव च । संस्कृतं पावसञ्चैव यावकं कुशरं हविः
 ॥ ५१ ॥ अष्टकाः पितृदैवत्या ग्रहाणामभिपूजनम् । श्लशुकर्मणि
 मङ्गल्यं क्षुतानामभिवन्दनम् । व्याधितानाञ्च सर्वेषामायुषामभि-
 नन्दनम् ॥ ५२ ॥ न जातु लभिति ब्रूयादापन्नोऽपि महत्तरम् ।
 लङ्कारो वा बधो वेति विद्वत्सु न विमिष्यते ॥ ५३ ॥ अवरानां
 समानानां शिष्याणाञ्च समाचरेत् । पापमाचक्षते निखं हृदयं
 पापकर्मिणः ॥ ५४ ॥ ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूह्यमाना महाजने ।
 ज्ञानपूर्वं कृतं कर्म छादयन्ते क्षसाधवः ॥ ५५ ॥ न मां मनुष्याः
 पश्यन्ति न मां पश्यन्ति देवताः । पापैनापिहितः पापः पाप-
 मेवाभिजायते ॥ ५६ ॥ यथा बार्हुषिको वृद्धिं दिहमेदि प्रतीक्षते ।
 धर्मण पिहितं पापं धर्ममेवाभिवर्द्धयेत् ॥ ५७ ॥ यथा लवण-
 मन्मोभिष्टुतं प्रविलीयते । प्रायश्चित्तहृतं पापं तथा सद्यः प्रण-
 श्यति ॥ ५८ ॥ तस्मात् पापं न गूहेत गूहमानं विवर्द्धते । कृत्वा
 तु साधुष्वाख्येयं ते तत् प्रथमयन्युत ॥ ५९ ॥ आश्रया सञ्चितं
 द्रव्यं यत्काले नोपभुज्यते । अन्ये चैतत् प्रपद्यन्ते वियोगे तस्य
 देहिनः ॥ ६० ॥ मानसं सर्वभूतानां धर्मसाङ्गमनीश्रियाः । तस्मात्

सर्वाणि भूतानि धर्ममेव समासते ॥ ६१ ॥ एक एव चरेद्धर्मं न
 धर्मध्वजिकी भवेत् । धर्मवाणिज्यका ह्येते धर्ममुपमुञ्जते ॥ ६२ ॥
 अर्द्धे हेवानदृष्टेन सेवितामायया गुरुम् । निधिं निदध्यात् पारया
 धात्रार्थं दानमब्धितम् ॥ ६३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मधर्म
 कथने द्विषष्टाधिकप्रतीऽध्यायः ॥ १६२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नाभागधेयः प्राप्नोति धनं सुखवानपि ।
 भागधेयान्वितश्चार्थं कृषो बालश्च विन्दति ॥ १ ॥ ब्राह्मणकाले
 लभते प्रयत्नेऽपि कृते सति । क्षामकालेऽप्रयत्ने न लभते विपुलं
 धनम् ॥ २ ॥ कृतयत्नस्फलाश्चैव दृश्यन्ते प्रतपो नराः । प्रयत्ने-
 नैषमानाश्च दृश्यन्ते बहवो जनाः ॥ ३ ॥ यदि यत्ने भवेत्तत्रा-
 सद्यः फलमवाप्नुयात् । न विद्वान् विद्यया हीनं वृत्तार्थमुप-
 संश्रयेत् ॥ ४ ॥ नालम्ब्यं शीघ्रं लभ्येत नृणां भरतसत्तम । प्रयत्नं
 कृतवन्तोऽपि दृश्यन्ते ह्यफला नराः ॥ ५ ॥ मार्गन्वायमतैरर्था-
 नमार्गंश्चापरः सुखी । अकार्यमसकृत् कृत्वा दृश्यन्ते ह्यधना नराः
 ॥ ६ ॥ धनयुक्ताः स्वकर्मस्था दृश्यन्ते चापरेऽधनाः । अधीत्य
 नीतिशास्त्राणि नीतियुक्तो न दृश्यते ॥ ७ ॥ अनभिज्ञश्च साचिव्यं
 गमितः केन हेतुना । विद्यायुक्तो ह्यविद्यश्च धनवान् दुष्प्रति-
 स्तथा ॥ ८ ॥ यदि विद्यासुपाश्रित्य नरः सुखमवाप्नुयात् । न
 विद्वान् विद्यया हीनं वृत्तार्थमुपसंश्रयेत् ॥ ९ ॥ यथा पिपासां
 जयति पुरुषः प्राप्य वै जलम् । इष्टार्थो विद्यया ह्येवं न विदां
 प्रजहेच्चरः ॥ १० ॥ नाप्राप्तकालो म्रियते विद्वः परमतैरपि ।
 दृष्ट्याग्नेयापि संसृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ११ ॥

भौक्त चत्राव । इहमानः समारम्भात् यदि दासादयेद्धनम् ।

उग्रं तपः समारोहेनः क्षुण्णं प्रसीहति ॥ १२ ॥ दानेन भोगी
 भवति मेधावी बुद्धिबेवया । अहिंसया च दीर्यायुरिति प्राङ्ग-
 र्मनीषिणः ॥ १३ ॥ तस्माद्दृष्टान्न याचेत् पूजसीद्धार्मिकानपि ।
 सुभाषी प्रियवक्त्रः सर्वसत्त्वाविहिंसकः ॥ १४ ॥ यदा प्रमाणं
 प्रसेवः स्वभावश्च सुखासुखे । हंसकीटपिपीलानां स्थिरो भव
 युधिष्ठिर ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणिदानधर्म नीति-

कथने त्रिषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

भीष्म उवाच । कार्यते यच्च क्रियते सच्चासच्च कृताकृतम् ।
 तस्मात्प्रसीत सत् कृत्वा असत् कृत्वा न विश्वसेत् ॥ १ ॥ काल एव
 सर्वकाले निग्रहानुग्रहौ ददत् । बुद्धिमाविश्य भूतानां धर्माधर्मं
 प्रवर्तते ॥ २ ॥ यदा लस्य भवेद्बुद्धिर्धर्मार्थस्य प्रदर्शनात् । तदा-
 प्रशसीत धर्मात्मा दृढबुद्धिर्न विश्वसेत् ॥ ३ ॥ एतावन्मात्रमेतद्धि
 भूतानां प्राञ्जलक्षणम् । कालयुक्तो ह्युभयविच्छेषं युक्तं समा-
 चरेत् ॥ ४ ॥ यथाप्युपस्थितैश्चर्याः प्रजायन्ते न राजसाः । एव-
 मेकालनात्मानं पूजयन्तीह धार्मिकाः ॥ ५ ॥ न ह्यधर्मतया धर्मं
 दद्यात् कालः कथञ्चन । तस्माद्दिशुद्धमात्मानं जानीयाद्धर्मचारि-
 णम् ॥ ६ ॥ स्पष्टमप्यसमर्थो हि ज्वलन्तमिव पावकम् । अधर्मः
 सन्ततो धर्मं कालेन परिरक्षितम् ॥ ७ ॥ कार्यवितौ हि धर्मेषु
 धर्मो हि विजयावहः । तयाणामपि लोकानामालोककरणं
 भवेत् ॥ ८ ॥ न तु कश्चिन्नयेत् प्राप्नो गृहीत्वैव करे नरम् ।
 उच्यमानस्तु धर्मिणं सर्वलोकभयच्छले ॥ ९ ॥ शूद्रेऽहं नाधिकारो
 मे चातुराश्रयसेवने । इति विज्ञानमपरे नाकान्युपदृश्यते ॥ १० ॥
 विविदिषु च वक्त्राणि चातुर्यस्य नखतः । पश्यन्तस्मिन्तीरायकः

सर्वेषां सट्टशासनम् ॥ १२ ॥ लोकधर्मः च धर्मः च विविधकर्म
 कृतम् । यथैकैवं पुनश्चित् प्रपन्नस्तत्र विस्तरः ॥ १२ ॥ अथ
 हि कथं लोकः सुतो धर्मः कथं पुनः ॥ यत्र कालो प्रवस्ताते तत्र
 धर्मः सनातनः ॥ १३ ॥ सर्वेषां तुल्यहिदानां सर्वेषां सट्टशासनम् ।
 कालो धर्मेषु समुत्तः शेष एव स्वयं गुरुः ॥ १४ ॥ एतन्मतिः न
 दोषोऽस्ति भूतानां धर्मसेवने । हि लोकः सतो लोक एव
 मतो गुरुः ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म धर्म-
 कथने चतुःषष्ट्यधिकश्लोकाः ॥ १६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । भरतल्लगतं भीष्मं पाण्डवोऽथ कुरुद्वहः ।
 युधिष्ठिरो हितं प्रेषुरपृच्छत् कल्मषापहम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं श्रेयः पुरुषस्येह किं कुर्वन् सुख-
 भिञ्चते । विपाप्मा तु भवेत् केन किं वा कल्मषनाशनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र शुश्रूषमाणाय नृपः शान्तनवस्तदा ।
 देववंशं यथान्यायमाचष्ट पुरुषर्षभ ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । अयं देवतवंशो वै ऋषिवंशसमन्वितः । वि-
 सम्भ्रं पठितः पुत्र कल्मषापहरः परः ॥ ४ ॥ यदज्ञा कुरुते
 पापमिन्द्रियैः पुरुषश्चरन् । बुद्धिपूर्वमबुद्धिर्वा रात्रौ ब्रह्मापि
 सम्भ्रयोः ॥ ५ ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यः कीर्त्तयन् वै शुचिः सदा ।
 नाम्नी न वधिरः काले कुरुते स्वस्तिमान् सदा ॥ ६ ॥ तिर्यग्भोजि-
 न गच्छेच्च नरकं सङ्घराणि च । न च दुःखमयं तस्य मरणे न
 स मुच्यते ॥ ७ ॥ देवासुरगुरुर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः । अग्निशो-
 ऽध्याप्यनिर्हृष्यः सर्वप्राणो ह्यधीनिजः ॥ ८ ॥ पितामहो जगन्नाथः
 सावित्री ब्रह्मणः सती । वेदभूरथ कर्ता च विष्णुर्नादायणः

प्रभुः ॥ ८ ॥ उमापतिर्विष्णुपात्रः स्कन्दः सेनापतिस्तथा । विशाखो
 द्रुतमुग्धायुधन्द्रादित्यौ प्रभाकरौ ॥ १० ॥ यज्ञः यचीपतिर्देवो यमो
 धूमोर्ष्या सह । वरुणः सह गीर्था च सहज्जगा च यनेश्वरः
 ॥ ११ ॥ सौम्या गौः सुरभिर्देवी विश्वाश्व महातृषिः । सहस्रः
 सागरो गङ्गा स्रवन्त्योऽथ मरुद्गणाः ॥ १२ ॥ बालखिल्यास्तपः
 सिद्धाः कृष्णद्वैपायनस्तथा । नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहा
 ऊङ्गः ॥ १३ ॥ तुम्बुरुश्चित्रसेनश्च द्वैवदूतश्च विश्रुतः । द्वैवकन्या
 महाभागा दिव्याश्चाप्सरसाङ्गणाः ॥ १४ ॥ उर्वशी मेनका रश्मा
 मिश्रकेशी छलम्बुषा । विश्वाची च घृताची च पञ्चचूडा तिली-
 क्तमा ॥ १५ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साश्विनः पितरोऽपि च ।
 धर्मः श्रुतं तपो दीक्षा व्यवसायः पितामहः ॥ १६ ॥ धर्मर्थो दिवसा-
 श्वैव मारीचः कश्यपस्तथा । शुक्रो वृहस्पतिर्भौमो बुधो राहुः
 यमेश्वरः ॥ १७ ॥ नक्षत्राण्यृतवश्चैव मासाः पक्षाः सवत्सराः ।
 वैजतियाः समुद्राश्च कद्रुजाः पद्मगास्तथा ॥ १८ ॥ शतद्रुश्च विपाद्या
 च चन्द्रभागा सरस्वती । सिन्धुश्च देविका चैव प्रभासं पुष्कराणि
 च ॥ १९ ॥ गङ्गा महानदी वेणा कावेरी नर्मदा तथा । कुलंपुना
 विमल्य्या च करतोयाम्बुवाहिनी ॥ २० ॥ सरयूर्गण्डकी चैव
 खोहितश्च महानदः । ताम्भारुणा वेतवती पर्साशा गौतमी तथा
 ॥ २१ ॥ गोदावरी च वेष्ठा च कृष्णवेणा तथा हिजा । दृषदती
 च कावेरी बहुर्मन्दाकिनी तथा ॥ २२ ॥ प्रयागश्च प्रभासश्च
 पुण्ड्रं नैमिषमेव च । तच्च विश्वेश्वरस्थानं यत्तद्धि विमलं सरः
 ॥ २३ ॥ पुण्ड्रतीर्थेषु कलिखं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्तितम् । सिन्धूत्तम-
 स्तपो हानं जम्बूमार्गमथापि च ॥ २४ ॥ हिरण्यती वितस्ता च
 तथा पञ्चवती नदी । वेदश्रुतिर्वेदवती मालवाथाश्रवत्यपि ॥ २५ ॥
 भूमिभागास्तथा पुण्या गङ्गाहारमथापि च । ऋषिकुल्यास्तथा
 मेघ्या नदी चित्रवहा तथा ॥ २६ ॥ चर्मखती नदी पुण्या कौशिकी

यमुना तथा । तदी भीमस्थी चैव बाह्वहा च महानदी ॥ २७ ॥
 माहेन्द्रवाणी त्रिदिवा नीलिका च सरस्वती । नन्दा वापरन-
 च तथा तीर्थमहाद्भदः ॥ २८ ॥ गद्या च प्रस्तातीर्थञ्च धर्मास्थी
 सुरैर्वृतम् । तथा देवनदी पुण्या सरश्च ब्रह्मनिर्मितम् ॥ २९ ॥
 पुण्यं त्रिलोकत्रिस्तातं सर्वपापहरं शिवम् । हिमकान् पर्वतश्चैव
 दिव्यौषधिसमन्वितः ॥ ३० ॥ विन्ध्यो घातुविचित्राङ्गस्तौर्धवाती-
 षधान्वितः । मेरुर्महेन्द्रो मलयः श्वेतश्च रजतान्वितः ॥ ३१ ॥
 शृङ्गवाग्मन्दरो नीलो निषण्णो र्दुर् रस्ताथा । चित्रकूटोऽप्लनामश्च
 पर्वतो गन्धमादनः ॥ ३२ ॥ पुण्यः सोमगिरिश्चैव तथैवान्ये मही-
 धराः । दिग्गश्च विदिग्गश्चैव क्षितिः सर्वे महीरुहाः ॥ ३३ ॥
 विश्वेदेवा नभश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा । पानु नः सततं देवाः
 कीर्त्तिताकीर्त्तिता मया ॥ ३४ ॥ कीर्त्तयानो नरो ज्ञेयान् मुच्यते
 सर्वकिल्बिषैः । स्तुवंश्च प्रतिनन्दंश्च मुच्यते सर्वतो भयत् ॥ ३५ ॥
 सर्वसङ्करपापेभ्यो देवतास्तवनन्दकः । देवतानन्तरं विप्रास्त्रपः
 सिद्धास्तपोधिकान् ॥ ३६ ॥ कीर्त्तितान् कीर्त्तयिष्यामि सर्वपाप-
 प्रमोचनान् । यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च काचीवानौषिजस्तथा ॥ ३७ ॥
 भृग्वङ्गिरास्तथा कणो मेधातिथिरथ प्रभुः । वही च गुणसम्पन्नः
 प्राचीं दिग्गमुपाश्रिताः ॥ ३८ ॥ भद्रान्दिग्गं महाभागा उम्बुचु-
 प्रमुचुस्तथा । मुमुचुश्च महाभागाः स्वस्वात्रेयश्च वीर्यवान् ॥ ३९ ॥
 मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्थः प्रतापवान् । दृढायुश्चोर्द्ध्वाङ्गबाह्वश्च
 विश्रुतद्वर्षिसत्तमौ ॥ ४० ॥ पश्चिमां दिग्गमाश्रित्य च एघन्ते
 निबोध तान् । उषङ्गुः सह सोदर्यैः परिव्याघ्रश्च वीर्यवान् ॥ ४१ ॥
 ऋषिदीर्घतमाश्चैव गौतमः काश्यपस्तथा । एकतश्च द्वितश्चैव त्रित-
 श्चैव महानृषिः ॥ ४२ ॥ अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा तथा सारस्वतः
 प्रभुः । उत्तरां दिग्गमास्थाय च एघन्ते निबोध तान् ॥ ४३ ॥
 अत्रिर्बृहस्पतिः शक्तिश्च पाराशर्यश्च वीर्यवान् । विश्वामित्रो भर-

राज्ञो जमदग्निस्तथैव च ॥ ४४ ॥ ऋचीकपुत्रो रामश्च ऋषि-
 रौहालकिस्तथा । श्वेतकेतुः कोहलश्च विपुलो देवलस्तथा ॥ ४५ ॥
 देवप्रर्मा च धौस्यश्च हस्तिकाश्चप एव च । लोमशो नाचिकेतश्च
 लोमहर्षण एव च ॥ ४६ ॥ ऋषिरुग्रश्चाथैव भार्गवश्चावन-
 स्तथा । एष वै समवायश्च ऋषिदसमन्वितः ॥ ४७ ॥ आद्यः
 प्रकीर्तितो राजन् सर्वपापप्रमोचनः । नृगो ययातिर्नङ्गुषो यदुः
 पुरुष वीर्यवान् ॥ ४८ ॥ सगरौ धुम्भुमारोऽथ दिल्लीमश्च प्रताप-
 वान् । कृपाश्वो यौवनाश्वश्च चित्राश्वः सत्यकांस्तथा ॥ ४९ ॥
 दुष्मन्तो भरतश्चैव चक्रवर्ती महाभनाः । यवनो जनकश्चैव तश्चा
 पृष्टरथो नृपः ॥ ५० ॥ रघुर्नरवरश्चैव तथा दशरथो नृपः ।
 रामो राक्षसहा वीरः शशविन्दुर्मगीरथः ॥ ५१ ॥ हरिश्चन्द्रो
 मरुत्तश्च तथा दृढरथो नृपः । महोदयो ह्यलर्कश्च ऐलश्चैव नरा-
 धिपः ॥ ५२ ॥ कारन्धनो नरश्रेष्ठः काशीरश्च नराधिपः । दक्षो-
 ऽम्बरीषः कुकुरो रैवतश्च महायथाः । कुरुः सम्बरणश्चैव माम्बाता
 सत्य विक्रमः ॥ ५३ ॥ सुषकुन्दश्च राजर्षिर्जङ्गुर्जाह्नविसेवितः । आदि-
 राजः पृथुवैष्णो मित्रभानुः प्रियङ्करः ॥ ५४ ॥ तसदस्युस्तथा राजा
 श्वेतो राजर्षिर्लक्ष्मणः । महाभिषश्च विख्यातो तिथी राजा तथा-
 टकः ॥ ५५ ॥ आबुः क्षुपश्च राजर्षिर्कक्षीयुश्च नराधिपः ।
 प्रतङ्गो द्विवेदासः सुदासः कोशलेश्वरः ॥ ५६ ॥ ऐलो नलश्च
 राजर्षिर्भनुश्चैव प्रजापतिः । हविधश्च पृषद्भश्च प्रतीपः शान्तनु-
 स्तथा ॥ ५७ ॥ अजः प्राचीनवर्हिश्च तथेक्ष्णाकुर्महायथाः । अन-
 रथो नरपतिर्जानुजङ्गस्तथैव च । कक्षसेनश्च राजर्षिर्यो चान्ये
 नानुकीर्तिताः ॥ ५८ ॥ कल्पमुत्याय यो नित्यं सन्धौ देऽस्त-
 मयोदये । पृथिव्युचिरनाहुतः स धर्मफलभाग्भवेत् ॥ ५९ ॥
 तत्र देवर्षयश्चैव स्तथा राजप्रियस्तथा । पुष्टिमाययम्भः स्वर्गं
 विधास्यन्ति समेश्वरः ॥ ६० ॥ मा विद्मं मा च मे पामं मा च

अथ परिपश्यन्तः । युवा जवो मे नित्यं स्यात् परतः च सुमा-
गतिः ॥ ६१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म-
वंगानुकीर्तने पञ्चप्रष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

जनमेजय उवाच । भरतल्पगते भीष्मे कीरवाणां धुरन्धरे ।
शयाने वीरशयने मण्डवैः समुपस्थिते ॥ १ ॥ युधिष्ठिरो महा-
प्राज्ञो जने पूर्वप्रितामहः । धर्माणामागमं श्रुत्वा विदित्वा सर्व-
संशयान् ॥ २ ॥ दानानाञ्च विधिं श्रुत्वा क्षिन्वधर्मार्थसंशयः ।
यदन्वदकरोद्दिप्र तस्मै शंसितुमर्हसि ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अभून्महर्षे स्तिमितं सर्वं तद्राजमण्ड-
लम् । तूष्णींभूते ततस्तस्मिन् पट्टे चित्रमिवापितम् ॥ ४ ॥ सहस्र-
मिव च ध्यात्वा व्यासः सत्यवतीसुतः । नृपं शयानं गाङ्गेवमिदमाह
वचस्तदा ॥ ५ ॥ राजन् प्रकृतिमापन्नः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पार्थिवैश्चानुयाविभिः ॥ ६ ॥ उपास्ये त्वां
नरव्याघ्र सह कृष्णो न धीमता । तमिमं पुरयानाय समनुज्जातु-
मर्हसि ॥ ७ ॥ एवमुक्तो भगवता व्यासेन पृथिवीपतिः । युधि-
ष्ठिरं सहाभात्यमनुजञ्च नदीसुतः ॥ ८ ॥ उवाच चैनं मधुरं
नृपं शान्तनवो नृपः । प्रविशस्व पुरीं राजन् व्येतु ते मानसो
ज्वरः ॥ ९ ॥ यजस्व विविधैर्यज्ञैर्बह्वैश्चाप्तदक्षिणैः । ययाति-
रिव राजेन्द्र अदादमपुरःसरः ॥ १० ॥ चतुर्धर्मरतः पार्थ पित्र-
न्देवांश्च तर्पय । श्रेयसा योव्यसे चैव व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ११ ॥
रक्षयस्व प्रजाः सर्वाः प्रकृतीः परिशान्त्वय । सहस्रं फलसत्-
कारैरर्चयस्व यथाहृतः ॥ १२ ॥ अनु त्वां तात जीवन्तु मित्राणि
सहस्रस्तथा । चैत्यस्थाने स्थितं वृक्षं फलवन्तमिव दिजाः ॥ १३ ॥

आगन्तव्यञ्च भवता समये मम पार्थिव । विनिवृत्ते दिनकरे
 प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ १४ ॥ तथेत्युक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽभिवाद्य
 पितामहम् । प्रययौ सपरीवारी नगरं नागसाह्वयम् ॥ १५ ॥
 घृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गांधारीञ्च पतिव्रताम् । सहितैर्ऋषिभिः
 सर्वभ्रातृभिः केशवेन च ॥ १६ ॥ पौरजानपदैश्चैव मन्त्रिभिश्चैव
 पार्थिव । प्रविशेद्य कुक्षेत्रेष्ठः पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं
 भौषानुज्ञायां षट्षष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

समाप्तञ्चेदमानुशासनिकं पर्व ।

॥ अथ स्वर्गारोहणिकं पर्व ॥

वशम्पायन उवाच । ततः कृन्तीसुतो राजा पौरजानपदं
 जनम् । पूजयित्वा यथान्यावमनुजञ्चे मृहान् प्रति ॥ १ ॥
 सान्तयाशास नारीञ्च हतवीरा हतेश्वराः । विपुलैरर्थदानैश्च तदा
 पाण्डुसुतो नृपः ॥ २ ॥ सोऽभिषिक्तो महाप्राज्ञः प्राप्य राज्यं
 युधिष्ठिरः । उपस्थाप्य नरश्रेष्ठः सर्वाः सुप्रकृतीस्तदा ॥ ३ ॥
 हिजेभ्यो बलमुखेभ्यो नैगमेभ्यश्च नित्यशः । प्रतिगृह्णाग्निषो मुख्या-
 स्तथा धर्मभृताम्बरः ॥ ४ ॥ उषित्वा शर्वरीः श्रीमान् पञ्चाश-
 न्नगरोत्तमे । समखं कौरवाग्रस्य सस्मार पुरुषर्षभः ॥ ५ ॥ स
 निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः । दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं
 प्रवृत्तञ्चोत्तरायणम् ॥ ६ ॥ घृतं माख्यञ्च गन्धांश्च क्षौमाणि च
 युधिष्ठिरः । चन्दनाशुभसुखानि तथाकालीयकान्यपि ॥ ७ ॥
 प्रस्थाप्य पूर्वं कौन्तेयो भौषसंस्करणाय वै । माख्यानि च महा-
 र्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ ८ ॥ घृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धा-

रौद्र यशस्विनीम् । मातरश्च पृथ्वां धीमान् भ्रातृश्च प्रसुपर्णम् ॥ ८ ॥
 जनार्द्धेनेनानुगतो विदुरेण च धीमता । युयुत्वन्ता च
 कौरव्यो युयुधानेन वा विभो ॥ १० ॥ महता राज्ञोश्चेन परि-
 वारेण संवृतः । स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्याग्नीननुव्रजन् ॥ ११ ॥
 निश्वक्राम पुरात्तन्नाद्याथा द्विपतिस्तथा । आससाह कुरुक्षेत्रे
 तथा भ्रान्तनवं नृपः ॥ १२ ॥ उपस्थमानं व्यासेन पाराशर्येण
 धीमता । नारदेन च राजर्षे द्विलेनासितेन च ॥ १३ ॥ हत-
 शिष्टैर्नृपैश्चान्यैर्नानाद्वैशमागतैः । रक्षिमिश्च महात्मानं रक्ष-
 माणं समन्ततः ॥ १४ ॥ श्रयानं वीरशयने ददर्श नृपतिस्तथा ।
 ततो रथाद्वातीर्थ्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् ॥ १५ ॥ अभिवाद्याथ
 कौरव्यं पितामहमरिन्दमम् । हैपायनादीन् विप्रांश्च तैश्च प्रत्यति-
 नन्दितः ॥ १६ ॥ ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्च भ्रातृभिश्च सहाच्युतः ।
 आसाद्य शरतल्पपस्थमृषिभिः परिवारितम् ॥ १७ ॥ अन्नवी-
 ज्जरतश्चेष्टं धर्मराजो युधिष्ठिरः । भ्रातृभिः सह कौरव्यं श्रयानं
 निम्नगासुतम् ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरोऽहं नृपते नमस्तौ जाङ्गवीसुत ।
 शृणोषि चेन्नहाबाहो ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १९ ॥ प्राप्नोऽस्मि
 समये राजन्मञ्जीनादाय ते विभो । आचार्या ब्राह्मणाश्चैव ऋत्विजो
 भ्रातरश्च मे ॥ २० ॥ पुत्रश्च ते महातेजा घृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 उपस्थितः सहामाव्यो वासुदेवश्च वीर्थ्यवान् ॥ २१ ॥ हतशिष्टाश्च
 राजानः सर्वे च कुरुजाङ्गलाः । तान् पश्य कुरुषार्दूल समुन्मील्य
 च लोचने ॥ २२ ॥ यच्चैह किञ्चित् कर्तव्यं तत्सर्वं प्रापितं मया ।
 यद्योक्तं भवता काले सर्वमेव च तत्कृतम् ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
 ददर्श भरतान् सर्वान् संस्थितान् परिवार्यै तम् ॥ २४ ॥ ततश्च
 बलवान् भीष्मः प्रष्टुञ्च विपुलं भुजम् । उद्यन्नेषस्वरी वाग्मी
 काले वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥ दिष्ट्या प्राप्नोऽसि कौन्तेय सहाभाव्यो

युधिष्ठिर । परिवृत्तो हि भगवान् लक्ष्म्यांशुर्हिवाकरः ॥ २६ ॥

अष्टपञ्चाशत् रात्राः प्रयातस्याद्य मे गताः । शरैस्तु निशिताग्नेषु

बथावर्षप्रतं तथा ॥ २७ ॥ सावीर्यं समनुप्राप्तो नासः सौम्यो

युधिष्ठिर । विप्रसंश्लेषः पशुंश्च सुको भवितुमर्हति ॥ २८ ॥

एवमुक्त्वा तु गात्रेभ्यो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । हृतराष्ट्रमयामक्य

माली वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच । राजन् विदितधर्मोऽसि सुनिर्णीतार्थसंशयः ।

बद्धश्रुता हि ते विप्रा बहवः पर्युपासिताः ॥ ३० ॥ विप्र्यास्त्राणि

सूक्ष्माणि धर्माय मनुजेश्वर । वेदांश्च चतुरः सर्वान्निखिलेनानु-

बुध्यसे ॥ ३१ ॥ न शोचितव्यं कौरव्य भवितव्यं हि तत्तथा । श्रुतं

दिवरहस्यन्ते कृष्णद्वैपायनादपि ॥ ३२ ॥ यथा पाण्डोः सुता

राजंस्तथैव तव धर्मतः । तान् पालय स्थितो धर्मं गुरुशुश्रूषसे

रतान् ॥ ३३ ॥ धर्मराजो हि शुद्धात्मा निर्दिशे स्थास्यति तव ।

आनृशंस्यपरं ह्येनं जानामि गुरुवत्सलम् ॥ ३४ ॥ तव पुत्रा

दुरात्मानः क्रोधलोभपरायणाः । ईर्ष्याभिभूता दुर्वृत्तास्तान्

शोचितुमर्हसि ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा वचनं हृतराष्ट्रं मनीषि-

णम् । वासुदेवं महाबाहुमभ्यभाषत कौरवः ॥ ३६ ॥

भीष्म उवाच । भगवन् देवदेविश सुरासुरनमस्कृत । त्रिवि-

क्रम नमस्तोऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ॥ ३७ ॥ वासुदेवो हिरण्यवत्मा

पुरुषः सविता विराट् । जीवभूतोऽनुरूपस्त्वं परमात्मा सम्राटनः

॥ ३८ ॥ लङ्कतस्त्रहतमनाः सदारथापरिग्रहः । त्रायस्व पुण्ड-

रीकाक्ष पुरुषोत्तम नित्यशः ॥ ३९ ॥ अनुजानीहि मां कृष्ण

वैकुण्ठं पुरुषोत्तम । रक्ष्याश्च ते पाण्डवेया भवान् दीपां परायणम्

॥ ४० ॥ उक्तवान्नि दुर्बुद्धिं मन्दं दुर्ध्याधनं पुरा । यतः कृष्ण-

दोषो भवति यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ४१ ॥ वासुदेवो तौर्धनं

पुत्र संसाम्य पाण्डवैः । सन्वयस्य मरुः काशस्त वेति न च नु ।
 ॥ ४२ ॥ न च मे तदसौ मरुः ज्ञातवान् स तु मन्दधीः । सन्-
 विलेह पृथिवीं ततः सन्निवसे गतः ॥ ४३ ॥ त्वानु जना-
 दिवं पुराणश्रुतिप्रसूतम् । नरेण सहितं देव उदर्यां सुचिरे-
 प्रितम् ॥ ४४ ॥ अथा मे नारदः प्राह व्यासश्च सुप्रज्ञात्मनः ।
 नरनारायणाक्रेते सन्भूती मनुजे स्थितिः ॥ ४५ ॥ स मां त्वमनु-
 जानीहि कृष्ण मोक्षे कलेवरम् । त्वयाहं समनुप्राप्ती मच्छेदं
 परमां गतिम् ॥ ४६ ॥

वासुदेव उवाच । अनुजानामि भीष्म त्वां वरुणं प्राप्रुधि
 पार्थिव । न तेऽस्ति वृजिनं किञ्चिदिह लोके महाद्युते ॥ ४७ ॥
 पित्रभ्रातृश्रीराजर्षे मारुण्डेय इवापरः । येन मृत्युस्तव वधे
 स्थितो भूत्य इवानतः ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा गाङ्गेयः पाण्डवानिदमब्र-
 मीत् । धृतराष्ट्रमुख्याद्यापि सर्वाश्च सुहृदास्तथा ॥ ४९ ॥ प्राणा-
 बुत्प्रष्टुमिच्छामि तवानुप्रातुमर्हथ । सत्येषु यतितव्यं वः सत्यं
 हि परमं बलम् ॥ ५० ॥ आनुशंस्यपरैर्भावं सदैव नियतात्मभिः ।
 अश्वपैर्दशैश्चीलैश्च तपोनित्यैश्च भारताः ॥ ५१ ॥ इत्युक्त्वा सुहृदः
 सर्वान् संपरिष्वस्य चैव हि । पुनरेवाब्रवीद्दीमान् युधिष्ठिरमिदं
 वचः ॥ ५२ ॥ ब्राह्मणाश्चैव ते नित्यं प्राञ्जाश्चैव विप्रैः प्रतः । आषाढ्यां
 ऋत्विजश्चैव पूजनीया जनाधिप ॥ ५३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि स्वर्गारोहणिकपर्वणि दानधर्मं भीष्म-
 प्रार्थनायां सप्तषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा दुःखन् सर्वान् भीष्मः शान्त-
 नवस्तथा । तृष्णीं बभूव कौरव्य स मुहूर्त्तमरिन्दम ॥ १ ॥ धार-

धामास चात्मानं धारणासु यथाक्रमम् । तस्योर्ध्वमगमन् प्राणा-
 सन्निरुद्धा महात्मनः ॥ २ ॥ यद्यन्मुञ्चति गात्राणां स भ्रान्तनु-
 सुतस्तदा । तत्तद्विग्रह्यमभवद्योमयुक्तस्य वै क्रमात् ॥ ३ ॥ इद-
 माश्चर्यमासीच्च मध्ये तेषां महात्मनाम् । संहितैर्ऋषिभिः सर्वै-
 स्त्विद्या व्यासादिभिर्नृप ॥ ४ ॥ क्षणेन प्रेक्षतां तेषां विग्रह्यः सो-
 ऽभवत्तदा । तद्दृष्ट्वा विजिताः सर्वे वासुदेवपुरोगमाः । संहितै-
 र्मुनिभिः सर्वैस्तथा व्यासादिभिर्नृप ॥ ५ ॥ सन्निरुद्धस्तु तेनात्मा
 सर्वव्यायतनेषु वै । जगाम भिक्षा मूर्धानं दिवमभ्युत्पपात ह
 ॥ ६ ॥ दिवदुन्दुभिर्नादश्च पुष्पवर्षैः सहाभवत् । सिद्धा ब्रह्मर्षय-
 श्चैव साधुसाध्विति हर्षिताः ॥ ७ ॥ महोष्णं च भीष्मस्य मूर्ध-
 दिग्राप्सनाधिप । निःसृत्याकाशमाविश्य क्षणेनान्तरधीयत ॥ ८ ॥
 एवं स राजशार्दूल नृपः भ्रान्तनवस्तदा । समयुच्यत कालेन
 भरतानां कुलोद्भवः ॥ ९ ॥ ततस्त्वादाय दास्त्रणि गन्धांश्च विवि-
 धान् बहून् । चिताञ्चक्रुर्महात्मानः पाण्डवा विदुरस्तथा ॥ १० ॥
 युयुत्सुश्चापि कौरव्यं प्रेक्षकास्त्रितरेऽभवन् । युधिष्ठिरश्च गाङ्गेयं
 विदुरश्च महामतिः ॥ ११ ॥ ष्ठादयामासतुरुभौ चोभैर्मात्रैश्च
 कौरवम् । धारयामास तस्याथ युयुत्सुश्च वसुत्तमम् ॥ १२ ॥
 क्षामरव्यजने शुभ्रे भीमसेनार्जुनावुभौ । उष्णीषि पर्यगृहीतां
 माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरश्च संहितो धृतराष्ट्रश्च पादतः ।
 स्त्रियः कौरवनाथस्य भीष्मं कुरुकुलोद्भवम् । तालवृत्तान्युपादाय
 पर्यवीजन्त सर्वशः ॥ १४ ॥ ततोऽस्य विधिवच्चक्रुः पितृमेधं महा-
 त्मनः । यजनं बद्धशस्त्राग्नीं जगुः सामानि सामगाः ॥ १५ ॥
 ततश्चन्दनकाष्ठैश्च तथा कालीयकौरपि । कालातुरप्रभृतिभि-
 र्गन्धैश्चोच्चावचैरपि ॥ १६ ॥ समवच्छाद्य गाङ्गेयं संप्रज्वाल्य हता-
 ग्रनम् । अपसव्यमकुर्वन्त धृतराष्ट्रमुखाश्रिताम् ॥ १७ ॥ संस्कृत्य
 च कुरुष्रेष्ठं गाङ्गेयं कुरुसत्तमाः । जग्मर्भागीरथीं पुण्यासृषि-

कुष्ठां कुक्कुटहं ॥ १८ ॥ अनुगम्यमाना व्यासेन नारदनासितेन
 च । कुष्येन भरतस्त्रीभिर्यं च पौराः समागताः ॥ १९ ॥ उद्-
 कञ्चक्रिरे चैव गाङ्गेयस्य महात्मनः । विधिवद्भरतश्रेष्ठं स च सर्वो
 जनस्तदा ॥ २० ॥ ततो भागीरथी देवी तनयस्योदके कृते ।
 उत्थाय सलिलात्तस्माद्दुदती शोकविह्वला ॥ २१ ॥ परिदेव्यती
 तत्र कौरवानभ्यभाषत । निबोधत यथावृत्तमुच्यमानं मयानघाः
 ॥ २२ ॥ राजवृत्तेन सम्पन्नः प्रज्ञवाभिजनेन च । सत्कर्त्ता
 कुरुवृद्धानां पितृभक्ती महाव्रतः ॥ २३ ॥ जामदग्नेन रामेण यः
 पुरा न पराजितः । द्विवैरस्त्रैर्महावीर्यैः स हतोऽय शिखण्डिना
 ॥ २४ ॥ अश्रुसारमयं नूनं हृदयं मम पार्थिवाः । अपस्वन्ताः
 प्रियं पुत्रं यन्न दीर्यति मेय वै ॥ २५ ॥ समेतं पार्थिवं चतुर्न
 काग्निपुर्थ्यां स्वयम्बरे । विजित्यैकरथेनैव कन्याश्चायं जहार ह
 ॥ २६ ॥ यस्य नास्ति बलै तुल्यः पृथिव्यामपि कश्चन । हृतं
 शिखण्डिना श्रुत्वा न विदीर्यति मे मनः ॥ २७ ॥ जामदग्नाः
 कुरुक्षेत्रे युधि येन महात्मना । पीडितो नातियत्नेन स हतो-
 ऽय शिखण्डिना ॥ २८ ॥ एवम्बिधं बद्ध तदा विलपन्तीं महा-
 नदीम् । आश्र्वासयामास तदा साम्ना दामोदरो विभुः ॥ २९ ॥
 समाश्र्वसहि भद्रे त्वं माशुचः प्रियदर्शने । गतः स परमं लोकं
 तव पुत्रो न संशयः ॥ ३० ॥ वसुरेष महातेजाः प्रापदोषिण
 शोभने । मानुषत्वमनुप्राप्तो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ३१ ॥ स एष
 चतुर्धर्मण युध्यमानो रणाजिरे । धनञ्जयेन निहतो नैष देवि
 शिखण्डिना ॥ ३२ ॥ भीष्मं हि कुरुशार्दूलसुदृतेषु महारणे ।
 न शक्ताः संयुगे हन्तुं साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ३३ ॥ खच्छन्दतस्तव
 सुतो गतः स्वर्गं शुभानने । न शक्ता विनिहन्तुं वै रणे तं सर्व-
 देवताः ॥ ३४ ॥ तस्मान्ना देवि गङ्गे त्वं शोचस्व कुरुनन्दनम् ।
 वसुरेष गतो देवि पुरस्ते त्रिज्वरा भव ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा सा तु कृष्णेन व्यासेन च सरि-
 इरा । त्यक्त्वा श्रीकं महाराज प्रकृतिं प्राप जाङ्गवी ॥ ३६ ॥
 सत्कृत्य ते तां सरितं तदा कृष्णसुखा नृप । अनुज्ञातास्तया क्व-
 न्द्वर्तन्त जनाधिप ॥ ३७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि स्वर्गारोहणिकपर्वणि दानधर्मं भीष्म-
 स्वर्गारोहणे अष्टषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

समाप्तोऽयं स्वर्गारोहणिकं पर्व ।

समाप्तश्चेदमनुशासनपर्व ।
